

శ్రీ రస్తు

రాఘవపాండవీయము.

కవిభావప్రకాశికాఖ్య వ్యాఖ్యాన

స మే త ము

వ్యాఖ్యాత:

విద్వాన్. ఈ - భాష్యకాచార్యులు

రెండవ కూర్పు

ప్రకాశకులు :

ఆర్. వేంకటేశ్వర్ అండు కంపెనీ

ఆనంద ముద్రణాలయము

మద్రాస్

(COPYRIGHT REGISTERED)

రాఘవపాండవీయము.

టీకాతాత్పర్యసహితము.

శ్రీవేంకటేశాయ నమః.

విజయవాదానము

అన్యభాషయోషకా కల్పకల్పబలయిన కావ్యరత్నంబలయం దీరాధు
వపాండవీయం బొక్కండగు. కర్నూలుమండలములోని యాకువీడు పురాధి
నాథుండగు పెదవేడ్కటాద్రిభూపుడు పింగళి సూరనార్యునిఁ దన యాస్థా
నంబునకు రావించి ;

ఉ. భీమనల్లిచ్చెప్పెనను పెద్దలమాటయె కాని యందు నొం
డేమియు నేయెడన్నిలుచుఁ టెప్పరుగాన రటుండనియు నా
నామసీతప్రబంధరచనా ఘనవిశ్రుతి శీకుఁగల్గటన్
నామదిఁ దద్వయార్థకృతిఁ నైపుణియుం గలదంచు నెంచెదన్.

అని సత్తాపూర్వకంబుగాఁ బ్రేరేచి యాద్య్వర్థి కావ్యమును రచియింపిం
చెను.

ఈ పింగళి సూరనార్యుడు విజయనగర సామ్రాజ్యమునశించి దేశమం
తయును చిన్న చిన్న మాండలిక ప్రభువుల కధీనమయియున్న కాలమున, నం
ద్యాల ఆకువీడు మొదలుగాఁగల సఁస్థానాధిపతుల నాశ్రయించి గ్రంథముల
రచించుచునుండె.

ఇతని రచితమగు ప్రభావతీప్రద్యుమ్నములోని.—

మ. జనములైచ్చుఁగ ముక్రచించిచితిసదంఁచద్యైఖరిఁగారుడం
బును శ్రీరాఘవపాండవీయముఁ గళాఃపూర్ణోదయంబున్ మఱిం
దెనుఁగుంగల్బములెన్నియేనియును మఱివ్రాదివంకాభివ
ర్ణన లేమిం బరితుష్టి నాకవి యొనఁర్పంకాల పత్యంతమున్.

పద్యము చేత నితఁడు గారుడపురాణము, రాఘవపాండవీయము, కళాపూర్ణోదయము, ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము, మఱికొన్ని గ్రంథములు సురచియించి యున్నాఁడని తెలియవచ్చుచున్నది. గారుడ మితనిచే రచింపఁబడిన ప్రథమప్రబంధముగా నగు నుగాని, యయ్య దీ రాఘవపాండవీయమునఁ జేర్చినఁబడినదిగాదు. ప్రభువు తన్నుఁగూర్చి “నానామహితప్రబంధరచనాఘనవిశ్రుతి నీకుఁగల్గుటకు” అని యుగ్గడించినట్లు కవియే చెప్పికొనియుండుటంబట్టి, యీ ద్వ్యర్థికావ్యంబునకు ముందుగా నితఁడు ప్రబంధరచనగలవాఁడనియుఁ దత్ప్రబంధముపై పద్యము ప్రకారమునకు మొసటిదగు గారుడమనియు వృథాముగాఁ దలపోయవలెను. మఱియు నా గారుడమిప్పుడు లభించుటలేదు. పైపద్యము క్రమముననుసరించి రెండవదిగా రచింపఁబడిన దీ రాఘవపాండవీయమును దీనికి వెనుకటిది కళాపూర్ణోదయమును గడపటిది ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నమునగును. ఈ వెనుకటి కావ్యములు రెండును అనఁగా కళాపూర్ణోదయ ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నములు రెండును గణాచమత్కృత కనువులయిన లలితపదగుంభనములను రసప్రాధిమ్యము జెంది వినువారి వీనులకు విందులుగొలుపు ప్రాధికావ్యములు.

ఈ రాఘవపాండవీయమున్న నోయిరువది నాల్గవేల గ్రంథసంఖ్యనుగల రామాయణముయొక్కయు, లక్ష యిరువదైదువేల గ్రంథసంఖ్యనుగల భారతముయొక్కయు ముఖ్య గాథలనుమాత్రము ఆఱువందలుగల గ్రంథసంఖ్యయందీ ముడించి వ్రాసిన ద్వ్యర్థికావ్యము. ఇందలి రామాయణ భారతంబుల యందుఁగల యనేక యువకథలను వనలి పెట్టుటయే కాక, రామాయణంబు నందు త్తరకాండను భారతంబున సౌత్తికాది పర్వంబులను నొలఁగించి సంతే పముగా వ్రాయఁబడెను. ఈ గ్రంథమునందు కవియొక్క ప్రతిజ్ఞాదికము లోని.

“కం. ఒకకథ వినియెడి తటి వే

తొకకథపై దృష్టియిడిన నొకయర్థము దో

పకపోవుఁగాన నేకా

ర్థకావ్యమెట్లుట వినఁగఁదగు నొకటాకటిన్.

అనిన పద్యానుసారము రామాయణ పరముగానో భారతము పరముగానో

శున్వయించుకొని చదువునప్పుడు కథ సంతేవరామాయణముగానో సంతే భారతముగానో, యేర్పడును. ఈ పద్ధతి ననుసరించిన యేనును గ్రమముగా మొదటి వ్యాఖ్యానము రామాయణ పరముగాను రెండవది భారత పరముగాను నుండుచట్లు నిర్వహించినాడను.

“రామాయణ భారతములు సంతేపింపఁ బడెను.” అనిన యపవాదము కథాసంపర్కముల ననుసరించినదేగాని, ఇది యుదారము లయినతావ్యధర్మములకుఁబట్టినట్లు. ఇట్టియపవాదమునుండి గూంధ్రకవీంద్రుల యంకొక్కఁడేనియుఁ దప్పినవాఁడు ప్రాచీనుఁడులేడు. సంపర్కశుద్ధింగూర్చి యిక్కవిచంద్రమునిఁ దిక్కకవి నాఘనకుఁ దీటుగా నెత్తునగును. ఆంధ్రగ్రంథములను జక్కఁగాఁబరిశోధించిన పండితవగ్యులలో-ఈరాఘవపాండవీయకవింగూర్చి.

బ్రహ్మశ్రీ-బ. సీతారామాచార్యులు - తనయాస్థితబ్ధరత్నాకరమునందు.-

“ఇతఁడు మిగుల వొడ్డకవి. వన్నెలగంటి సూరన యాయకకు ముంగలి వాఁడుగనుక యాయకకుఁ బింగళిసూరన అనిపేరుగలిగినది. ఇతఁడు క్రమముగా గరుడపురాణమును, రాఘవపాండవీయమును, కళాపూర్ణోదయమును, ప్రభావతీప్రద్యుమ్నమును, మఱికొన్ని కావ్యములను రచించినవాఁడు. ఇందు రెండవది రాఘవపాండవులచరిత్రములను శ్లేషభంగిం దెలుపుచు సులభశైలిచే శోభిల్లుచున్నది. భాషాశ్లేషగాఁ గావ్యము చెప్పవిధమునకు నితఁడు మార్గదర్శిగానున్నాఁడు. వెనుకటికవులలోపల నితఁడు సర్వతోముఖుఁడగుచ్యుడని చెప్పనొప్పును.”

అనిపరిగణించి గ్రంథకర్తల తరగతులలో నితనిరెండవ తరగతిలోని వానినిగా గ్రహించెను.

బ్రహ్మశ్రీ-రాయబహద్దరు - కం-వీరేశలింగము పంతులవారు తమ కవిజీవి తములో—

“రాఘవపాండవీయము క్లిష్టాకరములులేకుండ మృదుమధుర సులభపదములతో రామాయణభారతార్థములు వచ్చునట్లుగా, రఘురంపఁబడిన శేష

కావ్యము ఇంతటి సులభమై లిఖితో సంపూర్ణశ్లేషకావ్యమును రచించుట మహాకవికి పాధ్యముగాదు.”

“తిక్కనసోమయాజికి తరువాత నింత ప్రౌఢముగాఁ గవిత్వముచెప్పిన తెనుఁగు కవి మఱియొకఁడులేఁడు.”

అని తమయభిప్రాయమును వెల్లడిచేసిరి. ఇందు మొదటఁ బేర్కొన్న యాచార్యులవారు చేసిన పరిశోధనము సైఘంటికములకు నేగాని పంతులవారి వలె జీవిత విమర్శికలకుఁ గాదు. కాఁబట్టి, సూరికవిని రెండవ తెగలోఁ బడఁ ద్రొల్పిన యాచార్యులయభిమతముకంటెను సోమయాజికి వెనుక తక్కువైనదిగా సూరనార్యుని భావింపవలయు ననుపంతులవారి యభిమతమే క్లాఘాపాత్ర మగును.

సూరపరాజీగ్రంథమునం దవలంబించిన ప్రాధము లగుచమత్కారధర్మములలో మిగుల గణనీయమగునది, తత్తత్కథానందరభములయందుఁ బొడ సూపు! కథానాయకులను దుల్యబలవిక్రమపారుషాదుల సుద్దీపించువాండ్రనే మిగుల జాగరూకతతోఁ బర్యాలోచించి జఁటించుట. రామాయణమునందలి యయోధ్యక్షును భారతమునందలి వారణపురికిని, రామాయణమునందలి దశరథునకును భారతమునందలి పాండురాజునకును, రామాయణమునందలి నీలునకును భారతమునందలి ధృవద్యుమ్నునకును, రామాయణమునందలి సుగ్రీవునకును భారతమునందలి కర్ణునకును, రామాయణమునందలి యాంజనేయునకును భారతంబునభీమునకును, ఇట్లే యన్నిచోట్ల నీనియమమవిచ్చిన్నముగా గోన రింపఁగలదు. ఈదృశ్యర్థికావ్యమునకు వెనుకటికాలములయందు రచించిన హరిశ్చంద్రసలోపాఖ్యానము, యాదవరాఘవపాండవీణము, ధర్మాత్మజాపరిణయ మిత్యాదిశ్లేషకావ్యము లనేకధర్మములయం దిద్దానికి వెనుకటివేయగును.

“వెన్నెలగంటి సూరనకు వెనుకటివాఁడగుటచే నితని పింగళిసూరన - (వెనుకటి - సూరన) యందురు.” అనెడి ప్రతీతిసహేతుకముగాదు. పింగళియను నికృష్టజిల్లలోని యొక గ్రామము. ఇతని కెద్దలఁడఁబోట నఁడనవారు.

కాబట్టి, యితనియింటిపేరు 'పింగళివారు' అని వ్యవహరింపవలెయ్యె. ఇతఁడు తన ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నములో తనవంశమునకు మూలపురుషుండయిన గోంక నామాత్యుని "గోంక నామాత్యుఁడుస! ద్భోగక్షేత్రస్వామ్యస! మాగతిలింగళి పురాంతుఁడై యతఁడొప్పెన్" అని చెప్పికొని యుండం బట్టి 'పింగళి' యన్నది తనిగృహనామమే యగును.

ఈ రాఘవపాండవీయకృతికిఁ గృతిపతి యగు నార్వీటి పెదవేంకటాద్రిధ రణీధవుని తాత యిమ్మావనీశుఁడు గజపతి నేనలలో, బోరాడి రాజమహేంద్రవరమును జయించిన ట్టిక్రిందిపద్యమువలనఁ దెలియవచ్చుచున్నది.

కం. రాజమహేంద్రవరాధిపు

రీశైత్రవిచిత్రములఁ బరిభ్రాజతుఁడై

యాజఘనుండాయిష్టమ

హీజాని ప్రసిద్ధిఁగాంచె నెంతయుమహిమన్.

ఈ విజయము కృష్ణదేవరాయలు రాజమహేంద్రవరమును దాడిపెట్టినపు డతనిసహాయులలో నొక్కండగు నీ యిష్టమహీజానివలననయి యుండవచ్చును. ఈయంశమునుగూర్చినసత్యమును కృష్ణరాజవిజయమున గ్రంథములోని

"నీ. కోటబదుర్గములోఁ గొనుచుదోపటుబల

ధాటిచేమించు నార్వీటివారు

గీ. ప్రతిదినంబును ఘోరమాంగణమొనర్చు

నిలిచిపోరాడె గజపతిఁ బలములపుడు."

అనుపద్యముస్థాపించుచున్నది కాబట్టి యిష్టమహిపుఁడు కృష్ణదేవరాయలకు సమకాలికుఁడు. కృష్ణదేవరాయల కీవిజయనగర విజయము క్రీస్తుశకము. 1516వ సంవత్సరమునందుఁ గలిగెను. ఈ కాలంబునందలి యిమ్మరాజునకు నితనిమనుమనికీమధ్య 40 సం॥గళితములయి యున్నను, పెదవేంకటాద్రిరాజు తప్పకొక్రీస్తుశకము 1566వ సంవత్సర ప్రాంతముననున్నవాఁడుగా భావింపవచ్చును. గనుక పింగళి సూరపరాజును ఆకాలమునందలివాఁడే యనఁదగును.

ఇదివరకు ముద్రితమయినన్ని రాఘవపాండవీయగ్రంథమును చూచినవారందరి పాదోత్సన్నములను బదభ్రంశములను నక్షరవ్యత్యయంబులను గాంచి యిట్టియన్యగ్రంథమున కీయవస్థ తటస్థించెగా! యనివగపుపాల్వడకుండరు. ఆయ్యదిపండితోత్తముల సేచాలినంతశ్రమంపఱచుచుండును. అందలి యసమగ్రమగు వ్యాఖ్యయునంత ప్రయోజనవంతముగఁ జూపట్టవయ్యె. కావుటంజేసి చూచువాండ్ర కానందము సంధింతులు మూలమును జక్కఁగా సంస్కరించి నాడను. మఱియును వ్యాఖ్యయందెట్టి ప్రాథగ్రంథములకు లక్షణలక్ష్యములతో ప్రదర్శింపవలయునంతయు లనేకములుగలవు. అట్టివివైదుష్యవిభూషితములగు వివిధవర్ణుల కానందదములగును గాని వారు విద్వద్వర్ణులగుటకీ నివలని ప్రయోజనము నిరీక్షింపరు. మఱియునట్టివివరణము సామాన్యలకెంతయు వలసినదిగాదు. ఇంతేగాక, కవియొక్క ముఖ్యాశయము రామాయణ భారతార్థములకు రెంటి కీగ్రంథము విషయముగావలయునని యేర్పడుటంబట్టియు, పండితజనైకవేద్యుంబగు నీ ప్రాథగ్రంథము సామాన్యజన సముదాయంబునకును బ్రయోజనంపడుటకును బర్యాలోచించి ప్రతిపదార్థతాత్పర్యములను సమగ్రములుగ లేటమాటలతో వ్రాసినాను. అత్యంతావశ్యకములని తోచినచోట్ల లక్షణంబులను వివరించి లక్ష్యములను నైతను దెలిపియున్నాను. అన్నివిధంబులను దీనిపరిష్కృతాకృతింగూర్చి భాగోగుల నిర్ణయింపుపనిచదు ఐరులదగుటంబట్టి యీగ్రంథరాజముంగూర్చినప్రశంసనన్ననుసరించినదిగాదు.

ధీమంతులకే ప్రమాదంపాటు సహజంబునచో నావంటివానికది సర్వ ధారణము. కాబట్టి మన్నిత్రులు సదయహృదయులు ఇందలిలోపములందెలిపినచో కృతజ్ఞతాపూర్వకముగా నంగీకరించి వీలుగలిగినప్పుడుప్రయోగపఱచి కొనెద.

ఇట్లునుజనవిధేయుఁడు,

ఎ. వి. నరసింహంపంతులు.

విషయసూచిక.

			పుటలు
ఉపోద్ఘాతము	i - viii
గ్రంథకర్త పీఠిక	1 - 49
ప్రథమాశ్వాసము	50 - 147
ద్వితీయాశ్వాసము	148 - 315
తృతీయాశ్వాసము	317 - 507
చతుర్థాశ్వాసము	508 - 760

(శ్రీ) ర సు.

రాఘవపాండవీయము.

కవిభావప్రకాశికాఖ్య వ్యాఖ్యాన సహితము.

వీ తి క.

శా॥ శ్రీతోః బుట్టి సుధామధుద్రవముతోఁగఁజెన్నొందు పుష్పంబు
భాతారుణ్యమెలర్పఁగాముడుచుపంపాహేమకూటాశ్రయ శ్రో
భ్యాతబ్రహ్మముప్రోచుఁగావుతవిరూఢ పాతౌహ్వయంబాకువీ
టీతిమ్మప్రభువేఙ్కటాద్రిహృదయాశ్రీకంబు లోకంబులన్ ॥

వ్యాఖ్యాన వీ తి క.

శ్రీపుండరీక వీరుచ్చంపావిద్యోతమానతనురేషః ;
గోవిందకాలమేఘశ్చ మయతుతాపం కటాక్షధారాభిః ॥
నిగూఢం సూరనార్యస్యసూక్తైర్భావం ప్రకాశయన్ ॥
కరోతి భాష్యకారాఖ్యః కవిభావ ప్రకాశికామ్ ॥

అవతారిక. పూజ్యుడగు పింగళి సూరనార్యకవిపర్యుడు రాఘవ
పాండవీయమును ద్వ్యర్థికావ్యము, ఆకువీటి తిమ్మప్రభువున కంకితముగా
రచించువాడై 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని కాస్త్రాణి
ప్రధీయన్తే' అను శిష్టాచారముంబట్టియు, నిర్విఘ్నముగా గ్రంథము కొన
సాగఁగలందులకును గ్రంథాదియందు మంగళమాచరింపఁబూని, యదియు;

నాశీర్నమస్త్రియా పస్తునిద్యేశరూపమున ముత్తైఱంగగుటనందుఁ బ్రథమో పాత్తమగు నాశీరూపమంగళ మాచరించుచున్నాఁడు.

అర్థము. శ్రీతోఁ = లక్ష్మీదేవితో, పుట్టి = జనించి, సుధామ ధుద్రవముతోఁ = అమృతమనెడి మకరందరసముతో, చెన్నొందు పుష్పంబు = ప్రకాశించునట్టి పూవును [చంద్రుని] శోభాతారుణ్యము = కాంతి యొక్క వయోభావము, ఎలర్పఁగాఁ = ఒప్పుగా, ముడుచు = శిరమున ధరించునట్టియు, ఆకువీటి తిమ్మప్రభు వేంకటాద్రి = ఆకువీటి తిమ్మ రాజుమారుండగు వేంకటాద్రియొక్క, హృదయాటికంబు = మనస్సున వర్తించునట్టిదియు, విరూపాక్షాహ్వయంబు = విరూపాక్షుండను పేరుగల, పంపాహేమకూటాశ్రయ = పంపాతీరమందలి హేమకూట పర్వతము స్థానముగాఁగల, ఖ్యాతబ్రహ్మయు = ప్రసిద్ధమగు పరబ్రహ్మయు, లోకంబులఁ = లోకులను, ప్రోచుఁ, కావుతఁ = రక్షించునుగాక.

తాత్పర్యము. చంద్రునిశిరమునఁ దాల్చినట్టియు, ఆకువీటి వేఙ్కటాద్రి రాజుచే సదాధ్యానింపఁబడు చుండునట్టియు పంపాహేమకూటమునఁగల విరూపాక్షుండను పరమశివుఁడు లోకుల రక్షించుఁగాక.

ఇటఁబుష్పశబ్ద స్వారస్యమునఁ జంద్రుండనుట సూచింపఁ బడెను. పుష్పము వికాసముగలది. పుష్పవంతులు, వికాసముగలవారు, సూర్యచంద్రులు. కాఁబట్టి పూవునకును జంద్రునకును సమానార్థము నిచ్చు పుష్పశబ్దము ప్రయోగింపఁబడెను.

శ్రీతోఁబుట్టియనుటచే సౌందర్యమును, సుధామధుద్రవముతోఁ జెన్నొందు ననుటచే నాహ్లాదకరత్వమును జంద్రునకుఁ గలవని వ్యంజితము.

ఖ్యాతబ్రహ్మయు - చతుర్ముఖ బుద్ధిగ్విప్రవాచకంబగునపుడు పుంలింగమును, తత్త్వతపోవేద యోగవాచకమగు నేని మువ్వర్ణ కాంతమునగును.

కావ్యాదిని శ్రీకారము సర్వదోషములఁ బోనడంచి సగ్వశుభంబుల నిచ్చును. “పదపడిశ్రీకారము కృతి, మొదలనిలచి దోషపుంజము

నడంచితభం, బోధవిందుఁ బరుస మినుమును, గదిసి సువర్ణంబు నేయుక రణిఁ ధరణిఁ.”

కావ్యాదిని మగణము శుభప్రదము. “మోక్షమిస్త్రిగురుశ్శుభం వితనుతే” కేదారుఁడు. “అధర్వవేదముఖంబగు మగణంబు నసుమతీదేవ తాకంబుగాన శుభప్రదంబు” అప్పకవి.

శాస్త్రాల విక్రీడితవృత్తము.

“సారాచార విశారదా యినయతిఁ శాస్త్రాల విక్రీడితాకారంబై మనజమ్ము లిమ్ముగ సతాగ ప్రాప్తపై చెల్వగుఁ” అనిలక్షణము. సులక్షణ సారము

శా. శ్రీచన్ద్రాండలు రెండునండఁగొనివారసించేర్చుచుఁభక్తి సా
మీచీ న్యామల పెద్ద వేడ్కట నృపానీలన్దనశ్చాతక
వ్యాచిక్రింసకుఁ కైవసంబయి సదోదంచత్కృపావృష్టి
ద్రీచీనంబగు కృష్ణమేఘము జగత్ప్రీతిం గడుం జేయుతఁ. 2

అ. శ్రీ = లక్ష్మీదేవియొక్క, చన్ద్రాండలఁ = చన్దులను నట్టికొండలను, రెండుఁ = రెంటిని, అండఁ, కొని = ఆశ్రయముగా గ్రహించి, వానిఁ = గొప్ప తనముచే, పేర్చుచుఁ = అతిశయించుచు, భక్తి = భక్తియొక్క, సామీచీన్య = యుక్తతచే, అమల = నిర్మలం దైన, పెద్దవేడ్కటనృప = పెద్దవేంకటరాజయొక్క, ఉన్నీలత్ = వికాస ముచెందుచున్న, మనః, చాతక = మనస్సనునట్టి చాతకపక్షియొక్క, వ్యాచిక్రింసకుఁ = గమనేచ్ఛకు, కైవసంబయి = లోబడి, సదా = ఎల్లప్పుడు, ఉదంచత్ = ఒప్పుచుండు, కృపావృష్టి = కరుణారసమనెడి వర్షముతో, సద్రీచీనంబగు = కూడియుండునట్టి, కృష్ణమేఘము = కృష్ణఁడనెడి నల్లని మేఘము, కడుఁ = మిక్కిలి, జగత్ప్రీతిఁ = లోకములకుఁ బ్రియమును, చేయుతఁ = చేయునుగాక.

తా. శ్రీకృష్ణుడనెడి కృష్ణమేఘము తనచయారసవర్షముతో నీలోకములకుఁ బ్రിയము నేయుఁగాక.

అండఁగొని యనుటచేఁ భగవంతునకు లక్ష్మీ వక్షోజము లాధారభూతములని తెలియపచ్చుచున్నది. కాఁబట్టి లక్ష్మీపురుష కారత్వము గార్యప్రదమగు ననుట సూచితము.

కృష్ణమేఘమనుటలోఁ గృష్ణపదస్వారస్యముచేఁ గృష్ణుడను నట్టి కృష్ణమేఘమను శ్లిష్టరూపక మెంతయు సమంజసము.

వ్యాచిక్రింసకుఁ = 'క్రముపాదవిన్యాసే' యనుభాతువువలన, క్రమితుం + ఇచ్ఛా = చిక్రింసా అనియు, వి+ఆజ్ + అను సుపసర్గలుచేరుటచే వ్యాచిక్రింసాయను రూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

అలం - రూపకము.

శా.లోకత్రాణరతిం దదాదిమమహీలోకప్రవేశోత్కృభా

మాక్ష్మప్రథమద్వితీయపదగుంజన్తంజమంజీరగ

ర్జాకల్పమలరామభారతకథాసర్గంబుల నిమిచ్చువా

న్రీకిన్యాసులఁ గొల్చెదం దదుభయశ్లేషార్థసంసిద్ధికిఁ. ౩

అ. లోకత్రాణరతిఁ = లోకములయొక్క రక్షించుటయందలి యాసక్తిచేత, తదాదిమ..... సర్గంబులకొ - తత్ = ఆసరస్వతియొక్క, ఆదిమ = మొదటిదగు, మహీలోకప్రవేశ = భూలోకప్రవేశమునందు, ఉత్కృ = ఉత్సాహపతియైన, భాషా = సరస్వతీదేవిచే, క్షప్త = ఏర్పరుపుటఁబడిన, ప్రథమ, ద్వితీయ, పద = (అమెయొక్క) మొదటి, రెండవపాదములయందు, గుంజత్ = అవ్యక్తమధురముగా ధ్వనించుచున్న, మంజ = మనోహరమైన, మంజీర = అందలయొక్క, గర్జా = ధ్వనితో, కల్ప = సమానమైన [ఈషడసమాప్తార్థమునఁ గల్పప్రత్యయముపచ్చెను.] అమల = కనటులేని, రామభారత కథాసర్గంబులకొ = రామకథయొక్కయు, భారతకథయొక్కయు సృష్టలచే, మించు = అతిశయించు, వాన్రీకిన్యాసులకొ =

వాల్మీకిమహర్షిని, వ్యాసమహర్షిని, తదుభయ...సంస్థికి - తత్ = ఆరా
మాయణ భారతములనునట్టి, ఉభయ = రెంటియొక్క, శ్లేషార్థసంస్థికి =
శ్లేషార్థములు సిద్ధించుటకై, కొల్పెదన్ = సేవించెదను.

తా. సరస్వతి భూలోకమునకువచ్చుటచే నామెపాదములయందలి
యందెల చప్పుడా యను లాగుననుండు రామాయణ భారతకథలను జెప్పిన
వాల్మీకివ్యాసుల నారెండుకథల శ్లేషార్థము సిద్ధించుటకొఱకు సేవించెదను.

ప్రథమద్వితీయపద అనుచోట మొట్టమొదటఁగుడికా లిడుట శుభ
ప్రథమగుటచేఁ గుడియెడమ కాళ్లని గ్రహించునది.

మంజీర-మంజు రుద్రుం ఈరయితీతిమంజీరః, అనివృత్తపత్తి. మంజు+
ఈరయతి అనునప్పుడు 'ఇకోయణచి' అనుసూత్రము చొప్పున 'వ' కారము
రావలసియుండినను, నిది శకంధ్వాదులయందుఁ జేరుటచే, "శకంధ్వాదిషు
పరరూపంవాచ్యం" అనుచొప్పునఁ బరరూపసంధి గల్గెనుగాఁబట్టి ఉకార
స్థానమునఁ బరరూపమగునట్టి ఈకారము వచ్చెను.

భాషాక్లప్త యను స్థలమున సంయుక్తముగాను, కకార లికారము
లగుట నది యేకాక్షరముగానే పరిగణింపవగును. మఱియు నానందరంగ
రాట్నందమున దీనినే ప్రాసమైత్రి కుదాహరించెను.

ఉ. ఏయెడ నర్థగౌరవసమృద్ధియు శబ్దవిశుద్ధియుం దిరం

బై యనవద్యతం బరంగ శ్ నాంధ్రవచస్పితి భారతంబురా
మాయణము న్రచించిన మహాత్ములనాత్మఁదలంచెదన్ జగ
ద్దేయులనన్న పాఠ్యునిని శ్ దిక్కునుధీమణి నెఱ్ఱనత్కవిన్. 4

అ. ఏయెడన్ = ఏపట్టునందును, అర్థగౌరవ సమృద్ధియున్ =
అర్థముయొక్క గౌరవాతిశయమును, శబ్దవిశుద్ధియున్ = శబ్దముయొక్క
సౌష్ఠ్యమును, తిరంబై = స్థిరమై, అనవద్యతన్ = దోషరాహిత్యముచే,
పరంగు = ఓప్పుచుండు, ఆంధ్రవచస్పితిన్ = తెలుఁగుమాటల యునికిచేత,
భారతంబు, రామాయణంబు = భారతమును రామాయణమును, ముఖ్య =

పూర్వము, రచించిన = చేసిన, మహాత్ములక = పెద్దలకు, జగత్, గేయులక = లోకములచేత బొగడఁదగువారలను, నన్నపార్శ్వనిక = నన్నయను, తిక్కనుధీమణిక = తిక్కన సోమయాజిని, ఎఱ్ఱనత్కివిక = ఎఱ్ఱనను, ఆత్మిక = మనస్సునందు, తలంచెదక = ధ్యానించెదను.

తా. అర్థగాంభీర్యమును శబ్దసౌష్ఠ్యమును గలుగు లాగున నాంధ్రభాషలో భారత రామాయణములు రచించిన కవిత్రయము వారిని మానసమున ధ్యానించెదను.

పరఁగు+ఆంధ్ర) = పరఁగునాంధ్ర) — ఇట పరఁగు అనునదియు దంత తద్ధర్మార్థక విశేషణమగుటచే దీని కచ్చుపరము కాఁగా నుగాగమ మయ్యెను.

నన్నపార్శ్వని-కర్మధారయమునందుఁ గొన్ని యెడల న, ప, మ, యలగును గాఁబట్టి ఈ రూపము వచ్చెను.

ఇట “నన్న పార్శ్వనిఁ దిక్కన నెఱ్ఱన భాస్కరావ్యయుక.” అని యొకపాఠముగలదు కాని యది యంతరస వంతమగునదికాదు. రామాయణ గ్రంథకర్తయగు భాస్కరకవి తిక్కన తాతయగుటచే నాతనిం గడపటఁ జేర్కొనుట క్రమభంగము.

ఈకవి భారతరామాయణముల రెంటిని శ్లేషార్థకల్పనచే నొకటే గ్రంథముగా రచింపఁ బూనుటచే భారత రామాయణముల రెంటిని రచించినకవులనే స్తుతించి యుండును. కవిత్రయమువారు భారతమును రచించిననుట గుప్రసేద్ధము. ఇంక నన్నపార్శ్వఁడు రాఘవాభ్యుదయము రచించెనను ప్రతీతిగలదు. తిక్కన నిర్వచనోత్తరరామాయణము రచించెను. ఎఱ్ఱన రామాయణము రచించినలాగున హరివంశమున “చేతోమోద మెలర్ప రామ కథ మున్నెప్పించి” యని వేమారెడ్డి కవిమద్దేశించి యన్నట్లున్నది. కాఁబట్టి యుభయ కావ్యకర్తలగు వీరిందలంచెదననుటయే సమంజసమగు పాఠము.

ఉత్పలమాలికా పృతము. లక్షణము, “పన్నిపదాయతిః భరనభారవ సంజ్ఞ గణాశినుండియ, త్యున్నతపృత్తితో, దనరు నుత్పలమాలిక రంగధా రుణి.” అని ‘ఆనందరంగ రాట్నందము’

క. ఈవిధి నభీప్తసిద్ధికి

దై నతకవి నుతి యొనర్చి ర తప్పొప్పు మదిన్.

భావించి దిద్దకుండను

దేవానాంప్రియుల మ్రొక్కి ర తలతుం గుకవులన్. ౮

అ. ఈ విధిక్ = ఈలాగున, అభీప్తసిద్ధికిక్ = కోర్కెలుపూర్తియగుట కోఱకు, దైవతకవి నుతి ఒనర్చి = ఇష్టదైవమును గవులను స్తుతించి, తప్పొప్పు = ఇచ్చటి యొప్పును దప్పని తలచి దానికిఁ దామొనర్చిన తప్పు మార్పొప్పుగా, మదిన్ = మనస్సున, భావించి = తలచి, దిద్దకుండను = దిద్దకుండు లాగున, దేవానాంప్రియులక్ = మూర్ఖులగువారిని, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, గుకవులక్ = కుత్సితకవులను, తలతున్ = నమస్కరింతును.

తా. ఇట్లు ఇష్టదైవమును సత్కవులను స్తుతించి నాకవనము దిద్దకుండఁ గలందులకై మూర్ఖులకును, గుకవులకును నమస్కారము చేసెదను. “కుకవి” “కుగతి ప్రాదయః” పాణిని.

దేవానాం ప్రియులక్ “దేవానాంప్రియఇతియూక్తే” అనివరరు చికారిక. “అభీప్తసిద్ధికిక్” సతురీసానమునపత్తి. “అన్యస్యాకిక్వచి ద్భవేచ్ఛన్యా.” ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి.

ఇట దేవస్తుతికనుగుణముగా దేవానాంప్రియులకు నమస్కారము చేసెను. కవిస్తుతికనుగుణముగాఁ గుకవి నమస్కృతి యొనర్చెను.

“తప్పొప్పు” అనుచోట ముద్రరాజువామన్న దోషమును, గుణమును అని యర్థముగావించెను గాని యది సంగతిముగా నుండలేదు. తప్పుండి దానిం దిద్దినయెడలఁ దానంగీకరింపవలయుఁగాని పలదనవచ్చునే! ఇంకఁ “గొందఱిందలి తప్పునొత్తుగా భావించి” యని యభిప్రాయపడవచ్చునుగాని

అదియు నసంగతము, మారనార్యునంతటి కవిత్వజ్ఞుఁడు దోషరహితముగా గ్రంథమును రచించుఁగాని దుష్టముగావ్రాయఁడు. కాఁబట్టి యిటదోషముండు నను శంకయునాతనికిఁ గల్గనవసరములేదు. అట్లుండనిక" నిందలి దోషములనని చెప్పట యెట్లుసంగతము? కావున; నిందలి యొప్పులఁ దప్పుగాఁదలఁచి దామొనర్చిన తప్పు మార్పులొప్పులనిభావించి గ్రంథస్థమగు వానిం దిద్దకుండఁ గలందులకై' యనుటయే కవియొక్క యాశయమగునని తోఁచెడిని.

ఇందు మూర్ఖులు కవిభావమెఱుంగక యొప్పును దప్పని భావించురు, కుకవులు జ్ఞానలవదుద్విదగ్ధులగుటచేఁ దాముదిద్దునదే సరియగునని భావించురు.

కందలక్షణము. "కందము త్రిశరగణముల, నందముగా భజనసలము లటవడిమూఁటకు, బొందును నలజలనాటిట నొందుందుద గురువుజగణముండదు జేసికొను" సులక్షణసారము.

వ. అని, కుకవు లొకనిమి త్తంబునం బ్రార్థనీయు లగుటంజేసి, తత్ప్రార్థనంబునుం గొంత నడపినవాఁడ నై, యెద్దియేనియు నొక్కభవ్యకావ్యంబు నవ్యప్రకారంబున రచించుటకు నుదంచితకుతూహలుండ నై, యుండుసమయంబున. 6

అ. అని=ఇట్లని, కుకవులు=కుత్సితకవులు, ఒకనిమి త్తంబునన్ = ఒక కారణముచేత, ప్రార్థనీయులగుటంజేసి = కొని యాడఁదగినవారగుటచే, తత్ప్రార్థనంబునున్ = ఆకుకవుల వేడికోలును, కొంత = ఇంచుక, నడపినవాఁడనై = ఒనర్చినవాఁడనై, ఎద్దియేనియున్ = ఏదేని, ఒక్కభవ్యకావ్యంబు = ఒకమనోజ్ఞమైన ప్రబంధమును, నవ్యప్రకారంబునన్ = వింతయగురీతిని, రచించుటకున్ = ఒనర్చుటకై, ఉదంచితకుతూహలుండనై = ఉత్సాహయుక్తుడనై, ఉండుసమయంబునన్ = ఉన్న తక్షణమున 'ప్రియముసంధిలంగనన్ను చిలిపించి' యని మీఁద డీని కన్వయముగలదు.

తా. కృత్రితకపులు నొకవిధమున స్తోత్రార్థులగుటచే వారింగూడఁ బ్రార్థించి లోకోత్తరమగు నెద్దేనొక కావ్యమును మాత్రమార్గమున రచింపఁ దలంచి యుండుతరుణమున.

గుణగ్రహణదక్షులగు సుకవుల భూషింపకుండినను గవికి నష్టములేదు కాని, యొప్పులఁదప్పుగా భావించి తోచినట్లెల్ల దిద్దికవియాశయమును బాడుసేయునట్టి కుకపులు దామెంతయుం బ్రార్థనీయులగుటంజేసి యిట్లఁ బ్రార్థనీయులని యుండినను బ్రార్థనీయతములనియే యాతనిభావము.

“భవ్యకావ్యంబు.” మంగళకరమగు కావ్యము. ‘భవ్యంతుభావుకం భద్ర’మృని యమరము. మంగళకరమగు నదనఁగా దోషరహితమని భావము. గుణగణ మండితముగాకున్నను దోష లేక మేనిలేకుండిన నట్టికావ్యంబే శోభావహంబు. కాఁబట్టియే “తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన” యని దండియనెను.

“నవ్యప్రకారంబునకొ”. ఒరులుద్రొక్కనిబాటందానేగుట కీర్తి కరము కాఁబట్టి యాంధ్రముననింతకుము న్నెవరిచేతనురచింపఁబడని యాద్యవ్యక్తి కావ్యరూపమున నవ్యశబ్దము “ణస్తుతౌ” అను ధాతువునుండి కల్గుటచేఁ గొనియాడఁదగిన రీతిననియు భావముగావచ్చును. క్లేషకావ్యము నిర్బంధ బహుళమగుటచే నుత్తమముకాదనువారి యభిప్రాయమును నిరాకరించుచు నాంధ్రములో లేని యీనూత్నపద్ధతి సకలజనస్తుతిపాత్రమగు ననునాశయ ముననే కవి యిటు నవ్యశబ్దము ప్రయోగించెను.

సీ. ఏమహీవరుతాత ర యిమ్మభూవరుఁడు స

త్కిర్తి గంగాజన్మ ర కృతిమహాద్రి

యేవిభుతండ్రి నారనావిధ పౌరుష

స్థిరవృత్తి మీసాల ర తిమ్మశౌరి

యేన్మపోత్తముతల్లి ర మానిత పరమసా

ధ్వీగుణంబులప్రోక ర తిమ్మమాంబ

యేధీరు ననుజన్ము ర లిద్ధదానక్షాత్ర

భద్రుండు చినవేంకటాద్రినృపుడు

గీ. ఘనులు వేంకటరాయవేంకటవరదుండు

ననఁ బ్రసిద్ధులు ముగు రట్టి ర యాకువీటి

పురవరాంకుండు త్రిభువనపూర్ణకీర్తి

యతుల తేజుండు పెదవేంకటాద్రివిభుండు.

7

అ. సత్కిర్తిగంగాజన్మకృతి = మంచికీర్తి యనెడి గంగానదియొక్క పుట్టుక యనెడి కార్యమునకు, మహాద్రి=గొప్పపర్వతము, హిమవంతుండు, అగు, ఇమ్మభూపతి=ఇమ్మరాజు, ఏమహివరుతాత = ఏ రాజయొక్క తాత యో, నానావిధ=పెక్కుతీరులగు, పారుష=పరాక్రమములకు, స్థిరవృత్తి=నిలుకడగన్న యునికీయుగు, మీసాలతిమ్మకౌరి=మీసాలతిమ్మరాజు, ఏవిభు తండ్రి=ఏరాజయొక్క తండ్రియో, మానిత=గౌరవింపఁబడిన, పరమ = గొప్పదగు, సాధ్వీగుణముల=పతివ్రతా గుణములయొక్క, ప్రోక=సమాహ మగు, తిమ్మమాంబ, ఏన్మపోత్తముతల్లి = ఏరాజుశ్రేష్ఠుని తల్లియో, ఇద్ధ = శ్రేష్ఠమగు, దాన=ఈవిచేతను, క్షాత్ర = పరాక్రమముచేతను, భద్రుండు= మంగళకరుడగు, చినవేంకటాద్రినృపుడు = చినవేంకటాద్రిరాజును, ఘనులు = గొప్పవారగు, వేంకటరాయ, వేంకటవరదులు, అనన్, ప్రసిద్ధులు=వేంకటరాయలు, వేంకటవరదుండు అని, ప్రసిద్ధులగువారు, ముగరు= మూపురు, ప్రైవేజేర్కొనినవారు] ఏధీరు ననుజన్ములు = ఏదైర్యవంతుని తమ్ములో, అట్టి=అలాటి, ఆకువీటిపుర అంకుండు=ఆకువీడనెడు, నగరము నకు, రాజనెడు, చిహ్నముగల వాండు, త్రిభువనపూర్ణకీర్తి=మూడులోక ములందు నిండిన కీర్తిగలవాండు, అతులతేజుండు=సాటిలేని తేజీస్సుగల వాండు, పెదవేంకటాద్రి విభుండు = పెదవేంకటాద్రిరాజు.

తా. ఎవని తాతయగు నిమ్మభూపతి క్షీమంతుడో, ఎవని తండ్రియగు మీసాల తిమ్మరాజు స్థిర పరాక్రమవంతుడో, ఎవనితల్లియగు తిమ్మమాంబ పతివ్రతా గుణములరాశియో, ఎవని తమ్ములు చిన్నవేంకటాద్రి వేంకట రాయ వేంకటవరదులను వారలో, అట్టి యాశువీటిరాజుగ్గు పెద వేంకటా ద్రిరాజు.

ఇది పై పద్యముతో నన్వయించును.

ఇటఁ బెద్ద వేంకటాద్రి, చిన్న వేంకటాద్రి, తిమ్మస్త, అనియూదఁబడక ప్రయోగింపఁ బడుటకుదాహరణము; “మహి నయోధ్యకురాజు రామయ్య యనంగ, నతని పట్టపుదేవి నీతమ్మయనంగ.” అనంతునిచ్చందము.

నృప+ఉత్తమ, గుణసంధి, “అడేబ్ గుణః” పాణిని.

ఈ పద్యమునందలి తొలిమూఁడు పాదములచేఁ గృతిప్రేరకునియొక్క మహాశలీనత్వమును, నాశువీటిపుర వరాంకునఁడనుటచే మహాభాగ్యము, నతులతేజుండునుటచేఁ దేజస్విత్యమును సూచితములు.

విరూపాక్ష నామధేయుఁడే కృతిసతియనియు, వేంకటాద్రి విభుఁడు కృతి ప్రేరకుఁడు మాత్రమ యగుననియు, ముందు విస్పష్టముగాఁ గలదు.

నీస పద్యలక్షణము- “ఇంద్రగణములాటు, నిగణంబులు రెండు, పాద పాదమునను బరఁగుచుండు, నాటవెలఁదియైనఁ దేటగీతియైనఁ, కైప్పవల యుమీఁద నీసమునకు.” సులక్షణసారము.

వ. నిజాస్థానంబున సంగీత సాహిత్యాది వివిధవిద్యా ప్రసంగం బులం బ్రవర్తించు. 8

అ. సుగమము.

సీ. శోభితాపస్తంబరసూత్రు గౌతమగోత్రు
సుచరిత్రుఁ బింగళిరసూర సువి
ప్రేతునన్నవరతి ర భావనదాహిత్రు
నమరధీమణికి నరబృమకుఁ బుత్రు

ననుజన్మలై నట్టి శ యమలన యెఱనార్యు
 లతిభక్తి నేయంగ శ నలరువాని
 సత్కావ్యరచనావిశారదుం డగువాని
 సూరననామ విశ్రుతుని నన్నుఁ

గీ. బ్రయము సంధిలంగఁ శ బిలిపించి బహువస్త్ర
 భూషణాదిదానశ్రములఁ గరంబు
 సంతసంబొనర్చి శ యెంతయుగారవ
 మెసఁగ మధురఫణితి శ నిట్టు లనియె.

9

అ. శోభిత=ప్రకాశించుచున్న, ఆపస్తంబసూత్రుఁ=ఆపస్తంబసూత్ర
 ముగలవానిని, గౌతమగోత్రుఁ = గౌతమయుని గోత్రమున జనించినవానిని,
 సుచరిత్రుఁ = మంచి నడవడికగలవానిని, పింగళిసూరసుకవిపౌత్రుఁ=
 పింగళిసూరనకు మనుమఁడగువానిని, నన్నపరతిభావన = నన్నపరతిభావన
 లకు, దాహిత్రుఁ = కూతు కొడుకైనవానిని, అమరధీమణికిఁ = అమర
 యకవికి, అబ్బమమృత = అబ్బమృత, పుత్రుఁ = కుమారుడైనవానిని,
 అనుజన్మలై నట్టి=తమ్ములైన, అమలన, యెఱనార్యులు=అమలన, ఎఱ్ఱనయ
 నుకవులు, భక్తిఁ, నేవింపఁ=భక్తితోఁ గొలుచుచుండ, అలరువానిఁ=
 సంతోషించువానిని, సత్కావ్య=మంచికావ్యములయొక్క, రచనా=రచి
 యించుటయందు, విశారదుండగువానిఁ = సమర్థుండగువానిని, సూరన
 నామ = సూరనయనుపేరితో, విశ్రుతునిఁ=ప్రసిద్ధుండగువానిని, నన్నుఁ,
 ప్రియము, సంధిలంగఁ=అట్టి నన్ను ప్రేమయొనఁగూడఁగా, పిలిపించి =
 పిలువనంపి, బహు.....దానములు-బహు=అనేకములగు, వస్త్ర=బట్టలు,
 భూషణ = నగలు, ఆది=మొదలగువాని యొక్క, దానములను = ఇచ్చు
 టలచేత, కరంబు = మిక్కిలి, సంతసంబొనర్చి = సంతోషపెట్టి, ఎంత
 యుక్ = మిక్కిలి, గారవము = గౌరవము, ఎసఁగఁ = అభివృద్ధినిం

దఁగా, మధురఫణితీక్ = తీయని పలుకులచే. ఇట్టులనియెక్ = ఈలాగు నఁజెప్పెను.

తా. ఆపస్తంబసూత్రుఁడును, గౌతమగోత్రుఁడును, సచ్చరిత్రుఁడునునై, పింగళిసూరన పాత్రుఁడునై, నన్నయరతిభావనల దౌహిత్రుఁడునై, యమరయ కవికి నబ్బమకును గుమారుఁడునై తమ్ములైన యమలన యెఱ్ఱనలుగొలుచు చుండ సంతోషించువానిని సూరనయనువాని నన్నుఁ బిలిపించి బహు వస్త్ర భూషణాదులనిచ్చి మిక్కిలి గౌరవముతో నిట్లనియెను.

“అండ్రు.” ఇట సందురను నప్పటి దశారమునకు డశారమువచ్చుటకు, “క్షీతిని సుత్తమపురుషంబు చెప్పచోట, నందమైయుండ కుండు మార్కొందుననఁగ, సుండుమార్తురనేని మార్కొందుననఁగ, భుజగకేయూరకాశికా పురవిహార,” కవిసంకయవిచ్చేదము.

ఉ కారలోపమునకు, “నేవింతుర నెడి చోటను, నేవింత్రనియొక్కచోటఁ జెప్పినఁ జెప్పం, గావచ్చును గబ్బంబుల,” అడిదము సూరకవి. “తగిలిరుజయు జరయుదైవ వశంబున, నయ్యేనేని వాని నను భవింతు”. అని నన్నయప్రయోగించెను.

“సత్కావ్యరచనా విశారదుఁడగువాని,” కావ్యలక్షణము. తదదోషేశ భ్రాంతా సగుణావనలంకృతీ పునఃకావ్యపి.” కావ్యప్రకాశము. ఇటఁగావ్య ప్రకాశికావ్యాఖ్యానమగు బుధమనోరంజనియం దిట్లు చెప్పఁబడియెను. “అదోషావి త్యాదౌగ్రహణం సత్యసిగుణాలంకారబాహుళ్యే దోషలేశేపి కావ్యం పరిత్యాజ్యమితి ప్రదర్శయితుం, క్వచిత్ స్ఫుటాలంకారరాహిత్యేపి రసాభివ్యంజకశబ్దార్థయుగళస్య న కావ్యత్వహానిః” అని. కాఁబ ట్టియే రసాత్మకం కావ్యమని వాడుక. దోషలేశమును లేక గుణయుక్తమై రసగుంభితమగునదియే సత్కావ్యమని పిండితార్థము.

శా. రెండర్థంబులపద్య మొక్కటియు నిర్దిష్టంపంగ శక్యంబు గా కుండుం ; దద్గతః గావ్యమెల్లనగునేనోహా యనంజేయదే

సాంశిత్యంబున? నందును దెనుఁగుఁ గల్గిబుచ్చితంబుండ్రుద
క్షుండెవ్వంజిల రామభారతకథ శ్రవణోడింప భాషాకృతిన్. 10

అ. రెండర్థంబులన్ = రెండువిధములగు నర్థములచేత, పద్యము, ఒక్కటియున్ = ఒక్కపద్యమేని, నిర్మింపంగన్ = రచించుటకు, శక్యంబు, కాకుండున్ = సాధ్యముకాకుండును, సాంశిత్యంబునన్, కావ్యము, ఎల్లన్ = సాంశిత్యముచేతఁ గావ్యమంతయును, తన్మతిన్ = అవిధముగా, అగునేన్ = అయినయెడల, [రెండర్థములతోఁ జేయవలెనచో] ఓహో, అనన్, చేయదే = ఆశ్చర్యమనిపింపదే, అందునున్ = అట్లు రెండర్థములు గలకావ్యము చేయుటయందును, తెలుఁగుకల్పంబు = తెలుఁగు కవిత్వము, అద్భుతంబుండ్రు = ఆశ్చర్యమందురు. ఇలన్ = భూమియందు, భాషాకృతిన్ = కావ్యరూపముగా, రామభారతకథల్ = రామాయణ భారతకథలు, జోడింపన్ = జతపఱచుటకు, దక్షుండు, ఎవ్వండు = ఎవ్వఁడు సమర్థుఁడు.

తా. రెండర్థములుగల్గు లాగున నొకపద్యమేని నిర్మించుట యసాధ్యమగుచుండఁ బాంశిత్యముచే గ్రంథమంతయు నాలాగున నిర్మించుట వింతయగునుగాదా? అందును తెలుఁగుభాసనట్లు రచించుట యెంతయు నాశ్చర్యము జనింపఁజేయును. కాబట్టి యట్లర్థద్వయమున రామాయణ భారతార్థములు జోడింప నీవుదక్కనింకెవ్వఁడు సమర్థుఁడగును?

“అండ్రు,” అనుధాతువునకుఁ బ్రథమపురుష బహువచన వివక్షయందు దుఃఖము, రువర్ణకమునురాఁగ, అను+దు+రు, అని యాయెను, సుస్థానమున బిందువురాఁగ, అం+దు+రు అనియై బిందువుమీఁది దకారమునకు డకారము వైకల్పికముగ రాఁగ, అం+దు+రు అనియాయెను. రువర్ణకంబు పరంబగుటచే సున్నమీఁది డకారములోని యుత్పమునకు వైకల్పికముగ లోపమురాఁగ “అండ్రు” అనురూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

ఉ. భీమన తొల్లి చెప్పెననురపెద్దలమాటయె కాని యందునొం
డేమియు నేయెడ న్నిలుచురైవ్వరు గాన రటుండనిమ్ము; నా
వామహిత ప్రబంధరచనాఘనవిశ్రుతి నీకుఁ గల్గుటన్
నామదిదద్వయాధకృతిరనై పుణియుంగలదంచునెంచెదన్.

అ. తొల్లి = పూర్వము, భీమన, వేములవాడ భీమకవి, చెప్పెను, అను
మాట = చెప్పెనునుపలుకు, పెద్దలమాటయకాని = పెద్దవారాడికొను మాట
యేకాని, అందున్ = ఆకావ్యమునందు, ఒండు, ఏమియున్, ఏయెడన్,
నిలచుట కానదు. = స్వల్పభాగమేని నెచ్చటనుండుటయు నెవ్వరు నెఱుఁ
గరు, అటు, ఉండనిమ్ము = అదియట్లుండనిమ్ము, నానా.... విశ్రుతి-
నానా = ఆనేక విధములగు, మహిత = పూజ్యములగు, ప్రబంధ = కావ్య
ములయొక్క, రచనా = రచించుటచేత, ఘన = గొప్పదగు, విశ్రుతి =
ప్రసిద్ధి, నీకున్, కల్గుటన్ = నీకుండుటచేత, తద్వయాధక... నైపుణియున్-
తత్ = ఆ, ద్వయాధక = ద్వ్యధి కావ్యముయొక్క, కృతి = రచించుట
యందలి, నైపుణియున్ = సామర్థ్యము, నీకున్, కలదు = నీకున్నది, అంచున్ =
అనుచు, నామదిన్ = నామనస్సునందు, ఎంచెదన్ = తలఁచెదను.

తా. పూర్వము భీమన రాఘవపాండవీయమును ద్వ్యధికావ్యమును
రచించెనని పెద్దలాడుకొనుటయేకాని యాకావ్యమున నించుకయు నెచ్చ
టను నున్నైవ్వరికిని దెలియదు. అది యటుండ నిమ్ము. నీవు పెక్కువిధము
లగు కావ్యముల రచింపఁగల సామర్థ్యముగలవాడ వగుటంజేసి యాద్వ్య
ధికావ్యమురచింపఁ గలవని నేను దలఁచెదను.

“ఒండు.” ఇది ఒకశబ్దమునకుఁ బర్యాయము. ఒక యనుట యల్ప
ర్థమున వ్యవహరింపఁబడు చుండుటంజేసి యాయొండు నిట నల్పార్థకమే
యగును. “ఒక కొన్ని పయనంబు లొయ్యనొయ్యనబోయి” ధూర్జటికవి.

“ప్రబంధ.” “ప్రబంధఃకల్పనాకథా” అని అమరము.

“అంచున్,” “అను+చున్, చువర్ణకంబు పరంబగుటచే నిటను స్థానంబున బిందువయ్యెను.

ఉత్పలమాలిక “శ్రీరమణీయభాంబురుహ నేవన పట్టదనాథయంచుశృం, గారరమేశయంచు ధృతకాస్తుభయంచు భరేఫనంబులన్, భారలగంబులుం గదియఁ బల్కుచు సుత్పలమాలికాకృతిన్, గారవమొప్పఁజెప్పదురు కావ్యవిదుల్ యతితోమ్మిదింటఁగాన్” ఛందోదర్శణము.

క. చాటుప్రబంధరచనా

పాటవకలితుండవు శబ్దపరిచితియందున్

మేటివి దీనిం దెనుఁగునఁ

బాటించి రచింపనీవ శ్రీప్రాథుండ వరయన్.

12

అ. చాటు ... కలితుండవు- చాటుప్రబంధ = ముక్తకాదిచాటు ప్రబంధములయొక్క, రచనా = నిర్మాణమునందలి, పాటవ = నైపుణ్యముతో, కలితుండవు = కూడినవాడవు, శబ్దపరిచితియందున్ = శబ్దపరిజ్ఞానమునందును, మేటివి = గొప్పవాడవు, దీనిన్ = ఈరెండర్థముల కావ్యమును, తెలుఁగునన్ = ఆంధ్రమున, పాటించి = ఆదరించి, రచింపన్ = నిర్మించుటకు, అరయన్ = విచారింపఁగా, నీవ = నీవే; ప్రాథుండవు = జాణవు.

తా. చాటుకావ్యముల రచించుసామర్థ్యము గలవాడవు సాహిత్యజ్ఞానముగలవాడవు కాబట్టి యీ కావ్యము నాంధ్రమునరచించుట కీవే సమర్థుడవు.

ఇట్ల “శబ్దపరిచితియందున్” అనుటచే శబ్దకాస్త్రమునందలి పరిచితియని యర్థమునేయరాదు, సాహిత్యమునందలి పరిజ్ఞానమనియే యర్థమునేయవలయును, కావుననే “కావ్యాలంకరణ జ్ఞమేవ కవితా కన్యావృణీతేస్వయ” మ్మని బిల్వణుఁడునుడివెను. దీనంగవికి సర్వతోముఖ పాండిత్యముండవలయుఁగాని కేవలకాస్త్ర పరిజ్ఞాన ముపయోగకారికాదనుట నిరూపితము.

ఉ. దక్షతయంతకల్పి విశేషదంబుగఁగాంచియు నీమదిన్ ఫలా
 పేక్షఘనంబు గామి నిది శ్రయిట్టనిగొంకెడ, నీకు నోలలా
 టేక్షణభక్తిశీల! రచి శ్రయించుట యిష్టమకాదె శ్రీవిరూ
 పాత్మనకంకితంబుగ శుభార్థమురాఘవపాండవీయమున్. 18

అ. దక్షత = సామర్థ్యము, ఇంతకల్పి = ఇంతయుండుట, విశదం
 బుగఁ = స్పష్టముగా, కాంచియున్ = తెలిసియు, నీమదిన్ = నీమన
 స్సునందు, ఫలాపేక్ష = ప్రయోజనాపేక్ష, ఘనంబుకామిన్ = గొప్పది
 కావండుటచేత, ఇది, ఇట్లు, అనఁ = ఇది యీలాగునఁజేయుమనుటకు,
 కొంకెదను = సంకోచించెదను, ఓలలాటేక్షణ భక్తిశీల = పరమశివుని
 యందలి భక్తియే స్వభావముగాఁ గలవాఁడా, శ్రీవిరూపాత్మనకున్ =
 శ్రీవిరూపాక్షస్వామికి, అంకితంబుగఁ = వేర్కొనఁబడినదిగా, శుభా
 ర్థము = మంగళములకొఱకు, రాఘవపాండవీయమున్ = రాఘవపాండవీయ
 మను గ్రంథమును, రచించుట = నిర్మించుట, నీకున్ = ఇష్టము, కాదే =
 నీకు నిష్టమేకదా.

తా. నీకింతజ్ఞానముండియు ఫలాపేక్ష లేనివాఁడవగుటచే నన్నిలాగునఁ
 జేయుమని చెప్పసాహసింప లేకున్నాను. నీవు శిష్యభక్తుడవగుటచే విరూ
 పాక్ష దేవునకంకితముగా నీగ్రంథము రచించి లోకులకు శుభముగలిగించుట
 కిష్టపడెదవని తెలఁచెదను.

ఇట 'లలాటేక్షణ భక్తయను విశేషణము, హేతుగర్భమగునది. విరూ
 పాక్షభక్తుడగుటచే దదంకితముగా గ్రంథమురచించుట యిష్టమగునను
 ట సూచితమగుచున్నది. అలం. పరికరము, "అలంకారః పరికరస్సాభి
 ప్రాయే విశేషణే" చంద్రాలోకము.

వ. అన్ని వినయ భక్తికంబులగు మధురభాషణంబుల నిజాభిలా
 షంబు తెఱంగెఱింగించిన, నేనుమం దక్షియంబులగు నతి

మాత్రగౌరవసంభావనాదివిశేషంబులచేతం బ్రీతచేతస్కుం
డనై యునికింజేసి శక్యాశక్యవిచారంబు లేక, యంగీకార
భంగీతరంగితంబగు సంతరంగంబుతో నతని నభివీక్షించి. 14

అ. అని = ఇట్లుచెప్పి, సవినయ = అడఁకువతోఁగూడిన, భక్తికంబు
లగు = భక్తిగలిగిన, మధురభాషణంబులఁ = తియ్యనిమాటలచేత, నిజా
భిప్రాయంబు తెలుగు = తనకోర్కెయొక్కరీతిని, ఎఱింగించినఁ = తెలు
పఁగా, తదీయ = వానికిసంబంధించిన, అతిమాత్రగౌరవ = మిక్కుటమగు
గౌరవముతోఁగూడిన, సంభావనా విశేషంబులచేతఁ = వింతలగు మన్న
నలచేత, ప్రీతచేతస్కుండనై = సంతోషించిన మనస్సుగలవాడనై, ఉనికిం
జేసి = ఉండుటచేత, శక్యాశక్యవిచారంబులేక = ఇదిసాధ్యమా యసాధ్యమా
యును నాలోచనలేక, అంగీకార = ఒప్పికొనుటయొక్క, భంగీ = విధముచే,
తరంగితంబగు = అభివృద్ధిగావింపఁబడిన, అంతరంగంబుతోఁ = మనస్సుతో,
అతనిఁ = ఆవేంకటాద్రిశ్వరుని, అభివీక్షించి = చూచి.

తా. సవినయభక్తిముగా నాతఁడారాధించుటంజేసి సంతసించి యిది
సాధ్యమా యసాధ్యమాయనుటయు విచారింపక యంగీకరించి, యాతనిం
గాంచి.

ఇట సవినయభయ భక్తికంబులగు అనుచోట “ఉరః ప్రభృతిభ్యః
కప్” అనుపాణిని సూత్రముచే బహుప్రీహర్థమున, కప్ ప్రత్యయము.

ప్రీతచేతస్కుండనై యనుచోట “శేషాద్విభాషా” అను పాణినిసూత్ర
ముచే వికల్పకముగా కప్, ప్రత్యయము.

“తదీయ” తస్యేదం తదీయం. ఇటషష్ఠి సంబంధార్థకము.

ఉ. రాఘవపాండవీయకథ రమ్యముగా నొక కావ్యసృష్టి నా
హా! ఘటియింపఁగా వశమేరయాంధ్రకవీంద్రులకై నఁదావక
శ్లాఘనపూర్వకోక్తి యవీరలంఘ్యము గావునఁగోవిధానుకం
పాఘనబుద్ధిజూపెదఁజరీమత్కృతిమత్కృతిమత్కృతిత్వముఁ

అ. ఆంధ్రకవీంద్రులకుఁ = ఆంధ్రకవిశ్రేష్ఠులకు, రాఘవపాండవీయ
కథ = రామాయణభారతకథలు, రమ్యముగాఁ = మనోజ్ఞముగా, ఒక
కావ్యసృష్టిఁ = ఒకేప్రబంధముగా నిర్మించుటచేత, ఆహా = ఔరా,
[ఇది యాశ్చర్యార్థకము] ఘటియింపఁగాఁ = కూర్పఁగా, పశమే =
శ్చక్షమా? ఐనఁ = అట్లైనను, తాపక = నీదగు, జ్ఞానునపూర్వక = పాగ
డ్డనుముందుఁగల, ఉక్తి = మాట, అవిలంఘ్యము = దాఁటఁదగనిది, [అవ
త్యాచరణీయమనుట] కావునఁ = కాఁబట్టి, కోవిద = సర్వజ్ఞులయొక్క,
అనుకంపా = దయచేత, కల్గిన, ఘన = గొప్పసగు, బుద్ధిఁ = బుద్ధిచేత,
చమత్కృతిమత్ = చమత్కారముగల, కృతిఁ = కావ్య రచనయందు,
మత్కృతిత్వముఁ = నాకాశలమును, చూపెదఁ = చూపువాఁడను.

తా. రామాయణభారతార్థముల రెంటి నొకేపద్యమున ఘటించి రచిం
చుట యాంధ్రకవి శ్రేష్ఠులకు దుస్సాధము. అయినను నీగౌరవపూరితమగు
నాజ్ఞామీఱఁదగినదికాదు. కాఁబట్టి గొప్పవారిదయచేఁగల్గిన గొప్పబుద్ధిచే
నీకావ్యరచనయందు నాకాశలము చూపెదను. నీకావ్యము సభంగశ్లేష
బహుళముగ రచించుట యాంధ్రకవీంద్రుల కసాధ్యమేయైనను మహాత్ముల
యనుగ్రహమున సర్వతోముఖ పాండిత్యముగల్గుటచే దుస్సాధమగు దాని
సుసాధము గావించెదనని కవియాశయును.

వ. అని మఱియు నతనిచేత సనేకవిధసత్కారసంభావనాసం
భృతసమ్మదుండనై . 16

అ. అనేకవిధ = నానావిధములగు, సత్కార = సమ్మానములచేత.
సంభావనా = మన్ననలచేత, సంభృత = వహింపఁబడిన, సమ్మదుండనై =
సంతోషముగలవాఁడనై.

తా. పెక్కువిధములుగా నన్నుసత్కరించుటచే మిక్కిలి యానందము
గలవాఁడనై ;

సి. ఆంధ్రభాషా సంస్కృతాభిభాషాశ్లేష

యొక్కొక్కచోట ; నొక్కొక్కచోట

నుచితశబ్దశ్లేష ; ౩ యొక్కొక్కచోట న

గ్లశ్లేష ; యొక్కొక్కతఱిని ముఖ్య

గౌణవృత్తిశ్లేష ౩ ఘటన ; యొక్కొక్కతఱి

సర్థాన్వయము వేతె ౩ యగుచునునికి ;

శబ్దాన్వయవిభేద ౩ సంగతి నొక్కొక్క

తఱి ; నివి యొక్కొక్క ౩ తఱిని రెండు

గీ. మూడు చూడుటయు, మఱి సరముజ్ఞులముగ

నాకు దొచ్చినాగతిఁ బెక్కురేపొక లమర

రామభూమిభలు పర్యాయదృష్టిఁ

౨ వినియత + తన యనిపదములు విడిచినచోఁ

17.

అనఁగా 'వినియతమత్కరి' అని పూర్వముచెప్పిన లాగునఁ దనచమత్కరిముల నీగ్రంథమునఁ జూపువిధము నీపద్యము మూలమునఁ గవి వివరించుచున్నాఁడు.

అ. ఒక్కొక్కచోట = ఒక్కొక్కప్రదేశమున, ఆంధ్రభాషా సంస్కృతాభిభాషాశ్లేష = ఆంధ్రగీర్వాణముల కూడికయు, అర్థభేదము కొఱియొక్కదాని సంస్కృతముగాను దెలుఁగుగాను గ్రహించుట. “వినియతమత్కరి” ఇట, విని + అతని + తన యనిపదములు విడిచినచోఁ దెలుఁగునొచ్చును. వినియత + నించన యనినచో సంస్కృతమగుచున్నది.

ఒక్కొక్కచోట = ఒక్కొక్కస్థలమున, ఉచిత = తగిన, శబ్దశ్లేష = శబ్దములకుఁ జేకయు, విలుపుచే భిన్నార్థగ్రహణము. “మహాగోదావరీ తీర సద్రక్షోపాయ పథంబు” ఇట, మహా + గోదావరీ + తీర + సత్ + రక్ష + ఉపాయ + పథంబు, అనియు; మహత్ + అగః + దావ + రీతీ + రసత్ + రక్ష + ఉపాయపథంబు, అనియు పదములవిలుపుచే శబ్దశ్లేష యగుచున్నది.

ఒక్కొక్కచోటకొ + ఒక్కొక్కచోటున, అర్థశ్లేష = అర్థములకూడి కయు, ఒక్కటేపదము విలుపులేక యర్థభేదమునందుట, “విగ్రహజృంభణమునకొ” అనుచోట యుద్ధాతిశయముచే ననియు, శరీరముయొక్క విలుపు చేసనియు నర్థశ్లేషము.

ఒక్కొక్కతఱిని, ముఖ్య, గౌణవృత్తిశ్లేషముటన = ఒక్కొక్కయొడ ప్రధానా ప్రధానములగు వృత్తులచేరికయొక్కకూర్పు, “విడువుము జనన మ్మృతమ విదేహజననామయ ముందనయు దితకీర్తి” ఇట, విదేహజకొ + విడువుము + జననమ్మృతము + అనామయముకొ + తనయుదితకీర్తిని, అనియు; జననమ్మృతమతివి + దేహజననామయముకొ + తనయుకొ + దితకీర్తికొ + విడువుము, అనియు; బదములు వితీచినప్పుడు, దేహజననామయముకొ అనుటలో దేహమునజనించిన యామయమువంటి వానిని యనునప్పు డామయముగాని వాని నామయమనుట పొసఁగదు కాఁబట్టి యాశ్రయమాషణ శ్రమాపాద నాది గుణముల నిమిత్తము గావించికొని దుర్యోధను నందామయత్వ మారోపించుటచే నిదిగౌణవృత్తి. అనామయమనునప్పు డామయశబ్దమునకు ఒక్కొక్కతఱికొ, రోగమును ముఖ్యార్థము గ్రహించుటచే ముఖ్యవృత్తి. అగ్ధాన్వయము = అర్థములచేరిక, వేటెయగుచుకొ = భిన్నమగుచు, ఉనికి = ఉండుట, ‘దివిమోచియున్నయద్రని’ అగస్త్య పరమయినప్పు డాకనము నొరయునట్టి వింధ్యముననియు, శివపరమయినప్పుడు స్వర్గమును వహించిన మేరువనియు శబ్దార్థశ్లేషలు లేకయే యగ్ధాన్వయభేదము.

ఒక్కొక్కతఱి, శబ్దాన్వయ విభేదసంగతి = శబ్దముల చేరికయొక్క వేటుపాటును, “వ్యథలెల్ల దీఱదేవర మహామహిమవిలోకింపఁ గంటినస్తాక గుణతఁ, బరఁగుభూమిజనాధిపతన యాయకలంక నున్నది శాంతద్విషన్నికాయ; ఇట, దేవరమహిమకొ + వ్యథలెల్లదీఱకొ + అస్తాకగుణతఁ బరఁగుభూమిజకొ + విలోకింపఁగంటికొ + అధి + పతన + ఆయక + లంకను, ఇట మానూమద్వాక్యముగను; వ్యథలెల్లకొ + తీఱకొ + దేవరమహిమకొ + విలోకిం

పఁగంటిని+అస్తోకగుణతఁ బరఁగు భూమిజనాధిపతనయా+యని గవాధ్య
త్తుని వాక్యముగను బదముల కర్థభేదము లేకున్ననుశబ్దముల యన్వయ భేద
మునఁ గర్మాది భేదకల్పనమున సర్థద్యయ మిమిడింపఁ బడియెను.

ఒక్కొక్క తఱిని, ఇవి, రెండు మూడు గూడుట = పైనఁ జేర్చొ
న్నవి ప్రత్యేక ప్రత్యేకములుగాక రెండు మూడు చేరియుండుటచేను,
“వెలయు నఖిలభువనములలోన వారణ, నగరిపురమ తల్లి నాఁదనర్చి, రాజ్య
లక్ష్మీ మిగులఁ బ్రబల నయోధ్యనా రాజ వినుతిగవిన రాజధాని.” ఇట,
అవారణ+నగరిపు+రమ+తల్లి నాఁ అని రామాయణ పరముగను, వారణన
గరి+పురమతల్లి నాఁ+అని భారతపర్యాయముగను, నన్వయించునపుడు సం
స్కృతాంధ్రభాషా శబ్దశ్లేషయు; రాజ్యలక్ష్మీ+మిగులఁ + ప్రబలఁ +
అయోధ్యనాఁ, అని రామాయణ పర్యాయముగను, రాజ్యలక్ష్మీ+అయో
ధ్యనాఁ+మిగులఁ+ప్రబలఁ, అని భారతపర్యాయముగను, నన్వయించి
నచో శబ్దాన్వయభేదసంగతియు; మఱియుఁ, సముజ్జ్వలముగాఁగఁ =
మిక్కిలి యొప్పులాగున, నాకుఁ, తోచినగతిఁ = నాకు స్ఫురించిన
లాగున, పెక్కుపోకలు = అనేకమార్గములు, అమరఁ = ఓప్పునట్లు,
రామభారతకథలు = రామాయణ భారతకథలు, పర్యాయదృష్టిఁ=పర్యాయ
యక్రమముతో, చూచుసుమతులకుఁ = పరికించునట్టి బుద్ధిమంతులకు, ఏర్ప
డఁ = వేటువేటుగాఁ చెలియులాగున, ఆచరింతుఁ = చేసెదను.

తా. ఈ కావ్యమును జూచునట్టి బుద్ధిమంతులకు రామాయణ భారతార్థ
ములు రెండు నేర్పడుట కొఱకు సంస్కృతాంధ్రభాషాశ్లేషయు, శబ్దార్థ
శ్లేషయును, ముఖ్య గోణ పృత్తిశ్లేషయు, శబ్దాన్వయార్థాన్వయశ్లేషమును
నిట్లు పెక్కు రీతుల నాకుఁదోచినరీతిగా వ్రాసెదను.

“ముఖ్యగోణ పృత్తిశ్లేష” ముఖ్యపృత్తి, యభిధ; గోణపృత్తి, లక్షణా
భేదమయగును. లక్షణము. “అభిధ సతతసంకేతితార్థగోచరసు శబ్దభామయై
యోగరూఢిభేదములఁ జెలంగు. ఇంక లక్షణ వివరింతు నిందు గోణపృ

త్రియు నభిన్నమైపాల్చు నెట్లటన్న, తోణిసురుడగ్నియను నెడ శుచిగుణంబు వాచ్యవిభవాభిధాయియై వరజకతన" నరసభూపాలీయము.

ఇట "మూడు గూడుట యన సముజ్జ్వలముగాఁగ" అనియు "మూడుగూడుట మఱియు సముజ్జ్వలముగ యనియురెండు విధములుగాఁ బాఠములు గలవు. ఇటఁ బ్రాదియతి యగుటచేత సముజ్జ్వలయను దాని లోని మకారముగాని; ఉకారముగాని యతిచెల్లును. తెక్కిన పాఠమున నుత్తను నుపసర్గపైని చకారపకారములు మకారమునకు యతిగావచ్చుట యయుక్తము. కాబట్టి "మఱియున, ముజ్జ్వలముగ" నను పాఠమేయుక్త తరము.

ప్రాదియతికి లక్ష్యమిట్లు చూపఁబడియున్నది. "అబ్జయోని రజోగుణ ప్రాప్తిః దనరుఁ, బద్మనాభుడు సాత్విక ప్రాప్తిఃదనరు, రజతగిరిమంది రుడు తమః ప్రాప్తిఃదనరు, ననఁగనిబ్బంగి ప్రాదులనమరు యతులు" తాతంభట్టు.

క. ఒకకథ వినియెడి తటి, వే

టొకకథపై దృష్టి యిడిన శ్రీ నొకయర్థము దోఁ

పకపోవుఁ గాన, నేకా

ర్థకావ్య మెట్లట్ల వినఁగఁ శ్రీ దగు నొక టొకటిన్. 18

అ. ఒక కథన్, వినియెడితటిన్ = రామాయణ భారతములలో నేదో నొక కథవినుచుండునపుడు వేటొక కథపై, దృష్టి, ఇడినన్ = మఱియొక్క కథ పైదృష్టియుంచినయెడల, ఒకయర్థమున్, తోఁపక, పోవునుగానన్ = ఏయర్థమును స్ఫురింపకుండును గావున, ఏకార్థ వాక్యమెట్లు = ఒకే యర్థముగల • వాక్యమెట్లొ, అట్ల = అదేలాగుననే, ఒకటొకటిన్ = ఒకదాని వెంబడి వేటొకటిగా, వినఁగన్, తగున్ = వినవలెను.

తా. ఒక కథ! వినుచుండ వేటొక కథయందు మనస్సు ప్రసరించినే యర్థమును గొచరింపకపోవును. కాబట్టి యేకార్థ కావ్యమువలె దలచుచు నొకదాని వెంటి నొకటిగా వినవలయును.

ఇటు విని యెడితటికే, వినగఁ దగునను స్థలములు చదివెడితటికే, చదువఁగఁ దగుననుటకునుపలక్షకములని గ్రహించునది.

గీ. ప్రభువు సత్కార ఋణమిందుఁ శ్రీ భాయననియు

శ్రీవిరూపాక్ష సేవా విశేషమనియు

సుజను లిందు గుణాంశంబ శ్రీ చూతురనియుఁ

జలిపితి సాధ్యకృతి కిట్లు శ్రీ సాహసంబు.

19

అ. ఇందుకే = ఈ కావ్యరచనయందు, ప్రభువు సత్కారఋణము = పెదవేంకటాద్రిరాజు యొక్క సమ్మానమనెడియప్పు, పాయును, అనియుకే = తీటుననియు, శ్రీవిరూపాక్ష = శ్రీవిరూపాక్ష దేవునియొక్క, సేవావిశేషము, అనియుకే = క్రొత్తవిధమగు సేవయనియు, సుజనులు = సత్పురుషులు, ఇందుకే = ఈ గ్రంథమునందు, గుణాంశంబ = గుణభాగమునే, చూతురు, అనియుకే = కాంతురనియు, ఇట్లు = ఈలాగున, అసాధ్యకృతికే = సాధింపవీలుగాని యాగ్రంథరచనకు, సాహసంబు, సలిపితికే = తెగువచేసితిని.

తా. ఈ గ్రంథరచనచేఁ బ్రభువు నను సత్కరించుటచేఁ గల్గిన ఋణము దీటుననియు, అనఁగా ఋణవిముక్తికి గ్రంథరచనామూలమునఁ బ్రభువును సంతోష పెట్టుటయే హేతువగునని భావము. మఱియునిది విరూపాక్ష సేవా విశేషముగను నున్నదనియు, 'ఏకక్రియాద్యర్థకరీ', యనులాగున నీగ్రంథ రచనచే స్వామికార్యమును స్వకార్యమును బూర్తియగుచున్నదనుట. స్వామికార్యము పెదవేంకటాద్రి విభుని సంతసింపఁజేయుట, స్వకార్యము విరూపాక్షసేవ; సత్పురుషులిందు గుణభాగమునే చూతురనియు, అనఁగా సర్వతోముఖపాండిత్యముగల్గి రచింపఁబడిన దగుటచే

ముజనులకుఁ జూచినపట్టెల్ల గుణభాగమే కన్పట్టుచుండు ననుట.
కాఁబట్టియే యట్టియసాధ్యకృతిని రచింపఁబూనితిని. అసాధ్యమనఁగా
సమ్యులచే నసాధ్యమనుట, ఇది యనన్య సాధ్యమగునది కదాయని యాలో
చింపక పెద్దల యనుగ్రహము గల్గుటయే ప్రధానమని దృఢవిశ్వాసము
గల్గి రచింపఁబూనునట్టి సాహసమున శుప్రకమించితిని భావము.

“ఇందుకొ, ప్రభువు సత్కార ఋణము తీఱుకొ” — ఇట, “ఇం
దుకొ” అనుట పంచమ్యర్థమున నప్తమి.

ఇట ముద్దరాజు రామన్న “సలిషితి, అను నీక్రియాపద మీరాఘవపాండ
వీయ ప్రాచీన లిఖితప్రతుల యందంతటఁ జాదిగా వ్రాయఁబడియున్నది
గాని తదాది యని నిర్ధారణసేయుట కాకరములేదు. ఇప్పటి వాడుక
సాదిగాఁ గనఁబడుచున్నది” యనెను. కొందఱిది చాదియేయనియుఁ
బ్రభుమ మీఁద సవర్ణాదేశము పాడఁచాపుననియుఁ నభిప్రాయపడెదరు. కాని
ఇది చాదిగను సాదిగను నిట్లుభయ విధములుగను నున్నయది.

తేటగీతి, లక్షణము. “ఇనగణత్రయంబు నిండ్రద్వయంబును, హంస
పంచకంబు నాటవెలది” సులక్షణసారము.

వ. అనియిట్లుకృతోత్సాహుండనగుచు, నేతత్ప్రబంధనిబంధ
నారంభంబునకుఁ బ్రేరకుం డైన సకలంతర్యామి సేమ
కూటాధ్యక్షుండు శ్రీవిరూపాక్షుండ నిర్విఘ్నపరిసమాప్తి
ప్రచయగమనంబులకుం దాన కలం డతనిసంకల్పానుసారం
బుననెట్లు గావలయు నట్లగుఁగాక నాకు భారంబేమి? యను
తలంపున నిశ్చింతుండనై కడంగి, దీనికిఁ బ్రత్యక్షనియామ
కుండైన వెదవేక్కటాద్రి మహీవల్ల భువంశక్రమం బభి
వర్ణించెద.

20

అ. అనియిట్లు = అని యాలాగున, కృతోత్సాహుండ నగుచుకొ =
చేయఁబడిన యుత్సాహము గలవాడనగుచు, ఏతత్ప్రబంధ = ఈకావ్యము

యొక్క, నిబంధన = నిర్మాణముయొక్క, ప్రారంభంబునకు = మొదట పెట్టుటకు, ప్రేరకుండైన = పురికొల్పువాడైన, సకల = అందఱియొక్క, అంతర్యామి = హృదయాంత ర్వర్తియైన, హేమకూట, అధ్యక్షుండు = హేమకూటపర్వతాధిపతి, శ్రీవిరూపాక్షుండు, అ = శ్రీవిరూపాక్ష స్వామియే, నిర్విఘ్న పతిసూప్తి = విఘ్నము లేకుండముగియుట కొఱను, ప్రచయగమనంబులకు = వ్యాప్తినందుట కొఱకును, తా, అ = తానే, కలండు = ఉన్నాడు. అతని సంకల్పాను సారంబుగ = అతనియిచ్చాను సారముగా, ఎట్లు, కావలయు, అట్లు, ఆగు, కాక = ఏదియేలాగునఁ గావలయునో యది యాలాగుననే యగుఁగాక, నాకు, భారంబు, = బరువు, ఏమియను తలంపున = ఏమున్నదను తలంపుతో, నిశ్చింతుండనై = చింతలేనివాడనై, కడఁగి = యత్నించి, దీనికి = ఈకావ్య నిర్మాణమునకు, ప్రత్యక్షనిరూపకుడైన = ఎదుట నుండునట్టి యాజ్ఞాపకుడైన, పెదవేంకటాద్రి, మహీశలభు = రాజుయొక్క, వంశ = కులముయొక్క, క్రమంబును = పరుసను, అభివర్ణించెదన్ = ఉగ్గడించెదను.

తా. ఈలాగున నుత్సాహముగల వాడనై, గ్రంథనిర్మాణమునకై నను ప్రేరేపించిన హేమకూటాశ్రయుండగు విరూపాక్షస్వామి విఘ్నములఁ బోనడంచి దీనిని వ్యాపింపజేయునుండ నాకాభారమేల యనితలంచి, నిశ్చింతుండనై దీనికి బ్రత్యక్షప్రేరకుడగు పెదవేంకటాద్రి విభుని వంశక్రమ మభివర్ణించెదను.

శా. శ్రీశోభాఘనుఁ డిమ్మభూవరుఁడు లక్ష్మీనాథకల్పద్రుబా
హాశాఖాఫల మైనవంశమున మూర్తామోదముంబోలెన
ర్యాశాపూరిత కీర్తివాసనలతో శ నావిర్భవించెన్ ధరి
త్రీశోత్తంసితభవ్యశాసనకళాహేతుప్రతాపాధ్యుడై. 21

అ. శ్రీ = సంపదయొక్క, శోభా = విలాసముచేత, ఘనుడు = అధికుడైన, ఇమ్మభూవరుడు = ఇమ్మరాజు, లక్ష్మీనాథ...వంశమున- లక్ష్మీ

నాథ = లక్ష్మీకి భర్తయైన నారాయణుఁ డనెడు, కల్పద్రు = కల్ప
వృక్షముయొక్క, బాహు = భుజములనెడు, శాఖా = కొమ్మలయందలి,
ఫలమైన = పండయిన, వంశమునకొ = కులంబున, ధర్మిత్రీత...ప్రతా
పాఘ్యుడై- ధర్మిత్రీత = రాజులచే, ఉత్తంసిత = శిరోఘాతముగాఁ
జేయఁబడినదై, భవ్య = శుభకరమైన, శాసనకథా = శిక్షావిధికి, హేతు =
కారణమగు, ప్రతాప = పరాక్రమముచే, ఆఘ్యుడై = సంపన్నుడై,
మూర్త = మూర్తిమంతమైన, ఆమోదముం బోలెడ = వాసనవలె,
సర్వాశా...వాసనలతో- సర్వాశా = దిక్కులం దంతటను, పూరిత = నిం
డింపఁబడిన, కీర్తివాసనలతోకొ = కీర్తియనెడి పరిమళముతో, ఆవిర్భ
వించెకొ = ఉదయించెను.

తా. తనప్రతాపమునకు వెళ్ళిచి రాజులందఱు దనకు లోఁబడియుండ,
నిమ్మరాజు నారాయణుని బాహువులనెడి కల్పవృక్షమునకు శాఖాఫలమగు
క్షత్రియవంశమున జనించి కీర్తియనువాసనలతో నన్నిదిక్కులు నిండించెను.
కల్పవృక్షముయొక్క ఫలమునుండి జనించుటచే పరిమళము గల్గెనని
భావము.

కల్పద్రు:—“పలాశీ ద్రుద్రుమాగమాః” అని అమరము.

లక్ష్మీనాథ...వంశమున. “బాహూరాజన్యః కృతః” అనిశ్రుతిప్రమాణ
మున క్షత్రియులు పురుషోత్తముని బాహుసంజనితు లనుట స్పష్టము. “అస్మా
భిర్నిజదోఃప్రసూతిమధునా ధన్యామజో మన్యతే” అని విద్యానాథుఁడును
బ్రయోగించియున్నాఁడు.

అలంకారము. రూపకము, ఉత్పేక్ష. లక్షణము, “ప్రకటమగు నట్టి
విషయంబునకు విషయ్య, భేదతాద్రూప్య రంజనంచేదియదియ, రూపకంబు”
అడిదము సూరకవి.

“అలవడశబ్దార్థములకుఁ, జెలువంబగునన్యక్షపి సృజించి నము, జ్వల
దుత్పేక్షావ్యంజన, ములచే నుత్పేక్షయనఁగ మొనయుంగుతులకొ.”
విన్నకోటపెద్దన.

గీ॥ ఆకువీటిపురీశాసనాంకుఁ డగుచు

సకలసంగ్రామకేళి నిశ్శృంకుఁ డగుచు

సనిశపూజితశేష పర్యంకుఁ డగుచు

సతఁడు సొంపొందు యువతిమీనాంకుఁ డగుచు. 22

అ. ఆకువీటిపురీశాసన=ఆకువీటిపురమునకు రాజనెడు, అంకుఁడగుచున్ = చిహ్నముగలవాఁడగుచు, పేరుగలవాఁడనుట- సకల. ...నిశ్శృంకుఁడగుచు. సకల = సమస్తమైన, సంగ్రామకేళి = రణవిహారములందు, నిశ్శృంకుఁ డగుచున్ = జయలేనివాఁడగుచు, అనిశ...పర్యంకుఁడగుచున్. అనిశ = ఎల్లప్పుడును, పూజిత = పూజింపఁబడిన, శేషపర్యంకుఁడగుచున్ = ఆది శేషునిశయ్యగాఁగల విష్ణునిఁగలవాఁడగుచు, యువతి మీనాంకుఁడగుచున్ = యౌవనవతుల పాలిటి మన్మథుఁడగుచు, వారిచే బ్రేమింపఁబడిన వాఁడ నుట. అతఁడు=ఆయిమ్మరాజు, సొంపొందున్ = రంజిల్లును.

తా. ఆయిమ్మరాజుకువీటిపురపు రాజనుపేరు గలవాఁడగుచు, నెట్టి యుద్ధమునేనెట్టి శత్రువుతోనేని వెనుదీయని వాడగుచు, సర్వదా నారాయణునిబూజించు వాడగుచు, యువతుల పాలిటి మన్మథుఁడగుచు, రంజిల్లుచుండెను.

ఆకువీటి-ఇట్ల వీడునకుటివర్ణ మాపవిధ క్తికమగు నాదేశము.

అలంకార. ఉల్లేఖము. లక్షణము. “బహుజనులచేత నొకనికి బహువిధముగఁ, చనరసుల్లేఖ ముల్లేఖమనఁగనొప్పు-” అలంకార చంద్రిక.

క. కాండిన్యగోత్రజలధివి

ధ్రుం డాతఁడు గాంచె వరసుశ్రతున్ భావమహీ

మండలపతిఁ గదనబలో

ద్దండుని, లక్ష్మోంబ యనెడుశ్రతనసత్రియందున్. 23

అ. కాండిన్య...విధుండు- కాండిన్యగోత్రజలధి = కాండిన్య గోత్ర మనెడు సముద్రమునకు, విధుండు = చంద్రుఁడు, అతఁడు=ఆయిమ్మరాజు,

లక్ష్మ్యాంబయనెడు, తనసతియందున్ = లక్ష్మ్యాంబయను నట్టి తన భార్య
యందు, కదనబలోద్ధందునిక్ = యుద్ధమునందు బలముచే భయంకరుడగు
వానిని, భావమహీమండలపత్నిక్ = భావరాజును, ఆపేరుగలవాడనుట.
పరమతుక్ = పుత్రశ్రేష్ఠుని, కాంచెన్ = కనెను.

తా. కాండిన్యగోత్రమునఁ గల్గినయాయమ్మరాజు తన భార్యయగులక్ష్మ్యాం
బయందు యుద్ధరంగమునఁ దనబలముచే శత్రువులకు భయంకరుడుగా
నుండు భావరాజును వానిఁగాంచెను.

అలంకార. రూపకము.

[సగ్ధర. ఆలక్ష్మ్యాంబాకుమారుం ౩ డమలయశుడు భా
వావనీశుండు సాధ్విం

బోలాంబం పెండ్లియొక్కప్పుగఁ గనియె నుతుక్

భూపరీరంభలీలా

శీలస్థూలంభవిష్ణు ౩ స్థిర భుజబల

క్షీవిశేషప్రయుక్తో

ద్వేలాశా దంతి శుండాశిలసనలఘిమా

వేశు నిమ్మక్షితిశుక్. 24

అ. ఆ లక్ష్మ్యాంబా కుమారుడు = ఆలక్ష్మమపుత్రుడగు అదులయ
శుడు = నిర్మలకీర్తిగలవాడు, భావావనీశుండు = భావరాజు, సాధ్విక్ =
పతివ్రతయైన, పోలమక్ = పోలమును, పెండ్లియొక్క = వివాహమాడి, ఒప్పు
గన్ = తగులాగున, భూపరీరంభ...ఆవేశుక్. భూపరీరంభ = భూమి
యొక్క యాలింగనంబు నందుగల, భూవహనముననుట. వీలా = వేడుకయే,
శీల = స్వభావముగాఁగల, స్థూలంభవిష్ణు = వృద్ధిపొందుచున్న, స్థిర =
నిలుకడగల, భుజబల = బాహుబలముయొక్క, [భూపరీరంభ లీలాశీల,
స్థూలంభవిష్ణు, స్థిర, అనునవి భుజశబ్దములకు విశేషణములు.] లక్షీవిశేష =
సంపద్విశేషముచే, ప్రయుక్త = ప్రయోగింపఁబడిన, కలుగఁజేయఁ

బడినదనుట, ఉద్వేలాశా = దిగంతము లందలి, దంతి=ఏమగులయొక్క,
తుండా = తొండముల యొక్క, విలసన = విలాసముకొఱకయిన, లఘిమా=
చులకచనముయొక్క, ఆవేశుఁ = ప్రవేశముగలవానిని, ఇమ్మృతీతీతుఁ =
ఇమ్మరాజును, సుతుఁ, కనియొక = కుమారునిఁ గనెను.

తా. భావరాజు పోలమాంబను వివాహమాడి భూభరము దాల్చుచున్న
భుజబలముచే దిగ్విజయల తొండములకు విలాసముకొఱకు లఘుత్వమిచ్చుచు
న్నట్టి యిమ్మరాజును గాంచెను.

“ఉద్వేలాశాదంతి” యనుచోటను ద్వేలశబ్దము నాశాదంతియను
దానికి విశేషణమని భావింపవచ్చును గాని దిగంతముల యందలి యను
సర్థమువచ్చులాగున నుద్వేలాశాయనుటయే కవియొక్క యాశయమగును.

అలంకారము. అసంబంధే సంబంధాతిశయోక్తి. లక్షణము. “ఉపమే
య మింతదడవక, యుపమానమెనుడువ నతిశయోక్తి కవిమహా, నిపుణో
క్తిమూలమైతగు, నపరిమిత ప్రాధికదియు నైదువిధములై. పరఁగ సంబంధ
మం ధసంబంధమనఁగ, మఱి యసంబంధమందు సంబంధమనఁగ, భేదమం
దున భేదమభేదభేద, భావమును గార్యహేతు విపర్యయమన,” కావ్యాలం
కార సంగ్రహము.

స్రగ్ధరాలక్షణము. “శ్రీమన్నూర్తీ మకారాశ్రితక, భరన,య,‘యా
నేవ్యమై సానుమద్వి శ్రామంబుఁ సానుమ ద్విశ్రమము నమరఁగా స్రగ్ధరా
వృత్తమయ్యె” తాతంభట్టు.

క. రాజమహేంద్రవరాధిపు

రీజైత్రవిచిత్రములఁ బరీభ్రాజతుఁ డై
యాజిఘనుం డాయిమ్ముమ

హేజాని ప్రసిద్ధిగాంచె ౧ నెంతయు మహిమన్. 35

అ. రాజమహేంద్రవర,.....విచిత్రములఁ - రాజమహేంద్రవర,
అధి పురీ = రాజమహేంద్రవరమనెడి నగరశ్రేష్ఠము యొక్క, జైత్ర

విచిత్రములకై = జయశీలములైన వింతలచే, వింతపనులచేననుట. పరిభ్రా
జకుడై = ప్రకాశించువాడై, అజిఘనుండు = యుద్ధము లందు గొప్ప
వాఁడు, రణశూరుఁడనుట. ఆయిమ్మమహిజాని = ఆయిమ్మ రాజు, ఎం
తయుకై = మిక్కిలి, మహిమకై = ప్రసిద్ధిని, కాంచెకై = పొందెను.

తా. ఇమ్మరాజు రాజమహేంద్రవరమును జయించి యుద్ధవీరుడై యొ
ప్పుచుండెను.

“మహిజాని” ఇట జాయాంతమగు బహువ్రీహికి నిజాదేశము “జాయా
యానిజ్” పాణిని.

గీ. ఆమహిలోకవిభునియర్థాంగలక్ష్మి
మైన కనవమ్మ యనసూయ ర యగుట నార్య
యగుట సుప్రసిద్ధమ వేతె ర యడుగనేల
వినుతి కెక్కుపాతివ్రత్య విలసనంబు.

26

అ. ఆమహిలోకవిభుని = అరాజుయొక్క, అర్థాంగలక్ష్మి యయిన =
భార్యయైన, కనవమ్మ = కనవాంబ, అనసూయయగుటకై = అనసూ
యాదేవియగుటచే, అసూయలేని దగుటచే, అర్యయగుటకై = పార్వతి
యగుటచే, కులీనయగుటచే, సుప్రసిద్ధమ = తేట తెల్లముగనే, వినుతికెక్కు =
పొగడ్తగన్న, పాతివ్రత్యవిలసనంబు = పతివ్రతామహిమ, వేతె, అడు
గనేల = వేఱుగా నడుగవలయునా.

తా. ఇమ్మభూపతిభార్య కనవమ్మ యనసూయయు నార్యయునగు
టచే నామెపాతివ్రత్య విషయమై యడుగవలయునా ?

అలంకార, శ్లేష.

క. ఆయిమ్మడి ధాత్రీతల

నాయకునకుఁ గనవమకును ర నందను లధిక

శ్రీయుతు లిద్దఱు సుజనవి

ధేయులు బొమ్మప్రభుండు ౩ తిమ్మవిభుండున్. 27

అ. ఆయమ్మడిధాత్రీతల నాయకునకుఁ = ఆయమ్మడిరాజునకు, కస. పమకును = కసవాంబకును, అధికశ్రీయుతుల్ = మిక్కుటమగు సంపదతోఁ గూడినవారును, సుజనవిధేయులు = సజ్జనులకడఁగినవారు, బొమ్మప్రభుండు = బొమ్మరాజు, తిమ్మవిభుండున్ = తిమ్మరాజును, అని, ఇద్దఱు, నందనులు = అని యిద్వరుకుమారులు, కలిగిరనిశేషము.

తా. ఆయమ్మరాజునకుఁ గసపమకును సంపద్యుక్తులును సజ్జనులునగు బొమ్మరాజు, తిమ్మరాజు అని యిద్వరుపుత్రులై బుదయించిరి.

వ. వారిలోన. 28

ఉ. పావనమూర్తియై విజయభైరవసద్భిరుదాంకుడై, దళా
శావనితా లలాటతటరచందన చిత్రక భావభాగ్యక
శ్రీవిభవాభిరాముడయి ౩ జృంభితదానవిహారుడై, ధరి
త్రీవలయంబునన్ వెలసెదిమ్మనృపాలుడు ధర్మశీలుడై.

అ. పావనమూర్తియై = పవిత్రశరీరుడై, సౌందర్యవంతుడైయనుట. కామినీ జనకామనీయ మగు రూపముగలవాడని భావము. విజయభైరవ సద్భిరుదాంకుడై = విజయభైరవుడను మేటి బిరుదుగలవాడై, దళ, ఆళా, వనితా = పదిదిక్కులనెడు స్త్రీలయొక్క, లలాటతట = నొసటి ప్రదేశముల, చందనచిత్రక భావభాగ్ = గంధపుగొట్టగుటను బొందిన, యశస్వీవిభవ = కీర్తియనెడి సంపదయొక్క వైభవముచేత, అభిరాముడై = మనోహరుడై, జృంభిత = విజృంభించుచున్న, దానవిహారుడై = దానపరుడై, తిమ్మనృపాలుడు = తిమ్మరాజు, ధర్మత్రీవలయంబునన్ = భూమండలమునందు, వెలసెన్ = ఒప్పెను.

తా. తిమ్మరాజు విజయభైరవ బిరుదాంకుడై, దళదిశావ్యాప్త కీర్తియై దానధర్మపరుడై యొప్పుచుండెను.

ఇటఁ దిమ్మభూపతియందు నాయకస్వరూప నిరూపణము సేయఁబడెను. నాయకలక్షణము, “యశఃప్రతాపసుభగో ధర్మకామార్థతత్పరః । ధురంధరో గుణాధ్యక్ష నాయకః పరికీర్తితః” ప్రతాపరుద్రీయము. “యశశ్చి విభవాభిరాముఁడు” విజయభైరవ సద్భిరుదాంకుఁడు.” అను విశేషణములచే యశః ప్రతాప సుభగత్వము సూచితము. “ధర్మకీలుఁడై,” “పావనమూర్తియై” జృంభితదాన విహారుఁడై” అనువిశేషణములచే ధర్మకామార్థతత్పరత్వము సూచింపఁబడియెను. “విజయభైరవ సద్భిరుదాంకుఁడై తిమ్మనృపాలుఁడు ధర్మత్రీవల యంబునకొనెనె” ననుటచే ధురంధరత్వము సూచితము. పైనఁబేర్కొన్నవెల్ల నాతనిసద్గుణములే యగుటచే గుణాధ్యక్షత్వమును సూచింపఁబడియెను.

క. ఉభయకులసిద్ధిఁ దనరెడు

నభినవగుణములఁ బ్రసిద్ధి యగుతిమ్మాంబఁ

విభవమునఁ బెండ్లియాడెను

ద్రిభువనవిభుఁ డాకువీటిరతిమ్మవిభుఁ డొగిన్.

30

అ. త్రిభువనవిభుఁడు = ముల్లోకములయందును గొప్పవాఁడు, ఆకువీటి తిమ్మవిభుఁడు = ఆకువీటిరాజగు తిమ్మరాజు, ఒగిన్ = క్రమముగా, ఉభయకులసిద్ధిఁ = పుట్టినింటియొక్కయు, జొచ్చినయింటియొక్కయు, నిలుకడచేత, తనరెడు = ఒప్పునట్టి, అభినవగుణములఁ = నూతనగుణములచే, ప్రసిద్ధయగు = ప్రఖ్యాతయగు, తిమ్మాంబఁ = తిమ్మాంబికను, విభవమునఁ = వైభవముతోడ, పెండ్లియాడెను = వివాహముచేసికొనెను.

తా. ముల్లోకములయందు వ్యాపించిన ప్రతాపముగల తిమ్మరాజు పాతి ప్రత్యాది గుణములచే నుభయకుల పవిత్రయగు తిమ్మాంబను పెండ్లియాడెను. పట్టుబలశాలి తిమ్మనరరపాలుఁడు పుత్రులఁ గాంచె విక్రమోద్భటుఁ బెదవేంకటాద్రిఁ బ్రతిరపక్షహరుఁ జనవేంకటస్వరు

ద్విటపిసమానదానఘనుశ్రవేంకటరాయని భవ్యతేజః వేం
కటవరదుర్బుధప్రణతిక్రగాంచినతిమ్మమయందుఁబెంపుగన్.

అ. పటుబలకాలి = గట్టిబలిమినిగల, తిమ్మనరపాటుఁడు = తిమ్మ
రాజు, బుధప్రణతిక్ర, కాంచిన = పండితుల పాగడికోలునందిన, తిమ్మ
మయందు = తిమ్మాంబయందు, పెంపుగన్ = వృద్ధిగా, విక్రమ = పరా
క్రమమునందు, ఉద్భటుక్ర = ఉద్బంధుఁడయిన, పెదవేంకటాద్రిక్ర =
పెద్దవేంకటాద్రిరాజును, ప్రతిపక్షహరుక్ర = శత్రువినాశకుఁడైన, చినవేం
కటుక్ర = చినవేంకటాద్రి రాజును, మరుద్విటపి = ...ఘనుక్ర-మరుద్వి
టపి = కల్పవృక్షముతో, సమాన = సరియైన, దాన = ఈవిచే, ఘనుక్ర =
గొప్పవాఁడయిన, వేంకటరాయనిక్ర = వేంకటరాజును, భవ్యతేజఃక్ర =
మనోహరమైనకాంతిగల, వేంకటవరదుర్బుధ = వేంకటవరదరాజును, పుత్త్రు
లక్ర = ఈనల్పురుపుత్త్రులను, కాంచెక్ర = పొందెను.

తా. తిమ్మరాజు తిమ్మాంబయందు, పరాక్రమవంతుఁడగు పెదవేంక
టాద్రి, శత్రునాశకుఁడగు చిన వేంకటాద్రిరాజు, కల్పవృక్షముం బోలెదాన
శీలుఁడగు వేంకటరాయఁడు మనోహరమగుకాంతిగల వేంకటవరదుఁడు అను
నల్పురఁ గుమారులఁగాంచెను.

చంపకమాలా లక్షణము. “న, జ, భ, బ, జల్, జ, రేఫలఁబె నంగి
దికాయతితోడఁగూడినన్, ద్రిజగదభీష్టదాబుధనిధీవిను చంపకమాలయై
చనున్.” తాతంభట్టు.

వ. అందు.

32

గీ. అమరవరభూమిభృన్మస్తకములఁ గ్రిందు

వఱచునిజపాదకటకస్తత్ప్రోధిచేత

విమలధృతిఁ గేశవప్రపాయశ్రణమున వెలయు

వేంకటాద్రియ యనఁబినశ్రవేంకటాద్రి.

33

అవతారిక. ఈపద్యమునఁగవి వేంకటాద్రియను నామైక్యమాధారము గావించుకొని చిన వేంకటాద్రిరాజునకును వేంకటాచలమునకును సామ్యము దెల్పుచున్నాఁడు.

అ. అమరవర ... మస్తకములక్ - అమరవరభూమిభృత్ = శేవతల పర్వతమగు మేరువుయొక్క, మస్తకములక్ = శిఖరములను, క్రిందుపఱచు = చులకనఁగాఁజేయు, నిజ...ప్రాధిచేతక్ - నిజ = తనయొక్క, పాదకటక = నితంబప్రదేశముయొక్క, సత్ప్రాధిచేత్ = గొప్పతనముచే, దౌన్నత్యముచేతననుట. ఇది వేంకటాచలపర్యాయమగు నర్థము. అమరక్ = ఒప్పుఁగా, వరభూమిభృత్ = రాజశ్రేష్ఠులయొక్క, మస్తకముల్ = శిరఃస్థులను, క్రిందుపఱచు = వంగులాగునఁజేయు, నిజ = తనయొక్క, పాద = చరణములయందలి, కటక = నూపురములచేనైన, సత్ప్రాధిచేతక్ = నిక్కుడగు చప్పుడుచేత, ఇది చినవేంకటాద్రిరాజు పర్యాయము. రాజయొక్క కాలియందె చప్పుడువిని యన్యరాజులు తలలవంచెదరనుట. విమలధృతిక్ = నిర్మలమగు ధైర్యముచేతను, కేశవ = వేంకటేశ్వరునికి, ప్రాయుణమునక్ = ఉనికియగుటచేతను, అర్థముభయత్ర సమానము. వేంకటాద్రియ = వేంకటాచలమే, అనక్ = అనులాగున, పినవేంకటాద్రి = చినవేంకటాద్రిరాజు, వెలయుక్ = ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

తా. చినవేంకటాద్రిరాజు వేంకటాచలమే యనులాగునఁ బ్రకాశించుచుండెను. వేంకటాచలము మేరుపర్వత శిఖరములఁ క్రిందుపఱచు నితంబప్రదేశము గల్గియున్నది. అట్లేరాజు శత్రురాజులఁ దలలఁక్రిందుపఱచు పాదకటకము గల్గియున్నాఁడు. ధైర్యముభయత్రసమానముగ నే యున్నది. వేంకటాచలము దేవుచక్రస్థానమగుచున్నది. రాజు దానెల్లప్పుడు ధ్యానియు నేయుచుండుటచే దేవునకు స్థానముగుచున్నాఁడు. కాఁబట్టియే వేంకటాచలముతో వేంకటాద్రిరాజున కిటు సామ్యము చెప్పఁబడియెను.

‘కటక’ ‘కటకోస్తీ’ నితంబోదేశ, ‘కటకంపలయోస్తీ’ యాం అని అమరము.

అలంకారము, శ్లేషానుప్రాణితముగు నుత్పేక్ష.

చ. తమయునమోమవిక్రమమునీనద్వినయంబు ప్రతాపమును
పము నవికారభావమును బ్రభవశక్తియు నిత్యదానశీ
లముఁదగనొక్కటొక్కటికలంకృతిఁజేయఁగఁదాల్చిశోభిలు
న్విమలతనాకు వీటిపురవేంకటరాయఁ డతిప్రసిద్ధుఁడై. 34

అ. తమయుక్ = ఓర్పును, అమోఘవిక్రమము = వ్యర్థముగాని పరా
క్రమమును, నద్వినయంబు = మంచి యడఁకువయును, ప్రతాపముక్ =
తపింపఁజేయుటయును, సురూపముక్ = మంచియందమును, అవికార
భావము = పరిణామములేని మనస్సు గల్గియుండుట, అవ్యవస్థిత, చిత్తుఁ
డుగాకుండుటయునుట. ప్రభవశక్తియుక్ = ప్రభుత్వశక్తియు, నిత్య
దానశీలముక్ = ఎడతెగని దానస్వభావము గల్గియుండుట, తగ్గ =
తగునట్లు, ఒక్కటి = ఒకగుణము, ఒక్కటికి = వేటొకగుణమునకు,
అలంకృతిచేయఁగ్ = అందమునీయఁగా, ఒకదానిచేనొకటి ప్రకాశింపఁ
గాననుట. తాల్చి = పైనఁజెప్పినగుణముల ధరించి, అతిప్రసిద్ధుఁడై =
మిక్కిలి ప్రఖ్యాతుఁడై, ఇట్టిసగ్గుణములు గల్గుటచేతనే మిక్కిలి ప్రసిద్ధుఁ
డగుచున్నాఁడనుట. అకువీటిపుర వేంకటరాయఁడు = అకువీటిరాజగు
వేంకటరాయఁడు, విమలతక్ = నిర్మలత్వముచే, శోభిలుక్ = ప్రకా
శించుచున్నాఁడు.

తా. ఓర్పు, పరాక్రమము, అడఁకువ, మున్నగు గుణము లొక దాని
కొకటి యలంకారమై వెలయఁగా ప్రసిద్ధుఁడై యాకువీటి వేంకటరాయఁ
డు శుద్ధుఁడై ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

తమయుక్, అమోఘ విక్రమముక్; తమవంతుఁడగుటచే 'మృదుర్ని
పరిభూయతే' యనులాగునఁ గాక విక్రమయుక్తత యాత్మంతియుక్తతకు
'మెఱుంగిడుచున్నది. అమోఘవిక్రమము, నద్వినయంబు; అమోఘ 'విక్రముఁ
డగుటచే దువ్వ) ధర్మ్యుఁడుగాక యడఁకువ గల్గియుండుట యా విక్రమము

ను వెలయుచున్నది. సద్వినయంబు, ప్రతాపము, అడఁకువ గట్టుటచే నెల్లరకు లాంగక శాత్రువులకు దుర్జయుఁడుగా నుండులాగునఁ బ్రతాపము గల్గియుండుట యా అడఁకువ గల్గియుండుట కలంకార మగుచున్నది. ప్రతాపము, సురూపము; ప్రతాపవంతుఁడగుటచే, 'అభితఃపావకోఽమః'. అనులాగుననుండక, సురూప సంపద దానికిఁ గాంతి యొసఁగుచున్నది. సురూపమును, అవికార భావమును; సురూపుఁడగుటచే భజనీయుఁడైనను 'అవ్యవస్థిత చిత్తస్యప్రసాదోపి భయంకరః' అనునట్లు చంచల చిత్తుఁడుగాక స్థిరచిత్తుఁడుగా నుండుట యారూపయుక్తినిఁ దేజోవంతముగాఁ జేయుచున్నది. అవికారభావమును, ప్రాభవశక్తియు; స్థిరచిత్తుఁడగుటచే సుధర్మఁ డుగాక జనానురంజకుఁడుగాఁ బ్రభుత్వముచేయు శక్తి గల్గియుండుట యద్వానిందిపింపఁ జేయుచున్నది. ప్రాభవశక్తియు, నిత్య దానశీలమును; ప్రభుత్వమున నార్జించిన ధనము స్వప్రయోజనము గావించుకొనక దాన పరుఁడగుట ప్రాభవశక్తిని బ్రకాశింపజేయుచున్నది.

క. వేంకటవరదుఁడు వెలయు ని

రంకుశవితరణనిరూఢప్రజ్ఞను రణని

శృంకితప్రాభవమున, నక

లంకితకీర్తిప్రతాపశలక్షులమహిమన్.

35.

అ. వేంకటవరదుఁడు = వేంకటవరదరాజు, నిరంకుశ... ప్రజ్ఞను నిరంకుశ = అడ్డులేని, వితరణ = ఈవిచే, నిరూఢ = రూఢమగు, ప్రజ్ఞను = బుద్ధిచేత, రణ... ప్రాభవమునక - రణ = యుద్ధరంగమున, నిశృంకిత = జంకులేనట్లుగాఁ జేయఁబడిన, ప్రాభవమునక = ప్రభుత్వముచేత, అకలంకిత... మహిమక - అకలంకిత = కలంకరహితముగాఁ జేయఁబడిన, కీర్తి = యశస్సుయొక్క, ప్రతాప = పరాక్రమముయొక్క, లక్షుల = సంపదలయొక్క, మహిమక = గొప్పదనముచే, వెలయుక = ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

తా. వేంకట పరదరాజీవిచే గీర్తి మంతుడై, శార్ఙ్గమునఁ బ్రతాప-
వంతుడై, ప్రాభవమున సంపన్నుడై వెలయుచుండెను.

ఇట రణనిశ్చంకితయను పదము విశేషణమైనను దన్ములమునఁ బ్రతా-
పమును, ప్రాభవ మను దాన సంపదను దెల్పుటయే కవి యాశయము. .

అలంకారము, యథాసంఖ్యము. లక్షణము. “సమముగనే పదసం-
ఖ్యదార్థములుద్దిప్తంబులయ్యెడ దగనా పర్యాయమున నసూద్దిప్తములై యమర-
యథాసంఖ్యమయ్యె”. కావ్యాలంకార సంగ్రహము.

గీ. ఇట్టియన్వయపరిశుద్ధి శ్రీ యింపు మీఱ

శ్రీవిరూపాక్ష భక్తివిశేషవిమల

హృదయుఁ డగుచు సంగీతసాహిత్యనిత్య

సరసగోష్ఠీవినోదై కరనిరతుఁ డగుచు.

36.

అ. ఇట్టి=పూర్వోక్తములైన, అన్వయపరిశుద్ధి=పంశపరిశుద్ధి, ఇంపు.
మీఱ = ఒప్పుచుండఁగా, శ్రీవిరూపాక్ష .. హృదయుఁడు-శ్రీవిరూ-
పాక్షభక్తివిశేష = శ్రీవిరూపాక్షస్వామియందలి భక్త్యతిశయముచే, విమ-
లహృదయుఁడు, అగుచు = నిర్మలచిత్తుఁడగుచు, సంగీత...నిరతుఁడు-
సంగీతసాహిత్య = సంగీతకాస్త్రమునందును, సాహిత్యమునను, నిత్యసరస=
ఎడతెగనిరసాను భవమునేయువారి తోడనగు, గోష్ఠీవినోద = సల్లాపము
నందైనవేడుకయందే, ఏక = ఒక్కటిగా, ముఖ్యముగా ననుట. నిరతుఁడు-
అగుచు = ఆసక్తుఁడగుచు, ఇందలి కర్తృక్రియలు పై పద్యమునఁగలవు..

తా. పూర్వోక్తా న్వయపరిశుద్ధి గలవాడై, విరూపాక్షభక్తుడై,
సంగీతసాహిత్య విధులతో గోష్ఠీ వినోదములు నేయుచుండ.

క. వడిఁగలతనాన నీగిని

విడిముడిపనఁ బ్రాభవమున శ్రీ విజయనగరిలో

గడు నెన్న నేర్పఁ గలమే

ల్పడకలఁ బెదవేంకటాద్రినరవరుఁ డొప్పాన్.

37

అ. వడిగలతనానఁ = శౌర్యవంతత్వముచేత, ఈగిని = దాతృత్వముచే, విడిముడిపనఁ = ధనసంపత్తిచే, ప్రావభవమునఁ = ప్రభుత్వముచే, విజయనగరిలోఁ = విజయనగరమునందు, కడుఁ = మిక్కిలి, ఎన్నఁ = ఏర్పఁ, కల = గణించుటకును, ఏర్చుటకును దగిన, మేల్పడకలఁ = గొప్పవర్తనలచే, పెద్దవేంకటాద్రిరాజు, ఒప్పఁ = ప్రకాశించును.

తా. విజయనగరమున శౌర్యాది గుణములలో నెన్నిక గన్న పెద్దవేంకటాద్రి రాజుండెను.

చ. విడువక యాకువీటి పెదవేంకటభూపతి సత్ప్రతాపముఁ

గడుఁ డెలు పై నకీర్తియు జగంబుల నన్నిటి ముంచి మించిన
జ్జడధిశయుండు సంతసిలునాదువిరాణ్ణయమూర్తి కబ్బె ని
ప్పుడునవకుంకుమంబు తెలిపూవులపూజయునంచునాత్మలోన్.

ఆ. విడువక = వదలక, ఆకువీటి పెదవేంకటభూపతి = ఆకు వీటి రాజగు పెదవేంకటరాజుయొక్క, సత్ప్రతాపముఁ = పరాక్రమమును, కడుఁ, తెలుసైన, కీర్తియుఁ = మిక్కిలి తెల్లదగు కీర్తియును, జగంబులఁ, అన్నిటిఁ = సర్వలోకములను, మించి = అతిశయించి, ముంచినఁ = ముంపఁగా, కీర్తిప్రతాపములు లోకములు నిండెనుట. జడధిశయుండు = సమద్రశాయయగు నారాయణుండు, ఇప్పుడు = ఈవేళ, నాదువిరాణ్ణయమూర్తికొ = నాయొక్క విరాడ్రూపమైన దేహమునకు, [ప్రళయసమయమున నారాయణుండు విరాడ్రూపియై సమద్రమధ్యమున శయనించుట శాస్త్రప్రసిద్ధము.] నవ = నూతనమైన, కుంకుమంబు = కుంకుమపువ్వులబూతయు, తెలిపూవులపూజయుఁ = తెల్లనగుపుష్పములచే నయిన పూజయు, అబ్బెనంచుఁ = కల్గెననుచు, అత్మలోఁ = మనస్సులో, సంతసిండుఁ = సంతోషించును.

తా. పెద వేంకటాద్రిరాజుయొక్క ప్రతాపము కీర్తియు లోకముల నిండఁగా విరాట్పురుషుఁడు తనకుఁ గుంతుమము పూతయుఁ దెల్లనిపూవుల పూజయు వచ్చెనని సంతసించుచుండెను.

‘నామవిరాణ్ణయమూర్తికి’ ‘యుష్మదస్మదాత్మార్థకములకు తర పదంబు పరంబగు నపుడు దుగాగమంబు వైకల్పికము.’ బాలవ్యాకరణము.

జడధియనిమూఁడవపాదమున డకారము ప్రాసార్థము గల్పితమైనను, లడలక భేదమగుటచే నిదిసాధు సమ్మతము. జడమఁగాఁ జల్లనినస్తువని యర్థము. “బలధి, అవదారయతీతి జడః లడయోరభేదాత్, జల అవదారణే.” అని గురుబాలప్రభోధిక. జడ శబ్దవ్యుత్పత్తి జలధాతువునుండి కల్లుటచే నీప్రయోగము సాధువనుట నిర్వివాదాంశము.

అలంకారము. యథాసంఖ్యము. అసంబంధే సంబంధ రూపాతిశయోక్తి.

ఉ. చేకొని యాకువీటివిభు శ్రీపెదవేంకటఁజెంది, యాత్మలో నేకలసద్గుణంబు మహియెన్నద నేకలసద్గుణః ప్రిచేఁ గైకొని శేషభోగములకల్పి దలంప దశేష భోగలీలాకలనంబుచేతఁ గరులగ్ గిరుల న్నటించెప్పనేటికిన్. 39

అ. మహి = భూదేవి, ఆకువీటివిభు = ఆకువీటిరాజగు, శ్రీపెదవేంకటఁ = శ్రీపెదవేంకటాద్రిరాజును, చేకొని = గ్రహించి, పరియించి యనుట. చెంది = కూడి, పాలింపఁబడినదై యనుట. ఆత్మలో = మన స్సునందు, అనేకల = ఏకలముగాని వానియొక్క సద్గుణ = మంచిగుణములయొక్క, ఆప్రిచే = ప్రాప్తచేత, ఇదిహేతువు. ఏకల = పరాహముయొక్క, సద్గుణంబు = మంచిగుణమును, ఎన్నదు = గణింపదు, [అనేకల. పరాహము కాని వానియొక్క యనుటచే, రసికశ్రేష్ఠుఁడగు పెదవేంకటాద్రి రాజుయొక్క గుణములందు మరిగినది కాఁబట్టి మృగముయొక్క గుణమును మెచ్చుట లేదని భావము.]

అనేక, లసత్, గుణాప్రిచేత్ = పెక్కులగు ప్రకాశించుచున్న గుణములు గలవారి యొక్క ప్రాప్తిచేత, ఒక = ఒక్కటియగు, లసత్ = ప్రకాశించుచున్న, గుణంబు = గుణమును, కేవలసత్వగుణంబును - ఎన్నడు = గణింపదు, అని యర్థాంతరము.] స్త్రీలు బహు గుణులం దభిమానించువారు కాబట్టియే బహుగుణవంతుఁడు జిక్కనే నేకగుణువాదరింపరనుట.]

అశేషభోగ = శేషభోగము కానివానియొక్క, అశేష = శేషముకాని ఇతరాను భూతశేషము కాని యనియు నర్థము. లీలాకలనంబుచేత = విలాసానుభవముల చేత, ఇదియును హేతువు. శేష = అదిశేషునియొక్క, భోగముల = పడగలయొక్క, కల్పి = విలాస సంపదను, తలంపదు = స్మరింపదు.

[ఇతరానుభూతములై పరిశిష్టములగుటచే రసహీనములుగాక యభివక్తములై యభినవభోజ్యులగు సుఖములఁ బెద వేకకటాద్రివలనఁ బొందుటచే, సర్వక్రిడను మెచ్చుకున్నదని భావము.]

అశేష = సమస్తమైన, లీలాకలనంబుచేత్ = విలాసానుభవముచేత, శేష = కొద్దియైన, భోగములకల్పిని = సుఖములయొక్క యనుభవమును, తలంపదు = స్మరింపదు. అని యర్థాంతరము. [సర్వ సుఖములుండు స్థలము వీడి కొద్దిసుఖములుండు ప్రదేశమునఁ బ్రీతి గావింపదని భావము.]

మఱి = ఇంక, కరులక్ = దిగ్గజములను, గిరులక్ = కులపర్వతములను, చెప్పనేల = ఏమని చెప్పవలయును, [భగవదంశ సంభూతులగు వరాహాదిశేషులనే మెచ్చన దిప్పుడు తక్కినవాని విషయము చెప్పనేల యని భావము.]

తా. భూమి యాకువీటి పురాధీశ్వరుఁడగు పెద వేంకటరాజును జెంది యాదివరాహునిగాని, శేషునిగాని తలఁపకుండెను. ఏలన? వరాహముయొక్క గుణము, ఏకల సద్గుణము. అనగానే కలము పంది. దాని గుణము. లేక యేక + లసత్ + గుణము, ఒక్కటియే యగుసద్గుణము.

ఇట వేంకటాద్రిగుణము. అనేకలసద్గుణము, అనగా, అనేకల + సద్గుణము. పందికాని దానియొక్కగుణము. లేక అనేక+లసత్+గుణము. పెక్కు ప్రకాశించుచున్న గుణములు మృగరూపియయ్య నొకేగుణముగల్గుటచే నట్టివరాహమును వీడి, రసికుడై పెక్కుగుణములుగల రాజనాశ్రయించెను. మఱియు నిదివఱకు శేషభోగ సుఖములను భవించుచుండెను. అనఁగాఁ బరిభుక్తశేషమగు భోగసుఖమనియు, శేషునియొక్క పడగయందు వసించుటచేఁ గత్తినసుఖమనియునగును. అట్టి దానికిప్పుడు వేంకటాద్రివలన వశేషభోగసుఖములు అనఁగా సర్వభోగములనియు నాదిశేషుఁడుకాని వానియొక్క భోగములనియు, నన్యభుక్తపరిశిష్టముగాని భోగమనియు భావము. వేంకటపతిరాజువలన నూత్నభోగములు లభించుటచే సర్వము వలని పరిశిష్టభోగము నపేక్షింపలేదనుట. ఇట్లు దేవాంశసంభూతులనే లక్ష్యముచేయ నపుడింత సామాన్యములగు గిరులు కరులు నివియొక రెక్కలోనివియా? భూమి వేంకటాద్రిరాజు నాశ్రయించినపిదప వరాహశేషదిగ్గజ, కులపర్వతములఁ బ్రేమించుట లేదనిభావము.

“భోగ.” “భోగస్తు భోజనే విత్తే, నిర్వేశే పాలనే సుఖే వని. తాదిభృతౌరాజ్యే, సర్వస్యఫణికాయయోః.” అని నానార్థరత్నమాల.

కరులకొ. “ఐరావతః పుండరీకో వామనః కుముదోంజనః । పుష్పదంతస్సార్వభౌమ స్సుప్రతీకశ్చదిగ్గజాః.” అని అమరము.

గిరులకొ. “మహేంద్రోమలయ స్సహ్యా, శక్తిమాన్ హిమవర్వతః, వింధ్యశ్చపారియాత్రశ్చ, సప్తాత్రకుల పర్వతాః,” అనిఅమరము.

అలంకారము. వ్యతిరేకము. కావ్యార్థాపత్తి. శిష్టము.

భూదేవి ప్రేమించుటకు హేతువును దెబ్బవ్యాజమున వరాహాది శేషులకంటె వేంకటాద్రియందాధిక్యము దెబ్బుటచే వ్యతిరేకము.

చెప్పనేలయని కైముతికన్యాయమున నర్థసిద్ధి కల్గుటచేఁ గావ్యార్థాపత్తి.

అనేకల+సద్గుణయనునప్పుడును. అనేక+అసద్గుణయనియు అనేక+భోగ+లీలాయనునప్పుడును శిష్టము.

క్రమముగ వీనిలక్షణములు.

“మానుగవిషయ విషయాలలోన నొక్కడధికముగఁ జెప్పవ్యతిరేక మనఁగఁబరఁగు” అంద్రచంద్రాలోకము.

“తగఁ గావ్యాధాపత్తిని, నగుఁగైముత్తికముచేత నర్థఘన.” అలంకార చంద్రిక.

“ఏకాఢ్యోక్తంబయ్యున, నేకార్థము చిలుకుచుండు నెయ్యదియదిపో, లోకమున శిష్టమనఁగాఁ, కైకొనఁదగుపద విచిత్రకల్పన విఘ్నలక్ష.” కావ్యాలంకార చూడామణి.

తే. ఈకరణి ధాత్రి వెలసిన ౧ యాకువీటి

తిమ్మరాహుత్తతనయుఁ డుత్తీర్ణకీర్తి

పరుఁడు పెదవేంకటాద్రిభూవరుఁడు సేయు

సేవ లింపుగఁ గైకొను ౨ దైవమునకు.

40

అ. ఈకరణి, ధాత్రి, వెలసిన = ఈలాగునభూమియందొప్పిన, ఆకువీటి తిమ్మరాహుత్త తనయుఁడు = ఆకువీటి తిమ్మరాజు యొక్క కుమారుఁడు, ఉత్తీర్ణకీర్తిపరుఁడు = లోకాతీతమగు యశము నందాసక్తుఁడు, పెద వేంకటాద్రిభూవరుఁడు = పెద వేంకటాద్రిరాజు, చేయు, సేవలు = చేయునట్టి, సేవలు=నందనములు, ఇంపుగఁ, కైకొని = సంతోషముతోగ్రహించి, దైవమునకు = నా యిష్టదేవతకు, ఇదిమొదలెనిమిదిపద్యములు వ్యవస్థితములగుటచే నావలవచ్చు “సభక్తికసమర్పితంబుగా” నను దానితో వీనికన్వయము.

అ. ఈలాగున తిమ్మరాజు కుమారుఁడు కీర్తిపరుఁడు పెద వేంకటాద్రిరాజుచేయు గౌరవముల నందికొని.

నకుఁ - సమస్తయోగిజన, ఎల్లయోగిజనులయొక్క, హృత్కమల = కమలమువంటి హృదయముచే, ఆరాధ్యనకుఁ = ఆరాధింపఁదగినవానికి, కాల, దిక్, అనవరోధ్యనకుఁ = కాలముచేతను, దిక్కుచేతను, అడ్డగింపఁ బడఁదగినవానికి, అధ్యుషిత...మధ్యనకుఁ - అధ్యుషిత = వాసుముగాఁ జేయఁబడిన, తిగ్గురుచి = వేడివెలుగుయొక్క, సూర్యునియొక్కయనుట. మధ్యనకుఁ = మధ్యప్రదేశముగలవానికి,

తా. ఆత్మవిద్యచే సాధింపఁదగినవాఁడును, యోగిజనులచే ధ్యానింపఁబడువాఁడును, కాలాదులచే నుపరుద్దుఁడుగాని వాఁడును, సూర్యమండలాంతర్వర్తియునగు వానికి.

“అధ్యుషిత తిగ్గురుచిమధ్యనకుఁ” త్రిమూర్తులును సూర్యమండలమధ్య వర్తులనుట వేదప్రసిద్ధము.

క. శంకారుజాపహృత్యగ

దంకారున కచలితామృతప్రియముఖన

త్యంకారభక్తియుక్త్యక

లంకారచితార్యనుత్యలంకారునకున్.

48

అ. శంకా... అగదంకారునకుఁ - శంకారుజా = భయమనడి. వ్యాధియొక్క, అపహృతి = నాశముగావించుటయందు, అగదంకారునకుఁ = నైద్యునకు, ఆశ్రితులకు జననాదులవలని భయమును బోఁగొట్టువాఁడనుట. అచలిత...అలంకారునకుఁ - అచలిత = చలింపఁబడని, ఎడఁజాయనియనుట. అమృతప్రియ = అమృతము వలెనింపైన, ముఖ = మోముగల, సత్యంకార = నిశ్చయమైన, నిశ్చలమైనయనుట. భక్తియుక్తి = భక్తియొక్క కూడికచే, అకలంక = కల్మషరహితమగునట్లుగా, ఆరచిత = చేయఁబడినీ, ఆర్యనుతి, అలంకారునకుఁ = గొప్పవారియొక్క స్తోత్రములే భూషణములు గాఁగలవానికి,

తా. భయమనువ్యాధిని బోగొట్టువానికి, భక్తులస్తోత్రములే భూషణములుగాఁ గలవానికి,

“అమృతప్రియముఖ.” ఇటముఖ శబ్దములక్షణ, “ముఖ్యార్థబాధే తద్యోగే, రూఢిలోవా ప్రయోజనాత్, అన్యోర్థో లక్ష్యతేయత్నా, లక్షణారోపితక్రియా.” కావ్యప్రకాశిక.

క. ప్రార్థనపరమరసార్థ హి
తార్థకృతత్రిపురదైత్యహతికిన్ వేదాం
తార్థావన లీలాచరి
తార్థకృతబహుమహర్షి హర్షితమతికిన్.

44

అ. ప్రార్థనపర...దైత్యహతికిన్ - ప్రార్థనపర = ప్రార్థించుట యందాసక్తులైన, సురసార్థ = దేవతలసమూహముయొక్క, హితార్థ = మేలను ప్రయోజనముకొఱకు, కృత = చేయఁబడిన, త్రిపురదైత్యహతికిన్ = త్రిపురాసురుల సంహారముగలవానికి, వేదాంతార్థ...హర్షితమతికిన్ - వేదాంతార్థ = ఉపనిషదర్థములయొక్క, అవన = రక్షణమున, లీలా = విలాసముచేత, చరితార్థకృత = సార్థకముగాఁ జేయఁబడిన, బహు మహర్షి = గొప్పయుఘలయొక్క, హర్షితమతికిన్ = సంతృప్తమగు మనస్సును గలవానికి.

తా. దేవతలప్రార్థన చేఁ ద్రిపురాసురుల సంహరించినవానికి, వేదాంతార్థాను సరణముగాఁదాను నటించి మహర్షుల యెన్నికలను సఫలమొనర్చినవానికి.

క. దక్షమఖిధ్వంసునకున్
జక్షూధవదనలకుముద్రసఖహంసునకున్
భిక్షౌపరిరంభునకున్
వీక్షౌసఫలితమనోజశ్విజిఘాంసునకున్.

45

అ. దక్షమఖర్వంసిక్ = దక్షయజ్ఞము పాడుచేసినవానికి, చక్షూభనత్ హంసునకుత్ - చక్షూభనత్ = కన్నులగుచున్న, అనల, కురుదనఖ, హంసునకుత్ = అగ్నిని, చంద్రుని, సూర్యుని గలవానికి, భిక్షాపరిరంసునకుత్ = భిక్షమునఁ గ్రీడింపనిచ్చగలవానికి, భిక్షాటనమూర్తి కనుట. వీక్షా విజిఘాంసునకుత్ - వీక్షా = చూపుచే, సఫలిత = నెఱవేర్చబడిన, మనోజ = మనస్సునునియొక్క, విజిఘాంసునకుత్ = చంపనిచ్చగలవానికి.

తా. దక్షయజ్ఞ ధ్వంసికి, అగ్నిని, జంద్రుని, సూర్యుని నేత్రములు గాఁగలవానికి, భిక్షాటనమూర్తికి, జూచుటమాత్రముననే మనస్సుని సంహరించినవానికి.

క. పశ్యత్ఫాలున కతిదృక్

దృశ్యద్రష్టాదిభేదరథీజాలునకుత్

వశ్యావిద్యునకు శమా

వశ్యాసాధ్యునకు నిత్యవైశద్యునకున్.

46

అ. పశ్యత్ఫాలునకుత్ = చూచుచున్ననుదురు గలవానికి, ఫాలనేత్రున కనుట. అతిదృక్ ... ధీజాలునకుత్ - అతిదృక్ = చూపుల కత్తికమించినవాఁడు, దృశ్య = చూడఁదగినవాఁడు, ద్రష్ట = చూచువాఁడు, ఆది = ఇవి మొదలుగాఁగల, భేదరథీజాలునకుత్ = భిన్నమగు బుద్ధియొక్క సమాహముగలవానికి, వశ్య, అవిద్యునకుత్ = స్వవశముగావించి కొనఁబడిన మాయగలవానికి, శమా = ఓర్పుచేత, ఇది దమాదులకు నుపలక్షణము. అవశ్య = ముఖ్యముగ, అసాధ్యునకుత్ = సాధింపఁ దగనివానికి, నిత్యవైశద్యునకుత్ = నిత్యమైన నిర్మలత్వము గలవానికి, నిష్కళంకునకనుట.

తా. ఫాలనేత్రునకు, బుద్ధిమంతులచేఁ; జూడసాధ్యము గానివాఁడు, చూడఁదగినవాఁడు, చూచువాఁడని భిన్నభావముల నిరూపింపఁబడువానికి,

క. దీపితరాగ శివాతి

స్వీ పుండ్రక్షునకు, నాకురవీటిపురాంక
శ్రీపెదవేంకటస్వసధి

రూపాంబకలక్షునకు విరూపాక్షునకు.

48

అ. దీపిత... పుండ్రక్షునకు - దీపితరాగ = ప్రకాశించుచున్న
యసురాగముగల, శివాత్వస్వీ = పార్వతి యనఁజి స్త్రీకి, పుండ్రక్షులకు =
మృదుఁడైనవానికి, అకువీటి...లక్షునకు - అకువీటిపురాంక = ఆకువీటి
పురపురాజగు, పెదవేంకటస్వస = పెదవేంకటాద్రిరాజుయొక్క, ధీరూప =
బుద్ధిస్వరూపమగు, అంబక = నేత్రమునకు, లక్షునకు = విషయమైనవాని
కి, విరూపాక్షునకు = శ్రీ విరుపాక్షస్వామికి.

తా. పార్వతీ మనోహరునకు, పెదవేంకటాద్రి రాజుచే ధ్యానింపఁ
బడు వానికి, శ్రీ విరూపాక్షునకు.

వ. సభక్తికసమర్పితంబుగా, నాయొనర్పంబూనిన రాఘవ
పాండవీయంబునకు గథాప్రారంభం మెట్టిదనిన.

9

అ. సభక్తిక = భక్తితోఁ గూడినట్లు, సమర్పితంబుగా = ఒకఁ
గఁబడినదిగా, నాయొనర్పంబూనిన = రాఘవపాండవీయ మునకు నేను
చేయఁబూనిన రాఘవపాండవీయ మనుగ్రంథమునకు, కథా ప్రారంభంబు,
మెట్టిది, అనిన = కథాప్రారంభ మెట్టిదనిన.

తా. పైనఁ జెప్పిన విరూపాక్షస్వామికి భక్తితోఁ గృతించిన,
నాచే రచింపఁబడిన యీ రాఘవపాండవీయ మనుగ్రంథమునకుఁ గథా
ప్రారంభమెట్టిదనిన ?

“నాయొనర్పంబూనిన” “ధాతుజవిశేషణ భావార్థకపూర్వకవ్యవ
హితావ్యవహిత కర్తృపద ప్రథమకు వస్తీయగు” ప్రాథ వ్యాకరణము.

రాఘవపాండవీయము.

సృ థ మా శ్వా స ము.

కథాప్రారంభము. —

లయు సఖిలభువనసములలోనవారణ
నగరిపుర మల్లిలి శ నాఁ దనర్చి
రాజ్యలక్ష్మి మిగులఁ శ బ్రబల నయోధ్య నా
రాజ వినుతిఁ గనిన శ రాజధాని.

1

రామాయణ. అఖిలభువనములలో = అన్ని లోకములయందును,
అవారణ = అడ్డులేని. నగరిపు = ఇంద్రునియొక్క, రమ = సంపదకు,
త్తిలి = మాత, పోషించునదనుట. నాఁ = అనులాగున, తనర్చి = ఒప్పి,
రాజ్యలక్ష్మి = రాజ్యశ్రీ, మిగులఁ = మిక్కిలి, ప్రబలఁ = వృద్ధిపొం
దఁగా, అయోధ్యనాఁ = అయోధ్యయని, రాజవినుతిగన్న, రాజధాని =
రాజులపొడికింబు నందినరాజధాని, వెలయుఁ = ప్రకాశించును.

తా. ఇంద్రుని యైశ్వర్యమునకు జనని యనులాగున నొప్పుచు, రాజ్య
లక్ష్మి మిక్కిలి ప్రబలులాగుననుండు నయోధ్యయను రాజధాని ప్రకాశించు
చుండును.

“భువన” “విష్కరం భువనం జగత్” అమరము.

“రమతల్లి.” ఇట సంబంధవృత్తిపై బ్రథమ. లక్షణము. “క్షమన కారాంతరూప ప్రకాశితంబు, లై నపుంలింగములు దక్కనన్నిటికిని, బరంగసంబంధ వృత్తిపై బ్రథమయగును, దంతికన్నులు రమవల్లు తరువుకొమ్మ.” ఆంధ్రభాషాభూషణము.

భారతము. అఖిలభవనములలోక = అన్నిలోకములలోన. వారణనగరి = హస్తినాపురి, పురమతల్లి = పురశ్రేష్ఠము, నాక = అనునట్లు, తనర్చి = ఒప్పి, రాజ్యలక్ష్మి, మిగులక, ప్రబలక = రాజ్యశ్రీ మిక్కిలి ప్రకాశింపఁగా, అయోధ్య = యుద్ధమునేయ నశక్యమైనది, నాక = అనునట్లు, రాజవినుతిగన్న = తద్దేశవాసులగు రాజులపొగడ్డులుపొందిన, రాజధాని = సింహాసనస్థలము, వెలయుక + ప్రకాశించుచున్నది.

తా. హస్తిన యన్నిపురముల లోమేటియని ప్రసిద్ధిగాంచి రాజ్యశ్రీ మిక్కిలి ప్రకాశింపఁగా శత్రువులచే జయింప శక్యముగాని దని ప్రసిద్ధిగాంచి వెలుగుచున్నది.

ఇట్లమ తల్లియనుపదము మతల్లికాయను దాని రూపాంతరము. ఇది ప్రశస్తవాచకము. “మతల్లికా మచర్చికా ప్రకాండ యుద్ధుతల్లజౌ ప్రశస్తవాచకాన్యమూని.” అని అమరము.

“వారణనగరి + పురమతల్లి” ఇన్నటం బ్రథమ మీది పకారము నకు వకారాదేశము రామింగనడదనా దేశవిధి నిత్యముకాదనియే యీకవి యాశయముకాని ముద్దరాజు రామన్న యభిప్రాయపడినట్లు ప్రథమాంతము మీది పకారమునకు మాత్రము వకారాదేశము రాకుండునని కాదు. కావుననే యీకవి, “మనుజేశ్వరుండు తచ్చాసనమున,” “దౌర్భాగ్యశీలు గోత్రస్తుత్రస్తు,” అని యిట్లు పలుచోట్లుల గనడదవాదేశ విధి నిత్యముగాదనుటను సూచించెను. మఱియు; “ఈ చందస్సునఁ దమ్మిచూలికథ గారీకుండుచెప్పంగ,” ధూర్జటికవి. “దేవతలు కమలగర్భుని,” కూపన షేషంబులు చేయునవిగా,” మడికి సింగన. కమలాక్షునర్చించు కరముల కరములు.” “కమలేశుఁగానని కన్నులు కన్నులే,” “సురక్షకునిఁ జూచ

చూడ్కులు చూడ్కులు” పోతన. “శ్రీరమ్యాభరణుండు చంద్రుడు.”
జేతాళ పంచవింశతి. “తమముచెందె ద్విజప్రతానము చెలంగె.” కూచి
మంచి తిప్పన. ఇట్లనేకులు ప్రయోగించి యున్నారు.

“రాజ్యలక్ష్మీ మిగులఁ, ప్రబలఁ.” ఇటనలంకారము. అత్యుక్తి.
లక్షణము. “తనరు నత్యుక్తి యద్భుత తథ్యశౌర్య, వితరణాదికవర్ణనా
నీతిమగుచు ; అడిదము సూరకవి.

ఇట రెండర్థములయందును వస్తునిర్దేశరూపమంగళ మానిరింపబడి
యున్నది. అదియందు వెలయునని శుభపదప్రయోగము గావింపబడియెను.
పకార మమృతబీజము. నగణము కృత్యాదినండుట ధనప్రదము. “శుభ,
సుఖ, రుక్, శ్రుమ, ధన, కనక, భ యైశ్వర్యములఁ జేయుఁగవులకు,
సర్వప్రభులకుఁ గృతులకు మొదలైన, భ, జ, గ, న, య, ర, తగణాధి
శులియరేచా.” కవిజనాశ్రయము.

క. ఆపట్టనమేలెడి పృథి

వీపాలుఁడు భ్రుకుటిమాత్రోవిముఖిత సమదా

టోపారి పక్తిరథుఁడు

ద్వీపించు నుదారనీతి శ ధృతరాష్ట్రుఁడనన్.

2

రామాయణ. ఆపట్టణమేలెడి = ఆయయోధ్యాపట్టణమేలుచున్న,
పృథివీపాలుఁడు = రాజు, భ్రుకుటి...అరి - భ్రుకుటిమాత్ర = బొమముడి
పాటుచేతనే, విముఖిత = పరాజ్ఞుఖముగాఁ జేయఁబడిన, సమదాటోప =
గర్వాతిశయముతోఁగూడిన, అరి = శత్రువులనుగల్గిన, పంక్తిరథుఁడు =
దశరథుఁడు, ఉదారనీతి = గొప్పనీతిచే, ధృతరాష్ట్రుఁడనన్ =
ధరింపఁబడిన రాజ్యముగలవాఁడని, ఉద్వీపించున్ = ప్రకాశించుచుండును.

తా. అయోధ్యాపురమేలెడి రాజును బొమముడిపాటుచేతనే శత్రు
వులభీతులఁ గావించు వాఁడునగు దశరథుఁడు నీతిచే రాజ్యము పాలియచు
వెలయుచుండెను.

“భృకుటిమాత్ర.” మాత్రకాన్వేయవధారణే.” అని అమరము.

“విముఖిత.” ‘తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్త్’ అని క్త ప్రత్యయంతము.

సమద+అటోప సవర్ణ దీర్ఘసంధి. “అకస్సవర్ణే దీర్ఘః.” పాణిని.

“పంక్తిరఘండు.” పంక్తి = పది, పదిదిక్కులయందును, అప్రతి హతమగు రథగమనము గలవాఁడనుట. “పంక్తిస్యాద్దశమ చ్ఛందో దశసంఖ్యానలీఘచ.” అని విశ్వము.

భారత. ఆపట్టణము = అహస్తినాపురము, ఏలెడి పృథివీపాలుండు = రాజు, భృకుటిమాత్ర, విముఖిత, సమదాటోప = గర్వాతిశయముతోఁ గూడిన, అరిపంక్తి, రఘండు = శత్రుశ్రేణులయొక్క రథముగలవాఁడు, ధృతిరాష్ట్రండునఁ = ధృతరాష్ట్రండును పేరితో, ఉదారనీతిఁ, ఉద్దీపించుకొ = ప్రకాశించుచుండును.

తా. హస్తినాపురమునేలెడి రాజు బొమయుడిపాటు చేతనే భీతులై మరలిన శత్రువుల రథము గలవాఁడునగుచు ధృతరాష్ట్రండును పేరితో గొప్పనీతిగల్గి ప్రకాశించుచుండెను.

ఇట, సుద్ధరాజురామన్న ఉదారనీతియును దాని విశేషణముగాఁ గావించెనుగాని యంతకంటె, నీతిఁ అని సహార్థమున నుపయోగించుటయే సమంజసము.

చ. తెలివి నతిప్రగల్భుండనరదృగ్బలుఁ డాతండు భీష్మచాప కౌశలమె సహాయమై యమర శత్రులనే పడఁప న్వలంతియై నిలుకడ నేలె విశ్వధరశ్రేణిం దనమిత్రకులంబువై భవ్రాజ్జ్వలతఁ దలిర్పఁ జొరవనునంతతి రాజులకెల్ల హెచ్చుగన్.

రామాయణ. అతండు=అదశరఘండు, తెలివి, అతిప్రగల్భుండు= బుద్ధిని మిక్కిలిప్రాధుండు, అసదృక్, బలుండు = సాటిలేనిబలముగల

వాఁడు, భీష్మ = భయంకరమైన, చాపకాశలమే = ధనుర్విద్యయందలి నేర్పే, [ఇట్ల చాపశబ్దము లక్షణ.] సహాయమై = తోడై, సహాయముగాఁ గలవాఁడై యనుట. అమరశత్రులన్ = రాక్షసులను, ఏఁపు, అడంచుటకున్, వలంతియై = గర్వమునఁజూచుటకు సమర్థుడై, తనమిత్రులంబు = సూర్య కులము, వైభవ, ఉజ్జ్వలతన్, తలిర్పన్ = వైభవాతిశయముచేఁ బ్రకాశింపఁగా, పౌర = పురజనులయొక్క, వసు = ధనముయొక్క, సంతతి = సమూహము, రాజులకల్లన్ = రాజులదఱకంటెను, హెచ్చు, కన్ = అధికముకాఁగా, విశ్వధరణిన్ = భూమిసంతటిని, నిలుకడన్ = కాశ్వతముగా, ఏలెన్ = పాలించెను.

తా. దశరథుఁడు విద్యాధికుడై, యసమానబలుడై, ధనుర్విద్యా కుశలుడై, తత్సహాయమున నసురులజయించి, పంశోద్దీపకుడై పురజనులధికధనవంతులుగనుండ రాజ్యమేలుచుండెను.

“వసు.” “వసురత్నైధనేపిచ.” అని యమరము.

“విశ్వధరణిన్.” “విశ్వంకృత్స్న మశేషం.” అని యమరము.

“రాజులకల్లన్ హెచ్చుగన్.” రాజులందఱకంటెనని పంచమ్యర్థమునవష్టి. ‘వష్టిస్థానికంబగు కువర్ణకము ద్వితీయాది విభక్తులయందగు.’ ప్రాథమ్యకరణము.

ఇట్లుద్దరాజురామన్న పౌరులసంపదయే యతిశయించుచున్న దనుటచే రాజులసంపద యనుక్తసిద్ధ మని, దానినాధారము గావించుకొని కావ్యార్థాపత్త్యలంకారమనెనుగాని యిదివస్తు నాలంకారధ్వనియే యగుచున్నది.

భారత. అతఁడు = అధృతరాష్ట్రుఁడు, తెలివిన్, అతిపగల్గుఁడు’ అ, సదృక్బలుఁడు = దృష్టిబలసహితుఁడుగాని వాఁడు, [‘దృశ్యోర్బలం, దృగ్బలం. దృగ్బలేనసహవర్తత యితిసదృగ్బలః, న, సదృగ్బలః’ అని విగ్రహము. ప్రైరెండువిశేషణములచే బాహ్యచతుస్సు లేకుండినను జ్ఞాన

చతుర్భులము విశేషముగాఁ గలవాఁడనుట సూచితము.] భీష్మ = భీష్ముని యొక్క, చాపకౌశలమే, సహాయమై, అమరణ్ = ధనుర్విద్యయందలి నేర్పే సహాయమై యొప్పఁగా, శత్రువులన్, ఏఁపు, అడఁపన్, వలంతియై = శత్రువుల గర్వభంగముగావింప సమర్థుడై, తనమిత్రకులంబు = తన హితుల సమాహము, వైభవ, ఉజ్జ్వలతన్, తల్లిరన్ = వైభవాతిశయ ముచేఁ బ్రకాశింపఁగా, పారవ = పూరునిసంబంధమైన, సుసంతతి = సత్కులజాతులగు, రాజుల కల్గన్ = రాజులందఱకంటెను, హెచ్చు గన్, విశ్వధరణిన్, ఏలన్. మిన్నయై భూమినంతయు కాశ్వతయుగ నేలెను.

తా. ధృతరాష్ట్రుఁడు బాహ్యచతుస్సులేకున్నను జ్ఞానచతుస్సు విశేషముగాఁగలవాఁడై, భీష్మునిధనుర్విద్యాసహాయమున శత్రువుల గర్వ భంగముగావింపుచు, హితకోటిని సంపాదించఁజేయుచు, పూగునంతరాజులందఱకంటె మిన్నయై రాజ్య మేలుచుండె.

“మిత్రకుల.” “మిత్రంసుహృదినారవౌ.” అని నానార్థ రత్న మాల.

“సంతతి.” “సంతతిర్గోత్ర జనకులాని” అని అమరము.

క. సుబలతనయగుణమహిమం

బ్రబలి తనకుదారధర్మశాలనలీలన్

సాబగొంది వన్నెఁదేఁగా

విబుధస్తుతుఁ డవ్విభుండు శి వెలసెన్ ధరణిన్.

4

రామాయణ. సుబలత = బలిమిగల్గియుండుట, నయగుణ మహిమన్, ప్రబలి = నీతియొక్కయు, గుణముయొక్కయు మహిమచేత వృద్ధిపొందుచుండఁగా, ఉదార...లీలన్ - ఉదార = గొప్పవగు, ధర్మ = ధర్మశాలితోడి, దుష్టశిక్షణ, శిష్టశిక్షణాది ధర్మములతోడ ననుట. పాలనలీలన్ = పరిపాలనాతిశయముచే, సాబగొంది, తనకున్ = దళరథు

నకనుట, వన్నెదేగాన్ = [ఇట సుబలత యనునది కర్త. ఇది బహు
ప్రీతిమీడి [తల్పత్వయాంతము.] సుబలతన్ = మంచిబలము గల్గుట
చేత, అయగుణమహిమన్ = భాగ్యలక్షణగులయొక్క మహిమచేతను,
ప్రబలి, ఉదారధర్మపాలన, ఇదికర్తృపదము. లీలన్ = విలాసమున,
సౌబగొంది తనకున్, వన్నెదేగాన్, అనియు, సుబలత = బలముగల్గి
యుండుట, నయ = న్యాయముయొక్కయు, గుణ = అల్లిత్రాటియొక్కయు,
మహిమన్ = ప్రభావముచే, బ్రబలి, తనకున్, ఉదార, ధర్మ =
ధనస్సుతోడి, పాలనలీలన్, సౌబగొంది వన్నెదేగాన్, అనియు సర్థాం
తరములు. విబుధస్తుతుఁడు = దేవతలచే స్తుతింపఁబడినవాఁడు, అవ్వ
భుండు = ఆదళరఘుఁడు, ధరణీన్ = భూమియందు, వెలసెన్ = ప్రకా
శించెను.

తా. గొప్పబలముతోడను మంచిగుణములతోడను బ్రబలి ధర్మపరి
పాలనయు దనకు వన్నెదేగా, దేవతలచే స్తుతింపఁబడుదు దళరఘుఁడు
వెలయుచుండెను.

“అయః” అయశ్శుభావహోవిధిః” అని అమరము.

“విబుధః” విబుధః పండితే దేవే.” అని విశ్వము.

“ఉదారధర్మపాలన.” అనుస్థలమునఁ బాలనశబ్దము స్త్రీలింగము.
“దీప్తికాంతా హ్రస్వస్యాత్” అను చింతామణీ సూత్రమున నిది హ్రస్వాం
తమయ్యెను. “పాండవవైన్య సమఘపరిపాలనసేయు నితండయంచు” నని
సోమయాజి ప్రయోగము గలదు.

భారత. సుబలతనయ = సుబలుని పుత్రికయగు గాంధారి, గుణ
మహిమన్ = పాతివ్రత్యాది గుణమహిమచే, ప్రబలి = ప్రసిద్ధిగాంచి,
దారధర్మ భారాధర్మములొక్క, పతివ్రతాచారములయొక్క యనుట.
పాలనలీలన్ = పరిపాలనావైభవముచే, సౌబగొంది = ఒప్పిదఘసెంది,
తనకున్ = ధృతరాష్ట్రునకనుట. వన్నెదేగాన్ = ఖ్యాతినిదేగా, విబుధ

స్తుతుఁడు = పండితులచేఁ బొగడఁబడినవాఁడు, అవ్విభుఁడు = ఆధృత
రాష్ట్రుఁడు, ధరణిఁ = భూమియందు, వెలసెన్ = ప్రకాశించెను.

తా. గుణవతియగు గాంధారి పతివ్రతాచారములచేతఁ బ్రబలితనకు
వన్నెదేఁగా ధృతరాష్ట్రుఁడు ప్రకాశించుచుండెను.

పతివ్రతాధర్మము. “ఆర్తార్తేముదితే హృష్టా, ప్రోషితేమలినా
కృతా, మృతేమియేత యానారీ, సాస్తీర్జ్ఞేయా పతివ్రతా” అని స్మృతి
వచనము. ఈకారణమున నే కులవధువుల కనువ్రతలను పేరుగల్గెను.

క. అని నీడు లేనికడిమిం

దనరారు పతివ్రతాపి న్రితనుజుఁ డతఁ డు

ర్విని గలస్మృతుల నందఱు

దనకరిగాఁపులుగఁజేసెన్ దర్పస్ఫురణఁ.

5

రామాయణ. అనిఁ = యుద్ధమునందు, ఈడులేని = సాటి
లేని, కడిమిఁ = పరాక్రమముచేత, తనరారు = ప్రకాశించునట్టి, అతి
వ్రతాపిత = మిక్కిలి తిరింపఁజేయఁబడిన, దనుజుండు = అసురులను గల
వాఁడు, అతఁడు = అదశరథుఁడు, దర్పస్ఫురణఁ = గర్వాతిశయము
చేత, ఉర్విఁ, కల, స్మృతులఁ, అందఱు = భూమిలోనుండు రాజుల
నందఱును, తనకుఁ, అరిగాఁపులుగఁ, చేసెన్ = తనకుఁగప్పుము గట్టు
వారగు నట్లునర్చికొనెను.

తా. దశరథుండు యుద్ధమునను సురులఁగెల్పి భూమిలోని రాజులనం
దఱును దనకుఁ గప్పుము చెల్లించువారలగునట్లు చేసికొనెను.

భారత. అనిఁ, ఈడులేనికడిమిఁ, తనరారు, అతివ్రతాపి = అధిక
వ్రతాపముగల, [ఇది అనుజశబ్దమునకు విశేషము.] తిదనుజుండు = వాని
తమ్ముండు, అతఁడు = ఆపాండురాజు, ఉర్వినిగల స్మృతులనందఱుఁ,
దర్పస్ఫురణఁ, తనకుఁ, అరిగాఁపులుగఁజేసెన్ = కప్పుముచెల్లించువా
రగునట్లు చేసికొనెను.

తా. ఆధృతరాష్ట్రాని తక్కుడగు పాండురాజు తనగర్వాతిశయము చేత భూమిలోని రాజులనందఱును దనకుఁగప్పము చెల్లించువారలగు నట్లా నర్చికొనెను.

క. తానన్నమాట యింద్రున

కైన నలంఘ్యమయి వేర్చున నట్లుగ నెంతే

బూనికఁ జెల్లింపుచు జగ

తీనుతవిక్రముఁ డొనర్చె న దిగ్విజయంబున్.

6

రామాయణ. తాన్, అన్నమాట = తానాడినమాట. ఇంద్రున కైనన్, అలంఘ్యమయి = ఇంద్రున కేనిదాటుట కశక్యమై, వేర్చునట్లుగన్ = అతిశయించులాగున, ఎంతేన్, పూనికన్, చెల్లింపుచున్ = ఎంతోపూనికతో నెఱవేర్చుచు, జగతీనుతవిక్రముండు = లోకములచే బొగడఁబడిన పరాక్రమము గలవాఁడగు దశరథుండు, దిగ్విజయంబున్, ఓనర్చెన్ = దిగ్విజయము గావించెను.

తా. తనమాట యింద్రుఁడేనియు జపదాఁటకుండులాగున నొనర్చుచు దశరథుండు దిగ్విజయము గావించెను.

“అన్నమాట.” పద్మాదుల నవర్ణకంబున కత్పంబును గడహల్లునకు ద్విత్వంబునగు.” బాలవ్యాకరణము.

భారత. తాన్, అన్నమాట = ధృతరాష్ట్రానిమాట, ఇంద్రునకైనన్ అలంఘ్యమయి, వేర్చునట్లుగన్, ఎంతేన్, పూనికన్, చెల్లింపుచున్ = నెఱవేర్చుచు, జగతీనుత విక్రముండు = పాండురాజు, దిగ్విజయంబున్, ఓనర్చెన్ = గావించెను.

తా. తనయన్నయగు ధృతరాష్ట్రానిమాట దేవేంద్రుఁడును జపదాఁటకుండులాగునఁ జేయుచుఁ బాండురాజు దిగ్విజయము గావించెను.

సీ. ధృతిఁ గుంతి మద్రభూపతుల నెయ్యపుంగన్య

కలననవాలుఁ దూరపుల జయించి,

యలరారునతనుజరయశ్రీలవరియించె

యవనసౌరాష్ట్రభూధవులఁ గెలిచె,

ద్రవిడకళింగసార్వవిదర్భవసుధాధి

పతుల నోడించి కర్పములఁ గొనియెఁ

జోళనేపాళపాంచాలకేరళమత్స్య

వత్సభూపతుల గర్వం బడంచె,

గీ. శకయుగంధరఘూర్జరా శ్శంతసింధు

లాటభూపాలముఖ్యుల శ్ నోటుపటచె

జగతిఁగోసలకేకయ శ్ మగధులతన

యలవరించినయాజ్ఞలో శ్ మెలఁగఁజేసె.

7

రామాయణ. ధృతిఁ = ధైర్యముచే, కుంతిమద్ర భూపతులఁ = రాజులను, నెయ్యపుఁ గన్యకలనన = ఇంపైనయప్రాధ యుద్ధములు నేయుటచే, ప్రాధయుద్ధము గావింపవలసినంత యావశ్యకము లేదనుట. వాలుఁ దూపులఁ = తీక్షణులగు బాణములచేత, జయించి, అలరారు, అతను = దశరథుఁడు, జయశ్రీలఁ, వరియించెఁ = జయలక్ష్మిల వరించెను. యవన, సౌరాష్ట్ర, భూధవులను = రాజులను, గెలిచెఁ = జయించెను, ద్రవిడ, కళింగ, సాల్వ, విదర్భ, వసుధాధిపతులఁ = రాజులను, ఓడించి, కర్పములు, కొనియెఁ = గ్రహించెను. చోళ, నేపాళ, పాంచాల, కేరళ, మత్స్య, వత్స, భూపతుల = రాజులయొక్క, గర్వంబుఁ = పరాక్రమమును, అడంచెఁ = అణగించెను. శక, యుగంధర, ఘూర్జర, అశ్శంత, లాట. భూపాలముఖ్యులఁ = రాజశ్రేష్ఠులను, ఓటు పటిచెఁ = ఓడించెను. జగతిఁ = లోకమున, గోసల కేకయ మగధుల తనయలఁ =

బిడ్డలను, పరించి = కోరి, వివాహమాడియనుట. నయాజ్ఞ, లోక = సీతతోఁగూడిన యాజ్ఞలో, మెలఁగె, చేసె = మెలఁగునట్లొనర్చెను.

తా. దశరథుఁడు ధైర్యమునఁ గుంతి మద్రదేశపురాజులఁ దన బాణసైపుణ్యమున నవలీలగాజయించి, జయలక్ష్మింబొందెను. యవనాదుల గెల్చెను. ద్రవిడాదులనోడించి కప్పముగైకొనెను. చోళాదులగర్వమడం చెను. శకాదులనోటు పఱచెను. కాసల్యదులవివాహమాడి తనయాజ్ఞలో నుండునట్లొనర్చికొనెను.

“కన్యకలనె.” ఇటఁగన్యయనునది తప్పవమగును. కవిలోక చింతామణీకారునిమతమున, “స్థలికకుఁజెల్లు పన్నియవన్నెవన్య” యని యగుటచేఁ, గన్నె, కన్నియ, కన్య. యని యగుచున్నది.

కన్య యనినఁ బడుచని యిటభావముగాదు. ఆప్రాధయ్యధమనుట. “కన్నియ, కన్నె, కన్య. అతఏవ రాఘవపాండవీయే. ‘నయ్యంపుఁ గన్యకలనన ఇత్యుక్తం. తత్రపాండవపక్షే, కన్యకలనె. ఇత్యేకపదం. రాఘవపక్షేతు కర్మధారయసమాసః. కన్యకలనన, ఆప్రాధయ్యధ ఏవే త్యర్థః. కన్యశబ్దస్యాత్ర లాక్షణికత్వం. “కృచిదాద్యన్యశబ్దన్యవికారే త్వన్యవాన్యతా” ఇత్యుక్త్యా విన్నాణాది శబ్దానామివాస్యాప్యన్యార్థ బోధకతాసంభవాదితిజ్ఞేయం” కవిశిరో భూషణము.

“వాలుఁదూపులె.” “నెయ్యపుఁగన్య.” సమాసంబులను దంతం బులగు స్త్రీసమంబులకుం బుంపులకుం బరుషసరళంబులు పరంబులగు నపుడు నుగాగమంబగు. బాలవాక్యకరణము. కాఁబట్టియే, “అనటఁ బుట్టినచిగురుఁగొమ్మైనఁజేవ.” అని పెద్దనార్యుఁడు ప్రయోగించెను.

భారతము. ధృతి = సంతసమున, కుంతి, మద్రభూపతుల = రాజుల యొక్క, నెయ్యపుఁగన్యకలనె = ప్రీతిపాత్రులగునట్టికన్యకలను, ననవాలుఁ దూపులె = పుష్పబాణములచే, జయించి, అలరారు = ఓప్పుచున్న, అతను జయశ్రీలె = మన్నఁగునిజయలక్ష్మీలగు శారిని, కుంతిమాదులననుట.

పరియించెన్ = వివాహమాడెను. యవన, సౌరాష్ట్ర, భూపతులన్,
 కలిచెన్ = జయించెను. ద్రవిడ, కళింగ, విదర్భ, వసుధాధిపతులన్,
 ఓడించి, కప్పములు, కొనియెన్ = గ్రహించెను, చోళ, నేపాళ, పాం
 చాల, కేరళ, మత్స్య, వత్స, భూపతుల, గర్వంబు, అడంచెన్ = అణగ
 గించెను. శక, యుగంధర, ఘూర్జర, అశ్వంత, సింధు, లాట, భూపాల
 ముఖ్యులన్, ఓటుపటచెన్ = ఓడించెను, జగతిన్, శోసల, కేకయ,
 మగధులు+అ. తన యలవడించిన = విస్తారమయిన, ఆజ్ఞలోన్, మెలఁ
 గన్, చేసెన్ = కావించెను.

తా. పాండురాజు వంతీ మాద్రులవివాహమాడి రాజులజయించి,
 తనయాజ్ఞలో నుండులాగునఁ జేసికొనెను.

“ధృతిన్.” “ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యధారణే ప్రీతిసౌఖ్య
 యోః” అని నానార్థముల.

ముద్దరాజురామన్న “శోసల కేకయ మగధులన్” అని ద్వితీ
 యాంతముగావించెను. అట్లేని “మగధులఁ దనయలవడించిన యాజ్ఞలో”
 నని యుండవలయును. అప్పుడు రామాయణార్థము పొసఁగదు. కాఁబట్టి
 “మగధులు+అ+తనయాజ్ఞలోన్” అని యవధారణార్థకముగా నుండుట
 సమంజసము. అప్పుడు శోసల కేకయ మగధులేవచ్చి యీతని యాజ్ఞలో
 మెలఁగెదమని చెప్పలాగునఁ బాండురాజు కావించెననుట మిథుల రస
 వంతముగా నుండుటచే నిట మగధులు+అ అని యవధారణార్థకమే కవి
 యాశయము.

సీ. కొందఱు తనవార్త న్న కొనసోఁకినంతన

కొందఱువృత్తాంత న్న గురుతకతనఁ,

గొందఱు భేరినిశ్చోషంబు లాలించి

కొందఱు పదరజోబృంద మఱిసి,

కొందఱు నాసీర శ కోలాహలంబునఁ
 గొందఱు మణికేతుశ్శోటివీక్షుఁ,
 గొందఱు శోదండగుణటంకృతులు విని
 కొందఱు హుంక్రియాశులతఁ జెంది,

గీ. కొందఱొకటిరెండేటలశ్శోలఁదిఁ గలిగి
 విదితదిగ్దేశస్సపతులు శ విఱిగిపాఱ
 నవనియందు నుయుద్ధవిహారమునకు
 మాఱు లేకయ విచారించె శ మనుజవిభుఁడు. 8

తామాయణ భారతార్థములు సమానములు. కొందఱు, తన
 వార్త కొనసోఁకినంతన = కొందఱీతనమాట యొక్కతుది యక్షరము
 చెవిసోఁకినంతనే, కొందఱు, వృత్తాంతగురుతకతనఁ = వార్తయందలి
 గౌరవమనెడికారణముచేతనే, కొందఱు, భేరినిఘోషము లాలించి = భేరి
 ధ్వనివిని, [భేరినిఘోషము. ఇది సాధ్యసమాసము.] కొందఱు, బలరజోబృం
 దము = సేనలయందలి పరాగసమూహము, అఱసి = విచారించి, కొందఱు,
 నాసీరకోలాహలంబునఁ = సేనాగ్రమునందలి కలకలముచే, కొందఱు,
 మణికేతుశ్శోటి = రత్నములు పొదుగఁబడిన మెక్కెము యొక్కయంచు
 యొక్క, వీక్షుఁ = చూచుటచే, కొందఱు, శోదండగుణ టంకృతులు =
 వింటినారిపప్పుడు, విని=అలకించి, కొందఱు, హుంక్రియాశులతఁ, చెంది=
 హుంకారముచే కలఁతఁజెంది, కొందఱు, ఒకటి రెండేటల శోలఁది,
 కలిగి = ఒకటిరెండు బాణములతాకున శోర్పుకొనునంతపాటి శక్తిగల్గి,
 వివిధదిగ్దేశస్సపతులు = అనేక దేశపురాజులు, విఱిగి, పాఱుఁ = విచ్చిపరు
 గెత్తఁగా, అవనియందును, భూమియందు, యుద్ధవిహారమునకుఁ = రణ
 క్రీడకు, మాఱులేక = ఎదురులేక, మనుజవిభుఁడు = రాజు, [రా. దశ
 రథుఁడు. భా. పాండురాజు.] విహరించెఁ = సంచరించెను.

తా. తనమాట చెవిసోకినంతనే పాఱువారును, మాటచెప్పిపంపి నంతన పాఱువారును, రణభేరీధ్వనివిని పర్వతైడివారును, నేనలపరాగము చూచి పర్వతైడివారును, నేనాగ్రమునందలి కోలాహలమువినిన పిదపన పాఱుడివారు, నతని రథమునందలి టెక్కిముచూచికాని పాఱనివారు, నెదుట వచ్చిధనుస్థంకారముచేసినగాసి పలాయనమొనర్పని వారును, హుంకారమునేసి యదలించుపక్షు నిలుచువారు, నొకటి రెండుదెబ్బలు దవులుపక్షును వెనుదీయక నిలుచువారు నిట్లు రాజలోకముల నానావిధముల నడచుచునా రాజు [రా. దశరథుడు. భా. పాండురాజు] యుద్ధ విహారమునలిపెను.

ఈ పద్యమున నుత్తరోత్తర ముత్కర్షముదెలుపుటచే సారాలంకారము. లక్షణము. “సారమను పేరుగల యలంకారముత్త, రోత్త రోత్కర్షగతి నొప్పచుండుగృతుల.” అడిదము సూరకవి.

మ. తలఁపంజొప్పడి యొప్పెనప్పడుతదురద్యజ్ఞైత్రయాత్రాసము

త్కలికారింఖదసంఖ్యసంఖ్యజయమ్రత్కంఖాణరింఖావిశ్మం
ఖలసంఘాతధరాపరాగపటలారాకాంతంబుమిన్నేరన
ర్గళభేరీవ నిర్దళదగన రేఖాలేప పంకాకృతిన్. 9

రామాయణ భారతార్థములు సమానములు. తత్...ఆకాం
తంబు - తత్ = ఆరాజయొక్క [రా. ధశరథుని యొక్క, భా. పాండు
రాజయొక్క,] ఉద్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, జైత్రయాత్ర = యుద్ధ
యాత్రయందు, సముత్కలికా = ఉత్కంఠాతిశయముచే, రింఖత్ =
సంచరించుచున్న, అసంఖ్య = లెక్కలేని, సంఖ్య = యుద్ధములందు,
జయత్ = జయముగల్గిన, కంఖాణ = అశ్వవిశేషములయొక్క, రింఖా =
గిట్టతచే, విశ్మంఖల = అడ్డులేనట్లు, యధేచ్ఛముగాననుట. సంఘాత =
త్రొక్కఁబడిన, ధరా = భూమియందలి, పరాగ = దుస్తుయొక్క,

పటల = సమాహమచేత, ఆక్రాంతంబు = ఆక్రమింపబడినది, మిన్నేరు = ఆకాశగంగ, అనర్గళ...ఆకృతి - అనర్గళ = అడ్డులేని, భేరీరవ = భేరీ ధ్వనులచే, నిర్దళతో = చీలుచున్న, గగన = ఆకాశమునందలి, రేఖా = చీలికలకు, లేప = పూతకొఱచు, అగునట్టి, పంక = బురదయొక్క, ఆకృతి = ఆకారముచేత, తలఁపన్ = తలఁచుటకు, చొప్పడి = యుక్తమై, ఒప్పెను.

తా. ఇతని యుద్ధయాత్రలయందలి గుఱ్ఱపుగిట్టల త్రొక్కిడిచే గల్గిన ధరాపరాగ సమాక్రాంతమగు మిన్నేలు భేరీనాదమున నాక సమునఁ బీటలువాఱిన రేఖయన నొప్పచుండెను.

“ఉత్కలికా” ఉత్కం తోత్కలికేసమే.” అని అమరము.

సంఖ్యం. “మృగమాస్కంధనం సంఖ్యం” అని యమరము.

ఇట నలంకారము సంబంధాతిశయోక్తి. లక్షణము. “ఇంబడరఁ గావ్యమలయో, గంబొరవకయుండ యోగకల్పనమైనన్. ఆంధ్రచంద్రా లోకము.

చ. తురగఖురాహతక్షీతిజరధూళిచయస్థగితాంబరంబుతో
నొరయుచుఁ దచ్చమూగజహరముత్కరమప్పుడుచూడనొప్పె;ది
క్కరినరయూధమత్సరవిరగాధతఁజేసి సమస్త మైనయి
ద్ధరఁ దనపైకినెత్తుకొనిరీతాలెడినోయనుచుండఁజూపఱుల్.

రామాయణ భారతార్థములు సమములు. తురగ...అంబ రంబుతో - తురగ = గుఱ్ఱములయొక్క, ఖర = గిట్టలచేత, ఆహత = కొట్టఁబడిన, క్షీతి, జ = భూమినుండికలిగిన, ధూళి = దుర్బుయొక్క, చయ = సమాహమచేత, స్థగిత = పొదగఁబడిన, అంబరంబుతో = ఆకాశముతో, ఒరయుచున్ = ఒరసికొనుచు, తల్ = ఆరాజుయొక్క, [రా. దశరథుని యొక్క, భా. పాండురాజుయొక్క.] చమూ = సేనలయందలి, గజ = ఏనుగులయొక్క, సమత్కరము = గుమి, దిక్కరి.....విగా

థతః, చేసి-దిక్కరి = దిగ్గజములయొక్క, వర = శ్రేష్ఠమైన, యాధ = సమాహముతో, మత్సర = ద్వేషముయొక్క, విగాఢతః, చేసి=దట్ట మగుటచేత, సమస్తమైన, ఇద్ధరః = ఈభూమియంతయును, తనపైకిఁ, ఎత్తికొని = తనమీదికెత్తికొని, తాల్చెడినో = ధరించుచున్నదో, అనుచుండఁ = అనిచెప్పచుండఁగా, అప్పడు, మాడఁ, ఒప్పెఁ.

తా. వారిసేనాగజములు గుఱ్ఱపుగిట్టల తాడునఁ బై కెగిసినదుమ్ముచే మూయఁబడిన యాకాసముతో నొరయునంతటి యాన్నిత్యములుగలనై దిగ్గజములతో మత్సరించి, భూమిసంతయుఁ దాముమోయుచున్నవో యనునట్లుండెను."

“చమూ.” “ధ్వజినీ వాహినీచమూః” అని యమరము.

“విగాఢతఃజేసి.” “శేచిత్తు నైక్యతాశ్చబ్దా విభక్త్యర్థాభిదాయకాః” అనునధర్వణుని మతమున నిటఁ జేతవిభక్త్యర్థమునఁ జేసియను ప్రయుక్త మయ్యెను.

“ఇద్ధర.” “ద్విరుక్తంబగు హల్లుపరంబగునపు డాచ్చికంబగు దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబగు.” త్రికంబుమీది యసంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వంబు బహుళంబుగానగు.” బాలవ్యాకరణము. “బాహుళికముచే నూష్ణరేఫంబులకు ద్విత్వంబుగలుగదు.” బాలవ్యాకరణ గుప్తార్థ ప్రకాశిక.

“ఎత్తికొని.” ఎత్తియనుదానిలోని యిత్వముత్వముగా మాఱవచ్చును. లక్షణము. “పెనచికొని కూడుకొని యిడి, కొని యనుశబ్దములఁ గృతులఁ గూరుచువేళం, గొనిశబ్దపూర్వవర్ణం, బునకితోత్వములు వచ్చు.” కవి సంశయ విచ్ఛేదము.

అలంకారము. ఉత్ప్రేక్ష. అతి శయోక్తి.

మత్తేభవిక్రీడితము. లక్షణము. “నలువొందఁ న, భ, రల్; న, మల్; య, వ, లతో నంగూడి మత్తేభమిం, పలరారుఁ పదునాలు గొవిరలిచే నానందరం గాధిపా.” ఆనందరంగరాట్నందము.

మ. జవవద్నోటకపాటితక్షీతిరజస్సంక్రాంతిచేనింకుసిం

ధువులంగ్రమ్మటనుర్వికిందివికిఁ దోడ్చొనించెదన్నాగముల్
నవనిర్వన్నదనిర్ఘరాఘమున తుండాశీకర్ధ్వప్రవ
ర్షవిధిం దాననుజేసిసింధురము లస్పృఖ్యాతిగాంచెనరుల్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. జవవత్.....సంక్రాంతి

చేత్-జవవత్=వేగములతోఁగూడిన, ఘోటక = గుఱ్ఱముల చేత, పాటిత = విఱుగఁగొట్టఁబడిన, తీతి = భూమియందలి, రజః = పరాగముయొక్క, సంక్రాంతిచేత్=కూడిక చేత, ఇంకు=నీరువట్టిపోయిన, సింధువులక్ = సముద్రముల, ఆ కాశగంగను, [గుఱ్ఱపుగిట్టల త్రొక్కుడుచే బైకిలేచినదుమ్ము ఆకాశగంగయందును, సముద్రముననుబడుటచే నచ్చటి పల్లములుపూడి పోవుటచేత, వానియందలి నీరికి పోయెనని భావము.] తత్=ఆరాజుయొక్క [రా. దశరథునియొక్క, భా. పాండురాజుయొక్క.] నాగముల్ = ఏనుఁగులు, క్రమ్మటక్ = మరల, తన, నిర్వత్ = ఉదయించిన, మదనిర్ఘర, ఓఘమునక్ = మదజలప్రవాహముయొక్క సమూహముచేత, తుండా...విధిక్-తుండా = తొండములయందలి, శీకర = జలకణములయొక్క, ఉర్ధ్వప్రవర్షవిధిక్ = ఎత్తుగాఁ జిమ్ముటచేతను, ఉర్వికిక్, దివికిక్ = భూమికి నాకాశమునకును, క్రమ్మటక్ = మరల, తోడ్చొన్ = వెంటనే, నించెక్ = నిండించెను; దాననుజేసి = కాఁబట్టియే, కరుల్ = ఏనుఁగులు; సింధురములు, అక్ = అనెడి, ప్రఖ్యాతిక్, కాంచెక్ = ప్రసిద్ధినిబొందినవి.

తా. ఆరాజుయొక్క [రా. దశరథునియొక్క. భా. పాండురాజుయొక్క] నేతలయందలి గుఱ్ఱపు గిట్టల తాఁకుచేఁగల్గిన దుమ్ము సముద్రముననుపైకిఁగెసి యాకాశ గంగయందును బడి నీటినింకింపఁగా నచ్చటి యేనుఁగులు దమమద జలముచే సముద్రములను, తొండముల యందలి జలకణములు పైకిఁజల్లుటచే నాకాశగంగను జలపూర్ణముగాఁ జేసినవి. కావుననే వానికి సింధురములను పేరుగల్గినది.

“నిర్దుర.” “ప్రవాహోనిర్దురోద్ధురః” అని యమరము.

“శుండా.” “శుండాతు బలహస్తీన్యాంమదిరా కరిహస్తయోః”

అని విశ్వము.

“సింధువులక్.” “సింధుస్తు వారిధౌ, దేశే నదే గజమదే, వాన ద్యాంతు స్త్రీ యా మయం.” నానార్థ రత్నమాల.

“దివికిక్.” “ద్యౌశబ్దమునకు దివియును, భూశబ్దంబునకుభువియు” తాతంభట్టు.

“నిర్దురాఘము.” వృద్ధి సంది - వృద్ధిరాదైచ్. “పాణిని.

“నాగములు నిండించె” ననుటకు లక్షణము. “స్థావరతిర్యక్వృభృతుల, కీవెరవునఁ గ్రియలు దలఁచ నేకవచనముల్, దేవమనుష్యాది క్రియ, భావింపఁగ నేకవచన బహువచనంబౌ.” కేతన.

“బలవత్ ఇంకు సింధువులక్.” అతిశయోక్త్యలంకారము.

“ఉర్వికిక్, దివికిక్, మదనిర్దురాఘమునక్, శుండా కరోర్ధ్వ ప్రవర్షవిధిక్ నించెక్” యథాసంఖ్యలంకారము.

“దాననుజేసి.....కరుల్.” నిరుక్త్యలంకారము. లక్షణము.

“అధికయోగమువలన నన్యార్థఘటననామములకైనను నిరుక్తి నానెసంగు.” ఆంధ్ర చంద్రాలోకము.

సీ. గంభీరవేదిల న్మణలక్షితంబులై

తనరారు భద్రదం న్తానశములు,

నారట్ట సింధుగాం న్ధారాదిభవములై

కొఱలు శ్రీవృక్షికీ న్ఘోటకములు,

పదున్మల్లజాతులం న్ద్రిదశకాంతల మీఱు

పద్మినీజాతి సౌ న్భాగ్యవతులు,

కడునద్యుతము లైన శ కనకరత్నాంతుక

చందనాది సువస్తు శ సంపదలును,

గీ. సఖిలదిగ్దేశ భూప స శ మర్చితంబు

లగుచు నరణంబుగతిఁ దోన శ యరుగుదేరఁ

దను వరించుజయశ్రీలఁ శ గొనుచుఁ తఁడు

పురికిఁ జనుసొంపు వాగగో శ చరతఁ బఱఁగె.

12

రామాయణ భారతార్థములు సమము. గంభీరవేది లక్షణ
లక్షితంబులై = గంభీర వేదియను గజము యొక్క లక్షణములతో
గుర్తింపఁ దగినదై, తనరారు భద్రదంతావళములు = ఒప్పు చుండునట్టి
భద్రజాతి గజములు, ఆరట్ట, సింధు, గాంధారాది భవములై = ఆర
ట్టది దేశములందు జనించినవై, కొఱలు = చెలరేగుచున్న, శ్రీవృక్ష
కీ ఘోటకములు = శ్రీవృక్షకి యనెడి గుఱ్ఱములు, పదునాల్గు జాతు
లక = బ్రహ్మ, క్షత్ర, వైశ్య, శూద్ర, వ్యావహారిక, గోరక్షక,
శిల్పక, పంచావాణ, కుంభకార, తంతువాయ, ఔరక, రజక, వస్త్ర
చ్ఛేదక, చర్మకర, తిలఘాతక, బుద్ధక, చండాల, మాతంగులను పదు
నెనిమిది జాతులలోఁ బ్రథమంబగు బ్రాహ్మణజాతియుఁ, గడవగులు
బ్ధక, చండాల, మాతంగ జాతులును దక్కఁ, దక్కిన పదునాల్గు జాతు
లలో, త్రిదశకాంతలక, మీఱు = అప్పరసల నతిశయించు, పద్మినీ
జాతి సాభాగ్యవతులు = పద్మినీజాతి స్త్రీలు, కడుక = మిక్కిలి,
అద్యుతములైన = ఆశ్చర్యకరములైన, కనక సంపదలును-
కనక=బంగారు, రత్న, అంశుక=రత్నములు, వస్త్రములు, చందన=గంధము,
ఆది = మొదలుగాఁగల, సువస్తు = మంచివస్తువు లనెడి, సంపదలును =
విశ్వర్యములును; కనక రత్నాంతుక=బంగారు జలతారుతో నేయఁబడిన,
మత్స్యములు మున్నగు రత్నములతోఁ గూర్పఁబడిన యనియు నర్థాంతరము
నెప్పవచ్చును. సఖిల దిగ్దేశభూప = అన్ని దేశపు రాజులచేత, సమర్పి

తంబులు, అగుచున్ = ఇయ్యఁబడినవగుచు, అరణంబులగతిన్ = వివాహ కాలమునందు సభువుతోడఁ దండ్రయిచ్చు వస్తువులవలె, తోన, అరుగు దేరన్ = తనతోడ వచ్చుచుండఁగా, తనున్ = తన్ను, వరించు = కోరు, జయశ్రీలన్ = జయలక్ష్మిలను, కొనుచున్ = గ్రహించుచు, అతఁడు = ఆ రాజు. [రా. దశరథుఁడు భా. పాండురాజు.] పురికిన్, చను, సొంపు = పట్టణమునకువచ్చునట్టి యందము; వాన్, అగోచరతన్, పరఁగెన్ = వాచా మగోచరమై యొప్పెను.

తా. నానావిధ భద్రజాతి గజములును బెక్కుచేతములఁ గల్గిన గుఱ్ఱములును, రూసవతులగు పెక్కఁలఁడు వనితలును, స్వర్ణాదివస్తు జాతమును పలుచేతపురాజు లియ్యఁగా వానిం గ్రహించి జయలక్ష్మితోడఁ బురికి, వచ్చునట్టి యావైభవము వాచామగోచరమై యొప్పెను.

“గంభీరవేది.” లక్షణము. త్వగ్భదాచ్ఛ్రిణితస్రావా, స్తాం సస్య దళనాదపి, ఆత్మానం యోనజానాతి, తస్య గంభీరవేదితా.” మృగ చర్మీయము. మఱియు, “చిరకాలే నయోవేత్తి, శిఖంపరిచితామపి, గంభీరవేది ర్విజ్ఞేయ, సగజోగజవేదిభిః” రాజపుత్రీయము. “యంతా గంభీర వేదినః” అని కాలిదాస ప్రయోగము.

శ్రీవృక్ష కీఘాటకములు.” లక్షణము. “పక్షోభవావర్త చతుష్టయంచ, కంఠేభవేద్యస్యచరోమకూపః, శ్రీవృక్షకీనామ హయస్సభర్తుః, పుత్రప్రపౌత్రాభివృద్ధయేస్యాత్.” హయలీలావతి.

“పద్మినీజాతి సౌభాగ్యవతులు” లక్షణము. “భవతి కమలనేత్రా నాసికాక్షుద్రరంధ్రా । అవిరళకుచ యుగ్గాబారుకేశీ కృశాంగీ । మృదువచన సుశీలాగీత వాద్యానురక్తా । సకలతమ సువేషా పద్మినీపద్మగంధా॥” రతిమంజరి.

“అరణంబుగతి.” ఇది హరణశబ్దముయొక్క వైకృతము. “హ్రీయతేస్త్రి యాస్వాతంత్ర్యే నేతిహరణం” గురుబాలప్రబోధిక. “యాతకాదితయద్దేయం సుదాయో హరణంచతత్,” అని యమరము.

“దంతావళములు.” దంతశిఖాత్సంజ్ఞాయాం, “దస్తవలోహస్తీ” సిద్ధాంత కాముది.

“తోనవచ్చు” ఇట్యంత్యయమే శబ్దము వలె స్వతంత్రముగా నిలిచెను. తోడమాటాడకునికి” ఇత్యాదులు పూర్వ ప్రయోగములు పెక్కులు గలవు.

“భద్ర దంతావళములు.” ఇట ముద్దరాజు రామన్న భద్రశబ్దము నకు మంగళమనియర్థము గావించి, పట్టపు టేనుగులనెను గాని, దంతావళములు అను బహువచన స్వారస్యముచే భద్రజాతి గజములనుటయే సమంజసము. “భద్రైర్భవై రభద్రమృతైర్భద్ర మంద్రమృతైరపి.” రామాయణము.

క. తనపాండుసమాఖ్యజగం

బున వెలయఁగ నిట్లు సకలభూనాథుల నా

త్సనిదేశవర్తనులు గా

నొనరించె నితాంతవైభవప్రాజ్వలుఁడగుచున్.

18

రామాయణ. తన, పాండు = శుభ్రమైన, సమాఖ్య=కీర్తి, జగంబు నక = లోకమున, వెలయఁ = ప్రకాశింపఁగా, నితాంత, వైభవ = మిక్కిలి వైభవముతో, ఉజ్వలుఁడు, అగుచున్ = ప్రకాశించువాఁడగుచు, ఇట్లు, సకలభూనాథులన్ = జాలనందఱను, ఆత్మ=తనయొక్క, నిదేశ = ఆజ్ఞతో, వర్తనులుగాన్ = అనుసరించు వారినిఁగా, ఒనరించెన్ = చేసెను.

తా. దశరథుఁడు రాజులనందఱను దయాజ్ఞాను వర్తులగు లాగున నొనర్చికొనెను.

“పాండు.” హరిణః పాండురః పాండు” అని యమరము.

“సమాఖ్య.” “యశఃకీర్తి స్సమాఖ్యాచ.” అని యమరము.

భారత. తన, పాండుసమాఖ్య = పాండురాజు అనునామము, జగంబునన్, వెలయున్, నితాంత వైభవోజ్జ్వలుఁడు, అగుచున్ = అత్యంత వైభవముతోఁ బ్రకాశించుచు, ఇట్లు, సకలభూనాథులన్, అత్యునిదేశ. వర్ణములుగాన్, ఒసరించెన్ = చేసెను.

తా. పాండురాజు, అనుతన నామమెల్లెడల వ్యాపింపఁగా, రాజులందఱఁ దనయాజ్ఞలో నిడికొనియెను.

“సమాఖ్య” “అఖ్యప్యే అభిధానంచ.” అని యుమరము.

వ. ఇట్లు యథేష్టభోగంబులఁ బ్రవర్తిల్లుచు నొక్కనాఁడు తన మనంబున.

14

భారతరామాయణార్థములు సమము.

చ. శ్రమముడుగుం దనూజడిమ శ్ర జాఱుఁజలచలలక్ష్యభేదన
క్రమములెఱుంగవచ్చు మదిఁ శ్ర గానఁబడుంబరజాతీభీతికో
పముల విచేష్టితంబులివి శ్ర భావమునం దలపోయ,నన్నిచం
దములఁబ్రయంబెయంచునరశ్రనాథుఁడువేటకునుద్యతాత్ముడై.

అవతారిక. వేటయందలి సుగుణము లీపద్యమువలనఁ దెల్పఁబడుచున్నవి.

రామాయణభారతార్థములు సమము. శ్రమము, ఉడుగున్ = ఆయాసము తీటును. [నూనసక్లేశ జనితశ్రమ మేదేనుండిన వేటవలనఁ గల్గిన సంతసము మూలమున నాశ్రమము వాయుననుట] తనూజడిమ, మానున్ = శరీరమునందలి జడభావము మానును. [వేటయొక వ్యాయామవిశేషమగుటచే శరీరమునందలి జడత్వము మానుననుట.] చల, అచల లక్ష్యభేదనశ్రమము, ఎఱుంగన్, వచ్చున్ = కదలునట్టి వానినిఁ, గదల నట్టి వానినీ గుఱివెట్టి భేదించువిధము దెలియ వచ్చును, పరజాతి, భీతి, కోపముల విచేష్టితములు, మదిన్, కానంబడున్ = సజాతీయములు గాని

వానియొక్క భయమువలనను, గోపమువలనను గల్గినచర్యలు మనసునఁ దెలియవచ్చును. ఇవి, భావమునఁ, తలపోయుఁ = ఇవి మనసునఁదలఁ పఁగా, అన్ని చందములఁ = అన్ని విధములచేతను, ప్రియంబే, అంచుఁ = ప్రియమేయనుచు, నరనాథుఁడు = రాజు, [రా. దశర థుఁడు. భా. పాండురాజు.] వేటకుఁ, ఉన్యతాత్మఁడై = వేటాడు టకుఁ బ్రయత్నించు నెన్నిక గలవాఁడై.

తా. వేటశ్రమము వాపును, జడత్వమును మాన్పును, లక్ష్యభేదన కాశలము నొనఁగును, విజాతీయుల యొక్క, భీతికోపాదులు దెబ్బను, ఇట్లన్ని విధముల నుత్కృష్టపగుటచే నారాజువేటాడఁ దలఁచినవాఁడే.

కాలిదాసుఁడు వేటనుగుఱించి యిట్లేచె ప్పెను, “మేదచ్ఛేదకృశో దరం లఘుభవత్యుక్థౌన యోగ్యం వపుస్సత్త్వానామపిలక్ష్యతే వికృతి మచ్చిత్తం భయక్రోధయోః, ఉత్కర్ష స్సంధన్వి నాయ దివససిద్ధన్తి లక్ష్యే చలేమిథ్యాహి న్యసనంపదన్తి మృగయామీ దృగ్విరోదఃకుతః.” అభి జ్ఞాన కాకుంతలము.

ఈ పద్యము నాల్గవపాదమున నను స్వారయతి. లక్షణము. “భువి నను స్వారయతి బిందు పూర్వకముగ, జాకునిట నాల్గు చెల్లులబాండవ సహాయ, నాకు నిటనాల్గు చెల్లు కందర్ప జనక, మాకు నిట నాల్గుచెల్లు సం పదలరాజు.” అనంతని ఛందము. దీని నే యప్పకవి బిందుయతి యనెను.

క. అతివినయాన్వితకుంతియు

ధృతిమహిమాద్రియునగుచు నశ్రుప్రీతితిరం

గితమతులై తను, గొలువఁగఁ

జతురమృగయు లేఁగుదేరఁ శ్ర జనియె న్ననికిన్.

16

రామానుజుఁ—అతివినయాన్విత = మిక్కిలి యడఁకువగల, కుంతి యుఁ = ఈటెలఁ దాల్చియుండు భటులఁ గలవాఁడును. ధృతిమ హిమఁ = ధైర్య మహిమను, అద్రియుఁ = పర్వతమగు వాఁడును,

పర్వతముతో సాటియగువాడనుట. అగుచున్, అతి ప్రీతి తరంగిత మతులై = మిక్కుటమగు ప్రీతిచేపరంపరితమైన మనస్సుగలవారై, చతుర = సమర్థులగు, మృగయులు = వేటగాండ్రు, తనున్ = తన్ను, కొలుపంగన్, ఏగుదేరన్ = కొలుచుట కొఱకు వచ్చుచుండఁగా, పనికిన్, చనియెన్ = అడవికి వెళ్లెను.

తా. ఈటెలు మున్నగు నాయుధములు ధరించిన సైనికులఁ గల దశరథుఁడు వేటగాండ్రు దనతో వచ్చుచుండ నడవి కరిగెను.

“కున్తి” “సాసస్తుకుంతః” అని యమరము.

ఇట్లు, అతివిన యన్వితకుంతి; యనునప్పుడు ‘కుంతః యేషాంసంతీ తీతి కుంతినః’ అనుమతు బర్ధకముపై బహుప్రీహివచ్చెను.

భారత. — అతివినయాన్విత = మిక్కిలి యడఁకువగల, కుంతియు, ధృతిమహి = ధైర్యమునకు స్థానమైన, మాద్రియును, నగుచున్ = నవ్వుచు, అతిప్రీతి తరంగితమతులై, తనున్, కొలుపంగన్ = సేవించుచుండఁగా, చతుర మృగయులు, ఏగుదేరన్ = వచ్చుచుండఁగా, పనికిన్, చనియెన్ = వెడలెను.

తా. కుంతీమాద్రులు దన్నుఁ గొలుచుచుండఁగా మృగయులు దనతో వచ్చుచుండఁగా బాండురాజుడవికి వేటకై యేఁగెను.

“కుంతియు,” “మాద్రియును;” ఇటనివి దీర్ఘాంతములు గామికి మాత్రము. “దీర్ఘాణాం హ్రస్వస్యాత్” అంధృశబ్ద చింతామణి.

‘ఏగుదేరన్;’ “తేతేరులు తెచ్చునకగు.” బాలవ్యాకరణము.

వ. ఇట్లు చనిచని వివిధమృగంబులన్ వేటాడుచుందిటిఁగి. 17

రామాయణ భారతార్థములు సమము. —

క. నలీలొనియె వేటతమి న

బృలియుఁడు శిశిర నగ రుచిర శ పరిసర మహిమం

గల తమస తీర సికతా

విలసనములు డెందమునకు శి విందొనరింపన్.

18

రామాయణ.——అబ్బలియుండు = బలవంతుండగు నాదశరఘుండు శిశిరనగ.....మహిమన్- శిశిరనగ = చల్లని చెట్లచేత, రుచిర = అందమగు, పరిసర = ప్రాంతభూములయొక్క, మహిమన్, కల = మాహాత్మ్యముగల, తమస తీర = తమసానదియొక్క గట్టన [ఇది సాధ్య సమాసము.] సికతావిలసనములు = ఇసుకదిబ్బల యొప్పిదములు, డెందమునకున్ = మనస్సునకు, విందొనరింపన్ = సంతోషము గల్గింపఁగా, వేటతమియందున్ = వేటయందలి యుత్సాహమునందు, నెలకొనియెన్ = స్థిరుఁడాయెను.

తా. ధశరఘుండు చల్లని చెట్లచే నందమగు ప్రాంత ప్రదేశము గల తమసా తీరమున వేటయం దుత్సాహముతో నుండెను.

“పరిసర” “పర్యంతభూః పరిసరః.” అని యమరము.

“సికతా” “సికతా వాలు కాయాంచ సైకతేష్వా మయాంతరే” అని విశ్వము.

భారత.——అబ్బలియుండు = పాండురాజు, శిశిరనగ = హిమవత్సర్వతముయొక్క, రుచిర, పరిసర మహిన్ = ప్రాంతభూములయందు, మంగల తమ = మిక్కిలి శుభములగు, సతీరసికతా విలసనములు = భార్యలయొక్క, రసికత్వముచే గల్గు విలాసములు, డెందమునకున్, విందు, ఒనరింపన్ = కల్గింపఁగా, వేటతమిన్, నెలకొనియెన్ = స్థిరుఁడాయెను.

తా. పాండురాజు హిమాలయ ప్రాంత భూములయందుఁ దనభార్యలరసికత్వ విలాసములు దనకు వేడ్కనిచ్చుచుండఁగా వేటయందాసక్తుడయ్యుండెను.

“నగ” “అగో నగశ్చ భుజగే నాభౌ భూరుహ భూధరే”

నానార్థ రత్నమాల.

ఉ. హరిమృగవ్యవస్థవిహితాద రుడాధరణీతలేశుఁ డ
ధ్వారచితశ్రమాకలితుఁ శ డై, కడుమెచ్చెనురాపగాజలా
సారసమాగమార్హతమ శ సారససారససారసారభో
దీరణ కారణంబు నతిరీధీరసమీరకిశోరవారమున్॥ 19

రామాయణ. — హరి = హారములుగలవాఁడును, [ఇది భిన్న
పదము.] మృగవ్య... అదరుఁడు - మృగవ్య = వేటయందలి, నవ్య = నూ
తనముగా, విహిత = చేయఁబడిన, అదరుఁడు = ప్రీతిగలవాఁడు, అధర
ణీతలేశుఁడు = దశరథుఁడు, అధ్వ... ఆకలితుఁడై-అధ్వ = మార్గమందలి,
ఆరచిత = చేయఁబడిన, శ్రమ = అయాసముతో, ఆకలితుఁడై = కూడిన
వాఁడై, [వేటాడుటచే గల్గిన శ్రమచే నలసినవాఁడై యని భావము.]
సురాపగా... కారణంబు - సురాపగా జలాసార = గంగానదీ ప్రవాహ
ముతో, సమ = సాటిదగు, ఆగమార్హ = శ్రుతిస్మృతులవలన శ్రేష్ఠమగు,
[పురాణ ప్రసిద్ధమగునదనుట] యాత్రా యోగ్యమనియు నర్థాంతరము
చెప్పవచ్చును. తమసారస = తమసానదీ జలమునందలి, సారస = తామ
రలయొక్క, సార = శ్రేష్ఠములగు, సారభ = వాసనలయొక్క, ఉదీ
రణ = వ్యాపనమునకు, కారణంబు = హేతువైన. అతి .. వారముల్ - అతి
ధీర = మిక్కిలి దిట్టమయిన, సమీరకిశోర = మందమారుతముయొక్క,
వారమున్ = సమూహమును, కడున్, మెచ్చెన్ = చక్కగా మెచ్చు
కొనెను.

తా. దశరథుఁ డిట్లు వేటాడి యలసినవాఁడై గంగానదీ ప్రవా
హముతో సాటిదగు తమసానదియందలి తామరల వాసనతో పచ్చు
మందమారుతము తానున శ్రమాపనోదన మగుటచే దానినింతయు మెచ్చు
కొనెను.

“మృగవ్య.” “అచ్చోదనం మృగవ్యం స్యాదాభేటో మృగయా స్త్రియాం.” అని యమరము.

“సురాపగా” “అపాంసమూహః, అపః. తేనగచ్ఛతీ త్యాపగా” అని వ్యుత్పత్తి.

“అసార.” “ధారా సంపాత ఆసారః” అని యమరము.

“తమనతీర” సమాసమధ్యమునప్రాస్వయు వచ్చుటకు లక్షణము “అగునుస్త్రిలింగ శబ్దంబు ప్రాస్వయునన, మాసమధ్యంబునను రంగమనుజ విభుని, కీర్తిహరజటా జూట సంకీర్ణ దివ్య, గంగజలముల మితిమీఱు గరి మననఁగ.” అనందరంగరాట్నందము.

“రాకసుధాం శుమండలము” శృంగారవైషధము.

ఇటఁ దమ సారస యనుటచే శైత్యమును, సారస సారభయను టచే సాగంధ్యమును, కిశోరయనుటచే మాంస్యమును దెల్పఁబడియెను.

ప్రవాహమునఁ దామరలున్న లాగున వర్ణించుట కవి సమయ సిద్ధము.

భారత.——హరి = మనోహరమైన, మృగవ్య, నవ్య విహిత, ఆద రుండు = స్త్రీలింగలవాండు. అధరణీ తలేశుండు = పాండురాజు, అధ్వ, ఆర చిత, శ్రమ, ఆకలితుండై = కూడినవాండై, సురాపగా, జలాసార = ప్రవాహములయందు, సమాగమ = పరస్పర సాంగత్యమునకు, అర్హతమ = మిక్కిలి తగిన, సారస = బెద్దరు పక్షులుగల [‘సమాగమార్హతమ, సారస’ అనునది సారసశబ్ద విశేషణము.] సారస = తామరలయొక్క, సార, సారభ, ఉదీరణ, కారణంబు = హేతువైన, అతిధీర, సమీరకీశోర, వారమున్ = సమాహమును, కడున్ = మిక్కిలి, మెచ్చెన్ = మెచ్చుకొనెను.

తా. పాండురాజు వేటాడి యలసినవాండై యచ్చటి తామరల వాసనలతోఁగూడిన చల్లని పిల్లగాలులచే నపగతశ్రముండై యావాతపోతము లను మెచ్చుకొనెను.

“సారస సారస” “అథసారసం! పద్మేవాతు ఖగే చంద్రే.” అని నానార్థ రత్నమాల.

సీ. పుడమితేడీరీతిఁ శ గడఁగిఁడందముమృగ

వ్యాపారఫేలన శ మభిలషింపఁ,

గానలోఁ దారు మృగంబులకై వడిఁ

కైకొనియసమా స్త్రీకర్మకలనఁ,

దనరుచొక్కపురాణమునిదంపతులు దమ

కంబులుదేర నేయ్యంబు మీఱ,

ననిచినఁ దత్ప్రియతనయుండ వారితె

కారుణ్యం జైపూని శ కలశమంబు,

గీ. మగ్నముగఁజేయుచప్పుడు శ భుగ్నహృదయుఁ

డగుచు వినిశితశరవిశేషాభిహతిని

దైత్యనేసె నాఘనులనరదృష్టి నియతి

బ్రుంగఁ గేవల సారంగరబుద్ధిఁజేసి.

20

రామాయణ. పుడమితేడు = దశరథుడు, ఈరీతిన్ = ఈలాగున,

పూర్వోక్త ప్రకారముగాననుట. కడఁగి = ప్రయత్నించి, డందము = మనస్సు, మృగస్య = వేటయందు, అపారఫేలనము = అధికవిహారము, అభిలషింపఁ = కోరఁగా, గానలోఁ = అడవిలో, [ఇదికాననశబ్దము నుండి, వర్ణలోపమువలనఁ గల్గిన వైకృత రూపము.] తారు = సంచరించు, మృగంబులకైవడిఁ, కైకొని = మృగములకై వేగముఁ బూని, అసమ = సాటిలేని, అస్త్రీకర్మకలనఁ = బాణప్రయోగముచే, తనరుచుఁ = ఒప్పుచు, [ఈ పదము చప్పుడువిని, యనుదానితో నన్వయించును.] ఒక్కపురాణము నిదంపతులు = ఒక్కవృద్ధుని దంపతులు, తమకుఁ, అంబులు = నీళ్లు, తేరఁ = తెచ్చుటకు, నేయ్యంబు = స్నేహము, పుత్త్రీస్నేహమనుట.

“మృగవ్య.” “అచ్చోదనం మృగవ్యం స్వాదాభేదో మృగయా స్త్రీయాం.” అని యమరము.

“సురాపగా” “అపాంసమాహా, ఆసః. లేకచ్చతీ త్యాపగా” అని వ్యుత్పత్తి.

“ఆసార.” “ధారా సంపాత ఆసారః” అని యమరము.

“తమనతీర” సమాసమధ్యమునప్రాస్వము వచ్చుటకు లక్షణము “అగునుస్త్రీలింగ శబ్దంబు ప్రాస్వమునన, మాసమధ్యంబునను రంగమనుజ విభుని, కీర్తిహరజటా జూట సంకీర్ణ దివ్య, గంగజలముల మితిమీరి గరిమననఁగ.” ఆనందరంగరాట్ఛందము.

“రాకసుధాం శుమండలము” శృంగారవైషధము.

ఇటఁ దమ సారస యనుటచే వైత్యమును, సారస సారభయను టచే సౌగంధ్యమును, కిశోరయనుటచే పాంధ్యమును దెల్పఁబడియెను.

ప్రవాహమునఁ దామరలున్న లాగున వర్ణించుట కవి సమయ సిద్ధము.

భారత.——హరి = మనోహరమైన, మృగవ్య, నవ్య విహిత, ఆదరుఁడు = ప్రీతిగలవాఁడు. అధరణీ తలేశుఁడు = పాండురాజు, అధ్వ, ఆరచిత, శ్రమ, ఆకలితుఁడై = కూడినవాఁడై, సురాపగా, జలాసార = ప్రవాహములయందు, సమాగమ = పరస్పర సాంగత్యమునకు, అర్వతమ = మిక్కిలి తగిన, సారస = బెద్దరు పక్షులుగల [‘సమాగమార్వతమ, సారస’ అనునది సారసశబ్ద విశేషణము.] సారస = తామరలయొక్క, సార, సారభ, ఉదీరణ, కారణంబు = హేతువైన, అతిధీర, సమీరకిశోర, వారముక్త = సమాహమును, కడుక్త = మిక్కిలి, మెచ్చెక్త = మెచ్చుకొనెను.

తా. పాండురాజు వేటాడి యలసినవాఁడై యచ్చటి తామరల వాసనలతోఁగూడిన చల్లని పిల్లగాలులచే నవగతశ్రముఁడై యావాతపోతములను మెచ్చుకొనెను.

“సారస సారస” “అథసారసం! పద్మేవాతు ఖగే చంద్రే.” అని నానార్థ రత్నమాల.

సీ. పుడమితోడీరీతిఁ శ గడఁగిఁడెందముమ్మగ

వ్యాపారఫేలన శ మభిలషింపఁ,

గానలోఁ దారు మృగంబులకై వడిఁ

కైకొనియసమాస్త్రకర్మకలనఁ,

దనరుచొక్కపురాణమునిదంపతులు దమ

కంబులుదేర నెయ్యంబు మీఱ,

ననిచినఁ దత్త్వియతనయుండ వారిత

కారుణ్యం జైపూని శ కలశమంబు,

గీ. మగ్నముగఁజేయుచున్నడు శ భుగ్నహృదయుఁ

డగుచు వినిశితశరవిశేషాభిహతిని

ద్రెళ్ల నేసె నాఘనులసదృష్టి నియతి

బ్రుంగఁ గేవల సారంగరబుద్ధిఁజేసి.

20

రామాయణ. పుడమితోడు = దశరథుండు, ఈరీతిన్ = ఈలాగున,

పూర్వోక్త ప్రకారముగాననుట. కడఁగి = ప్రయత్నించి, డెందము = మనస్సు, మృగస్య = వేటయందు, అపారఫేలనము = అధికవిహారము, అభిలషింపఁ = కోరఁగా, కానలోఁ = అడవిలో, [ఇదికానశబ్దము నుండి, వర్ణలోపమువలనఁ గల్గిన వైకృత రూపము.] తారు = సంఘరించు, మృగంబులకైవడిఁ, కైకొని = మృగములకై వేగముఁ బూని, అసమ = సాటిలేని, అస్త్రకర్మకలనఁ = బాణప్రయోగముచే, తనరుచుఁ = ఒప్పుచు, [ఈ పదము చప్పడువిని, యనుదానితో నవ్వయించును.] ఒక్కపురాణము నిదంపతులు = ఒక్కవృద్ధుని దంపతులు, తమకుఁ, అంబులు = నీళ్లు, తేరఁ = తెచ్చుటకు, నెయ్యంబు = స్నేహము, పుట్టిస్నేహమనుట.

మీఱ్ఱ = ఆ తిశయింపఁగా, అనిచినఁ = అంపఁగా, తల్పియతనయుండు = అదంపతులకుఁ బ్రీతిపాత్రుఁడగు కుమారుఁడు, అవారిత, కారుణ్యుఁడై పూని = అడ్డగింపఁబడని దయగలవాఁడై, యాకార్యమునకుఁ బూని, [మిక్కిలి కనికరముతో నీరు చెచ్చుటకుఁ బూని యనిభావము.] కలశము, అంబు నిమగ్నముగఁ = జలకుండిక నీటిలోమునుగునట్లు, చేయు, చప్పడు = చేయునట్టి శబ్దము, [కుండనీటిలో ముంచునప్పటి ధ్వనియనుట.] భుగ్న హృదయుఁడగుచుఁ = కుటిల హృదయుఁడగుచు, విని = అలకించి, లనత, దృష్టి = ప్రకాశించెడిచూపు, అంతర్దృష్టియగు జ్ఞానమునుట. నియతిఁ = విధిచేత, బ్రుంకఁ = నశింపఁగా, కేవలసారంగబుద్ధిఁజేసి = ఏనుఁగయే యను బుద్ధిచే, ఆఘసుఁ = ఆగొప్పవానిని = యుగముమారుననుట. శిత = వాఁడియైన, శరవిశేష = శబ్దఘాతమును బాణ విశేషముయొక్క, అభి హతిఁ = వ్రేటుచేత, త్రెళ్లఁ, ఏసెఁ = చావఁగొట్టెను.

తా. దశరథుఁడు వేటయం దాసక్తుఁడగుచు నడవిలో సంచరించు మృగములపై బాణప్రయోగము నేయుచుండె. అప్పుడచ్చటి వృద్ధుని దంపతులువచ్చియుండి వారు దమకునీరుచేరఁ దమకుమారు నంపఁగా నతఁ డు తనచేతికలశము నీటముంపఁగా నప్పటిశబ్దమువిని యది యేనుఁగు నీరుద్రావు చప్పడుని తలఁచి దశరథుఁడు దైవదుర్విపాకమున శబ్దఘాతమును బాణముచే నాయుని కుమారు నేసెను.

“పుడమి,” ఇది పృథివీశబ్దతదృశము. “గుణములు గొనములు కలము కొలన్గుగు, బృందంబు బిందంబు పృథివిపుడమి.” సర్వలక్షణసార సంగ్రహము.

“డెందము.” “ఎదయన డెందంబనఁగా, మదియనఁగా నెడఁద నంగమతి యుల్లమునా, హృదయునకు నివియేనుఁగును, విదితంబుగ నాహ్వాయములు.” ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

“అపారఘేలనము.” ఇటద్వితీయార్థమునఁ బ్రథమ. “తస్యాః ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్” ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

“పురాణమువి దంపతులు.” పురాణప్రతనప్రత్న పురాతనచిరం తనాః” అనియు, “దంపతీజంపతీ భార్యాపతీ జాయాపతీచతా.” అనియు నమరము.

“దంపతులు” “దంపతీ, జంపతీ, జాయాపతీ. జాయాశబ్దస్య జంభానో దంభావశ్చవాని పాత్యతే.” వరరుచివార్తికము.

“భుగ్నహృదయుఁడు.” ఆవిధంకుటిలం భుగ్నంవేలితంవక్ర మిత్యపి.” అని యమరము.

“నియతి.” దైవం దిష్టంభాగధేయం భాగ్యంత్రీనియతిర్విధిః” అని యమరము.

“కేవల సారంగబుద్ధిఁజేసి” ఇట ‘కేవల’ యను పదము నిర్ణయార్థమున వచ్చుటచే నపుంసకలింగమైనను మకారాంతావ్యయమైన నగును. “నిగ్రీతేకేవలమితి త్రిలింగంత్యేక కృత్స్నియోః” అని యమరము.

“సారంగ.” సజాతీయైస్సహ ఆరం అత్యర్థంగచ్ఛతీతి సారంగః” అని వ్యుత్పత్తి.

“సార + అంగ” సవర్ణదీర్ఘసంధి కావలసి యుండినను “శకంధ్వాదిషు పరరూపంగ్రాహ్యం” అనుచోప్పనఁ బరరూప సంధి గలెను.

“కానలోదారు” — ఇటఁ గొందఱు ‘తారు’ అనునది యలఘురేఫ మనియు, శ్లేషార్థసంఘటనమునకై రేఫద్వయమేళనము చేసెననియు నభిప్రాయ పడెదరుకాని యిచ్చటి తారు లఘురేఫమేయగును. అలఘురేఫ మునకుఁ దిరోహితమని యర్థము గాని సంఛరించునని యర్థముకాదు.

భారత. పుడమిఁజేఁడు = పాండురాజు, ఈరీలిఁ, కడఁగి=పూని, మునిదంపతులు, డెందము = మనస్సు, మృగ = మృగదంపతులయొక్క, వ్యాపార = రతివ్యాపారమువంటి, ఖేలన = విహారమును, అభిలషింపఁ,

కాసలోక, తారు = తాము, మృగంబులకైవడిక = మృగముల రీతిని, కైకొని = గ్రహించి, మృగరూపధారులై యనుట. తమకంబులు, తేరక = తమిపుట్టగా, నెయ్యంబు, మీఱక = అతిశయింపగా, అనమాస్త్ర కర్మకలనక = మన్మథవ్యాపారమునందలియాసక్తచే, [అసమ, సరికాని, అనగాజేసియగు, పంచబాణుండనుట.] తనరు = ఒప్పుచున్న, చొక్కపురాణ = మంచి యనురాగము, ననిచినక = పల్లవింపగా, మిక్కిలి యనురాగము గల్గగా నని భావము. తత్ప్రియతన ఆవిహారమునందలి ప్రీతిచేతనే, ఉండక = ర్తింపగా, వారితకారుణ్యుడై = అడ్డుపెట్టక బడిన దయగలవాడై, దయాశూన్యుడై యనుట. పూని, కలశమంబు = శాంతము, నిమగ్నముగక, చేయుచుక = నశింపజేయుచు, భుగ్నవృద్ధయుండగుచుక, సద్దృష్టి = మంచి చూపు, నియతిక, బ్రుంకక, కేవల సారంగ, బుద్ధిజేసి, జింకయే యనుబుద్ధిచేత, వినిశిత = మిక్కిలి వాడియైన, శరవిశేషాభి హతిని, అఘనులక = అగోపవారిని, త్రెల్లక, ఏసెను = వేసెను.

తా. పాండురాజు వేటాడుచు నాయడవిని మృగములలాగున రతి క్రీడ నేయడలంచి మునిదంపతులు మృగరూపధారులై విహరించుచుండ, చైవ గతి విపరీతమగుటచే నావిషయ మెఱుంగక కేవల మృగములేయని తలచి వారిపై బాణప్రయోగము చేసెను.

“మృగ దంపతులు.” “మృగీచ మృగశ్చమృగా” ఏకశేషవృత్తి. ఇట స్త్రీలింగశబ్దము చేరుటచే బుంలింగశబ్దముమాత్రము శేషించినది. “పుమాన్ స్త్రీ యాం.” పాణిని.

“చొక్కపురాణ” “కర్మధారయమున ముషగ్గమునకుం బుంపుల గును.” బాలవ్యాకరణము.

“రాణ.” రాగశబ్దమునకు రాణ యనునది మా గధీరూపము.

సారంగ" "అథచాతకే! భృంగేకురంగ మాతంగే సారంగశృంగే
[తిషు." నానార్థరత్నమాల.

వ. ఇ త్లేసిసన్.

21

క. వాలంపతాకునకు ధృతి

[వీలంగ హా! తాత యనుచు ౩ వెలువడు తన

ర్యాలాపమునకు నాజన

పాలకులోత్తంసుగుండె ౩ భగ్గునఁ కలఁగెన్.

22

రామాయణ భారతార్థములు సమము. వాలు=వాడియగు,
అంప తాకునకుఁ = బాణములు తగులుటచే, [ఇటఁ దృతీయార్థమున
వృత్తి.] ధృతి = ధైర్యము, వీలంగఁ = చెడఁగా, హా, తాత,
అనుచుఁ, వెలువడు = నోటినుండి. వెలువడుచున్న, తన్మర్యా లాపము
లకుఁ = ఆమనుజునిమాటలఁ బోలుమాటలకు, ఆజనపాలకులోత్తంసు =
ఆరాజశ్రేష్ఠుని, [రా. దశరథుని. భా. పాండురాజుయొక్క.] గుండె =
గుండియ, భగ్గునఁ, కలఁగెన్ = భగ్గుమని కలఁత సెందెను.

తా. వాడిబాణములతాకున 'హాతాత' యని వెలువడిన మర్యాలాప
ముల విన్నరాజుయొక్క [రా. దశరథుని. భా. పాండురాజుయొక్క.]
గుండెకలఁగెను.

తాతశబ్ద మాంద్రమునఁ బితామహుడను నర్థమిచ్చినను సంస్కృ
తమునఁ దండ్రీ యని యర్థమగుచున్నది.

"అంపతాకు." అమ్ము + తాకు. "కొండొకచో సమాసంబు
లందు నోన్వూదికను మ్వాదుల మువర్ణంబులు పఞ్చగ్లకంబులగు." బాలవ్యా
కరణము.

క. ఆధరణీపాలుఁడు తమ

సాధునియతికొమరు నేఁడు శ సమసెనె యిట్లా

హా ! ధాతవ్రాత యని శర

బాధంగలఁగఁగను వారి శ పజ్జకుఁ జనియెన్.

23

రామాయణ. ఆధరణీపాలుఁడు = ఆదశరఘుఁడు, తమసాధునిన్ = తమసానదిలో, యతికొమరునేఁడు = మునిపుత్తుని నేండ్లు, ఆయువసుట. [ఏడసుట యిటజాత్యేకవచనము.] ఇట్లు, సమసెనె = ఈ లాగున నశించెనే, ఆహా, ధాతవ్రాత = బ్రహ్మయొక్కచైదము, అని, శర బాధన్, కలఁగఁగను, బాణముగ్రుచ్చి కొనుటవలనఁ గల్గినబాధవలనఁ గలఁత సెందుచుండఁగా, వారిపజ్జకున్ = తమసాజల సమీపమునకు, చనియెన్ = వెళ్లెను.

తా. ముని బాలునకుఁ దమసానదిగట్టిననే నేటితో నాయువునిండెఁ గదా! ఆహా! బ్రహ్మచైదమని చింతించుచు బాణబాధచేఁ గలఁతపడు నాబాలునిజూడ దశరఘుఁడు నీటిచెంతకు వెళ్లెను.

“వ్రాత” యాంతధాతువగుటచే దీని కృదంత రూపమునందలి తకారము బిందుసంయుతముగ నే యుండును. “తజ్జ్వర్ణకంబు చేయ్వాదుల కిగు.” బాలవ్యాకరణము.

“ధుని.” “తటినీప్రహిదీధునీ.” అని యమరము.

“పజ్జ” ‘పచ్చాత్.’ అనుదానివికృతి. “పజ్జ. వెనుక, సమీపము. పచ్చాత్.” వైకృతిదీపిక.

“ఏఁడు.” ఇట నర్ధానుస్వారమువచ్చుటకు; “పరమాఁడేఁడు లరణ్యవాసమున” ననిసోమయాజి ప్రయోగము.

భారత. తమసాధునియతి, కొమరు = తమయొక్క లెస్సైన భాగ్య వైభవము, నేఁడు, ఇట్లు, సమసెనె = నేడీలాగున నశించెనుగదా, ఆహా,

ధాత్రవాత, అని, శరబాధక్, కలఁగఁగను, అధరణీపాటుఁడు = పాండురాజు, వారిపజ్జక్ = ఆమునిదంపతుల సమీపమునకు, చనియె = పోయెను.

తా. మునిదంపతులు నేఁడు దమభాగ్యవైభవ మీలాగుననాయెను గదాయని చింతించుచు బాణబాధచేఁ గలఁతసెందుచుండఁ బాండురాజు వారిని సమీపించెను.

క. చనితన్ముఖమునఁ దద్వ

ర్తనవిధ మంతయునువిని ధరరారమణుఁడు ద

త్తను శరవేదనఁ గ్రమ్మఱి

తనుఁ బొదవిన యట్లతి వ్యధావిహ్వలుఁ డై.

24

రామాయణ భారతార్థములు సమము. ధరరారమణుఁడు = రాజు [రా. దశరథుఁడు. భా. పాండురాజు,] చని, తన్ముఖమున = వానిమాట చేత, లేక, వానిమాటచేత, తద్వర్తనవిధమంతయును, విని = అచరిత్రమంతయు నాలకించి, తత్, తనుశర, వేదన = శరీరమున బాణముగ్రుచ్చికొనుటవలనఁగల్గిన బాధ. క్రమ్మఱి, తిరిగి, తను, పొదవినయట్లు = తన్ను గ్రుచ్చినలాగున, అతివ్యధా = మిక్కిలి బాధచే, విహ్వలుఁడై = అశక్తుఁడై.

తా. ఆరాజు తన్ముఖమున నాచరిత్రమువిని బాణముగ్రుచ్చికొనుటచేఁ గల్గిన యావేదన, తిరిగి తననుఁజెందినలాగున బాధచెందినవాఁడై.

“వ్యధా.” దీనిచేతజనులు భయపడుదురు లేక గలింతురు కాబట్టి వ్యధయని బాధకుపేరుగల్గెను. “విధ్యంతే అనయేతివ్యధా. వ్యధభయచలనయోః” గురుబాలప్రబోధిక.

“విహ్వల.” విక్లబో విహ్వలః” అని యమరము.

క. ఏనుఁగుని కర మరయక

బూనితిఁగా కిట్టి యెడలఁ శ్రీ బాసఁగునెయ్యెయం

గానమే కాలనియమగతి

తోనావేట మునియుగముఁ శ్రీ ద్రుంగించెఁ దుదిన్. 25

రామాయణ. ఇది దశరథుని వాక్యము. ఏనుంగు, అని = గజమని, కరము, అరయక = మిక్కిలి విచారింపక, పూనితిన్, కాక = ఇట్టి యకార్య మాచరింపఁబూనితిఁగాని, ఇట్టి యెడన్ = ఇట్టిస్థానములందు, ఇట్టి యాశ్రమప్రదేశములందునుట. ఏయన్, హసఁగున్ = బాణము వేయఁదగునా, యుక్తముకాదనుట. ఇది కాకుస్వరము. కానమే = తెలియమా, కాలనియమగతితోన్ = విధి ప్రేరణతోఁగూడి, [“లలాట లేఖనపునఁ ప్రయాతి.” అని న్యాయము.] నావేట, మునియుగమున్ = ఋషి కుమారుని యాయువును, తుదిన్ = కడన, ద్రుంగించెన్ = నశింపఁజేసెను.

తా. గజమని తలఁచి చక్కఁగా నారయక యిట్టి యకార్యము నాచరింపఁ బూనితినిగాని యిది యాశ్రమ ప్రాంతమగుటచే నిటఁగల జంతువు లన్యబాధాకరములు గావు. కాబట్టివాని సంహరింపఁ గూడఁనుట దెలియనా? నా యీవేట మునికుమారుని యాయువు నంత మందిందుటతో నంతమందెనుగదా ?

“ఏనుంగని” హ్రస్వమగుటచే నిటనర్థబిందు పూర్ణబిందువులు రెండు నగును. “హ్రస్వాత్పూర్వోపిభవేత్” అంధశబ్ద చింతాచుణి. “ఏనుంగు నెక్కి పెక్కినుంగు లిరుగడరార బుర్రోఁగులఁ గ్రాలఁగలచె.” అని సోమయాజి ప్రయోగించెను.

“ఏయన్.” “పూనె నెగసెబొదలెఁ బొసరెఁ బొందెనుటన్న, పలుకులందు మొదలఁ గలుగునట్టి, వ్యంజనంబులఁడగి వానిపైస్వరములు, నిలుచు వలసినపుడు నీరజాక్ష.” అని యప్పకవిచ్చెప్పిన చొప్పుననట్టివానిలో హల్లోపమున నీ రూపమువచ్చెను. “ఓ సరిలిపటచు మృగములఁగోనియు” నని నన్నయ యజ్ఞాదిగాఁ బ్రయోగించెను.

భారత. ఇది పాండురాజు వాక్యము. ఏనుఁ = నేనును, కని = చూచియు, ప్రత్యక్షముగాఁజూచియు ననుట. కరము, అరయక = చక్కగా విచారింపక, కనికరము, అరయక = దయలేకయనియు సర్థాంతరము. లేక, కరము = చేయి, అరయక = సంకోచింపక. అనియుఁ జెప్పవచ్చును. పూనితిఁగాక, ఇట్టియెడఁ = ఇట్టి క్రీడా సమయములయందు, ఏనుఁ పొనఁగునె = తగునా, కానమెకాలు, అని = అడవిలోని సాధారణ మృగములు అని, యమగతితోఁ = యమునిప్రేరణచేఁగూడిన, నావేట, మునియుగము = మునులజంటను, తుదిఁ, బ్రుంగించెఁ = నశింపఁజేసెను.

తా. దయాహీనుఁడనై యిట్టి యకార్యము దెలియమిందేసితినిగాక. ఇట్లు రత్యాసత్తులకు భంగముగల్గింపరాదనుట దెలియనా? అడవియందలి మృగములని తలఁచి యమునిప్రేరణచే నావేట యాదంపతులఁ జంపెను.

ఏనుఁ-ఇచ్చటి సముచ్చయముచే, భీష్మాది సహవాసముచే విజ్ఞుఁడనగు నాయటివాఁడు ననుట సూచితము.

ఏనుఁ + కనికరము. ఇటఁబూర్ణబిందువువచ్చుటకు; “పరుషాద్రుత ప్రకృతి కాస్సరశాస్సుస్సద్దృశంచ బిందుస్సాస్యత్” ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

“మెకాలు” “మెగమనఁగమెక మనంగను, మృగమునకు నభిఖ్యలయ్యె” ఆంధ్రనామశేషము.

“మెకాలు.” ఇటమకారలోపము దదాది హల్లునకు దీర్ఘమువచ్చుటకును; “వికృతౌక్వచిన్నలోపా మోదీర్ఘశ్చాత ఆవిమస్యభవేత్.” ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

“యుగ” “యుగం యుగ్మకృతాదిషు.” అని యమరము.

వ. అని చింతించుచుండన్.

చ. ఘనశరవేదన ల్బలియఁ శ గా వనకుంభిని వ్రాలియున్నయ
మ్మునియుగశంబుదొట్రువడఁగముంచితి నాతలిదండ్రులనగ్రహఁ
ఘనది; నిఁకేమన న్నైఱయఁ శ గాననికన్నులవారి వృద్ధులం
దనరఁదదంఘ్రిచేర్చుననుశ్రధార్థికుఁడాయన సమ్రవక్రుడై.

రామాయణ. ఘన, శరవేదనల్ = గొప్పవగు బాణములు నాటుటచే గల్గిన బాధలు, బలియఁగాఁ = అతిశయింపఁగా, వనకుంభినిఁ = జలకుండికపై, వ్రాలియున్న = పడియున్న, అమ్మునియు = అమ్మని బాలకుఁడును, గశంబు = కంఠము, తొట్రువడఁ = రాలుపడఁగా, ఇది మొదలు మునిబాలకుని మాటలు. నైఱయఁ = మిక్కిలి, కానని కన్నులవాఁగిఁ = దృష్టివిహీనులగువారిని, వృద్ధులఁ = ముసలివారిని, నాతలిదండ్రులఁ = నా జననీ జనకుల, మహా, అఘ, నదిఁ, ముంచితిఁ = అధిక దుఃఖమునెడి నదియందు, ముంచితిఁ, ఇంకఁ, ఏఁ, మనఁ = ఇంక నేను జీవింపను, ధార్థికుఁడా = ఓ ధర్మాత్ముఁడా, విజ్ఞులవారఁడాయనియుఁ జెప్పవచ్చును. తనరఁ = ఒప్పుఁగా, ననుఁ, తదంఘ్రిఁ = వారి పాదములను గుఱించి, చేర్చు = చేర్చుము, అనఁ = అనఁగానే, వినమ్రవక్రుడై = పంచిన తలగలవాడై, ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

తా. అమ్మనికుమారుఁడు బాణబాధ యెక్కుడుకాఁగాజలకుండికపైఁ బడి యెలుఁగురాలుపడ కన్నులుగానని ముదునకుల నాతలిదండ్రుల దుఃఖమునెడి నదిలో ముంచితిని. ఇంకనే జీవింపను. ఓధర్మాత్ముఁడా నన్నువాఁగి చెంతకుఁ జేర్చుమనఁగా దశరథుఁడు దలపంచినవాడై.

“వనకుంభినిఁ.” “వనేసలిలకాననే.” అని యమరము.

“కుంభిని” కుంభిశబ్దముయొక్క రూపాంతరమే కుంభిని. కుంభిశబ్దమునకు. “ఉదన్యకుంభీరథ శాతకుంభజాః.” అని వైషధ శ్రుయోగముగలదు.

“తలిదండ్రులకు.” ఇటద్వంద్వములోని పరుషములకు గనడదవాదేశము. “స్వర్గిన్నా దేవతస్మాత్తే వివాద్యంద్వం హరేర్నతే.” అధర్వణకారికావళి,

“మంచితి నాతలిదండ్రులకు.” ఇటనకారలోపమునకు; “ఘాతాత్తే ఇత్వవిశిష్టయోగ్నిపు వర్ణికయోః ప్రయోగవికల్పిప్యా చార్యాభిప్రేతయేవ. ఏలనిద్ర చెప్పి తీవుగావున.” అహోబలపండితీయము.

“ధర్మాత్కుడా,” విల్లగలవాడాయను నర్థమున, విల్లండుటకిట్టి చేతయోచేయదగినదనుట న్యంగ్యము. కాలిదాసుడును, “ఆర్తతానాయ వశ్యస్త్రంసప్రహర్తుమనాగసి.” అనియే చెప్పియున్నాడు.

భూత్ర, ఘనశరపేదనల్, బలియంగా, వనకుంభినిక=అరణ్య భూమియందు, వ్రాలియున్న, అమ్మనియుగళంబు = ఆమునిదంపతులు, తొటుపడక = తడఁబడఁగా, ఆ తలిదండ్రులకు = ఆమహాత్ములను, [ఇచ్చట, తలిదండ్రులననుట పూజావాచకము.] మహా, అఘనదిక, నెఱయంగా = పూర్ణముగా, మంచితిక, ఇంకేమనక = ఇంక నేమి చెప్పుదును, అని, కన్నులక, వారి, నృధులక, తనిరక = కన్నీరువృద్ధి పొందుచుండఁగా, తదంఘ్రిచేర్చునను = వారి పాదముల చెంతను, ధార్మికుఁడు, ఆయన = పాండురాజు, నప్రవక్తృడై = తలవంచినవాడై.

తా. బాణవేదనచే నడవినఁబడియుండి తడఁబడుచున్న యాముని దంపతులనుజూచి, వీరిని గొప్పదుఃఖమనెడి నదియొక ద్రోసితినిగదా ! ఇంకేమిసేయుదునని దుఃఖించుచు వారి సమాపమునకేగి నప్రవదనుడై.

“కుంభిని.” గౌరి లాకుంభినీక్షమా.” అని యమరము.

“తదంఘ్రిచేర్చునను. ఇదిమిత్రసమాసము. “సంస్కృత వైకృతకబ్ధైశ్చిత్రసమాసస్స యేవవిశ్లేయః.” ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

“ధార్మకుడాయన నప్రవృత్తడై.” ధర్మమేగినవాడయ్యు నిట్టి యకార్య మాచరించినందులకు లజ్జచేతను, అధర్మములో దిగుటవలని ఫీతిచేతను, దుష్టశిక్షణ శిష్టరక్షణములు స్వధర్మములయి యుండ వానిని పొడుటవలని దుఃఖముచేతను దలపంచెనని కవియాశయము.

క. విని యతనిం దనపై నిడు

కొనియేగినియమికిఁ దగని ర ఘోరా రి యొన

ర్చినవాడ మీకు దండ్యుడ

నని తనుఁ దెలుపుచును వారి ర కప్పనసేసెన్.

28

రామాయణ. విని = వానిమాట లాలకించి, అతనిన్ = ఆయని

కుమారుని, తనపైన్, ఇడికొని = తనపైనఁ బెట్టికొని, మోచికొనియనుట.

ఏగి = వెళ్లి, నియమికిన్, తగని = మునికిఁదగని, మునీశ్వరులవిషయమునఁ జేయరానివనుట. ఘోర, అర్చిని = పీడన, ఒనర్చినవాడన్ = చేసి

నాడను, మీకు, దండ్యుడను = మీచే దండింపఁదగినవాడను. [ఇట్లఁ దృతీయార్థమునష్ఠి.] అని, వారికిన్, తనున్, తెలుపుచును = తానిట్టి వాడని తెలుపుచు, అప్పనచేసెన్ = అబాలునర్పించెను.

తా. మునికుమారునిమాటలువిని దశరథుఁడాబాలుని మోచికొనివెళ్లి యావృద్ధ దంపతులయొద్దకరిగి, తాను మహాపరాధము చేసినలాగునఁజెప్పి, తానిట్టివాడనుట యెఱిగించి వారికాబాలు నర్పించెను.

భారత. వినియత, నిందన=మిక్కిలి నియతమైన నింద, పైన్, ఇడికొని, = తనపై మనిచికొని, ఏగి, కినియమికిన్, తగనట్టి = కోపింప కుండుటకుఁ దగినట్టి, క్షమింపబడుగాని యనుట. ఘోరార్చి, మీకున్, ఒన ర్చినవాడన్, దండ్యుడన్, అని, తనున్, తెలుపుచును, వారికిన్, అప్పన, చేసెన్ = తన్నుర్పించెను.

తా. ఫిరముగ నిలిచినట్టి నింద తనపైనిడికొని దశరథుఁడు “మీకు క్షమింప బడుగానట్టి గొప్పపాద చేసినవాడ”నని తన్నువారి కర్పించెను.

శీ. చేసి మనుజేశ్వరుండు త ర చ్ఛాసనమున

నాత్మశరసముత్పాటన ర మాచరించె

దానబట్టి, ప్రాణంబు లెం ర తయుఁ జలింప

ననుతతోగ్రార్తి కోర్వక ర యతివరుండు.

29

రామాయణ. చేసి = ఆబాలునర్పించి, మనుజేశ్వరుండు = దశ
రథుండు, తచ్ఛాసనమున = వారి యాజ్ఞచే, ఆత్మశరసముత్పాటనమున,
అచరించె = తన బాణమును దీసివైచెను, దాన = ఆకారణమున, పట్టి
ప్రాణంబు = కుమారుని ప్రాణములు, ఎంతయున, చలింప = పోగా,
అనుతత = కుమారుండులేకుండుటచేనైన, ఉగ్ర = ఘోరమైన, ఆర్తిక =
బాధకు, ఓర్వక = తాళజాలక, యతివరుండు = మునిశ్రేష్ఠుండు.
ముందటిపద్యముతో నన్వయము.

తా. వారియాజ్ఞచే నాబాలుని శరీరమున గ్రుచ్చికొనిన తనబాణ
మును దీసివేయగానే యాతండు మృతినందెను. అంత నాపుత్రకోకము
నోర్వజాలక యతిశ్రేష్ఠుండు.

భారత. చేసి, మనుజేశ్వరుండు = పాండురాజు, తచ్ఛాసనమున,
ఆత్మశరసముత్పాటనము, అచరించె = చేసెను, దానబట్టి = దానివలన,
ప్రాణంబు, ఎంతయున, చలింప = తొట్రువడగా, అను, ప్రాణముల
యొక్క, తత = విస్తృతమైన, ఉగ్ర, ఆర్తిక, ఓర్వక, యతివరుండు =
ఆమృగదంపతులలోని పురుషుండు.

తా. పాండురాజు దన్నర్పించి వారి యాజ్ఞచొప్పున దనబాణము
దీసివేయగా దానిచే బ్రాణములు తొట్రువడగా నాబాధకోర్వలేక
యామృగములలో బురుషుండు.

“శాసన.” “నిదేశశ్చాసనంఽసః.” అని యమరము.

గీ. కాంతతోడఁ గూడఁ శ గాన నిట్టటు చనఁ

లేనియాయవస్థఁ శ బూనియున్న

మాకుమారుప్రాపుఁ శ బోకార్చెనేడు నీ

దైనప్రాధిమహిమ శ భానుకులుండ.

80

రామాయణ. భానుకులుండ=సూర్యవంశపు రాజుయిన దశరథుఁడా, నీదైన ప్రాధిమహిమ=నీచాతుర్యమహిమ, పోకార్చెనను క్రియకుఁగ కర్తృ, కాంతతోడఁ, కూడఁ=భార్యతోఁగూడ, కాన్=చూడఁజాలను, ఇట్టు, అటుచనలేని, యవస్థఁ, పూనియున్న = గ్రుడ్డితనముచే నెటునటు గదలలేని యీవార్ధకావస్థను, పూనియున్న, మాకుమారు ప్రాపుఁ = మాకుమారు సాశ్రయను, నేడు, పోకార్చెను = ఈదినను పోఁగొట్టెను.

తా. దశరథుఁడా! గ్రుడ్డితనముచే నెటునటు గదలలేని యీవార్ధకావస్థనున్న మాకు నీబాణచాతుర్యమహిమ కుమారుని యాశ్రయమును నశింపజేసెను.

భారత. హిమ భానుకులుండు=చంద్రవంశమునఁ జనించిన పాండురాజు, కాన్ = అడవియందు, కాంతితోడఁ, కూడఁ, ఇట్టు అటు. చనలేని యీయవస్థఁ, పూనియున్న = రత్యాసక్తులయియున్న. మాకుఁ, మారుప్రాపు = మన్మథసౌఖ్యమును, నీదైన ప్రాధిమ=నీయొక్క సామర్థ్యము, పోకార్చెను = పోఁగొట్టెను.

తా. ఓ పాండురాజు ఈ అడవియందు రత్యాసక్తులయియున్న మాకు నీబాణ చాతుర్యము రతిసౌఖ్య భంగకారియయ్యెను.

అలంకారము. వ్యాజనింప. లక్షణము. “నిందచే నిందవిస్ఫుర్తి నగడనేని, వ్యాజనిందయనఁగఁ బ్రఖ్యాతికొక్క, నేమియన వలెవిధిని మున్నేకశిరము, నలియఁజేసిన మారుననవలయుఁగాక.” అంద్ర చంద్రా లోకము.

ఆ. ఎందు వేట రావో ? శ యితరు లేమననుతో

దారసంగసుఖముఁ శ దప్పద్రోచి

తేకట ! పాండురాజ శ యశమెన్నవైతతి

క్రూరదశరథేశ శ కులముర్యయ.

31

రామాయణ. అతిక్రూర, మిక్కిలిక్రూరుడా, దశరథేశ = దశరథుడా, ఇతరులు = నీయట్టివారన్యలు, వేటరావో = వేటకైవచ్చుచుండుటలేదా ? ఏమనఁ = ఏమిచెప్పవచ్చును, సుత, ఉదారత = గొప్పదగు, సంగ=చేరికచేరి గల్గిన, సుఖము, తప్పద్రోచితివి = తప్పలాగునద్రోచితివి, అకట=అయ్యో, కులము, ర్యయ=నీకులము రోతచెందులాగున, పాండుర = తెల్లనయి, అజయశము = అజమహారాజయొక్క కీర్తిని, ఎన్నవైతివి = చలంపవైతివిగా !

తా. దశరథా ! నిన్నెచునగలను ? రాజులెందఱు వేటకు వచ్చుటలేదు. వారెల్ల నీవలె నట్లు సంహరించుచున్నారా ! అయ్యో ! నీజనకుండగు నజమహారాజయొక్క కీర్తినిగూడఁ దలంపవైతివిగా !

భారత. పాండురాజ, సంబుద్ధి. ఇతరులు, ఎందుకొ, వేటరారె = వేటాడ వచ్చుట లేదా, ఏమనసుతోకొ, దారసంగసుఖము = భార్యతోఁ గూడుట వలనిసుఖమును, తప్పద్రోచితివి, అకట, క్రూరదశేశ = క్రూరముచే, రథేశకులము = రథకులయొక్క కులము, ర్యయ = రోతసెందఁగా, యశము, ఎన్నవైతివి = తలంపవైతివి.

తా. పాండురాజా ! ఎందుఱు వేటాడుటకు వచ్చుట లేదు. వారెల్లరు నీవలెనొరులకు భార్య సంగముఖమును బోఁగొట్టు చున్నవారె ! అతి రఘుల సమాహ్వానిర్యయ నీచేసిన యీ క్రూరత్వమున యశముగూడఁ దలంపకుంటి. వికదా ! (కీర్తి నశించుననియుఁ దలంపలేదుగదాయని భావము.)

“మనసుతో” ఊదఁబలుకమికి; “ఒగిహలంతంబు లొకకొన్ని యూఁదుచోటఁ దేల్చిపలుకంగ వచ్చును దెల్లముగను.” కవిసంశయ విచ్చేదము.

“పాండురాజ యశము” ఇట్ల రామాయణార్థమున “రాజ” యని తాలవ్యముగను, భారతార్థమున “రాజ” అని దంత్యముగను నున్నది.

వ. అని యమ్మునీశ్వరుండు. 32

గీ. నిజశరీర మెట్లట్లయారనృపునిమేను

నాత్మజాయాసమాగమం శ బైనయపుడ

ప్రాణములు వాయునట్లుగాఁ శ బరమశోక

వశత శపియించి మృతి నొందె శ ననితతోడ. 32

రామాయణ. పూర్వపుఁ బద్యమునంవలిమునీశ్వరుండనునదికర్త, నిజశరీరము, ఎట్లు, అట్ల = ఆలాగున, ఆనృపునిమేను = ఆ దశరథుని శరీరము, ఆత్మజ = కుమారుని పలని, ఆ యాసము = సరికటము, అగమంబు, అయిన యపుడ=వచ్చినప్పుడే, ప్రాణములు, పాయునట్లుగాఁ=ప్రాణములు పోవులాగున, పరమశోకవశత=మిక్కిలి వ్యసనమునకు వశమగుటచే, శపియించి = శాపముపెట్టి, పనితతోడ=భార్యతో, మృతి, ఒందె=మరణించెను.

తా. తనవలెఁబుతొ యాసముగల్గినప్పుడే మరణించును గాక యని దశరథుని శపించి యాముని భార్యతోడ మరణించెను.

భూత. నిజశరీరము, ఎట్లు, అట్ల, ఆనృపునిమేను = ఆపాండురాజు శరీరము, ఆత్మ...సమాగమంబు, ఆత్మ=తనయొక్క, జాయా=భార్యతో, సమాగమంబు=చేరిక, ఐనయపుడ, ప్రాణములు, పాయునట్లుగాఁ, పరమశోక వశత, శపియించి = శాపముపెట్టి, పనితతోడ = భార్యతో, మృతినందె.

తా. తనవలె భార్యసంగమ మయినచో వెంటనే మరణించులాగున నామని పొండురాజును శపించి తనభార్యతోడ మరణించెను.

మ. యతియెంతేదనయార్తి జేడ్వడినవాడైయూత్తజాయాసమాగతమైనప్పుడమేనుఁబాయుమని యల్కన్నన్ను శాపించెనంతటిలేకుండెడిచోదదాశమిగులం గదాఁబోవుటెట్లైనియుకొధృతిమైనోర్వగవచ్చునామదికిఁ జింతింపంగనంచెన్నుచున్.

రామాయణ. యతి, ఎంతే, తనయార్తి = కుమారునివలని దుఃఖముచే, చేడ్వడినవాడై = చేటుపొందినవాడై, ఆత్మజ, ఆయాసము, ఆగతమైనప్పుడ, మేను, పాయుము, అని, కుమారుని మూలమున సంకటముదయించి నపుడేమరణించుమని, అల్కన్, నన్ను, శాపించె. కోపమున నన్ను శపించెను. సంతతి లేకుండెడిచో = సంతానము లేనప్పుడు, తదాశ = అసంతానము నందలియపేక్ష. మిగుల, కా = పూర్ణముకాగా, సంతానము కల్గిన చోననుట. నామదికి, చింతింప, క, తా = తాను, నేననుట, పోవుట = మృత్యుచెందుట. ఎట్లైనియు, ధృతిమై = ధైర్యముతో, ఓర్వగవచ్చు, అంచు, ఎన్నుచు = తలచుచు.

తా. సంతతిలేదని చింతించునాకు సంతతి గల్గినచో నావలమరణముచెందులాగున మునియిచ్చిన శాపమున కోర్వవచ్చును. అప్పుడు ధైర్యముతో మరణము పొందవచ్చునని చింతించుచు.

“యతియెంతే” ఏనిలోనియిత్వమునకు, “అపిశబ్దార్థస్యేతః” అంగ్రశబ్ద చింతామణి.

“ధృతిమై” సహగ్ధమున మెయిమెలగు.” ప్రాధవ్యాకరణము.

భారత. యతి, ఎంతే, తనయార్తిచే = తనబాధచే, చేడ్వడినవాడై, ఆత్మ. జాయా, సమాగతమైనప్పుడ = భార్యతోఁ గూడినప్పుడ, మేను, పాయుము, అని, అల్కన్, నన్ను, శాపించె = శపించెను.

సంతతి లేకుండెడిచో = సంతానము లేనప్పుడు, తదాశక్ = ఆ సమాగ
మాపేక్షచే, తాన్, పోవుట = మరణించుట, మిగులన్, మదికిన్, చింతిం
పంగన్ = తలపఁగా, ఎట్లైనయున్, ధృతిమైన్, ఓర్వంగ వచ్చునా =
సంతానము లేనప్పుడు భార్యాసంగమున మరణము గల్గునేయని యోర్వ
వచ్చునా, అందున్, ఎన్నుచున్ = తలఁచుచు.

తా. భార్యా సమాగమముగల్గంగ నే మరణించులాగున మునిశపించెను
గదా ! సంతానము లేనపుడాశాపమునకు భయపడి యూరకుండ వచ్చునా
యని చింతించుచు.

“జాయా” “జాయతే స్వాంపతిః పుత్రీయాపేక్షేతి జాయా.
జనీప్రాదుర్భావే.” అని గురుబాల ప్రబోధిక.

క. జనపతి దాన నతివ్యధ

మనస్కుండై యిట్టి దయ్యెన్ మత్స్యచరితవా

నన యింక నేమని నిజపురి

కిని జనియెదననుచు నాత్మకిల్బిషశంకన్.

35

రామాయణ. జనపతి = దశరథుఁడు, తాన్ = తాను, అనతివ్యధ
మనస్కుండై = అధికముగాని దుఃఖముగల మనస్సుగలవాఁడై, [సంతతి
కల్గనున్నది కదా యనుసంతసముచే మునిశాపము వలని భీతిత్వగివవాఁడై
యని భావము.] మత్, సుచరితవానన = నాయొక్క పూర్వజన్మకృత
సుకృత సంస్కారము, ఇట్టిదయ్యెన్ = ఈలాగున నయ్యెను, [పూర్వజన్మ
సుకృత పరిపాకమే యీలాగున శాపరూపమయ్యె నని భావము.] ఇంక నేమి
అని = ఇంకవిచారింప నేలయని, నిజపురికిన్ = అయోధ్యకు, చని = వెడలి,
ఎదన్ = మనసునందు, ననుచు = చిగుర్చునట్టి, అత్మకిల్బిష శంకన్ =
తనపాపభీతిచేత—లేక; ఇంకన్, నేన్, మని = ధన్యుడనై, నిజపురికిన్,
చనియెదననుచున్ = అయోధ్యకు వెళ్లెదననుచు, అత్మకిల్బిష శంకన్,
అనియు నర్థము చెప్పవచ్చును.

తా. దశరథుఁడు దశపూర్వ జన్మసుకృత పరిపాకమే యీలాగున కాపరూపముగా నయ్యెనని సంతోషించుచు నయోధ్యకువెల్లి తానాచరించినది మునిబాలక హింసారూపమగునకార్యమగుటఁ బాపభీతిగలవాఁడై.

దశరథుఁడు మునికాపమునకుసంతోషించెనుటకు; “కాపోవ్యదృష్టతనయానన పద్మశోభే, సానుగ్రహోభగవతా మయిపాతితోయంకృష్యాం దహన్నపికిలక్షీతి మింధనేహ్ని, ర్భిజప్రరోహజననీం దహనఃకరోతి.” అని కుపలయానందమున విషమాలంకారోదాహరణమునఁ జెప్పఁబడి యున్నది.

“అనతివ్యధ” నకారము వచ్చుటకు లక్షణము. “ప్రతిషేధా కారోత్తర, గతశబ్దాద్యచ్చులవి నకారములగునా, శ్రితులకుఁ బంకజనేత్రుండ, సతిమారుండనఁగ నతఁడనాద్యంతుండనఁ.” అనఁతుని ఛందము.

“మనస్కుండై” “ఉరఃప్రభృతిభ్యః కప్.” పాణిని.

భారత. జనపతి = పాండురాజు, దానక్ = ఆయెన్నికచేత, అతివ్యధ మనస్కుండై = మిక్కిలి దుఃఖముగల మనస్సుగలవాఁడై, మత్సుచరిత వాసన, ఇట్టిదయ్యెక్ = నాసుకృత సంస్కారము తుదకీలాగున నయ్యెఁగా, నిజపురికిఁ = వాస్తవము, ఇంకఁ, ఏమనిచనియెదఁ = ఏలాగునఁ బోవుదును, అనుచుఁ, ఆత్మకిల్బిష, శంకఁ = సందేహముచే.

తా. నాసుకృత పరిపాక మీలాగున నయ్యెనుగదా! ఇంక నేనేమని వాస్తవకరుగుదు నని తనయకార్యాచరణము వలనిపాపభీతి గలవాఁడై.

క. గణనాతీతము లగుగో

గణములు వేదండ్ఘోటరకస్తోమములున్

మణ్మలు ధనధాన్యములు బ్రా

హ్మణులకు దానంబు సేసె నాతఁడు మఱియున్. 36

రామాయణ భారతార్థములు సమము. గణనాతీతములగు = లెక్కకు మిక్కిటములగు, గోగణములు = పశుసమాహములు, వేదండు ఘోటక, స్తోమములు = ఏనుగులయొక్కయు, గుఱ్ఱముల యొక్కయు సమాహములు, మణులు = రత్నములు, ధనధాన్యములు = బ్రాహ్మణులకు, ఆతండు = రాజు, [రా. దశరథుండు భా. పాండురాజు.] దానము చేసె, మఱియు.

తా. ఆరాజు. [రా. దశరథుండు; భా. పాండురాజు.] లెక్కలేని యాలమందలు గుఱ్ఱములు నేనుగులు రత్నములు ధనధాన్యములును బ్రాహ్మణులకు దానముసేసెను.

“ఘోటక.” “ఘోటకేపీతి తురగ తురంగాశ్వ తురంగమాః” అని యమరము.

గీ. తనకుఁ గలభూషణాదిసద్వస్తుజాల

మగ్రజాయత్తముగఁజేసి శ్రీ యంచితనయ

బలలసద్వర్తనలవనీర్థలిని జూడఁ

జాల నని వారితోదయాశ్రయత మెఱయ.

37

రామాయణ. తనకు, కల, భూషణాది సద్వస్తుజాలము = మంచి

స్తువుల సమాహము, అగ్రజాయత్తముగ, చేసి = బ్రాహ్మణాధీనము చేసి, దానముచేసి యనుట. అంచిత = ఒప్పిదమైన, నయ = నీతిచేతను, బల = పరాక్రమముచేతను, లనన్ = ప్రకాశించుచున్న. వర్తనలు = నడవడికలు, అనివారిత = అడ్డుగింపఁబడని, ఉదయ = అభ్యుదయము యొక్క, ఆశ్రయత = ఆశ్రయించుటచే, చూడ = చూడఁగా, అదనీర్థలి = భూమండలమున, చాల = మిక్కిలి, మెఱయ = మెఱ

తా. తనకుఁగల భూషణములు బ్రాహ్మణులకు దానముచేసి నీతి బలము లడ్డగింపరాని యభ్యుదయముల కాశ్రయమగుటచే భూమండలమంతయుఁ బ్రకాశింపఁగా.

భారత. తనకుఁ, కల, భూషణాది సద్వస్తుజాలము, అగ్రజాయతముగఁ, చేసి=అన్నయగు ధృతరాష్ట్రుని నధీశముగావించి, అంచి = అనిపి, లనత్వర్తనలకఁ = ప్రకాశించుచున్న నడవడికగలవారిని, తనయబలకఁ = కుంతీమాద్రులను, వనీస్థలిని = అడవియందు, చూడక, చాలనని = చూడనేరనని, వారితో = ఆ కుంతీమాద్రులతో, నయాశ్రయత, మేఱయకఁ = ప్రకాశింపఁగా,

తా. తనకుఁగల భూషణములు ధృతరాష్ట్రుని కర్పించి, మంచినడవడికలుగల తనభార్యల నడవిలోనుంచికొని చూడఁజాలనని చూచునై.

గీ. మనవియుక్తి తెఱంగుమీరకనినదడవి

నవయ నేటికిఁ మనకరి శ్రీ నగరమునకు

నరుగుఁడని పెదముచుసల్లు శ్రీ ననుఁగులాడ

వెరవరుల్ గనికరముతోఁ శ్రీ బెరిసి కొలువ.

38

రామాయణ. మనవి = విజ్ఞాపనము, యుక్తి తెఱంగు = మాటలాడు విధము, యుక్తి తెఱంగు = ఉపాయముయొక్కవిధము అనియు సర్థము చెప్పవచ్చును. మీకనినద = మీకుఁ దెలిసినదియే, మనకుఁ, అనవిక, నవయ నేటికిఁ = మనమడవిలో నేలకప్పుపడవలయును, అరినగరమునకుఁ = శత్రువైన దశరథునిసట్టణమునకు, అరుగుఁడని = వెల్లుఁడని, పెదముచుసల్లు = అనుఁగులుక, అడక = పెద్దలగు స్పృహలు మిత్రులును జెప్పఁగా, అరులు = శత్రురాజులు, వెరవు, కని = ఆయుపాయమును దెలిసికొని, కరముతోఁ = కాస్తతో. వెరసి = వ్యాపించి, కొలువకఁ = నేవింపఁగా,

తా. పృథ్వులు మిత్రులు శత్రురాజులఁగాంచి “మీరేలయడవినిగట్టపడవలయును? శత్రువగు దశరథుని పట్టణమున కిరుగుఁడని” యాడ శత్రురాజులు కాన్కలతోడవచ్చి దశరథుని గొలుచుచుండఁగా.

ఈ యర్థము కేవలము శ్లేషార్థసంఘటనమునకై తెచ్చికొని నదియే కాని యిందుఁ గథాంశమున కిందుకయు సంబంధము లేదు.

“కరము.” “భాగ ధేయక కరోబలీక” అని యమరము.

భారత. మన, వియక్తి, తెఱంగు = మనయెడబాటువిధము, శాపక్రమమనట. మీకనినదియు, అడవికై, నవయశేటికి = మీరేల యడవిని గట్టపడవలయును, మనకరిగరమునకు = నాస్థినాపట్టణమునకు, అరుగుఁడు, అడక = అచ్చట, పెరసరులు = సమర్థులు, మదుసళ్లు, అనుగులు = చెలులు, కనికరముతోకై = దయతో, పెరసి, కొలువకై, అనిపెదకై = పంపెదను.

తా. మనకుఁగల్గిన శాపకారణము మీరొకరినదియేకదా! పృథగా నాతో మీరడవివేల కట్టపడవలయును. కరిగరమునకు బొండు. అటసమర్థులగు పృథులు చెలులు మిమ్ముఁగొలుచుచు మీవ్యసనమును బోఁగొట్టులాగున మిమ్ముబంపెదను.

“అడక.” “అడవిడవేడ నిచ్చుచుకై.” అని గూంధ్రభాషాభాషణముననిది గ్రామ్యమని చెప్పబడినను, “గ్యాసేవేడ రణరంగ గమన మేడ” మున్నగు ప్రయోగము లుండుటచేత నిది సాధువే యగును.

క. మానవతులార హితన

త్వానుగతికై శాంతిఁ దినరీ యతీనై పుణ్య

ప్రనెరయ నాత్మనామా

జ్యానుభవము పూనెదయజ రీ నావళి మెచ్చన్.

39

రామాయణ. మానవ, తులారహిత = మనుష్యులలో సాటిలేని, సత్వ = బలముయొక్క, అనుగతికై = చేరికతో, శాంతికై, తనరి =

శాంతతతోనోపి, అతివైపువ్యతీ = మిక్కిలి సామర్థ్యమునెడి సంపద,
 నెరయన్ = ప్రకాశింపఁగా, గయన్, కృపచే, జనాపతి, మెచ్చన్ =
 జనుల సమూహము మెచ్చులాగున, అన్మ = తనయొక్క, సామ్రాజ్యము,
 పూనెన్ = రాజ్యపాలనము చేసెను.

తా. సాటిలేని బలముతోఁగూడినవాడై, శాంతిలోడను, మిక్కిలి
 సామర్థ్యముతోడను, జనులుమెచ్చులాగున రాజ్యమేసెను.

“సత్వ” “సత్వంద్రవ్యే ఓశాదాహౌ. వ్యవసాయ స్వభావయోః ।
 గుణప్రాణబలస్పృంత, సత్వస్వక్తియగుండును.” అని వాచాస్పదర్షిమాల.

భారత. మానవతులార=కుః తీవ్రాదులార, హిశ, సత్వ=సత్వగుణము
 యొక్క, అనుగతిన్ = పొందికచే, శాంతిన్ = శాంతిగుణముచే, తనరి =
 పిప్పి, అతివైపువ్యతీ, నెరయన్ = సన్నాభ్యుదయొక్క సామర్థ్యమునిం
 డఁగా, ఇది సన్నాభ్యసాశ్రమమున కుపలక్షణము. అన్మసామ్రాజ్యమభవము,
 పూనెదన్ = బ్రహ్మసభవమునెడి సామ్రాజ్యమపూనెదను, యజనా
 పతిన్, మెచ్చన్ = యజ్ఞముల సమూహములను మెచ్చెను.

తా. కుంతిమాద్రులారా, సత్వగుణముతో నోపి శాంతిగుణము గల
 వాడై సన్నాభ్యసాశ్రమముననుండి నిష్క్రమి హుపమగు పరబ్రహ్మసభవము
 చేసెదను. ప్రవృత్తిహుపమగు యజ్ఞాది కర్మల నేనొల్లను.

“నెరయన్.” దీనికి లఘురేఫ హుపమను గలదు.

“క్రీ.” దీనికి దీర్ఘమే యగును. “వైకృత్యే.” ఆంధ్రకట్ట
 చింతామణి.

క. అనిభృతదాక్షిణ్యం డై

తనయాలోకనవిదూర శ్రి తికుఃగుండునిజాం

గనల్లంగూడియవని నా

ఘనుఁడునడవె బెంపుమీఱఁ శ్రి గామునిచర్యన్.

రామాయణ. అనిభృత = గూఢముకాని, దాక్షిణ్యంధై = దక్షిణ నాయకత్వము గలవాఁడై, తనయ = కుమారునియొక్క, ఆలోకన = చూచుటయొక్క, విమారతకుఁ = దూరమగుటకు, ఇంకను గుమారుఁడు గల్గకుండుటకనుట. కుందు = దుఃఖించు, నిజాంగనలఁ = తనభార్యలతో, కూడి = చేరి, అవనిఁ = భూమిమీఁద, పెంపుమీఁత = వృద్ధియతిశయించులాగున, కామునిచర్యల = మన్మథక్రీడలు, నడపెఁ.

తా. దక్షిణ నాయకుఁడగు చళరఘుఁడు దమకింకను గుమారుఁడు జనింపలేదని దుఃఖించు నిజభార్యలతోఁగూడి మన్మథక్రీడ లాచరించుచుండెను.

“దాక్షిణ్యంధై.” “తుల్యోనేకత్ర దక్షిణః,” ప్రతాపరుద్రీయము.

“కుందు” అలజడినెంజలిపిమ్మట, నీలుగుత్తలపాటునంత నేగి నెగుల్ గొం, దలమలమటడరుగోడు, మృలిక వనటగుందునా నమరు దుఃఖాఖ్యలొ.” ఆంధ్రనామశేషము.

భారత. అని, ఇట్లు, భృత = దాఁగిన, దాక్షిణ్యంధై = మొగ మోటమి గలవాఁడై, తన, ఆలోకనవి దూరతకుఁ = తన్ను, జూచుట దూరమగుటకు, కుందు, నిజాంగనలఁ, కూడియ = చేరియే, వనిఁ = అడవియందు, ఆఘమఁడు = గొప్పవాఁడు, పాండురాజనుట. పెంపు మీఁతగాఁ, మునిచర్యలొ, నడపెఁ.

తా. తనభార్యలు దన్నువిడువలేక దుఃఖించుచుండ వారితోఁగూడి యే తపస్సు నడపెను.

చ. అకలుషయాననస్థదశ శ్రయంతయుఁదానడపెన్నులోకపా లకుఁడుశ్రాంతరంగరిపురలన్నెఱయంబొలియింపుచున్ సమా ధికరహితాత్మన ర్తననశ్రితిస్థిరుఁడై ప్రణిధిప్రయుక్తిభౌ యకయెపుడుంబ్రధానపురుషాంతరవర్తననాకలింపుచున్.

రామాయణ. సృలోకపాలకుడు = దశరథుడు, శత.....

రిపులఁ - శత = నిగ్రహమునకురానట్టి, అంతరంగరిపులఁ = హృదయము పలననైన శత్రువులను, సప్తవ్యసనరూపములగు వానిననుట. నెఱయఁ, పొలియించుచుఁ = పెరుగఁకుండఁ జేయుచు, సమ..... వర్తనఁ - సమ, అధిక, రహిత = సములతోడఁగాని, యధికులతోడఁగాని రహితములగు, [శక్తి తయములచే సంపఱను లోబఱచికొని స్వాతిశాయియై యని భావము.] ఆత్మ = తనయొక్క, వర్తనలఁ = నడవడికలయందు, అతి స్థిరుడై, ప్రణిధిప్రయుక్తిఁ = గూఢ చారులనంపుటను, పాయక = విడువక, ఎప్పుడుఁ = ఎల్లప్పుడు, ప్రధానపురుషాంతరవర్తనఁ = పురోహితామాత్యులయొక్క యంతరంగవృత్తులను, ఆకలింపుచుఁ = తెలిసికొనుచు, అకలుష..... చశ- అకలుష = దోషరహితమగు, యావన సదశ, అంతయుఁ, తాఁ, నడపెఁ = యావనదశయందుఁ జేయఁ దగిన ధర్మార్థకామాదులఁ జేయుచుండెను.

తా. దశరథుడు సప్తవ్యసనములకు లోబడక సమాధిక రహితములగు నడవడికలయందు స్థిరుడై, గూఢచారుల నుపయోగించుకొనుచు, పురోహితామాత్యుల మాటలవినుచు యావనమునందుఁ జేయఁదగిన ధర్మార్థకామ మోక్షములను గుఱించిన కార్యములెల్ల నడపుచుండెను. సప్తవ్యసనములు, “నెలది జూదంబు పానంబువేట పలుకు, ప్రల్లదంబును దండంబు పరుసఁదవయు, సొమ్మనిమ్మియోజనముగ వస్తు నేత, యనెడు సప్తవ్యసనములఁ జనదుతగుల.” అని సోమయాజి తెల్పెను.

“ప్రణిధిప్రయుక్తి” గూఢచారుల నుపయోగించుటకు; “విచార దృక్పారదృగవ్యవర్తత.” అని వైషధమునఁ జెప్పఁబడెను.

భారత. సృలోకపాలుడు = పాండురాజు, శత = సంకములగు అంతరంగిరిపులఁ = కామక్రోధ లోభమోహ మవమాత్సర్యములనెడి యరిషడ్వర్గముల, నెఱయఁ, పొలియింపుచుఁ, సమాధికర = ఏకాగ్రచిత్త

తతోధ్యాయముచేయుచున్నదైన, హిత, ఆత్మ, వర్తనలకొ = ఇంపైన మనో
వ్యాపారములయందు, అతిథిరుడై, ప్రణిధి = ప్రార్థనారూపములగు
దేవతాస్తోత్రములయొక్క, ప్రయుక్తికొ = ఉపయోగించుటను, పాయక,
ఎళుడుకొ, ప్రధాన = ప్రకృతియొక్క, పురుష = పరమాత్మయొక్క,
అంతరవర్తనకొ = భిన్నమైనయునికిని, ఆకలింపుచుకొ = గ్రహించుచు,
ఆకలుషయా = పరిశుద్ధమయిన, ననస్థ సత్యమంతయుకొ = వాస్తవస్థాశ్రమ
మంతయు, శాకొ, నడపెకొ.

తా. పాండురాజరిషడ్వర్గములకు లోబడక సమాధినిష్ఠుడై, దేవ
తాస్తుతులాచరింపుచు, బ్రహ్మతిపురుషభేదము దెలిసికొనినవాడై పరిశుద్ధ
మగు వాస్తవస్థాశ్రమమునడపెను.

“శత.” “శతతీతి శతః కైతవే.” గురుబాలప్రబోధిక.

“సమాధి.” “సమాధి ర్నియమేధ్యానే, విపాకేదనమర్థనే” అని
విశ్వము.

“ప్రణిధి.” “ప్రణిధిప్రార్థనేవరే.” అని యమరము.

“ప్రధాన.” “ప్రధానంప్రకృత్త్వియాం.” అని యమరము.

వ. ప్రపల్లిల్లువాడైందుననపట్టులకు గతి లేదని మహామునుల
వలనపినుచుండుంగావున, నక్కొఱంతఁ దీర్చికొనలేమికిం
జింతాక్రాంతుం డై యొక్కనాఁ డమ్మహికాంతుండు దన
యగ్రభాగింబున. 42

రామాయణ భారతార్థములు సమము. ప్రపల్లిల్లువాడు =
ఇట్లు గడపుచుండువాడు, ఎందుకొ, అనపశ్యులకుకొ, గతిలేదని = ఎన్న
టను నపశ్యరహితులకు గతిలేదని, మహామునులవలనకొ, వినుచుండుకొ,
కావునకొ = మహర్షులవలన వినుచుండునుగాఁబట్టి, అక్కొఱంతఁ తీర్పు
కొనలేమికికొ = అక్కొఱత దీర్చుకొనలేనందులకు, చింతాక్రాంతుండై

ఒక్కనాడు, అమ్మహీకాంతుండు = రాజు, [రా. దశరథుండు. భా. పాండురాజు,] తనయగ్రభాగంబునన్ = తనముందట. పై పద్యముతో నన్వయము.

తా. అనపత్యులకు గతులులేనని మహామునులవలన నాలకించిన రాజు చింతాకాంతుడై, తనముందట.

“అనపత్యులకుగతిలేనని.” యనుటకు, “అపుత్రస్య గతిర్నాస్తి.” యనియు, “ప్రజనూహిమనుష్యః పూర్వః” అనియు, “జాతఃపుత్రః కృష్ణ కేశోగ్నినాదధీతః.” యనియు, పెక్కుశ్రుతిస్త్రుతి ప్రమాణములు గలవు. భారత చంపుఘనము నంతభట్టు “ప్రజనూహి మనుష్య యిత్యపాత్ర ధతేహి శ్రుతివల్లపద్ధతిః” అని నుడివెను.

చ. తనరునిజాన్వవాయగురుభర్తృవృత్తి నరుంధతీనువా

సినివరునన్నతుల్బుధవిశిష్టసభంగమునట్టిసద్గుణై

సినిధినిజాగ్రదారహితైర్కార్యభారాత్తత నుండఁ జూచి, యి

ట్లనియెడనూజహీనతగుర్నాత్తకరంబుభరంబునొండగన్.

రామాయణ సినరు.....గురున్ — సినరు = ఒప్పెడి, నిజ =

తనయొక్క, అన్నవాయ = సంశయము, గురున్ = ఆచార్యుని, భర్తృవృత్తి = ధర్మోపశేషము చేయునట్లగువనిని, అరుంధతీనువాసి నివరున్ = అరుంధతియును వైదురూపిభర్తయును వారిని, బుధవిశిష్ట సభన్ = దేవతలుగూడియుండుసభను, సన్నగుత్, కనునట్టి = ప్రోత్రము లందునట్టి, సద్గుణైఃసినిధిని = గుండిగుణములకు నిఖ్యమగునిధియునువానిని, వసిష్ఠుననుట. జాగ్రత్ అశ్మోన్ జాగ్రత్ = ప్రకాశించుచున్న, ఆరహిత = చక్కగావిడుదలచేసి, కార్యభర = ఇతర కార్యభారములు గల, అత్యంత = బుద్ధిగలవాడగుటతో, ఉండన్, చూచి, తనూజ హీనతకున్ = కుమారులులేనందులకు, ఆశ్మ = తాను, కరంబు = మిక్కిలి

భరంబు, ఒండగ్గ = భారమునందఁగా, ఇట్లనె = ఈలాగునఁ జెప్పెను.

తా. తనకులగురువు నరుంధతీపతియు, దేవసభంబ్రసిద్ధుఁడునగు వసిష్ఠుఁడు అశ్వకార్యవ్యగ్రుఁడు గాకుండుటచూచి, పుత్రహీనతకుఁ గుందుచు దశరథుఁ డిట్లనియెను.

“అన్యవాయ” వంశోన్యవాయ స్సంతాపః”. అని యమరము.

“సువాసిని.” “సుశువసతీతి సువాసిని, వసనివాసే.” అని గురు బాల ప్రబోధిక.

“సువాసినిపతి” ఇది లక్ష్మీవల్లభుఁడు మున్నగువానివలె సాధ్య సమాసము.

“సద్గుణైకనిధి.” ఇచ్చటి వృద్ధిసంధికి. “ఐలగునే యైలో జౌ, తాలగునాద్యంతమునకు నభిలైకవిభం, డాలలితైశ్వర్యుఁడున, త్యాలా పాదనుఁడు భవమహాషధమనగ్గ.” ఛందోదర్పణము.

భారత. తనరు, నిజాన్యవాయ, గురు = అధికమగు, ధర్మవ = ధర్మమునిచ్చునట్టి, వృత్తి = వర్తనముగలదానిని, అరుంధతీ, సువాసిని, వరుస = సామ్యమున, బుధవిశిష్టసభ = గొప్పవారిసభలో, నన్నతుల్, = పొగడ్తులు, కనునట్టి, సద్గుణైకనిధి, నిజ, అగ్రదార = తనప్రథమభార్యను, కుంతిననుట. హితకార్య, భర, అత్తిత, ఉండ = హితకరములగు ప్రతాదికార్యములయందు బుద్ధినిబ్రవేశింపజేసి యుండఁగా, చూచి, తనూజహీనతకు, ఆశ్చ, కరంబు, భరంబు, అందగ్గ, ఇట్లనియె = ఈలాగునఁ జెప్పెను.

తా. తనవంశమునకు ధర్మాపాదినియై, యరుంధతో సాటియగునదైన; కుంతి తనకుహితకరములగు ప్రతములచరించుచుండఁజూచి పాండు రాజాపుత్రులరేమికిఁ జింతించి యిట్లనియెను.

చ.పాదలితిరాజ్యభోగములఁ గ్ర బూనితి దిగ్విజయోన్నతింగడుఁ
వదలక దానధర్మముఖివర్తనలుం దగునట్లు సల్పితిం
దుదినవి యేమి సెప్ప? నతిదుఃఖకరంబుగ నిట్లుపుత్రసం
పద కెడయైతి, నీదయనమగ్రతయాపరిపాటి యేమనన్.

రామాయణ. నీదయనమగ్రతక్ = నీదయయొక్క పూర్వస్వముచే,
అపరిపాటిక్ = అనరుసచే, ఏక్, మనక్ = నేను జీవించియుండఁగా,
రాజ్యభోగములక్ = రాజ్య సౌఖ్యానుభవములచే, పాదలితిక్ = సృష్టి
పొందితిని, దిగ్విజయోన్నతిక్ = దిగ్విజయములవలనఁ గలిగిన గొప్పతన
మును, కడుక్, పూనితిక్ = మిక్కిలివహించితిని, వదలక = విడువక,
దానధర్మముల వర్తనలుక్ = దానముయొక్కయు, ధర్మముయొక్కయు
నునుకులను, తగునట్లు = తగులాగున, సల్పితిక్ = చేసితిని, తుదిక్ =
కడపట, అవి, ఏమిసెప్పక్ = వానినిగుఱించి యేమనిచెప్పుదును, అతిదుఃఖ
కరంబుగక్ = మిక్కిలి దుఃఖకరముగా, ఇట్లు పుత్రసంపదకుక్, ఎడ
యైతిక్ = పుత్రభాగ్యమునకు దూరుడనైతిని.

తా. నీదయాపరిపూర్ణతచే రాజ్యసౌఖ్యము లనుభవించితిని, దిగ్వి
జయములఁగాంచితిని, దానధర్మాదులఁజేసితిని, కడకేమిచెప్పును, అతిదుఃఖ
కరమగు పుత్రసంపదకు దూరమైతిని గదా.

ఇట ముద్దరాజు రామన్న “పుత్రసంపద” యని తకార ద్విత్వరూప
మంగీకరించెను గాని “వాహతజగ్దయోః” అను సూత్రముచొప్పున,
‘బుత్త్రహతీ, పుత్త్రీజగ్దీయని యటమాత్రము నైకత్వికముగా నగును.
“నాదిన్యా క్రోశేపుత్రస్య” యను సూత్రముచొప్పున నాదిని రాకున్నను
“బుత్ర పుత్త్రాది నీత్వమసి పాతే” యను స్థలమున రావచ్చును. కిక్కిన
యెడఁ ట్రిత్రశబ్దమునకు ద్విత్వము రాదనట నిర్ధారితము కాఁబట్టి పుత్ర
శబ్దము ద్విత్వరహితమయగు.

భారత. నీదు=నీయొక్క, అయసమగ్రత = భాగ్యముయొక్క పూర్ణతచే, కడమయేకాగ్రము.

నీదు+అయసమగ్రత. “తననానీయను పలుకులనెనయం గహలాదులదుకు నెడదుట్టునగుట, తనదుధనము నాదుగుణం, బననీదుయశంబు నాఁగ ననువై యునికికె . ఆంధ్రభాషాభూషణము.

క. చెలువమరుధర్మమునఁబు

త్రలలామముఁబడయలేమి, శ దాపసనాథా

కులహృద్వర్తన మగునా

కలుషపుజీవనముకంటె శ గవ్యముగలదే ?

45

రామాయణ. తాపసనాథా = వసిష్ఠుఁడా, చెలువు, అమరు = ఒప్పిదమగు, ధర్మమునక = ధర్మకార్యముచే, పుత్రలలామముక, పడయలేమి = కుమారుఁబొందలేమిని, కులహృత్ = వంశమునునాశము చేయఁజాలు, వర్తనమగు = ఉనికినిగల, నా = నాయొక్క, కలుషపుజీవనముకంటె = పాపపుబ్రదుకునకంటె, కవ్యము, కలదే = వేఱుకవ్యము కలదా.

తా. ఎన్నుధర్మకార్యము లాచరించియుఁ బుత్రసంతానము పొందలేమిని గులనాశకమగు మనికిని గల నాబ్రదుకునకంటె వేఱొక కవ్యము కలదా ?

“పుత్రలలామ.” ఇట్లనపుంసకలింగమువచ్చుటకు లక్షణము. “త్రిమలింగేషు రమ్యస్యాస్మిన్నభ్య సావధ్యైర్లక్ష్యం.” ఆధర్వణకారి కావలి.

“కలుషపుజీవనము.” ధీనిధిగుణసమములపై, మామగ పొల్లున్ననం తిమములగు ములకుక, బూనిపునాదేశంబగు,” ఆంధ్రభాషాభూషణము.

భారతము. చెలున. సంబుద్ధి. మరుధర్మమునకొ = మన్మథవ్యాపా
రముచే, పుత్రలలామంబుకొ, పడయలేమికొ, తాప, సనాథ = తాప
ముతోఁగూడిన, ఆకుల, హృద్వర్తనమగు=వ్యాకులమగు మానసవృత్తిగల,
నా, కలుషపుజీవనముకంటెకొ, కష్టము, కలదే = ఉన్నదా.

తా. రతిచే బుత్తులఁబడయలేకుండుటచే, దాపమునెంది, తన్మూల
మున వ్యాకులమగు హృదయముగల నాబ్రమకునకంటె వేఱుకష్టము
గలదా?

సీ. కులపద్ధనుండగుకొడుకుఁ గాననియట్టి

లాఘవాస్పదునితాగలయము లయము,

సిరులకుఁదొడవై సరససుతుఁ బడయని

ఘనకలుషాత్మజీవనము పనము,

పితరులముణముఁ గీర్యేషసూ నుజెందని

దార్భాగ్యశీలుగోశ్రీతిమ్ము త్రమ్ము,

రహి నిహపరసుఖశ్రవదూఁ బుత్తునెత్తని

వరపుణ్యహీనుభక్తిమ్ము నమ్ము,

గీ. పలుపలుకు లేల? నిఖలమ్ము శ్రీ ఖలము సూపె;

యాత్మజులు లేనివారి కోశయతివినుణి!

తగమె! యచట్యువై వర్ణ్య శ్రీ మరయ నతిని

యఖలమును నిల్లుముఖవర్ణశ్రహనిఁ జెంద,

46

రామాయణ భారతార్థములు సమము. [రా. ఓయతివర
మణి = మునిశ్రేష్ఠుఁడా, భ. ఓయతి, రమణీ = కుంతి.] కులపద్ధనుం
డగు = కులమును పృథినేయు నట్టివాడగు, కొడుకుకొ, కానని యట్టి =
బిడ్డను గలిపట్టి, లాఘవాస్పదుని = చులుకదము గలనాని, ఆలయము,
లయము = ఇల్లు ప్రళయమగును. [ప్రళయ తుల్యమగునని భావము.] సిరు

లకుఁ, తొడనైన = కలుసులకు భూషణమైన, వరసుతుఁ, పడయని =
 శ్రేష్ఠుడైన కుమారునిబొందని, ఘనకలుషాత్ము = మహాపాపాత్ముడగు
 వాని, జీవనము, వనము = బ్రదుకడవి యగును, అడవిలో సమానమునట.
 పితరుల ఋణముతీర్చెడు = పితౄణము దీర్చునట్టి, సూనుఁ, చెందని =
 కుమారుని బొందనట్టి, దొర్భాగ్యశీలు = అదృష్టహీనుని, గోత్రమ్ము,
 త్రమ్ము = దుమ్ముగును, రహిఁ = క్రితిలో, ఇహపరసుఖప్రదుఁ =
 ఉభయ లోకములందును సుఖము నిచ్చునట్టి, పుత్రుఁ, ఎత్తని = కుమారు
 నెత్తుకొనని, వరప్రభాహీను=గొప్పపుణ్య హీనుని యొక్క, భవమ్ము,
 వమ్ము = పుట్టుకవ్యర్థము, పలుపలుకులేల = అనేకవచనములేల, ఆత్మజాలు
 లేనివారికిఁ = కుమారులు లేనివారికి, నిఖిలము, ఖిలము, చూచె = సర్వము
 క్షీణమైనదే సుమా, అతని = ఆపుత్రహీనుని, అఖిలమును = అన్నియును,
 ఇట్లు = ఈలాగున, ముఖవర్ణహీనిఁ, చెందఁ = మోమునందలి కాంతి
 తగఁగా, లేకముంగలి యక్షరము తగఁగా, అనుపత్యు, నైవర్ల్యము = అప
 త్యహీనుని వివర్ణత, అరయఁ, తరమే = విచారింపఁ దరచుగునా.

తా. సంతానహీనుని యిట్లు ప్రళయములో సమానము. వాని బ్రదు
 కడవిలో సాటిదగును. వానిగోత్రము దుమ్ముతో సరియగును. వాని పుట్టుక
 వ్యర్థమగునది. పలుమాటలేల ? వానికిఁ గలవన్నియును నశించినవియే
 యగును. ఇట్లుముఖము వర్ణహీనింజెందఁగా, విచారింపఁదరమే? ఆలయము,
 జీవనము, గోత్రమ్ము, భవమ్ము, నిఖిలము అనుపదములలోని ముంగలియక్ష
 రములు లోపింపఁగా, అయ్యము, వనము, త్రమ్ము, వమ్ము, ఖిలము అని
 యగునని భావము.

“త్రమ్ముత్రమ్ము.” అనుటచే నితనికి గనడదవాదేశవిధి నిత్యము
 గాదనియే యభిప్రాయమనుట విస్పష్టము.

“ముఖవర్ణహీనింజెంద.” అనుస్థలమున నలంకారము. శ్లేష.

ఇటఁ బాదాంతములందు చేకానుప్రాసము. లక్షణము. “చేకాను ప్రాసంబన, నాకర్ణితమగుచు నొప్పనర్థము వేస్తే, చేకొన్నవాల యెప్పటి చేకొనఁ బడు నేనిఁ గృతుల సిరులకు నెలవై” కావ్యాలంకార చూడామణి.

“సిరులకుఁ దొడవైన, వరసుతు.”—ఇటవర శబ్దము ప్రాసయతి కొఱకుఁ దెచ్చికొనిన దగును.

తా. వేయుంజెప్పెడిదేమి? మానివర సత్స్వత్తంబుచే నేమిటం జేయఁ రాదు; పితృణమోక్షమునుతత్ప్రీతకర్కడప్రాప్తికి నీయుక్తింగననొండుత్రోవగలదేని ౩ స్వేదేవదేవర న్యాయంబొప్పఘటింపునాకురుకులంబవ్యాహతిన్వర్తిలక.

రామాయణ. వేయుం జెప్పెడిదేమి = వేయిచెప్పవలయునా, మాని వర = మునిశ్రేష్ఠ, సంబుద్ధి. సత్స్వత్తంబుచే, ఏమిట = ఏమంచి కార్యములచేతను, పితృణ మోక్షము = పితరుల ఋణమువలని విముక్తి, సుతప్రీదకర్క = పుత్ర లాభముదక్క, చేయఁ, రాదు = చేయవీలు గాదు, తత్ప్రాప్తికి = ఆసంతానము పొందుటకు, ధీయుక్తి, కనక, ఒండుత్రోవ, కలదేని = ఒకమార్గముండిన యెడల, దేవర = మిమ్ము, వేదేవ = ప్రార్థించెదను, న్యాయంబు, ఒప్పక, ఉరు కులంబు = గొప్పకులము, అవ్యాహతి = భంగములేకుండుటచే, వర్తిలక, ఘటింపుము = కూడునట్లు చేయుము.

తా. వేయిమాటలేల? పుత్రలాభమునఁగాని వేఱెట్టి గొప్పసత్కార్యములచేతను బితుల ఋణవిముక్తి గల్గినేరదు. అందులకుందగు మార్గముండిన నాలోచించి చెప్పుము. నావంశము హాని నెందకుండు లాగొనర్చుము.

“పితృణము.” సవర్ణ దీర్ఘ సంధి. “ధర అ ఇ ఉ ఋ లు సవర్ణము, పరమగు చోదీర్ఘమగు సువర్ణా ద్రియనక, శరధీం ద్రుడన బహూదక, సరసియనఁ బితృణములు వెసం దీర్చుమనక.” అనంతుని భందము.

భారత. వేయ్య, చెప్పెడిదేమి, మానివరసన్వృత్తంబుచేకొ,
 ఏమిటకొ = ఏలాటియునివృత్తిచేసెనను, పితౄణామోక్షము, సుతక్రి
 దక్కకొ, చేయకొ, రాదు = చేయవీలుగాదు, తత్ప్రతిష్ఠికొ,
 ధీయక్షికొ, కనకొ, ఒండు, త్రోవ, కలదు = ఉన్నది, ఏకొ, నికొ,
 వేడెదకొ = నేనునిన్ను వేడుకొనియెదను, దేవరన్యాయంబు, ఒప్పకొ =
 దేవరన్యాయమువంటి న్యాయము, ఒప్పునట్లుగా, [పుత్రాథ్యము భర్తతోడఁ
 బుట్టినవారిని నేవించి వారివలనఁ బుత్రులఁబడయుట, దేవరన్యాయము.]
 నాశురుకులంబు = నాయొక్క శురుకులము, అవ్యాహతికొ, ఘటింపుము =
 ఘటింపఁ జేయుము.

తా. పలుపలుకులేల? పుత్రలాభమునఁ గాని పితరుల బుణ్యము
 దీర్పలేము. కాఁబట్టి దేవరన్యాయమునఁగాని దానివంటి దేదేనిమఱి యొక
 న్యాయముచేతనైనను బుత్రులఁగని నాశురుకులము నాశముగాకుండఁ
 జేయుము.

“దేవరన్యాయము.” రామాయణార్థమున ద్విత్వయుతముగాను
 భారతపర్యాయమున ద్విత్వరహితముగాను నుండునను, శ్లేషార్థసంఘటనము
 నకై కవియిట్లు ద్విత్వరహిత రూపమును గ్రహించెను.

క. అననగతోనతయైవెం

పునఁదనరు భవత్కృపావిభూతిఁగనినయే

దనయాపేక్షాదీనత

ననఘ యితరునట్లు పొందు శీ టర్హమె యకటా? 48

రామాయణ. అనఘ = సాపరహితుఁడా, అనవగత = తెలి,
 యని, ఊనతియై = తక్కువపాటుకలదై, పెంపునకొ, గొప్పతనముచేత
 తనరు = ఒప్పునట్టి, భవత్ = నీయొక్క, కృపావిభూతికొ = దయ
 యనునట్టి యైశ్వర్యమును, కనిన = పొందిన, ఏకొ = నేను, ఇతరునట్లు =
 అన్యునివలె, తనయాపేక్షా = కుమారునియందలి యశేషుచే, గీనతకొ =

దైన్యమును, పొందఁ, అర్హమే = పొందుటవగునా? కటా = అయ్యో,

తా. ఇంచుకయు లోటులేక, మీదయకుఁ బ్రాప్తుఁడవగు నేను నుతులులేదని పరితపించుటవగునా?

“అనవగతోనత్తయే.” గుణసంధి.

“పొందుటర్హమే.” ఇటసంధిగల్గుటకు; “అస్తునకు సంధిబహుళంబుగానగు.” బాలవ్యాకరణము.

భారత. అనఁ = అనిచెప్పఁగా, వగఁ = దుఃఖముతో, నత్తయై = వంగినదై, కుంతియనుట. అనఘా, పెంపునఁ, తనరు, భవత్కృపావిభూతిఁ, కనిన, ఏఁ = నేను, తనయాపేక్షాదీనశిఁ, ఇతరుఁ = మఱియొకనిని, అట్లు, పొందఁ, అర్హమే = చెందవగునా, అకటా.

తా. పొందురాజిట్లనఁగాఁ గుంతిదుఃఖముచేచంగినదై మీదయకుఁబ్రాప్తురాలనగు నేను గుమారులకొఱకన్యుని జెందవచ్చునే. ఇది తగు నేయనెను. మ. ఎనయఁలోకగురుప్రతస్తిగలనీ శ్రయిల్లాలనై కాంతవ

ర్తనలంబర్వుచు నుర్విమానవతులఁ శ్రధన్యస్థిత్తిన్చియొప్పిననన్నర్హమెయిట్లనందనుల యాభీలాత్తివాల్సేత, పావనమానీశ్వర యింతకెంతనయశోశవాదంబులేదెన్నఁగన్.

రామాయణ. పావన, మానీశ్వర = పవిత్రుఁడవగు ఋషిశ్రేష్ఠుఁడా, ఎనయఁ = వ్యాపించులాగున, లోకగురు ప్రతస్తిగల = లోకాచార్యుఁడను ప్రసిద్ధిగల, నీ, ఇల్లాలనై, కాంతవర్తనలఁ = నీయొక్క యాలాలనమునే ముఖ్యముగాఁగలయునికిచేత, పర్వమఁ = గౌరవమందుచుఁ, ఉర్విఁ = భూమియందు, మానవతులఁ = మనుష్యులసామ్యమును, ధన్యస్థితిఁ = కృతార్థమానునికిచే, మించి = అతిశయించి, ఒప్పిన, నన్ను, ఇట్లు = ఈలాగున, అనందనుల = కుమారులులేనివారియొక్క, అభీల = భయంకరమైన, అర్తి = దుఃఖమునకు, పాల్సేత = పాలు

గావించుట, అర్హమే = తగునా, ఎన్నఁగ్ = తలఁపఁగా, ఇంత కంటె, అయశోవాదంబు = అపకీర్తి, లేదు.

తా. ఓమునీంద్రా ! లోకాచార్యుడవగు నీలాలనచే, మనుష్య సామ్యమునతిశయించుచున్న సన్నీలాగునఁ బుత్రశోకమునఁ బడవేయుట దగునా ? ఇంతకంటె వేఱపకీర్తి గలదా ?

“లాలనై కాంత” “తీవ్రై కాంత నితాంతాని” అని యమరము.

“లాలనై కాంత”. వృద్ధిసంధి.

భారత. ఎనయ్, లోక = జగత్తునందు గురు = గొప్పదగు, ప్రశస్తిగల = ప్రసిద్ధిగల, నీ=నీయొక్క, ఇల్లాలనై = భార్యనై, కాంత = మనోజ్ఞుమగు, వర్తనలక్ = నడవడికలచే, పర్వచుక్, ఉర్పిక్, మాన పతులక్ = స్త్రీలను, ధన్యస్థితిక్, మించి, ఒప్పిన, నన్ను, ఇట్లు = ఈలా గున [అన్యుని మూలమునఁ బుత్రుంబడయుమని.] అనక్, అర్హమే = అనఁదగునా, తను = శరీరముయొక్క, లయ = నాశమువలని, ఆభిల, ఆర్తిపాశ్చేత, అర్హమే, = తగునా, పానినమా, ఈశ్వర = పవిత్రమగు నాథా, ఇది పాండురాజును సంబోధించుట. ఇంతకంటె, అయశోవాదంబు, లేదు.

తా. గౌరవపతివై, నీభార్యవై, స్త్రీలలో ధన్యరాలనగు నన్నున్యుని వలన సంతానముగనుమనుట తగునా ? ఇంతకంటె బ్రాణములు దీయుట మేలు. ఇట్లాడుటకంటె నపకీర్తి వేఱుగలదా ?

చ. అననతఁడిట్లనుంగలఁకరనందఁగ నేటికిఁ దొల్లి యీక్రమం బునననపత్యులొన్నపులు ర పుత్రులఁగానరె? యెందఱేనిబెం పెనయ ను తేష్టించేసి, నినురనే నియమించుచున్నవాఁడ నె మ్మనమునజింతదక్కినునరమాహితవృత్తి నొనర్చు మవ్విధి

రానూయణ. అనన్ = దశరథుఁడిట్లని చెప్పఁగా, ఆతఁడు, ఇట్లు అనున్ = వసిష్ఠుఁడు ఇట్లుబదులుచెప్పును, కలఁకనందఁగనేటికి = ఏల కలఁత సెందవలయును, తొల్లి = పూర్వము, అనపత్యులౌ నృపులు = పుత్రులు లేనట్టిరాజులు, ఎందఁతేనిన్ = ఎందఁతో, పెంపు = గొప్పతనము, ఎనయన్ = వ్యాపించులాగున, సుతేష్ఠిన్ = పుత్రకామేష్ఠిని, చేసి, ఈక్రమంబునన్ = వైనఁజెప్పిన విధముగా, పుత్రులన్ = కుమారులను, కాంచరె = పొందరా, నినున్, నేన్, నియమించువాఁడన్ = ఆజ్ఞాపించుచున్నాను, నెమ్మనమునన్, చింత, తక్కి = మనస్సునఁ జింతవీడి, సుసమాహితవృత్తిన్ = సమాధాన మగునునీతో, అవ్విధిన్ = ఆవిధిని, ఒనర్చుము = చేయుము.

తా. వసిష్ఠుఁడనుచున్నాఁడు. పూర్వము పుత్రకామేష్ఠి యొనర్చి రాజులు పెక్కురఁ బుత్రులంబడసిరి. నేనాజ్ఞాపించుచున్నాఁడను. నీవీ కార్యమొనర్చుము.

ఇట్లఁ బుత్రులన్ ఎందఁతేనిన్, అనికొంద అన్వయముచేసెదరు. అట్లనుటకంటెను నృపులెందఁతేనిన్, అని అన్వయించుట సమంజసము.

భారత = అనన్ = కుంతియాలాగునఁ జెప్పఁగా, ఆతఁడు = పాండురాజు, ఇట్లునున్, కలఁకనందఁగనేటికి; తొల్లి, అనపత్యులౌ నృపులు, ఎందఁతేనిన్, సుతేష్ఠిఁజేసి = పుత్రవాంఛచే, పెంపు, ఎనయన్, ఈక్రమంబునన్ = ఈదేవర న్యాయముచొప్పున, పుత్రులన్, కాంచరే, నిన్ను, నేన్, నియమించువాఁడన్, నెమ్మనమునన్, చింత, తక్కి, సుసమాహితవృత్తిన్, అవ్విధిన్, ఒనర్చుము = దేవర న్యాయము వంటి న్యాయముతో సంకతినందు వట్టి కార్యముచేయుము

తా. ఈమాత్రమునకై వగవనేల ? పూర్వమెందటో పుత్రహీనులగు రాజులు పుత్రవాంఛచే నీన్యాయముచొప్పున నాచరించిరి. నేనాజ్ఞాపించు చున్నాడను గాన నీవుశప్పక యిట్లాచరించునది.

“సుతేష్ఠిన్.” “ఇష్టిర్యాగేచ్ఛయోః” అని యమరము.

క. అవినింద్యమతివసుమతీ

ధవగుర్వాదేశమునను శ్రీ దానెద్దానిన్

సవరించిన నది యిష్టము

నవిలంబత నొసఁగు సంది శ్రీ యము వలదెందున్. 51

రామాయణ. అవినింద్యమతి = దూషింపఁదగనిమనస్సుగల, వసుమతీ ధవ = రాజా, దశరథుఁడాయనుట. గురు, ఆదేశమునను = గురువు యొక్క యాజ్ఞచేత, తాన్, ఎద్దానిన్, సవరించినన్ = తానేదిచేసినను, అది = ఆకార్యము, అవిలంబతన్ = ఆలస్యములేక, ఇష్టము, ఒసఁగున్ = ఇష్టము నిచ్చును, ఎందున్ = ఏవిషయమునను, సందియము, వలదు = సందేహము వలదు.

తా. రాజా ! గుర్వాజ్ఞ చే నేకార్యమాచరించినను నది యతిశీఘ్రమున ఫలమునిచ్చును. దీనసందియ పడ నక్కఱలేదు.

“గుర్వాదేశమునను.” యజ్ఞాదేశసంధి. “ఇకోయణవి.” పాణిని.

భారత. అతివ = స్త్రీ, సుమతీ = బుద్ధిమంతురాలా, ధవ = భర్త యొక్క, గుర్వాదేశమునను = గొప్పయాజ్ఞచే, తాన్, ఎద్దానిన్, ఆచరించినన్, అది, అవినింద్యము = దూష్యముగా నేరదు, ఇష్టమున్, అవిలంబతన్, ఒసఁగున్, ఎందున్, సందియము, వలదు = ఏపట్టునను సంశయము వలదు.

తా. భర్తయాజ్ఞ చే నేకార్యముచేసినను నది దూష్యముగా నేరదు. ఫలమునుగూడ శీఘ్రమునన యిచ్చును. సంశయింపకుము.

“గురు.” అజ్ఞానమును సంధకారమును దొలగించువాడు. “గుశబ్ద” స్వసంధకారశక్త్యా, ద్రుశబ్దస్థస్థిరోధకః, అంధకార నిరోధిత్వా, స్థురు రిత్త్యభిధీయతే.” అని ప్రమాణము.

వ. అదియు.

52

నీ. అలఘుపావనగుణోర్జ్వలదృశ్యశృంగార

చితమై సుపుత్రసంస్థితః జేయుఁ

గావునఁ దత్కర్మకలనకువరియింప

వలయు నాతనిఁ దెచ్చునైపుఁ జూడు

మనుడుఁ బూర్వమున నేఁ గనినసుమంత్రోప

దేశ మొక్కటి యిప్పు క దీనికొనరి

యున్నది-మీతలంకపొకటి, పొల్లగునె పు

త్రేపికి వేల్పుల క నే నిచటికి

గీ. దానఁదెత్తునో? యనఘ! నా క తండ్రియాజ్ఞ

యతిశయమున సాక్షాదీశ్వ క రాంశమపు త

పస్వివరు నిను మాధవుఁ క బలెభజించి

కంటి నీమంత్రశక్తి నీ కరిమ మెఱయ.

53

రామాయణ. అదియు = ఆయజ్ఞమును, అలఘు = చులకనగాని, పావన = పవిత్రములైన, గుణ, ఉత్, జ్వలత్ = గుణములచే మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, ఋశ్యశృంగ, ఆరచితమై = ఋశ్యశృంగునిచేతఁ జేయఁబడినదై, సుపుత్ర వరసిద్ధిఁ = సత్పుత్రుఁడు కలుటను, చేయుఁ, కావునఁ = కాఁబట్టి, తత్కర్మకలనఁ = ఆకార్య మాచరించుటక, ఆతనిఁ, వరియింపవలయుఁ = ఆమహ్మని వరింపవలయును, తెచ్చునైపు చూడుము, అనుడుఁ = అతనిం దెచ్చువిధము చూడుమనఁగ, ఇది మొదలు దశరథుని మాటలు. అనఘ = పాపరహితుఁడా, నాతండ్రి [గురువు] జనక

కుఱ్ఱుడగుటచే నిట్లు చెప్పబడియెను.] పూర్వమున = తొల్లి, నేక, కనిన, సుమంత్రో పదేశము = సుమంత్రుని యుపదేశము, ఒకటి, ఇల్లు, దీనికే, ఒనరియున్నది = తగియున్నది, మీ తలంపు = మీయిష్టము, ఒకటి, పొల్లగునే = తప్పిపోవునా, ఆజ్ఞయతిశయమున = మీయాజ్ఞాతిశయముచే, పుత్రేష్టికి = పుత్రకామేష్టికి, వేల్పులనే = దేవతలవైనను, ఇచటికి, తెత్తు = ఇచ్చటికిఁ దేగలను, దాన = దానిచే, పాక్షాత్, ఈశ్వరాంతమవు = రుద్రాంతుడవగు, తపస్వివరు, నిను, మాధవులె = విష్ణునివలె, భజించి = ఆశ్రయించి, నీమంత్రికత్తి = నీయాలోచనాశక్తిని, నీగరిమ = నీగొప్పతనమును, కంటి = చూచితిని.

తా. సద్గుణసంపన్నుడగు నాఋశ్యశృంగుని రావించి యాతని మూలమునఁ బుత్రకామేష్టిగావింపుమని వసిష్ఠుడన, దశరథుఁడు నేనీ విషయ మీవఱకే సుమంత్రునివలన వినియున్నాను. నీతలంపు వ్యర్థమగునే? నీవాజ్ఞయిచ్చినఁజాలును. దేవతలవైన నీయజ్ఞమునకు రావింపఁగలను. పాక్షాదీశ్వరాంతజుడవగు నిన్ను విష్ణునివలె నారాధించి నీయాలోచనాశక్తిని, గౌరవమును జూడఁగల్గితిని.

ముద్దరాజురామన్న, “వరియింపవలయునాతని = వరియింపవలసిన ఋశ్యశృంగుని?” అని యర్థము గావించెనుగాని, యంతకంటె, “నాతని, వరియింపవలయును.” అనుట యెంతయు సమంజసము.

“సుమంత్రోపదేశము.” “ఋశ్యశృంగం ద్విజశ్రేష్ఠం వర య్యత్యతి ధర్మవిత్, యజ్ఞార్థంప్రసవార్థంచ” అని సనత్కుమార వాక్యముగా సుమంత్రుడనెని రామాయణమునఁగలదు.

“అనుడు” అనంతర్యంబున దువర్ణకంబు ద్రుతాంతంబగు. బాల వ్యాకరణము.

భూరత. అదియు = నేఁజెప్పిన దేవరన్యాయము, అలఘు, పావన, గుణ, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించుదాన, సంబుద్ధి. దృశ్య = చూపునట్లు, శృంగార = శృంగారరసజనకమగులాగున, చిత్రమై = చేయబడినదై, సుత్ర

త్రసంసిద్ధిఁ, చేయుఁ, కావునఁ, తత్కర్మకలనకుఁ, పరియింపఁబయు
నాతని = పరింపవలసిన యాతనిని, తెచ్చువైపుఁ, చూడుము, అనుభవఁ,
ఇది మొదలు కుంతిమాటలు. పూర్వమునఁ, ఏన్, కనిన సుమంత్రోపదేశము,
ఒక్కటి ౧ మంచిమంత్రముయొక్క యుపదేశమొక్కటి, ఇట్లు, దీనికిఁ,
ఒనరియున్నది, మీతలంపాకటి, పొల్లగునె = తప్పునె, దానన్ = ఆమం
త్రశక్తిచే, పుత్రేష్టికిఁ = పుత్రేచ్ఛకయి, వేల్పులన్, ఏన్, ఇచటికిఁ,
తెత్తున్ = దేవతలనునే నిచ్చటికిఁ దెచ్చెదను, ఓయనను, నాతండ్రియాజ్ఞ
యతిశయమునన్ = నాతండ్రియొక్క యాజ్ఞాతిశయముచే, ఈశ్వరాంశ
మవు, తపస్విపరునిఁ = దూర్వాసుని, ఉమాధవుఁబలెన్, భజించి = కివు
నివలె నారాధించి, ఈమంత్రశక్తిన్, కంటిన్ = ఈమంత్రశక్తిని బొంది
తిని, ఈగరిమన్, మెలియన్, కంటిన్ = ఈగౌరవము ప్రకాశించు
లాగునఁ బొందితిని.

తా. చూపుల కింపగులాగున శృంగారింపఁబడిన కాంత సత్పుత్ర
లాభమును బడయును, నీవాపుత్రలాభకార్యమున కంగీకరించి తగువానిందే
నుపాయ మొలోచించునదని పాండురాజున నంతఁగుంతి, “నేనొకమంత్ర
శక్తింగొంచియున్నాను. అది సంతానోత్పత్తి కంతయుఁ దోడ్పడఁగలదు
మియిష్టమెన్నడును దప్పదు. ఆమంత్రశక్తిచే దేవతల నిటకుఁ దెప్పింప
గలను. నాతండ్రియింటనుండ నాతనియాజ్ఞచే దూర్వాసు నారాధించి
యామంత్రము నందితిని. గౌరవమునందఁ గల్గితిని.”

వ. కావున.

54

క. అవితథసంకల్పధరా

దివీజులలో నెట్టివారిఁ ౧ దెచ్చి వరింతుఁ

వివరింపవలయుఁ బుత్రే

షీవిధికిఁ రప్పింతు మీరు ౧ చెప్పినయలేనిక.

55

రామాయణ. అచితధసంకల్ప = స్వర్థముగాని సంకల్పముగలవాఁడా, ధరాదివిజాలలోన్ = బ్రాహ్మణులలోన, ఎట్టివారికై = ఏలాటివారిని, పుత్రేష్టివిధికికై = పుత్రకామేష్టియనెడి కార్యమునకు, తెచ్చి, వరింతుకై = కొనివచ్చి వరింపవలయును, వివరింపవలయుకై = తెలుపవలయును, మీరు చెప్పినయతనికై = మీరానతిచ్చిన ఋశ్యశృంగుని, రప్పింతుకై = రావించును.

తా. బ్రాహ్మణులలో నీయాగమునకై యింక నెవరెవరిని రావింపవలయును. మీరానతిచ్చిన ఋశ్యశృంగుం గూడ రప్పించును.

భారత. అచితధ, సంకల్ప = శోక్కులను, ధరా = ధరించినవాఁడా, పొండురాజాయనుట. దివిజాలలోకై = దేవతలలో, ఎట్టివారికై, పుత్రేష్టివిధికికై = పుత్రులబడయు నీకార్యమునకు, తెచ్చి, వరింతుకై, వివరింపవలయుకై = తెలుపవలయును, మీరు, చెప్పినయతనికై = మీరెవరిని రావించుమని చెప్పుదురో యతనిని, రప్పింతుకై.

తా. పుత్రుల బడయదేవతలలో నేరిని దెప్పింపవలయు ననుట మీరు తెల్పుడు. మీరానతిచ్చినవారిం బిలిపించును.

చ. అనయముడ త్వబోధమున నంచితధర్మనిరూఢియందు సత్యనియతిఁబెద్దయన్ద్రు విబుధావళిలోపలనమహాత్ముఁబావనగుణశాంతతో రుచిరవర్ణ్యనిసర్గమనఃప్రసాదుడై తనరెడువానిమంత్రవిధిదక్షమతిన్బజియించి తేడగున్. 56

రామాయణ. అనయము = సర్వదా, తత్త్వబోధమునకై = బ్రహ్మమును బోధించుటయందును, అంచితధర్మ నిరూఢియందుకై = ఒప్పుచున్న ధర్మముయొక్క ప్రసిద్ధియందును, సత్యనియతికై = సత్యనిష్ఠయందును, విబుధావళిలోపలకై = పండితుల సమూహములో, అమృహాత్ముకై = అఋశ్యశృంగుని, పెద్దయన్ద్రు = పెద్దవాఁడని యందురు, [లోకులని

యధ్యాహార్యము.] రుచిర... ప్రసాదుడై-రుచిర = అందమగు, వర్ణ్య= పొగడదగు, నిసర్గ = పూర్ణమైన, మనః = మనస్సునందలి, ప్రసాదుడై= అనుగ్రహముగల్గినవాడై, తనరెడువానికొ = ప్రసిద్ధుడగువానిని, మంత్ర, విధి=మంత్రములయందును, వానినాచరించుప్రక్రియయందును, దక్ష=సమర్థమైన, మతికొ = బుద్ధిగలవానిని, ఋశ్యశృంగుననుట. భజియించి = ఆశ్రయించి, పావనగుణ = పవిత్రమైన గుణములుగల, శాంతతో = శాంతాదేవితోఁగూడ, తేదగున్ = తేవలయునది.

తా. బ్రహ్మజ్ఞానమునందును, ధర్మాచరణమునందును సత్యనిష్ఠయందును, నెవ్వఁడు గొప్పవాడని పెద్దలందురో, అనుగ్రహ పూర్ణుడై, మంత్రతంత్రములలోఁ బ్రసిద్ధుడయిన యాఋశ్యశృంగుని భార్యతోడఁ బిలిపించునది.

“పావనగుణశాంతతో” నని కొన్ని ప్రతులలోఁ బాఠముగలదు కాని, “శాంతతో” నను పాఠమే ప్రాచీనప్రతులయందున్నది.

భారత. అనకొ = అనిచెప్పఁగా, ఇది మొదలు పాండురాజు మాటలు. యముకొ = యముని, తత్త్వబోధమునకొ, అంచిత, ధర్మనిరూఢియందుకొ, సత్యనియతికొ, విబుధావళిలోపలన్ = దేవతా సమూహములలో, పెద్దయొడు, అమృహాత్ముకొ, పావన, గుణ = పవిత్రములైన గుణములతోఁ గూడిన, శాంతతా = శాంతత్వముతోఁగూడిన, ఉరు = మిక్కిలి, చిరవర్ణ్య= చాలకాలము పొగడదగిన, నిసర్గ = స్వభావసిద్ధమయిన, మనః = మనస్సునందలి, ప్రసాదుడై = అనుగ్రహముగలవాడై, తనరెడువానికొ, మంత్ర విధి = మంత్రము, తదాచరణము, వీనియందు, దక్ష = సమర్థమైన, మతికొ = బుద్ధిచే, భజియించి = ఆశ్రయించి, తేదగున్ = తీసికొని రావలయును.

తా. కుంతి యిట్లాడఁగా, పాండురాజు, “తత్త్వజ్ఞానము నందును, సత్యధర్మముల యందును, దేవతలలో యముడు గొప్పవాడనియందును

గదా! సద్గుణయుక్తుడై, శాంతతగల్గి, యనుగ్రహపరిపూర్ణుడైనయట్టి
యాతని నాశ్రయించితేదగును.

‘విబుధః—విబుధఃపండితేదేవే.’ అని యమరము.

క. అని నృపుఁడు భార్యతో నా

యనఁ దడయక తెచ్చి యాగ శ్రీ మాచారముతోఁ

దనకుఁ దనూభవలాభం

బొనరంజేయుటకుఁ గడుఁబ్రీ శ్రీ యోక్తులు పలికెన్. 57

రామాయణ. అని = ఇట్లు చెప్పి, [వసిష్ఠుఁడీలాగునఁ జెప్పఁగా
నాపలయని భావము.] నృపుఁడు = దశరథుఁడు, భార్యతోఁ = శాంత
తోడ, ఆయనఁ = ఆయుక్త్యశృంగుని, తడయక = అలసింపక, తెచ్చి, తనకుఁ,
తనూజలాభంబు = పుత్రలాభము, ఒదవఁ = కలుగుటకొఱకు, ఆచార
ముతోఁ = అనుష్ఠానముతో, యాగము, చేయుటకుఁ = పుత్రకామేష్టి
చేయుటకై, కడుఁ = మిక్కిలి, ప్రియోక్తులు = ప్రీయమైన మాటలు,
పలికెన్.

తా. దశరథుఁడు శాంతతో ఋక్త్యశృంగుని రావించి తనకు
సంతానము గల్గుటకొఱకై యాచారముతోఁ బుత్ర కామేష్టి జరుపుటకై
మిక్కిలి ప్రీయముగా నాతనితో మాటలాడెను.

భారత. అని, నృపుఁడు = పాండురాజు, భార్యతోఁ = కుంతితో,
ఆయనఁ = ఆ యముని, తడయక, తెచ్చి, ఆగమాచారముతోఁ =
వేదోక్తాచారముతో, తనకుఁ, తనూజలాభంబు, ఒదవఁ, చేయుటకుఁ,
కడుఁ, ప్రియోక్తులు, పలికెన్.

తా. పాండురాజు కుంతితో యమునిరావించి తనకు సంతానలాభము
గలుగఁజేయుమని ప్రియోక్తులు పలికెను.

వ. ఇట్లు నియమించి.

తే. ప్రతిపదంబును నిజపురో శ హితమతాను

శీలనమున సదీక్షావి శ శేషుండగుచు

ననఘమతు లై నమునులతో శ నాత్మయాగ

మొకటికొదలేకయుండఁ జే శ యుచును వేడ్క.

59

రామాయణ. ప్రతిపదంబును = అన్ని ప్రయోజనములందును, నిజ, పురోహిత = పురోహితుండగువసిష్ఠుని యొక్క, మత, అనుశీలనమునకొ = అభిప్రాయము ననువర్తించుటతో, సదీక్షావిశేషుండు, అగుచుకొ = దీక్షా విశేషముతోఁగూడిన వాడగుచు, అనఘమతులైన = నిష్పక్షపాత బుద్ధులైన, మునులతోకొ = మహర్షులతో, ఆత్మ = తనయొక్క, యాగము = పుత్ర కామేష్ఠి, ఒక్కటియుకొ, కొదలేకయుండకొ = కొఱత లేకుండు నట్లుగా, చేయుచును, వేడ్క.

తా. ప్రతికార్యమునందును దనపురోహితుండగు వసిష్ఠునానతి చొప్పున ననుసరించు దశరథుండు పాపరహితులగు మునులతోఁగూడి యజ్ఞముచేయుచు వేడ్కతో. ధరణిపుండ్రుండైనను మందరి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. ప్రతిపదంబును = పలుమాటు, నిజ, పురోహిత = ముందు, హితమత = మేలగుబుద్ధియొక్క, లేక, పురా = మున్ను, ఊహిత = ఊహింపఁబడిన, మత = యోగాచరణ సంకల్పము యొక్కయనియు నర్థమగును. అనుశీలన మునకొ = పరిచితిచేత, సత్ = చక్కఁగా, ఈక్షా విశేషుండు, అగు చుకొ = జ్ఞానవిశేషముగలవాడగుచు, అనఘమతులైన = నిష్పాపబుద్ధులయిన, మునులతోకొ = మహర్షులతో, ఆత్మయాగము = బ్రహ్మ ధేవము, ఒక్కటి, కొదలేక యుండకొ = కొంచెమేనియుఁ గొఱత లేకుండఁగా, చేయుచుకొ, వేడ్క.

తా. అడుగడుగున మేలునకుఁ గారణమగు బ్రహ్మజ్ఞానమున మనస్సు గలవాడై మహర్షులతోఁగూడి యోగమాచరించుచుండవాలె.

చ. ధరణిపుండ్రుండెనంత బహుధామునిసన్దనుహూయమానుడై
 పరమసమృద్ధి బర్వెడు విభావసు నందనురూప కాంతిని
 ర్భరుగొదలెల్ల దూరముగఁబ్రావ సభాజనగౌరవానమ
 త్కరుఁగునునొక్కనింబ్రమదగౌరవ మొప్పఁగఁగాంచిసన్నిధిన్.

రామాయణ. ధరణిపుండ్రు, ఉండెను = దశరథుండెను, అంత
 త్ = ఆవల, బహుధా = అనేకవిధములుగా, ముని = ఋష్యశృంగుని
 యొక్క, సన్దను = గొప్పమంత్రముచేత, హూయమానుడై = వేల్చబడు
 చున్నవాడై, పరమసమృద్ధి = మిక్కిలి విజివిగా, పర్వెడు =
 వ్యాపించుచున్న, విభావసునందున్ = అగ్నియందు, అనురూప = తగిన,
 కాంతి = ప్రకాశముచేత, నిర్భరున్ = భారరహితుడగువాని, కొదలు,
 ఎల్లన్ = కొఱతలన్నియును, దూరము, కన్ = దూరము కాఁగా,
 పాయసభాజన = పాయసపాత్రయొక్క, గౌరవ = బరువుచే, ఆనమత్ =
 మిక్కిలి వంగియున్న, కరున్ = చేయిగలవానిని, ఘనున్ = గొప్ప
 వానిని, ఒక్కనిన్ = ఒక దివ్యపురుషుని, ప్రమద = సంతోషమువలని,
 గౌరవము = గౌరవము, ఒప్పఁగన్, సన్నిధిన్ = సమీపమున, కాంచి =
 చూచి.

తా. రాజీలాగుననుండెను. ఆవల ఋష్యశృంగుడు మంత్రములచే
 వ్రేల్చుచుండుటంబట్టి జ్వలించుచున్న యగ్నినుండికాంతిగల, యొక దివ్య
 పురుషుడు పాయసపాత్రముచేత ధరించి, సమీపమునరాఁగజూచి.

భారత. ధరణిపుండ్రు = పాండురాజు, ఉండెను. అంతత్ = ఆవల, బహు
 ధామునిన్ = మిక్కిలి తేజస్సుగలవానిని, సన్దను, హూయమానుడై =
 పిలువబడిన వాడై, పరమసమృద్ధి = మిక్కిలివృద్ధిలో, పర్వెడు, విభా
 వసునందనున్ = సూర్యపుత్రుడగు యముని, రూపకాంతి నిర్భరున్ =
 పొందర్యముచేతను, తేజముచేతను, నధిక్షుడగువానిని, కొదలు, ఎల్లన్,
 దూరముగన్, పాయన్ = దూరముగాఁ బోవులాగున, సభాజన = సం

తోషపెట్టుటయొక్క, గౌరవ = అతిశయముచే, ఆనమత్ = వంగుచున్న, త్రిప్పెంబడుచున్న యనుట. కరుణ, ఘనుణ, ఒకనిణ = ఒంటరియై వచ్చిన వానిని, [ఇది యమునకు విశేషణములు.] ప్రమద = స్త్రీ, కుంతియనుట. గౌరవమొప్పుణ, సన్నిధిణ, కాంచి = చూచి.

తా. పాండురా జిట్లుండెను, కుంతి జపించిన మంత్రముచే బిలువఁ బడినవాడై, రూపకాంతి యుక్తుడై, యాబిడయొక్క కొఁజితలెల్లఁ దీటు లాగున నొంటరియై యటకువచ్చి ప్రీతితోనామెను గరసంజ్ఞతోఁ బిలుచు చున్న యమునిం గాంచి.

“విభావసు.” “అగ్నావర్కే విభావసుః.” నానార్థరత్నమాల.

“సభాజన.” బాంధవాదులఁ గుశలుప్రశ్నాదులచే సంతోషపెట్టుట యనుటకు. “సభాజనాయో పసృతాస్సనీంద్రాణ్.” అని రఘువంశము.

“సన్నిధిణ్.” “సన్నిధిస్సన్నిధానేన, భవేదింద్రియ గోచరే” అని విశ్వము.

ఇట, ‘ధరణిపుండ్రుండె’ ననుట పూర్వపుదానితో నన్వయించును. ‘సన్నిధిణ్ కాంచి’ యనుట ముందన్వయించును.

తే. అప్పు డాయార్యసభయాత ర తాద్భుతప్ర

మోదమందాక్షవృత్తిఁ గేరల్కొగిచి యుండె

సంత రారమ్ము మనుజుప ర యజ్ఞఫలము

నొసఁగెదఁ గొనుమని విభావ ర సూదృఢుండు.

61

రామాయణ. అప్పుడు = ఆసమయమున, ఆయార్యసభ = ఆగొప్ప వారితోఁగూడిన సభ, ఆతత...వృత్తి - ఆతత = విస్తారమైన, అద్భుత = అశ్చర్యముచేతను, ప్రమోద = సంతోషముచేతను గల్గిన, మంద = స్తిమితమైన, అక్షవృత్తి = ఇంద్రియవ్యాపారముచేత, కేర, మొగిచి, ఉండె = చేతులుతోడించి యుండెను, అంత, విభాగసూదృఢుండు = అగ్నినుండి

కల్గిన, ప్రాజాపత్య పురుషుడనుట. మనుజుప = రాజా, రారమ్మ, యజ్ఞ ఫలము = పుత్రకామేష్టి వలని ఫలము, ఒనఁగెదన్, కొనుము = గ్రహింపుము, అని.

తా. ప్రాజాపత్య పురుషునిఁ జూచి యచ్చట సభయాశ్చర్య సం తోషములచే నిశ్చలమైచేతులు జోడించి యుండెను. ఆ దివ్యపురుషుఁడు రాజుగాంచి, రారమ్మ యజ్ఞ ఫలమిచ్చెదను, గ్రహింపుమని.

“అక్ష.” అక్షిరధన్యా వయవేపాచికే ప్యక్షమింద్రియ” మ్మని విశ్వము.

భారత. అప్పడు, ఆయార్య = పూజ్యురాలగు నాకుంతి, సభయ = భయముతోఁ గూడుటచేత, ఆతత, అద్భుత, ప్రమోద, మందాక్ష = లజ్జ చేతను, కల్గిన, వృత్తి = చేష్టలతో, కేల్, మొగిచి యుండెన్, అంతన్, విభావసూద్యపుండు = సూర్యనందనుడగు యముఁడు, రారమ్మ, మనుజుప, యజ్ఞ ఫలము = మంత్రము జపించుట యనెడి యజ్ఞము యొక్క ఫలము [సంతానప్రాప్తి ననుట.] ఒనఁగెదన్, కొనుము, అని.

తా. అప్పడు కుంతీదేవి భయముతోఁగూడిన యాశ్చర్య సంతోష లజ్జాయుక్త యగుచు, శేతులుమోడ్చి యుండెను. యముఁడామెం గాంచి నీమంత్ర జపముయొక్క ఫలమగు సంతానము నొనఁగెదను గ్రహింపుమని.

“మందాక్ష.” “మందాక్ష మందాక్షర మందముక్త్యా.” అని నైష ధప్రయోగము.

ఇట రామాయణార్థమున సభకద్భుత ప్రమోదములు గల్గుటకు; తలఁ కనితలంపుగా నొకదివ్య పురుషుఁడు గల్గుటచే నద్భుతము, దశరథునకు సంతానము గల్గును గదాయనుటచే ప్రమోదమును గల్గినది. భారత పర్యాయమున సభయాద్భుత ప్రమోదములు గల్గుటకు; ఒక్కయాఁడుది స్వతంత్రించి యంత వానిం బిలిపించుటచే భయమును, నట్టిరూపదర్శనముచే నద్భుతమును, సంతానము గల్గునున్నది కదాయని ప్రమోదమును గల్గినవని భావము.

“రారమ్మ.” ఇట మొదటి రేఫముప్రియత్వార్థమున వచ్చెను గాని పీనత్వార్థమునఁగాదు. “రేఫాయ మసహాయస్సహ యోవాహీనత్వార్థము వర్ణకార్థవర్తతే. ప్రియత్వార్థే ప్రార్థనార్థకము వర్ణకార్థే వవర్తతే.” అపహ బలపండితీయము.

మ. నిరతింబార్థివగేహినీజనులకు ర నేవింప నిమ్మిందునం

శరమాస్ఫుర్తికిఁ బట్టుఁగొమ్మ సకల ర త్నభారధుర్యంబున
స్థిరమైమించుతనూజలాభ మొదవురన్నీకంచునిచ్చెంగృహ
వరముంబాయసను స్తకల్గవముదిర వ్యశ్రేష్ఠుఁడత్యాదృతిన్.

రామాయణ. పార్థివ = ఓవశరథా, నిరతి = ఆసక్తిలో, గేహి నీజనులకు = భార్యలకు, (కాసల్యా కైకేయా సుమిత్రల కనుట.) నేవిం పు, ఇమ్ము = భుజించుటకైయిమ్ము, ఇందు = ఈపాయస భక్షణము నందు, వంశరమా స్ఫుర్తికి = వంశలక్ష్మియొక్క ప్రకాశమునకు, పట్టుఁ గొమ్ము = ఆధారమగునట్టి, సకల, త్నభార = సమస్త భూభారమునకు, ధుర్యంబు = భారవాహి యగునట్టిదియు, అన = అనులాగున, స్థిరమై = శాశ్వతమై, మించు = అతిశయించు నట్టి, తనూజలాభము = పుత్ర లాభము, నీకు, ఒదవు, అందు = నీకుఁ గల్గుననుచు, వరము = శ్రేష్ఠమైన, అస్తకల్గవము = పాపములఁ బోఁగొట్టునదియైన, పాయ సము, దివ్యశ్రేష్ఠుఁడు = ప్రాణాపత్య పురుషుఁడు, కృప = దయతో డను, అత్యాదృతి = మిక్కిలి ప్రీతితోడను, ఇచ్చెన్.

తా. దశరథా! ఈపాయసము నీ భార్యలకిమ్ము. దీనవంశవృద్ధి కార్థరమగు నట్టియు భూభారము వహించునట్టియు, పుత్రలాభము గల్గు ననుచు. శ్రేష్ఠమైనదియుఁ బాపములఁ బోఁగొట్టు నదియైన పాయసము ప్రాణాపత్య పురుషుఁడు దయతోనిచ్చెను.

“పట్టుఁగొమ్ము” “నుమ్మోత” అనునాంధ్ర శబ్ద చింతామణి నూత్రమున నుగాగమముగల్గి, “పరుషాద్రుతి ప్రకృతికా స్మరణాస్మృత్యున్.

ద్రుతంచవిందుస్సాస్యత్." అను సూత్రముచే విందుత్వముగల్గెను. కాబట్టియే మనుచరిత్రమున; "అచటఁ బుట్టిన చిగురుఁ గొమ్మైనకేవ." అని యున్నది. ఇట్లే చిగురుఁగైదువు. గండుంగోయిలలు, మున్నగు ననేక ప్రయోగములు గలవు.

భారత. పార్థివగేహినీ = కుంతీ, నిరతిన్ = ఆసక్తితో, జసులకున్, నేవింపన్ = నేవించుటకు, ఇమ్ము = స్థానమగునది. ఇందువంశ రమాస్ఫూర్తికిన్ = చంద్రకుల లక్ష్మీయొక్క ప్రకాశమునకు, పట్టుఁ గొమ్ము = అధారమగునదియు, సకలత్నా భారధుర్యంబు, అనన్, స్థిరమై, మించు, తనూజలాభము, నీకున్, ఒదవున్, అంచున్ = అని చెప్పదు, దివ్య శ్రేష్ఠుఁడు = దేవశ్రేష్ఠుఁడగు యముఁడు, సమస్తకల్పవము = సర్వపాపమును, పాయన్ = పోవులాగున, కృపన్, అత్యాదృతిన్, వరమున్, ఇచ్చెన్ = వరమిచ్చెను.

తా. లోకులు నేవించుటకు స్థానమగునట్టియు, జంద్రవంశ సంపద కాధారమగునట్టిదియు, భూభారము వహింపఁదగినట్టిదియునగు పుత్ర లాభము గల్గునని యముఁడా విడకుఁ బ్రీతితోవర మొసఁగెను.

సీ. అట్టిచ్చియతఁడు దా శీ నంతర్హితుండయ్యె

నదియెల్ల విని గాఢ శీ హర్షుడగుచు

జనవరుండు నిజాగ్రసతికి సాభాగ్యంపు

నడకల కేకయ శీ నందనకుఁగ

రంబు గౌరవమహిమంబంచితానంత

భావంబునంబర్వ శీ బరమనియతి

మనుసుమిత్రకు లసన్నానవతికి భవ్య

దౌహృదోదయనిమిశ్ర త్తంబులై న

గీ. యాసగములలోన శ్రీ నరయరయవ్యగ్ర
బుద్ధి గోర్కుల్లెడ శ్రీ బూరితముగ
నొసంగఁ బంచెనెంతయును దత్పరిగ్రహ
జనుల, వారునట్లు శ్రీ నలిపి రెలమి.

63

రామాయణ. అట్టిచ్చి = ఆలాగునఁ బాయసమిచ్చి, అతఁడు = ఆ
ప్రాజాపత్యపురుషుఁడు, తాత్ = అంతర్నితండయ్యెన్ = తాను మఱిగెను,
జనవరుండు = దశరథుఁడు, అవియెల్లెన్, విని = ఆతని మాటలెల్లవిని,
గాఢహర్షుఁడగుచున్ = పూర్ణానందము గలవాఁడగుచు; నిజఃతనయొక్క,
అగ్రసతికిన్ = పెద్దభార్యకు, కాసల్యకనుట. సాభాగ్యంపు నడకల =
మంగళకరముగ నడవడికగల, కేకయ నందనకున్ = కైకేయికి, కరంబు =
మిక్కిలి, గౌరవమహిమన్ = గౌరవాతిశయముతో, పంచి = భాగించి,
అంత = ఆపల, తాత్ = తాను, భావంబునన్, పర్వన్ = మనస్సునందుఁ
దగులఁగా, పరమని యతిన్, మను = గొప్పనిర్ణయముతో నొప్పుచున్న,
సుమిత్రకున్, లనస్నానవతికిన్ = స్త్రీశ్రేష్ఠురాలగు దానికి, భవ్య.....
నిమిత్తంబులైన - భవ్య = శుభకరములగు, దౌహృదోదయ = చూలుగల్గు
టకు, నిమిత్తంబులైన = కారణములైన, ఆసగములలోనన్ = కాసల్యా
కేకయ నందనలకిచ్చిన యారెండు సగములలోనన్, అర, అర = సగము
సగము, అవ్యగ్రబుద్ధిన్ = అకులముగాని బుద్ధితో, కోర్కుల్లెన్ = ఆపేక్ష
లన్నియును, ఎంతయున్, పూరితము, కన్ = మిక్కిలి పూర్ణమగులాగున,
తత్పరిగ్రహజనులన్ = అతనిభార్యలను, కోసల, కేకయనందలను, ఒసంగన్,
పంచెన్ = ఇమ్మని యాజ్ఞాపించెను. వారున్, ఎలమిన్ = ప్రీతితో, అట్లు,
చలిపిరి = అట్లే చేసిరి.

తా. ప్రాజాపత్యపురుషుఁడు పాయసమిచ్చి యంతర్నితండయ్యెను.
అంత వానిమాటలెల్ల విని దశరథుఁడు సంతసించినవాడై, యా పాయ
సము రెండుభాగములు గావించినవాడై, కాసల్యకును, కైకేయికిని

నొక్కొక్కభాగమిచ్చెను. అవల స్త్రీశ్రేష్ఠురాలగు సుమిత్రకులఁపునకు రాఁగనామెకును గలిగిదయమునకుఁ గారణమగు తక్కినవారి కెందు పాళ్లలో సగముసగమిమ్మని యాజ్ఞ చేసెను. వారు నట్లే యిచ్చిరి.

“నడకల” అడుగడుగునట్లే ప్రయోగించుటచే గనడదవాదేశవిధి వైకల్పిక మని యీకవి యాశయమనుట విస్పష్టము.

ఇటఁగవి భోజాని యభిప్రాయమునను సరించెను. “కానల్యాయై ప్రథమమదితద్భూపతిః పాయసార్థం ప్రాదాదర్థం ప్రణయమఘరం కేక యేంద్రస్యపుత్రైశ్చ | ఏతేదేవ్యాతరశమనసః పత్యురాలోచ్యభావం స్వార్థం కాభ్యాం స్వయమకురుతాం పూర్ణకామాం సుమిత్రాం ||” చంపూరామాయణము.

అర్థశబ్దార్థమగునట్టి, ‘అర’ లఘురేఫమేకాని యలఘువుగాదు.

“అరసాము సగము సవము నాఁగనర్థా వ్యయంబులె.” ఆంధ్ర నామసంగ్రహము.

“పరిగ్రహజనులన్.” పత్నీపరిజనాదాన మూలకాపాఃపరిగ్రహః || అని యమరము. “పరిగ్రహబహుత్వేపి ద్వేప్రతిష్ఠేకులస్యమే.” అని కాళిదాస ప్రయోగము.

భారత. అట్టిచ్చి, అతఁడు, తాన్, అంతర్హతుండయ్యెన్ = అట్లు పరమిచ్చి, యముఁడు తానుమఱుఁగుపడెను, జనవరుండు = పాండురాజు, అదియెల్లన్ = ఆపరప్రకారమంతయును, విని, గాఢహర్షుఁడగుచున్, సౌభాగ్యంపునడకలకున్ = మంగళకరములగు నడకలకు, ఏకయనన్ = ముఖ్యమగునదనుచు, తనకున్ = కుంతికి, కరంబు, గౌరవమహిమంబు = గొప్ప ప్రభావము, అంచిత = ఒప్పుచున్న, అనంతభావంబునన్ = బాహుళ్యము చేత, పర్వన్, పరమనియతిన్, మను, సుమిత్రకుల = మిత్రకోటిలో, పన్నానపతికిన్ = గౌరవముకలదానికి, నిజాగ్రనతికిన్ = తనపెద్దభార్య

కు, కుంతికనుట. భవ్య, దౌహృదోదయ నిమిత్తంబులైన, ఆసగములకా = ఆసలసమూహమును, లోనకా, అరయకా = లోలోపలఁ దెలియులాగున, రయ = వేగమునందు, వ్యగ్ర = తొందరపడుచున్న, బుద్ధికా, కోర్కెలెల్లకా, ఎంతయుకా, పూరితముగకా = పూర్ణముగునట్లు, ఒసఁగకా = ఇచ్చుటకు, తత్పరిగ్రహజనులకా = ఆమెయొక్క పరిచారికా జనులను, పంచెకా = ఆజ్ఞాపించెను, వారుకా = ఆపరిచారికా జనులును, ఎలమికా, అట్లు, చలిపిరి.

తా. యముఁడు పరమిచ్చివెళ్ళినంత నీ వృత్తాంతమెల్ల విని పాండు రాజు మిక్కిలి సంతోషించెను. మంచినడవడిక గల్గుటచే నత్యంతగౌరవము నర్వత్ర వ్యాపించి యున్నదానికి, బంధుమిత్రాదులలో గౌరవ మండుచున్నదానికే దనపెద్దభార్యయగు కుంతిక గర్భచిహ్నములైన యాసలెల్లఁ బూర్తిచేయుటకుఁ దగిన పరిచారికల నియమించెను. వారునట్లే చేసిరి.

“అష్టాంగ యోగానవతోన్యరాజ్ఞో, మృష్టాన్నమాసీ న్నైదుకంద మూలం గతోభవనస్యాజనికేలి సౌధో, దరోభిషి సింహాసనతాం జగామే.” అని యనంతభట్టు నుడివినలాగున నడచిని దపముచేయుచుండు నీరాజుచేఁ గుంతీకుక్రూషకై యీకవి పరిచారికల నియమింపఁజేయుట క్లేషార్థ సంఘటనకై కల్పించుకొనిన దగును.

“అంచ” “చువర్ణకంబు పరంబగు నపుడన్వాదుల కుత్త్యలోపంచేని నుస్థానంబున బిందువేని విభాషనగు.” లాలవ్యాకరణము. “పూంచి రథంబున మణిమయ పంచాన నకేతువైతై.” నని సోమయాజి ప్రయోగము గలదు.

క. భరియించె నపుడు విబుధో

త్కరసంప్రార్థనమొనర్చు క కడఁకదలిర్పక

హరిమధ్యమభువనముఁబ్రో

చురతీందద్గర్భభావ క శోభనలీలన్.

రామాయణ. అప్పుడు, హరి = విష్ణువు, విబుధ...ప్రార్థనము-
విబుధ, ఉత్కర = దేవకోటియొక్క, సంప్రార్థనము = కోర్కె, ఒనర్చు
కడఁక = చేయవలయు ననుప్రయత్నము, తలిర్పఁ = ఒప్పఁగా, మధ్యమ
భువనము = భూలోకమును, ప్రోచురతి = రక్షించు నాసక్తిచేత,
తత్.....లీల - తత్ = వారలయొక్క, కాసల్యయొక్కయుఁ
గైకేయి యొక్కయు, సుమిత్రయొక్కయు ననుట. గర్భభావ = గర్భత్వ
మనెడి, శోభనలీల = శుభకరమగు.లీలను, భరియించె = వహించెను.

తా. విష్ణువు దేవతలు తన్నుఁబ్రార్థింపఁగా వారి యిష్టము పూర్తి
చేయుకడఁకతో భూరక్షణార్థమై దశరథునిభార్యల గర్భమనెడి లీలను
భరించెను.

భారత. అప్పుడు, హరిమధ్యమ = సింహముయొక్క నడుమువంటి
నడుముగలది, కుంతియనుట. తత్...లీల-తత్గర్భ = ఆగర్భముననుండెడి
వానియొక్క, భావ = అభిప్రాయముయొక్క, శోభనలీల, విబుధ =
పండితులయొక్క, ఉత్కర = సమాహముయొక్క, సంప్రార్థనము =
వాంఛలు, ఒనర్చుకడఁక, తలిర్పఁ, భువనము = లోకములను, ప్రోచు
రతి = రక్షించునాసక్తిని, భరియించె = వహించెను.

తా. కుంతీదేవి, గర్భస్థ శిశువుయొక్క యభిప్రాయానుసారముగాఁ
బండితుల కోర్కెలు దీర్చవలయుననియు, లోకరక్షణము నేయవలయు
ననియు వేడ్కఁబూసెను.

“ హరిమధ్యమ.” ఇది యుపమాన బహువ్రీహి.

ఉ. దినులఁబ్రోవఁగోరుదు రత్రిత్రమసత్కరుణా విపక్షసం
తానము ద్రుంపఁగోరుదు రుదాహరణీయ రక్షైకశిక్ష సం
భోనిధిమధ్యభూభరముఁబూనఁగఁగోరుదురత్యయోన్నతి
మానవనాథకాంత లనమానగుణాద్భుత గర్భనంగతిన్.65

రామాయణ. మానవనాథుని కాంతల్ = దశరథునిభార్యలు, అసమాన.....సంగతి - అసమాన = సాటిలేని, గుణ = గుణములచే, అద్భుత = ఆశ్చర్యమైన, గర్భ = చూలుయొక్క, సంగతి = సాంగత్యముచే, అతిక్రమ = క్రమమును మీరిన, అతిశయించినదనుట. సత్కరుణ = దయచేత, దీనుల = దరిద్రులను, ప్రోవ = కోరుదురు = రక్షింపఁ గోరుదురు, ఉదాహరణీయరణ, ఏకశత్రు = పరిపంఢగిన యుద్ధమునందలి ముఖ్యమగు శత్రువు, విపక్షసంతానము = శత్రుసమాహమును, త్రుంప = కోరుదురు = త్రుంచివేయుటకు వాంఛింతురు, అత్యయ = మిక్కుటమగు భాగ్యముయొక్క, ఉన్నతి = గొప్పతనమున, అంభోనిధి మధ్య భూభరము = చతుస్సముద్ర ముద్రితమగు భూమండలముయొక్క భారమును, పూనక = కోరుదురు = భరింపనభిలషింతురు.

తా. దశరథవత్సులు గర్భస్థ శిశువుల సాంగత్యముచే దయతో దరిద్రులఁ గాపాడఁ దలంతురు. యుద్ధములశత్రుల జయింప నెంతురు. భాగ్యముతో నీభూమండలముఁ బాలింపఁ గోరుదురు.

“అత్యయ.” యదాదేశ సంధి. “ఇశోయణచి.” పాణిని. “దీనుల.” దీయతయితిదీనః. దీక్షతయే.” గురుబాలప్రబోధిక,

“రక్షకశత్రు.” వృద్ధిసంధి.

ఇట్ల భగవదంశ గర్భముననుట భగవదవ తారకార్యములు వీరు చేయఁ దలంచిననుట సూచితము. ‘దీనులఁబ్రోవఁ గోరుదు’ రనుటచే సాధుపరిత్రాణమును, ‘విపక్షసంతానము ద్రుంపఁగోరుదు’ రనుటచే దుష్కుతుల వినాశమును, అత్యయోన్నతి భూభరము పూనకఁ గోరుదు’ రనుటచే ధర్మసంస్థాపనమును దెల్పుబడెను.

భారత. మానవనాథకాంత = కుంతి, అసమాన = ప్రకాశించుచున్న, గుణాద్భుత, గర్భసంగతి, దురతిక్రమ = దాటఁదగని, సత్కరుణ, దీనుల, ప్రోవ, కోరు = వాంఛించును, దురుదాహరణీయ =

వర్ణింప సాధ్యముగాని, రక్షకశిక్ష, విపక్షసంతానము, త్రుంప, శోరు = అభిలషించును, దురత్యయ = అతిక్రమింపరాని, ఉన్నతి, అంభోనిధిమధ్య భూభరము, పూనంగ, శోరు = ఇచ్చించును

తా. కుంతీదేవి యొప్పిదములగు గుణములచే బ్రకాశించు గర్భము యొక్క సాంగత్యమున, దీనుల రక్షింపను, శత్రుల సంహరింపను, భూభరము దాల్చును గోరును.

క. విభు నగ్రమహిషికయ్యెడఁ

ద్రిభువనముల యందజాత శ్చ రిపునామకుఁడై

యభినుతిఁగాంచుకుమారుఁడు

ప్రథవించె మహాయశోభి శ్చ రాముఁడనంగఁ.

66

రామాయణ. విభునగ్రమహిషిక = ధశరథుని ప్రథమభార్యకు, కాసల్యకనుట. అయ్యెడ = ఆనమయమున, త్రిభువనములయందు = ముల్లోకములయందును, అజాత = పుట్టని, రిపు = శత్రువుయొక్క, నామ కుండై = పేరుగలవాడై, అభినుతి = పొగడికను, కాంచు = పొందిన, మహా, అయ, శోభి = గొప్పభాగ్యముచే బ్రకాశించుచున్న వాఁడు, రాముఁడనంగ = రాముఁడనుచు, కుమారుఁడు = పుత్రుఁడు, ప్రథవించె = జనించెను.

తా. కాసల్యకు, ముల్లోకములయందును శత్రువను పేరులేనివాడని ప్రసిద్ధిగాంచినవాఁడును, గొప్పభాగ్యముచే బ్రకాశించువాఁడు నగు రాముఁడను కుమారుఁడు జనించెను.

“మహిషీ.—” “కృతాభిషేకామహిషీ.” అని యమరము.

“త్రిభువనములయందు —” సంఖ్యాపూర్వకమగుటచే నిది ద్విగు సమాసము.

భారత. విభునగ్రమహిషిక = కుంతిక, అయ్యెడ, త్రిభువనముల యందు, మహాయశః, అభిరాముఁడు, అనంగ = మిక్కుటమగు

క్తితో మనోహరుడగువాడని, అభినుతి, కాంచు, కుమారుడు, అజాత శత్రువను పేరుగలవాడై, ప్రభవించె.

తా. కుంతీదేవికి ముల్లోకములందును గీర్తిగలవాడని పొగడ్తగన్న యజాతశత్రువను కుమారుడు గల్గెను.

క. సురలెంతయు నలరిరి భా

సురతఁ దెసలెసఁగెఁబ్రబలె శ శుభవిభవంబుల్

ధరణిజనంబుల కపుడా

సరణి నుదయమంది ధర్మ శ సంతతి పెరుగన్. 67

రామాయణ. ఆసరణి = ఆపద్ధతిని, రాముడువయించిన లాగు నననుట. అపుడు = ఆసమయమున, ధర్మసంతతి = ధర్మముల సమా హము, ఉదయించి = జనించి, పెరుగె = వృద్ధిపొందుచుండఁగా, సురలు = దేవతలు, ఎంతయు = మిక్కిలి, అలరిరి = సంతోషించిరి, భాసురతఁ, దెసల్ = దిక్కులు, ఎసఁగె = ప్రకాశించెను, ధరణి జనంబులకు = భూలోకమునందలి జనులకు, శుభవిభవంబుల్ = శుభ కరములగు నుత్సవములు, ప్రబలె = వృద్ధిపొందెను.

“సురలు” “సురశబ్దంబు నిత్యంబుగా నమరశబ్దంబు వైకల్పికముగా స్త్రీతుల్యంబులగు” బాలవ్యాకరణము.

తా. రాముని జననమువలె ధర్మములును జనించి వృద్ధిపొందు చుండుటచేత, దేవతలు సంతోషించిరి. దిక్కులు తెలివొందెను. భూజనుల కుత్సాహము ప్రబలెను.

భారత. ఆసరణి, ఉదయమంది, ధర్మసంతతి = యముని యొక్కసంతానము, అజాతశత్రువనుట. పెరుగె; తక్కినవి సమము.

తా. ధర్మజుడు వృద్ధిపొందుచుండఁగా దేవతలు సంతోషించిరి. దిక్కులు తెలివొందెను. భూజనుల కుత్సాహము ప్రబలెను.

వ. మఱియును.

క. అమితోన్నతిఁ గనియె నృప

ప్రమదమనుగుణప్రసన్న శ్రీ పవనునివలనం

గొమరుమిగుల బలియు సుగం

ధముగలవిరిసోన సురపథంబునఁ దొరఁగెన్.

69

రామాయణ. నృప = దశరథునియొక్క, ప్రమదము = సంతోషము, అనుగుణ...వలనన్ - అనుగుణ = తగిన, ప్రసన్నపవను నివలనన్ = మందమారుతముచే, కొమరు = అందము, మిగులన్ = అతిశయింపఁగా, బలియు = వృద్ధిబొందుచుండు, సుగంధము = మంచివాసన, కల, విరిసోన = పుష్పవృష్టి, సురపథంబునన్ = ఆకాశమున, తొరఁగెన్ = కురియఁగా, అమిత, ఉన్నతిన్ = మిక్కిలి గొప్పతనమును, కనియెన్ = పొందెను.

తా. దశరథుని సంతోషము అనుగుణ మందమారుతము వీచుటచే, దట్టమగు పుష్పవర్ష మాకసమునుండి కురియుటచే, మిక్కిలి యాన్నత్యమును బొందెను.

భారత. నృపప్రమద = పాండరాజుభార్య, కుంతి, మనుగుణ = మంత్రజపముచే, ప్రసన్న = అనుగ్రహించిన, పవనునివలనన్ = వాయుదేవునివలన, మిగులన్ = మిక్కిలి, బలియున్ = బలముగలవానిని, కొమరున్ = కుమారుని, సుగంధముగల విరిసోన, సురపథంబునన్, తొరఁగెన్ = కురియఁగా, అమితోన్నతిన్, కనియెన్ = గనెను.

తా. కుంతి మంత్రమహిమచే ననుగ్రహించిన వాయువువలన నాకసమునుండి పుష్పవర్షము కురియుచుండఁగా బలవంతుడగు కుమారునిఁ గనెను.

“మనుగుణ.” “గుణస్తావృత్తి శబ్దాదిశ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుషః.”

క. “అరిభీమనాముఁ డీతఁడు

కరమరుదుగఁగొనున్మౌళిఁ ॥ గడునొడిచి మహా
నురులవధించున నేకుల,

దురమున నను విబుధసన్నతులు వినఁబడియెన్.” 70

రామాయణ. అరిభీమనాముఁడు = శత్రువులకు భయంకరమగు
పేరుగలవాఁడు, ఈతఁడు = ఈరాముఁడు, నృపాళిఁ = రాజులసమా
హమును, కడుఁ = మిక్కిలి, ఒడిచి = జయించి, కరము = కప్పుము,
అరుదుగఁ, కొనుఁ = అరుదుగాఁ గైకొనును, దురమునఁ = యుద్ధము
నందు, మహాసురులఁ, అనేకులఁ = గొప్పయసురులం బెక్కుర, వధిం
చుఁ = సంహరించును, అని, విబుధసన్నతులు = గొప్పవారి పొగడ్తులు,
వినఁబడియెన్ = వినవచ్చెను.

తా. శత్రుభీకరుఁడగు నీరాముఁడు పెక్కురరాజులజయించి కప్పు
ములు గొనఁగలవాఁడనియు, యుద్ధమున నసురులం బెక్కురఁ జంపఁ
గలవాఁడనియు గొప్పవారిచే బొగడఁబడుచుండెను.

“ఒడిచి—” ఇది ఒడ్చి అనుదాని గూఁపాంతరము.

“దురము—” “అని చివ్వుయేడ్చి యాలముబవరము, పోట్లాట
పెనఁకువ పోరుకలను, కయ్యము దురముజగడమన యుద్ధాఖ్య, లమరున్.”
సాంబనిఘంటువు.

భారత. భీమనాముఁడు, భీముఁడనుపేరుగల, ఈతఁడు, కరము =
మిక్కిలి, అరుదుగఁ, నృపాళిఁ, కడుఁ, ఒడిచి, అరిఁ = కప్పుమును,
కొనును. దురమునఁ, అనేకులఁ, మహాసురులఁ, వధించును, అను,
విబుధసన్నతులు = దేవతల పొగడ్తులు, వినఁబడియెన్.

తా. భీముఁడనుపేరుగల యీతఁడు పెక్కురరాజులజయించి కప్పుము
గొనును, యుద్ధమున నసురులననేకుల జయించునని దేవతల పొగడ్తులు
వినఁబడెను.

“అరి.” “అరియనఁ గప్పంబనఁగాఁగరమునకుం జేళ్లు.” అర్ధ
నామ శేషము.

ఇట “అరి” యనుశబ్దమునకు సంస్కృతార్ధములంగల యర్థభేద
మాధారము గావించికొని కవియుభయార్థ సంఘటన మొనర్చెను.

క. అమరనగరమున నపుడు

ఉత్తమనీతివిచిత్రవీర్యతనయ జ్యేష్ఠ

త్వమునఁ దనరారు నృపన

త్తముని యతివ శతసుతాప్తిఁ శ దద్దయువెలసెన్. 71

రామాయణ. అమరనగరమునఁ = స్వర్గమునందు, అపుడు,
ఉత్తమనీతిఁ = గొప్పనీతిచేతను, విచిత్రవీర్యతఁ = ఆశ్చర్యకరమగు
పరాక్రమము గల్గియుండుటచేతను, అయజ్యేష్ఠత్వమునఁ = భాగ్యముచే
నైన గొప్పతనముచేతను, తనరారు = ఒప్పుచుండు, నృపసత్తియు = దశ
రథుని, నియతివశత, అదృష్టప్రాప్తి, సుతాప్తిఁ = కుమారుం బొందుట
యందు, తద్దయుఁ = మిక్కిలి, వెలసెన్.

తా. గొప్పనీతియుఁ బరాక్రమముగల్గి మహాభాగ్యవంతుడగు నా
దశరథునకు సత్సంతానము గల్గుటచే నేవలొకమున నేవత లీతని ప్రతాపా
దులఁ బొగడుచుండిరి.

భారత. అమరఁ = ఒప్పునట్లు, నగరమునఁ = వాస్తవపుర
మందు, అపుడు, ఉత్తమనీతిగల, (ఇదిగాంధారికి విశేషణము) విచిత్ర
వీర్యతనయ = విచిత్రవీరుని కుమారులలో, జ్యేష్ఠత్వమునఁ = పెద్దవాఁ
డగుటచే, తనరారు = నృపసత్తియుని = ధృతరాష్ట్రునియొక్క, అతివ =
భార్య=గాంధారి, శతసుతాప్తిఁ = నూర్గురఁ బుత్రులఁ బడయుటచే,
తద్దయుఁ = వెలసెన్ = మిక్కిలి ప్రకాశించెను.

తా. అట హస్తినాపురమున గాంధారి నూర్గురబుత్రులఁ బడయుటచే మిక్కిలి ప్రకాశించెను.

సీ. దుర్యోధనుండన శ దుశ్శాసనుండన
 దుర్ధర్షుండన శ దుర్ముఖుండన
 నమరు వీరాదిగా శ నారూఢగాఢశౌ
 ర్యప్రదీపులఘూక శ రణవిషణ్ణ
 నానావిబుధనింద్య శ మానోదయులసద్వి
 చారవినర్జితా శ చారు మతుల
 విగణింపరాని దుర్వృత్తి నధర్మపు
 దశలపను లయాస్ప శ దంబు గాఁగఁ

గీ. జలుపఁగల వీతని యతుల శ సాహసాతి
 శయనమున్నతు లనిశ్చిత శ శ్లాఘులగుచు
 నార్యు లబ్బెలు రిసితిభా శ వ్యథదృష్టి
 నరసిమదిలోన నుద్భుత వ్యసను లైరి.

72

రామాయణ. ఈతని యతుల సాహసాతిశయ సమున్నతులు = ఈ రామునియొక్క సాటిలేని సాహసాతిశయములవలని గొప్పతనములు, దుర్యోధనుండనఁ = యుద్ధముచేయ శక్యముగాని వాడనియు, దుశ్శాసనుండనఁ = దుష్టమైన యాజ్ఞగలవాడనియు, దుర్ధర్షుండనఁ = ఎదిరింపరానివాడనియు, దుర్ముఖుండనఁ = పదురుబోతనియు, అమరు = ఒప్పుచున్న, వీరాదిగాఁ = వీరినేమొదలుగాఁగల, ఆరూఢ = పొందినట్టి, గాఢ = దట్టమైన, శౌర్య = పరాక్రమముచేత, ప్రదీప్తఁ = ప్రకాశించువానిని, లఘూకరణ = చులకనగాఁ జేయఁబడుటచే, విషణ్ణ = వ్యసనముచేందిన, నానావిబుధ = పెక్కుదీపతలచే, నింద్యమాన = దూషింపఁబడుచుండు, ఉదయుఁ = పుట్టుకగలవానిని, లసత్ = ప్రకాశించుచుండు, విచార = ఆలోచనచే, విపర్జిత =

విడువఁబడిన, ఆచార్య = ఆచారము గలవానిని, దురాచారుననుట. మతు
ల = బుద్ధులచే, విగణింపరాని = ఎన్నఁదగని, దుర్వృత్తి = దుర్వ
ర్తనము గలవానిని, అధర్మపు = అధర్మములాచరించునట్టి, దశలపసు =
దశముఖుని, రావణుననుట. లయాస్పదంబుగాఁగ = నాశమునకు స్థాన
మగువానిఁగా, చలువఁగలవు = చేయఁగలవు, రావణుం జంపుననుట.
అని, కృత = చేయఁబడిన, శ్లాఘులగుచు = స్తోత్రముగలవారగుచు,
ఆర్యులు = గొప్పవారు, అబ్బాలుని = అబ్బాలుని, రాముననుట. రసిత =
రసవంతముగాఁ జేయఁబడిన, భావ్యర్థదృష్టి = భవిష్యదర్థమునందలి
జ్ఞానమనెడు దీర్ఘదర్శిత్యముచేసనుట. అరసి = తెలిసికొని, మదిలోన =
మనస్సులోన, ఉద్భుతవ్యసనులైరి, విడువఁబడిన వ్యసనముగలవారలైరి.

తా. ఈరాముని పరాక్రమము; యుద్ధమునేయ నశక్యమగునట్టియు,
దుష్టశాసనముగల యట్టియు, నెదిరింపరానట్టియు, వదరుబోతగునట్టియు,
వీరుల నాదిగాఁగల్గి, దట్టమగు పరాక్రమముచేఁ బ్రకాశించువానిని, దనచేఁ
దృఢీకృతులగు దేవతలచే నిందింపఁబడిన యుదయముగలవానిని, అనాచార
వంతుని, తలఁపఁదగని చెడునడవడికలు గలవానిని, అధర్మమును బాలించు
వానిని రావణునిఁ జంపఁగలఁడని యార్యులీతని భావికాల మెఱిఁగిస్తుండుచుచు
వ్యసనముదక్కిరి.

“దశలపసు.” ద్విగుబహు ప్రసీ.

“లపసు—” ‘వక్త్రాన్యేవదనంతుండ, మానసంలపనయుఖం.’
అని యమరము.

భారత. దుర్యోధనుండన, దుశ్శాసనుండన, దుర్ధర్షుండన,
దుర్ముఖుండన, అమరు, వీరాదిగా = వీరలు మొదలుగా, ఆయాధగాధ
శౌర్యప్రదీప్తుల = పొందినట్టి దట్టమగు పరాక్రమముచేఁ బ్రకాశించునట్టి
వారిని, ఘోర, రణ = గుడ్లగూఁబల ధ్వనులచేత, వివృణ్ణ = వ్యసనముచెందిన,

నానావిబుధ = పెక్కురు విద్వాంసులచేత, నింద్యమానోదయులక్ = దూషింపఁబడుచున్న పుట్టువుగలవారిని, సద్విచార = మంచి వివేకముతోడ, వివర్జిత = విడువఁబడిన, ఆచారు = ఓప్పదముగాని, మతులక్ = బుద్ధులుకలవారిని, విగణింపరాని, దుర్వృత్తిక్ = దుష్ప్రవర్తనమున, అధర్మపుదశల, పనుల = పాపదశలను జెందిన కార్యములకు, ఆన్వదంబు గాఁగ్ = ఆధారమగునట్లుగా, చలువఁగల = చేయఁదగిన, వీత = వీడిన, నియతులక్ = నియమముగలవారిని, సాహస = తెగువపనులయొక్క, అతిశయ = అధిక్యముచే, సమున్నతులక్ = గొప్పతనము చెందినవారిని, అబ్బాలురక్ = దుర్యోధనాదులగు నాబ్బాలురను, ఆర్యులు = గొప్పవారు, చైవజ్ఞులనుట. నిత = శుద్ధమైన, భావ్యర్థదృష్టిని, అరసి = రాబోవుదశలంగూర్చి జాతకములుచూచి, నికృతశ్లాఘులగుచుక్ = దూషించుచు, మదిలోక్ = మనస్సులో, అనుత = విడువఁబడిన, వ్యసనులైరి = దుఃఖముగలవారైరి.

తా. దుర్యోధన దుష్కాసన దుర్ధర్షణ దుర్గుణాదులగు కౌర్య ప్రదీపులు జనింపఁగనే గుడ్లగూఁబలు మున్నగువవి ధ్వనించుటచేఁబండితులు మున్నగువారు దూషించిరి. జ్ఞానహీనులై, దుర్వృత్తిచే నధర్మకార్యములకునికివట్టగు నట్టిపనులఁజేయఁగల నీతిరహితులై, తెగువపనులు చేయఁగల యీ దుర్యోధనాది బాబుర జాతకములుచూచి చైవజ్ఞులదూషించుచు మనసులోననే దుఃఖించిరి.

“చలువఁగలవు” ఈ కథియిట్లే తఱుచుగాఁ బ్రయోగించుటచే, ‘సలుపు, చలుపు’ అను రెండువిధములలో నీతనికి “చలుపు” అను ప్రయోగమునందే ప్రీతి యధికమనుట విశదమగుచున్నది.

“ఘోరణ.”—“రణఃకోణకృణాదిమ.” విశ్వము.

క. వెండియుఁ బతికోర్కిపొదల

రెండవసతి యనవరగుణ శ్రీ రేఖఁ దనరుచున్

గండెనఁగెడు సుతరత్నము

పాండురమణి శుక్తివ్రోలెఁ శ్రీ బడసె హరికృపన్. 72

రామాయణ. వెండియున్ = మఱియును, పతికోర్కి, భర్త యొక్క యపేక్ష, పుత్రవాంఛయనుట, పొదలన్ = ఫలించులాగున, రెండవసతి = కైకేయి, అనవర, గుణరేఖన్ = తగనట్టి గుణపరంపరచే, తనరుచున్ = ఒప్పుచు, గండెనఁగెడు = మగఁటిమిచేఁ బ్రకాశించెడు, సుతరత్నమున్ = పుత్రశ్రేష్ఠుని, పాండురమణిన్ = ముత్తెయును, శుక్తివోలెన్ = ముత్తెపుచిప్పయట్లు, హరికృపన్ = విష్ణుననుగ్రహమున, పడసెన్ = పొందెను.

తా. దశరథుని మనస్సు సంతసించులాగునఁ కైకేయి సద్గుణ పరం పరచే నొప్పుచు, శుక్తిముత్తెయునువలె భగవంతుని దయచేసిండు మగఁటిమి గల కుమారుం బొందెను.

ఈ యర్థమున “అనవరగుణ ” అనఁగా; “ పరానభవతీత్యవరా, అవరానభవ తీత్యనవరా. అనవరాచసాగుణ రేఖాచ,” నభోద్వితయుగుగల్గు చున్నది.

అలంకారము. ఉపమానము. “పాండుర మణి శుక్తివోలెన్ ” ఇది యుపమాన వాక్యము.

భారత. వెండియున్, పతికోర్కి, పొదలన్, రెండవసతియున్ = రెండవగౌరి యాయనులాగున, వరగుణరేఖన్, తనరుచున్, పాండురమణి = పాండురాజుభార్య, కుంతియునుట. సుతరత్నమున్, హరికృపన్ = ఇంద్రు నను గ్రహముచే, శుక్తివోలెన్ = పడసెన్.

తా. భర్తకు సంతోషము గల్గులాగునగుంతి యింద్రుని దయచే ముత్తెపు చిప్పవలె నొక పుత్రశ్రేష్ఠుని గనియెను.

“వెండియుక్” క్రమ్మఱమఱి, మగుడవెండియుఁ బఱుమఱు”
సాంబనిఘంటువు.

అలంకారము. ఉత్పేక్ష, “రెండవ సత్యనక్ష.”

క. భూకాంతుమన్ననలు గడుఁ

జేకుఱ నాముదితబుధర శ్చిత్తనుతి భరతుం

నైకమహావీరత్వా

స్తోకునినర్జునసమాఖ్యు శ్చ సుతుఁగనియలరెన్. 78

రామాయణ. కైక = కైకేయి, భూకాంతు మన్ననలు = దశరథునిపలని గౌరములు, కడుక్ = మిక్కిలి, చేకుఱ = కలుగఁగా, అముదిత = మిక్కిలి సంతోషించిన, బుధ = పండితులచే, రచిత = చేయఁబడిన, నుతిన్ = స్తోత్రముగల్గిన, భరతుఁ = భరతుఁడను పేరుగలవానిని, మహావీరత్వ = గొప్పవీరుఁడగుటచే, అస్తోకుని = గొప్పవాని, అర్జున = శుభ్రమైన, సమాఖ్యుఁ = కీర్తిగలవానిని, సుతుఁ, కని, అలరెన్ = సంతోషించెను.

తా. కైకేయి, పండితులచే గొని యాడఁబడి బలకాలియై కీర్తిమంతుఁడగువాని భరతుఁడను కుమారునిం గనెను.

భారత. అముదిత = ఆశ్రీ, కుంతియనుట. భూకాంతుమన్ననలు, కడుక్, చేకుఱ, బుధరచిత = పండితులచే జేయఁబడిన, నుతిభర = స్తోత్రాతిశయముచేత, తుంగ = ఘనమై, ఏక = ముఖ్యమగు, మహావీరత్వ, అస్తోకుని, అర్జునసమాఖ్యుఁ = అర్జునుఁడను పేరుగలవానిని, సుతుఁ, కని, అలరెన్ = సంతోషించెను.

తా. కుంతి పండితులచే నుతింపఁబడుటచే ఘనమగు మహావీరత్వమున గొప్ప వాఁడగు నర్జునుఁడను పుత్రునిఁ గాంచినంత సింపెను.

సీ. ఇవ్వింధంబునఁగాంచి శ హృదయేశుమన్ననఁ
 బెనుచుచునుండన శ బిస్సరుహాక్షి
 కొండొకసవతియు శ గురుతరధర్మర
 త్తుణశీలతన్నను శ గుణవిధేయ
 రక్షోరివైద్యవరప్రాప్తరూపుల
 లక్ష్యణశత్రుఘ్ను శ లనుగరంబు
 వినయసౌభ్రాత్రాది శ ఘనతరనుగుణరే
 ఖనుమించుతనయులఁ శ గవలఁగనియె

గీ. నొప్పమీఱ నాసత్యవీ శ గోష్ఠదయులగు
 నట్టిచతురాత్మజులు సురూ శ పాభిరాము
 లై నకులసహదేవప శ దాతివిశ్రు
 తాత్మవర్తనులై మించి శ రవనిలోన.

74

రామాయణ. ఇవ్వింధంబునఁ = ఈ లాగున, కాంచి = పుత్రుని
 జొంది, హృదయేశుమన్ననను = దశరథుని గౌరవమును, పెనుచుచునుండఁ =
 పెంచుచుండఁగా, అబ్బిసరుహాక్షి = ఆతామరవంటి కన్నులుగల కైకేయి
 యొక్క, కొండొక = వేటొక, సవతియు, సుమిత్రయు, గురుతర =
 మిక్కిలి గొప్పదగు, ధర్మరక్షణశీలతఁ = ధర్మమును రక్షించునట్టి స్వభా
 వముచేత, మను = ఒప్పుచున్న, గుణ = గుణములకు, విధేయ = వశురాలు,
 రక్షోరివైద్య = దేవవైద్యులగు నశ్వినీదేవతల కంటె, వర = శ్రేష్ఠమా
 నట్లుగా, ప్రాప్తరూపులఁ = సౌందర్యముగల వారిని, లక్ష్యణశత్రు
 ఘ్నులు, అను, కరంబు = మిక్కిలి, వినయ...రేఖను - వినయ = అడఁకు
 వయు, సౌభ్రాత్ర = మంచి భ్రాతృభావమును, ఆది = మొదలుగాఁగల, ఘన
 తర = మిక్కిలి గొప్పవగు, సుగుణ = మంచి గుణముల యొక్క, రేఖను =
 పరంపరచే, మించు = అతిశయించు, తనయులఁ = కుమారులను,

కవలక్ = అమడలను, కనియెక్ = కనెను, ఒప్పుమీఱక్, ఆసత్య = మిక్కుటమగుసత్యమునకును, వీర్య=పరాక్రమమునకును, ఉదయులు, అగునట్టి = స్థానములగునట్టి, చతురాత్మజాలు = నల్లరు కుమారులును, సురూప = మంచి రూపముచే, అభిరాములు = అంగమైన వారు, ఇనకుల = సూర్యకులము నకు, సహ = తగిన, దేవపద = స్వర్గము వఱకును, అతివిశ్రుత = మిక్కిలి ఖ్యాతిగాంచిన, ఆత్మ=తమయొక్క, వర్తనులై = నడవడిక గలవారై, అవ నిలోన్ = భూమియందు, మించిరి = అతిశయించిరి.

తా. కైకేయి దశరథునియొక్క ప్రేమయతిశయించు చుండగా, నామెయొక్క సపత్నియైన సుమిత్ర, యశ్వినీ దేవతలకంటె శ్రేష్ఠమగు రూపముగల వారిని, లక్ష్మణశత్రుఘ్నులను నట్టి, అడఁకువ, భ్రాతృభావము మున్నగు గుణములతోఁ గూడినకవలను గనియెను. మిక్కిలి సత్యము నకును శౌర్యమునకును స్థానమగునట్టి యానల్వరు కుమారులును మంచి రూపముగలవారై, సూర్యకులమునకుఁ దగినట్లు స్వర్గమువఱకు వ్యాపించిన మంచి గుణములు గలవారై మించి యుండిరి.

“ప్రాప్తరూప.” “ప్రాప్తరూప సురూపాభి రూపా బుధమనో జ్ఞయోః” అని యమరము.

భారత. ఇన్వింధంబునక్, కాంచి, హృదయేశుమన్ననఁ, పెనుచు చుండు, అబ్బిసరుహాక్షి = ఆ తామరవంటికన్నులుగల కుంతియొక్క, ఒండొక సవతియు = మాద్రియు, గురుతర = మిక్కిలి గొప్పదగు, ధర్మ రక్షణశీల = ధర్మరక్షణమను స్వభావముగల, తత్, ఆ, మనుగుణ=మంత్ర జపమునకు, విధేయ=పరవశులగు, రక్షోరివైద్య=ఆశ్వినీ దేవతలయొక్క, పర, ప్రాప్తరూపులక్ = పరముచేఁ బొందఁబడిన రూపముగల వారిని, లక్ష్మణ= లక్ష్మీ యుక్తులగు వారిని, శత్రుఘ్నులను = శత్రువుల సంహరించు వారిని, వినయ, సౌభ్రాత్రాది ఘనతరగుణరేఖను, మించ = తనయులక్, కవలక్ = అమడలను, కనియెక్, ఒప్పు మీఱక్, నాసత్య. ఆశ్వినీ దేవతలయొక్క,

వీర్యోదయు లగునట్టి = అంశ చేసుదయించినట్టి, నతుర = సమర్థులైన, ఆత్మ
జాలు = కుమారులు, సురూపాభిరాములై, నకుల, సహదేవ, పర = నకు
లుండు, సహదేవుండు, అనుపదములచే, అతివిశ్రుత = మిక్కిలి ఖ్యాతిని
బొందిన, ఆత్మవర్తనులై, అవనిలోనకొ, మించిరి.

తా. ఈలాగునఁ బుత్రులఁగని పాండురాజుమనస్సు సంతోషపెట్టు
చుండిన తంతియొక్క వేటొక సవతిమాది, యామంత్రజపమున వశులైన
యశ్వినీ దేవతల వరముచేఁ గల్గినట్టివారును, మంచిరూపము శత్రుసంహా
రము నేయుట మున్నగు సద్గుణములు గలవారునునై, వినయాది గుణములచే
నొప్పుచున్న కవలఁగనియెను. అశ్వినీదేవతల యనుగ్రహమునఁ బుట్టినవీరు
నకుల సహదేవనామములు గలవారై, భూమిలో మించి యుండిరి.

“విన—” “విన్యంతే భక్షణసమయే తంతవోత్రవినం.” అనివృ
త్తుత్తి “విన ఉత్సర్గే” అను ధాతువు వలనఁగల్గెను.

వినరుహక్షి = ఉపహార బహువ్రీహి.

“నాసత్య—” “నాసత్యావశ్యేనా దప్రసా.” అని యమరము.

శా. ప్రా లేయాంశువతంససన్నిహితపంఠావాతశై త్యైచిఠీ
లీలాగూఢనిగాఢరూఢ పులకా १ లీహేతుహర్షోదయ
స్థూలంభావుక శైలరాజతనయా १ దోర్దండనిష్పీడనో
ద్వేలోర్ధ్వస్రుతచిత్తరాగలహరీ १ ధీకృజ్జటామండలా. 75

అవతారిక. ఈపద్యమునను ముందుపద్యమునను నీగ్రంథమునం
దలి కృతికతియగు విరూపాక్షస్వామిని గవివర్ణించు చున్నాఁడు.

అ. ప్రా లేయ, అంశ, వతంస = చంద్రుని శిరోభూషణముగాఁ జేసి
కొనినవాఁడా, సన్నిహిత...మండలా - సన్నిహిత = సమీపించియున్న,
పంపావాత = పంపానదియందలి గాలియొక్క, శైత్య = చల్లతనము
యొక్క, ఔచిఠీ = ఉచితత్వముచే, లీలా = విహారమందు, గూఢ =

గుప్తమాలాగున, నిగాధ, రూఢ = మిక్కుటముగాఁ బుట్టిన, పులకాళి = పులకాంతురసమూహమే, హేతు = కారణముగాఁగల, హార్ద, ఉదయ = ప్రేమయొక్క, పుట్టుకచే, స్థూలంభావుక = ఉప్పొంగుచున్న, శైలరాజ తనయా = పార్వతీదేవియొక్క, దోర్దండనిష్ఠిడన = గాఢాలింగనము వలన, ఉద్వేల = అతిశయించిన, ఉర్ధ్వసుత = పొడవుగానిగిడిన, చిత్త = హృదయమునందుఁగల, రాగలహరీ = అనురాగప్రవాహమనెడి, ధీకృత్ = బుద్ధినిగలుగఁజేయుచున్న, జటామండలా.

తా. చంద్రశేఖరుడా, పంపావాతములే కారణములుగా నుదయించిన రోమాంచముకతన నతిశయితప్రేమయగు పార్వతిచేఁ గొంగిలించు కొనఁ బడుటవలనఁ బైకినిగిడినయనురాగ ప్రవాహమాయనఁ దోఁపించు జటల సమూహము గలవాడా.

“ హార్ద ” — “ ప్రేమానాప్రియ తాహార్దం.” అని యమరము.

అలంకారము—ఉత్పేక్ష.

క. మూర్తిత్రయధృతి లీలా

వర్తిత నానాజగద్భ ౧ వస్థితి లయ ని

ర్వర్తన, సజ్జనసుకృతవి

వర్తాయిత దివ్యదేహ ౨ వారిత మోహ.

76

అ. మూర్తిత్రయ...నిర్వర్తన - మూర్తిత్రయ = త్రిమూర్తిరూపము యొక్క, ధృతి = ధరించుట యనెడి, లీలా = విలాసముచేత, వర్తిత = చేయఁబడిన, నానాజగత్ = పెక్కుజగములయొక్క, భవ, స్థితి, లయ=పుట్టుకయొక్కయు, నునికియొక్కయు, నాశముయొక్కయు, నిర్వర్తన=ప్రచారముగలవాఁడా, సజ్జన ... దివ్యదేహ - సజ్జన=సత్పురుషులయొక్క, సుకృత = పుణ్యముయొక్క, వివర్తాయిత = వినిమయరూప మగుచున్న, దివ్యదేహ = రమ్యస్వరూపముగలవాఁడా, [పుణ్యవంతులకు

సారూప్య మొసంగు వాఁడాయనిభావము.] వారిత = బోఁగొట్టఁబడిన
మోహో = భక్తుల యజ్ఞానముగలవాఁడా.

తా. త్రిమూర్తిస్వరూపుడవై లోకములయొక్క సృష్టి స్థితి సంహారములుచేయువాఁడా, సత్పురుషుల సుకృతముయొక్క విని మయరూపమైన దివ్యస్వరూపముగలవాఁడా, భక్తులమోహమును బోఁగొట్టువాఁడా.

మాలిని. ప్రథమతమవచోఽంత ర ప్రస్ఫుట బ్రహ్మవిద్యా

పథపథికవిపశ్చి ర ద్భావవిశ్రామసీమా

పుణుచిదమృతధారా ర భీష్మసిక్తాకువీటి

ప్రథితతిరుమలత్నై ర పత్యపత్యాగ్రజన్మా.

77

గద్యము. ఇది నిఖలసూరి లోకాంగీకార కవిత్వవైభవ,

యమరనార్యతనూభవ, సౌజన్యజేయ, సూరయ

నామధేయ ప్రణీతంబైన, రాఘవసాండ

వీయంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

అవతారిక. ఈ పద్యముచేఁ బ్రత్యక్షనియామకుడగు పెదవేంకటాద్రి ప్రభువునుగూడఁ జేర్కొనుచు విరూపాక్షుని వర్ణించుచున్నాఁడు.

అ. ప్రథమ సీమా—ప్రథమతమవచోఽంత = వేదాంతములయందు, ప్రస్ఫుట = చక్కఁగాఁ దెలియఁబడిన, బ్రహ్మవిద్యాపథ = బ్రహ్మజ్ఞానమార్గమునకు, పథిక = బాటసారియైన, విపశ్చిత్ = జ్ఞానపంతులయొక్క, భావ = మానసమును, విశ్రామసీమా = విశ్రమప్రదేశముగానునిచి కొనినవాఁడా, పుణు = అధికమైన, చిత్ = జ్ఞానమనెడి, అమృతధారా = అమృతధారచే, అభీష్మ = నిరంతరమును, సిక్త = అభిషిక్తుడైన, అకువీటిప్రథిత తిరుమలత్నైపతి = అకువీటి తిరుమలరాజయొక్క, అపత్యాగ్రజన్మా = పెద్దకుమారుడైన పెదవేంకటాద్రిని గలవాఁడా.

తా. వేదాంతమార్గములఁ జనుచున్న విద్వాంసుల భావములను విశ్రమస్థానముగాఁ గలవాఁడా, జ్ఞానామృతధారలచే నభిషిక్తుడగు నాకువీటి పెదవేంకటాద్రిని గలవాఁడా.

“విపశ్చిత్” “విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞః” అని యమరము.

“విశ్రామ” ఇట “మితాంహస్యః” అను సూత్రము చొప్పున శ్రావ్యమురాఁగా విశ్రమమని యుండవలయునని కొందఱభిప్రాయపడెదరు కాని, విశ్రామయనుటకు; “తమృషిం మనుష్యలోక విశ్రామశాభినం.” అని మురారియు; “విశ్రామంలభతామిదంచ శిథిలశ్యాబంధ మస్మదధమః” అని కాలిదాసుఁడును బ్రయోగించియున్నారు. కాబట్టి యిదిసాధురూపమే యగును.

పై మూఁడు పద్యములును నాశ్వాసాంతరూపములు. వీనికి గ్రంథముతో నేలాటి సంబంధమునులేదు. మాలినీలక్షణము. “న, న, మ, య, య. యులేయం మాలినీభోగిలోకే.” వృత్తరత్నాకరము.

గద్యము. ఇది శ్రీహయగ్రీవకరుణాపల్లభసారస్వతసారో, భయభాషాకవిత్య తత్త్వజ్ఞ, చెన్నపురి విశ్వవిద్యాలయ సమాసాదిత విద్యద్విరుదాంచిత, కవికులతలక, భారద్వాజగోత్రపవిత్ర, శ్రీశ్రీనివాసార్యతనూజ, మంగమాంబాగర్భశుక్తి ముక్తాఫల, భాష్యకార కవివీరచితంబైన, కవిభావ ప్రకాశికాసమాఖ్యంబగు రాఘవసాండవీయవ్యాఖ్యయందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్సు.

రాఘవపాండవీయము.

ద్వితీయాశ్వాసము.

పంపాసరస్వతీ

డా పండిత ! పెద్దవేంకటత్నాపతిచి

త్తోపాసితపద ! ప్రత్య

గ్రూప! విరూపాక్ష! హేమకూటాధ్యక్షా. 1

అ. శ్రీ ... పండిత - శ్రీ = సంపత్కరమైన, పంపా = పంపానది
యందు, సరస్వతీడా = సరసమగు, జలవిహారమునందు, పండిత = పాండి
త్యముగలవాడా, పెద్ద...పద - పెద్దవేంకట త్నాపతి = పెద్దవేంకట
రాజయొక్క చిత్తోపాసితపద = మనస్సుచే ధ్యానమునేయబడిన పాద
ములు గలవాడా, ప్రత్యగ్రూప = తనకొఱకు దానేప్రకాశించువాడా,
హేమకూటాధ్యక్షా = హేమకూటపర్వతమున కధిపతియగువాడా, విరూ
పాక్షా = విరూపాక్షస్వామి, అవధరింపుమని యధ్యాహార్యము.

“పంపాసరస్వతీడా” — ఇటరసయు క్తమగు శ్రీడయగుటచే జ్ఞా
ర్యతీతో నాతడు జలవిహార మొనర్చుచుండుననుట సూచితము.

“పండిత” — “పండలే జానాతీతిపండితః. సర్వేగత్యర్థః జ్ఞానార్థః.
పండా ధీరస్య సంజాతావాపండితః” గురు బాల ప్రబోధిక.

“ప్రత్యగ్రూప” ... “స్వస్థైస్త్వయం భాసమానత్వం ప్రత్యక్ష్యం
పరస్థైస్త్వయం భాసమానత్వం పరాక్ష్య” మ్మని వేదాంత సంప్ర
దాయము.

క. దేవాంశభవులఁ బుత్రుల

నీవిధమునఁ బడసి ముదితహృదయుఁడగుచు ధా
త్రీవరుఁడు పెనుచుచుండె య

ధావిధి సంస్క్రియలు మునికరదంబము నడుపన్. 2

రామాయణ—దేవ ... సంభవులఁ - దేవ=విష్ణువుయొక్క
అంశ సంభవులఁ=అంశచే జనించినవారలను, పుత్రులఁ=కుమారులను,
రామ భరతలక్ష్మణ శత్రుఘ్నులననుట. ఈ విధమున, పడసి = పొంది,
ముని=ఋషులయొక్క, కదంబము = సమాహము, యధావిధిఁ = శాస్త్ర
ప్రకారముగా, సంస్క్రియలు = జాతకర్మాదిసంస్కారవిశేషములు, నడు
పఁ, ముదితహృదయుఁడు, అగుచుఁ = సంతుష్ట మనస్కుఁడగుచు,
ధాత్రీవరుఁడు = రాజు, దశరథుఁ డనుట. ఆబాలకులు నలువురను, పెనుచు
చుండెఁ = పెంచుచుండెను.

తా. విష్ణుసంశచే జనించిన రామ భరత లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులకు
వసిష్ఠుని మహర్షులు జాతకర్మాది సంస్కారములు చేయుచుండ నత్యంత
సంతుష్టుడై దశరథుఁడుండెను.

రామభరతలక్ష్మణ శత్రుఘ్నులు విష్ణుశకునదయించిరనుటకు రామా
యణమున “తతః పద్మపలాకాక్షః, కృత్వాత్మానంచతుర్విధం పితరం రోచ
యామాస, తదాదశరథం నృపం” అని ప్రమాణము గలదు.

“కదంబ” — “అదంతః, క్షీణే, సమాహః” శబ్దార్థకల్పతరువు.

• భారత.—దేవ = యమ నాయు దేవేంద్రాఞ్చ సేయుల, అం
శభవులఁ, పుత్రులఁ=కుమారులను, ధర్మజ భీమార్జున నకులసహదేవుల

ననుట. ఈవిధమునక, పడసి, మునికదంబము = అచ్చటఁగల మహర్షుల సమాహము, యథావిధి, సంస్కృతములు, నడుపక = చేయఁగా, ముదిత హృదయుడై, ధాత్రీవరుడు = రాజు, పాండురాజనుట. ఆచారకులనేవురను, పెనుచుచుండెను.

తా. యమాదుల యంశచే గల్గిన ధర్మజాదుల కచ్చటి మహర్షులు జాతకర్మాది సంస్కారములు చేయఁబాండు రాజత్యంత సంతుష్టుడై వెలయుచుండెను.

నీ. నానాటి కుప్పొంగునవకంపుఁ గళలవెం
పునఁ జిన్ని క్రొన్నెలబోద లనఁగ
నుత్తరోత్తరవృద్ధి శ్రీ నొప్పతేజోరేఖ
పనఁగోమలార్కబింబంబు లనఁగఁ
గ్రొత్తక్రొత్తగఁ బాదల్ శ్రీ గొమరునెమ్మెనుల
బలుపుష్టిఁ గరికలభంబు లనఁగ
సంతకంతకు మించురీవితమగంటిమి
యుదుటున సింగంపుఁగొదమ లనఁగ

గీ. వెలసి రిలను ధర్మజభీమరీవిజయు లనఁగఁ
గ్రాలున్మపనుతుల్ దమలోనఁ శ్రీ గవలుగూడి
మననుమైత్రిచే రామలక్ష్మణచరితము
సనయ భరతశత్రుఘ్నభేరీలనముమెఱయ. 8

ఈ పద్యమున ముందు నాలుగుపాదములలోను రామాయణ భారతార్థములు సమము.

ఆ. నానాటికిక = దినదినమునకు, ఉప్పొంగు = అతిశయించు, నవకంపు = మృదువైన, కళల = కాంతివిశేషములయొక్క, పెంపునక = అభివృద్ధిచే, చిన్ని = అందమగు, క్రొన్నెల బోదలు = నూత్నచాలచం

ద్రులు, అనఁగఁ, ఉత్తరోత్తరవృద్ధి = పైపై నభివృద్ధియగుటచే, ఓప్పు, తేజోరేఖ, పసఁ = సమృద్ధిచే, కోమల = సుఖమారములగు, అర్కబింబంబులనఁగఁ = సూర్యబింబములు అనులాగున, క్రొత్తక్రొత్త గఁ, పాదల్ = ప్రకాశించునట్టి, కొమరు = అందమైన, నమ్మేనుల, బలుపుష్టి = శరీరముల పుష్టిచేత, కరికలభంబులు = నీనుఁగు గున్నలు, అనఁగఁ, అంతకంతకుఁ, మించు = అతిశయించు, వింత = ఆశ్చర్య మగు, మగంటిమి = పరాక్రమముయొక్క, ఉడుటునఁ = దృఢత్వముచే, సింగంపుఁగొదములు = బాలసింహములు, అనఁగఁ.

తా. నానాటికి వృద్ధినందు మృదువగు కాంతివిశేషమున బాలచంద్రులను లాగునఁదోచుచు, అప్పటప్పటి కభివృద్ధమగు తేజోవిశేషముచే బాలసూర్యుల యనులాగున గోచరించుచు, నాత్మనాత్మముగాఁ బ్రవృద్ధమగు శరీరపుష్టిచే నేనుఁగు గున్నలా యనులాగున స్ఫురించుచు, నంతకంత కతిశయించు పరాక్రమాతిశయమున సింహాకిశోరములా యనులాగునఁదోచుచు; నాబాలురు వెలసిరిని పై యెత్తుగీతితో నన్వయము.

“కర్” “అంశమాత్రే మూలవృద్ధౌ సుఖసావిద్యయోస్తథా” అని యమరశేషము.

“చిన్ని” యనుటకు “మన యశోద చిన్నిమగవానిఁ గనఁట” అని పోతనా మాత్యుని ప్రయోగముగలదు.

“ఉడుటునఁ” “చేగయూట యుడుటుచేప యుటపులిగువన దృఢత్వము పేరులు” సాంబనిఘంటువు.

“సింగంపుఁగొదములు” కర్మధారయము నందలి మువర్ణమునకే కాకషష్ఠీసమాసము నందలి మువర్ణమునకును బుంపులగు ననుటకిదిప్రబలాదాహరణము.

ఇంతవఱకును నొక్కొకపాదమునందును త్రేక్షాలంకారము. మఱియు నిందుల్లేఖాలంకారమును జనుత్కారముగఁ గూర్పఁబడెను. “బహు భిర్భు హుధోల్లేఖా దుల్లేఖాలంకారః” కువలయానందము.

* * * *

ఇంక నేత్తుగీతిలో రామాయణ భారతార్థములు ప్రత్యేకము.

రామాయణ — ఇలసు = భూమియందు, ధర్మజ = వింటివ
లనఁబుట్టిన, భీమ = భయంకరములైన, విజయులు = జయముగలవారు,
అనఁగఁ, క్రాలు = ప్రకాశించు, నృపసుతుల్ = రాజపుత్రులు, రామభరత
లక్కణ శత్రుఘ్నులనుట. తమలోనఁ, కవలుకూడి = జోడుగూడికొని,
మనఁ = సుమైత్రిచేఁ = మిక్కిలి స్నేహముచే, రామలక్కణ, చరితము =
నడవడిక, సనయ = నీతితోఁగూడిన, భరతశత్రుఘ్ను, భేలనముఁ = విహా
రములును, మెఱయఁ, వెలసిరి = ప్రకాశించిరి.

తా. ధనుర్మూలకమగు భీకరవిజయము గలవారయి యారాజ
కుమారులు నల్వరుండ వారిలో స్నేహాతిశయమున రామలక్కణులును,
భరతశత్రుఘ్నులు నొకటిగఁజేరి యుండిరి.

“ధర్మ” ధర్మపుణ్య యమే వ్యాయే స్వభావాచారయోః క్రతా |
ఉపమాయా మహింసాయాం చాపేచోప నిషద్యసి” విశ్వము.

ఇట ముద్దరాజు రామన్న “మనసుమైత్రిచే = మనుసుయొక్క మైత్రిచే”
నని యగ్రముగావించెనుగాని యిట్టి మిశ్రమునకంటె, మనఁ, సుమైత్రిచే
ననుట యెంతయు సమంజసము.

భారత. — ఇలసు, ధర్మజ = భీమ, విజయులు, అనఁగఁ =
ధర్మపుత్ర భీమాష్టమలను నట్లు క్రాలు, నృపసుతుల్ = రాజపుత్రులు, కాంతే
యులగు పైమూవురును, తమలోనఁ, కవలు = అమడలు = మాద్రయులగు
నకులసహదేవులు, కూడి, సుమైత్రిచేఁ = అత్యంత స్నేహముచే, మనఁ, రామ =
మనోహరమైన, లక్కణ = లక్ష్మీయు క్తమైన, చరితముఁ = చరిత్రమును,
సనయభరతఁ = నీత్యతిశయముతోఁగూడిన వారగుటచే, శత్రుఘ్ను భే
లనము = శత్రుసంహారరూప విహారము, మెఱయఁ, వెలసిరి.

తా. ధర్మపుత్రభీమాద్భునులు నకుల సహచేవులతోఁగూడి యత్యంత
స్నేహముగల్గి, సచ్చరితులగుచు, నీతిసంయుక్తులగుచు, శత్రుసంహారరూప
విహారమునఁ బ్రకాశించుచుండిరి.

ఉ. అంత వసంత మొప్పె; జరతమాగ్రిమభాగచరాఖిలర్తుసా
మంతమనంతజాలక సమంజసరంజితకుంజకుంజరో

ద్వాంతనితాంతసాంద్రమధురదానవిజృంభితబంధరస్వనా
త్యంతనిరంతరీకృత దిగంతమతాంత లతాంతకుంత మై. 4

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అ. అంతఁ = అవల, చరమ, అగ్రిమ, భాగ = పశ్చిమ, పూర్వ,
దిగ్భాగములయందు, చర = వర్తించుచున్న, అఖిలర్తు = సర్వర్తువులను,
సామంతము = సరిహద్దుగాఁగలది, సర్వర్తు సౌభాగ్యముగలదనుట.
అనంత.....దిగంతము-అనంత = కడలేని. ఎక్కుడగుననుట. జాలక =
మొగ్గలచే, సమంజస = యుక్తమగునట్లుగా, రంజిత = ఒప్పిన, కుంజ =
పొదలనెడి, కుంజర = ఏనుఁగులనుండి, ఉద్వాంత = వెడలివచ్చుచుండు,
నితాంతసాంద్ర = మిక్కిలిదట్టమైన, మధు = మకరందమనెడి, దాన =
మదజలముచే, విజృంభిత = గర్వించిన, బంధర = తుమ్మెదలయొక్క,
స్వన = ధ్వనిచే, అత్యంత = మిక్కిలి, నిరంతరీకృత = దట్టముగాఁజేయఁ
బడిన, దిగంతము = దిక్కులకొనలుగలది, అతాంత...కుంతమై-అతాంత =
అలయికలేని, లతాంతకుంతమై = పువ్వుబాణుని (మన్మథుని) గలదై, వసం
తము = వసంతర్తువు, ఒప్పెన్.

తా. పూర్వాపర దిగ్భాగములలోనుండు సమస్తర్తువులను సామంత
రాజులుగాఁగలదియు, బెక్కుమొగ్గలుగల పొదరిండ్లనెడి యేనుఁగులవలన
నుండి వెలివచ్చుచున్న మకరందమనెడి మదజలము గ్రోలుటచే గర్వించిన
తుమ్మెదలీ ధ్వనులచే నెల్లప్పుడు దట్టముగాఁ జేయఁబడిన దిక్కులుకల
దగుచు, నలయికలేని మన్మథునిగలదియునగుచు వసంతర్తు వొప్పెను.

“జాలక” “ఊరకోజాలకంక్షీభే” అనియమరము.

“మధు” “మధుమద్యే పుష్పరనే” అనియమరము.

“దాన” “దానం గజమదేత్యాగే శుద్ధిఖండనయోరపి” నానార్థ రత్నమాల.

“బంధర” “ఇందిందిరశ్చంచరీకో రోలంబోబంధరశ్చసః.” అని యమరము,

“కుంజకోద్వాంత.” ఇటవాంతశబ్దము; “నిష్ఠ్యాతోద్గీర్ణ వాంతాది, గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతి సుందరమన్యత్ర, గ్రామ్యకృతం విగాహతే.” అని దండిమతమున గ్రామ్యమేయైనను బలుపురిట్టి ప్రయోగము లంగీకరించుటచే నిది సాధుపయగును.

“నిష్ఠ్యాతశ్చరణో పభోగసులభోలాఊరసః కేనచిత్” అని కాలిదాస ప్రయోగము.

“కుంజకుంజర బంధరము.” అనునంతవఱకు యథాసంఖ్యాను ప్రాణితుమగు రూపకాలంకారము.

సీ. అచ్చంపులేజిగుర్రాకు జొంపముకెంపు

మేలిచెందిరపుఁ గెంఠూళి గాఁగ

గుచ్చినట్లుగఁ బాదుకొన్న మొగ్గలగుంపు

ప్రకటపాటలబిందుపాళి గాఁగ

విచ్చిన పరువంపురవిరులతండము వెంపు

శోభితభూతిరింఠ్రఫోళి గాఁగ

నిచ్చలం బైనతేనీయవానజడిసాంపు

లాలితదానధారాళి గాఁగ

గీ. సుమపరాగము కేళిపాంశువునుగాఁగ

భ్రమరపజ్జులు వైనరశపణులు గాఁగఁ

బుడమి నెలైడ వాహ్యళివెడలుమదను

మదపుటేనుగుఁబోలెనామని దనర్చె.

5

అవతారిక. ఈపద్యమున వసంతమును మదపుటేనుగుతో సరి పోల్చి వసంతర్తుధర్మములను గజశృంగారములుగా వర్ణించెను.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అ. అచ్చంపు.

కెంపు-అచ్చంపు=స్వచ్ఛమైన, లేఁజగురాకు = లేఁత చిగురుబాకులయొక్క, జొంపము = గుత్తియొక్క, కెంపు = ఎఱ్ఱదనము, మేలి.....కెంఘళి-మేలి = మేలైన, చందిరపు = సింహారముయొక్క, కెంఘళి = ఎఱ్ఱదుమ్ము, కాఁగఁ, గుచ్చినట్లుగఁ, పాదుకొన్న = వ్యాపించిన, మొగ్గల, గుంపు = మొత్తము, ప్రకట...పాళి—ప్రకట = ప్రసిద్ధమైన, పాటల = తెలుపును, ఎఱుపునుగూడిన వన్నెగల, బిందు = పద్మకముల [ఏనుఁగులకు యావనమునందు దేహమునఁబుట్టిన బొట్టుల] యొక్క, పాళి = గుంపు, కాఁగఁ, విచ్చిన....తండము-విచ్చిన = వికసించిన, పరువంపువిరుల = పరిపక్వమైన పుష్పములయొక్క, తండము = సమూహముయొక్క, పెంపు = అతిశయము, శోభిత...రింఛోళి - శోభిత = ప్రకాశించుచున్న, భూతి = గజశృంగారముయొక్క, రింఛోళి = పంక్తి, కాఁగ, నిచ్చలంబైన = చలింపని, తేనియవానజడి = మకరందరూపమగు జడివానయొక్క, సొంపు = అంచము, లాలిత...ధారాళి-లాలిత = మనోహరమగు, దానధారాళి = మదజలసమూహము, కాఁగఁ, సుమపరాగముల్ = పుష్పాదులు, కేళిపాంసువులు = ఆటలకైపైనఁ జల్లుకొను దుమ్ములుగాను, కాఁగ, భ్రమరపంక్తులు = తుమ్మెదలమొత్తము, [మదవాసనకై తుమ్మెదలువచ్చుచున్నవని భావము] పైసరపణులు = పై నలంకరించుకొను గొలుసులు, [సరిఘ్నేయొక్క రూపాంతరమే యిటసరపణియాయెను] కాఁగఁ, పుడమి = భూమిపై, ఎలైడఁ = అంతటను, వాహ్యళివెడలు = విహార

మునకు బయలువెడలు, మదను, మదపుటేనుగునై, పోలెన్ = మన్నునుని
మదపుటేనుగువలె, ఆమని = వసంతర్తువు, తనర్చెన్ = ఒప్పెను.

తా. చిగురుటాకుల జొంపములమెలగుసిందూరము దుమ్ముకాఁగాఁ,
జెట్లలో గ్రుచ్చినట్లుగ నలమిఁకొనిన మొగ్గలగుంపు పద్మకమనెడి బిందువు
కాఁగా, వికసించిన పుష్పములసమూహము గజశృంగార విశేషము
కాఁగా, నిశ్చలముగాఁ బ్రవహించు మకరందరసము మదజల సమూహము
కాఁగా, బుప్పొడి విలాసార్థమై పైనజల్లుకొను దుమ్ముకాఁగా, మదజల
వాసనకై వచ్చు తుమ్మెదముత్తములు పైననలంకారార్థము ధరించు గొలు
సులు కాఁగ, భూమియంతయు, వయాళివెడలు మదనుని మదపుటేనుగు
వలె వసంతర్తువు దోచెను.

ఈ పద్యమునగవి సోమయాజియొక్క కైలి నెంతయు ననుకరించెను.

“నీ. అభినవ జలధరశ్శ్యామంబులగునెడి

లాకుజొం పంబులననుకరింప

సాంధ్యరాగోప మరచ్చాయంబులగుపట్లు

కిసలయొక్కరములఁ గ్రేణిసేయ

రాజమరాళశౌరములగు చోటులు

దఱుచుఁబూ బొదలచంగదంబునొంద

హరిద్రరుచి సమానాకృతులగు తావుఁ

లదరెడుపుష్పాదులట్లు మెఱయఁ

తే. గలయనెగసి ధరాఘాళిలలితవనము

దివికినలిఁగాఁపువ్రాయెడునతెఱఁగుదాల్ప

గోగణము ముంగలిగనేలనగోడివడఁగ

నడచు కౌరవరాజ సై న్యంబుగనియె.”

అను విరాటపర్వమునందలి యీ పద్యముననుండు నభిమానము చేతనే యీకవి పైపద్యరచన గావించెనట సుస్పష్టము.

ఇటనలంకారము సమస్తవస్తు విషయసాపేక్షపరమాపకానుప్రాణి తోత్పేక్ష. “అవయవియు నవయవంబును వివరింప సమస్తవస్తు విషయంబిలలో” అనిలక్షణము. నరసభూపాలీయము.

ఉత్పేక్షాలక్షణము. “ఉపమే యమునకుఁగల్గిన, యుపమానగుణక్రియాదియొగముచే నా, యుపమానమేయని తలఁచిన, నపుడది యుత్పేక్షయయ్యె” నరసభూపాలీయము.

“బిందు” వనుటకుఁ బద్యకమను నర్థమునకు “నృస్తాక్షరాధాతురనేన యత్రభూర్జత్వచః కుంజరబిందుశోణాః” అని కాలిదాస ప్రయోగము గలదు.

“పాటల” శ్వేతరక్తస్తుపాటలః” అని యమరము.

“భూతి” భూతిర్నాతంగశృంగారే” అని విశ్వము.

“రింఛోళి” రింఛోళిశ్చేణికాస్త్రియాం” అని యాదవనిఘంటువు.

“మదపుటేనుగు.” కర్మధారయమున మువర్ణమునకుఁ బుంపులయి కర్మధారయమున నుత్తన కచ్చుపరమగుటచే టుగాగమప్రాప్తిగల్గుటచే మదపు+ఏనుగు = మదుపుటేనుగు, అని రూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

“కొన్ని ముద్రణ ప్రతులలో “సుమపరాగముల్ కేళి పాంసువులు గాఁగ,” అనియు నొక ముద్రణప్రతియందు “సుమపరాగంబు శయ్యలై సొంపుగుల్క” ననియు, బాతాంతరములు గన్పట్టుచున్నవి, కాని యస్మత్పరిశోధితములగు తాళపత్రప్రతుల “సుమపరాగముకేళి పాంసువునుగాఁగ” యనియేయున్నది. “పరాగముల్” అని ముద్రణమునందలి స్థానిత్యముగానుండును. “శయ్యలై సొంపు గుల్క” ననుపాతమును బాగుగ నేయున్నది కాని తాళపత్ర ప్రతులలో “కేళి పాంసువులుగాఁగ” అను పాతము

గాన వచ్చుటచేఁ బ్రాచీనపాఠమునుగ్రహించుట సమంజస మనియట్లా
నర్చితిని.

రగడ. పొలిచె మధులక్ష్మీ నుర శ పొన్నలను బొన్నలను,
దెలివిపడి పుష్పాడుల శ తిన్నెలను జిన్నెలను

రంగుగఁ దనర్చు నారంగముల సంగములఁ,
బింగళతచెందె మదనభృంగముల యంగములఁ

గొఱలఁజిగురెల మావిశగున్నలను జిన్నెలను,
బఱచె మరుఁడురులముదిరన్నలనుబిన్నలను

లలిఁజిక్కెఁ గరువలిబరలం గము లవంగముల,
లులితమై లవలీకురడుంగముల లుంగముల

వెలయుకురువింద పూ శ విరువులును ముగువులును,
దెలిపె మదనునకఁ బని శ తెరువులును హరువులును

బెరయుచుఁ బలాశతరుశ్బృందముల నందముల,
విరిమొగ్గ లమరెఁ గురుశ్రవిందముల చందముల

నెన్నికగవాసించె శనిరువులును బొరువులును,
జిన్నిచెందొవలచేఁ శ జెరువులును దొరువులును

వీలుగొలుపమరె నరశ్రవిందములఁ గుండముల,
లీలఁ దళుకొత్తఁగ మిశ్రళిందముల జెందముల

మెదలె మలయాచలసరమీరములు సారములు,
కొద విరహికయ్యె నతిశ్రేఘ్నారములు క్రూరములు

జడిగొను మధూళికాశసారముల పూరముల,
వడిఁదనరె నవసింధుశ్రవారముల యారముల

వదరైగడుగ్రావ్విపికశవారములుఁ గీరములు,
 గదిరై నళులందుర్పుంశకారములు బీరములు
 గలఁగిసాంధులు కర్ణిశకారముల వేరములఁ,
 దొలఁగిరిల ఘంటలకుశదూరముల దూరములఁ
 బొదలై సంవెఁగలందుఁబూవులును దావులును,
 గుదిగొనఁదనరై గడుఁశ్రీగ్రోవులును మోవులును
 సారైకడతాఁకు సంశచారికల చేరికలఁ,
 జారులు చరించి రభిశసారికల కోరికల
 నిగురుఁబోండ్లెన్నరై శ రీవులునుగీవులును,
 దిగజాఱవిడిచి రటు శ తీవులును వావులును
 దదనంగతంత్రావ శ తారికల కారికల,
 చదువంటఁ గేలివన శ శారికలఁ గీరికల
 మితి లేక పరఁగె రతి శ మెలపులును వలపులును,
 నతివలెంతయును మఱచి శ రలపులును సొలపులును
 బోణిమిగవకుళకుజశ్రూగములఁబూగముల,
 రాణ దనరాఁరెను బశరాగముల రాగములఁ
 బరఁగె మధుమదనులకు శ బలుపులును గెలుపులును,
 బెరిగె యువ యువతులకుఁబిలుపులునుబొలుపులును
 రంజిలిరి గాణలనుశరాగముల రాగములఁ,
 బుంజిత్రశీఁ దనరు శ భోగములఁ జాగముల
 నలముకొని పెంటిచెరశలాటములుఁ గూటములుఁ,
 జలిపె సహిపక్షిమృగశ్రూటములుఁ గీటములు
 సారిధి మధువృష్టివంశజలకములఁదిలకములఁ
 గురిసెఁ జెదరుదుఁ దేంట్లశకులకములు జలకముల

గయికొనియె ననువుపన శ్రీ గాటములువాటములు
 నయితరు లతలచెనఁగుటలాటములు నోటములుఁ
 బొరసె విరహిణులకురుశ్రవులకములఁ దిలకములఁ
 బరుసఁదనముకపోలశ్రఫలకముల నలకముల
 నరగ నానాలతాశ్రజాలములు సాలములు
 చరదభుల నయ్యె, వాశ్రచాలములు నీలములుఁ
 దభు కెనఁగఁ బల్లనవీతానముల సూనముల
 బులియుపిక్ మధుపముల శ్రీ బోనములఁ బానములఁ
 జవిఁగొనిరిగరువలుపిక్సాశములు మేళములు
 మివులఁ దపసికి నించెమేళములుఁ దాళములుఁ
 దగమనలు భసలసంతానముల గానముల
 మగువలెగఁ జోఁపి రభీమానముల మానముల
 వడిఁ ద్రిప్పి మరుఁడు జయశ్రవంతములు గుంతములు
 సడలించె మునిజనశ్వాంతముల శాంతముల
 మందిరారామవనశ్రమాలికల డోలికలఁ
 బందెములు జరిగెఁ గులశ్రపాలికల కేలికల
 సతతమును గంధపువ్వసంతములుఁ బంతములు
 ప్రతులకును నయ్యె రసశ్రవంతములు కాంతములు
 మఱిఁగి యెపుడును గంధశ్రమాలికల పోలికలఁ
 బఱఁగ మగ లిడిరంకశ్రపాలికల బాలికల.

6

రామాయణ భారతార్థములు సమానము. — సురపాన్నలను,
 పాన్నలను, పుష్పాడుల, తిన్నెలను = దిబ్బలయందును, చిన్నెలకై = విలా
 సములచే, తెలివపడి = ప్రకాశించి, మధులక్ష్మి = వసంతర్తువై భవము,

పాలిచెడ్డ = అతిశయించెను, రంగుగడ్డ = కాంతిలో, తనర్పు = ఒప్పు
 చుండు, నారంగముల = నారింజలయొక్క, సంగములగడ్డ = కూడికలచే,
 మదభృంగముల = మదించిన తుమ్మెదల, అంగములగడ్డ = అవయవములను,
 పింగళిత = ఎఱుపుమీసిన పసుపువన్నె [గోరొచనముయొక్క రంగు]
 చెందెడ్డ = పొందెను, ఎలమావిగున్నలను = బాలరసాలములయందు,
 చిగురు, చిన్నెలను = హోయలచే, కొఱలెడ్డ = ఒప్పెను, మరుండు =
 మన్నునుండు, [ఇది స్మరశబ్దము యొక్కవికృతి.] ఉరులగడ్డ = వలయందు,
 ముడిపన్నలను = అతివృద్ధులను, పిన్నలను = చిన్నవారిని, పఱచెడ్డ = భంగ
 పఱచెను, కరువలి = వాయువుయొక్క, బలంగము = బలము, లవంగ
 ములగడ్డ = లవంగములందు, బులితమై = సుడిపడినదై, లవలీకుడుంగములగడ్డ =
 లవలీలతలపాదగిండ్లయందు, బుంగములగడ్డ = మాదీఫలములయందును,
 లలిగడ్డ = క్రమముగా, చిక్కెడ్డ, వెలయు = ప్రకాశించుచుండు, కురువిం
 దపూ = నిడుముపైపూలయొక్క, విరువులును, అధిక్యములును, మురువు
 లును = ముచ్చటలును, మనసునకుగడ్డ = కామునకు, పనితెరువులును =
 ఉద్యోగధర్మములును, హరువులును = మనోహరత్వములును, తెలిపెడ్డ =
 నేర్పెను, పెరయుచుగడ్డ = వ్యాపించుచు, పలాశతరుబృందములగడ్డ =
 మోదుగుచెట్లగుంపులయందు, అందముల విరిమొగ్గలు = సాగునుండు దనముతో
 గూడిన పూలమొగ్గలు, కురువిందముల చెందములగడ్డ = కెంపులలాగున, అమ
 రెడ్డ = ఒప్పెను, చిన్ని = అందమగు, చెందొపలచేడ్డ = ఎఱుకలువలచే,
 చెఱువులును, దొరువులును = జలాశయములును, ఇరువులును, పొరువులును =
 ఇరుగుపొరుగులును, ఎన్నిక, కగడ్డ = ఎన్నుకలుగునట్లు, వాసిం చెడ్డ =
 పరిమళించెను, మిళిందములచెందములగడ్డ = తుమ్మెదల మనస్సులందు,
 అరవిందములగడ్డ = ఎఱుదామరలంగూర్చియు, కుందములగడ్డ = మొగ్గలను
 గూర్చియు, లీల = వేడ్క, తఱుకొత్తగడ్డ = అతిశయింపఁగ, వీలుగొ
 లుపు = ఉపయోగించు కొనుటయందలి యత్సాహము, అమరెడ్డ,
 సారములు, ఘోరములు, క్రూరములు = భయంకరములును క్రూరములును, అగు

మలయాచలసమీరములు = మలయపర్వతమునందలివాయువులు, దక్షిణ
 మారుతములనుట. మెదలెన్ = సంవరించెను, (దాన) విరహికిన్ = వియో
 గముగలవానికి, కొద, అయ్యెన్ = కొఱతకల్గెను, జడిగొను = దట్టమైన,
 మధుళికా = పుష్పాడులతోడి, ఆసారముల = (పూదేనియ) ధారల
 యొక్క, పూరములన్ = ప్రవాహములచే, నవ = క్రొత్తవగు, సింధు
 వారముల యారములన్ = వావిలిపాదలలో, వడి = వేగము, తనరెన్ =
 ఒప్పెను, పికవారములు = కోకిలలసమూహములును, కీరములు = చిలుక
 లును, కడున్, క్రొవ్వి = మిక్కుటముగామదించి, వదరెన్ = ధ్వనిం
 చెను, అళులందున్ = తుమ్మెదలయందు, బీరములు = వీరత్వయుక్తము
 లగు, గొప్పవగుననుట. ఝంకారములు, కదిరెన్ = పొందెను, పాం
 థులు = వియోగిజనులు, కర్ణికారములవేరములన్ = కొండగోళుల విశో
 ధముచే, ఇలన్ = భూమియందు. ఘంటలకున్ = గంటలకొలది, దూరముల
 దూరములన్, = దూరదూరముగా, తొలగిరి = తొలగియుండిరి,
 సంపెంగలందున్ = సంపెంగలయందు, పూవులును = పుష్పములును,
 తావులును = సరిమళ్ళములును, పాదలెన్ = అతిశయించెను, శ్రోవు
 లన్ = కురపకములును, మోవులున్ = మోచిచ్చెట్లును, కడున్, గుది
 గొనన్, తనరెన్ = అతిశయించుచుండెను, పున్నగుచ్చములతో నొప్పచుండె
 ననుట. సారెడతాకు = అడుగడుగనసమీపించు, సంచారికల = కుంటెనగత్తెల,
 చేరికలన్ = సాంగత్యముచే, అభిసారికలకోరికలన్ = జారిణులయందలి
 కోర్కెలతో, జారులు = విటులు, చరించిరి, ఇగురుబోండ్లు = చిగురుపంటి
 మెత్తనిశరీరముగలవారు, స్త్రీలు [ఇగురుబోణులను పదముయొక్క రూ
 పాంతరమే ఇది.] ఈవులును, గీవులును. దానములు, గీనములును, [ఇట
 గీవులు నిందార్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడెను.] ఎన్నరైరి = లెక్కనేయ
 రైరి, అటున్ = అట్లు, శీవులు = అందములును, వావులు = వరుసలును,
 దిగజాఱన్, విడిచిరి = విడిచిపెట్టిరి, [కామాతిశయమున స్త్రీలు శ్రమయంద
 మునుకాచి గర్వించి నాయకాస్వేషణమునకుఁ బ్రవర్తించుకుండుటం దిగ

జాబిడిచిరి. కామోద్రిక్తలగుట చేతనే వరుసలుకూడ సరకు నేయరైరి యని భావము.] తత్ ఆ, అనంతంత్ర = మన్మథాగమయొక్క, అవతారికల = పీఠికలయొక్క, కారికల = సూత్రములయొక్క, చదువు = విద్య, కేలివనకారికలన్ = విహారవనమునందలి గోరువంకలను, కీరికలన్ = చిలుకలను, అంటెన్ = పట్టుపడెను, రతిమెలపులును = రతియందలి మెలకువలును, పలపులును = మోహములును, మితిలేక = అమితముగా, పరఁగెన్ = వ్యాపించెను, అతివలు = స్త్రీలు, అలపులును = అలయ కలును, సాలపులును = సాలయికలును, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, మఱచిరి, పోణిమిగెన్ = ఒప్పించుచుగా, వకుళకుజ = పొగడచెట్లయొక్క, పూగములన్ = సమాహములందు, పూగములన్ = పోక చెట్లయందును, పరాగములన్ = పుష్పాదులచేతను, రాగములన్ = ఎఱ్ఱఁదనములచేతను, రాణ = వికాసము, తనరారెన్ = ఒప్పెను, మధుమదనులకున్ = వసన్తమునకును, మన్మథునకును, బలుపులును, గెలుపులును = పుష్టియు, విజయములును, పరఁగెన్, [వసంతమభివృద్ధియగు కొలఁదిని మన్మథునికి విజయమతిశయించుచుండెనని భావము.] యువయువతులకున్ = యువజనులకును, యువతులకును, పిలుపులును = ఆహ్వానములును, సాలుపులును = అందములును, పెరిగెన్ = అభివృద్ధియయ్యెను, గాణలు = పాటకత్తెలు, అను రాగములన్ = ప్రీతులచేతను, రాగములన్ = సంగీతములచేతను, రంజిలిరి = ఆనందించిరి, భోగములన్ = సుఖములందును, చాగములను = త్యాగములను, పుంజిత్రీ = గుమిగొన్నసంపద = తనరున్ = ఒప్పును, అహి, పక్షి, మృగ, ఝాటములు = సర్పములయొక్కయు, పక్షులయొక్కయు, మృగములయొక్కయు, సమాహములును, కీటములును = పురుషులును, [కీటక శబ్దముయొక్క సూపాంతరమేయిది] అలమిగొని = పట్టుకొని, పెంటి చెరలాటములున్ = స్త్రీస్వభావగు క్రీడలును, కూటములు = ఛేరికలును, చలిపెన్ = చేసెను, సారిది = క్రమముగా. వంశములన్ = అశోకములందును, తిలకములన్ = బొట్టుగుచెట్లయందు

మధువృష్టి = పూదేనెల వాన, కురిసెన్, తేంట్లకులకములు = తుమ్మెదల సమాహములు [కులములు అనుదాని రూపాంతరమేయిది] చెదరుచున్, జలకములన్, కైకొనియెన్ = స్నానముచేసెను, [అమకరందవృష్టియందు మధుపములు స్నానముచేసెనని భావము.] అనువుపసన్ = ప్రాచీన్యైతిక యుచే, గాటములు = గాఢములగు, వాటములు, అయి = పొందికలు నయి, తరులతల పెనఁగులాటములున్ = చెట్లకును దీవెలకును బరస్పరము పెనఁకువలును, ఓటములున్ = వెనుదీయుటలును, పొరసెన్ = కలిగెను, [వసంతర్తు ధర్మమునఁ జెట్లును దీవెలునొండొంటిలో జేరుచు వెనుదీయుచు నుండెనని భావము.] విరహిణులకున్ = వియోగినులకు, ఉరువులకములన్ = నిబిడములగు పులకాంకురములచేతను, తిలకములన్ = చుక్కలచేతను, కపోలఫలకములన్ = పలకలవంటి చెక్కిళ్లయందును, ఆలకములన్ = ముంగురులయందును, పరుసఁదనము = కౌత్సము, పొరసెన్ = [ఇటఁ బొరసెననుక్రియ పూర్వోత్తరవాక్యములందును నీవాక్యమునందును నన్వయించుచున్నది.] సరగన్ = శీఘ్రముగా, నానాలతాళాలములు = పెక్కువిధములగు తీవెల సమాహమును, సాలములు = వృక్షములును, చరదకులన్ = వానియందు సంచరించెడి తుమ్మెదలచే, వాచాలములు = వదరునవిగాను, నీలములు = నల్లనివిగాను, అయ్యెన్, [తీవలయందును జెట్లయందును దట్టముగాఁ దుమ్మెదలుక్రమ్మి ధ్వనించుచుండుటచే దీవెలును జెట్లునునడుచుచుండునవిగాఁ దోచెనని భావము.] తకుకసఁగెన్ = అందమభివృద్ధి పొందఁగా, పల్లవవితానములన్ = చిగుళ్ల సమాహములయందును, సూనములన్ = పుష్పములయందును, పిక, మధుపములు = శోకిలలు, తుమ్మెదలును, బోనములన్ = ఆహారములచేతను, [దిఇ భోజనశబ్దముయొక్కవికృతి. ఇది పర్వలోపమునఁ గల్గినది.] పానములన్ = త్రావుటలచేతను, బులియున్ = సుఖించును, గరువలు = శృంగారగర్వముగలవారు, పిసాళములు = వికాసములును, మేలములు = పరిహాసములును, చవిగొనిరి = రుచిగనిరి, తపసికిన్ = తపోవంతునకు, మేళములు = కూడిక,

తాళములు = బంధములు, మివులక, మిక్కిలిగా, నించెక = కలిగెను, తగక, మనలు = సంచరించు, భసలసంతానముల = తుమ్మెదలగుంతుల యొక్క, గానములక = పాటలచే, మగువలు = స్త్రీలు, అభిమానములక = తమ్మునత్కృష్టలుగాఁ దలచుటలను, అహంకారములననుట. మానములక = తన్నుఁ బూజింపఁజేసికొనుట లను, [నమస్కారయోగ్యుల విషయమున స్వోన్నతికథనము ననిభావము.] ఎగఁజోపిరి = ఎగఁద్రోలిరి, విడిచిరనుట. మరుఁడు = మన్మథుఁడు, జయవంతులు, కుంతములు = జయ శీలములగు బాణములు, [పుష్ప రూపబాణములు] వడిక, తిప్పి = వేగముగాఁ దిప్పి, (అబాణములచే) శాంతములక = శాంతియు క్తములగు, ముని జనస్వాంతములక = మహర్షి జనమానసములను, సడలించెను = శిథిలములు గావించెను. [మహర్షుల మానసములును గామార్తములైనవని భావము] మందిరా రామ వనమాలికలక = ఇండ్లతోఁజేరిన యుపవనసమూహములందు, డోలికలక = కూఁగుటుయ్యాలలయందు, కులపాలకల కేలికలక = కుల స్త్రీలతోడి విహారములందు, పందెములు, జరిగెక = స్త్రీపురుషులకుఁ బరస్పరము పంతుములు జరిగెను, సతతమును = ఎల్లప్పుడును, గందపు వసంతములుక = చందన ప్రవముతోడి వసంతము లాడుకొనుటలును, పంతుములుక = పందెములు వేసికొనుటలును, ప్రతులకును = నియమవంతులకును, రసవంతులు, రసముగలవిగాను, శాంతములు = మనోహరమైనవిగాను, అయ్యెక, ఎప్పుడును, కంతమాలికలపోలికలక, మరిగి = కంతహారముల పోలికల నలవాటుపడి, పరఁగక, బాలికలక = పడుచులను, అంకపాలికలక = ఒడులయందు, మగలు = భర్తలు, ఇడిరి = ఉనిచికొనిరి.

తా. స్పష్టము.

“మధూలికా” “అకారాంత స్త్రీయాం. సుమనోరజసి.” శబ్దార్థకల్పతరువు.

“అభిసారికా.” “కాంతార్థి నీకుయాటూతి సంకేతం సాభిసారికా” అని యమరము. “కాంతార్థి సరణోద్యుక్తాస్సర్వార్థా సాభిసారికా.” ప్రతాపరుద్రీయము.

“పోడిమి” యనికారమువచ్చుటకు, “భోగిశయనపరంగుఁ బోడిమి పోడిమి.” అనంతు నిఘండము. “పోడిమి, కైఱుపవాబుధులు నుతింప” రామాయణద్విపద.

“బులియు” ననుటకు సుఖించుననునర్థమున కీకవియే తనకళాపూర్ణోదయమున, “అలరఁజేయు నచ్చరఁగిండు ముక్తికన్యలను పెండ్లియాడి బులియుచున్న” యని ప్రయోగించెను.

“అభిమానముల మానములకొ” — “ఆత్మానముత్కృష్టం మానయతీత్యభిమానః. “మన అవబోధనే” ఆత్మానమానయతీతిమానః - మానపూజాయాం” అని గురుబాలప్రబోధికలో నీరెంటికిని భేదము నూచింపఁబడియున్నది.

“బులితమగు లవలీకుడుంగములబుంగముల” ననుచోట నభేదయతి యగుటచే ల, డలకు యతిచెల్లెను.

“రహిగ లళలకు లడలకుఁ బ్రాసయతు లానరుపనవి యభేదప్రాస విరతులగును.” ఆనందరంగ రాట్చందము.

మ. త్రిజగన్మోహనతన్వనంతఃకుతువీరీతింబ్రకాశింపఁగా

యజమానత్వర సప్రకర్ష మహిమోవ్యాప్తిన్విజృంభించె; ది
వ్యజనుల్తైచ్చనతాంత సంయమిత విశ్వామిత్ర మహానీళబు
ద్ధిజయప్రాధిని మించు పెంతయుధరీత్రిందేట తెల్లంబుగక.

రామాయణ. త్రిజగన్మోహనతక = మూడు లోకములకు రమ్యమగుటచే, వసంత ఋతువు, ఈ రీతిన్ = ఈ లాగున, ప్రకాశింపఁగాక, విశ్వామిత్రమహానీళబుద్ధి = విశ్వామిత్ర మహర్షి యొక్కబుద్ధి, యజ.

మాన... వ్యాప్తి — యజమానత్వ=సోమయాజి భావమునందలి, రసప్రకర్ష= రాగాతిశయముయొక్క, మహిమ = మాహాత్మ్యముయొక్క, వ్యాప్తి = వ్యాపనముచే, దివ్యజనుల్ = దేవతలు, మెచ్చు = మెచ్చుకొను లాగున, నితాంతసంయుమిత = గొప్పవగుయతి త్వముచే, జయప్రాధిని, మించుట = అతిశయించుట, [నిజతపోవ్యయము లేకయే తపోవిఘ్న కారులగు రాక్షసుల జయించి యజ్ఞము నేయట యని భావము.] ధర్మిత్ర = భూమియందు, ఎంతయు, లేటతెల్లంబు, కణ = విశదమగులాగున, విజృంభించె.

తా. వసంతర్తు వీలాగునఁ ద్రైలోక్య మోహనముగా వ్యాపించి యుండ సోమయాజిత్వము నందలి రసాతిశయముచే దేవతలు మెచ్చునట్లు విశ్వామిత్రునిబుద్ధి తపోవ్యయములేకయే రాక్షసుల జయించి యజ్ఞమునేయ వలయునను తలంపుతో విజృంభించెను.

భారత. త్రిజగన్సోహనత్, వసవంతయుతువు, ఈరీతి, ప్రకాశింపఁ, దివ్య జనుల్, మెచ్చు, నితాంత = మిక్కిలి, సంయుమిత = దండింపఁబడిన, విశ్వ = భూమియందలి, అమిత్రమా = శత్రువులను గల, అరిష్టద్వర్గముల జయించిన వాడనుట. ఈశ = సాండు రాజుయొక్క, బుద్ధి, కాయజ=మగ్గునునియొక్క, మానత్వర = గర్వవేగముయొక్క, సప్రకర్షమహిమ=గొప్పతనముతోఁ గూడిన ప్రభావముయొక్క, వ్యాప్తి, జయప్రాధిని, మించుట = జయాతిశయముచే పూలుట, [మన్మథోదేకము నకు లోబడుట యనిభావము] ధర్మిత్ర, ఎంతయు, లేటతెల్లంబు, కణ = అత్యంతము విశదముకాఁగా, విజృంభించెను.

తా. వసంతర్తు విట్లు త్రైలోక్య మోహనముగా వ్యాపింప దేవతలును మెచ్చు లాగున నరిష్టద్వర్గముల జయించిన యీసాండురాజుబుద్ధిని, మన్మథుని యహంకారవేగము జయించి తనయధీనము చేసికొని విజృంభించెను.

వ. అప్పుడు.

చ. అనయము మ్రోలనేకత మరహార్దగతిందన చిన్నిరామచం
 ద్రుని నగుమోముదామరసిరుల్లనుపండువుగాఁ జెలంగఁగాం
 క్షనరయుపాండురాజిత యశస్కుడురాజవరుం డవారితా
 తనువిభవాధిరాజ్యసముదగ్ర మనోధృతియైప్రవ ర్తిలన్. 9

రామాయణ. అనయము = ఎల్లప్పుడును, మ్రోలన్ = ఎదుట, ఏక
 తమ = మిక్కిలి ముఖ్యమగు, హార్దగతిన్ = నెయ్యిపుటునికిచే, తన, చిన్ని,
 రామచంద్రుని = రాముని యొక్క, [ఇట చంద్రశబ్దము శ్రేష్ఠవాచకము.]
 నగు మోముదామర = నవ్వుతోఁ గూడిన ముఖమనెడి తామరయొక్క,
 సిరున్ = కాంతులు, కనుపండువుగాన్ = సేత్రపర్వముగా, చెలంగన్ =
 వెలయుఁగా, కాంక్షన్ = కోర్కెచే, అరయు = చూచునట్టి, పాండు =
 తెల్లని, రాజిత = ప్రకాశించుచున్న, యశస్కుడు = కీర్తిగలవాఁడు,
 రాజవరుండు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, దశరథుఁడనుట. అవారిత = నివారింపఁ
 బడని, అశను = తిగని, విభవ = వైభవముగల, అధిరాజ్య = సామ్రాజ్య
 ముచే, సముదగ్ర = మిక్కిలి గొప్పదగు, మనోధృతియై = మనస్సంతుష్టి
 గలవాఁడై, ప్రవర్తిలన్ = ఒప్పు చుండఁగా.

తా. ఎల్లప్పుడును దనకట్టెదుట మిక్కిలి ముఖ్యమైన స్నేహప్రవర్తన
 మున మెలఁగుచుండు తన ముద్దులరాముని చిరునగవుతోడి మోముదమ్మి
 కాంతి కనులపండువు నేయుచుండఁ గోర్కెతోఁ జూచుచుండు నట్టియుఁ,
 బరితృప్తమై ప్రకాశించుచుండు కీర్తిగలవాఁడు నగు దశరథుఁడు నిజ
 సామ్రాజ్యవైభవా తిశయమైన మన స్సంతోషమునఁ బ్రవర్తించు చుండఁగాఁ
 జేరెనని మొదటి పద్యముతో దీని కన్వయము.

“ధృతి” ధృతిశ్లోకాంతరేత్యై ధారణా ధ్వరతుష్టిమ.” అనివిశ్వ
 నిఘంటువు.

భారత. అనయము = మిక్కిలి, మ్రోల = సమీపమున, ఏకతమ = ఏకాంతముగా, తనచిన్నరామ = తనచిన్న భార్యయైన మాదియొక్క, చంద్రుని... సిరుల్ — చంద్రుని, నగు = నవ్వునట్టి, మోముదామర = ముఖ పద్మముయొక్క, సిరుల్ = కాంతులు, కనుపండువుగా, చెలంగ, కాంక్ష = కోరికచే, అరయు = చూచు, పాండురాజు, ఇత్యుత స్కుండు = పొందఁబడిన కీర్తిగలవాఁడు, రాజవరుండు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, అవారిల, అతనువిభవ = మన్మథ నైభవముచే నైన, ఆధి = మనోభ్యధయొక్క, రాజి = సమాహముచే, అసముద్రగ = అల్పమైన, మనోభృతియై = మనోధైర్యము గలవాఁడై, ప్రపర్తిం.

తా. ఏకాంతమునఁ దనచేతనున్న మాద్రీ ముఖకమలముం జూచి పాండురాజు మన్మథోద్దీపనమున గతధైర్యుడై యుండఁగాఁ, జేరెనని ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

“తన చిన్ని రామచంద్రుని నగుమోముదామర” చంద్రోపమానమును, బద్ధోపమానమును, జెప్పియుండుటచే నిది పునరుక్తి యనితలంపరాదు. “ఉపమానానువాదేతు విధిరన్యస్య సమ్మతః, స్యాద్విశేష వివక్షాయాంపున రుక్తిః క్వచిద్ధితా” యను నధర్వణవచనమున నిది సాధు వగుచున్నది.

క. ఆయమనియమైకనిధి మ

హాయతధైర్యమహిమగని १ యసురక్షయ మ

త్యాయ త్తతదాఁ జేయక

యాయతినుక్రియకుఁ జేరె १ నతనినియతిచేన్.

10

రామాయణ. ఆయమ = సత్యాహింసా సంధ్యాదులకును, నియమ = శౌచతప స్వాస్విధ్యాదులకును, ఏకనిధి = ముఖ్యస్థానమైన, విశ్వామిత్రుఁడు, మహాయత్త = మిక్కిలి విస్తారమైన, ధైర్య, మహిమ = ధైర్యమహిమను, కని = చూచి, దశరథుని ధైర్యమును దెలిసియనుట. ఆయసురక్షయము =

అయసుర నాశము, అత్యాయత్తతక్ = మిక్కిలి యాసక్తిచే, తాక్, చేయక, అయతసుక్రియతుక్ = అగొప్ప కార్యమునకు, అతని నియతిచేక్ = ఆదళరథుని భాగ్యవశమున, చేరెక్ = ఆదళరథుని, చేరెను.

తా. విశ్వామిత్రుఁడు దళరథుని ధైర్యమహిమం దెలిసి, అసుర నాశము తాను జేయక యక్కార్యము రామునిమూలమునఁ జేయింపఁదలఁచి తత్పార్థనకై యచటికి వచ్చెననిభావము.

ముద్దరాజురామన్న “మహిమగని యనుచోట మహిమ కాకరమగు వాఁడని యర్థముచేసి విశ్వామిత్రునకు విశేషణము గావించెను గాని యంత కంటె “దళరథునిధైర్యముం దలఁచి” యని యర్థము గావించుటయే రసవంతము.

“యమనియమైకనిధి” “శరీరసాధనా పేక్షం నిత్యంయత్కర్మ తద్యమః, నియమస్సు స య త్కర్మనిత్య మాంతు సాధనం” అని యమరము.

భారత. ఆ యమ = ఆమాద్రి, నియమ, నీకనిధి = నియమములకు ముఖ్యస్థానమైనది, మహాయత...మహి - మహాయత = మిక్కిలి విస్తారమైన, ధైర్య మహి = ధైర్యమునకు స్థానమైనది, మగని...రక్ష - మగని = భర్త యొక్క, అసురక్ష = ప్రాణరక్ష, అమతి, అయత్తతక్ = అబుద్ధివశమున, మతిచెడియనుట. తాక్, చేయక, అయతసుక్రియతుక్ = అమన్యథ క్రీడకు, నియతిచేక్ = దైవవశమున, అతనిక్ = ఆపాండు రాజును, చేరెక్, దైవవిధి యట్లుండుటచే జేరెననుట.

తా. పతివ్రతా శిరోమణి యగు నామాద్రిభర్తృ ప్రాణరక్ష ముఖ్యమని భావింపక దైవవిధి యట్లుండుటచే మన్యథ క్రీడకుఁగా నాతనిం జేరెను

చ. మనుజవరుండు నపు నదురీమక్ ఘటియిల్లెడువిఘ్ననాక్రవ ర్తనలుగురుప్రయత్ననిహితంబులుసేయుచు, రామయోక్రియక్

నినువిడనేర్తునంచుఁగడుగనెమ్మిఁ గవుంగిటఁ జేర్చియంతటం
దనయనువాంఛ డించి తగఁగదన్పెదదర్శిఁగృతార్థుఁగామునిన్.

రామాయణ. మనుజవరుండు = మనుష్య శ్రేష్ఠుఁడు, దశరథుఁడనుట,
అట్లు, నడుమన్ = మధ్యను, ఘటియిలైడు = చేరెడు, విఘ్నవాక్ = విఘ్న
వాక్యముల, ప్రవర్తనలు = ఉసుకులు, [అయ్యో! పసివారి నెట్లంపుట యను
నిట్టి విఘాతపు మాటలఁ బలుకుటయని భావము.] గురు... వివాతంబులు
గురు = గురువైన వసిష్ఠునియొక్క, ప్రయత్న, వివాతంబులు, చేయుచున్ =
ప్రయత్నముచే మార్చినవాడై. [గురు నిర్బంధమునఁ బఠపనను మాటలు
నిలిచెనని భావము.] రామ, ఏక్రియన్, నినున్, విడన్, నేర్తును. అంచున్ =
నిన్నేలాగున విడువఁగల ననుచు, కడున్, నెమ్మిన్ = మిక్కిలి ప్రీతితో,
కవుంగిటన్, చేర్చి = కాగిలించుకొని, అంతటన్, తనయ, సువాంఛన్ =
కుమారుని మీఁది యపేక్షను, డించి = విడిచి, తదర్శిన్ = రాముని గోరు
చున్న, మునిన్ = మహర్షిని, విశ్వామిత్రుననుట, కృతార్థున్, కాన్ =
ధన్యుండగులాగున, తన్నెన్ = తృప్తిపఱచెను.

తా. విశ్వామిత్రుఁడు రాముం బంపుమని నంత నేదశరథుఁడట్లు
మాటలాడఁగా వసిష్ఠుఁడైతైనను రాముం బంపుమని నిర్బంధించుటచే నావి
ఘాత వాక్యములు వీడి ఓరామా నిన్నెట్లు విడనాడుమనని యాతనిం
గొఁగిలించుకొని తుదకాతని యెడఁగల వాంఛను వీడి విశ్వామిత్రునిష్ఠము
పూర్తిగావించి యాతనిం దృష్టిపఱచెను.

భారత. అట్లు, మనుజవరుండున్ = మనుష్య శ్రేష్ఠుఁడు, నడుమన్,
ఘటియిలైడు విఘ్నవాక్, ప్రవర్తనలు = మధ్యను గల్గి విఘ్నవాక్యములు,
ప్రాణహాని కరమగు నిక్కార్థము నలదని మాది యాడిన విఘాతవాక్యము
లనుట. గురు = గొప్పదగు, ప్రయత్న, వివాతంబులు, చేయుచున్ =
గొప్ప ప్రయత్నమున నామాటల మార్చిన వాడై, [అతి నిర్బంధమున
నావిడ విఘ్నవాక్యములు పల్కుతుండఁజేసి యనుట.] రామ ! = స్త్రీ !

మాద్రీయనుట. ఏక్రియన్, నినున్, విడన్, నేర్తున్, అంచున్ = ఏలా
శున నిన్ను విడువఁగలననుచు, కడున్, నెమ్మిన్, కవుంగిటన్, చేర్చి =
అలింగనముగావించి, అంతటన్, తన, అనువాంఛన్, డించి = తనప్రాణ
ములయందవేక్ష వీడి, [మునిశాపము చోప్పునఁ దన ప్రాణము పోయినను
సరియేయని యెంచి యనిభావము,] తదర్థిన్ = స్వప్రాణములఁ గోరుచున్న,
కామునిన్ = మన్నఁగుని, కృతార్థున్ = ప్రయోజన వంతునిగా, తగన్,
తన్నెను = తృప్తిపఱచెను. [మన్నఁగుని యిష్టము ననుసరించి యావిడతోఁ
జేరెననుట.]

తా. భర్తమాటలవిని మాది యిది ప్రాణహాని కరమని విఘ్నవాక్య
ములు పల్కినంతనే మిక్కిలి నిర్బంధించి యామెం గొంగిలించికొని తన
ప్రాణములంగూడ సరకు నేయక యామెం గూడెను.

గీ. స్వవిధివిఘ్ననిరాసంబు శీ సలుప నతఁడు

రామసాంగత్య మర్థించె శీ బ్రమదగరిమఁ

బెనుచుతదనుయాత్రకుఁ శీ దనుభవైంగఁ

[బ్రహ్మటం బై నయుత్సాహభరముఁ బూనె.

12

రామాయణ. స్వవిధి = తానుజేయు యజ్ఞవిధికి, నిరాసంబు =
విఘ్ననాశము, చలుపన్, అతఁడు = ఆ విశ్వామిత్రుఁడు, రామసాంగత్యము =
రామునిచేరికను, అర్థించెన్ = కోరెను, అంతన్, బ్రమదగరిమన్ = సంహో
షాతిశయమును, పెనుచు = పృథ్విసాందించు, తత్ = రామునియొక్క, అను
యాత్రకున్ = తనను, అనుసరించి వచ్చుటకు, తనువు = శరీరము, పొంగన్ =
ఉప్పొంగఁగా, బ్రహ్మటంబైన, స్పష్టమైన, ఉత్సాహభరమున్ = ఉత్కం
ఠాతిశయమును, పూనెన్ = పొందెను. త్వరపడెననుట.

తా. రాముని మూలమునఁ దనయజ్ఞమునకు భంగమొనర్చు రాక్ష
సులఁ జంపఁగోరి మునిదశరథుని రాముం బంపు'మని కోరెను. రాముఁడు దన

తోరాఁ బోవుచున్నాఁడనుట దెలిసినతోడనే సంతోషాతిశయమున శరీరముప్పొంగ నాతనిరాక కైత్యరపడెను.

భారత. స్వవిధి = తన దురదృష్టము, విఘ్ననిరాసంబు = విఘ్నము యొక్క నాశము, సలుపఁ, [మరణము చెందవలసిన లాగుననుండు విధి నిర్ణయము మా దియొక్క విఘ్నవాక్యములచేఁ గల్గిన యడ్డును నివారింపఁ గాననిభావము.] అతఁడు = ఆరాజు, రామసాంకత్యము = స్త్రీ సాంకత్యము, మాద్రి చేరికను, అర్థించెఁ, అంతఁ, (ప్రమన = స్త్రీ), మాద్రి. గరిమఁ, పెనుచు = గౌరవమును వృద్ధిపఱచు, తల్, అనుయాత్రకుఁ = పాండు రాజు తోడియను మరణమునకు, తనువు, పాంకఁ, ప్రస్ఫుటంబైన, ఉత్సాహభరము = ఉత్కంఠాతిశయము, పూనెఁ.

తా. పాండురాజు విధి నిర్ణయము వశమునఁ దన భార్యచెప్పవలయు విఘ్నవాక్యములు నిలిచినంతనే యామెతోఁ జేరెను. అంత కాప ప్రకారమున నాతఁడు మరణింపఁగనే యాతని భార్యయగు మాద్రి యక్కాలమున జ్ఞానపాత్రముగా నుండిన భర్తృను మరణ వ్యాపారమునకై తానెంతయు సుతానా వంతురాలయ్యెను.

మహాస్రగధర. తలఁపిల్లుత్సాహమొందం శ్రీ దనయజన పరి

[తాణమర్థించియొక్కం

దళితా పత్యానురక్తిస్సహిపు సనుగతి

నానురాఁ బూనకుండి

స్వలనొప్పన్నాన్చి స్వస్థానమునకుఁ జనియె

[నాము నాత్మేకుఁ బ్రేమా

త్యలఘు శ్రేయ స్సమిత్రానవరతనయ యో

గాఘ్యఁ దోడ్కొంచు వేడ్కన్. 18

రామాయణ. తలంపు = తలంపు, ఇట్లు, ఉత్సాహము, ఒందఁ = ఉత్సాహమును బొందఁగా, తన, యజన, పరితాణ = నిజయజ్ఞ రక్షణమును, అర్థించి = కోరి, ఆ, కందలిత, ఆ పత్యానురక్తి, ఆచిగిర్చిన పుత్రానురాగము గలవానిని, మహిపుణ్ = రాజును, దశరథుననుట. అనుగతి, తాను, రాణ్, పూనకుండఁ = తనతో నారాజురాల బూనకుండునట్లు, వలను = ఉపాయము, ఒప్పుణ్, మాన్చి, = మానుపి, [యుక్తమగు లాగున బోధించి యాతనిమరల్చి యనిభావము.] [ప్రేమ.....ఆధ్యుక్ - ప్రేమ = ప్రీతిచే, అత్యలము = కడునధిక మగునట్లు, శ్రేయః = శ్రేష్ఠుడైన, సుమిత్రా = సుమిత్రయొక్క, అనవర, తనయ = చిన్నకుమారుడగు కాని వానితో, [పెద్దకుమారుడగు లక్ష్మణుని తోననుట.] యోగాధ్యుక్ = కూడికగలవానిని, ఆత్మేశుక్ = పరబ్రహ్మస్వరూపుని, రాముక్ = రాముని, వేడ్క, తోడ్కొందుక్ = పిలుచుకొనుచు, స్వస్థానమునకుక్ = తన తోటికి, తనయాశ్రమమును గుఱించి యనుట. చనయెక్ = వెడలెను.

తా. మనస్సునందలి యుత్సాహ మభివృద్ధమగుచుండఁగా, దనయజ్ఞ రక్షణముకోరి, పుత్రన్నేహమునదన వెంట రానుద్యమించిన దశరథునకు యుక్తమగు మాటలుచెప్పి యాతనిమరల్చి మిక్కిలిశ్రేష్ఠుడగు లక్ష్మణునితోఁ గూడిన, పరబ్రహ్మస్వరూపుడగు రాముని దనవెంట నిడి కొని నిజాశ్రమమును గుఱించి వెడలెను.

“శ్రేయః” శ్రేయాక్ శ్రేష్ఠః పుష్కలశ్చ.” అని యమరము.

“అనవరజ.” “యపి యోవరజానుజాః” అని యమరము.

“కం, దలితాపత్యానురక్తి మహిపుననుచోట, దశారము ముందుండు బిందువునకును, మకారమునకును యతిచెల్లుటకు; “టతపవర్గాక్షరములకు డాపలించి, యొనరనూదిన బిందువులుండె నేని, వరుసగానమలు వరులగు వానికెల్ల, నపనిఁ గొందఱునుకవుల యనుమతమున.” కావ్యాలంకార చూడామణి.

“కం, దశమాత్కార పరంపరలో పయిపయిన్ మధ్యాహ్నముం దెల్పెడి” అని పెద్దనార్యుడు ప్రయోగించియున్నాడు.

“స్వస్థానమునకు” ద్వితీయార్థమున వృత్తి.

భారత. తలఁపు, ఇట్లు, ఉత్సాహము, ఒండె = మాద్రితనతలంపు, [ఇట్లుభర్తతో ననుమరణము గావింపవలయునను సుత్సాహము] పొందగా, అక్క = కుంతిని, తనయ, జన, పరిత్రాణము, అర్థించి = పుత్రులరక్షణముగోరి, దలిత, ... అనురక్తి - దలిత = ఖండింపబడిన, అపత్య = కుమారులయందలి, అనురక్తి = ప్రీతిచే, పుత్రప్రీతిని విడనాడియనుట. మహిపునసుగతి = రాజువెంట, తాను = కుంతి, రాన్, పూనకుండె = రాకుండునట్లు, వలను, ఒప్పె, మాన్చి = ఉపాయముచేమాన్చి, ప్రేమ... ఆధ్యధు - ప్రేమ = ప్రీతిచే, అత్యలఘు = మిక్కిలిగొప్పదగు, శ్రేయః = పుణ్యమునకు, సుమిత్ర = చెలికాడైన, అనవరత = ఎల్లప్పుడు, నయ = నీతితోడి, యోగాధ్యు = ఆత్మయోగసంపన్నుని, రామున్ = మనోహరుడైన, ఆత్మేకున్ = తనభర్తను, తోడ్కొందున్, స్వః, స్థానమునకు = స్వర్గస్థానమునకు, అరిగెన్ = వెళ్లెను. మాద్రయసుమరణము గావించెననుట.

తా. మాద్రితనకు భర్తతో సహగమనము నేయవలయునను సుత్సాహముండుటచే దన యక్కయగు కుంతిని పుత్రుల రక్షింపుమని కోరి, పుత్రప్రీతిని విడనాడి, భర్తతో నామెయు సహగమనము గావింపకుండునట్లు పాయమున మరలించి, మిక్కిలి పుణ్యముగల తన భర్తతో ననుమరణవిధానమున స్వర్గము చేరెను.

“అక్కం దలిత” ఇటద్రుతమునకు బిందువగుటకు, “అయ్యంత్య నకారమునున్నల భినవదండి” అర్ధ భాషా భూషణము.

“శ్రమ్యని లతాంతములకు మ్మెనసి.” అని నన్నయభట్టు ప్రయోగించెను.

“శ్రేయః” “స్వాధర్మ మస్త్రియాంపుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం” అని యమరము. ఇటస్వస్థానమున నపుడు రామాయణార్థమున స్వస్థానమనియు, భారతార్థమున స్వః + స్థానముః = స్వస్థానము అని సకారద్విత్యముతోను రూపములుత్పన్నమైనను శ్రేష్ఠార్థసిద్ధికై స్వస్థానమని ద్వితీయసకార రహిత మగురూపమునేగ్రహించెను.

మహాస్రగ్ధరా లక్షణము. “లసదుద్యత్కిర్తి వల్లీలభితగుణ గణా లంకృతాంగాసతాన, స్థసరాగంబుల్ మహాస్రగ్ధరకు వసుమునిస్థాన విశ్రాంతి నొప్పున్” భీమన.

గీ. అట్లు తండ్రిచేత విస్మయ్యలైన యట్టి

రాక్షాసులు సహజన శ్రీ నీకయాత్రఁ

బూన సంయమిశ్వరనీయ శ్రీ మానులగుచుఁ

జనిరి నిజపురమునకు విశేషాదమొదన.

14

రామాయణ. అట్లు, తండ్రిచేతఁ = దశరథునిచే, విస్మయ్యలైన యట్టి, రాక్షసులు = రామలక్ష్మణులు, నిజపురమునకుఁ = ఆయోధ్యకు, ఆయోధ్యయందలి జనులకనుట. విశేషము = దుఃఖము. ఒదవఁ = కలు గఁగా, సహజఁ = స్వభావసిద్ధమయిన, అనీకయాత్రఁ = దండయాత్రను, పూని, సంయమిశ్వరనీయమానులు = విశ్వామిత్రునిచేఁ దోడ్కొనిపోఁబడు వారు, అగుచుఁ, చనిరి = వెడలిరి.

తా. రామలక్ష్మణులు దశరథుఁ డంపినంతనే నిజవియోగమున నయోధ్యావాసులు దుఃఖించుచుండ యుద్ధయాత్రంబూని, విశ్వామిత్రుని వెంట నరిగిరి.

“అనీకయాత్ర.” అస్త్రియాం సమరానీకరణాః” అని యమరము.

భారత. అట్లు, తండ్రిచేతఁ = పాండురాజుచే, విస్మయ్యలైనయట్టి = విడువఁబడినట్టి, తండ్రిలేనివారై యనుట. రాక్షసులు = పాండవులు, సహజనీకయాత్రఁ = తల్లియగు కుంతీదేవితోఁగూడిన యాత్రను, పూని,

సంయమిశ్వర = మహర్షులచేత, నీయమానులు = పిలుచుకొని రావలెను వారు, అగుచు, నిజపురయునకు = వారిపట్టణముగు వాస్తవము, విషాదము, ఒదవక, చనిరి = వెడలిరి.

తా. పాండవులు, పాండురాజు మరణానంతరమున గుంతిలోడ మహర్షులు వోడ్కొని పోవుచుండ, వీరియవస్థనుజూచి వాస్తవాపురము నందలివారు దుఃఖించుచుండ నప్పరమున కరిగిరి.

“సంయమిశ్వర.” సవర్ణ దీర్ఘసంధి. “అకస్సనర్ణే దీర్ఘః” పాణిని.

సీ. అత్తైఱంగునఁ జనునప్పడు దమవార్త

దవుదవులను విని శ తత్పథంబు

నందు మద్రప్రాధి శ మందాటక మహేభ

హరిశతాంగ సమృద్ధి శ గరము మించు

సముద్రగతరబలశంపద లెదురుగాఁ

గనిజపితృజ్యేష్ఠుఁ శ డనుప నతని

ప్రియముగారాము సంశ్రీతధర్మ గుణమైన

యమ్ముబుధాళికి శ సమ్మదికిర

గీ. మగుచుఁ బరఁగె నమ్మోహబల ముదము భ

జించి యమరనిగరి శ జేరి నంతె

నక్కుమారు లరిగి శ రావలనూనని

గాఢధృతిని మానికథలు వినుచు.

15

రామాయణ. అత్తైఱంగునక = అలాగున, చనునప్పడు = పోవు నప్పడు, రామలక్ష్మణు లట్లు విశ్వామిత్రునితో నేఁగునపుడనుట. తమ వార్త = రామలక్ష్మణులవార్త, దవుదవులను = దూరదూరముగా, విని, తత్పథంబునందుక = వారిమార్గమున, మద్రప్రాధిమక = మదోద్రేకము గల, తాటక, మహేభ = గొప్పయేనుగులయొక్కయు, హరి = సిం

హము యొక్కయు, శత, అంక = నూజుసంఖ్యలుగల శరీరములయొక్క, సమృద్ధి = అతిశయస్ఫూర్తిచే, కరము = మిక్కిలి, మించు = అతిశయించు, సముదగ్రతరబలసంపద = అత్యంత బలసమృద్ధి గలదానిని, ఎదురుగా, కని=ఎదుటఁజూచి, జపితృశ్యేష్ఠుఁడు = ఋషిశ్రేష్ఠుఁడగు విశ్వామిత్రుఁడు, అనుపఁగా = అనుజ్ఞనీయఁగా, అతనిప్రియముగా = విశ్వామిత్రునకుఁ బ్రియముగల్గులాగున, రాము=రామునియొక్క, సంక్రిత = చేరిన, ధర్మ = వింటియొక్క, గుణమైన = అద్వైతాదుగల, అయ్యు = బాణము, బుధాళికి = దేవతలసమూహమునకు, సమృద్ధకరము, అగుచు = సంతోషకరమగుచు, అమ్మహాబల=గొప్పబలముగల యాతాటక, ముదము, భజించి = సంతోషమునంది, అమరవగరి, చేర = స్వర్గముచేరువట్లు, పరఁగె = పఱచెను, అంతి = పిమ్మట, అక్కుమారులు = రామ లక్ష్మణులు, ఆవల, మానని = విడువని, గాఢధృతి = పూర్ణధైర్యముతో, మానికథలు = విశ్వామిత్రుఁడు చెప్పకథలను, వినుచు = అరిగిరి.

తా. రామలక్ష్మణులు విశ్వామిత్రుని వెంటవచ్చుచుండఁగా దూరము నుండియే వీరువచ్చు వార్తవిని తాటక యెదురరాఁగ, రాముఁడు స్త్రీవధ పాపములమగుటఁ దనకిష్టము లేకుండినను విశ్వామిత్రు నానతిచేఁ దన చేతి బాణమున నా రక్కసిని స్వర్గమున కనివెను. ఆవల మహర్షి చెప్పకథలాలకించుచు నాతని వెంటనరిగిరి.

“హరి” . “ఽంహోమృగేంద్రః పంచాస్యో హర్యక్షఃకేసరీ హరిః.” అని యమరము.

“ధర్మ” “అథధర్మోస్త్రీ, పుణ్యేసామాన్యభావయోః, చాప న్యా యాధ్వరాహింసా యజ్ఞాచార యమేషువా.” నానార్థరత్నమాల.

“గుణ.” “మార్వీజ్యాశింజనీగుణః.” అని యమరము.

“అయ్యు.” “తనరుశరము శోలములికమ్ము తూపునా శూల పాణి.” అంధ్రనామసంగ్రహము.

భారత. అత్తైఱంగునఁ, చనునప్పడు = పాండవులట్లు హస్తినాపురముంజేర నరుగునప్పడు, తమవార్త, దవుదవ్వలను, విని = దూరము నుండియే యాలకించి, తత్పథంబునందుఁ, మదప్రాణిఁ = మదాతిరేకముచే, మందాటక = తిన్నఁగానంచరించు, మహేభ = గొప్పయేనుఁగుల యొక్కయు, హరి = గుఱ్ఱములయొక్కయు, శతాంగ = రథముల యొక్కయు, సమృద్ధిఁ, కరము, మించు, సముదగ్రతర, బలసంపదఁ = సేనాసంపదను, నిజ, పితృశ్రేష్ఠుఁడు = తమ పెదతండ్రి, ఎదురుగాఁగఁ, అనుపఁ = పంపఁగా, అతిని ప్రియము = ఆధృతరాష్ట్రాని క్రీతియు, గారాము = గౌరవము, సంక్రత = ఆశ్రయించిన, ధర్మగుణమై, నయమ్ము = నీతి, బుధానికిఁ = పెద్దలకు, సమ్మదకరము, అగుచుఁ, పరఁగెఁ, అమ్మహాబలము = ఆగొప్పసేన, తముఁ, భజించి, ఆమరఁ = ఒప్పఁగా, ఆపలమాన = ఇంచుక చలించుచున్న, నిగాఢధృతిని = అధికధైర్యమున, మానికథలు = మునిజనులు చెప్పెడికథలు, వినుచుఁ, అంతఁ, ఆ, కుమారులు = పాండవులు, సగరిఁ, చేరఁ, అరిగిరి = హస్తినంజేరఁబోయిరి.

తా. తమ్మునికుమారులు నచ్చుచుండుటచెలిసి ధృతరాష్ట్రుఁడు చతురంగబలముల నెదురనంపి వారిం బిలుచుకొని రమ్మనెను. బాలురాసేనల తోఁగూడి మునులుచెప్పెడి కథలు వినుచు హస్తినంజేర నరిగిరి.

“అటక” “అటగతా” అనుధాతువుమీఁద ముఖ్యోత్పయము.

“హరి.” “హరిర్యమార్కాశ్వాగ్నిండు, విష్ణ్వద్రాం శుకుశేషువా, వాయుభేకాహిసింహేషు, కపాచకపితేత్రిషు.” నానార్థరత్నము.

“శతాంగ.” “శతాంగస్స్యంసనోరథః” అని యమరము.

“ఆపలమాన” “ఆజీషదర్శభివ్యాప్తా.” అని యమరము.

“గారాము” “పేర్ని యర్నిలి మక్కుపకూర్కి నెమ్మి, నెనిరుగా దిలిగారాము నెయ్యమింపు, ప్రేముడి యనుంగుముద్దనఁ బ్రియమునకును, నామధేయంబులయ్యె.” ఆంధ్రనామ శేషము.

సీ. ఆరీతిఁజని తమరయూనగరంబు ప్ర
 వేశించి మెలంగ నుద్యోగి నడరు
 సప్రపయోధుల ర నంబకంబులనాఁగి
 తన్నహశ్రమశోకరదైన్యభరము
 హరియించుటకుఁ దమరకురువృద్ధు లొసఁగెను
 బహుళతాపసహిత ర భాషితులు
 దీ వెనల్విన యవిరధేయత తోడఁ జే
 కొనుచును వెండియురనెనరుదొరలు

గీ. గౌరవము లొనర్పఁ ర కైకొంచుఁ గ్రమమునఁ
 బిత్తవియోగచింతఁ ర బిదిలిక్రిడ
 సలిపి రెల్లప్రాద్దు ర సన్మానసస్థితిఁ
 జాల ధార్తరాష్ట్ర ర లీలఁ దగిలి.

16

రామాయణ. ఆరీతిఁ, చని = వెళ్లి, తమయానన్ = తమయాజ్ఞ
 యందు, కరంబు = మిక్కిలి, మెలంగఁ = మహద్దులు మెలంగఁగా,
 [స్వోద్దిష్టరాక్షస సంహారకులగుటచేదదర్శముగా రామలక్ష్మణు లెట్లు
 చెప్పిననట్లుండి యని భావము.] ప్రవేశించి=ఆశ్రమము ప్రవేశించి, ఉద్యో
 త్తిఁ, అడరు = గర్వముచే విజృంభించుచున్న, అప్రప, యోధులఁ =
 రాక్షసవీరులను, అంబకంబులఁ, ఆఁగి = బాణములచే నివారించి, తత్...
 భరము = తత్, మహాశ్రమ = ఆగొప్ప యాశ్రమముయొక్క, శోక =
 వ్యసనముయొక్కయు, దైన్య = దీనత్వము యొక్కయు, భారమును,
 హరియించుటకుఁ = పోఁగొట్టుటచే, [ఆశ్రమ శోకదైన్యభరమునుట
 “గంగాయాం ఘోషః” అనుటవలె లక్షణ. ఆశ్రమమున నుండెడి
 మహద్దులయొక్క శోకదైన్యభరమని భావము. హరియించుటకు ‘అని తృతీ
 యార్థమున వుపి.] తమకున్ = రామలక్ష్మణులకు, ఉరువృద్ధుల్ = మిక్కిట

మగు నభివృద్ధులు, ఒకఁ గెడు=ఇచ్చుచుండు, బహుళ...భాషితములు—
 బహుళ=అనేకులగు, తాపస=మహర్షి జనుల, హితభాషితములు = మేలొసఁ
 గడిమాటలగు, దీవెనల్ = ఆశీర్వాదములను, వినయ, విధేయతతోడఁ,
 అడఁకువతోడను, విధేయతతోడను, అణఁగిమణఁగి యుండుటతోడననుట.
 చేకొనుచుఁ = గ్రహించుచు, వెండియుఁ = ఇంకను, నెనరు దొరలు =
 ప్రియముగల్గించునట్టి, గౌరవముల్, ఒనర్పఁ = మహర్షులు గౌరవింపఁగా,
 కైకొందుఁ = గ్రహించుచు, క్రమమునఁ = సరుసఁగా, పితృవియోగ
 చింతఁ = తండ్రియగు దశరథుని వీడుటవలనఁ గల్గినచింతను, ప్రిదిలి =
 వీడి, ఎల్లప్రాదుర్భావఁ = ఎల్లప్పుడును, సత్, మానస, స్థితిఁ = సత్పురుషుల
 మనస్సులనెడి మానససరస్సునందలి యునికిచే, చాలఁ = మిక్కిలి, ధార్మ
 రాష్ట్రీలీలఁ, తగిలి = హంసలసామ్యమునంది, క్రీడసలిపిరి = విసోదించు
 చుంపిరి.

తా. రామలక్ష్మణులారాశ్రమము ప్రవేశించి, యచ్చటి మహర్షులు వీరి
 మాటచొప్పున నడచికొనుచుండఁగా, గర్వోద్రిక్తులగు రాక్షసవీరుల నిజ
 బాణముల నివారించి, యచ్చటి ఋషుల దుఃఖము పోఁగొట్టిరి. అంత
 నామహర్షులు సంతసిల్లివీరికి మేలుకలుగులాగున నాశీర్వాదింప వినయ
 విధేయతలతో నా దీవెనలంగ్రహించిరి. మహర్షులు ప్రీతిచే నొనర్చు గౌరవ
 ముల నందికొని పితృవియోగమువలని చింతనుమానిరి. సత్పురుషుల మనస్సుల
 నెడిమానస సరస్సులలో మనికిచే హంసలవిధము నైకొని విసోదించుచుండిరి.

“తమయాన కిరింబుమెలఁగె” అనుసలమున రాక్షసులయాజ్ఞ
 యని యగ్ధము గావింపవచ్చునుగాని, రామలక్ష్మణుల యాజ్ఞయనుటయే
 కవియాశయము.

“అన.” “అష్ట ప్రియానతియాజ్ఞయాన.” ఆంధ్రభాషాభూషణము.

“అనప” “రాక్షసః కోణపః క్రవ్యాత్క్రివ్యాదోఽనప
 ఆశరః.” అనియమరము. “అనంరక్తంపిబతీత్యనపః.” గురు బాల
 | పబోధిక.

“సన్యాసస్థితిః” అనుచోళ్లిప్తరూపకము. “సితాంశువర్ణైవ యతిస్సతద్గుణైః” అని శ్రీహర్షుఁడు ప్రయోగించెను.

“ధార్తరాష్ట్రీలీలః.” “ధార్తరాష్ట్రా స్థితేతరాః” అని యమరము.

భారత. ఆరీతిః, చని, తమ, ఆనగరంబు = తమపట్టణమగు హస్తినను, ప్రవేశించి, మెలఁగఁ = వర్తించుచుండఁగా, ఉద్వృత్తిఁ, అడఁగు = మిక్కిలియధికమైన, అస్ర = కన్నీరనెడి, పయోఘులఁ = సముద్రములను, అంబకంబులఁ = కన్నులయందు, ఆఁగి = నిలిపి, తత్, భరము - తత్ = ఆ, మహాశ్రమ = గొప్పప్రయాసవలని, శోకదైన్య భరము = దుఃఖదీనత్వములయొక్క యతిశయమును, హరియించుటకుఁ, తమ, కురువృద్ధులు = కురువంశమునందలి వృద్ధులగు, భీష్మాదులు, ఒనఁగెడు, బహుః..... భాషితములు—బహుః = మిక్కిటములైన, తాపసహిత = పరితాపముతోఁ గూడిన, భాషితములు = మాటలను, దీవెనల్, = అశీర్వాదములు, వినయ, విధేయతతోడఁ, చేకొనుచుఁ = గ్రహించుచు, వెండియుఁ, నెనరు = ప్రీయముగల, దొరలు = రాజులు, గౌరవములు, ఒనర్పఁ, కైకొంచుఁ = గ్రహించుచు, క్రమమునఁ, పితృవియోగచింత = తండ్రి మరణమువలని చింతను, పిదిలి, ఎల్లప్రాద్దున్, సన్యాసస్థితిఁ = మంచి మనోవ్యాపారముచేత, చాలఁ = ధార్తరాష్ట్రీలీలఁ = దుర్యోధనాదులయొక్క లీలయందు, తగిలి, క్రీడ, సలిపిరి.

తా. అట్లు వెడలిన యాపాండవులు తమపట్టణమగు హస్తినాపురముంజేరిరి. భీష్మాదులు శోకభరమునవచ్చుకన్నీళ్లు కండ్లయందే యాపికొని పాండవుల శోకమపనయింపఁ బరితాపసహిత వాక్యములాడుచు నాశీర్వాదింప వారు దానిని వినయవిధేయతతో గ్రహించిరి. ప్రీయముగల దొరలు నేయు గౌరవములంగ్రహించి క్రమముగఁ దండ్రిమరణమువలని దుఃఖము వీడి, మంచిమనస్సుతో దుర్యోధనాదులఁజేరి యాడుకొనుచుండిరి.

“అస్రము.” “ప్రసమశ్రుణిశీతే” అని యమరము.

“అంబకము.” “అంబకం నేత్రశరయోః” అని విశ్వము.

“భరము.” “భరోతిశయభారయోః” నానార్థరత్నమాల.

“చేకొనుచు, కైకొంచు” ఇవి శబ్దపల్లవములు.

“కైకొంచు” చువర్ణకంబుపరంబగునపుడవ్యాదుల కుత్వలోపంచేసి సుస్థానంబున బిందువేసి విభాషనగు.” బాలవ్యాకరణము.

మ. అమితప్రాధిగధార్మికాగ్రియ పితృవ్యాదృప్త వృత్తిస్సహోత్తమ భక్తిగ్రహించి శాంతినననత్యక్తీచమత్కారపక్తిమసౌభాగ్యధురీణ తన్నహిమహర్షి స్వాంత లీలోచితోత్తమసంక్రీడలొనర్చిరక్కొనుదులారత్నజ్ఞాతి సఖ్యాధ్యులై.

రామాయణ. అమితప్రాధి, గ = మిక్కిలి గొప్పతనము నందిన,

ధార్మిక = విలుకాండ్రలో, అగ్రియ = శ్రేష్ఠుడైన, పితృ = తండ్రియైన దశరథునిచే, వ్యాదృప్త = ఆజ్ఞాపింపబడిన, వృత్తి = వర్తనమును, మహోత్తమభక్తి = మిక్కిలి గొప్పదగుభక్తిచే, గ్రహించి ద్రశరథుడు “మహర్షుల యాజ్ఞ ననుసరింపుడు వారి కుత్సాహముగల్గునట్లు నడచికొనుడు” యున్నగు సుపదేశములందేసి యుండుటచే నాలాగుననే నడచికొనుచుండిరని భావము.] శాంత..... సంక్రీడలు—శాంత = శాంత గుణమునందిన, పరస్పరవిరోధము లేనియనుట. నవ = ప్రాయపునియునైన, సత్య = జంతువులయొక్క, క్రి = సమృద్ధియొక్క, సమాహుయొక్క యనుట. చమత్కార = చేతలాటయులచే, పక్తిమ = పరిపక్వమైన, సౌభాగ్య = ఒప్పదమును, ధురీణ = వహించిన, తన్నహి = ఆయాశ్రమప్రదేశముననున్న, మహర్షి = మునులయొక్క, స్వాంత = మనస్సులకు, లీలోచిత = ఉల్లాసమునకుదగ్గిన, ఉత్తమసంక్రీడలు = గొప్పక్రీడలను, అక్కొనుదులు = ఆరాజకుమారులు, రామలక్ష్మణులనుట. ఆత్మజ్ఞ = బ్రహ్మజ్ఞులగు మహర్షులతో, అతిసఖ్యాధ్యులై = మిక్కిలి స్నేహముగలవారై, ఒనర్చిరి = చేసిరి.

తా. రామలక్ష్మణులు దశరథోపదేశము భక్తితో గ్రహించి, పరస్పరవైషమ్యములు మానివేర్తిండు సింహాదిజంతు సమాహముగల యాయా శ్రమభూమియందలి మహర్షులతో మైత్రిగల్గి యుత్తమ క్రీడలానర్చిరి.

“ధార్మికాగ్రియ” “పరార్థ్యాగ్రప్రాగ్రసర, ప్రాగ్రాగ్రాగ్రియ మగ్రియం.” అని యమరము.

భారత. అమిత ప్రాణిగణ, ధార్మిక = ధర్మాత్ముడైన, అగ్రియ పితృవ్య = పెద్దతండ్రియగు ధృతరాష్ట్రునిచే, ఆదిప్రవృత్తి = ఉపదిష్టమైన వర్తనను, మహోత్సాహభక్తి, గ్రహించి, శాంతినప = భీష్మునియొక్క, సత్వశ్రీ = బలసంపద యొక్క, చమత్కార = చాతుర్యముచే, సక్రిమ = పరిపక్వమయిన, సౌభాగ్యధురీణ = ఒప్పినను నహించిన, తస్మహిమ = ఆధృతరాష్ట్రుని నైశ్వర్యముచే, హర్షి = సంతోషించుచున్న, స్వాంత = మనస్సునందలి = లీల = విలాసమునకు, ఉచిత = తగిన, ఉత్తిమ, సంక్రీడలు = ఆటలు, ఆ, కొమరులు = ఆరాజపుత్రులు, పాండవులనట. అత్ని = తమయొక్క, జ్ఞాతి = దాయాదులగు దుర్యోధ నాదులతో, సఖ్యాఘ్నలై, ఒనర్చిరి. చేసిరి.

తా. ధర్మాత్ముడగు తమ పెదతండ్రి చేసిన హితోపదేశమును భక్తితో గ్రహించి, భీష్మచార్య బలసమ్మద్ధిచే గల్గిన యాధృతరాష్ట్రుని నైశ్వర్యమునకుఁ దగినలాగున జ్ఞాతులగు దుర్యోధ నాదులతోఁ గూడి పాండవు లాడుచుండిరి.

“పితృవ్య.” “పితృభ్రాతాపితృ వ్యస్సాన్” అని యమరము.

శా. శశ్వత్సన్ధురిత స్వబాహుబలభీష్మప్రాథ చాపక్రియ
ల్విశ్వామిత్ర వితానవిఘ్నభయవిరక్లేషంబాసర్పణ జగ
ద్విశ్వాస్యస్థితః జాలియున్నినములఁ గ వీరాభ్యకుల్లాంచిత
త్రైశ్వర్యాహమికా విశృంఖలవిరహారంభవిప్రసంభముల్.

రామాయణ. శశ్వత్.....క్రియల్—శశ్వత్ = చక్కగా,
విస్ఫురిత = ప్రకాశించుచున్న, బాహుబల = భుజబలముచే, భీష్మ =
భయంకరమైన, ప్రాథ, చాపక్రియల్ = ధనుర్వాహరములు, విశ్వా
మిత్ర.....విశ్లేషంబు—విశ్వామిత్ర, వితాన = విశ్వామిత్రునియజ్ఞము
యొక్క, విఘ్న = విఘాతమువలని, భయ = భీతియొక్క, విశ్లేషంబు =
ఎడబాటును, ఒనర్పక్, జగత్, విశ్వాస్యస్థితిక్ = లోతులు నమ్మరీతిని,
చాలియున్కిక్ = చాలియుండుటచే, ఆ, వీరార్భకుల్ = ఆపీరబాలురు,
రామలక్ష్మణులనుట. ఆటులక్, అత్యైశ్వర్య.....విస్రంభముల్—అత్యై
శ్వర్య = ఈశ్వరికృత్యమును మీసిన, అహమికా = గర్వమునుండి, విశృం
ఖల = స్వేచ్ఛగానుండిన, విహార, ఆరంభ = క్రీడాప్రయత్నము నందలి,
విస్రంభముల్ = వేడుకలను, కాంచరి = పొందిరి.

తా. తమ బాహుబలమున భయంకరమగు విలువిద్య విశ్వామిత్ర
యాగవిఘ్న నిరాసముగావింపఁగ నెల్లరును నమ్మజాలి యుండుటచే
గర్వరహితుమగు క్రీడలయందు వేడ్కగల వారైరి.

“వితాన.” “క్రతువిస్తార యోరస్త్రీ వితానం త్రిమతూచ్ఛకే,” అని
యమరము.

“విశ్వర్య.” “గుణవనన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ” అను
పాణిని సూత్రమున నిటచ్యవ్రాప్యము.

భారత. శశ్వత్, విస్ఫురిత, స్వబాహుబల = తమ భుజబలములతోడ
భీష్మ = భీష్మాచార్యులయొక్క, చాపక్రియల్, విశ్వ.... విశ్లేషంబు—
విశ్వ = సమస్తమైన, అమిత్ర = శత్రువులయొక్క, వితాన = సమూహము
వలని, విఘ్నభయ = విఘాతమువలని భయమునుండి, విశ్లేషంబు, ఒనర్పక్ =
పోగొట్టఁగా, జగద్విశ్వాస్యస్థితిన్, చాలియున్కిక్, ఆటులక్, వీరార్భ
కుల్ = ఆకారవ పొందవులు, అత్యైశ్వర్య = అమిత్యైశ్వర్యమువలని,
అహమికా = అహంకారమును, విశృంఖలవిహార = స్వేచ్ఛాసం చారమును,

ఆరంభ, విప్రసంభముల్ = ఆరంభముల యందుఁగల విశ్వాసములును, కాంచిరి.

తా. చక్కఁగాఁ బ్రకాశించునట్టి తమభుజబలమునకు భీష్మచార్యుల చాకాశలము లోడ్పడ, శత్రువులజయించి యాకారప పాండవు లైశ్వర్యాధిక్యముచే గర్వించి స్వేచ్ఛావిహారములు సల్పుచు వారంభ విశ్వాసము గాంచి యుండిరి.

“విప్రసంభ.” “సమావిప్రసంభ విశ్వాసా” - అని యమరము.

సీ. ఇమ్మాడ్కి నయ్యన్నరదమ్ములసాప ల
 వార్యభేలల నతిరవ్యాప్తమైన
 యాసవనక్షోణీరయందును సరసుల
 గరిడి నిష్టపురాణపరిచితిఁ బ్రియ
 ముందెడుసమయంబునందాటకా కుమా
 రు లలోలసన్నలరూఢి నెందు
 మాటుద్దిలే కొప్పు న మీటు భీమోద్ధతి
 ప్రబలంగఁ దారానరణి మెలంగఁ

గీ. గడఁక చాలక కడుఁ న గలఁగెడుతాపన
 నాథహృదయవర్తనంబు దిరము
 గాఁగఁ దేర్చి బాధకలితనుయోధనా
 దులగు రాజనందరనులు గడంగి.

19

రామాయణ. ఇమ్మాడ్కిన్ = ఈలాగున, ఆ, అన్న దమ్ములు = ఆసోదరులు, ఆపాపలప = పాపలేశమునులేని, ఆర్యభేలన్ = గొప్పవారి యొక్క విహారములచేత, అతివ్యాప్తమైన = మిక్కిలివ్యాపించిన, ఆసవనక్షోణీయందును = ఆయుజ్జవాటము నందును, సరసుగరిడిన్ = రసికుల వెంబడి, ఇష్టపురాణ పరిచితిన్ = ప్రీయమగు పురాణముల శ్రవణముల

చేతను, ప్రియమందెడు సమయంబునక = ప్రియపడు తరుణమున, తాటకా
కుమాదులు = తాటకా పుత్రులగు సుబాహు మారీచులు, అలోల... రూఢిక్ —
అలోల = చలింపని, సద్బల = గొప్ప నేనలవలని, రూఢిక్ = శ్రేష్ఠ
ముచే, ఎందుక్ = ఎచ్చటను, మాటుద్దీలేక = సమానులులేక, ఒప్పుమీటు =
భీమాన్ధతిక్ = భీకరగర్వముచే, ప్రబలంగక్ = ప్రబలుచుండఁగా,
తారాసరణిక్ = ఆకాశమున, మెలంగక్, కడఁక, చాలక = పూనికలేక,
కడుక్, కలఁగెడు = కలఁతనెందు, తాపసనాథ = విశ్వామిత్రుని,
హృదయ వర్తనంబుక్ = చిత్త వృత్తిని, తిరముగాఁగక్ = స్థిరమగునట్లు,
తేర్చి, బాధ, కలిత = మిక్కిలి చేయఁబడిన; సుయోధ = మంచియోధు
లకు సంబంధించిన, నాదులగుదుక్ = సింహనాదముగలవారగుచు, రాజనంద
నులు = రామలక్ష్మణులు, కడంగి = ప్రయత్నించి.

తా. రామలక్ష్మణుల యాశ్రమ ప్రదేశమునఁ జెద్దలచెంతఁబురాణ
శ్రవణాదులు నేయుచుండఁ దాట కాతనయు లగు సుబాహు మారీచులు,
నేనాసమన్వితులయి యాకాశమున నిలువ విశ్వామిత్రుని మనసుకలఁత నం
దెను. రాజపుత్రులారని చిత్తము స్థిరపడునట్లు దిక్కులు మాటుప్రేగునట్లు
సింహనాదము గావించి. మీఁది పద్యముతో దీని కన్వయము.

“గరిడి” “చెంత కుఱగలిడగఱచేర్చి పొంత, దాపుసరసకలను పజ్జ
ప్రావునొద్ద, యండచిక్కిగరిడి యననమరనాస, మీపనామములుమనోన్లు
సాంబ” సాంబనిఘంటువు.

“ఉద్ది” “ఈడుదినసుసాటి యెనదొరసరిజోడు, సవతుమాద్రి యుద్ది
జతతరంబు, పురుడునాఁగ సదృశములకివి యాఖ్యలొ, వివిధగుణసనాథ
విశ్వనాథ” ఆంధ్రనామ సంగ్రహము.

భారత. ఇమ్మొక్కిక్, ఆయన్నదమ్ముల పాపలు = ధృతరాష్ట్ర
పాండురాజు తనయులు, కారవ పాండవులనుట. అవార్య = అడ్డగింపని,
భేలలక్ = అటలయందు, అతివ్యాప్తమైన, ఆశక్ = అశచే, వనక్షోణి

యందును, = అరణ్య ప్రదేశముల యందును, సరసులక్ = కొలఁకు లం
దును, గరిడిక్ = సాముకూటమునందును, ఇష్టపురాణ, పరిచితిక్ =
వేడుకలయందుఁ బరిచయము చేతను, ప్రేయమందెడు, సమయమందుక్ = తరు
ణమునందు, ఆటకుక్ = క్రీడకు, ఆకుమారులలోక్ = కారవపాండవు
లలో, లసత్ ... రూఢిక్ — లసత్ = ప్రకాశించెడు, బలరూఢిక్ =
శౌర్యాతిశయమున, ఎందుక్, మాటుద్ది, లేక, ఒప్పుమీటు, భీమాద్ధతి =
భీమనియాద్ధత్వము, ప్రబలంగక్, తారు = తాము, కారవులనుట. ఆస
రణిక్ = అవిధమున, మెలంగక్, కడఁకచాలక = అట్లుండుటకుఁ దైర్యము
చాలక, కడుక్, కలఁగెడు, తాప, సనాథ = పరితాపముతోఁ గూడిన,
హృదయ వర్జనంబున, తిరుముగాఁగక్, తేర్చి = తేర్చివని, బాధ = ప్రతి
జ్ఞతో, చంపవలయునను ప్రతిజ్ఞతో, కలితి = కూడిన, దుర్యోధనాదులు =
దుర్యోధనుఁడు యున్నగు, రాజనందనులు, కడంగి.

తా. కారవపాండవులుపసనాది ప్రదేశముల విహరించుచుండ,
వారిలో భీమునిబలము దనుకులేనందునఁ గారవులు దైర్యముచాలక భీతినెంచి
యాతనిం జంపవలయునను ప్రతిజ్ఞ గలవారై. మీఁది పవ్యముతో నన్వయము.

“గరిడి.” “సాముకూటమునకు సరస కాగరిడినాక్” సాంబని
ఘంటపు.

“బాధ.” “భృతప్రతిజ్ఞ యోర్బాధం” అని యమరము.

మ. అసమామ్నాయసయాధ్వరక్షణవిఘాతావాద్యయైమించురా
క్షుసకర్కంబునకుం దలంకిత సమగ్ర సైర్యభౌరేయమా
నస్తులై డెండిములోన ధర్మపటిమం త దద్భీమసేనాంగద
ర్పసముద్రదేకము రూపుమాపఁ గలితః ప్రసారంభులై రంతిటన్.

రామాయణ. అసమ .. ఆపాదియై—అసమ = సాటిలేని ఆమ్న
యనయ = వేదవిధిగల, అధ్వర, క్షణ = యజ్ఞోత్సవమునకు, విఘాత,

అపాదియై = విన్నము కల్గించునదై, మించు = అతిశయించు, రాక్షస
 కర్ణంబునకుఁ = రాక్షసుల కార్యములకు, యజ్ఞశాలలయందు రక్తమాంస
 వర్షము గురిపించుట మున్నగు నీచకార్యములకనుట. తలంకక = బెదరక,
 సమగ్ర.....మానసులై—సమగ్ర = పూర్ణమైన, శ్చైర్య = శ్చైరత్వమును
 దానియొక్క, ధౌరేయ=భారవాహియైన, మానసులై = మనస్సుగలవారై,
 ధర్మపటిమఁ=వింటి నేర్చుచే, తత్.....సముద్రకము—తత్=ఆ, భీమ=
 భయంకరమైన, సేనా = వైన్యముయొక్క, అంగ = రథాది చతురంగముల
 యొక్క, దర్పసముద్రకము=గర్వాతిశయము, రూపు, మాపఁ = నశింపఁ
 జేయుటకు, అంతటఁ, డెందములోనఁ = మనస్సున, కలితప్రారంభము,
 నిరి = ప్రయత్నించిరి.

తా. సాటిలేని వేదవిధిగల యగ్నోత్సవమునకు విఘాతము సల్ప
 నెంచిన రాక్షసుల క్రూరకార్యములకు జంకక ధైర్యముగలవారై, వింటి
 పటుత్వమున రాక్షసుల సేనలగర్వము నశింపఁజేయ నారామలక్ష్మణులు
 ప్రారంభించిరి.

“అమ్నాయ.” “శ్రుతిస్త్రీ”వేస అమ్నాయః” అని యమరము.

“క్షణ” “నిర్వ్యాపార తాకాలపశేషోత్సవయోగక్షణః” అని
 యమరము.

భారత. అసమ, అమ్నాయ = కాలముయొక్క, నయాధ్వ = సీతి
 మార్గముయొక్క, రక్షణ, విఘాతాపాదియై, మించు, రాక్షసకర్ణంబున
 కుఁ = క్రూరకార్యములకు, తలంకక = భయపడక, వెనుదీయక యనుట.
 సమగ్ర శ్చైర్య ధౌరేయ, మానసులై, అధర్మపటిమఁ = అధర్మపు నేర్చు
 చేత, భీమసేన...సముద్రకము - భీమసేన = భీమునియొక్క, అంగదర్ప=
 శరీరగర్వముయొక్క, సముద్రకము = అతిశయము, రూపుమాపఁ, అంత
 టఁ, డెందములోనఁ = మనస్సునందు, కలిత, ప్రారంభమైరి.

తా. కురువంశమునందలి సీతిమార్గముయొక్క రక్షణమునకు విఘ్న కరములగు క్రూరకృత్యములుచేయుటకు వెనుదీయక, ధైర్యముతో, సధర్మము నాచరించుటయందలి నేర్పున భీముని బలదర్పము రూపుమాప వలయునని యాదుర్యోధనాదులు తలంచిరి.

“ఆమ్నాయ.” “ఆమ్నాయస్సంప్రదాయకః” అని యమరము.

ఉ. తోరపుటల్కు నారిపులుకదొమ్మిగఁ జై పయిఁ గ్రమ్మ వారిలీ
లారణవృత్తిగిట్టికడుశలావరిభీముఁడు రామభద్రుఁడే
పారెడువేడ్కతో నెఱవెనప్పడు కాండపటుప్రహారదు
ర్వారవిధిఁసుబాహుఁడనుశవాఁడిల సద్గతి గాంచిమించఁగన్.

రామాయణ. తోరపుటల్కు = అతిశయించిన శోపముచే, ఆరిపులు = సుబాహు మారీచులు, దొమ్మిగఁ = సంకులసమరమునేయ, పయిపయిఁ, క్రమ్మఁ = మూఁగఁగా, అరిభీముఁడు = శత్రువులకు భయంకరుఁడగు, రామభద్రుఁడు, వారి లీలారణవృత్తిఁ = ఆయసురులతోఁడికీడా మాత్రమగుయుద్ధపర్తనమున, కిట్టి = ఁసి, అప్పుడు, ఏపారెడు వేడ్కతోఁ = అతిశయించిన వేడుకతో, కాండ విధిఁ — కాండ = బాణములయొక్క, పటుప్రహార = దృఢమగు ప్రయోగముచే, దుర్వారవిధిఁ = అడ్డగింపరానిరీతితో, సుబాహుఁడనువాఁడు, ఇలఁ = భూమియందు, సద్గతిఁ, కాంచి, మించఁగఁ = చచ్చునట్లుగా, కడులావు = మిక్కిలి బలము, నెరవెఁ = నిండించెను.

తా. సుబాహు మారీచులు దొమ్మిగారామునిపైఁ బడరాఁగ నతఁడు బాణప్రహారముల సుబాహువును నేలగూర్చెను.

భారత. తోరపుటల్కు, ఆరిపులు = ఆశత్రువులు దుర్యోధనాదులనుట. పయిపయిఁ, క్రమ్మఁ, కడు, లావరి = బలముగల, రామభద్రుఁడు మనోజ్ఞమైన యదృష్టముగల, భీముఁడు, ఏపారెడువేడ్కతోఁ,

అప్పుడు, సుబాహుడు = మంచి బాహువులుగలవాడు, బాహుబలము గలవాడనుట. అను, వాడి = ప్రతాపము, లనత్, గతి, కాంచి = పొంది, మించగల్గె = అతిశయింపగా, కాండ.....విధి—కాండ = నీటితో, పటుప్రహర = బలముగాఁగొట్టునట్టి, దుర్వార, విధి = వ్యాపారమును, నెఱపెన్ = జరిపెను.

తా. జలక్రీడానమయమునఁ బాండవకారవులకుఁ గలహము గల్గి బలవంతుండగు భీమసేనుడు దుర్యోధనాదులపైఁ దనబాహు పటుత్వము మెఱయ నీటింగొట్టి వారిని బాధించెను.

“రామభద్రుడు” శ్వశ్రేయసంశివంభద్రం” అని యమరము.

“కాండ.” కాండోస్త్రీ దండబాణార్వ సగ్ధావసర వాని” అని యమరము.

వ. అప్పుడతండు మఱియును.

22

క. వెనఁ దజ్జేష్ఠుని నతిసా

హనుని హృదర్పితమహాశుగేశుగవేగో

ల్లసదాప్రసభాచరితా

ధిసముద్రనిపాతుఁ జేసె న దృఢదోశ్శక్తిన్ .

23

రామాయణ. వెనక్ = వేగముగా, తజ్జేష్ఠునిక్ = సుబాహుని యన్నయగు మరీచుని, అతిసాహసునిక్, మిక్కిలి తెగవదనముగలవానిని, హృదర్పిత.....నిపాతుక్—హృత్ = హృమ్మనందు, అర్పిత = వేయఁబడిన, మహాశుగేశుగ = గొప్పదగు వాయవ్యాస్త్రముయొక్క, వేగ, ఉల్లసన = వేగాతిశయమున = ప్రసభ = బలాత్కారముగా, ఆచరిత = చేసిన, అధిసముద్ర = సముద్రమధ్యమున, నిపాతుక్ = పడిన వానిఁగా, దృఢదోశ్శక్తిన్ = దృఢమగు బాహుబలముచే, చేసెన్.

తా. రాముడు మరీచుని వాయువ్యాస్త్రమున సముద్ర మధ్యమునఁ బడు నట్లొనర్చెను.

“ఆశుగ.” ఆశుగోవాయువిశిఖౌ” అని యమరము.

భారత. వెనక్, అతిసాహసుక్, శిశ్లేష్మస్థునిక్ = వారిలోఁ బెద్ద వానిని దుర్యోధను ననుట. అతిసాహసునిక్, హృత్, అర్పిత = మనస్సునఁ గల్గిన, మహాశుక్ = గొప్పవ్యసనమనెడి, ఆశుగ = బాగుయొక్క, వేగ = వేగముచే, ఉల్లసత్ = ఒప్పెడి, ఆప్రసభ, ఆచరిత = మిక్కిలిబలా త్కారముగా నాచరింపఁబడిన, ఆధి = మనోవ్యధయనెడి, సముద్ర = సముద్రమునందు, నిపాతుక్ = పడినవానినిగా, దృఢ, దోశ్యక్తిక్ = బాహు బలముచే, చేసెక్ = భీముడనుకర్తృపద మధ్యాహార్యము.

తా. భీముడతి సాహసముగల దుర్యోధనుని మానసమునఁ గల్గిన గొప్ప మనోవ్యాధియనెడి సముద్రమునఁబడు వానినిగాఁ దనభుజబలము వలనఁ జేసెను. భీముడొచరించు కార్యముల మూలమున దుర్యోధనున కంతస్తాప మధికమయ్యెనని భావము.

చ. అతఁడును నట్ల బాల్యదశరయందకడు బిరుదైనయాబలా
దృఢతునిదురం బరిస్ఫురణరమాలఁ బ్రవర్తిలువేళఁగ్రూరచి
త్తతఁడనమూఁకతోఁబొదివితాఁడదజయ్యతిచూచుటఁభయా
హతమతిఁ గట్టివై చెవెననాపగలోన ననారతంబుగన్. 24

రామాయణ. అతఁడును = ఆమారీచుడును, అట్ల బాల్యదశ
యంద = బాల్యముననే, కడుక్, బిరుదైన = మిక్కిలిశౌర్యవంతుడైన,
ఆ, బలాద్భుతుని = అద్భుతబలముగల యారాముని, తురంబు = యుద్ధము,
అరిస్ఫురణ = శత్రుసామర్థ్యము, తూలక్, ప్రవర్తిలువేళక్ = కొంచె
పడులాగున నొనర్చుతరుణమున, గ్రూరచి త్తతక్ = క్రూరమగు మనస్సుకలు
గుటచే, తనమూఁకతోక్, పొదివి = తనగుండ్లతో నమీపించి, తాక్,

తత్ = ఆరాయని, అజయ్యతే = జయించుటకు శక్యముగాకుండుటను, చూచుట, భయాహతమతి = భయమునఁగొట్టువడిన మనస్సుగలవాఁడగుటచే, వెనక్, ఆపగ = ఆద్యేషము, సోదరమరణమువలని ద్వేషమునుట. అవారితంబుగ్ = అడ్డగింపరానిదిగ, కట్టివైచెక్.

తా. సేనలతో నెదిరింపవచ్చిన మారీచుఁడు రాయని యాబల సమృద్ధిగాంచి యాతఁ డజయ్యుఁడనియెఱిగి సోదరమరణమువలని ద్వేషము మనస్సులో నణచికొని యుండెను.

“అజయ్యతే” “క్షయ్య జయ్యశక్యార్థే” అని నిపాతము.

“మూఁక.” “పాజుచేరునఁజులంబు బారుకుటుము, దండుపరిగమి కూటము పిండుదాఁటు, మూఁకదళమునుపేళ్లు సమూహమునకు, భుజగవర హార యిము క్తపురవిహార.” ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

భారత. అతఁడును = ఆదుర్యోధనుఁడును, అట్ల = పూర్వోక్తప్రకారంబున, బాల్యదశఁకుండ, కడుక్, బిరుదైన, ఆబలాద్భుతుక్ = అద్భుతబలముగల యాభీముని, నిదురక్ = నిద్రచే, పరిస్ఫురణ = తెలివి, తూలక్, ప్రవర్తింపజేజ్ = నశించినసమయమున, ప్రబుద్ధుఁడు కాకుండు నపుడనుట. కూరచిత్తతక్, తనమూఁకతో, పొదివి = సమీపించి, తాక్ = దుర్యోధనుఁడు, తత్ = ఆభీమునియొక్క, అజయ్యతే, చూచుటక్ = చూచుటచే, [తాను ఆభీముని జయింపశక్యముగాదని తెలిసికొని యనుట.] భయాహతమతి, అవారితంబుగ్ = అడ్డగింపరానిదిగా, ఆపగలోనక్ = నదిలో, కట్టి వైచెక్ = త్రాళ్లతోఁగట్టి పడవైచెను.

తా. దుర్యోధనుఁడు భీమునియబలముగాంచి, యాతఁ డజయ్యుఁడగుట యెఱిగి యతఁడు నిద్రించుచుండఁ బ్రాళ్లతోఁ గట్టివైచి నదిలోఁ ద్రోసెను.

“ఆపగ”. “అపాంసమూహః ఆపం, తేన గచ్ఛతీత్యాపగా” గురుబాలక్రబోధిక.

వ. అప్పుడు.

26

క. ఘనవిగ్రహజృంభణమున

ననయము దన కట్లు తెగఁగ న నవ్వాహినిఁ గ్రీ

డనగెలిచి వచ్చునబ్బ

లునిఁ గని వెఱఁ గంది రాత్త న లో నచటిజనుల్. 27

రామాయణ. ఘన.....జృంభణమునన్-ఘన = గొప్పదగు, విగ్రహ = యుద్ధముయొక్క, జృంభణమునన్ = అతిశయముచే, అట్లు, అనయమున్, తనకున్ = రామునకు, తెగఁగన్ = మిక్కిలిఖండింపఁబడఁగా, గ్రీడన్ + అ = విలాసముగానే, అవ్వాహినిన్ = ఆసేనను, గెలిచి, వచ్చునబ్బలునిన్ = జయించివచ్చు నాబాలుని, రాముననుట. కని = చూచి, అచటిజనుల్, ఆత్మలోన్ = తమలోన, వెఱఁగందిరి = ఆశ్చర్యపడిరి.

తా. యుద్ధమున ననాయాసమున శత్రుఖండన మొనర్చిన యారాముం గని, యచ్చటిమునిజను లాశ్చర్యమునెందిరి.

భారత. ఘన...జృంభణమునన్-ఘన, విగ్రహ = శరీరముయొక్క, జృంభణమునన్ = నీల్లుటచే, అనయమున్ = మిక్కిలి, తన, కట్లుతెగఁగన్ = తనయొక్కబంధనములు తెగఁగా, భీముని కట్లుతెగునట్లునుట. అవ్వాహినిన్ = ఆనదిని, గ్రీడన, గెలిచివచ్చు = దాటివచ్చు, అబ్బలునిన్ = భీముని, కని, అచటిజనుల్, వెఱఁగందిరి.

తా. భీముడొక్క తూటినీల్లుటచే నాతని కట్లు తెగినవి. అంతనా నది నీడిట్లు చేతనచ్చటి వారదిగాంచి యాశ్చర్యపడిరి.

“విగ్రహ”. “విగ్రహస్సమరేకాయే విస్తారప్రవిభాగయోః” అని విశ్వము.

“వాహిని” “వాహినీసైన్యసరితోః.” నానార్థరత్నమాల.

క. ఆతఁడు మదిఁ జతురాత్మ

భ్రాతృ సహాయతఁ గరంబు ర రంజిలుచుం దద

జ్ఞాతులయాగస్ఫుటవిధు

లీలెఱుగున జరుగ నిర్వహించె విజయతన్.

28

రామాయణ. అతఁడు=రాముఁడు, మదిఁ=మనసున, చతుర...సహాయతఁ-చతుర = సమర్థుడైన, ఆత్మ=తనయొక్క, భ్రాతృ = సోదరుఁడగు లక్ష్మణుని యొక్క, సహాయతఁ = తోడ్పాటుచేత, కరంబు = మిక్కిలి, రంజిలుచుఁ = సంతోషించుచు, తద్ధి...విధులు - తద్ధి = విశేషజ్ఞుఁడగు విశ్వామిత్రుని, అతుల = సాటిలేని, యాగ = యజ్ఞముయొక్క, స్ఫుటవిధులు = స్పష్టమగు కార్యములు, ఈలెఱుగునఁ = ఈలాగున, జరుగఁ = జరుగునట్లుగా, విజయతఁ = మిక్కిటమగు జయముకలవాఁడగుటచే, నిర్వహించెఁ = పూర్తిగావించెను.

తా. లక్ష్మణుని తోడ్పాటున రాముఁడు సంతసించుచు, విశ్వామిత్రునియజ్ఞము నిర్విఘ్నముగాఁ గొనసాగునట్లు జయశీలుఁడై నిర్వహించెను.

భారత. అతఁడు = భీముఁడు, చతుర...సహాయతఁ - చతుర, ఆత్మ, భ్రాతృ = అన్నదమ్ములైన ధర్మజాన్తునకులసహదేవులయొక్క, సహాయతఁ, మదిఁ, కరంబు, రంజిలుచుఁ, తద్ధి...విధులు = అదాయాదులైన దుర్యోధనాదుల, ఆగః = అపరాధములయొక్క, స్ఫుటవిధులు = కనిపించుకొనుటలు, ఈలెఱుగునఁ, జరుగఁ, విజయతఁ, నిర్వహించెఁ.

తా. భీముఁడు నిజసోదరుల తోడ్పాటునకంతయు సంతసించి, దుర్యోధనాదులొనర్చిన యపరాధముల నీరీతిగ నిర్వహించెను.

“ఆగః” “అగోపరాధోమంతుశ్చ.” అని యమరము.

సీ. అతఁడు దానవిహితశయైవసనుధయంద
మునుమించుప్రఖ్యాతి శ ఘనసమృద్ధిఁ
దనర విశ్వామిత్రతాపనుహృత్ప్రమో
దస్సూర్తి సాధించి శ తద్గురుత్వ
శక్తి నంబక ఘనాశని గదాస్యాదులు
వర్ణింప నెక్కుడై వజ్రలఁ గాంచెఁ
గావున నవ్వీర్యశకలితుఁ డాశత్రుల
యమ్మ నాకులవృత్తి శ నిమ్మకొనఁగఁ

గీ. జేసె నంత ఘనఖ్యాతి శ భాసిలఁ గృప
నామునిఁ బురస్కరించి నానామహాస్త్ర
గరిమవడసి రాకొమరు లాగగురుని రూఢిఁ
దిరము కొలిపెఁ దదచ్యుతశతేజ మిలను.

29

రామాయణ. అతఁడు = రాముఁడు, దానవి = తాటక, హత
యైవసనుధయంద = చచ్చినప్రదేశముననే, మును...సమృద్ధిఁ - మును =
మున్ను, మించు, ప్రఖ్యాతి = ఆతిశయించినఖ్యాతియొక్క, ఘన =
గొప్పదగు = సమృద్ధిఁ = అభివృద్ధిచే, తనరఁ = ఒప్పుచుండఁగా,
విశ్వామిత్ర...స్సూర్తి - విశ్వామిత్రతాపను = విశ్వామిత్రమహర్షి యొక్క,
హృత్ = మనస్సునకు, ప్రమోదస్సూర్తిఁ = సంతోషాతిశయమును, సాధించి,
తద్గురుత్వశక్తిఁ = ఆతనియొక్క గురుత్వముతోఁగూడిన శక్తిచే,
అంబక...ఆదులు - అంబక = బాణములనెడి, ఘన = ముఘనులును,
ఆశని = పిడుగులును, గదా = గుదియ, అసి, ఆదులు = కత్తిమొదలగు
నవి, వర్ణింపఁ = ఎక్కుడై = వర్ణించుటకు అధికమై, వర్ణింపనసాధ్యమై
యనట. వజ్రలఁ = ఒప్పునట్లు; కాంచెఁ = పొందెను, కావునఁ,
అవ్వీర్యశకలితుఁడు = ఆయాయుధబలముతోఁగూడినవాఁడు, రాముఁడనట.

అశత్రు, లయమ్ము = అశత్రునాశము, అనాకులవృత్తిక్ = అకులపాటు లేని యునికితో, అనాయాసముగాననుట. ఇన్సుకొనంగ్, చేసెన్ = సంతోషముతో నొనర్చెను, అంతక్, ఘనఖ్యాతి, భాసిలక్ = ప్రకాశం పఁగా, కృపక్ = దయచే, ఆమునిక్ = అవిశ్వామిత్రుని, పురస్కరించి = ముందిడుకొని, నానా...గరిమక్-నానా = అనేక విధములగు, మహాస్త్రి = గొప్పయస్త్రిములవలని, గరిమక్ = గౌరవమును, పడసి = పొంది, ఇలను = భూమియందు, అచ్యుతతేజము = నారాయణుని తేజస్సు, నారాయణుని నంశయనుట. రాకొమరు లాగు = రాజకుమారుని విధమున, ఉరునిరూఢిక్ = మిగులరూఢిగా, తిరముకొలిపెక్ = స్థిరపఱచెను.

తా. ఆరాముడు తాటకను సంహరించిన ప్రదేశముననే విశ్వామిత్రుని సంతసింపఁజేసి, యతనిదయచే దివ్యాస్త్రములఁ బొందిరంజిలెను. కాఁబట్టి శత్రువిజయమొనర్చి యామునిం బురస్కరించికొని విష్ణుతేజము రామాకృతిని బొందుట భువిని స్థిరపఱచెను.

సర్వేశ్వరుఁడగు విష్ణున కేవిషయమునందును గొఱతె లేకుండియు విశ్వామిత్రునకు శిష్యుఁడగుట యాతనికొక మహిమ గల్పించుటకే యని కవి యాశయము.

“అసి” “చంద్రహాసాసిరిష్టయః” అని యమరము.

భారత. అతఁడు = ఆ భీముఁడు, తాక్, విశ్వ...సూన్యర్తిక్ — విశ్వ = సమస్తమైన, అమిత్ర = విరోధులకు, తాప = కష్టమును, సుహృత్ = హితులకు, ప్రమోదసూన్యర్తిక్ = సంతోషాతిశయమును, సాధించి, తద్గురుత్వశక్తిక్ = గొప్పతనముతోఁగూడిన యాశక్తిచే, అవిహతయై, నవసుధయందమును = అమృతపుటందమును, మించు, ప్రఖ్యాతి = కీర్తి, ఘనసమృద్ధిక్ = గొప్పవృద్ధిచే, తనరక్ = ఒప్పుఁగా, అనునాశంగ్ = పాపము పోవునట్లు, అంబుక్ = తల్లికి, కుంతికునుట. దాస్యాదులు = నేవాదులు, వర్ణింపక్, ఎక్కుడై = వర్ణింపసాధ్యము

గానట్లు, కాంచెన్, కావునన్ = పొందెనుగాఁబట్టి, ఆవీర్య కలితుఁడు = ఆపరాక్రమవంతుఁడు, భీముఁడనుట, శత్రులియమ్మన్ = శత్రువులగు దుశ్శోధనాదులతల్లిని, గాంధారిని, ఆకులవృత్తిన్, ఇమ్ముకొనఁగన్, చేసెన్ = విచారమునకు స్థానమగునట్లు చేసెను. [తనకొడుకులట్లు తనకుశుశ్రూషలు గావించుటలేదని యామె చింతించెనని భాషము.] అంతన్ = పిమ్మట, ఘనఖ్యాతి, భాసిలన్, ఆకుమారులు = కారవపాండవులు, కృపనామునిన్ = కృపాచార్యులను పేరుగల యాతని, పురస్కరించి, నానామహాస్త్రి గరిమన్, పడసి, తత్ తేజము - తత్ = ఆకుమారులయొక్క, అయ్యత = జాతిని, తేజము = ఔత్రతేజము, ఆ గురునిరూఢిన్ = గురువగు నా కృపాచార్యులయొక్క ప్రసిద్ధిని, ఇలను, తిరముకొలిపెన్ = స్థిరపఱచెను.

తా. భీముఁడు శత్రులకుఁ బరితాపమును మిత్రులకు సంతసమును నింపుచు, నమృతమునలెనుండు కీర్తియభివృద్ధికాఁగఁ, బాపములు నశించు లాగున మాతృసేవ సేయుచుండెను. కావున నా పరాక్రమశాలియగు భీముఁడు శత్రులమాతయుగు గాంధారి కాకులపాటాదవించెను. అంత నా కారవపాండవులు కృపాచార్యునియొద్ద విలువిద్యసేర్చి తమ ఔత్రతేజమున నాతనికి ఖ్యాతిగల్గించిరి.

“విశ్వామిత్ర” “మిత్రేచ్ఛన్” అనుపాణిసూత్రమున విశ్వమిత్ర శబ్దము విశ్వామిత్రయని యాయెను.

భాసిలన్. “రంజితిఖట్వాదీనాం బిందోశ్చస్యాపి లా పుభౌభవతః.” అనుచింతామణీ సూత్రము చొప్పున నించుకొనకు ద్విత్వలకార మురాఁగ, “తత్రోభయార్భవేదే శోలకారఇతికేచన” అను సధర్వణ వచనమున, భాసిలనని యాయెను.

సీ. సంయమి దివ్యతేజమునఁ గుంభినిజనిం

చినయాదిలక్ష్మీనరజేయుడైన

విమలశీలునిరఘువీరకులొత్తంసుఁ

దాఁగూర్చువాఁడయి తన్నుచాల

వరకుమారకులకు శతగురువై మనఃప్రీతి

దనర సత్యాశ్చర్యరజనకధామ

భీమబాణాసనశ్శేమవార్తాప్రప

ర్తన మగుభవ్యసుధన్వినుత్ప

గీ. విరచితావధానశ్రుతివీధికలను

ద్రోణుల సదాదరై కధురీణుడగుచుఁ

బ్రాధి మన్నించె మేదినీరపతిసుతులును

దద్ధనుశ్శక్తిపన గాంచుతమిబాదలిరి.

31

రామాయణ. సంయమి = విశ్వామిత్రుఁడు, దివ్యతేజమునఁ =
దేవతాంశచే, కుంభిని = భూమియందు, జనించిన, ఆదిలక్ష్మీ, అజేయుడైన = జయింపవలవిగాని, విమలశీలుని = నిర్మలస్వభా
వుని, రఘువీర కులొత్తంసు = రాముని, తా, కూర్చువాఁడయి =
చేర్చువాఁడయి, నీతారాములకు వివాహముగావింపఁ దలచిన వాఁడయి
యనుట. తన్నుచాల వర కుమారకుల = ఆరాజకుమారులను, రామలక్ష్మీ
ణులననుట. గురువై, మనఃప్రీతి, తనర = ఓప్పఁగా, అత్యాశ్చర్యప్ర
వర్తనము—అత్యాశ్చర్య = మిక్కిలి యాశ్చర్యముగల్గించు, జనకధామ =
జనకునింటనుండు, భీమ = పరమేశ్వరుని, బాణాసన = వింటియొక్క,
శేమ = బలిమియొక్క, వార్తాప్రవర్తనము = మాటయొక్క ప్రవర్తనము,
వింటిబలిమిని గుఱించియాడుట యనుట-అను=అనెడి, భవ్యసుధ = మనో
హరమగు నమృతమును, వినూత్న.....వీధికలు - వినూత్న = నవ.

ముగా, విరచిత=చేయఁబడిన, విధాన = ఎచ్చరికగల, శ్రుతిపీఠికలు = కర్ణ
మార్గములు, అను = ద్రోణుల = దోషలయందు, సదాదర.....ధు
రీణుఁడు - సదాదర = మంచియాదరచే, ఏక = యుఖ్యమగు, ధురీణుఁడు =
భారవాహి, అగుచు, ప్రాధిమ్య = సామర్థ్యముచే, నించెన్ = నిండిం
చెను, మేదినిపఠింపఁతులును = రామలక్ష్మణులు, తద్దనుశ్చక్తిపన = ఆవింటి
యొక్క శక్త్యంతిశయమును, కాంచు, తమిన్ = చూడవలయునను సుతానా
మున, పాదలిరి = ఒప్పిరి.

తా. విశ్వామిత్రుఁడు నీతారములకు వివాహము గావింపఁదలంచి
శివధనుర్వృత్తాంతమును జెప్పఁగా నా రాకొమరులొధనువు పటిమంగాంచ
నిచ్చగొనిరి.

“కుంభిని” “గౌరిలాకుంభినిక్షమా.” అని యమరము.

“నేమ” స్థిరశబ్దముమీఁద నిమనిచ్చత్యయము.

ద్రోణులన్ = “ద్రోణీకాస్థాంబువాహినీ.” అని యమరము.

భారత. సంయమి దివ్యతేజమునన్ = భరద్వాజాని దివ్యతేజస్సు
వలనను, కుంభిని = కుంభమునందు, జనించి, నయాదిలక్ష్మీన్ = నయాది
గుణములచే, అజేయుడైన, విమలశీలున్, నిరఘ్నన్ = పాపరహితుని,
వీరకు లోత్తంసున్ = వీరకులమునకు శ్రేష్ఠుడైనవాని, అత్యాశ్చర్య.....ప్ర
వర్తనన్—అత్యాశ్చర్యజనక = మిక్కిలి యాశ్చర్యముగల్గించు, ధామ =
ప్రభావముచే, భీమ = భయంకరమగు, బాణాసన = వింటివలని, నేమ =
శ్చర్యమువలని, వార్తాప్రవర్తనన్ = మాటయొక్క ప్రవర్తనమున,
ప్రఖ్యాతిచేసెనుట. మను = ఉండునట్టి, భక్త్యనుధన్విన్ = మంచి
విలుకాని, నూత్న కలనున్—నూత్న=క్రొత్తగా, విరచిత,
అవధాన = ఎచ్చరికతోడి, శ్రుతిపీఠికలనున్ = వేదమార్గవిచారముగలవాని,
ద్రోణున్ = ద్రోణాచార్యుని, తన్నుపాలవరకుమారులకున్ = ఆ రాజ
పుత్రులకు, గురువై=గురువుగానై, మనఃప్రీతి=మనస్సంతోషము, తనరన్ =

ఒప్పుగా, తా = ధృతరాష్ట్రుడు, కూర్పువాడయి = చేర్చువాడయి,
[ధృతరాష్ట్రుడు రాజకుమారులకు ద్రోణునిచార్యునిగాఁ జేయఁదలఁచిన
వాడయినని భావము.] లసత్ ధురీణుడు-లసత్ =
ప్రకాశించుచున్న, ఆదర = ప్రీతిచే, ఏక = ముఖ్యమగు, ధురీణుడు =
భారవాహి, అగుచున్, మిక్కిలి ప్రీతిగలవాడయి యనుట. మేదినిపతి =
రాజు, ధృతరాష్ట్రుడనుట. ప్రాధేక్ = చాతుర్యమున, మన్నించెన్ =
గౌరవించెను, సుతులును=రాజకుమారులును, తద్ధనుశ్చక్తి=ఆద్రోణునిచార్యుని
వింటిబలిమియందలి, పసత్ = సారమును, కాంచతమిన్ = గ్రహించుట
యందలి యుత్కంఠచే, పాదలిరి = ఒప్పియుండిరి.

తా. భరద్వాజుని తేజమునలనఁ గుంభమునఁ బుట్టినవాడను,
నయాద్యున్నత గుణసంపన్నుడును, దుర్లభుడును, నిర్మల స్వభావుఁ
డును, బాపరహితుఁడును, వీరవరేణ్యుఁడును, నత్యద్భుతమగు వింటి
పసచేఁ బ్రసిద్ధిం గలవాడును, వేదవిచారపంతుఁడునునగు ద్రోణుని ధృత
రాష్ట్రుడు ఆ రాజపుత్రులకు, గురువుగాఁ గూర్పఁదలఁచినవాడయి
యాతనిం బ్రీతితో గౌరవించెను. రాజకుమారులువా ద్రోణుని ధనుశ్చక్తిని
నందలి పసయుంగాంచ నుత్కంఠగలవారైరి.

“ధామ” “గృహదేహద్విట్ప్రిభావా ధామాని,” అని యమరము.

“అజేయుడు” “అచోయత్” పాణిని.

వ. అందు.

32

మ. గురుసంకల్పము చొప్పుఁదప్పకెలమిన్ శ్రీక్షీణీజనాశ్చర్యవి
స్ఫురణం బొండఁఘనోగ్రకార్ముక వరంబున్వంపనెంతేమహా
శరస్తోత్కర్షరయ ప్రయుక్తిబోధలన్ శామర్థ్యసంపద్ధరం
ధరుఁడారామవిభుండుజిష్ణుఁడు సముద్యాసిల్లనత్యంతమున్.

రామాయణ. గురుసంకల్పము చొప్పున్ = గురువగు విశ్వామిత్రుని సంకల్పరీతిని, తప్పక, ఎలమిన్ = ప్రీతితో, ఊజీజన్ = భూపుత్రుని, నీతననుట. ఆశ్చర్య విస్ఫురణన్ = ఆశ్చర్యతాతీతమును, పొందన్, ఘన.....కార్మకపరంబున్ - ఘన = గొప్పదగు, ఉగ్ర = శివుని యొక్క, కార్మకపరంబున్ = ధనుశ్శ్రేష్ఠంబును, వంపన్, ఎంతేన్ = మిక్కిలి, మహాశ = గొప్పమాన, రయ...ప్రయుక్తిన్ — రయ = వేగము యొక్క, ఉత్కర్ష = అతీతముయొక్క, ప్రయుక్తిన్ = కూడికచే, పాదలన్ = ఒప్పుగా, సామర్థ్య.....ధురంధరుడు—సామర్థ్య సంపత్ = సామర్థ్యమును సంపదయొక్క, ధురంధరుడు = భారవాహియగువాడు, ఆ రామవిభుండు = శ్రేష్ఠుడగు నారాయుడు, జిహ్వుండు = జయశీలుడై, అత్యంతమున్, సముద్భాసిల్లెన్ = మిక్కిలి ప్రకాశించెను.

తా. గురువుయొక్క సంకల్పము ననుసరించి నీతాదేవిని భార్యగాఁ గైకొనుటకై యీశ్వరచాపము వంపవలెనను నానగలవాడై జయశీలుడగురాముండు మిక్కిలి సంతసించెను.

“గురు,” అజ్ఞా నాంధకారమును బోగొట్టువాడనుట. “గుశబ్ద స్వంధకారేస్యా, దృశబ్దస్తన్నిరోధకః, అంధకార నిరోధిత్వా, ద్గురు రిత్యభిధీయతే.” యనుట యిందులకుఁ బ్రమాణము.

“సామర్థ్య సంపద్ధురంధరుడు,” అనుటచే నెట్టివారిచేతను వంచుటకు సాధ్యముగానియాయీశ్వరుని వింటి నీతఁడు సులభముగా వంచుట యమాత్రముకాక విఘ్నవగలఁడనుటయు, “జిహ్వుండు” అనుటచే శివ ధనుర్భంగమునఁ గుపితుడై యరుగుదెంచు పరశురాముం జయింపగలఁ డనుటయు సూచితములు.

భారత.గురు సంకల్పముచొప్పున్ = గురువగు ద్రోణాచార్యుని సంకల్పరీతిని, తప్పక, ఎలమిన్, ఊజీజన, భూజనులవలని, ఆశ్చర్య విస్ఫురణన్, పొందన్, ఘన, ఉగ్ర = భయంకరమైన, కార్మకపరంబున్,

వంపక, మహాశర.....ప్రయుక్తికై—మహాశర = గొప్ప బాణముల
యొక్క, స+ఉత్కర్ష = ఉత్కర్షముతోఁగూడిన, రయ = వేగముతో,
ప్రయుక్తికై = ప్రయోగముచే, పాదలకై = ఒప్పుగా, సామర్థ్య సంప
ద్ధురంధరుఁడు, ఆరామవిభుఁడు = తేజోవంతుఁడు, జిహ్వుఁడు = అర్జు
నుఁడు, అత్యంతముకై, భాసిల్లెకై.

తా. అర్జునుఁడు నిజగురు సంకల్పము ననుసరించి గొప్పవింటిని
పంచుటకును, గొప్ప బాణములు వైవను, దగినవాఁడై, వెలయుచుండెను.
“సముద్భాసిల్లెకై.” అనుచోటనుపసర్గతోఁ గూడిన దానికి లకారద్విత్వము
వచ్చుటకు, “సల్లలితైక పదముపై, నిల్లుండుటయగుట యనఁగ నెల్లడఁ
జనురా, జిల్లుట ప్రభవిల్లుట శో, భిల్లుట వర్తిల్లుటనఁగ జెనుపై యునికికై.”
అని యాంధ్రభాషా భూషణమునఁ గ్రియాపదములలోఁ బ్రభవిల్లుటయని
యుపసర్గములతోఁగూడ నెత్తియుండుటయే ప్రమాణము.

సీ. అపుడేమిచెప్పనరన్యాసాధ్యతదను

ర్వార్త సర్వక్షత్రవంశ్యులందు

మిగులఁ గర్ణాసహ్యోముగఁ బర్వ సతఁడు త

స్థహిమ పెంపు నరాత్రిమత్సరవిధి

నాత్మలో సరకు సేయక సంభ్రమించె న

న్తునికృప జనకనిర్మలను వివాహ

మగుటకు మున్ను తరదంబకాశ్చర్యమం

త్రమహత్త్వత్రచండరథామయుక్తి

గీ. నుదయ మందిన మేటియరన్యల కలఁగునె

యరయ నిట్లర్కసంతతిఖ్యాతిమహిమ

ధాత్రివైఁగుండ సూతసంతతానభావ

గణనఁ బ్రబలుట తత్పవరకారణమున.

రామాయణ. ఆపుడు, ఏమిచెప్పె = అప్పు డేమని చెప్పు
దును, వర్ణించుటకలవిగాదని భావము. అన్య.....వార్త—అన్య = ఇత
రులచే, అసాధ్య = సాధింపవీలుగాని, తత్, ధనుర్వార్త = ఆవింటి
సమాచారము, సర్వక్షత్ర పంశ్యులందున్ = క్షత్రీయవంశపు వారెల్లర
యందును, అచ్చటికి వచ్చిన క్షత్రీయవంశజు లందఱియందు ననుట.
మిగులన్, కర్ణా సహ్యముగన్ = చెవికింపుగాని యట్లు, పర్వన్ = వ్యాపిం
పఁగా, అతఁడు = రాముఁడు, తత్ = ఆవింటియొక్క, మహిమ
పెంపున్ = మాహాత్మ్యాతిశయమును, అరాతి.....విధిన్ - అరాతి = శత్రు
వులయొక్క, మత్సరవిధిన్ = అసూయను, తన జయముగాంచి యోర్వఁ
జాలని శత్రువులతోడి ద్వేషమును, ఆత్మలోన్ = తనలో, సరకుసేయక =
లక్ష్యముసేయక, సంభ్రమించెన్ = త్వరపడెను, వివాహమగుటకుత్కం
ఠితుఁడాయెననుట. సన్మనిక్యపన్ = విశ్వామిత్రాసుగ్రహమున, జనకునిం
టను = జనకమహారాజునింట, వివాహమగుటకు మున్ను, తత్.....ధామ
యుక్తిన్ — తత్ = ఆ విశ్వామిత్రుని ఆశ్చర్య = అచ్చరువగు,
మంత్ర, మహత్త్వ = మంత్రమాహాత్మ్యముచే, కృత = చేయఁబడిన,
చండ = తీక్షణమైన, ధామ = ప్రతాపముతో, యుక్తిన్ = చేరికచే, ఉద
యమందినమేటి = అభ్యుదయమందిన వీరుఁడు, అన్యులకున్ = ఇతరులకు,
అలఁగునే = అడఁగునా? అరయన్ = విచారింపఁగా, ఇట్లు, అర్క....
...మహిమ—అర్క = సూర్యుని, సంతతి = వంశముయొక్క, ఖ్యాతి
మహిమ = కీర్త్యతిశయము, తత్తోష్ఠకారణమునన్ = ఆ రాముఁడు
రక్షించుకతమున, ధాత్రిపైన్ = భూమిపై, కుంద.....అవగణనన్ -
కుంద = మొల్లలయొక్కయు, సూత = పాదరసముయొక్కయు, సంతాన =
కల్పవృక్షముయొక్కయు, మహిమ = మాహాత్మ్యముయొక్క, భా = కాంతిని,
అవగణనన్ = లెక్కింపక, ప్రబలుట = ప్రసిద్ధిపొందుట.

తా. ఆధనువు సమాచార మచ్చటికి వచ్చిన రాజులకు వినినింపు
కాకుండఁగా, మాత్సర్యమునెంద రాముఁడావింటి మహిమంగాని, వారి

మాత్సర్యముగాని సరకునేయక, వివాహమునకు త్వరపడెను, వివాహమునకు మున్నే విశ్వామిత్రు ననుగ్రహమున దివ్యాస్త్ర) లాభముపొందిన శ్రీరాముఁ డీరాజుల లక్ష్యమునేయునే? ఇట్లాతనిపోషణచే సూర్యవంశ ఖ్యాతి మొల్లలయొక్కయుఁ, బాదరసముయొక్కయుఁ, గల్పనృక్షములయొక్కయుఁ గాంతినిదిరస్కరించి ప్రబలుట.

“కుందం” “మూఖ్యంకుందం” అని యమరము.

“సూత” “రసస్సూతశ్చపారదే.” అని యమరము.

ఇటఁ బ్రబలుట యనుట భావే ప్రయోగము.

లడలక భేదమగుటచే “అలఁగునె” అనియిట డకారస్థానమున లకార ము వచ్చెను “వెలుఁడఁడు ఇందనోపవన వీధులకై యటు మాలిభాగ నిర్మల శశిరేఖనేయు నపరాధమునఁ గజ్జదైత్యశాసనుం, గొలువఁడు.” నైషధము. కూచి మంచి తిమ్మకవి, “మొసలి, వ్యాళ, వ్రీళ, వెలడు, దళ,” ఈ శబ్దములు గాక తక్కినవానికీఁ బ్రయోగములు లేవనుట ప్రామాదికము. దాడిమ్మ, దాళిచ్చ గుమ్మగులు, గుమ్మడులు, ఇత్యాదులు పెక్కులుగలవు.

భారత. అపుడు, ఏమి చెప్పె, అన్య.....వార్త - అన్య సాధ్య = ఇతిరులచే సాధింపఁదగని. తత్ = ఆయర్జునుని, ధనుర్వార్త = వింటి సమాచారము, అర్జునుఁడు గొప్ప విలుకాఁడయ్యెనను ప్రసీద్ధియనుట. సర్వశత్రవంశ్యులందుఁ, సర్వశత్రుయ రాజులందును, మిగులఁ = మిక్కిలి, కర్ణాసహ్యముగఁ = కర్ణున కోర్వఁదగనిదిగా, పర్వఁ = అతఁడు=కర్ణుఁడు, తన్మహిమవెంపు = ఆయర్జునుని చాపపాండిత్యాతిశయ మును, నర, అతిమత్సర విధిఁ = ఆయర్జునుని మాత్సర్యమును, ఆత్మలోఁ, సరకునేయక, సంభ్రమించెఁ, [ఇఁకఁ బూర్వకథా సూచనముగాఁగ వివాక్యము.] మునికృపఁ = దూర్వాసు ననుగ్రహమున, జనకునింటను = తండ్రియైన కుంతిభోజునింటను, వివాహము, అగుటకు, మున్ను, తదంబు కుఁ = అతని తల్లియైన కుంతికి, ఆశ్చర్య.....య్యుక్తిఁ—ఆశ్చర్య =

అశ్చర్యకరమగు, మంత్రమహిమచే, కృతి = చేయఁబడిన, చండధామ = సూర్యునితో, యుక్తి = చేరికచే, ఉదయమందిన = జనించిన, మేటి, అన్యలకుఁ, అలఁగునే, అరయఁ = ఇట్లు, అర్కసంతతి = సూర్య పుత్రుఁడను, ఖ్యాతి, మహిమ, కుండఁ = అణఁగఁగా, సూత... .. గణనఁ—సూత = సూతునికి, సంతానభావ = పుత్రత్వమనెడి, గణనఁ = ఎన్నికచే, ప్రబలుట, తతోషకారణమునఁ = అతని పోషణచే గల్గినది.

తా. అన్యసాధ్యమగు నర్జునుని వింటిమహిమ క్షత్రియులెల్లరలోఁ గర్జునకసహ్యముకాఁగ నతఁడాపార్థుని ధమర్శహిమనుగాని యాతనిమాత్సర్యమునుగాని సరకునేయకుండెను. కుంతివివాహమునకు మున్న తన తండ్రియింట మండ దూర్వాసాను గ్రహమునఁ గల్గిన మంత్రమహిమచే సూర్యునివలనఁ జనించిన వాఁడగుట నన్యలకడఁగునే. ఇట్లు సూర్యపుత్రుఁడయ్యు సూతునిచేఁ జెంపఁబడుటచే సూతపుత్రుఁడుగా నెన్నఁబడుచుండెను.

“చండధామ” “ధామజన్మ ప్రభాస్థాన ప్రభావసుఖసద్గుణ”
నానార్థరత్నమాల.

చ. అదియటులుండఁ గన్గొనునరమస్తజన్మల్దమలోన ఫల్గునుఁ
మదఘనశత్రుభంగగరిమన్గురుదక్షిణసేసి యొప్పుశ
శ్వదనఘుఁ జారుమూర్తిమనునవంశవతంసునుతించియమ్మహా
భ్యుదయునిఁగన్న నెంతలరునోజనకుండను చింతసంధెలన్.

రామాయణ. అది యటులుండఁ = కన్గొను నమస్తజనుల్ = చూచునట్టి జనులెల్లరును, [నుతించిరి అనుక్రియకుఁ గర్త] అఫల్గు = సారవంతుని, ఉన్నద... .. గరిమఁ - ఉన్నద = మిక్కిలి మదించిన, ఘనశత్రు = గొప్పశత్రువులను, భంగ = పరాజయించుటచేఁ గల్గిన, గరిమఁ = అతిశయమును, గురుదక్షిణచేసి = గురువైన విశ్వామిత్రునకు దక్షిణాఋపమున నొసర్చి, ఒప్పు, శశ్వత్ = చక్కని, అనఘుఁ = పాపరహితుని, చారుమూర్తి = సుందరశరీరుని, మనువంశవతంసుఁ = మను

పంశ శ్రేష్ఠుని, ఇష్టుహాభ్యుదయునిక్ = ఈగొప్ప శుభముగలవానిని, కన్నక్ = చూచిన, జనకుండు = జనకమహారాజు, ఎంతలరునో = ఎంత సంతసించునో, అను, చింత, సంధిలక్ = కలుగఁగా, తమలోక్, నుతించిరి = స్తోత్రముచేసిరి.

తా. సారవంతు డగువానిని, శత్రునే గురుదక్షిణగా సమర్పించిన పాపరహితుడగువానిని, సుందరాకారుని, మనుషంకా లంకారమగువానిని, రాముం జూచి, ఈతనిఁగాంచిన జనకుడెంత సంతసించునో యను తలంపుగలుగఁగా నతనింగన్తోను జనులు నుతించిరి.

“అఫల్గు.” “అసారంఫలు,” అని యమరము.

భారత. అది యటులుండెక్, కన్తోను సమస్తజనుల్ = అర్జునుం జూచుజనులెల్లరును, ఫల్గునుక్ = అర్జునుని, మద గరిమక్ = మద = మదముచే, ఘన = గొప్పవాడగు, శత్రు = శత్రువగు ద్రుపదుని, భంగగరిమక్ = భంగపఱచుటవలని గౌరవమును, గురుదక్షిణచేసి = గురువగు ద్రోణునకు దక్షిణగాఁజేసి, గురుదక్షిణార్థమై ద్రుపదుంబట్టితెచ్చి యనుట. ఒప్పు, శశ్వల్, అనఘుక్, చారుమూర్తిక్ = మనోహరాకారముచే, మను = ఒప్పునట్టి పంశవతంసుక్ = పంశాలంకారుని, ఇష్టుహాభ్యుదయునిక్, కన్నక్ = చూచిన, జనకుండు = తండ్రియైన పాండురాజు, ఎంత, అలరునో, అను, చింత, సంధిలక్ = కలుగఁగా, తమలోక్, నుతించిరి.

తా. మదించిన శత్రుడగు ద్రుపదుని గురుదక్షిణార్థముగాఁ బట్టి తెచ్చినవానిని, పాపరహితుని, సుందరాకారుని నర్జునుంగాంచిన జనులీ తనితండ్రి బ్రదికియుండి యాతనింగాంచి యెంత యానందించునోయని నుతించిరి.

కనినక్ అనుటకు కన్నక్ అనిచెప్పటకు, “గింకందానొకరుండు గెల్చుకడమిం కీర్తింపఁబడ్డాడు.” అని ఎఱ్ఱాప్రగ్గడ పడివాడు అనుదానికి పడ్డాడు అని ప్రయోగించుటయే ప్రమాణము.

“పద్మాదుల నవర్ణకంబున కత్వంబును గడహల్లునకు ద్విత్వంబును విభాషనగు” బాలవ్యాకరణము.

వ. అంత.

36

సీ. తనయకలుషయత్న శ్ర ఘనతరనిర్బంధ
మున రాజు పనుచుటరయును గపటధు
రావారణావతారచిత్రాతి మంజులా
తౌమయశోభిప్రశస్తధామ
ఘనకేళికలనుండ శ్ర గణ్యుఁడౌత్సాహి
యనియునిజౌచితరయును గణించి
యుగుతరాదరము సేయుచు భ్రాతృయుతముగా
నమ్మనువంశరత్నముఁగొంచు

గీ. సరిగెనపరిచ్ఛదముగరారజాన్వయముని
తనదునుఖదుఃఖపిరహావశ్రత్త నలుసరకుఁ
గొనక సమవర్తి తనయుండు శ్ర జనకుఁడేలు
పురమున కరాళ గతివాసి శ్ర సరళసరణె.

37

రామాయణ. తన నిర్బంధమునక - తన, అకలుష = పాపరహితమైన, ధర్మార్థమైనయనుట. యత్న = ప్రయత్నమునకు సంబంధించిన, రాక్షసనిరాసనపూర్వక యజ్ఞపరిసమాప్తిప్రయత్నమునకు సంబంధించిన యనుట. ఘనతర = మిక్కిలి గొప్పదగు, నిర్బంధమునక, రాజు = దళరథుఁడు, పనుచుటయును = పంపుటయును, కపట ధురా కలనుండు - కపటధురా = కపటభారముయొక్క, వారణ = వారించునట్టి, అవతార = మత్స్యద్వవతారములచే, చిత = సంపాదింపఁబడిన, అతి మంజుల = మిక్కిలి మనోజ్ఞమైన, అతౌమ = తగ్గని, అధికమైనయనుట.

యశః = కీర్తిచే, అభిప్రకస్త = మిక్కిలి ప్రకస్తమైన, ధామ = ప్రభావముచే, ఘన = గొప్పదైన, శేలి, కలనుండు = క్రీడావిధిగలవాఁడు, అగణ్యుండు = అసమేయుండు, ఆత్మస్వామి = పరబ్రహ్మమగువాఁడు, అనియున్, నిజ, ఔచిత్యున్ = తానాచరింపనుచితమగుకార్యమును, గణించి, ఉరుతర = మిక్కిలిగొప్పవగు, ఆదరము = గౌరవము, చేయుచున్, భౌత్యయుతముగాన్ = తమ్ముడగు లక్ష్మణునితోడ, అమ్మను పంశరత్నమ్మున్ = ఆమనువంశశ్రేష్ఠుని, రాముననుట- కొంచున్ = పిలుచుకొనుచు, రాజాన్వయముని=రాచతపసి, విశ్వామిత్రుండు, [క్షత్రియవర్ణశాఖుడై బ్రహ్మవరమున బ్రహ్మర్షియైనవాఁడని భావము.] సపరిచ్ఛయముగన్ = స్వపతివారముతోఁగూడ, తనము పరనన్ - తనదు = తనయొక్క, సుఖ, దుఃఖ, విరహ, వర్తనలు = సుఖవిరహము యొక్కయు, దుఃఖవిరహముయొక్కయు, విరహముయొక్కయు, వర్తనలు, సరకుగొనక = లక్ష్యముచేయక, సమవర్తిన = సమవర్తిత్వముననే, ఉండు, జనకుండు, వీలు = పాలించు, పురమునకున్, ఆరాళగతిన్ = పంశరమార్గమును, పాసి= విడిచి, సరశసరణిన్ = చాయతెరువున, అరిగెన్ = వెడలెను.

తా. యజ్ఞాచరణమునకై తాను నిర్బంధించుటచే దశరథుండు సుతుల సంపదగా రాముండు భూభారనివారణమునకై గావించిన మత్స్యైతికపటావతారములవలన సంపాదించిన కీర్తిప్రభావములతోడి విలాసముగలవాఁడును, సమేయుండును, పరబ్రహ్మయగువాఁడుననియు, దానాచరింప నుచితమగు కార్యమిట్టిదనియుఁదలంచి, మిక్కిలి యాదరించుచు లక్ష్మణునితోడ, నారాముల దోడ్కొని, విశ్వామిత్రుండు నిజపరివారముతోడఁ గూడి, సుఖదుఃఖాదిరహితుడై, సమవర్తనముగల జనకుండేలు మిథిలానగరమునకు పంశరత్నోపపాసి, చక్కని తెరువున నరిగెను.

“కపట ధురా” ఇట ‘ధూర్’ శబ్దమున క కారాంతముగల్గటకు, “ఋగాద్యంతస్య సమాసస్య అప్రత్యయోఽన్తావయవస్సాన్యో” అనువర దువివార్తికము ప్రమాణము.

“తనయకలుషయత్నై” యనుచోట సంస్కృతశబ్ద వితతితోదన యనుపదమునకు సమాసము గల్గటకు “తనయోవితద ముక్తా సాధ పాళిక” అని రామరాజభూషణోక్తిగలదు.

“కొంచు.” కొనుధాతు వన్వాదులలో జేరుటచే నిటఁజు వర్ణకము పరమగునప్పుడు బిందువయ్యెను. “జవనాశ్వుములం, బూరిచిన రథమున మణిమయ, పంచాననకేతువెల్తె బంధురఫణితా.” అని సోమయా జీయు నన్వాదులలోని పూనుధాతువునకుఁ జావర్ణకముపరమగునపుడు బిందు రూపమునఁ బ్రయోగించెను.

“సుఖదుఃఖవిరహవర్తన”లను చోట బద్ధురంజరామన్న “ద్వం ద్వాందే శ్రూయమాణం పదప్రత్యేకమభి సంబధ్యతే, అనున్యాయమున సుఖవిరహదుఃఖము యొక్కయు, విరహసుఖముయొక్కయు వర్తన”లని యర్థము గావించుట పొరపాటు. సుఖంచదుఃఖంచ సుఖదుఃఖే “అని ద్వంద్వముగావించుకొని, తయోర్విరహః” అని వ్యక్తితత్పురుషము గావింప వలయును. అవల, విరహశ్చ విరహశ్చ విరహా, అని ఏకశేషవృత్తిగా వించుకొనవలయును. అప్పుడు సుఖవిరహ, దుఃఖవిరహ, విరహములని యర్థ మగును. సుఖవిరహ దుఃఖవిరహములనుటచే ద్వంద్వరాహిత్యమునుదాహ రణ పూర్వకముగాఁ దెలుపుటయకాక, విరహశబ్దమును బ్రత్యేకముగాఁ గొనుటచే, సంసారమున జనించినను, దక్కినవానివలె శతాద్యాకృష్టుఁడు కాక తామరాకు పైసీటికి నాకుతును సంబధములేనట్టి ప్రాపంచిక సంబంధ రహితుఁడగుట సూచితమగును. కానని యేకవి యాశయమగును. “కర్మ జైవహీనంసిద్ధి మాశ్రితాజనకాదయః.” అనులాగునసట్టి మహానుభావుల మాహాత్మ్యము ప్రకటితమగు చున్నది.

“కపటధురావారణావతార.” ఇటఁగపటశబ్దమున కవతారశబ్దముతో నన్వయముగావిందుట యేకవియాళయము. అప్పుడు కృష్ణాద్యవతారములవలె నతిమానుషచేష్టితములఁ జూపక రాముఁ “డాత్మానం మానుషం మన్యే” యని తాను చెప్పిన కపటోక్తివెల్లడి యగును.

భారత. తనయ.....నిర్బంధమునక = తనయ కుమారుడగు దుర్యోధనుని, కలుష = పాపయుక్తమగు, యత్న = ప్రయత్నమువలని, ఘనతర = మిక్కిలి గొప్పదగు, నిర్బంధమునక, రాజు = ధృతరాష్ట్రుఁడు, పనుచుటయును, కపట..... కలనుడు - కపటధురా = కపటభారము చేత, వారణావత = వారణావతనగరమున, ఆరచిత=నిర్మింపఁబడిన, అతిమంజు = మిక్కిలి మనోజ్ఞమగు, లాక్షమయ = లత్తుకచేనిబిడమై, [ఇటఁబ్రాచుర్యార్థము నమయిట్ ప్రత్యయమువచ్చెను.] శోభి=ప్రకాశించుచున్న, ప్రకస్త, ధామ = ప్రకస్తమైనయింట, ఘనశీలకలను = గొప్పక్రీడలతో, ఉండఁ = ననించుటకై, గణ్యుడు = ఎన్నఁదగినవాడును, ఆత్మస్వామి=తనకుఁ బ్రభువగువాడును, అనియుక్, నిజౌచితియుక్, గణించి= అతనియాజ్ఞ జరుపుటదన కుచితమనియుఁడలఁచి, ఉరుతర, ఆదరము, చేయుచుక్, భ్రాతృయుతముగాక్ = సోదరులతోడ, వంశరత్నవృక్ = స్వవంశమునకు రత్నమగు, అమ్మను = తల్లిని, కుంతినుట. కొంచుక్, సపరిచ్ఛదముగక్, రాజాన్వయముని=రాజుని యగువాడు, తనదుసుఖదుఃఖ విరహవర్తనలు, సరకుగొనక = తన సుఖముయొక్కయు, దుఃఖముయొక్కయు, బంధువిరహముయొక్కయు వర్తనలు, లక్ష్మ్యపెట్టిక, సమవర్తితనయుండు = యమునిపుత్రుండు. ధర్మరాజనుట. జనకుఁడేలు పురయనకుక్ = తండ్రియేలుచుండిన పట్టణమగు వారణావతయనకు, అరాళగతి=విచారము, పాసి = వీడి, సరళ సరణి = సద్వర్తనమున, అరిగెక్ = వెడలెను.

తా. ధృతరాష్ట్రుఁడు పుత్రునినిర్బంధమునక బాండవుల వారణావతమునందలి లాక్షగృహముననుండ నియమింప నిజపోషకుండగు ధృత

రాష్ట్రానానతిసేయుట దనకుచితమని, తలఁచి మిక్కిలి సంతసమునఁ దమ్ముల తోడఁదల్లిందోడ్కొని, సుఖముఃఖ్యబంధువిరహదులఁ బాటింపక చింత దక్కి తనతండ్రి యేలినదగు వారణావతమునకు ధర్మశాఁడు సంతసముతో నరిగెను.

గీ. పరమమునియతివశతమశ్రమ్యరతిహేతు

పున మహాశాపహతిఁ జేసిరతువికృతిగ

నున్న నేలయంత వచింప శ నొగినరుదని

తత్కథల్ రుచి గొనుచు రాత్రితనయు లందు.

38

రామాయణ. పరమముని యతివ = గౌతమభార్యయగు నహల్య, శతమన్యరతి హేతువునఁ = ఇంద్రునితోడి రతికారణమున, మహాశాప హతిఁ, చేసి = గొప్పశాపముగల్గుటచే, తనువికృతిగఁ, ఉన్న = వికృత దేహయైయున్న, నేల, గౌతమశాపమున నహల్య శిలారూపమునందిన నేల యనుట. అంతఁ, వచింపఁ, రాత్రితనయులు = రామలక్ష్మణులు, అందుఁ, తత్కథల్ = ఆహుల్యాసంబంధమగుకథలు, ఒగిఁ = వరుసగా, అరుదని = రుచిగొనుచుఁ, వినుచు.

తా. గౌతమశాపమున నహల్య వికృతరూపిణియై యున్నతావు చేరఁగనే విశ్వామిత్రుఁడు కథలఁజెప్పచుండ రామలక్ష్మణులు వినుచు. ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

“శతమన్య” “జిహ్వాక్షేభగ్ధశ్శక్ర శ్శత మన్యద్వివస్వతిః” అని యమరము.

భారత. అంతఁ, నియతివశత = దైవాధీనత, పరమము = దాఁటఁదగనిది, మన్య = శోకము, రతి = వేడుకయనెడి, హేతువునఁ = కారణమున, మహాశా, అపహతిఁ, చేసి = మిక్కిటమగు నాశయొక్క శాశమునుజేసి యుండినను, తనువికృతిగఁ, ఉన్నఁ = దేహవైవిధ్యమునంది యున్నను,

ఏల = ఏమిప్రయోజనము, అరుదు, అని, వచింపఁ - అందుఁ = ఆ మార్గ మధ్యమున, తత్కథల్ = ఆధర్మరాజు చెప్పెడికథలను, రాట్టనయులు = భీమాదులు, ఒగ్గి, రుచిగొనుచు.

తా. విధియలంఘ్యము. శోకముచేనైనను, వేడ్కచేనైనను, ఆశాప హతిచేనైనను, యోగాదులచేఁగల్గిన దేహకార్యముచేనైన నేమిప్రయోజనము? విధికిం దప్పక లాంగియ తీవలయునని ధర్మజుఁడు మార్గ మధ్యమునఁ గథలు చెప్పచుండ భీమాదులువినుచు. ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

సీ. ఆలీలనలగుచు శ్రీ నరుగునప్పుడు తత్పు

రస్సూర్తి మిగులః జిత్రం బొనర్చె

రమణీయమైనయాశ్రామపాదపరాగ

మాశాపవారణమాచరింప

నాయతివనుశోభనాకృతియును సర

సీకృతమానస శ్రీ హీకలనయు

ఘననవరత్న కాంతరచనధామశోభన

వన్యాభరణవైభవస్ఫురితయు

గీ. విపులతరపయోధీరపదవ్యతిక్రమ

కరనవాంఛుకాంతరవరణనిరతి

శయసమున్నతియును శ్రీ నయి వారలందఱు

గౌరవమునఁ దన్నుఁ శ్రీ గనుఁగొనంగ.

39

రామాయణ. ఆలీలఁ = ఆలాగున, అలరుచుఁ = సంతసించుచు,

అరుగునప్పుడు, రమణీయమైన = మనోహరమైన, ఆరామ పరా

గము-ఆరామ = ఆరామునియొక్క, పాద = చరణములయందలి, పరాగము =

ఘృతి, ఆశాపవారణము = గౌరవముఁడిడిన యాశాపముయొక్క పోఁగొట్టు

టను, ఆచరింపఁ = చేయఁగా, ఆయతివి = ఆయహల్య, శుశోభనాకృతి
 యును = మిక్కిలిమనోజ్ఞమైన యాకారముగలదియు, సరసీకృత.....కల
 నయుఁ - సరసీకృత = పచ్చిగాఁజేయఁబడిన, మానస = మనస్సునందలి,
 ప్రీతకలనయుఁ = లజ్జాస్థితిగలదియు, ఘన.....ధామ - ఘన = గొప్ప
 పగు, నవ, రత్న = నూత్నములైన రత్నములతోఁగూడిన, కాంచన =
 బంగారుయొక్క, ధామ = కాంతివంటి కాంతిగలదియు, శోభన.....స్ఫు
 రితయుఁ - శోభన = మంగళకరమైన, వన్య = వనమునఁగల్గిన, నార
 చీరలుమున్నగు, ఆభరణ = అలంకారములయొక్క, వైభవ = విభవముచే,
 స్ఫురితయుఁ = ప్రకాశించునదియు, విపుల సమున్నతియుఁ -
 విపులతర = విస్తారమైన, పయోధరపద, వ్యతిక్రమకర = అతిక్రమము
 నేయుచున్న, జాటుచున్నదనుట. నవ = అభినవమైన, అంతుకాంత =
 నస్త్రాంతలముయొక్క, పరణ = కప్పటయందు, నిరతి = ఆసక్తిగల, శయ =
 హస్తముయొక్క, సమున్నతియును = ఉపచారము గలదియు, ఆయి, తత్...
స్ఫూర్తి - తత్ = వారియొక్క, పురః = ముందట, స్ఫూర్తి =
 ప్రకాశించుటచే, వారలు, అందఱు = రామాదులందఱు, గౌరవమునఁ,
 తన్ను, కనుఁగొనంగఁ = చూచుచుండఁగా, మిగుల = మిక్కిలి, చిత్రంబు,
 ఒనర్చెన్ = ఆశ్చర్యముగల్గించెను.

తా. రాఘవుల లాగున సంతసిలుచు బోవుచుండ, రామ పాదరజ
 స్సంగమున, సదాకృతిం ధరించినదియు, లజ్జాపతియు, నూతనరత్నముల
 తోఁగూడిన బంగారువన్నెగలదియు, వన్యాలంకార పరిశోభితయు, చేలాం
 గలవరజాసక్త హస్తయు, నయివారిముందహల్య గాన్పించి వారికి
 నాశ్చర్యము గల్గించెను.

“నవరత్న కాంచన ధామ” ఇట నవకల్పమునకుఁ దొమ్మిదియని
 కొందఱభిప్రాయ పడెదరుగాని యది సరికాదు. దంతకాంతి మాక్తికచ్ఛా
 యను, మదిరాక్షియగుటచేఁ గన్నులకాంతి పద్మరాగచ్ఛాయను, నధరము

ప్రవాళచ్ఛాయను, గేశములు నీలచ్ఛాయను గల్గియుండుట సహజముగానఁ దక్కిన రత్నములకిటఁ బ్రసక్తిలేదు. ఈకారణమున నవ, యనమాత్మ మనియే యర్థము నెప్పుట సమంజసము. “శోభనవన్యభరణ” వన్యభరణములు శోభనములుగా నుండునా యనిన, గూఢపతుల కాభరణములవలనఁ గ్రొత్త మెటుంగు రాఁబోవదనియే కవియాశయము. దీనికిఁ బ్రమాణము, “సరసి జమను విధం శైవలేనాపిరమ్యం, మలిన మపిహిమాం శోర్లత్కృ లక్ష్మీంత నోతి, ఇయమధిక మనోజ్ఞా వల్కలే నాపితస్త్వి, కిమిషహి మధురాణాం మండనం నాకృతీనాం,” అభిజ్ఞాన శాకుంతలము.

“శయ సమున్నతి,” “సంచశాఖశ్శయః పాణిః.” అని యమరము.

“తత్పురస్ఫుర్తి.” ఇట విసర్గలోపము క్లేషార్థ సంఘటనమునకై కవి యవలంబింపవలసెను. అదియు “శర్పరే విసర్జనీయః” అనుపాణిని సూత్ర మాధారము గావించికొనియే యిట్లునర్చెను.

భారత. ఆలీలక్, అలరుమక్, అరుగునప్పడు = పాండవులట్లు సంతోషించుచుఁ బోవునప్పడు, రమణీయ రాగము—రమణీయ = మనోజ్ఞమయిన, అ రామ = ఉద్యానవనముల యుంపలి, పాదప= చెట్లయొక్క, రాగము = వన్నె, అశా = దిక్కులయొక్క, అపవారణము = ఆచ్ఛాదనము, అచరింపక్ = చేయుచుండఁగా, ఆయతి.....ఆ కృతియును—ఆ యతి = వైశాల్యమును, వసు = ద్రవ్యముచే, శోభనా కృతియును, సరసీ.....కలనయుక్—సరసీ=కొలఁకులచే, కృత=చేయఁ బడిన, మానస = మానసమనెడి సరస్సుయొక్క, ప్రీతకలనయుక్ = లజ్జా స్థితిగలదియు, ఘన.....శోభక్—ఘన, నవరత్న = లోమిద్దివిధములగు రత్నములు చెక్కిన, కాంచన = స్వర్ణమయమగు, ధామ = గృహములయొక్క, శోభక్ = కాంతిచే, అపనిస్ఫురితయుక్—అపని+అభరణ = భూదేవికి భూషణమగు, వైభవముచే, స్ఫురితయుక్ = ప్రకాశించునదియు, విపుల.....సమున్నతియును—విపులతర = మిక్కిలి విశాల

మైన, పయోధరపద = మేఘమార్గమును, ఆకాశముననుట. వ్యతిక్రమకర =
అతిక్రమింపుచుండు, నవ+ఆంతు = మనోహరములగు కిరణములచే, కాంతి =
మనోజ్ఞమైన, పరణ = కోటలయొక్క, నిరతిశయ = మిక్కిలి యధిక
మగు, సమున్నతియును = పొడవుగలదియును, వి, వారలందఱు, తన్నున్,
గౌరమునన్, కనుగొనంగన్, తత్పురిస్ఫుర్తి = ఆవారణావతనముయొక్క
ప్రకాశము, చిత్రింబు, దినార్చెన్.

తా. పాండవులట్లు సంసోమమున నేలమండ నుద్భావనముల
యందలికాంతి నద్దీక్షుల నాచ్ఛదించుచుండ, మిక్కిలి వైశాల్యముగల
దియు, ద్రవ్య పరిపూర్ణయుఁడగుచు, చురుకొలిచి కోలఁకులు మానస సర
స్సునకు ల్లుగలిగింపఁగా, రత్నములు చెక్కిన బంగారుపుటిండ్ల కాంతిని
భూదేవికాభరింపఁగనుచు, మేఘమండలము అతిక్రమించు నత్యున్నతము
లగు కోటలు గల్గుచుఁ బాండవలు నన్ని గౌరమునోఁ జూచుచుండ నా
వారణానతిపురోహ యందలియుఁ జిత్రింపఁగా నుండెను.

“రాగ” “రాగోనురక్తమాత్సర్యే, స్థితాజ్ఞా లోహితాదిభు.” అని
విశ్వము.

“అపవారణము.” “అంభోర్ధ్వసవారణం” అని యమరము.

“అయతి.” “అయతిస్సన్యస్తేభ్యతానూం, ప్రభువాగామికాల
యోః.” నానార్థ రత్నమాల.

“నవరత్న” “కురువింద వజ్రమాక్తక, పరమరకత శక్రనీల వైడూ
ర్యమసో, వారపవ్యూరగ విద్రుమ, నరసత గోమేధికములు నవరత్నం
బుల్” రత్నపరిక్ష.

“పరణ” “ప్రకాశరోపరణస్సాలః” అని యమరము.

గీ. హరిపురాభోగ వార్తపెం శ పవును వారి

మదిఁబొడమఁదలపోసి రత్నబిది యటంచుఁ

జెలువసంకోచవిభవవై శ చిత్రబరంగఁ

బరంగునానగరంబుగఁనప్పట్టఁజూచి.

40

రామాయణ. హరి.....వార్త - హరి = ఇంద్రునియొక్క, పురా
భోగ = మున్ను సంభోగించిన, వార్త = సమాచారముయొక్క, పెంపు =
అతిశయము, అపుడు, వారిమదిన్ = విశ్వామిత్రాదుల మనస్సున, పాడ
మన్ = జనింపఁగా, తలపోసి = ఊహించి [అహల్య వారటు స్వకృత
దోషమును గుఱించి యాలోచించుచుండుట తెలిసియునుట] ఇది, రట్టు =
నింద, పరపురుష సంగమునలని సూచినుట. అటంచున్, చెలువ = స్త్రీ,
అహల్యయునుట. సంకోచ.....వైచిత్రిన్ - సంకోచ విభవ = సంకోచాతి
శయముచేతైన, వైచిత్రిన్ = వింతరీతిచే, పరంగన్ = ఒప్పుచుండఁగా,
పరంగు నాన = ఒప్పునట్టి స్త్రీ, కరంబున్ = మిక్కిలి, కన్నట్టన్ = కను
పింపఁగా, చూచి=ఆయహల్యుంఁగాంచి.

తా. ఇంద్రునితోఁ దాను పూర్వ మాచరించిన సంభోగ రూపకార్య
ము వారు తెలిసికొనిరనుట యూహించి యహల్య యిదియొక నింద
గల్గెనదా యని మనస్సున స్పృగిల్లియుండ నామెంఁగాంచి. నుతిచేసిరని
ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

“హరి” “యమానిలేంద్రచంద్రదార్క, విష్ణు సింహంశవాజిషు, శుకా
హికపి భేషు, హరిన్న కపిలేత్రిషు,” అని యనురము.

భారత. చెలువు = అందము, అసంకోచ.....వైచిత్రిన్—అసం
కోచ = తగ్గనట్టి, విభవ వైచిత్రిన్ = వైభవాతిశయముచే, పరంగన్,
పరంగు, ఆ నగరంబు = ఒప్పురు నాపురము, కన్నట్టన్, చూచి,
హరి.....పెంపు-హరిపుర=ఇంద్రునిపట్టణముయొక్క, అభోగ=వైశాల్య
మును గుఱించిన, వార్త, సమాచారముయొక్క, పెంపు = అతిశయము,
అపుడు, వారిమదిన్, పాడమన్ = వారి మనస్సులోఁ గలుగఁగా, తల
పోసిరి = ఎంచిరి.

తా. చక్కని వైభవముగల యా వారణావతము చూచినంతనే యమరావతి వారికి స్మరణకువచ్చెను.

అలంకారము. స్మరణము. లక్షణము. “యథానభవ మర్థస్య దృష్టే తత్సదృశస్సృజి” కావ్యప్రకాశము.

గీ. అనిశశివవాస మైనపుణ్యపురమణివ
ఘాపహస్సృతివనుచునానయపకిలంక
మానసోత్కిర్షయు క్తులనూననుతులు
నేసియందఱుఁ దత్పురస్థితినిబరఁగె.

41

రామాయణ. అనిశ.....వాసము—అనిశ = ఎల్లప్పుడు, శివ = మంగళమునకు, వాసము, విన = స్థానమైన, నిత్యశుభ ప్రదయైన, పుణ్యపురమణివి = పుణ్యాంగనవు, అఘాపహస్సృతివి = పాపాపహరక స్మరణముగల్గినదానవు, [స్మరణ మాత్రమునఁ బాపములు పోఁగొట్టు దానిని భావము.] అనుచున్, ఆయప = ఆయమ్యయొక్క, కలంక = కలంక, మానన్ = మామనట్లు, సోత్కిర్ష = అతిశయముతోఁగూడిన, యుక్తులన్, ఊనన్ = స్థిరముకాఁగా, [మనస్సున సంతోషము స్థిరపడుపట్లు, అని భావము] నుతులుచేసి = స్తుతించి, అందఱును, తత్పురస్థితిని, పరఁగన్ = ఆయహల్యకెదుట నిలువఁగా.

తా. నిత్య శుభదాయినియగు పుణ్యాంగనవు, నీనామస్మరణము పాపాపహరకరము. అనుచు నా బిడకలఁత దీటులాగునను మానసమున సంతసము కల్గులాగునను, స్తుతించి యందఱు నెదురనిలువఁగా. చేకొనియె నను ముందరిపద్యమునందలి క్రియతో నన్వయించును.

“అఘాపహస్సృతివి.” “అహల్యాద్రాపదీ సీతాతారా మదోదరీ.” అనిస్మరణ మాత్రమునఁ బాపములు పోఁగొట్టు పంచకన్యలలోఁ బ్రథమి పాత్రయగునది.

“అప” అప్పుడునఁగాఁ దల్లి, అప్పుకబ్బముయొక్క ద్విత్యరహితమగు రూపమేయగుచున్నది.

భారత. అనిక శివవాసమైన = ఎల్లప్పుడును రుద్రునకు నివాసమైన, పుణ్య, పుర, మణివి = పుణ్యదాయకమైన నగరశ్రేష్ఠమవు, అఘాప హస్తృతివి = స్పృహమాత్రమునఁ బాపముపోఁగొట్టుదానవు, అసుచుఁ, ఆయపకలంక.....యుక్తులు - అపకలంక = కళంకరహితమైన, మానస = మనస్సుయొక్క, ఉత్కర్ష = ఆతిశయముతోడ, యుక్తులు = కూడినవారు, అందఱున్ = పొండవులందఱుననుట. అమానసుతులుచేసి = మిక్కిలి స్తుతించి, తత్పరస్థితిని, పరఁగన్ = అంగరముననుండఁగా.

తా. ఎడతెగక రుద్రుఁడు వాసమునేయునగరశ్రేష్ఠమవు, స్పృహ మాత్రమునఁ బాపములుపోఁగొట్టుదానవు, అని స్తుతింపుచు నప్పొండవులా నగరమున వసించుచుండఁగా.

సీ. ఆసమయమున నే శ్రీ మనిచెప్పనరుదెంచి

చూడనదృతతమశ్రీస్ఫూర్తి యగుచు

తద్దాతియమితచేతఃకళంకుండు త

ద్వహమేధితద్వేషశ్రమహిమపేర్ని

ననలసముద్వృత్తి శ్రీ హతము గావింపంగ

నంచితానఘవిధిసంచితార్థ

సందర్శనుఁడు గామి శ్రీ నిందనవెంవెల

ర్వంగఁజేకొనియె నారాకొమరులు

గీ. నతని యాదరక్రియఁగాంచి శ్రీ యనలఁజనిరి

స్వీయగురుయుక్తముగఁ దద్విశ్రస్థులగుచు

విదురజనదర్శితోచితవివరసరణి

నలఁత యెఱుంగక దక్షిణానలబధృతని.

రామాయణ. ఆనమయమునన్ = ఆతరుణమున, ఏమనిచెప్పన్ = ఏమనిచెప్పదును, తద్ద...కళంకుడు - తద్ద=అశాపమోక్షణరీతి నెఱిగిన, అతియమిత = మిక్కిటయుగాఁ బోఁగొట్టఁబడిన, చేతఁకళంకుడు = మనస్సునందలి కలఁతగలవాడు, తస్యహమేభి = ఆ యహల్యకుభర్త, గౌతముఁడనుట. అద్భుతతమస్ఫుర్తి = మిక్కిలి యాశ్చర్యకరమగు కాంతిగలవాడు, అత్యంతాశ్చర్య హృదయుఁడగుచునుట, చూడన్ = ఆయహల్యను జూచుచుటకొఱప, ఆరుదెంచి, అలస = అధికమైన, మద్భుత్తి = సంతోషనర్తనము, లద్వీనిమహిమక్షేర్నిన్ = భార్య యొక్క దుర్వృత్తిచేగల్గిన ద్వేషాతిశయమును, హతిము, గావింపంగన్ = నశింపఁజేయఁగా, అంచితసంవర్షముండు - అంచిత = పూజితమైన, అనఘవిధి = పాపరహితవిధిచే, సంచిత = సంసాదికమైన, అర్థసంవర్ష నుండు = తత్వజ్ఞానముగలవాడు, కామినిన్ = ఆహల్యను, తనపెంపు = స్వాతిశయము, ఎలర్పఁగన్ = ఒప్పుఁగా, చేకొనియెన్ = గ్రహించెను, ఆరాకొమరులు = ఆరాజకుమారులు, రామలక్ష్మణులనుట. అతని = ఆగౌతముని, ఆదరక్రిమి, కాంచి = ఆనరణ్యమునంది, తద్విస్మయలగు చున్ = అతనిచే వీడుకోలుపడసినవారము, స్వీయగురుముక్తియుగన్ = తమగురువు విశ్వామిత్రునితోఁగూడి, విదుర....సరణిన్-విదురజన = విజ్ఞజనులచే, నశింపఁబడెనుట. దర్శిత = చూపఁబడిన, ఉచిత=తగిన, వివరసరణిన్ = విశేషించిన మంచిమార్గమున, అలఁత, ఎఱుంగక=త్రమము దెలియక, దక్షిణానిలజ = మలయమారుతమువలనజనించిన, ధృతిని = సంత సముతో, అపలన్, చనిరి.

తా. శాపవిమోక్షణమయినంతనే గౌతముఁడట కరుదెంచి, సంతోషాతిశయమునఁ బూర్వమామెయొనర్చిన యపరాధమునశింపఁగా నావీడను బరిగ్రహించెను. ఆరామలక్ష్మణు లాతని యాదరముపొంది యతనివీడి

కోలునంది తమగురువగు విశ్వామిత్రునితోగూడి నెళవరులెఱిగించినదారి నటనుండివెడలిరి.

“ముద్వృత్తి.” “ముత్ప్రీతిః ప్రమదోహర్షః” అని యమరము.

“సందర్శనుడు.” “దర్శనం నయనస్వప్న బుద్ధినర్కోపలబ్ధిః,” అని విశ్వము.

“విదుర.” “జ్ఞాతాతు విదురోవిందుః.” అని యమరము.

భారత. ఆసమయమునఁ, నీమనచెప్పఁ, ఎంచిచూడన్, అరుదు = తలఁపఁగానరుదు, తద్జ్ఞాతి = ఆపాండవులదాయ, దుర్యోధనుఁడనుట. అద్భుత, తమస్ఫూర్తి = తమోగముగలవాఁడు, అమిత, చేతకఞ్జంకుఁడు = అమితమగు మనఃకాలుష్యముగలవాఁడు, అగుచున్, తద్గృహము = ఆపాండవులు వసించుగృహము, ఏధిత = బృద్ధిపొందిన, ద్వేషమహిమ పేర్కిన్ = ద్వేషాతిశయముచే, అనల = నిప్పుయొక్క, సముద్వృత్తిన్ = దరికొల్పుటచే, హతము, కావింపంగన్, అంచి = పంపి, ఒక్కనింబంపి యనుట. తాన్, అనువిధిన్ = పాపపువిధిచే, సంచిత, అర్థసందర్శ నుండు = ప్రయోజనమొందువాఁడు, కామిన్ = కాకుండుటచే, నిందన పెంపు = మిక్కుటమగునపకీర్తి, ఎలర్పఁ, కైకొనియెన్, ఆరాకొమరులు = పాండవులు, స్వీయగురుయు క్షణగన్ = తమతల్లితోగూడ, విదుర.....న రణిక్ — విదురజన = విరురుఁడంపిన మాతచే, దర్శిత = చూపఁబడిన, వివరనరణిక్ = బిలమార్గమున, తద్విసృష్టలు = ఆదూతయొక్క పీడుకోలు వడసినవారు, అగుచున్, దక్షిణ = సమర్థుఁడగు, ఆనిలజ = భీమునియొక్క, ధృతిని = ధారణమున, అలత, ఎఱుంగక, అతని = ఆ దుర్యోధనుని, ఆ దరక్రియ = అట్టిభయప్రదకార్యమును, కాంచి, ఆవలన్, చనిరి.

తా. తమోగవంతుఁడై, మనఃకాలుష్యముక్తుఁడునగు దుర్యోధ నుఁడు, పాండవులు వసించు నింటిం గాల్పునుద్దేశించి యొక్కని వారణావత

మునకనుప నిదదెలిసిక విదురుడొక దూతనంప వాతనిచే నెఱిగింపఁబడిన
 బిలమునుండి భీముఁడు దమ్మువహింప వాదుర్యోధనుని నలనిభీతిచేఁ దల్లితో
 డఁదప్పించుకొని యటనుండి పాండవులు వెడలిరి.

“వివర.” “సుషిరంవివరం బిలం” అని యమరము.

“దక్షిణ” “దక్షిణస్పరణో దారపరచ్ఛం దానువృత్తిః” అని
 విశ్వము.

“దరక్రియ” “దరోక్తి యాంభయేశ్వరే” యనియమరము.

క. చను నెడ శ్రీరాముఁడు పా

వని నవనిజరూపవైభవ వశ్రీ నుల్లం

బున నిడి దానవిచిత్రా

తనురాగప్రాధి వచ్చి తనుఁ బైకొనఁగన్.

48

రామాయణ. శ్రీరాముఁడు, చనునెడ = పోవుచుండఁగా, పా
 నె = పవిత్రమైనదానిని, అవనిజ...క్రి—అవనిజ = నీతయొక్క, రూప
 వైభవక్రి = సౌందర్యాతిశయమును, ఉల్లంబునె = మనస్సున, ఇడి,
 దానె = ఆకారణమున, విచిత్ర...ప్రాధి—విచిత్ర, అతను=మన్నుఁడుని,
 రాగప్రాధి=మాహాత్మ్యాతిశయము, వచ్చి, తనుఁ, పైకొనఁగన్, అలమి
 కొనఁగ.

తా. అట్లు వెడలుచుండిన రాముఁడు నీతయొక్క సౌందర్యాతి
 శయము దనమనస్సున గోచరింప మోహాతిశయ మలమికొనఁగ. అనుమతిం
 చెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. చనునెడ = వెడలుచుండఁగా [పాండవులు బిలమునుండి
 వెలువడి వెడలుచుండఁగాననుట] శ్రీరాముఁడు = కాంతిచే మనోహరమగు
 వాఁడు, పావని = భీముఁడు, నవ = నూతనమగు, నిజరూపవైభవ క్రి =
 తన సౌందర్యాతిశయమును, ఉల్లంబునె, ఇడి, దానవి = రాక్షసస్త్రీ,

హిడింబియనుట. చిత్ర, అతను, రాగప్రాధీన్ = మోహితీయమున, వచ్చి, తనున్, ప్రేమనగ్నన్.

తా. పాండవులట్లు పోవుచుండ భీమునిమాహితీయమును గాంచి మోహించి హిడింబియాతనింజేర నరుడెంచి.

గీ. తొడఁగియపుడు దానితోఁబుట్టుగురుతర

సంగరసముదీర్ణ సగణిబరఁగ

వానినంతగెలిచి శ స్వగురుకథాదర

మమరఁబ్రమదయుక్తి శ కనుమతించె.

44

రామాయణ. తొడఁగి - ప్రారంభించి, పూనియనుట. అపుడు, దానితోఁబుట్టు = ఆమోహితీయముతో జనించుచున్న, గురుతర = మిక్కిలి యధికమైన, సంగరసము = చేరికయందలి యిచ్చ, ఉదీర్ణసగణిన్, పరఁగన్ = అధికముగానొప్పఁగా, వానిన్ = ఆమోహవాంఛలను, అంతఁ, గెలిచి = జయించి, స్వగురుకథాదరము = గురువగు విశ్వామిత్రుఁడు చెప్పెడికథలయందలి యాదరము, అమరన్ = ఒప్పుగా, ప్రమదయుక్తి కిన్ = సంతోషముతోడి చేరికకు, అనుమతించెన్ = సమ్మతించెను.

తా. ఆమోహముతోడ సంగచ్ఛగలుగఁగా దానినడచికొని విశ్వామిత్రుఁడుచెప్ప పుణ్యకథలు వినుచు సంతోషించెను.

భారత. తొడఁగి, అపుడు, దానితోఁబుట్టుగు = దాని భ్రాతయగు హిడింబుఁడు, ఉరు.....సరణిన్-ఉరుతర = మిక్కిలి యధికమైన, సంగర = యుద్ధమునందలి, సముదీర్ణసగణిన్ = అధికరీతిని, పరఁగన్ = ఒప్పుగా, వానిన్ = ఆహిడింబుని, అంతఁ, గెలిచి, స్వగురు = తన పెద్దలగు కుంతీ ధర్మజుల, కథాదరము, అమరన్ = కథనమునందలి గౌరవ మొప్పుగా, ప్రమదయుక్తికిన్ = హిడింబితోడిచేరికకు, అనుమతించెన్.

తా. హిడింబియొక్క యన్నయగు హిడింబాకురుడు యుద్ధమునకు రాగవానింజయించి తనతల్లియు, నన్నయుఁ జెప్పటచే హిడింబిం బరిగ్రహింప నంగీకరించెను.

“తోలుట్టుగు” ఇటవకారమునకుఁ గకారమువచ్చుటకు, “కృచిద్ధకాశోషః” ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి.

“ప్రమదయుక్తికి” ఇది సాధ్యసమాసము. రాజనాజ్ఞ, తటాకంబు నుదకము, గౌరివల్లభుఁడు - ఇత్యాదులు ప్రయోగములు లెక్కకు మిక్కుటములు.

వ. అంత.

45

గీ. ఉరుగుణాద్భుతజనకసుత్రోదయమహి

మాతిశయము సాధించి పుణ్యజనకాంత

సుగుణయనిపించుకొనిన భాసుర పురమణిఁ

జూపుతగులు వహించెనుత్పత్తి నతఁడు.

46

రామాయణ. అతఁడు = రాముఁడు, ఉరుగుణ = గొప్పగుణములచే, అద్భుత = ఆశ్చర్యకరమగు, జనకసుత = సీతయొక్క, ఉదయ = పుట్టుకవలని, మహిమాతిశయము = మాహాత్మ్యము, సాధించి, పుణ్యజనకాంత = పుణ్యముచేసినవారిచే మనోజ్ఞమగు, సుగుణ = సద్గుణములు గలది, అనిపించుకొనిన, భాసుర, పుర, మణి = అందమైన పురశ్రేష్ఠమును, మిథిలనవట. ఉత్సుకత = ఉత్కంఠతో, చూపుతగులు, వహించె = చూడననురాగముపూనెను.

తా. రాముఁడు సీతయొక్క యుత్పత్తికి స్థానమును, పుణ్యము చేసిన జనులయునికిచే మనోజ్ఞమునయిన మిథిలంబాడ నుత్సుకఁడాయెను.

భారత. అతఁడు = భీముఁడు, ఉరుగుణ అతిశయము - ఉరుగుణ = గొప్పగుణముగల, అద్భుతజనక = ఆశ్చర్యకరుడైన, సుత =

కుమారునియొక్క, కుటోత్కమయొక్క యనుట. ఉదయ = పుట్టుక వలన, మహిమతికము = మాహాత్మ్యము, సాధించి, పుణ్యజనకాంత = రాక్షసస్త్రీయగు హిడింబి, సుగుణ, అనిపించుకొనినన్ = వీడుకోటునందంగా, పోగాననుట. భాసురపురముణ్ణి = అంపమైన యా హిడింబియందు, చాపుతగులు, వహించెన్ = అనురాగము దార్చెను.

తా సగ్గుణవంశుడగు కుటోత్కమడు కలిగినంత నాహిడింబి భీమునివలన నాన్మగైకొనివెడల నతఁడామెయందనురాగము వహించి యుండెను.

“పుణ్యజన.” “యాకుధానః పుణ్యజనః” అని యమరము.

ఉ. అన్నగరంబు ప్రోదిఁ దనరారఁగదమ్ములఁగన్నతల్లి నా
సన్నతభేలనుండు విలసన్నయనై కవిలాసగౌరవా ల్లో
భ్యున్నతఁదద్వనాంతమునఁబ్రోచెఁగడుదనశ్రాంతియాత్త
నన్నెఱయంగణింపఁడు మనస్థిరతన్వివరించుపూనికన్. 46

రామాయణ. అన్నగరంబు = ఆపట్టణము, ప్రోదిన్, తనరారఁగన్ = నైభవముచే నొప్పారఁగ, తమ్ములన్ = తామరలను, కన్నతల్లి, నాన్ = కనిసట్టితిల్లియొయనన్, తామరలకుత్పత్తి స్థానమోయనులాగున, ననుట. సన్నతభేలన్, ఉండు=వర్ణితవిలాసముతోనుండు, వికసత్..... అభ్యున్నతిన్ - వికసత్ = ప్రకాశించుచున్న, నయన = కన్నయొక్క, ఏక = ముఖ్యమైన, విలాసగౌరవ = శృంగారాతిశయముయొక్క, అభ్యున్నతిన్ = గొప్పతనముచే, తత్, వనాంతమునన్ = ఆ మిథిలానగరములోని యుద్యానవనమందు, ప్రోచెన్ = పోషించెను. [పద్మకాంతిగల నయనములచే శ్రీరాముడు, ప్రోచెన్, అనఁగాఁ గటాక్షించెనని భావము] తనశ్రాంతి=తన యలయుక, అత్కలోనన్, నెఱయన్ = మనస్సున నిండఁగా, మనస్థిరతన్విన్ = మనసు స్థిరముగా నివసించియుండు స్త్రీని, నీతననుట.

వరించు పూనికన్ = వివాహమాడు యత్నమున, గణింపఁడు = ఆయలనటును, లెక్కనేయఁడు.

తా. శ్రీరాముఁడు మిథిలానగరమునందలి యుద్యాచవనమును గటాక్షించెను. మనస్సున నీతనువరించు తమకముగల్గుటచేఁ దనమాగ్ధాయాసము గూడ గణింపఁడు.

“నయనైకవిలాస గౌరవాభ్యున్నతిన్, ప్రోచెన్.” నేత్రముల రక్షించెననుటకు నేత్రములఁగాంచెననునర్థము లక్షణచే స్ఫురించుచున్నది. లక్షణా లక్షణము. “వాచ్యార్థానపపత్యాతిత్సంబంధి న్యారోపితకబ్ధి వ్యాపారో లక్షణా.” ప్రతాపరుద్రీయము.

భారత. అన్న = ధర్మజాఁడు, కరంబు = మిక్కిలి, ప్రోదిన్, తనంఁగఁ, తమ్ములన్ = సోదరులను, ఆర్జునాదులను ననుట. కన్న తల్లిన్ = కుంతి, ఆనన్నత, భేలనుండు = స్త్రీవిలాసుఁడు, భీముఁడనుట. విలసత్ ఆభ్యున్నతిన్ - విలసత్ = ప్రకాశించుచున్న, నయ = నీతియొక్క, నైక = ఎక్కడగు, విలాస, గౌరవ, అభ్యున్నతిన్ = గొప్పతనముచే, తద్వనాంతమునన్ = ఆయడవియందు, ప్రోచెన్, కడున్, మనస్ఫూర్తన్ = చిత్తశ్రద్ధఁగల, వివరించు = ఉద్గఱించు, పూనికన్, తన శ్రాంతిన్, ఆత్మలోనన్, నెఱయన్, గణింపఁడు = లెక్కచేయఁడు.

తా. భీముఁడు దాయడవియందు సోదరులను దల్లిని రక్షించుచుఁ దన చిత్తశ్రద్ధఁగల నెలసట గణింపకుండెను.

“తమ్ములన్” అనుటకు తామరలన్, సోదరులనని యర్థద్వయము గల్గుటకు. “తమ్ములనంచేరగుఁబ, ద్దమ్ములకను జన్ములకును గరుణేందు

వ. అది యట్లుండె. వారలందఱుఁ దత్ప్రకారంబున విషిన
మార్గవర్తనంబు గడపి యథోచితగమనంబున. 47
సుగమము.

క. చనిరి పురసవిధమాగ్గం

బున సద్విజలీలలు పడఁపుచు మాధుకరా

శన మొనఁగూర్చుచు నపుడు ప

వనసంతతి యలరఁ జేసె నీ వారలయాత్మక. 48

రామాయణ. పురసవిధమాగ్గంబునకొ = మిథిలానగరసమీపమార్గమున, చనిరి = వారుపోయిరి. ఉపవనసంతతి = ఉద్యానవన సమాహము, సద్విజలీలలు = మేఘైని పక్షులజీలలను, పడపుచుకొ = మాధుకర = తుమ్మెదల సంబంధమగు, అశనము = అహారము, మకరందమనుట. ఒనఁగూర్చుచుకొ = సమగూర్చుచు, అపుడు, వారల యాత్మకొ = రామాదులమానసమును, అలరఁజేసెను = సంభోషింపఁజేసెను.

తా. రామాదుల్లు మిథిలా నగరప్రాంతము చేరిరి. అచ్చటి యుద్యానవనములు పక్షులవిహారములచేసెను. మకరందమునవింపఁ జేయుట చేతను వారిమనస్సుల నానందింపఁజేసెను.

“మాధుకర.” “తస్యేవ” మనుపాణిని సూక్తిమున నిట అబ్రవీత్స యాంతతగ్గెను.

భారత. పురసవిధమాగ్గంబునకొ = ఏకవక్రపురముయొక్క సమీప మంబలిత్రోవను, సద్విజలీలలు, పడపుచుకొ = బ్రాహ్మణవేషధారులై, చనిరి = పాండవులుపోయిరి, పవనసంతతి = భీముఁడు, మాధుకరాశనము, ఒనఁగూర్చుచుకొ = జైత్రమును సమగూర్చుచు, వారల, యాత్మకొ = మానసములను, అపుడు, అలరఁజేసెకొ = సంతనింపఁజేసెను.

తా. సాండవులట్లు తల్లితోడనెడలి బ్రాహ్మణవేషము లూని యేక చక్రపురము సమీపించిరి. భీముడట భిక్షాన్నముచే వారిం దృష్టిపఱచెను.

“సద్విజ.” “దస్తవిప్రాణ్ణా ద్విజాః” అని యమరము.

“సంతతి.” “సంతతిః పంక్తివిస్తారే పారంపర్య సుతాన్వయే.” నానార్థ రత్నమాల.

ఆ-వె. అందుదారన్యత్తిరనందితానేకచ

క్రాగ్రహారహితవిహారమహిమః

బ్రచురసాగసమద్రవకదర్పహరితః

దనరైసగనులంద్రజును నుతింప.

49

రామాయణ. అందుకొ = ఆమిథిలానగరమునందు, దారవృత్తికొ = భార్యవర్తనముచే, నందిత.....మహిమకొ - నందిత = స్తుతింపఁ బడిన, అనేక, చక్ర = చక్రవాకపక్షులయొక్క, ఆగ్రహ + ఆరహిత = కోపరహితమైన, బౌద్ధుక్యముగలయనుట. విహారమహిమకొ = సంచారాతిశయముచేతను, ప్రచుర.....హరితకొ - ప్రచుర, సారస=బెద్దరు పక్షులయొక్కయు, మదబక = మదయుక్తములగు కొంగలయొక్కయు, దర్ప = గర్వమువలని, ఇటగర్వవలనియనుటకు గర్వకార్యముగు స్వేచ్ఛా సంచారమువలని యని భావము.] హరితకొ = మనోహరత్వముచే, సరసులు = సరస్సులు, అందఱుకొ, నుతింపకొ = స్తుతింపఁజ్ఞు, తనరైకొ = ఒప్పెను.

తా. ఆమిథిలానగరములోని సరస్సులు చక్రవాక మిగులముల సంచారముచేతను, బెద్దరు పక్షులయొక్కయు, కొంగలయొక్కయు స్వేచ్ఛా విహారములచేతను, నందఱు పొగడఁచగింపఁజ్ఞువుండెను.

“చక్ర.” “కోకశ్చక్రశ్చక్రవాకః.” అని యమరము.

భారత. అందుకొ = ఏకచక్రనగరమందు, ఉదారవృత్తికొ, అంది = గొప్పవర్తనముగల్గి, సాహసవర్తనమై యనుట. తాకొ = భీముడు, ఏక

చక్ర మహి - ఏకచక్రాగ్రహార = ఏకచక్ర పురమునకు, హిత = మేలగు, విహారమహిమక్త = సంచారవిశేషముచే, ఏకచక్రాగ్రహారమునకు భీముడొనర్చిన హితకార్యము నిరూపింపబడుచున్నది. ప్రచుర...హరితక్త—ప్రచుర = ప్రసిద్ధమైన, సార = బలముగల, బక = బకాసురుని, దర్పహరితక్త = గర్వము నపహరించుటచే, బకసంహారముచే ననుట. సరసులు = రక్షితులు, అందఱును = ఎల్లరును, నుతింపక్త = తన్ను స్తుతించునట్లు, తనరెక్త = ఒప్పెను

తా. భీముడు గానేక చక్రపురమునకు హితము నేయువాడై మిక్కుటమగు బాహుబలముగల్గిన బకుని సంహరించుటచే నచ్చటిరసితులెల్ల రాతనిస్తుతింపనొప్పించుచుండెను.

క. జననేత్ర చిత్రదారుణ

వనజగతులనిశలన త్త్వీనశత నడుచుచో

గననరుదురనూరూఢిం

దన రెజితాంగార పర్ణదర్శనయతన్,

50

రామాయణ. జననేత్ర ... గతులు — జననేత్ర = జనులకంటికి, చిత్రము = వైచిత్రినిచ్చెడి, అరుణ = ఎఱ్ఱని, వనజగతులు = తామరల ప్రకారము, అనిత = ఎల్లప్పుడు, లసత్త్వీనశతక్త = శోభావశమున, నడుచుచోక్త = వెలయునట్టి యుచ్చోటను, మిక్కిలాపురమున ననుట. జిత...ద రోషదయతక్త—జిత = జయింపబడిన, అంగార = అగ్నివంటి, ఎఱ్ఱ వన్నెగలయునుట. పర్ణ = తేనులయొక్క, దరోషదయతక్త = గర్వాతిశయము గల్గుటచే, రమారూఢిక్త = లక్ష్మీపాత్రిచే, తనరెక్త = ఒప్పెను. శోభాయుక్తమీయ్యెననియు లక్ష్మీనివాసస్థామయ్యెననియు భావము.] కనక్త, అరుదు = ఇది చూచుట కాశ్చర్యమగునది.

తా. జనులకన్నులకాశ్చర్య మొనఁగు నెఱ్ఱదామర లెఱ్ఱని ఊకులు గల్గి, ఎల్లప్పుడుఁ బ్రకాశించుటచే శోభాకరమయ్యెను. ఇది గననంతయు నాశ్చర్యము.

భారత. జననేత్ర...గతులఁ — జననేత్రచిత్ర = జనుల కన్నులకుఁ జిత్రములగు నట్టియు, దారుణ = భయంకరములగు నట్టియు, వన, జగతులఁ = వనభూములయందు, నడుచుచోఁ = పోవునప్పుడు, కనఁ = చూచుటకు, నరుదురము = అగ్రునుని యుద్ధము, జిత...ఉదయతఁ . జిత = జయింపఁబడిన, అంగారపర్వ = అంగారపర్వఁ డనువానియొక్క, దర్శింపదయతఁ = ఆహంకారాతి శయనుగలవగుటచే, ఆరూఢిఁ = ప్రసిద్ధిచే, తనరెఁ = ఒప్పెను.

తా. ఏకచక్రపురమునుండి బ్రాహ్మణులతోడ నిర్దమించిన పాండవులు దారుణాటవీమార్గములసంచరించుచుండ నంగారపర్వఁడు యుద్ధము నకు రాఁగ నర్జునుఁడతని జయించి ప్రసిద్ధిలోఁ దనరెను.

“వనజగతులఁ.” “జగతీరత్నైగరభేద” అని యమరము.

“నడుచుచోఁ” అస్మద్భూతి శోధితప్రతులలో నొక్కదానం దక్కఁ దక్కిన వానియందెల్ల నడుచుచోనయే కలదుగాన నే దీని నంగీకరించితి నంతియకాని భూతార్థమున, “ఇ” అనియు, వర్తిమానమున, “ఉ” అనియు భవిష్యత్తున “అ” అనియు నుండుట విధియని నామతముగాదు. “నడచి, నడిచి, నడచు, నడుచు, నడవఁ, నడువఁ, అని ద్వివిధముగాను బెక్కు ప్రయోగములుగలవు.

వ. అంతట వారియంతరంగమునందు.

51

క. వివిధద్విజాలి భూమా

నవరతసంశ్లాఘితస్వరేయవరకల్యా

ణవిధివరద్రుపదనుతా

నవమంజులతాప్రవృత్తి రీ నడవెఁ గుతుకమున్.

52

రామాయణ. వివిధ...ప్రవృత్తి—వివిధ=పలువిధములగు, ద్విజాళి= పక్షిసమాహములయొక్క, భూమా=భాహుళ్యమున, అనవరత = ఎల్లప్పుడును, సంక్లాఘిత = స్తుతింపబడినవియు, స్వయంవరకల్యాణవిధి=స్వయంవరవివాహవిధిని గలవియు, [సంక్లాఘిత, కల్యాణవిధి, ఇవి లతాశబ్దవిశేషణములు.] పర = శ్రేష్ఠములయిన, ద్రు = వృక్షములు, పవ = స్థానముగా గలవియు సుతానవ = మిక్కిలి కోమలములైన, మంజా = మనోజ్ఞములైన, లతా=తీగెలయొక్క, ప్రవృత్తి = ప్రవర్తనము. చెట్లపైఁ ప్రాఙ్ముఖమును. కుతుకముఁ, నడపెఁ = ఆరామునకు సంతోషమును జేసెను.

మిథిలాపురో ద్వానమునందలియుపవనములలోని తీవెలు చెట్లపై నుండు పక్షులు నుతింప స్వయంవర కల్యాణ మాచరించుచున్నవో యన నొప్పుచు, చెట్లపైఁ దమంతన ప్రాఙ్ముఖ రామునకు సంతసము గల్గించెను.

“ద్రు” “ద్రు ద్రుమాగమాః” అని యమరము.

ఇందు వృక్షములలతలుదమంతిన ప్రాఙ్ రామునకు సంతోషముగల్గెనను వస్తువుచే, ద్విజాళిక్లాఘింప, లతలు స్వయంవర కల్యాణ విధినందుటచేఁ గాఁబోలు వినాహానియగు రామునకు సంతసముగల్గెనను ముత్యేక్షవ్యంజిత మగుట నిదివస్తు కృతాలంకారధ్వని, ఇందులకు మూర్తికృతకావ్యాలంకార సంగ్రహమున “సకలచ్ఛాయ గుఱించి యంత్రకృతమత్స్యంబీ నృసింహక్షమా, తలనాథాగ్రణియేసె నంచువిని తన్వంశాధిపుంబుజ్జినన్, సలి లచ్ఛాయగుఱించియేయు నని యంచద్భీతిమాన్తాండునిన్, బలిమంబట్టఁడు వేగరాహు విధునిం దై కొన్న చందంబున్.” అని యుదాహరణమిచ్చి; “యంత్రమీనంబు దునుమాడినట్లదునుము, ననియకాఁబోలు రాహువర్కుని గ్రహింపఁ, డనఁడు నుత్పేక్షవాచకంచెనయలేమి వ్యంగ్యమగు” అని వివరించెను.

భారత. వివిధ.....ప్రవృత్తి - వివిధద్విజాళి = బ్రాహ్మణ సమాహయొక్క, భూమా=భాహుళ్యముచే, అనవరత, సంక్లాఘిత, స్వయంవర

కల్యాణవిధి, నర, ద్రుపదసుతా = స్వయంవరవివాహవిధిగల ద్రాపది యొక్క, నవ = నూత్నమైన, మంజులతా = మనోహరత్వముయొక్క, ప్రవృత్తి = పృథ్విత్వము, కుతుకముక్త, నడ పెక్త = పాండవులకుత్సాహము గల్గించెను.

తా. బ్రాహ్మణులు ద్రాపదీ స్వయంవర కల్యాణమును గుఱించి ముచ్చటించుచుండఁ బాండవు లుత్సుకులైరి.

శా. అంతన్వారలు రామభద్రుపదరాజ్యారూఢిచే నెంతయుం జింతాతీతవిశేష యై ప్రబలలక్ష్మిన్నించుచుచచ్చనో పాంతందత్పురి గూఢరాజపదివీప్రాకారరేఖా శుచి స్వాంతుల్సేరి తత్పురోహితముఖశ్రవ్యాక్ష పుస్తానులై. 53

రామాయణ. అంతే, శుచిస్వాంతుల్ = శుద్ధమనస్కులగు, వారలు=విశ్వామిత్రాదులు, రామ...ఆరూఢిచేత్ - రామభద్రు = రాముని యొక్క, పదరాజి=పాదవిన్యాసపంక్తియొక్క, ఆరూఢిచేత్=ప్రాప్తిచే, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, చింతాతీత = భావనాతీతమగు, విశేషయై = విశేషముగల, వింత గుణముగలయునుట, [భావింపశక్యముగాని విలాసములందగు నట్లుగా ననిభావము.] ప్రబలత్=ప్రబలునట్లుగా, లక్ష్మిన్, మించుచున్ = ఐశ్వర్యమున మించుచు, అంతే=ఒప్పిదమగు, ఘన = గొప్పదగు, ఉపాంతే = సామీప్యముగలదానిని, గూఢ రాజపదవి.....రేఖా - గూఢ = ఆపృతమైన, రాజపదవి = చంద్రమార్గముగల, ప్రాకార రేఖా=ప్రాకార శ్రేణిగలదానిని, తత్పురే = ఆమిథిలానగరమును, తత్.....సన్మానులై - తత్పురోహితముఖ = ఆజనకుని పురోహితులు మున్నగు వారిచే, వ్యాక్షప్త, చేయఁబడిన, సన్మానులై = గౌరవముగలవారై, చేరిరి.

తా. రామునిపాదవిన్యాసములచే జిహ్వితమగునదియు, భావింప నశక్యమగు విలాసములకుం దగునట్లుగ శోభింపించుచుఁ జంద్రమండలము

నొరయు ప్రాకారముగలదియు నగు మిథిలాపురప్రాంతము నాజనకుని పురోహితాదులు దమ్ము గౌరవింపఁగా వారు చేరిరి.

“చింతా” స్వాచ్చింతాస్మృతి రాధ్యానం.” అని యమరము.

“రాజపదవి ప్రాకారరేఖ” సంస్కృత సమాసమధ్యమున దీర్ఘము ప్రాప్తమగుటకు, “వైజహి బంధోర్ధ్వవయం విద్రధే.” అని కాళిదాస ప్రయోగముగలదు.

“రాజ” అనుటకుఁ జంద్రుండను నర్థముగల్గుటకు. “రాజా సృవేలతాభేదే, పతౌ యత్రయ చంద్రయోః” నానాధర్మముల.

భారత. రామ ఆరూఢిచేత్ - రామ = రమ్యమైన, భ = కాంతిగల, ద్రుపద = ద్రుపదరాజయొక్క, రాజ్యరూఢిచేత్ = రాజ్యప్రాప్తిచే, ఎంతయున్, చింతాశీత = నిచ్చింతయును, విశేషమై = తాత్కాలికావస్థగలదై, స్రవల, లక్ష్మీన్ = మిక్కుటములగు బలముల యొక్క యతిశయముచే, మిందు = మీఱుమండు, చందల్ = ఒప్పుచున్న, ఘన = గొప్పనగు, ఉపాంతన్ = సమీపప్రదేశముగల, తత్పురిన్ = ఆకాంపిల్యనగరమును, గూఢ్.....రేఖన్ - గూఢ్ = గుప్తమగు, రాజపద = రాజచిహ్నముగల, విప్రాకారరేఖన్ = బ్రాహ్మణవేషమువలని సౌందర్యలీలచే, శుచిస్వాంతుల్ = శుద్ధమనస్కులు, తత్.....సన్మానునై - తత్ = ఆ, స్రసిద్ధమైన యనట. పురః = ముందటికి, హిత = శ్రేయస్కరములయిన, మిథి = సంచారముగల, విపక్షులచే, ఆక్తప్త = మిక్కిలిగాఁజేయఁబడ్డ, సన్మానునై = గౌరముగలవారై, శుచిస్వాంతుల్, వారలు = ఆపాండవులు, చేరిరి.

తా. ద్రుపదుని రాజ్యపాలనముచే నొప్పారుచుండు నానగరప్రాంత భూమిని సేనలు బలిసియుండ నట్టికాంపిల్యనగరమును బ్రాహ్మణ వేష ధారులగు సౌంద్రులు శుభసూచకములగు పక్షిసంచారములు గౌరవించుచుండఁ జేరిరి.

“భ.” “నక్షత్రమృతంభంతారా” అని యమరము.

“విశేషయై.” విశేషః కాలికోవస్థా” అని యమరము.

“ముఖ” యమట సంచారమును నర్థముగల్గుటకు, “ముఖంనిస్సరణే వక్త్రే ప్రారంభోదయయోరపి.” విశ్వము.

“తత్పురోహిత” ఇటచచ్చబ్జము ప్రసిద్ధార్థకమగుటకు; “అనుభవతి శచీశ్చం సామృతాచీయభాభిః.” అని శ్రీహర్షుడు ప్రయోగించి యున్నాడు.

“వ్యాక్లప్త.” కొన్ని ప్రతులయందు, “వ్యాక్లప్త” అని యున్నది కాని యది వ్యాకరణదుష్టము.

గీ. అందుఁ దన్నుచాలుఁ ౧ డాల్పజ కిది యుండు

వంచు నెక్కిడ నియమించునట్టి

కార్కుకోత్తమమును ౨ ఘనమైనమూర్తిల

క్ష్యంబుసూచిరాన్మరపాత్మభవులు.

54

రామాయణ. అందుఁ = ఆ మిథిలా పట్టణమునందు, తన్నుపాటుడు = ప్రసిద్ధుఁడగు జనకమహారాజు, అత్మజశ్చ = కూతురగుసీతకు, ఇది, ఉయవ = శుల్కము, [కన్యార్థమిడవిలసిని ద్రవ్యవిశేషము] అంచుఁ = అనుచు, ఎక్కిడఁ = ఎక్కువెట్టుటకు, నియమించినట్టి = ఆజ్ఞాపించినట్టి, ఘనమైన, గొప్పదైన, మూర్తి, కార్తివ్యముచే, లక్ష్యంబు = చూడఁదగిన దానిని, కార్కుకోత్తమంబుఁ = ధనుశ్శ్రేష్ఠమును, ఆ నృపాత్మభవులు = ఆరాజకుమారులు, రామలక్ష్మణులు, చూచిరి.

తా. మిథిలాపురమున జనకుఁడు దనకూతురవవాహమున కిది యుంకువయని శివధనువుం జూపినయంతన యారాకొక్కరులు కాంచిరి.

“ఉంకువ.” “ఓలియుంకువయనశుల్క మొప్పునభవతి” ఆంధ్రనామశేషము.

“మూర్తి.” మూర్తిః కార్యకాయయోః ” అని యమరము.

“కార్ముకోత్తమము.” యుద్ధకర్ముకొఱకు సమర్థమైనదిగాన నీపేరు గల్గెను. “కర్ముజ్జేప్రథవతి కార్ముకం” గురుబాలప్రబోధిక. “కర్ముణ ఉకఞ్” అని పాణిని సూత్రము.

భారత. అంచుక్ = ఆకాంఠిల్య నగరమున, తన్నుపాలుడు = ద్రుపదమహారాజు, ఆత్మజకుక్ = కూతురగు ద్రౌపదికి, ఇది = మత్స్య యంత్రచ్ఛేదనమనుట. ఉంకువ, అంచుక్, ఎక్కిడక్, నియమించినట్టి, కార్ముకోత్తమమును = ధునుశ్శేష్ఠమును, ఘనమైన, మూర్తి = శరీరము. మత్స్యస్వరూపమగు యంత్రముననుట. లక్ష్మ్యంబు = గుఱిగా, ఆనృపాత్మ్య భవులు = పాండవులు, చూచిరి.

తా. ద్రుపదుడు ద్రౌపదీవివాహమునకు మత్స్యయంత్రచ్ఛేదన ముంకువయని; వింటిని, మత్స్యయంత్రమును జూపఁబాండవులు చూచిరి.

వ. అటమున్న సకలవిద్యేశాగతు లైనరాజకుమారులు నిజశక్తి తారతమ్యంబునంజేసి ద్వ్యనస్సర్వనచాలనోచ్ఛాలనాదివ్యాచారపారాహంకారు లగుచు, శిథిలప్రయత్నులయి తొలంగి పోవం జేస మిగులు సమ్మహాకోదండంబు గనుంగొను నప్పుడు వారలందు.

55

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అటమున్న = అంతకుమున్నే. నానావిద్యేశాగతులైన, రాజకుమారులు, నిజశక్తి తారతమ్య మునంజేసి = తమశక్తిభేదములచే, తమశక్తికొలదినుట. దర్శన = చూచుట, సస్సర్వన = తాకుట, చాలన = కదలించుట, ఉచ్ఛాలనాది = ప్రేకితనెత్తుట మున్నగు, వ్యాపార = పనులే, సార = బలముగాఁగల, అహంకార్యులు, అగుచుక్ = గర్వముగలవారగుచు, శిథిలప్రయత్నులయి, తొలంగిపోవక్, చేవమిగులు = సారవంతమగు, అమ్మహాకోదండంబు = ఆ

గొప్పవింటిని, కనుంగొనునప్పుడు = చూచునపుడు, వారలందు [రా - రామలక్ష్మణులందు, భా - పాండవులందు.]

తా. సుగమము.

చ. అనుపమనివ్యవిక్రమసశ్రమగ్రుండు రామవిభుండు జిష్ణుఁ డా
యనితరభేద్య రాద్రధనుశశ్రమభంగిగ నంచి బాహులీ
లనెఱవె నభ్రగానిమిషశలక్షహృదంబకప్పత్తి నుర్వరా
జనహృదయాక్షీవర్తనముఁజాలఁగనద్భుతవార్ధిముంచుచున్.

రామాయణ. అనుపమ.....సమగ్రుండు — అనుపమ = పాటిలేని, దివ్యవిక్రమ = గొప్పపరాక్రమముతో, సమగ్రుండు = పూర్ణమైనవాఁడు, జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడు, లేక, నారాయణుఁడు, అగు, రామవిభుండు = రాముఁడు, ఆయనితరభేద్య రాద్రధనువు = ఇతరులచే భేదింపరాని యా శివునివింటిని, అశ్రమ = శ్రమలేనియట్లు, భంగి, కణ్ = భంగము గలదానినిగా, పంచి = పక్రముగావించి, [పంచినంతమాత్రన విఱుగునట్లొనర్చియనిభావము] అభ్రగ.....వృత్తి - అభ్రగ = ఆకసమున నున్న, అనిమిష = దేవతలయొక్క, లక్ష = సమాహుయొక్క, హృత్ = హృదయములయొక్కయు, అంబక = నేత్రములయొక్కయు, వృత్తి = ఉనికిని, ఉర్వరా.....వర్తనముఁ - ఉర్వరా = సర్వసస్యాధ్యయగునా భూమియందలి, జన = జనులయొక్క, హృదయ = మనస్సులయొక్కయు, అక్షీ = నేత్రములయొక్కయు, వర్తనముఁ = ఉనికిని, చాలఁగఁ = మిక్కిలి, అద్భుతవార్ధిఁ = అశ్చర్యసమద్రమున, ముంచుచున్, బాహులీల = స్వభుజ విలాసము, నెర పెఁ, = ప్రకాశింపఁజేసెను.

తా. రాముఁడతరాభేద్యుడు శివునివింటిని విఱిచి దేవతలయొక్కయు మనుష్యులయొక్కయు, హృదయములకును నయనములకును గొత్తర్యము గల్గించుచు నిజబాహుబలము వెలయించెను.

“నెరపెళ్.” నెరయుధాతువునకు శేషద్వయమునందును బ్రయోగములుగలవు. “నెరపెనుపర్వులకు విభుని, నిటలాలకముల్.” కవికర్ణరసాయనము. “మెఱసి బలవిక్రమంబులు నెఱపువాడ.” భారతము, ఉద్యోగపర్వము.

“లక్ష” “శతంసహస్రమయుతం, సర్వమానస్త్యవాచకం” అను ప్రమాణమున నిట లక్షకు సమూహవాచకత్వము గన్గెను.

“ఉర్వరా.” యనుటకు సర్వసస్యాధ్యయను నర్థముగల్గుటకు; “ఉర్వరా సర్వసస్యాధ్యా.” అని యమరము.

భారత. అనుపచుడ్య విక్రమసమగ్రుండు, రామవిభుండు = మనోజ్ఞుడగు ప్రభువు, జిష్టుండు = అర్జునుండు, ఆయునితరభేద్య, రాద్ర = భయంకరమైన, ధనువు = విల్లి, అశ్రమభంగిగఁ, పంచి = శ్రమలేకుండునట్లు పంచి, ఆద్రగ = ఆకాశమునుబొందిన, వైకమండుననుట. అనిమిలక్ష = మత్స్యయంత్రముయొక్కగుఱిని, హృత్, హరించునట్టి, అంబకవృత్తి = బాణవ్యాపారమున, ఉర్వరాజన, హృదయ, ఆశీ, వర్తనముగ, చాలగఁ = మిక్కిలి, అచ్చులెవ్వాఁ = అశ్చర్యసముద్రమున, ముంచుచుఁ = మునిగించుచు, బాహులీల, నెరపెళ్.

తా. బలవంతుడగు నర్జునుడా ధనువుచే యంత్రమత్స్యముం దునిమి యచ్చటి జనుల నాశ్చర్యపరివశులఁగావించెను.

“అనిమి” అనుటకు శేషతలనియు మత్స్యములనియు నిర్ణయవచ్చుటకు, “సురమత్స్యావనిమి” అని యమరము.

చ. ఉదుటాన సట్టుతన్తహిపుఁడొడ్డినయొడ్డు జయించి యేమనంద దసహకర్ణ శల్యసముదగ్రితలప్రథనాశ్రితాధికా భృదయతఁ జెందె భీమభుజఃపుష్టిసహాయతఁడజ్జయాన్ములె కడిసి సమస్తభూపతులుగైకొనిరింతకుమున్న భంగమున్.

రామాయణ. ఉదుటన = చేవచే, అట్లు, తస్మహిపుడు = జనకుడు, [తచ్ఛబ్దముప్రసిద్ధవాచకము.] ఒడ్డిన, ఒడ్డు = పంచెయును, శివధనువు పంచునట్టి పంచెయుననుట. జయించి, తదనహ...ప్రథం—తత్ = ఆ కార్యమువలని, అనహ = ఓర్వనట్టివారి, కర్ణశల్య = చెవులకు ములుకు అంబోలిన, సముదగ్రతర = మిక్కిలిగొప్పదను, ప్రథం = ప్రఖ్యాతిచే, ఆశ్రిత = పొందఁబడిన, అధిక = మిక్కిలమగు, అభ్యుదయతః = శ్రేయముగల్గెటను, చెందెన్ = పొందెను. [రాముడను కర్తయధ్యాహార్యము.] తజ్జయార్థై = ఆరాముం జయింపఁగోరిన వారై, సమస్తభూపతులు = అచ్చటికి వచ్చినరాజులెల్లరు, అంశకుమున్న = తక్కువర్వమే, కదిసి = సమీపించి, భీమ = భయంకరమగు, భుజపుష్టి = రాముని బాహు బలము యొక్క, సహాయతః = తోడ్పాటు గల్గెటచే, భంగము = భంగపాటును, కైకొనిరి = గ్రహించిరి. ఏమన = అప్పటియాశ్చర్యమేమన నచ్చును.

తా. రాముడు జనకుఁ డొడ్డిన శివుని విల్లువంచుటయును పంచెయును జయించి ప్రఖ్యాతిని బడసెను. రాజులందఱిది విని యుద్ధమునకు వచ్చి రాముని బాహుశక్తిచే భంగపాటుపెందిరి.

“ప్రథనం” “ప్రథనం ప్రవిదారణం” అని యమరము.

“ప్రథా” “ప్రథాఖ్యాతా” అని యమరము.

ఉదుటు. “గట్టియుక్కు, చేగయూటయుదుటు చేవయురవుమిగు, వనదృఢత్వము కేరులలరు” సాంబని. ఘంటువు.

భారత. ఉదుటున, అట్లు, తస్మహిపుడు = ద్రుపదుడు, ఒడ్డిన, ఒడ్డు = మత్స్యయంత్రము విజయనట్టి పంచెయును, జయించి = గెలిచి, తత్, అనహ,, కర్ణ = కర్ణునితోడను, శల్య = శల్యునితోడను, గూడిన సముదగ్రతర, ప్రథన = యుద్ధమున, ఆశ్రిత, అభ్యుదయతః, చెందెన్ = పొందెను. [అర్జునుడను కర్తయధ్యాహార్యము.] తజ్జయార్థై సమస్తభూపతులు = రాజులందఱును, అంశకుమున్న, కదిసి = ఆయర్జునుడాని,

భీమ = భీమునియొక్క, భుజపుష్టిసహాయత = బాహు బలముయొక్క తోడ్పాటుచే, భంగమున, కైకొనిరి.

తా. ద్రుపదుడొడ్డిన మత్స్య యంత్రచ్ఛేదనరూపమగు పంచెమును గెలిచియు కణ్ణశల్యాదుల యుద్ధమున జయించియు నర్జునుడు ప్రఖ్యాతి పెంచెను. టక్కినరాజులు యుద్ధమునకు రాగవారిని భీమ భుజబలసహాయమున భంగపఱచెను.

ఆ. వె. అతఁడు వీర్యశుల్కు శ్రీ యగురాజసుత నట్లు
దనదుసామున జేసికొని భృశప్ర
కాశితాత్మవంశుఁ శ్రీ శోభితెను నూమ
కనదృశప్రమోద శ్రీ మావహిల్ల.

58

రామాయణ. అతఁడు = రాముఁడు, వీర్యశుల్కు, అగు = పరాక్రమ మేయుండునాగవంశ. రాజసుత = సీతను, తనదుసామున, చేసికొని = తనవస్తువుగా నొనర్చికొని, భార్యగా గ్రహించి యనుట. భృశ...వంశుఁడై - భృశ = మిక్కిలి, ప్రకాశిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, ఆత్మ = తనయొక్క, వంశుఁడై = కులముగలవాఁడై, మామకుఁ = జనకునకు, అసదృశప్రమోదము = సాటిలేని సంతోషము, ఆవహిల్ల = కలుగునట్లు, శోభితెను.

తా. వీర్యశుల్కుయగు సీతను భార్యగా గ్రహించి మామకుసంతోష మొనఁగూర్చుచు వెలసెను.

“శుల్కు” “శుక్లోన్మీ స్త్రీభవేతివ.” అని యమరము.

భారత. అతఁడు = అర్జునుఁడు, వీర్యశుల్కుయగు, రాజసుత = ద్రౌపదిని, అట్లు తనదుసామున, చేసికొని = వివాహమాడి, భృశ, ప్రకాశిత, ఆత్మ, వంశుఁడు = తన వంశమునుగలవాఁడు, వి, మామకుఁ = ద్రుపదునకు, అసదృశప్రమోదము, ఆవహిల్ల, శోభితెను = వెలసెను.

తా. అర్జునుడు బ్రాహ్మణి వివాహమాడి తన వంశమును దెలి-
మామకు సంబోధ మొనర్చువాడగుచుం బ్రకాశించుచుండెను.

పీ. అపమానసాండుకీర్తిసమృద్ధి జనకుండు
ధర్మరాజీడితీకర్మపరుడు
స్వజననియ్యక్తియుఁ గల మగుణవ్యాసము
సీత్యరాజ్యయుఁ దనకృపాదయ గతియు
నేకమైతనుఁజాల గ నెచ్చరింప నిజాను
జలనన్నతినిబిల్చి గ తెలియఁజెప్పి
తమకు నందఱకును గ దారభావ బున
నాచరింపఁగఁ బాత్ర గ మగుట యరసి

గీ. యునికి నపు డానుబాహు జగయోపశోభి
తమ్ములై నకుమార నత్నముల కాఘ
జద్రవిణశుల్కయనుజలజాత బాంధ
వరుచి ఘనహృదబ్జామోదగరిమ నొనఁగె.

59

రామాయణ. అపమాన = సాటిలేని, సాండుకీర్తి = తెల్లనికీర్తి
యొక్క, సమృద్ధి = అధికముగలవాడు, జనకుండు, ధర్మ... పరుడు -
ధర్మ = ధర్మముయొక్క, రాజీ = పంక్తిచే, ఈడిత = స్తుతింపబడిన,
కర్మపరుడు = కార్యములయం దాసక్తిగలవాడు, స్వజన = తనయొద్ద
జనులయొక్క, నియ్యక్తియు = ఆజ్ఞయు, సర = వరులయొక్క, గుణ
వ్యాసము = గుణవిస్తారమును, ఈత్యరాజ్యయు = దేవుననుజ్ఞయు,
భగవంతుని ప్రేరణయనుట. తన హృదయగతియు = తనమనోభిప్రాయ
మును, ఏకమై = ఒక్కటియై, తమ = తన్ను, జనకుననుట. చాల =
మిక్కిలి, ఎచ్చరింప = ప్రేరేపింపఁగా, నిజానుజా = తనతమ్ముని,
కుశధ్వజుననుట. అనన్నతిని = ప్రకాశించుబుద్ధిగలవాని, పిల్చి, తెలియ,

చెప్పి = తెలియునట్లు చెప్పి, [రాఘవులు నల్వరకును దమపుత్రికల నల్వర నిచ్చి వివాహమునేయుట యుచితమని తెలియునట్లు చెప్పి యని భావము.]
 తమకుఁ, అందఱకుఁ = తమ కల్లరగు, జనకాదులకునుట. ఉదారభావం
 బునకుఁ = గొప్పతనముతో, ఆచరింపంగుఁ = చేయుటకు, పాత్రము =
 యుక్తము, అగుట, ఆరసి యునికిఁ = తెలిసియుండుటచే, అపుడు,
 అనుబాహుజయోప శోభితమ్ములైనచక్కనిబాహు విజయముగలరాముని
 తమ్ములైన, కుమారరత్నములకుఁ = లక్ష్మణ భరతశత్రుఘ్నులకు, ఆభుజ
 ద్రవిణకులకు = భుజబలమనెడి ద్రవ్యమునేయుండువగాఁగల సీతయొక్క,
 అనుజలకుఁ = చెల్లెండగు నూర్మిళామాండవీ శ్రుతకీర్తులను, జాత. గ
 రిమకు - జాత = జనించిన, బాంధవరుచి = బంధుత్వమునందలి యభిరుచి
 చేత, ఘన = గొప్పదగు, హృదయాబ్జ = శామరవంటి మనస్సునందలి,
 ఆమోదగరిమకుఁ = సంతోషాతిశయమును, లేక, హృదయాబ్జ = హృదయ
 మనెడి తామరలయందలి, ఆమోదగరిమకుఁ = పరిమళాతిశయమును, హిస
 గుఁ = ఇచ్చెను.

తా. శుద్ధకీర్తిమై, ధర్మాసత్తుండగుజనకరాజు, దనరాదుటయు,
 గుణాతిశయములు, సీశ్వరప్రేరణయు, నిజమనోభీష్టప్రకారము నోక్కటై
 తన్నెచ్చరింపఁ దనతమ్ముండగు కుశధ్వజుం బిలిపించి యాతనితో దాశరథులు
 నల్వరకును దమపుత్రికలనిచ్చుట మేలని తెలియఁజెప్పి, యిక్కార్య
 మాచరించుట యుక్తమగుట చెలిసిన వాడగుటచే, యారాముని తమ్ము
 లగు లక్ష్మణ భరతశత్రుఘ్నులకు సీతచెల్లెండగు నూర్మిళామాండవీశ్రుత
 కీర్తులనీయ నిశ్చయించెను.

ఇటుదాశరథులకు సీతాదులనిచ్చుటకు స్వజననియుక్తి కారణ
 మయ్యెను. ఇది స్వజన నియుక్తియకాని గురుజననియుక్తికాదు కావున
 జనకుఁ “డాత్సల్యబుద్ధిస్సుఖి” మ్మను చొప్పున నడచికొనువాఁడుగాన
 “స్వజననియుక్తి” యంత దృఢమగు కారణముగాఁ జాలదు. కాఁబట్టియే
 “పరగుణవ్యాస”మను మాతనకారణము దేవలసెనుగాని, “భక్తిలేపె లకు.

నేనకాంతో వ్యాధి" యనులాగున నాత్మబుద్ధిననుసరించు వాని కీగుణవ్యాస మిష్టముగాక పోవచ్చును. "లోకోభిన్నరుచి" గదాయని తలచియే "యాశ్వరాజ్ఞ" యనెడి మూడవకారణముం దెచ్చికొనెను. ఇందుఁ బూర్వమున్న దోషముపశాంత మయ్యెగాని, యీపదమున నించుక కౌఠి న్యము దోచుటచే దానికి మృదుత్వమునొసఁగఁ "నవవ్యాసయగతియు" నని జంటించెను.

"వ్యాసము." "విస్తారోవిగ్రహోవ్యాసః" అని యమరము.

భారత. అసమాన, పాండు = పాండురాజుయొక్క, కీర్తిసమృద్ధి = కీర్తియొక్కవృద్ధికి, జనకుండు = పుట్టుక యగువాఁడు, ధర్మరాజు, ఈడిత = స్తోత్రము చేయఁబడిన, కిర్మిపరుఁడు = కిర్మిముఱుగిరినవాఁడు, స్వజనని యుక్తియుక్త = కుంతియొక్క వాక్యమును, పరగుణ, వ్యాసమునీశ్వర = వ్యాసునియొక్క, ఆస్థాయుక్త, తనవ్యాసయగతియుక్త, ఏకమై = ఒకటిగాఁ జేరి, తనుక్త, చాలన్, సౌస్పరింపన్, నిజానుజులన్ = తన సోదరులను, భీమా, అర్జున, నకుల, సహదేవులననుట. సన్నతిని = మంచిబుద్ధిచే, పిలిచి, తెలియన్, చెప్పి = వారికి తెలియులాగుఁజెప్పి, తమకుఁ అందఱకును, దారభావంబునక్త = భార్యాగృహుని, ఆచరింపంగన్, పాత్రమగుటన్. ఆర సియునికిన్ = విచారించి యుండుటచే, అప్పుడు, సుభాషుజయోపశోభితము లైన, భుజపరాక్రమ శోభితులుగు, కుమారరత్నములకును = పుత్రక్రేకులకు, ఆభుజద్రవిణశుల్క = బాహుబలము నే శుల్కముగాఁ గలిగిన, ద్రాపది, అను = అనెడి, జలజాత భాంధవరుచి = సూర్యకాంతి, ముచ్చగజ్ఞామోదగమిన్ = గొప్పవైనవ్యాసయములనెడి తామరలకు సంశోషమనెడి వాసనయొక్క గొప్పతనమును, ఒసఁగెన్ = ఇచ్చెను.

తా. ధర్మరాజు తనతల్లి యానతియు వ్యాసునియాజ్ఞయు తన యిష్టము నొకటిగానుండుటంబట్టి తమయేవురకును ద్రాపది భార్యాత్వము

నొందుట యుక్తమని భావించి తమ్ములరావించి యావృత్తాంశమువారికిఁ దెలిపెను. వారెల్లరును ద్రాపదియందాసత్తులైరి.

“ఈడిత.” “ఈడిత పణాయిత పనాయితప్రణతి” అని యమరము.

ఇటు అమోదగరిమయును స్థలయును, అమోదమనెడి అమోదమని శ్లిష్టరూపకము.

వ. అంతన్ దత్ప్రిప్రత్తి యాకర్ణించి.

60

స. తనయులు దాను నపును తి

జ్జనకుం డగు బెంచి చూచుజనులకు ననుభా

వనిరూఢిమానితాం

తన ప్రాత్నివముగ నొనర్చె ॥ దత్ప్రిణయమున్.

61

రామాయణ. త్జనకుండు = ఆ రాజపుత్రుల తండ్రియగు దళర
గుండు, తనయులున్ = కుమారులును, తానును, ఆప్తుడు, అగుబెంచి, చూచు
జనులకున్ = అచ్చటికివచ్చి చూచువారికి, అనుభావనిరూఢిన్ = ప్రభావ
మహిమచే, మానిత = సమ్మరింపఁబడిన, అంత = పెక్కు, నవోత్సవ
ముగన్ = క్రొత్తయ్యెనముగా, తత్ప్రిణయము = వారి వివాహమును,
ఒనర్చెను = చేసెను.

వా. దళరగుండు, భరత, శత్రుఘ్నులతోనటుకువచ్చి చూచువారల
కుత్సహము గలుగునట్లు, వివాహముగావించెను.

భారత. అప్తుడు, త్జనకుండు = ద్రాపది తండ్రియగు ద్రుపదుండు,
తనయులున్, తానును = కుమారులగు వృష్ణద్యుమ్నాదులును, తానును,
బెంచిచూచు జనులకున్ = తిలపోయుజనులకు, అరుదు = ఒకతె నీవురకు
భార్యయగుట, ఆశ్చర్యము, అనుభావనిరూఢిన్ = అనెడి తలంపుయొక్క
దాఢ్యమును, మాని = వదలి, తాను, అంతన్ = ఎక్కువ, తత్ప్రిణ
యము = ఆ ద్రాపదీ వివాహమును, నవోత్సవముగన్, ఒనరించెను = సూక్ష్మ
మగు సత్సవముగా, ఒనర్చెను = చేసెను.

తా. అట్టి సందర్భమున ఒకతె ఆయిదుగురిని వివాహముచేసికొనుటకు ఆశ్చర్యమును తెలంపునమాని పాండవులకు, మిక్కిలి వేడుకతో వివాహముగావించెను.

వ. అందు.

62

క. త్రిజగద్భూషణ మగుభూ

మిజనాదృతశీలః కృష్ణమృగశేత్రః బురం

ధ్రిజనులు కై నేసిరి సాం

పు జనింప వివాహమయ్యె ర భూపావిధులన్.

63

రామాయణ. త్రిజగద్భూషణమగు = మూడు లోకములకును వాఙ్మరణముగా నుండువానిని, ఆదృతశీలః = గౌరవింపఁబడిన స్వభావము గలవానిని, కృష్ణమృగశేత్రః = జింకయొక్క కన్నులవంటి కన్నులుగలవానిని, భూమిజః = నీతను, పురంధ్రిజనులు = అంతఃపుర స్త్రీలు, సాంపు, జనింపఁ = సంతోషముగలిగింపఁగా, వివా.....విధులన్ - వివాహయోగ్య = వివాహమునకుఁ దగిన, భూపావిధులన్ = నగలుమున్నగు నలంకార కార్యములచే, కై నేసిరి = అలంకరించిరి.

తా. ముల్లోకములకు నలంకారమగు నానీతాడవిని స్త్రీలు వివాహయోగ్యముగా నలంకరించిరి.

“కృష్ణమృగశేత్రః.” కృష్ణమృగముయొక్క శేత్రమువంటి శేత్రము గలవానిననుటకు. “అపుడాచందనగంధి గంధగజయానన్.” అని శంకరకవి ప్రయోగముగలదు.

“పురంధ్రి.” “గృహమును భరించునదని యర్థము.” పురంగృహం ధరతీతి పురంధ్రి. ధృవో ధరణే.” గురుబాల ప్రబోధిక. “పురంధ్రి జనులు.” ఇది సాధ్యసమాసము.

భారత. త్రిజగద్భూషణమగు, భూమిజన = భూజనులచే, ఆదృతశీలః = గౌరవింపఁబడిన స్వభావముగలవానిని, మృగశేత్రః, కృష్ణః =

ద్రాపదిని, పురంధ్రజనులు, సాంపు, జనింపక = కలుగులాగున, వివాహ యోగ్యభూషణవిధులకై, కైసేసిరి = అలంకరించిరి.

తా. త్రిలోకభూషణముగు నాద్రాపదిని స్త్రీలు నానావిధా భరణ ములతో నలంకరించిరి.

మహాసగ్ధర. లలనంగై సేసికాంత శ్రీలమణగృహమహా

శలక్ష్మీవై యొప్పుమంచుకై

గలితాశీర్వాద లై రరక్కడమముగురుభా

శగ్యస్థితుల్నీటనీ దృ

గృలవన్నాల్వొంగరాగాభరణవసనసా

శభాగ్యలక్ష్మీకలై కాం

తల గత్తుంసేవలందుంకలపు మనుచును

శక్తింకలైబాపించిరందున్.

64

రామాయణ. అంచుకై = ఆ ప్రదేశమున, కాంతల్ = స్త్రీలు,

లలనకై = నీటన, కైసేసి = అలంకరించి, రమణ.....లక్ష్మీవై -

రమణగృహ = భర్తృగృహమునకు, మహాలక్ష్మీవై = శ్రీమహాలక్ష్మీవై,

ఒప్పుము, అంచుకై = అనుచు, కలితాశీర్వాదలైరి = ఆశీర్వాదించిరవారైరి,

అక్కడను, ముగురు = తక్కినయామాపురు, ఊర్నిశామాండవీత్రతక్కిర్తు

లనుట. భాగ్యస్థితుల్, మీఱకై = విశ్వర్థస్థితు లతిశయించులాగున,

ఈదృక్.....లక్ష్మీకలై = ఈదృక్ = ఈలాటి, బలవత్ =

బలవంతములగు, గొప్పవగునట్టి యభిభావము. మాల్య = పూలండలవలనను,

అంగరాగ = గంపమువలనను, ఆభరణ = నగలవలనను, వసన = వస్త్రముల

వలనను, సాభాగ్యలక్ష్మీకలై = మనోజ్ఞతాతిశయముగలవారై, కాంత... సంసేవలందున్ - కాంత = భర్తలయెడ, లగత్ = తవిలిన, సంసేవలం

చున్ = సేవలనుచు, కలపు = కోర్కెలను, మనుచు = పోషించు,

ఉత్కంఠక్ = ఉత్సాహమును, ప్రాపించిరి = పొందిరి, వేగిరపాటును
తెందిరని భావము.

తా. కొందఱు స్త్రీలు వీత నలంకరించి భర్తృగృహమున శ్రీమహా
అక్షిపలై మనుచుండుమని చూడిరి. తక్కినమాపురగు నూర్నిశా మాండవీ
త్రైతకీర్తనను నీతాదేవితో సమానముగా నలంకారముగాంచి భర్తృసేవాన
మర్శుకలైయుండిరి.

భారత. కాంతల్, లలనక్ = ద్రాపదిని, కై నేసి, రమణ = భర్తల
యొక్క, పాండవులయొక్క యనుట. గృహ, మహాలక్ష్మివై, ఒప్పుము,
అంచుక్ = అనుచు, కలితాశీర్వాదలైరి = ఆశీర్వాదించిరి, అక్కడక్ =
అభర్తృగృహమున, గురుభాగ్య = గొప్పభాగ్యముగలదానా, [ఇది ద్రాపది
యొక్క సంబుద్ధి] మముక్ = మమ్ము. స్థితుల్, మీఱక్ = అతిశయింపగా,
ఈద్యక్ = ఈలాటి, బలవత్, మాల్య, అంగరాగ, ఆభరణ, వసన,
సౌభాగ్య లక్ష్మీకలా = సౌభాగ్యసంపత్తిమృద్ధియొక్క, ఏకాంత = మిక్కి
లియన, లగత్ = తగిలిన, ఆసక్తిగలయనుట. సంసేవలందుక్ = అనుభవము
లందు, తలఁపుము = తలంపుము, అనుచుక్, ఉత్కంఠక్, అంచుక్,
ప్రాపించిరి = పొందిరి.

తా. ద్రాపదిని గొందఱు ములైదువ లలంకరించి భర్తలయిండ్ల
మహాలక్ష్మివై మనుమనుచు నాశీర్వాదించిరి. మఱియు నీవిట్టి యలంకార
ములు ధరించినపుడెల్ల మమ్ముం దలంపుమనుచు నావిడ౧౪ బాపించిరి.

వ. తద్వధూజనకుండును దత్కాలనముపస్థితంబైన వరసమాగ
మంబున కత్యంతసంతోష్టుం డగుచు ననంతవిభవసంపదలు
శ్రుదల, నెదురుకోలు నేయించి, తత్ప్రవేశోత్సవంబు నడపు
నపుడు.

65

రామాయణ భారతార్థములు సమాము. సుగమము.

నీ. సృష్టకస్యకల కనిర్దితనవభ్రమరకా

స్యవిలాసలక్ష్మీ నిరస్తస్తపూర్ణ

తారకాధిపతులకారయః దత్పుర్వ

భవసంచి తోరుతరహిఫలంబు

లే గురుశుభగుణభోగాంచితులు వీరు

లీరితిదగఁ బతులై రటంచు

లోకరక్షణ చతురరాకార భాగ్దీప్య

విమలతేజోవిలాస మిది యనుచు

గీ. నర్థినే తెంచి చూచెఁ జారరాళియత్సు

దారమణి భూషణోజ్జ్వల ర దాశరథుల

మాంగలికవస్త్రరత్నసూరమాంగరాగ

పాండుసూనులఁ గన్నులరపండువుగను.

66

రామాయణ. సృష్టకస్యకలకుఁ = రాజకస్యకలకు, నీతోర్నికా

మాంజనీ శ్రుతకీర్తులకనుట. అనిదిత.....తారాధిపతులకుఁ—

అనిదిత = నిందింపఁబడిన, నవభ్రమరక = మనోహరమగు మంగురు

లతోఁ గూడిన, ఆస్య = సుఖముయొక్క. విలాసలక్ష్మీ = శోభాతిశయ

ముచే, నిరస్త = తిరస్కరింపఁబడిన, పూర్ణతారకాధిపతులకుఁ = పూర్ణ

చంద్రుని గలవారికి, ఆరయఁ = విచారింపఁగా, తత్పుర్వ.....

ఫలంబులే—తత్ = ఆ, పూర్వభవ = పూర్వజన్మమునందు, సంచిత =

సంపాదించఁబడిన, ఉరు = గొప్పదగు, తహిఫలంబులే=తపస్సువలన ప్రయో

జనములే, గురు.....అంచితులు - గురు = గొప్పదగు, శుభగుణ =

సద్గుణములయొక్క, భోగ=అనుభవమున, అంచితులు = ప్రకాశించువారు,

వీరలు = రామ లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్నులు, ఈరీతి, తగఁ, పతులైరి,

అటంచు = ఇట్లు భర్తలైరంచు, లోక.....విలాసము - లోక

రక్షణ = లోకముల రక్షించుకొనుట, చతుః, ఆకారభావ = నాల్గువిధములైన యాకారములుపొందిన, దివ్య = దేవతాసంబంధమగు, విమల = నిర్మలమగు, తేజోవిలాసము, ఇది, అనుచు = అంచు, అత్యుదార.....దాశరథులకు - అత్యుదార = మిక్కిలి గొప్పవగు, మణిభూషణ = రత్నభూషణములవలన, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించుచున్న, దాశరథులకు = దశరథపుత్రులగు రామ లక్ష్మణులను, మాంఙ్గలిక.....సూనులకు = మాంఙ్గలికవస్త్ర = మంజుశార్ఙ్గమును వస్త్రములు గలవారును, [వివాహోచితమగు పసుపు దోవతులు ధరించినవారనుట.] రత్నభూషణ = రతనపుర్రోడవులు గలవారును, అంజరాగ = మైపుర్రోడ గలవారును, పాండు = తెల్లనైన, సూనులకు = పుష్పములుగలవారు నగు వారిని, పౌరాని = పురజనసమూహము, అర్థికు = కొర్రెతో, ఏతెంచి = పచ్చి, కన్నులపండువుగను = నేత్రపర్వమగులాగున, చూచె = కాంచెను.

తా. చంద్రుని దిరస్కరించు మోములుగల యానీతాది రాజకన్యకలకు వారి పూర్వజన్మ తపఃఫలముచే యిట్టి కల్యాణగుణ పరిపూర్ణులగు భర్తల గూపెత్తెనని యాడుచును; లోకముల రక్షించువట్టియు, నాలుకారములు ధరించినట్టియు, దైవసంబంధమగు తేజోవిశేషమిదియనుచును, రత్నభూషణసమంచుటై మాంజుల వస్త్రాదిధారులగు నాదాశరథులగురుజనులు ప్రీతితోడ వరుచెంచి నేత్రపర్వముగాఁ గాంచెరి.

“భ్రమరకు.” “తేలలాటే భ్రమరకాః.” అని యుమరము.

“దాశరథులు.” అపత్కారకతద్గితము.

భారత. నృపకన్యకు = రాజకన్యకు, ద్రౌపదికనుట. అలక...
.....భ్రమరకు - అలక = ముంగురుల చే, నిందిత = దూషింపఁబడిన, తిరస్కరింపఁబడినయనుట. భ్రమరకు - తుమ్మెదలఁగల దానికి, ఆస్య.....తులకు = ఆస్యవిలాసలక్ష్మీ, నిరస్త = తిరస్కరింపఁబడిన, పూర్ణ తారకాధిప = పూర్ణచంద్రునియొక్క, తులక = సామ్యముగలదానికి, అరణ్య, తిత్సూర్వభవ = అంకితుమందు జన్మమునందు.

సంచిక = సంపాదితమైన, ఉరు తపఃఫలములు = గొప్ప తపస్సుయొక్క ఫలములు, ఉరుకుభంగు, భోగ, అందితులు = ఒప్పెడివారు, వీరలు, వీరు, ఏగురు = ఏవురు, పాండవులనుట. ఈరీతికై, తగ్గ, పతులైరి, అటంచుకై = అని చెప్పవచ్చు, లోకరక్షణ..... విలాసము—లోకరక్షణ = లోక రక్షణార్థమగు, చతుర = సమర్థమైన, ఆకారభావ = ఆకారమును బొందిన, దివ్య = దేవసంబంధమున, ధర్మానిలేంద్రాశ్వినీయ సంబంధము లగుననుట. విమల, తేజః = అంశయొక్క, విలాసము, ఇది యనుచుకై, అశ్వుదార, మణిపూషణ, ఉజ్జ్వలత్ = ప్రకాశించెడి, ఆశ = దిక్కులు గల, రథులకై = రథములుగలవారిని, మాంసలిక వస్త్ర, రత్నభూషా, అంగరాగ = మైపూత, వీనితోఁగూడిన, పాండుసూనులకై = పాండు పుత్రులను, పారాశి, అర్థిక, ఏతెంచి, కన్నుల పండువుగకై, చూచెకై = కాంచెను.

తా. ద్రౌపదియొక్క పూర్వజన్మతపఃఫలమే యీ యేవురుపతుల రూపురంగై ననియు, లోకరక్షణార్థము దేవాంశల జనించినవారనియు నచ్చటి సౌరులాదులు నా పాండుపుత్రులకై గన్నుల పండువుగాఁ గాంచిరి.

“అలకనింజిత” “అలకాశ్చార్ద్యకుంతలాః” అని యమరము. ద్రౌపది పూర్వజన్మమున నేవురు భర్తలకై గోరెననుటకు, “ఈశ్వరుండు ప్రసన్నుండయి వరంబు వేడుచునైన నక్కన్యక నాకుం బతిదానంబుఁ బ్రసాదింపుమని యుత్పత్తింబున నేను నామలు వేడినం గరుణించి యీశ్వరుండు నీకు దేహాంతరంబున నేవురు పతులగుదురని” ఆదిపర్వము.

చ. అలఘుతిరాజవంశమణు శ్రీ లై విలసిల్లెడు సక్కునూరకు
ల్మలుగురు రూపవై భవశ్రీలగు మిఱుచు సద్గుణాతి శ్రీ
తల చతురాశ్రుతిమెఱయుతజ్జన కాన్వయభాగ్యలక్ష్మీనా
నలరెడు వెండ్లికూతుల సరదాదగ మొప్పగనోలి బెండ్లియై.

రామాయణ. అలఘుతర = మిక్కిలి గొప్పదగు, అజవంశ = అజ
మహారాజయొక్క వంశమనెడి వెదురునందు, మణులై = రత్నములై,
[వెదురునుండి ముత్యము లుదయించును.] విలసిల్లెడు = ప్రకాశించుచుండెడు,
అఘ్నమారఘ్న = ఆ బిడ్డలు, నలుగురు = నల్వరు, రామలక్ష్మణ భర
తశత్రుఘ్నులనుట. రూపవైభవకళి = రూపాతిశయ, కడు, మీఱుచున్ =
మిక్కిలి యతిశయించుచు, సద్గుణ.....ఆ కృతి - సద్గుణ =
మంచిగుణములచేత, అతిశీతల = మిక్కిలి చల్లనగు, చతురాకృతి =
నాలుగు ఆకారములచే, మెఱయు = ప్రకాశించు, తిజ్జనకాన్వయ = అజని
తునియొక్క వంశమునందలి, భాగ్య, లక్ష్మీనాథ = లక్ష్మీయోధుడునలాగున,
అలరెడు, ఓప్పెడు పెండ్లికూతులన్ = పెండ్లికూతులైన, సదాదరము,
ఓప్పగన్ = మంచియాదరమొప్పుగా, ఓలిన్ = వరుసగా, పెండ్లియై =
వివాహమాడి.

తా. అజవంశమణులగు నారామాదులు జనకరాజ వంశమునందలి
భాగ్యలక్ష్మణుల యందనరు నానీతాదులం బెండ్లియాడి. పేర్చిరని ముందరి
పద్యముతో నన్వయము.

“అలఘుతరాజవంశమణులై” వంశమనెడి వంశమున ననిగాట
శ్లిష్టరూపకము. వెదురునుండి ముత్యములు కలుగనుటకు: “కరీంద్రజీమూత
వరాహశంఖ మత్యహి శుక్త్యద్భవ వేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రధితానిలోకే
తేషాంహి శుక్త్యద్భవమేవ భూరి” అని మల్లినాథనూరి కుమారసంభవ
వ్యాఖ్యానమున సుదాహరించియున్నాడు.

భారత. అలఘుతర = గొప్పతనముచే, రాజవంశమణులై, విలసి
ల్లెడు, అఘ్నమారఘ్న = ఆధర్మజ భీమాద్భుత నకుల సహదేవులు, నలు =
నలునియొక్క, గురు = గొప్పదగు, రూపవైభవకళి, కడున్, మీఱుచున్ =
అతిశయించుచు, సద్గుణ, అతిశీతల, చతుర = మనోజ్ఞమైన, లక్ష్మణ,
మెఱయు, తల్ = ఆ ద్రాపదియొక్క, జనక = తండ్రియైన ద్రుపదుని,

అన్యముభాగ్యలక్ష్మీనాథ, అలరెడు, పెండ్లికూతుళ్ = ద్రాపదివి, లన దావరము, ఒప్పు, తగ్గ, ఓలి, పెండ్లియై = వివాహమాడి.

తా. రాజవంశ శ్రేష్ఠులగు నప్పాండవులు ద్రుపదాన్వయ భాగ్య లక్ష్మీయగు ద్రాపదిం బెండ్లాడి.

గీ. అతులితానందమునఁ బేర్చిరంత విదుర

మంత్రి ధృతరాష్ట్రుఁ డమ్మహా శ మహులతండ్రి

వినిహతమనోవిచారుఁ డై శ తనదుపురికిఁ

గొడుకుల వహాయుతముగఁ దోర్మొనుచురాఁగ. 68

రామాయణ. అతులితానందమునఁ = సాటిలేని యానందమున,

పేర్చిరి = అతిశయించిరి, అంతఁ = పిమ్మట, విదుర = వివేకులైన, మంత్రి = ప్రభానులచే, ధృత = ధరింపఁబడిన, రాష్ట్రుఁడు = రాష్ట్రముగలవాఁడు, అమ్మహామహుల తండ్రి = ఆ మహాత్ములగు రామాదుల తండ్రి, దశరథుఁ డనుట. వినిహత = వాశము గావించఁబడిన, మనోవిచారుఁడై = మనోవిచారము గలవాఁడై (పుత్రులకు వివాహముగానలయుఁగదా యను విచారము దొలఁగినవాఁడై యనుట) తనదు పురికిఁ = నిజవరమగు నయోధ్యకు, కొడుకులఁ = కుమారులను, వహాయుతముగఁ = భార్యలతోఁ గూడు నట్లుగా, తోర్మొందుఁ, రాఁగఁ పిలుచుకొనిరాఁగ.

తా. దశరథుఁడు విగత మనోవిచారుఁడై వహవరులం దోడ్కొనియ యోధ్యాభి ముఖుఁడయిరాఁగ. ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. అతులితానందమునఁ, పేర్చిరి, అంతఁ, విదురమంత్రి = విదురు మంత్రిగాఁగల, ధృతరాష్ట్రుఁడు, అమ్మహామహుల తండ్రి = ఆప్పాండవుల పెదతండ్రి, వినిహత మనోవిచారుఁడై = పాండవులు మరణించిరికదా యనడి విచారము వీడినవాఁడై, తనదు పురికిఁ = హస్తినకు, కొడుకులఁ = పాండవులను, వహాయుతముగఁ = ద్రాపదితోఁ గూడినట్లు, తోర్మొందుఁ, రాఁగఁ.

రా. విదుర మంత్రియునుండగు ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులు మరణింపక బ్రదికియున్నందులకై విచారము దక్కి వహుసహితముగ వారిని హస్తినకు రావింప.

సీ. ప్రౌఢిఁ బేర్చినవారిభావమెలర్పంగ

ననుపశాంతాత్మత ర నరుగుదెంచి

రాకుమారులవైరి ర లోకాభిగమ్యభు

జావిజృంభణగుణశ్లాఘనుండు

వీరు నర్జునుఁబరశూరులనత్పతా

పాన్వితభీమబాహుసహాయుఁ

డై యొర్చినట్టి యాహవజయశోభిరా

ముండునివేడ్కసంభవ వేదకుఁడు

గీ. బలవ మిక్కిలిజూఘ్నలం ర దక్షినిగడచి

యవలదాశరిధిశ్రేష్ఠఁ ర డై నయతని

వైఁబురిసితజనకిదంబుఁ ముచిత్త

ములనుహదరసంభ్రమర మెలయనపుడు.

69

రామాయణ. ప్రౌఢిఁ, పేర్చిన = దిట్టముగ గర్వించి, నవ = నూతనమైన, అరిభావము = శాస్త్రవేదము, ఎలర్పంగ = ఒప్పుచుండఁగా, అనుపశాంత, ఆత్మశక్తి = శాంతింపని బుద్ధిగలవాఁడగుటచే, అరుగుదెంచి, రాకుమారులవైరి = రాజకుమారులకు శత్రుత్వ. లోకాభిగమ్య శ్లాఘనుండు - లోకాభిగమ్య = లోకులచే బొంపఁబడిన, భుజావిజృంభణగుణ = శౌర్యాతిశయముగఁ గుండుయొక్క, శ్లాఘనుండు = పొగడ్తగలవాఁడు, బ్రోకులీతని బాహుల్యముగూర్చి శ్లాఘించుచున్నారనుట.] వీరు = పరాక్రమశాలియైన, అర్జునుఁ = కార్తవీర్యార్జునుని, పరశు... .. సహాయుడై - పరశు = గండ్రగొడ్డలిచే, ఉరు = మిక్కిలి, లసత్ =

ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాపాన్నిత = పరాక్రమ సమన్వితమగు, భీమ = భయంకరమైన, బాహాసహాయుడై = భుజబలమును సహాయముగాఁగలవాడై, [ఇటబాహాశబ్దము బాహాబలమున కుపలక్షణము.] ఓర్చినట్టి = జయించినట్టి, అహవజయశోభి = యుద్ధవిజయమునఁ బ్రకాశించువాఁడు, రాముండు = రాముఁడు, పరశురాముఁడనట. అనివేడ్కపెంపునకొ = యుద్ధమునందలి యుత్సాహాతిశయమున, వెదకుచుకొ, అందఱిని, కడచి, అవలకొ, పురస్థిత = ఎదుటనుండు, జనకచంబకము చిత్తములకొ = జన సమూహముయొక్క మంస్సునందు, మహాదరసంభ్రమము = మిక్కిలి భీతివలనఁగల్గిన భ్రమ, ఒలయకొ = కలుగఁగా, అపుడు, దాశరథిశ్రేష్ఠుడైన, అతనిపైకొ = దశరథ పుత్రులలో శ్రేష్ఠుడగు బామునిపై, చూడ్కులు, మిక్కిలి, పఱపెకొ = ప్రసరింపఁజేసెను.

తా. పరశురాముండు గూర్తుకాత్రవయుక్తుడై కాంతివిహీనుడై యుద్ధపువేడ్కనట కరువెంచి యటఁగలవారల నెల్లం గడచి రామునిపై చూడ్కులు నిగుడించెను.

భారత. ప్రాణికొ, క్షేప్తినవాకొ, భానము, ఎలర్పంగకొ = సంతసములో, అనుసకొ, కాంతాత్మితకొ, అకుమారులు = ఆరాజకుమారులు, పొండవులు, అరుగువెంచిరి = ఎచ్చిరి, అవైరి..... జ్ఞానుకొ - అవైరి లోకాభిగమ్య = కాత్రపులచేఁ బొందఁగొని, భుజావిస్ఫంభణగుణ జ్ఞానుకొ = భుజదర్శమువలని పొగడ్తలో, ఉండు, వీరుకొ, అర్జునుకొ = అర్జునుని, పరశూరులకొ = శత్రువును, సత్..... సహాయుడై - సత్ = ప్రకామగు, ప్రతాపాన్నిత, భీమ = భీమసేనునియొక్క, బాహాసహాయుడై = భుజబలము సాయముగాఁ గలవాడయి, ఓర్చినట్టి, జయించినట్టి, అహవజ = యుద్ధమువలనఁగల్గిన, యశోభిరాముండని = కీర్తిచే నందమైనవాడని, వేడ్కపెంపునకొ, వెదకుచుకొ, పురస్థిత = పట్టణముననున్న, జనకచంబకము = జనులసమూహము, చిత్తములకొ, మహాదర = మిక్కిలిగౌర

వము, సంభ్రమము = ఆశ్చర్యము, ఓలయ్, అపుడు, అందఱిని, కడచి, అవలన్ = చలింపని, ఆశక్తి = అశక్తినే, రథిశ్రేష్ఠుడైన = రథిశ్రేష్ఠుడైన, అతనిపై = ఆయిద్దనునిపైన, మిక్కిలి, చూడ్కులు, పఱపెన్ = ప్రసరింపఁజేసెను.

తా. ద్రుపదుడనిపినంతనే యారాజకుమారులు వాస్తినకరుడెంచిరి. అచ్చటిపురజనులు యుద్ధవిజయమువలని కీర్తిచే శోభితుడనియు, పరాక్రమశాలియగు భీమునిసాయముగాఁ గలవాడనియు వర్ణనంబొగడుచు నత్యంతాదర సంభ్రమములతో నటఁగలవారినిల్లఁ గడచి చూతనిపైఁ జూడ్కులు పఱపిరి

వ. కనుంగొనుజనులు తదనంతరంబ.

70

సుగమము.

సీ. ఎంతయు నద్భుతం శ్రీ బీరామభార్గవ
రామ లనత్పృథి శ్రీ యేమిచెప్ప
బలవ దనేక పక్షుల నాను గుణ్యంబు
జగ దుపశోభితంబుగ భజించె
గంటిరే యనువారు శ్రీ గడఁకనేతద్వర
పురుషు లన్యోన్యంబు శ్రీ నొరసి యెచ్చ
రెట్టుగాఁగలవారొ శ్రీ యిటుమీఁద ననుశం
మదిఁబెట్టువారు నరకొద్దవ లేల :

గీ. యెదవు మనభాగ్యమహిమ కిరయోనిజాతి
మహితనయ కృష్ణ మృగ నేత్ర శ్రీ మంజుగాత్ర
యైదువతనంబు ప్రోక మా శ్రీ యమ్మ యనుచు
సతికిఁ గేల్గొడ్చువారు నైరసందడిలిరి.

71

రామాయణ. ఈ రామభార్గవరామల సత్పృథి = శ్రీరామభార్గవ రామల యొప్పిదమగు దిట్టతనము, ఏమిచెప్పన్ = ఏఘరిచెప్పన్, ఎంత

యుక్, అద్భుతంబు = ఆశ్చర్యము, బలవత్, అనేకప = ఏనుగులయొక్క, తులక్ = సాటిని, అనుగుణ్యంబుక్ = తగులాగునను, జగదుపశ్లోక్ తంబుగక్ = లోకముచే బాగడబడినట్లు, భజించెక్, పొందెను. ఇచ్చటిక్రియకుఁ 'ప్రాఫి' యనునది కర్త. [రామభాగ్యవలసత్ప్రాఫి మత్తద్విరదాపమ్యమును భజించెననిభావము.] కంటిరే, అనువారుక్, కడఁకక్ = ప్రయత్నముచే, ఏతత్ = ఈ వరపురుషులు = పురుషశ్రేష్ఠులు, శ్రీరామభాగ్యవరాములనుట. అన్యోన్యంబుక్ = పరస్పరము, ఒరసి = తాకి, ఇటమీదఁ = ఇంకమీద, ఎవ్వరు, ఏట్టుగాఁగలవారొ = ఎవరే. మగుదురో, అను, శంకక్ = సంశయమును, మదిక్, పెట్టువారుక్ = మనస్సున నిడుకొనువారు, తలపోయువారనుట. మనభాగ్యమహిమకుక్, అక్కొదవల్ = అక్కఱలేదు, ఏలయొదవుక్ = ఏలకల్గును, అయోనిజాత = మాతృగర్భమునుండి పుట్టినది, మహితనయ = భూపుత్ర, నీతయనుట. కృష్ణమృగశ్రేత = జింకయొక్క కన్నులవంటి కన్నులుగలది, మంజుగాత్ర = మనోజ్ఞశరీర, ఐదువలసంబు ప్రాఁక = సామంతుల్యపుంబోవు, మాయమ్మ = మాతల్లి, అనుచుక్, సతిక్ = నీతకు, కేలోడ్చువారునునై = చేతులు జోడించువారునునై, సంపడిలిరి = జనులనికర్తృపవ మధ్యాహార్యము.

తా. ఈ రామభాగ్యవరాముల ప్రాఫి యంతయు నాశ్చర్యకరము, పిరిరువురన్యోన్య మెదిరించి యెవ్వరెట్లు కాఁగల వారోయనువారును, మన భాగ్యముమంచి దగుచుండ నెట్టికొవలెల కల్గి? మంజుగాత్రయై స్వయం ప్రభూతయగు నీతామహావేది యీతినిభార్యయై యుండ నెట్టిలోటునుగల్గిననుచు నామెకు మ్రొక్కులిడు వారుగను ననటి జనులుండిరి.

భారత. ఎంతయుక్, అద్భుతంబు = ఈ రామ - ఈ స్త్రీయొక్క, ద్రాపదియొక్క యనుట. భగ్గి = శివసంబంధమగు, వర = వరముచే, అమల = అమలమయిన, సత్ప్రాఫిక్ = గొప్పమహిమను, ఏమనిచెప్పక్, బలవత్, అనేక, పతులక్ = భర్తలను, అనుగుణ్యంబు = తగినట్లుగా, జగ

దుష్కోక్తింబుగఁ, భజించె = పొందెను, కంటిరే, అనువారు, కడఁ
కఁ, ఏతఁ = ఈ విడయొక్క, వరపురుషులు = భర్తలు, పాండవుల
నుట. అన్యోన్యంబు, ఒరసి = పరస్పరము యుద్ధమొనర్చి, ఇటమీదఁ
ఎవ్వరు, ఎట్టు, కాఁగలవారో = ఏవ్వరెట్లు కాఁగలరో, అను, శంక,
మది, పెట్టువారు, మనభాగ్యమహిమకుఁ, అక్కొదన, ఏల,
ఒదవు, అయోనిజాత = యజ్ఞ కుండి ద్భవయనుట. మహితనయ = పాండవ
బడిననీతిగలది, మృగ నేత్ర, మంజుగాత్ర, విమవతనంబు ప్రాచక, మాయమ్మ,
కృష్ణ = ద్రాపది, అనుచు, సతికే = పతివ్రతయగునా ద్రాపదికి,
కేలోడ్చువారునై = చేతులు బోడించువారై, సందడిలి.

తా. శివునివరముచే నీవిడకేవురు భర్తలగుట యెంతయుఁ గొని
యాడఁ దగినదనువారును, నింకమీద పిరుస్తీమూలకమగు ద్వేషముచే
బరస్పర యుద్ధమొనర్చియేమి కాఁగలవారో యని సంశయించువారును,
నట్లేలయగు? మాంగల్యములకుఁ బ్రోవగు నీద్రాపది యుండనట్టి సంశయము
పనిలేదని యామెకు మ్రొక్కు లిడువారుగను నచటి జనులుండిరి.

“అన్యోన్యంబు వొరసి యెవ్వరెట్లు కాఁగలవారో యిటమీద నను
శంక మదిఁబెట్టువారు!” “ఏకామిషలోభో హి వైరి తరోహ్నాలం” అను
లాగున నీవురకొక్కవనిత యందాసక్తికల్గిట ద్వేషకారణమగు నేమోయ
నిజనులకు సంశయమువచ్చెను. “సుంకోప సుందాసహజావభీకా, సురే
ష్వివక్వాపి సురాంగ నామం, అన్యోన్యమాహత్య పురా యమస్య, మనోభ
వేహారవలక్ష్మమాస్తాం” అని యనంత భట్టువును స్త్రీమూలముగ వైరము
గల్గుననుట నిరూపించెను.

వ. మఱియును.

72

చ. చనియెఁ బ్రళాంత మై యనలరసత్వరహేతివిశాలవృత్తిచే
తనయనివింటి మిట్టియతిరధర్తు యమోదయు రాజమానశా

సనుఁ గొనివచ్చెఁ దానవరక్షజస్సురకాఢ్యునిఁ జేసి క్రమ్మఱ్ఱ
మనపుకగూఢ భాగ్యమహిమస్థితి యిట్టిది ప్రావిచిత్రముల్

అవతారిక. చూడవచ్చినజను లిట్లాడుకొనుచున్నారు.

రామాయణ. అనలస = అమంపమైన, త్వర = వేగముగల, హేతి,
ఖడ్గముయొక్క, విహార = సంచారమందు, వృత్తి = వర్తనముగల, చేతన =
బుద్ధి, ప్రశాంతమై, చనియెత్, అని, వింటిమి = శాంతించెనని వింటిమికదా,
ఇట్టి యతిధర్మం = ఈలాటిసన్మాయన ధర్మము గలవానిని, యమోద
యుక్ = యమముయొక్క యుపయముగలవానిని, రాజమానశాసనుక్ =
రాజులయొక్క గర్వమును శాసించువానిని, పరశురామననుట. మన,
పుకక్ = వేటుగా, ఊఢ = వహించఁబడిన, భాగ్యమహిమస్థితి = భాగ్య
మహిమయొక్క విధము, మనదౌర్భాగ్యమనుట. తా = తాను, క్రమ్మ
ఱ్ఱ = మరల, నవ = నూతనమైన, రజస్సురకాఢ్యునిక్ = రజోగుణ
స్సురకాఢ్యుని, చేసి = కొనివచ్చెత్ = తీసికొనివచ్చెను. విచిత్రముల్ =
చిత్రములు, ఇట్టివి, పో = ఇట్టివేకదా.

తా. యుద్ధవ్యాపారములం దాసక్తిహాని మునివ్రతము లాచరింపు
చున్న యిట్టి యీపరశురాముని మరలరజోగుణవంతునిఁగాఁ జేసియిటుకుఁ
దెచ్చినది మన దౌర్భాగ్యమయగును. ఇట్టివికదావంతలు.

“అనల సత్వర హేతి.” రవేర్చిశ్చ శస్త్రం న వహ్నిజ్వాలాచ
హేతయః” అని యమరము.

“యమోదయుక్.” “శరీరసాధనాపేక్షం నిత్యం యత్కర్మ
తద్యమః.” అని యమరము.

భారతి. గూఢభాగ్యమహిమస్థితి = నిగూఢమైన యదృష్టమహిమ
యొక్క యునికిగల, మనపుక = మనకుంఠి, అనల... చేతన = అనల =
అగ్నియొక్క, సత్వర = వేగముతోఁగూడిన, హేతి = జ్వాలలయొక్క,
విహారవృత్తి చేతన = సంచారవర్తన చేతనే, ప్రశాంతమై, చనియెనని వింటిమి =

మరణించెనని వింటిమి, ఇట్టి, అతిధర్మక = ఈలాటి మిక్కుటమగు ధర్మముగలవానిని, యమోదయుక్ = యమునిపతన జనించినవానిని, ధర్మజాననుట. రాజమాన, ప్రకాశించుచున్న, కాననుక్ = ఆజ్ఞగలవానిని, తా = కుంతి, అవరజస్ఫురణాఘ్నోక్, చేసి = తమ్ములతోఁ గూడిన వానినిగాఁజేసి, క్రమ్మఱుక్, కొనివచ్చెక్, విచిత్రముల్, ఇట్టివిహో = ఇట్టి వేకదా చిత్రములు.

తా. కుంతికుమారులతోడన వారణాపతమున నగ్నితోఁ బడిచచ్చె ననివింటిమి. అట్టిదిమరల సానుజుడగు ధర్మజుని గొని యిటుకువచ్చెను. ఇట్టివిగదావంతలు.

“అవరజ స్ఫురణాఘ్నోఽజేసి,” “యవీయోపరజానుజాః” అని యమరము.

గీ. అని యనేకు లనేక వాక్యములు పలుక

నట్లు చనుదెంచినట్టి భీమగ్రజన్ము

నిజపుర స్థాయిగాఁ గాంచి శ నిఖిలలోకు

లును సముద్వేగచిత్తులై శ వినుతి సేయ.

74

రామాయణ. అని, అనేకులు = పెక్కురు, అనేకవాక్యములు = పెక్కుమాటలు, పలుకక్, అట్లు, చనుదెంచినట్టి, భీమ = భయంకరుడైన, అగ్రజన్ముక్ = బ్రాహ్మణుని, పరశురాముననుట. నిజ = శవయొక్క, పురస్థాయిగాఁ = ఎదుట నుండువానినిగా, కాంచి = చూచి, నిఖిలలోకులును = ఎల్లరును, సముద్వేగవినతులై, సంభ్రమమున వినతులై, వినతి, చేయక్ = స్తోత్రముచేయుగా.

తా. అట్లుదెంచిన యాపరశురాముంగాంచి భయాకులులై యెల్లరును నుతింపుచుండగా. ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

భారత. అని, అనేకులు, అనేకవాక్యములు, పలుకక్, అట్లు, చనుదెంచినట్టి భీమగ్రజాఁ = భీమునియన్నను, ధర్మజాననుట. నిజపురస్థాయి

గాఁ = తమ పురమునందుండువానిగా, కాంచి, నిఖిల లోకమునను
సముత్, వేగ = సంతోషాతిశయముతోఁ గూడునట్లుగా, వినతుడై, విను
చేయఁ.

ఉ. పేర్నిని విగ్రహించినను శ భీమ ధనంజయ లీలఁ జేర్చు త
ద్ధర్మజతేజ మాత్మజప్రతాపసమృద్ధి నడంచు నంచు సర
త్కనుడై మహీధవుడు దత్తమరాజ్యసమర్పణంబు దా
నిర్మలవృత్తిఁ జేయుట యశీతిగ నెంచె గడున్మనంబునన్.

రామాయణ. భీమ, ధయంకరమైన, ధనంజయలీలఁ = అగ్ని
పత్ర, చేర్చు = విజృంభించుచుండు, తత్ = ఆపరశురామునియొక్క,
ధర్మజ = వింటిపలన జనించిన, తేజయు = తేజస్సు, పేర్నిని, విగ్రహించి
నఁ = మిక్కిలముగా విరోధించినచో, ఆత్మజ = కుమారుడగు రాముని,
ప్రతాపము = సరాక్రమమున, అడంచుఁ = అణచును, అంచుఁ, అంక
ర్కనుడై = దుఃఖించినవాడై, మహీధవుడు = రాజు, దశరథుడనుట.
తత్ = ఆపరశురామునితోడి, సమర = యుద్ధమనడి, ఆజ్యసమర్పణంబు =
సేయిపోయుట, తాఁ, నిర్మలవృత్తిఁ = శుద్ధవర్తనమున, చేయుట,
అశీతిగఁ = అన్యాయముగా, మనంబునఁ = మనస్సులో, కడుఁ, ఎం
చెఁ = చలపోసెను.

తా. దశరథుడు పరశురాముని కౌర్యాగ్ని తనపుత్రుని తేజ
మడంచునని దుఃఖితుడై యరనితో యుద్ధమాడుట యన్యాయమని తన
మదిం దలంచెను.

“అంతర్కనుడై.” “మర్మనా విమనా అంతర్కనాః.” అని
యమరము.

భారత. మహీధవుడు = ధృతరాష్ట్రుడు, పేర్నిని, విగ్రహించి
నను, భీమ ధనంజయలీలఁ = భీమాద్భుత విహారములచే, చేర్చు = అతి
శయించు, తద్ధర్మజతేజయు = ఆధర్మపుత్రుని తేజస్సు, ఆత్మజ = కుమారుడు

ధ్వని, ప్రతాపసమృద్ధి, అడంచు, అంచు, అంతర్మనఃజై =
 శివభృంజై, తత్ = ఆధర్మజానకు, సమరాజ్య సమర్పణంబు = తన
 కుమారునితో సమానమగు రాజ్యమిచ్చుటను, అర్ధరాజ్య దానమనుట. తా, నిర్మలస్పృత్తి, చేయుటయ, నీతిగ = న్యాయముగా, మనంబున, కడు, ఎంచె.

తా. భీమాద్భుతములతోఁగూడిన ధర్మపుత్రుని ప్రతాపము నిజపుత్రుని
 ప్రతాపము నణచివేయునని భిన్నుడై ధృవరాష్ట్రుఁడా ధర్మజానకర్థ
 రాజ్య మిచ్చు టుచితమని భావించెను.

సీ. అట్లాత్మ నెంచి నరయర్థరాజ్య మహిమ
 తేజఃప్రసీపుఁ డారాజప్రియము
 తో నమర్చి యనుప ర మానసపర్యాప్తి
 నెఱపుచు నాదిరో ర న్నేష మొప్ప
 సప్రణతిగ నమ్మరహిప్రభు నానతి
 గై గొని నిలక శీఘ్రమంబ యరిగి
 ప్రధితమహాచ లేండ్రిద్రప్రస్థ పుటభేద
 సప్రభువై శిఖోర్గిప్రతాప

గీ. కలితుఁ డుచు దండనీతి భార్యస్యఁడు నిజభు
 జై కవశ సర్వధరణి వ ర్థాధ్యుఁ డగుచు
 నవరజస్థితి బంధురారజ్యవిరళనీతి
 బూదలి యభిరామవర్తనంబునఁ జెలంగె.

76

రామాయణ. అట్లు, అత్మ = మనస్సునందు, ఎంచి = తలచి,
 నలు.....ప్రదీపుఁడు - నయ = నీతిచేత, ఋద్ధ = పృథ్విపొందిన,
 రాజ్యమహిమ, తేజఃప్రదీపుఁడు = పరాక్రమముచే నొచ్చివాఁడు,
 అరాజు = దళరథుఁడు, ప్రీతితో, అమర్చి, అనుపమాన = సాటిలేని,

ససర్వాప్తిః = పూజావిధిని, సజుమక్ = చేయుచు, ఆదర = గౌరవమువలని, ఉన్నేమము = వికాసము, ఒప్పక, సప్రణతిగ్ = నమస్కరించిన వాడగు చుండగా, అమృహిప్రభు = ఆరాజయొక్క, నిసతిక్ = ఆనమస్కృతిని, కైతొని = గ్రహించి, నిలక = నియమక, పూజావిధుల సంగీకరింపకయనుట. శీఘ్రంబ, అరిగి, ప్రధిత = ప్రశస్తిమయిన, మహానరేంద్ర = గొప్ప పర్యత్రేష్ఠయయొక్క, క్రాంతపర్వతయొక్క యనుట. ప్రస్థ = చతుయ్యొక్క, పుట = బంధనయొక్క, భేదన = భేదించుటయందు, ప్రభు = సమర్థమైన, వైశిఖ = కుమారస్వామి సంబంధమైన, ఉగ్ర = తీవ్రమైన, ప్రతాప = పరాక్రమముతో, కలితుడు = కూడినవాడు, ప్రరమశ్రేష్ఠ విద్యాభ్యాసము నేయుచుండు నవ్వుడు కుమారస్వామియుం బరశురాముడును గ్రౌంచాద్రి భేదనమాచరింపుట పురాణప్రసిద్ధము. ఉరు = శ్రేష్ఠమయిన, దండనీతి = దండనీతిని గల వాడు, [ఈదండనీతియూర్వాశక్త్యాది నీతులలో నొకటియగు.] భార్గవుడు = భృగువంశ సంచానుడు, పరశురాముడనుట. నిజ..... అర్థాశ్శ్యుడు - నిజ = తనయొక్క, భుజ = బాహువులకు, ఏక = ముఖ్యమైన, వశ = లోబడిన. సర్వధరణిప = ఎల్లరాజుల, అర్థాశ్శ్యుడు = అర్థప్రాణములు గలవాడు, అగుమక్, నవ..... అనిరళరతిక్ - నవ = నూత్నమైన, రజ్జతి = రజోగుణములచే, బంధుర = సమర్థమైన, అజియ్యద్ధమందుగల, అవిరళ రతిక్ = వట్టమైన యిచ్చచే, అధికేచ్ఛచే ననుట. పాదలి, అభిరామ = రామునికేదురైన, వర్తనంబునక్ = ఉనికిచే, నెలంగెక్ = ప్రకాశించెను.

తా. దశరథుడు నమస్కరింప నాతని నమస్కృతులనంది యార్థదొనర్చు పూజాదులం గ్రహింప నొల్లక యటనుండి కదలిచని, రామునకెదుర నిలచెను.

“నయర్ధరాజ్య” నయ+యుద్ధ = గుణసంధి—“అద్గుణ” పాణిని.

“సపర్య,” “సపర్యా తర్పణంబలి,” అని యామరము.

“ప్రథ” “ప్రథోస్త్రీ” సానుమానయోః” అని యమరము.

సభారత. అట్లు, అత్మ, ఎంచిన = తలంచిన, అర్ధరాజ్యమహిమను, లేజః ప్రదీప్తః [దు, ఇది పార్థాస్యఃడను దానికి విశేషణము.] అరాజః = తాత్ర లేజస్యచే బ్రకాశించుచుండు ధృతరాష్ట్రుఁడు, ప్రియముతో, అమర్చి, ప్రీతితోనిచ్చి, అనుపక్ = పంపఁగా, మానసపర్యాప్తిక్ = మనఃసూక్ష్మిని, సంకోచముననుట; నెఱపుచుక్ = వెలయింపుచు, ఆదరోన్నేషము, ఒప్పుక్, స్వహేతిగక్ = నమస్కృతితోఁ గూడినట్లు, అమృహిప్రభు = రాజగునా ధృతరాష్ట్రునియొక్క, ఆనతి = అజ్ఞను, కైకొని = గ్రహించి, నిలక = నిలువక, అలస్య మొనర్పకయనుట. శీఘ్రంబ, అరిగి, ప్రథిత, మహత్ = గొప్పదగు, అచల = స్థిరమైన, ఇంద్రప్రస్థపుటభేదన = ఇంద్రప్రస్థపట్టణమునకు, ప్రభువై = రాజై, శిఖా = అగ్నిజ్వాలవలె, ఉగ్ర, ప్రతాప = పరాక్రమముచే, కలితుఁడు, ఉరు = గొట్టుదగు, దండనీతి = దండనీతియందు, భార్గవుఁడు = శుక్రనంతవాఁడు, నిజ, భుజ, ఏక, వశ = లోబడిన, సర్వధరణి = భూమిని సమస్తముగలవాఁడు, పార్థాస్యఁడు = పార్థులలో జ్యేష్ఠుఁడు, ధర్మజాడనుట. అవరజ్యతిక్ = సోదరుల యునికిచే, బంధుతాతి = చుట్టముల సమాహముయొక్క, అవిరళరతిక్ = అత్యంతానురక్తిచే, [యుక్తుఁడు] అగుచుక్, పాదలి, అభిరామ = మనోజ్ఞమగు, వర్తనంబులక్, చెలంగె.

తా. ధృతరాష్ట్రుఁడట్లర్ధ రాజ్యమియ్యఁగా గ్రహించి ధర్మజాడు నమస్కృతి పూర్వకముగ నాతని యానతిచొప్పున నటనిలువక శీఘ్రంబ అరిగి యింద్రప్రస్థముచేరి యటరాజై, బాంధవ జనరంజకుఁడగుచు వెలయుచుండెను.

“నిలువుము కొలువుము పిలువుము; గెలువుము విడువుమనఁగాదిగిన బహుశబ్దం, బులకుం దృతీయ వర్ణము, తొలగిన దోషంబులేదు” కవి సంకయ విచ్చేదము.

“నిలక” యను స్థలమున వకారలోపమగుటకు “చాకున్న నీదు

ముక్తులు" కాశీఖండము "విజయముని తన్ముఖంబున నెఱుఁగఁజేసి" కాశీ ఖండము. "అర్జునుఁడైగూర్చి నతని నోనేయఁడు" భారతము. మున్నగు పెక్కులు వకారలోప ప్రయోగములుగలవు.

వ. ఇట్లు ప్రవర్తించుచుండ.

77

క. సత్యైక్యముకతమున వీ

రత్యంతము నిర్విభేదు ర్లయ్యు సతనుమా

యాత్యాజితమై త్రీసా

తత్యంతః దమలోనఁ బోరెదరొ యనుశంకన్.

78

రామాయణ. సత్య = యథార్థమైన, వికృతముకతమునఁ = ఏకత్వ కారణమున, [ఇద్దఱు నావిష్టువునవతారములగు కారణమున ననిభావము.] వీరు = ఈ రామభార్గవ రాములు, అత్యంతముఁ = మిక్కిలి, నిర్విభేదుల య్యును = భేదరహితులయ్యును, అతను మాయా = ఎక్కుడగుమాయచే, త్యాజిత = విడిపింపఁబడిన, మైత్రీ = స్నేహముయొక్క, సాతత్యంతః = ఎడతెగమిగల వారాటచే, తమలోనఁ, పోరెదరో, అనుశంకన్

తా. విష్ణు నవతారములయి భేదరహితులయ్యు నీ రామభార్గవ రాములు మాయచే మైత్రీపీడి తమలోఁ బోరెదరేమో యను శంకచే. కయ్యంబుల వేడుకకాఁడు వచ్చెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

"సత్యైక్యముకతమున" నను స్థలమున రామభార్గవ రాముల యైక్యమునుగుఱించి, "ఏమను నీవును వైష్ణవాంశ సంభావిత భద్రమార్తులము" అని పరశురామముఖముననే మల్లికార్జున భట్టు తెలిపెను. "శ్రీదేవుని యంతమునఁ బుట్టితిమి మన మనఘా." అని అయ్యలరాజు రామభద్ర కవియు నీ రామ పరశురామైక్యమును బరశురామ ముఖమునుండియే ప్రకటింపఁజేసెను.

భారత. సతి = స్త్రీయొక్క, ద్రాపదియొక్క యనుట. వికృతము కతమునఁ = ఏకత్వకారణమున, [ఏవుర కొక్కతె భార్యయగు కారణ

మున నని భావము.] వీరు = ఈపాండవులు, అత్యంతమున్, నిర్విభేదులయ్యున్, అతను మాయా = మన్మథమాయచే, త్యాజిత = విడువబడిన, మైత్రీ, సాతత్యతక్, తమలోనక, బోరెదరో, అను శంకన్ = సంశయముచే.

తా. పరస్పర మభిన్నులయ్యు నేవురకొక్కతె భార్యయగుటచే మన్మథమాయను మైత్రీవీడి వీరొండొరులతో, బోరెదరేమో యను సంశయమున.

క. కయ్యంబుల వేడుకకాఁ

డయ్యున్నతకలహకేళి ర కాకాంక్షకుఁడై

నెయ్యమున వచ్చె నారదుఁ

డయ్యెడ దివినుండి వారి ర నభిదర్శింపన్.

79

రామాయణ. కయ్యంబుల వేడుకకాఁడు = యుద్ధప్రియుఁడు, అయ్యున్నత కలహకేళికన్ = అగొప్ప యుద్ధక్రీడయందు, ఆకాంక్షకుఁడై = ఆపేక్షగలవాఁడై, [సప్తమ్యర్థమునఁ బంచమి,] నారదుఁడు, అయ్యెడన్ = అప్రదేశమున, దివినుండి = స్వర్గమునుండి, వారిఁ = ఆరామభౌగ్ధవ రాములను, అభిదర్శింపన్ = చూచుటకొఱకు, నెయ్యమునన్ = ప్రీతితో, వచ్చెన్.

తా. నారదుఁడు స్వర్గమునుండి యారామ భౌగ్ధవ రాముల యుద్ధము చూడనటకు వచ్చెను.

రామాయణార్థమున నారదు నారకతెచ్చి నిలుపుట కేవలము క్లేషార్థ సంఘటనమునకై కావించబడినది యగును.

భారత. కయ్యంబుల వేడుకకాఁడయ్యున్ = యుద్ధాపేక్షగలవాఁడయ్యు, నత = అణగినట్టి, కలహకేళికా = యుద్ధక్రీడయందు, ఆకాంక్షకుఁడై, నారదుఁడు, అయ్యెడన్, దివినుండి, వారిన్ = ఆపాండవులను, అభిదర్శింపన్, నెయ్యమునన్, వచ్చెన్.

తా. యుద్ధప్రియుడయ్య నారదుడు పాండవులమీది దయచేయుద్ధకాంక్ష పీడినవాడై వారింజాడ నటకువచ్చెను.

వ. అప్పుడు.

80

ఉత్సాహ ఆనరాధిపతి కుమారకాగ్రయాయితమ్ములున్
దాను బరశుభాసమానరథాముడైన మునికిఁ బెం
పూన సర్వముఖ్యవిధు లరనూనముగ నొనర్ప న
మ్మానివరుడు నివగణితసరమ స్తతదుపచారుడై. 81

రామాయణ. ఆనరాధిపతి కుమారకాగ్రయాయితమ్ములున్ = ఆదేశరథుని కుమారులలో జ్యేష్ఠుడగురాముడు, తమ్ములున్ = సోదరులును, లక్ష్మణభరత శత్రుఘ్నులును, తానన్ = పరశుభాసమాన = గండగొడ్డలిచేఁ బ్రకాశించుచుండు, ధాముడైన = ప్రతాపముగల, మునికిఁ = మహర్షికి, పరశురాయనకనుట. పెంపు, ఉత్సాహ = నౌరసమైందునట్లు, అర్హముఖ్యవిధులు = అర్హము మున్నగాఁగల విధులు, అనూనముగన్ = తగ్గకుండులాగున, విశేషముగా ననుట. ఒనర్పన్ = చేయుఁగా, అమ్మానివరుడున్ = ఆ పరశురాయుడును, ఆవగణిత = ఎంచఁబడని, సమస్త, తదుపచారుడై = అతని సర్వోపచారములు గలవాడై.

తా. రాముడు నిజసోదర సహితుడై పరశురాయున కర్హవిధి పూజలు జరిపిన వాని నతడు లక్ష్మ్యపెట్టనివాడై. “అకళంఠినిట్టనున్” అను పద్యముతో నన్వయించుచున్నది.

భారత. ఆనరాధిపతికుమార కాగ్రయాయితమ్ములున్ = ఆరాజపుత్రులలో జ్యేష్ఠుడగు ధర్మజుడు, తమ్ములున్ = సోదరులైన భీమార్జునకుల సహదేవులును, తానన్, పరశుభ, అనూన = ఇతరులకు శుభకరమై, సాటిలేని, ధాముడైన = శ్రేష్ఠముగలవాడైన, మునికిఁ = మహర్షికి, నారదునకనుట. పెంపూనన్, అర్హముఖ్యవిధులు, అనూనముగన్, ఒనర్పన్, అమ్మానివరుడు = అనార

దుండు, నవ.....ఉపచారుడై - నవ = నూర్నమగులాగున, గణిత = ఎంచఁబడిన, సమ స్తతదుపచారుడై.

తా. ధర్మజుఁడు సోదరసమేతుఁడయి యానారదున కఘోషి పూజావిధులం గావింప నారదుఁడు వానినెల్లం బరిగ్రహించి.

ఉత్సాహలక్షణము. “సాహచర్య పన్నమిత్ర సప్తకంబుగురువు సుత్సాహవృత్తమునక చెల్లుజలజదళ విహారనా.” తాతంభట్టు.

వ. పదంపడి నిజభూచలననిరస్తసమస్తజనుల నుపలక్షించి తదనుజసమక్షంబున.

92

తా. సుగమము.

క. అకళంకిత నిట్టనుఁగొం

చకయేమిమనము సమర శ సముదారక్రీ

డకు నొండొరు మార్కొనుట దొ

రకునని వచ్చితి నెఱుంగ శ రావాకినుకల్.

83

రామాయణ. అకళంకిత = కళంకరహితుఁడగుటచే, కొండక = సంకోచింపక, ఇట్లనుక = పరశురాముఁడిట్లనును, ఏమి, మనము = నీవును నేనును, సమర = యుద్ధమనెడి, సముదార = గొప్పదగు, క్రీడకు = విహారమునకు, ఒండొరుక = ఒకరితో నొకరు, మార్కొనుట = ఎదురించుట, దొరుకుక, అని = చిక్కునను, వచ్చితిక, కినుకల్ = కోపములు, ఎఱుంగరావా = తెలియఁబడవా.

తా. పరశురాముఁడు సంకోచింపక యిట్లనును. మన కిరువురకును యుద్ధము కలుగునను నపేక్షతో వచ్చితిని, నాకోప స్వభావము నీవింక నెఱుంగవా!

భారత. అకళంకిత, ఇట్లనుక = నారదుఁ డిట్లనును, ఏక = నేను, మిమనము = మిమనస్సు, దారక్రీడకు = భార్యయగు శ్రావణి తోక్రీడకు, సమరసము = సమానానురాగముగ లది, [అకారణమున] ఒం

డొరుక్ = మీలో నొకరితోనొకరు, మార్కునుట, దొరకుక్ = సంభ
విందును, అని, వచ్చితిక్ = అరుదెంచితిని, ప్రతీకారముచేయుదమనివచ్చితి
ననుట. ఆకిసుకల్ = ఆకోపములు, స్త్రీమూలకములగునాకోపములు,
ఎఱుంగక్, రావు = తెలియఁగారావు.

తా. నారదుఁడిట్లనును. ద్రాపదీవిహారమున మీరేవురును సమానా
నురాగులుగానుండుటచేమీలో నెట్టి వైరము గల్గినోయని దానిమాన్వదలఁచి
వచ్చినాఁడను.

“సమరసము” “శృంగారాదారసే వశ్యే, గుణే రాగేద్రవేరసః”
అని విశ్వము.

క. చేతశ్చిత్రముగాదె స

మాతెగుణసార్థసిద్ధి ర మద్రామమహా

ఖ్యాతిపతివ్రత యిట్లవి

ఘాతముగ ననేకభర్తృక కలనడపుటిలన్.

84

రామాయణ. సమాతత.....సిద్ధి — సమాతత = విస్తారమైన,
గుణ = గుణములచే, సార్థసిద్ధి = అర్థసిద్ధిగల, మత్ = నాయొక్క,
రామమహాఖ్య = రాముఁడనెడువేరు, అతిపతివ్రత = అత్యంతపతివ్రతయగు
నది, ఇట్లు, అవిఘాతముగక్ = అడ్డులేకుండ నట్లుగా, ఇలక్, అనేకభర్తృ
కతక్ = పెక్కురు భర్తలుకలదాటను, నడపుట, చేతశ్చిత్రము, కాదే =
మనస్సునకు వింతగదా.

తా. విస్తృత గుణములచే సార్థకమగు నారామనామమిన్ని దినము
లుగానన్నే యాశ్రయించియుండి పతివ్రతయనిపించుకొనిన దివ్వుడా నామ
మునే నీవు వహించుటచే ననేకభర్తృక యయ్యెను. ఇది యాశ్చర్యము
కదా ?

భారత. సమాతత. గుణసార్థ = గుణసమూహముయొక్క, సిద్ధిమత్ =
సిద్ధిగల్గిన, రామ = స్త్రీ = ద్రాపది, మహాఖ్యాతి = మిక్కిలి ఖ్యాతిగలది,

పతివ్రత, ఇట్లు, అవిఘాతముగఁ, ఇలఁ, అనేకభర్తృకతఁ, నడపుట, చేతశ్చిత్రముకాడ.

తా. సద్గుణములుగల పతివ్రతయగు నీద్రాపది యిట్లేవురకు భర్తయగుట యెంతయు వింతగదా ?

ఆ. వె. ఇదియ నాకు మీకు శ్రినిత రేతిరద్వేష

హేతు వనుచుఁ దోచె శ్రి నేకతన్వి

భూతి నెరపునేను శ్రి బుంవ్యక్తులకు నాలి

తనముతో సమాఖ్య శ్రి మనుచు పెట్టు.

85

రామాయణ. ఇదియ = ఈరామనామమే, నాకుఁ, మీకును = నాకునుమీకును, [ఇట్ల మీకునను బహువచనము స్థైర్యార్థ సంఘటనమునకై యుపయోగింపఁబడినది.] ఇతరేతర ద్వేషహేతువు = పరస్పర విరోధకారణము, అనుచుఁ, తోచెఁ, ఏకతన్వ = సుఖ్యత్వమున, విభూతిఁ = విశ్వరూపును, నెరపు = నిండించునట్టి, నేను, [నే నొక్కడనే గొప్పవాఁడననిపించుకొనియుంటి నని భావము.] పుంవ్యక్తులకుఁ = పురుషులకు, నాలితనముతోఁ = నీచత్వముతో, సమాఖ్యఁ = రామాయణాదిమంచిపేరును, ఎట్లు, మనుచుట = ఎట్లు కాపాడుట. [రామాయణాది యామంచిపేరు స్త్రీలకుండిన సరియేకాని నాకుఁ దక్కునింకఁ బురుషులకుండినదానినే నెట్లు నిల్పుదునని భావము.

తా మన యిరువురకు నొక్కపేరుండుట యేద్వేషకారణము. ఇంత కాలముగా నేనొక్కడనే గొప్పవాఁడనని పించుకొని యిప్పుడు స్త్రీలకైన సరియేకాని పురుషుల కీరామాయను పేరుండిన దానిని నిలువనిత్తునా

భారత. ఇదియ = ఇట్లు మీరిందఁ జొక్కతెనుండు వ్యామోహము గల్గియుండుట, మీకుఁ, ఇతరేతరద్వేషహేతువు, అనుచుఁ, నాకుఁ, తోచెఁ, ఏకతన్వి = ఒక స్త్రీ, విభూతినెరపు = విభుత్వముఁ బూర్తిగా విందు, ఏనుపుంవ్యక్తులకుఁ = ఏపురు పురుషులకు, అలితనముతోఁ =

భార్యత్వముతో, సమాఖ్య = కీర్తిని, మనుచుపెట్టు = ఎట్లు నిర్వహించుట.

తా. ఒక్కటే యింపఱకు భార్యయగుటయే మిగుఁ జరస్పర ద్వేషకారణమని నేఁడలఁచెనను, ఒక్కయఁడుది యేవురకు పత్నియై క్షీణింపఁపాడుకొను పెట్టగును ?

చ. భవదుపయామకాలమునఁ గ్ర బర్విననుద్దులు విన్నవాఁడనా భవునరధిర్గమట్టగుట గ్ర భావములోనిడి మాకు శంకలె య్యవి యని యుబ్బుటగొప్పదివిరయావరశక్తికి లోనుగావశ క్యవిజయము ల్గదీరితమరహశరమణ్యమరుద్ధ యుద్ధముల్.

రామాయణ. భవదుపయామకాలమునఁ = నీపెండ్లి సమయమున, పర్విననుద్దులు = వ్యాపించిన సంగతులు, విన్నవాఁడఁ, ఆభవు = ఆద్రుని, వరధర్గము = గొప్పవిల్లు, అట్టగుట = అట్లువిలువఁబడుట, భావములోఁ, ఇడి = మనస్సుననిడి, మాకుఁ, శంకలు, ఎయ్యవి = మాకేమి సంశయము, అని, ఉబ్బుట = గర్వించుట, ఒప్పుదు = తగదు, ఇవి = నేఁ బ్రయోగించు నీ బాణములు, అవరశక్తికిఁ = ఆగొప్పశక్తికి, విధనుర్భంజనరూపశక్తికి, లోనుగావు = లోఁబడునవికావు, [నా బాణములయెదుట నీశక్తి యుపయోగ సూన్యమని రావను.] మదీరిత.....యుద్ధముల్ — మదీరిత = నాచేఁ బ్రయోగింపఁబడిన, మహాశరమణి = గొప్పవగుబాణశ్రేణులచేఁ అవరుద్ధ = అడ్డుగింపఁబడిన, యుద్ధముల్, అశక్యవిజయముల్ = సాధ్యముగాని జయముగలవి, జయింపశక్యముగాని పనుట.

తా. నీ వివాహసమయమున జరిగినవృత్తాంతమెల్లను విన్నాఁడను, శివుని విల్లు విలుచుటచేతనే యుబ్బుకుము, నాబాణములచే నడ్డుగింపఁబడిన యుద్ధములు జయింప శక్యములుగానివి.

“ఉపయామ” “తథా పరిణయోద్వాహోపయామాః పాణిపీడనం” అని యమరను.

భారత. భవదుప యామకాలమునకొ, పర్వినసుద్దులు, విన్నవాడకొ,
 శవు, విరధర్మము = ఆశివుని వరమురీతి, అట్టగుట, భావములొకొ, ఇడి,
 మాకుకొ, శంకలు, ఎయ్యవి, అని, ఉబ్బుట = గర్వించుట, ఒప్పును, ఇవి =
 స్త్రీమూలక వైరములు. ఆవరశక్తికొ, లోనుగావు = లోబడవు [స్త్రీ
 మూలక వైరమన్నింటిని మించినదని భావము.] మత్ = నాచేత, ఈరిత =
 చెప్పబడ్డ, మహాశ = స్త్రీవైషయికాధికా శత్రుగల, రమణి = స్త్రీలచే,
 అవరుద్ధ = అడ్డగింపబడిన, కల్పింపబడిన యనుట. యుద్ధములో, అశక్య
 విజయములు = అసాధ్యజయములు,

తా. మీ వివాహకాలమున వ్యాసుఁడు చెప్పిన పంచేంద్రోపాఖ్యాన
 విషయము నాకును దెలియవచ్చెను. శివుని విరమునగదా మేమేవురము
 పకులమైతిమి మాకేమి లోటని యుబ్బవలదు. స్త్రీ మూలకమగు వైరముల
 శక్యవిజయములు. ఇటు మహాశయను నది యుద్ధములను దానికి విశేషణము.
 క. విను మంత్రపనులరాకకు

మునుపుగఁ దచ్చాంతిమార్గముం దెలిపెద నొం

దొనరింపుము సమయము ధరఁ

గొనసాగితనర్చెద మనుకోర్కి గలిగెన్.

87

రామాయణ. వినుము, అంతఃపనుల రాకకునునుపుగకొ = అశక్యవి
 జయములగు నాశాణములు పైబడునంతటి పనులకు రాకయున్న, ధరఁ =
 భువిని, సమయము = మరణింపము, కొనసాగి, తనర్చెనము = ఉత్తరొ
 త్తరముగా నుండెదము, అనుకోర్కె, కల్గెనకొ = అనెడి హోరికయుంకిన,
 తచ్చాంతిమార్గముకొ = ఆ బాణపుపాటుగలుగకొ కాంతించునుపాయము,
 ఒండు = ఒకటి, తెలిపెదకొ, ఒనరింపుము.

తా. నా బాణములు పైబడి నిన్ను నశింపఁజేయకమున్నే యది
 కాంతించు నుపాయ మొక్కటి చెప్పెదను, చావకపై పైనభివృద్ధి నంద
 నిచ్చయుండిన నట్లావర్చుము.

భారత. వినుము = ధర్మజా వినుము, అంతపనులరాకకు మునుపుగ్గ = పరస్పరము పోరునల్లునంతటి కార్యము కల్గుటకుమున్ను, ధర్మ, కొన సాగి, తన ద్వేషము, అనుకోర్కెకలిగినక, తచ్చాంతిమార్గముగ్గ = అట్టి పోరురాక శాంతించు నుపాయము, సమయము = సంకేతము, ఒండు, తెలి పెదక, ఒనరింపుము.

తా. మీలో నట్టిపోరుగల్గకమున్నది శాంతించులాగున నొక సంకేతము దెల్పెనను. పై పై నభివృద్ధిగోరినచో దానిని విని యట్లానర్చునది. చ. సమరసరూఢి మచ్చరిత శ సాధ్వసమాకృతిఁ బర్వరాజన త్వమదనిరాసి వక్త్రమగునందనధర్మము పూని కొల్లు సేయుమనుమునీకుఁడమ్ములకునొక్కనియొక్కనియింట నేడుపూర్ణముగనసించిసాంపులమనీరస్యమయంబిటు సేయుటాప్పగున్.

రామాయణ. సమర.....సాధ్వసము-సమర = యుద్ధమందు, సరూఢి = ప్రసిద్ధిలోఁగూడిన, మచ్చరిత = నాచరిత్రమువలని, సాధ్వసము = భయము, ఆకృతిఁబర్వగ్గ = ఆకారముతోఁగానరాఁగ, రాజసత్వ.....నిరాసివక్త్రమగు - రాజసత్వ, మద = రాజులయొక్క పరాక్రమగర్వమును, నిరాసి = నశింపఁజేయుఁ, వక్త్రమగు = ముఖమునుగల, ప్రారంభమునుగలయనుట. ఎందనధర్మము, పూని = నమస్కారధర్మమునీ, [రాజులబలగర్వ మొక్కనియొడఁ దలవంచినఁ దగ్గుననిభావము.] కొల్లుసేయుము = నన్ను సేవింపుము, మనుము = ఈమార్గమునబ్రదుకుము, నీకుగ్గ, తమ్ములకుగ్గ, ఒక్కనియొక్కనియింటగ్గ = మీనల్లురిలోనొక్కొక్కనియింట, నేడు = ఈదినము, పూర్ణముగ్గ, వసించి, [ఉండుదు ననుక్రియ యధ్యాహార్యము.] సాంపులు, అమరగ్గ = మీకుసాంపు లమరుటకు, ఇట్లు, సమయంబు = సంకేతము, చేయుట, ఒప్పగుగ్గ = తగును.

తా. యుద్ధమునఁ బ్రసిద్ధిపొందిన నాచరిత్రమువలని భయమాకృతి పొందిన లాగుననుండ, రాజగర్వ నిరాసకమగు నమస్కారరూప ధర్మ

మాచరించి నన్నుగొల్వయు, ఆకతమున సుఖింపుము, నేను నీదినము మీనల్వరలో నొక్కొక్కనియింటను నుండివెళ్లెదను. ఇట్టి సంకేతము చేయుట నీకుఁదగును.

ఇది శేవలము క్షేపార్థస్థితై తెచ్చికొనిన విషయముగాని దీని కిటు నేమాత్రమును సంబంధము లేదు.

ఇటు నేఁడను దానిలో నర్థబిందువు గల్గుటకు; “వాఁడి మయూఖము ల్లుగువాఁ డపరాంబుధి గ్రుంక భేషువు”, నేఁడిటవచ్చె.” అని నన్నయ ప్రయోగము గలదు. “తెచ్చెసురేంద్రుని కరివివ్వచ్చుండిదె నేఁడు దివ్య వస్తుచయముతోక” అని యైరావతచరిత్రమునను ప్రయోగము గలదు.

భారత. సమ రసక్ = సమానమగు రసముగల దానిని, రూఢిమః చ్చరితక్ = ప్రసిద్ధిగల చరిత్రము గలదానిని, సాధు = అంశమైన, అసమ = సాటిలేని, ఆకృతిక్ = ఆకారముగలదానిని, పర్వ...వక్త్రీక్ — పర్వ రాజ = పున్నమనాఁటి చంద్రునియొక్క, సత్త్వమద = మనోజ్ఞతాగర్వమును, నిరాసి = తరస్కరించెడు, వక్త్రీక్ = ముఖముగలదానిని, మగువక్ = స్త్రీని, ద్రాపది ననుట. తన ధర్మము పూని = పతివ్రతాధర్మము పూని, నీకుక్, తమ్ములకుక్, ఒక్కని యొక్కనియింటకొ = ఒక్కొక్కని యింటను, ఏఁడు = పత్నీగము, పూర్ణముగక్, వనించి, సాంపులు, అమరక్ = అమరులగున, కొబ్బసేయుమనుము = సేవసేయుమనుము. ఇటు, సమయంబు సేయుట = సంకేతముసేయుట, ఒప్పుగుక్.

తా. ద్రాపది మీలో నొక్కొక్కనింట నొక్కొక్కవత్సరము వసించుదు మీకు సేవసేయునట్లు సంకేతము గావించుకొనుట యొప్పును.

వ. మఱియు నొక్కనియమం బెఱింగించెద.

89

క. విను రామ యోరునిశాంతం

బున సేవ యొనర్చుకాలమున నెవ్వఁడు దాఁ

జనుదండకార్యగతి నా

యనవరాచరిత్రీశ్రీయాత్రుడుగఁ దగున్.

90

రామాయణ. రామ, వినుము, [“నీవు” అని కర్త యధ్యాహార్యము] శాంతంబునఁ = శాంతిచే, సేవయొనర్చుకాలమునఁ = సేవించునట్టి కాలమున, ఒరుని, దండకార్యగతిఁ = దండోపాయమున, ఎవ్వఁడు, తాఁ, చనుఁ = ఎవ్వఁడు ప్రపన్దించునో, ఆయన = అతఁడు, వర్షచరిత్ర = వర్షకాలమున నాచరించిన, తీర్థయాత్రుడుగఁ = తీర్థయాత్ర కలవాఁడుగా, తగున్.

తా. సేవ యొక్కనియింట నుండ దండోపాయమున మెలఁగెనేని వాఁడు వర్షకాలమునఁ దీర్థయాత్ర సల్పఁచగును

రామాయణపర్యాయమున నీ యర్థము కేవలము శ్లేషార్థసంఘటనకై తెచ్చికొనినదియే యగును.

భారత. విను. రామ = ద్రౌపది, ఒరు నిశాంతంబునఁ, ఒక్కనియింట, సేవయొనర్చుకాలమునఁ, ఆర్యగతిఁ = మంచిమార్గమున, దండకుఁ, ఎవ్వఁడు, తాఁ, చనుఁ = ఎవ్వఁడు పోవునో, ఆయన, వర్ష = ఒక్కయేఁడు, ఆ చరిత్ర, తీర్థయాత్రుడుగఁ, తగున్ = ఒక్కయేఁడు తీర్థయాత్ర సేయవలయును

తా. అట్లొక్కనియింట నుండ నింకొక్కఁడు సమీపమున కరిగినచో నాతఁ డొక్కయేఁడు తీర్థయాత్ర చేయవలయును.

“నిశాంత” “నిశాంతవస్త్రసవనం” అని యమరము.

క. అని శమదమహిమవర్తనుఁ

డనిపించుకొని చనియెను సహస్రకరుఁడు నా

యనలసమానౌజస్సృ

ప్తిని జిత్రపతంగలీలఁ శ జెందెఁ జనునెడన్.

91

రామాయణ. అనిశ = ఎల్లప్పుడును, మదమహిమ = గర్వాతిశయముచే నయిన, వర్తనుడు = ఉనికిగలవాడు, అనిపించుకొని = ప్రఖ్యాతిని గలిగి, సహస్రకరుడు = కార్తవీర్యార్జునుడు, చనియెను = మరణించెను, చనునెడన్ = మరణించు కాలమున, నాయనలసమాన = నాదగు నన్నితో సాటియగు, ఓజః = తేజముయొక్క, స్పృష్టిని = స్పర్శముచేత, చిత్ర = అద్భుతమైన, పతంగలీలన్ = మిడుతవిధమున, చెందెను.

తా. పరాక్రమ గర్వముగల యా కార్తవీర్యార్జునుఁ డప్రియవాదియగుటచే నా ప్రతాపాన్నియందు మిడుతవలెఁ బడి మరణించెను.

భారత. అని = పూర్వోక్తప్రకారముగా నాడి, శమ..వర్తనుడు—శమ = అంతరిండ్రియ నిగ్రహముచేతను, దమ = బహిరిండ్రియ నిగ్రహముచేతను, హిమ = చల్లనైన, వర్తనుడు = ఉనికిగలవాడు, నారదుఁ డనుట, అనిపించుకొని, చనియెన్ = స్వర్గమునకు వెళ్లెను, చనునెడన్ = అట్లు నెట్లునప్పుడు, సహస్రకరుడున్ = సూర్యుడును, ఆ, అనలసమాన, ఓజః, స్పృష్టికే, చిత్రపతంగ = చిత్రమునఁగల సూర్యుని విధమున, చెందెన్.

తా. అంతరిండ్రియ బహిరిండ్రియ నిగ్రహముగల యా నారదుఁ డిట్లు హితబోధ గావించి స్వర్గమున కరిగెను. పోవునెడ నాతని స్పర్శమున సూర్యుడు తేజోహినుడై చిత్రమునఁ గల సూర్యునివలె నాయెను.

“హిమ” “కుషారశ్శతజ శ్శీతో హిమః” అని యమరము.

“పతంగ” “పతంగః పక్షీసూర్యయోః” అని యమరము.

“అనల సమానాజస్పృష్టిని” వృద్ధిసంధి.

భారతార్థమున నారదుడు వెడలెను. ఇంక శ్లేషార్థ సంఘటనమునకై రామాయణమునఁ దెచ్చిపెట్టికొనిన నారదుని గతి యేమైవచ్చియుఁ బలుపడుండెను.

ఉత్సాహ. అంతరహిత సమయవృత్తి ర్ నర్జనుండు ధర్మరా
జాంతికమున కరిగె దృఢనిజాయుధగ్రహేచ్ఛన
త్యంతముగగు ధేనునన్యూతాప తాతి మన్యుమ
త్స్వాంత బాడబప్రశాంతి ర్ సమపనేక కొందుమై. 92

అంతరహిత. ఇంక రెండు పద్యములఁ గార్తవీర్యార్జునుని భంగములే
శేలువుమన్నాఁడు,

రామాయణ. ఆంతః+అహిత = అంతశ్శత్రువులయొక్క, [కామ
శ్రోధావ్యరిషద్వ్యర్థముయొక్క యుట.] సమయవృత్తి = సమష్టి
వ్యాపారమున, అర్జునుండు = కార్తవీర్యార్జునుఁడు, దృఢనిజాయుధగ్ర
హేచ్ఛ = దృఢమైన, తన యాయుధమును గ్రహించుటయందలి యవే
క్షచే, [దృఢశబ్దమాయుధ గ్రహేచ్ఛ యుదానికి విశేషణము. ఆయుధ
గ్రహేచ్ఛను మానకయని భావము.] అత్యంతము = మిక్కిలి, గురు.....
ప్రశాంతి—గురు = తిండియల జమదగ్నియొక్క, ధేను = ఆవుయొక్క,
దన్యుతా = దొంగిలించుటలన, అహిత = చెందఁబడిన, అతిమన్యు=అత్యం
తశ్రోధముగల, మత్ = నాయొక్క, స్వాంత = మానసమనెడి, బాడబ=
బడబానలమునకు, ప్రశాంతి = శాంతిని, ఒందుమై = వేటువిధ
ముగా, చలుపనేరక = చేయనేరక, ధర్మరాజాంతికమునకు = యుని
సమీపమునకు, అరిగె = పోయెను.

తా. కార్తవీర్యార్జునుఁడు నాతండ్రియొక్క హోమధేనువున
దొంగిలించుకొనివచ్చుటయ కాక నన్ను శరణుపొందక నాతోడి యుద్ధ
మునకై యాయుధము నెత్తికొని నిలిచెను. నా శ్రోధమునెడి బడబానల
మునకు వేటు ప్రతి క్రియనేయఁ జాలక మరణించెను.

మరణించెనని కవనముగాఁ జెప్పుటకు మాటుగ ధర్మరాజాంతిక
మున కరిగెనని మృదువుగానెను. “రిత్రాస్కురుక్షేత్ర తలేచరంతం,
శృణాయుత్వా పృషనేనముగం, కిరీటిగోపః పరధేనుకాంతం, నినాయ

కాండైర్యమలాక గోష్ఠం.” అని యనంత భట్టుడును మరణించెననుటను గాతస్యరహితముగా ప్రయోగించెను.

భారత. అంతః, రహిత = విడువఁబడిన, సమయవృత్తి = సంకేతముగల నర్తనచే, సంకేత భంగమొనర్చిన వాడై యనుట. అర్జునుండు అత్యంతము, గురు.....ప్రశాంతి — గురు = పూజ్యమైన, ధేను = పాడియావుయొక్క, దస్య = దొంగలచే, తాపిత = తపింపఁజేయఁబడినట్టియు, అతిమన్యవత్ = మిక్కిలి దుఃఖముగల, స్వాంత = మానసముగల, బాడబ = బ్రాహ్మణునకు, ప్రశాంతి = తాపశాంతిని, ఒండుపై, సలుపనేరక, దృఢ.....గ్రహేచ్ఛన్ - దృఢ = దృఢమైన, నిజ = తనయొక్క, ఆయుధ గ్రహేచ్ఛన్ = ఆయుధము గ్రహింపవలయుననెడి కోరికచే, ధర్మరాజాంతికమునకున్ = ధర్మరాజునొద్దకు, అరిగెన్.

తా. బ్రాహ్మణ హోమధేనువును దొంగలు గ్రహించుకొని పోవుటచే గల్గిన యాతని దుఃఖము వేటొండుమాన్యమున వాఁపలేక యాయుధము గ్రహింపవలచి సమయభంగముగూడ సరకునేయక ధర్మరాజుండు చోటి కర్జునుఁడరిగెను.

“సమయవృత్తి.” సమయశ్మపథాచార కాలసిద్ధాంత సంవిదః.” అని యమరము. “బాడబ ప్రశాంతి.” “ద్విజాత్యగ్రజన్మ భూదేవబాడబాః” అని యమరము.

క. ఉదుటున నట్లరిగిన యతః

డది ప్రాయశ్చిత్త తీర్థయాత్రాలీల

వదలక పూతము సేయన్

సదమలగతి పూనె వృథలె శీ సత్సంగరముల్.

98.

రామాయణ. ఉదుటునన్ = ఉద్ధతితచే, అట్లరిగి, అట్లువెల్లి, అతండు = ఆ కార్తవీర్యార్జునుఁడు, అది = అగురుధేను చార్యరూప భోషము, వదలక, పూతము, చేయన్ = పవిత్రముచేయుటకు, ప్రాయ

శ్చిత్త.....లీలక్—ప్రాచుశ్చిత్త = పాపాపనోదనకర్మకు, తీర్థ=రేపైన, ప్రవేశస్థానమైన యనుట. యాత్రాలీలక్ = యుద్ధయాత్రాలీలకే, పడమలగతిక్ = మంచిదియు, శుద్ధము నగుగతిని, స్వర్గము పొందుటకు పూనెక్, సత్సంగరముల్ = ధర్మయుద్ధములు, పృథయే = వ్యర్థమును సదా?

తా. కార్తవీర్యార్జునుడు, తానాచరించిన హోమ ధేన్వపహార రూపకార్యమునకుఁ బ్రాచుశ్చిత్తముగా యుద్ధయాత్ర యొనర్చి సద్గతి పొందెను. ధర్మయుద్ధములు వ్యర్థములగునా? ఎట్టి పాపాత్ముడనియు రణరంగమున మరణించిన వీరస్వర్గమును బొందునని భావము.

తీర్థయనుటకు రేవతు నర్థముగల్గుటకు, “జలవతాకోగురు యోస్య పాయ. శాస్త్రాది యత్తోమని జుష్టతోయం, మత్తానమోష్టువక పుణ్య భూమిః. పాత్రింజలం స్త్రీకుసుమంచ తీర్థం,” నానార్థ రత్నమాల.

రణరంగపాతుఁడు వీరస్వర్గము చెందుననుటకు; “ద్వావిమా పురుషౌతోకే, సూర్యమండల భేదివా, పరివ్రాడ్యోగ యుక్తశ్చ, రణే చాభిముఖోహతః.” అని స్మృతి ప్రమాణముగలదు.

అలంకారము, అర్థాంతరన్యాసము, లక్షణము “సామాన్యం వాచి శేషోవా, తదన్వేయ సమన్వయే, యత్సోధాంతరన్యాస, స్సాధరేన్యోజే తరేణవా,” కావ్యప్రకాశము.

భారత. ఉమటుచక్ = వేగముగా, అట్లు, ఆరిగి, అతఁడు = ఆర్జునుఁడు, ఆది = ఆ సమయసంగమును, పూతముసేయఁ, ప్రాచుశ్చిత్త, తీర్థయాత్రాలీలక్ = పుణ్యక్షేత్రయాత్రలను, పడమక, సత్, అమల, గతిక్ = గమనమును, పూనెక్, సత్సంగరముల్ = సత్పురుషుల ప్రతిష్ఠలు, పృథయే.

తా. ఆర్జునుఁడట్లు లోనికరిగినందులకై ప్రాచుశ్చిత్తముగాఁ దీర్థయాత్ర వెడలఁబూనెను. సత్పురుషుల ప్రతిష్ఠ వ్యర్థములు కావు.

“అది.....పూతము నేయి.” అమగడ నది యనునది జడవాచక మగుటచే నచ్చటి ద్వితీయకుఁ బ్రథమయ్యెను.

“సంగరముల్.” “ప్రతిజ్ఞాఽజ సంచిదాపత్ను సంకరః” అని యమరము.

గీ. అతను రణరస భోగికశ్రవ్యార్థపరితః
గా నిలావంతుఁడనుచున్నాఁడని నిధిని
సుతుల సద్వృత్తిఁ బడసెదమితయశస్స్వ
లీలనుఖయింతు ననుచింతలేదెపుడును.

94

రామాయణ. అతను రణరసభోగి = తగ్గనట్టి యుద్ధరసానుభవముగలవానికి, ఆన్యార్థపరత్ = ఇతర ప్రయోజనాసక్తిచే, తా, ఇలావంతుఁడను = భూమినిగలవాఁడను, రాజననుట. ద్రవిణ నిధిని = ద్రవ్యవంతుఁడను, సుతుల = కుమారులను, సద్వృత్తి = మంచివ్యాపారముచే, పడసెదన్ = పొందెదను, మిత.....లీల = మితయశః = మితమైన కీర్తిగల, స్వలీల = తన విలాసముచే, సుఖయింతు, అనుచింత = సుఖించెదను. అనెడిచింత, ఎపుడును, లేదు,

తా. యుద్ధోపభోగికి రాజత్వమునఁగాని, ద్రవ్యవంతుత్వమునఁగాని, సుతయుక్తతచేఁగాని, కీర్తిచేఁగాని సుఖింతుననుచింతగలుగుదు.

భారత. అతను.. పరత్ = అతనురణ = మన్మథరణము నందలి, రస = వేడుకగల, భోగికశ్రవ్య = సర్వాంగనయొక్క, ఉలూచియొక్క యనుట. అగపరత్ = ప్రయోజనాసక్తిచే, తా, ఇలావంతుఁడు, అను = ఇలావంతుఁడను కేరుగల, మహాద్రవిణనిధిని = మహాబలాఘ్నుని, లన ద్వృత్తి, సుతుల = కుమారుని, పడసెదన్ = పొందెను, దమిత... లీల = దమిత = ఆణచి వేయఁబడిన, యశః = కీర్తిగల, స్వలీల = తన క్రీడచే, సుఖయింతుననుచింత, ఎపుడును, లేదు.

తా. నాగకన్యయైన యులూచిగోఁ గూడి ఇలావంతుఁడను నొక మతుం గాంచెను. పుత్రార్థ మాచిడ కోర నామెం జేరె నంతియకాని తీర్థ యాత్రాపరుఁ డగునపుడు స్త్రీసంభోగము గోరి స్వకీర్తిని నాశము చేసి కొన నొల్లఁడు.

ఇటఁ దీర్థయాత్రాపరుఁడు స్త్రీసంభోగము దోషము కాదే యను సంశయము నీ కవి చక్కఁగా సమర్థించినాఁడు.

“ద్రవిణిధిని” “ద్రవిణంతు ధనం బలం” అని యమరము.

సీ. తీర్థయాత్రా సమాశ్రిప్తిఁ గరంబు దనరిరా
జోప భోగ్యంబైన నయ్యుద్ధవసుధ
నతిసరసమగు చిత్రాంగదానామల
తాంగీ కృప సురతావాప్తిజేసి
భాసురనందన శ్రీ ప్రసవభూషితవర
వర్ణి నీగురుచిత్ర వాహనుండు
తదదూరదేశసిగ్ధసరిసీపుణ్యతీ
గోప సేవలమహాశాపకలుష

గీ. నై కనిర్వరీభృతమశ్రీకీలాప
రూపలోప కృజ్జలవిహారుండును దివ్య
ధానుకలితుండు నై శూరతరుఁ డగునరుఁ
డొప్పెనంగు రుచిరియశోమకృహోదయతెను.

95

రామాయణ. తీర్థయాత్రా = తీర్థయాత్రకు, సమ = సాటియైన, అప్తిక్ = వ్యాప్తిచే, కరంబు = మిక్కిలి, తనరి = ఒప్పి, రాజోప భోగ్యంబైన = రాజులచే ననుభవింపఁదగిన, యుద్ధవసుధక్ = రణరంగ మున, అతిసరసమగు = మిక్కిలి ప్రియమగు, చిత్రాంగ...అవాప్తిజేసి- చిత్ర = ఆశ్చర్యకరమైన, అంగదాన = శరీరచ్ఛేదమువలని, అమలతా =

శుద్ధత్వముచే, అంగీకృత = గ్రహింపఁబడిన, సురతా = దేవత్వముయొక్క,
 అవాప్తికేసి = ప్రాప్తిచే, భాసుర....వాహనుండు, భాసుర = ప్రకా
 శించుచున్న, నందన = నందనవనమునందలి, ప్రసవ = పుష్పములచే,
 భూషిత = అలంకృతమైనట్టియు, పరవర్ణినీ = ఉత్తమస్త్రీలచేత, గురు =
 భారయుక్తమైన, చిత్రవాహనుండు = విమానము గలవాఁడు, తదదూర...
 జలవిహారుండును—తత్ = ఆనందనవనమునకు, ఆదూరదేశ =
 సమీపప్రదేశముననున్న, సింధుసరసీ = ఆకాశగంగాయొక్క, పుణ్యతీర్థోప
 నేవన = పుణ్యజలసంసేవనమునందు, మహాశ = అత్యంతగలవారైనట్టియు,
 అపకలుష = దోషరహితమైనట్టియు, నైకనిర్జరీ = పెక్కురు దేవతా
 స్త్రీలచే, ధృత = ధరింపఁబడిన, మకరీకలాప = మకరికాచిత్రాలంకార
 ములచే నైన, రూప = సౌందర్యముయొక్క, లోపకృత్ = లోపము
 గల్గించు, జలవిహారుండును = జలక్రీడగలవాఁడును, [ఆకాశగంగాజల
 సంసేవనమునం దాసక్తిగల పెక్కురు దేవతాస్త్రీలు సమ మకరికాచిత్ర
 ములు నశించుచుండినను గార్తవీర్యార్జునునితో జలక్రీడ లాడుచుండిరిని
 భావము.] దివ్యధామకలియించునై = దివ్యగృహయుక్తుడై, హారతరుండగు,
 నరుండు = మనుష్యుండు, కార్తవీర్యార్జునుఁ డనుట. రుచిర.....ఉదయ
 తను—రుచిర = మనోహరమగు, యశః = కీర్తియొక్క, మహోదయతను =
 కాంతుదయమున, ఒప్పెసఁగున్ = ప్రకాశించుచుండును.

తా. కార్తవీర్యార్జునుండు తీర్థయాత్రలలో సమానమగు యుద్ధ
 భూమిని దేహము పదలుటవలసినైన దేవత్వావాప్తిచే నందనవనమునందలి
 పుష్పములతోఁ గూడినట్టియు, దేవతాస్త్రీలతోఁ గూడినట్టియు విమాన
 ములఁ గలవాఁడై, యాకాశగంగావిహారాసక్తలగు దేవాంగులతోఁ గూడి
 జలక్రీడలు సత్పాఠమునై, యశోనైభవమున నొప్పారుచుండెను.

“అంగదాన” “దో అఖండనే” అను ధాతువున నిష్కాంతశబ్దము.

“నైక” వృద్ధిసంధి.

భారతార్థమున కేర్పడిన యీ పద్యము రామాయణార్థమునఁ గిట్టముగా నన్వయించి యర్థము చేయవలసి యున్నది.

భారత. తీర్థయాత్రా సమాప్తిక్ = తీర్థయాత్రా ప్రయుక్తమగు వత్సర పరిపూర్తిచే, కరంబు, తనరి, రాజోపభోగ్యంబైన, ఉద్ధవసుధక్ = ఉత్సవామృతముచే, అతి సరసమగు = మిక్కిలి శృంగారరసముతోఁ గూడిన, చిత్రాంగదావాసు = చిత్రాంగద యనడి పేరుగల, లతాంగి = తీగవంటి శరీరముగలదానిచే, స్త్రీచే ననుట. కృత = చేయఁబడిన, సురత = సంభోగముయొక్క, అవాప్తిక్, చేసి, భాసుర, నందనప్రసవ = పుత్రుఁడగు బ్రహ్మవాహనుని పుట్టుకచే, భూమిత, వరవర్ణి నీగురు = ఆ చిత్రాంగద తండ్రియగు, చిత్రవాహనుండు = చిత్రవాహనుఁ డనుపేరుగల రాజుం గలవాఁడు, [చిత్రవాహనునకుఁ జిత్రాంగదాగర్భజనితుఁడగు బ్రహ్మవాహను నర్జునుఁ డిచ్చెనుని భావము.] తదమార ఉపసేవ నలక్—తత్ = ఆ చిత్రవాహనుని పట్టుకమగు మణిలూపురమునకు, అమారదేశ = సమీపప్రదేశముననున్న, క్థ = క్థమైన, సరసీ = సరస్సు యొక్క, పూజ = పూజయుక్తమయిన, తీర్థ = రేవునందు, ఉపసేవనలక్ = స్నానములచేత, మహాశాప..... జలవిహారుండు—మహాశాప = గొప్ప శాపముచే, కలువ = కలంగిన, నైకస్థిరీ = అనేక దేవతాస్త్రీలచేత, ధృత = ధరింపఁబడిన, మకరీ = ఆడు మొసళ్లయొక్క, కలాప = సమూహముయొక్క, గూప = ఆ మొసళ్లగూపముయొక్క, లోపకృత్ = నాశముగావించు, జలవిహారుండును = జలవిహారము గలవాఁడై, [శాపవశమున నాఁడు మొసళ్లగు దేవతాస్త్రీలశాపమును బోగొట్టినవాఁడై యనుట.] దివ్య, ధామ = తేజస్సుతోడ, కలితుండినై, శూరతరుండగు, నరుండు = అర్జునుండు, సగురు = మిక్కిలి గొప్పయగు, చిరయశః = చిరకీర్తియొక్క, మహావిదయతను = గొప్పయుదయముతో, ఒప్పెక్.

తా. తీర్థయాత్రావసానమున నర్జునుడు మణిబారుపురమునకుఁ జేరి యటఁ జిత్రాంగదయందు బ్రథువాహనుఁ డను కుమారుం బుట్టించి వాని నా చిత్రాంగదా జనకుఁడగు చిత్రవాహనున కిచ్చి యటనుండి కదలి యాయూరికి సమీపప్రదేశమునఁ గల యొక సరస్సున శాపవశమున నాఁడు మొసరులై యుండిన దేవతాస్త్రీల శాపమోక్షణము గావించి యొప్పెను.

“కల్పాత్” “కల్యాణో భూమణో బద్ధో జూణీరే సంహతావపి.” అని యమరము.

“ఒప్పెసగురుచిర” ఇట రామాయణార్థమున ఎసఁగు నని సార్థ. బిందు రూపమును, భారతార్థమున సగురు అని నిర్బించురూపమును గల్గుటకు; “క్షేపేన బిందు నిర్బిందో” క్షేరసం కుత్ర చిన్మితం.” అధర్వణాకారికావలి.

చిత్రవాహనున కర్జునుడు చిత్రాంగదా సముద్భవుఁడగు బ్రథువాహను నెచ్చుటను గుఱించి; “చిత్రాంగదయందు బ్రథువాహనుం డను శ్రుతుం బడసి చిత్రవాహనునకు వంశకిరుంగా నిచ్చి” అని యాదిపర్వమునఁ గలదు.

అస్పరసులకుఁ గల్గిన శాపకారణమును గుఱించి యర్జునునితో వాతే చెప్పుచున్నవారు. “ఉగ్రతపంబు సేయుచున్నవాని.....నొక్క బ్రాహ్మణుం గని వాని తపంబునకు విఘ్నంబుసేయ సమకట్టి. కేడుక నమ్ముని ముందటఁ, బాడితి మాడితిమి పెక్కు పరిహసంబుల్, గూఢిగఁ బలికేతిమి ఏము రాగకారణవికారంబులు గావించిన నవి దనకుం గోపకారణంబులయిన నతి కుపితుండయి బ్రాహ్మణుండు మమ్మేవురను మహాగ్రాహంబులుగా శపియించిన” ఆదిపర్వము.

అనేక యనుటకు నైక యని ప్రయోగించుటకు, “గమికర్కీకృత నైకనీపృథః” అని శ్రీహర్షుని ప్రయోగము గలదు.

గీ. అంత శౌర్యాశ్రయంబైన క యట్టిమేటి
 వీడు నాకాహవస్పృహనీవృత ధామ
 కాంతిఁ జూచి పోయెద ననిరకదలి వచ్చి
 నాఁడ నెఱిసూపు మదనుగుణక్రమమున.

96.

రామాయణ. అంత = అంతటి, కార్తవీర్యార్జునునితో సాటియగు,
 శౌర్యాశ్రయంబైన = పరాక్రమమున కాశ్రయమైన, మేటివి = గొప్ప
 వాడవు [అని తలచి] ఆహవ.....కాంతిఁ—ఆహవ = యుద్ధము
 నందు, స్పృహ = ఆపేక్షతోడ, అనీవృత = కూడిన, ధామ = ప్రతాపము
 యొక్క, కాంతిఁ = స్ఫురణచే, లేక, కాంతిఁ = ఇచ్చచే, నాకుఁ,
 ఈడు = సరియగు వాడవు, చూచి, పోయెదన్, అని = అట్టి నిన్ను
 చూచి పోయెదనని, కదలివచ్చినాఁడన్ = కదలి వచ్చితిని, మదనుగుణ
 క్రమమునన్ = నాకుఁ దగునట్టి విధమున, నెఱి, చూపుము = పరాక్రమము
 చూపుము.

తా. కార్తవీర్యార్జునునివంటి బలయుగలవాడవు, నాకుఁ దగినవాడ
 వనియు, నీతోడి యుద్ధాభిలాషతో వచ్చినాడను, నాతో నెదిరింపుము.

“కాంతిఁ” అనుటకు ఇచ్చచే నను సర్థము, గల్గుటకు; ‘కము
 కాంతో’ అను ధాతువు మూలమున నగుచున్నది.

భారత. అంతన్ = పిమ్మట, శౌరి...వీడు—శౌరి = కృష్ణునకు,
 ఆశ్రయంబైన = ఆధారమైన, అట్టిమేటి = అలాటి గొప్పదగు, వీడు = నగ
 రము, ద్వారకయనుట. నాక... కాంతిఁ—నాక = స్వర్గ
 ముతో, ఆహవస్పృహనీవృత = యుద్ధముచేయుటయం దిచ్చతోఁగూడిన,
 స్వర్గమును దిరస్కరించున దనుట. ధామ = ఇండ్లయొక్క, కాంతిఁ =
 కాంతిగలదానిని, చూచిపోయెదనని, కదలివచ్చి, నాఁడ = నాఁడే, నెఱి

చూపు = పరాక్రమము చూపునట్టి, మదను = మన్మథుని, గుణక్రమ
మునకొ = గుణానుసారముగ.

తా. పిమ్మట నర్జునుడు ద్వారకంజాచి పో నరుదెంచి, నాడే
మన్మథుని గుణానుసారముగ. ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

క. తెరలక మనము నుభద్రా

కరనాళికగ్రహేచ్ఛగ్రహేచ్ఛగజనునా

దొరయదుపురిఁజేరి జన వి

సరముల కెఱుక పడనీకశౌర్యతనుఘ్నణన్.

97

రామాయణ. తెరలక = కలఁతఁపెందక, మనము = నీవును, నేనును,
సుభద్రా.....గ్రహేచ్ఛ = సుభద్రాకర = మంగళాస్పదమైన, నాళిక
గ్రహేచ్ఛ = శరగ్రహణాపేక్షను, యుద్ధాపేక్ష ననుట. కప్పంగ
జనునా = అదిచే వేయవచ్చునా, నీవుకొ, అభార్యతను = శౌర్యహీనత్వ
ముచే, ఘ్నణన్ = జగుప్సచేతను, పురికొ, చేరి = అయోధ్యనుజేరి, జన
విసరములకుకొ = జనుమూఢులులకు, ఎఱుకపడకొ = కనుపట్టినట్లుగా,
దొరయదు = యుక్తముగాదు.

తా. మనము శుభాస్పదమగు శరములం గ్రహించి యుద్ధము నేయ
వలెనని యుండ దానిం గప్పి పుచ్చవగునా? అట్లువర్చితివే శౌర్యహీను
డవై, జగుస్సాకరుడ వగు నీవు నీ జగరమువందలి జనుల కట్లు కనఁబడు
వాడవు.

“నాళికగ్రహేచ్ఛ” “నాళికం శరపద్మయోః” అని విశ్వము.

భారత. సుభద్రాకర నాళిక గ్రహేచ్ఛ = సుభద్రయొక్క తామర
పంటిచేయి పట్టుకొనవలయు ననెడి కోర్కెచే, వివాహేచ్ఛచే ననుట.
తెరలక, మనము, కప్పంగకొ = మనస్సును ఆక్రమింపుచుండఁగా, చను
నాదొర = చనుచుండు నా యర్జునుడు, యదుపురికొ, చేరి = ద్వారకను

జేరి, శారి = కృష్ణునియొక్క, అశను = తగ్గని, ఘోర = దయచే, జన-
విసరములకుఁ, ఎటుక పడసేక = అందలి జనసమూహములకుఁ దెలియ-
నీయక.

తా. సుభద్రను వివాహమాడవలయు నను నాన యధికము కాఁగ
నట్లునుండు ద్వారకంజేరి, కృష్ణు ననుగ్రహమున నచ్చటి జనులకుఁ దెలియని-
లాగున. తిరంబై పోయెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

“భార్యతను ఘోర.” “ఘృణాజగుపాసికృపయోః” అని విశ్వము.

మ. అనయంబు న్నదనామితాస్త్ర కలనాత్యంతాత్రిరాకుండఁజ-
య్యన మానిత్వ కృతేష్వ సిద్ధితః తిరంబై పోయెదేదీప్యమా-
ననిరూఢింపయిబడ్డ యాదవులనానావీరధర్మప్రవృ-
త్తిని నర్థంబనిపించి యాత్మపురికిఁ గ దేవేరితోఁగూడఁగాన్.

రామాయణ. అనయంబు = ఎల్లస్వదును, మదనామిత....

అత్యంతాత్రి—మత్ = నాయొక్క, అనామిత = ఆణిపఁబడిన, అస్త్ర-
కలన = బాణప్రయోగముచేతనైన, అత్యంతాత్రి = మిక్కుటమగుబాధ,
రాకుండఁ = కలుగకుండునట్లు, చయనఁ = శీఘ్రముగా, మానిత్వ...
సిద్ధితః - మానిత్వ = మానము వహించియుండుటచే, కృత = చేయఁబడిన,
ఇష్టసిద్ధితః = ఇష్టము సిద్ధించుటచేత, తిరంబై = స్థిరత్వము నెంచి, దీప్య-
మాన నిరూఢిఁ = ప్రసిద్ధముగా, పయిబడ్డ = పైనఁబడిన, ఆదవుల =
దూరముననున్న, నానావీరధర్మప్రవృత్తిఁ = పెక్కువీరుల ధర్మప్రవర్తన-
మును, నిరర్థంబనిపించి = వ్యర్థమనిపించి, దేవేరితోఁగ, కూడఁగఁ =
భార్యతోఁ గూడునట్లుగా, ఆత్మపురికిఁ = ఆయోధ్యకు, పోయెదే =
పోయెదవా.

తా. నాబాణములచే బాధ కలుగుటకు మున్నే మానమవలంబించి,
వీరధర్మము వీడి, భార్యతోడ నయోధ్యకు పోదలఁచితివా.

భారత. అనయంబు - మచన.....అత్యంతార్తి మచన = మన్మథునియొక్క. అమితాస్త్రకలనా = బాణవిద్యచేసగు, అత్యంతార్తి, రాకుండఁ, చయ్యనఁ, మానిత్వకృతేష్వసిద్ధితఁ = యతి వేషమూనుటచే జేయబడిన యిష్టసిద్ధికల్గుటచే, యతివేషమూని సుభద్రను వివాహమాడి యనుట. తిరంటై, దేదీప్యమాన నిరూఢితఁ = ప్రకాశముగా, పయిబడ్డ... ప్రవృత్తి - పయిబడ్డ = తనమీదబడిన, యాదవుల = యాదవులయొక్క, నానావీరధర్మ ప్రవృత్తిఁ = అనేకపరాక్రమ విజృంభణములను, నిరర్థంబనిపించి = న్యర్థమనిపించి, ఆత్మపురికిఁ = వాస్తవకు, దేవేరితోఁ, కూడఁగఁ = భార్యయగు సుభద్రతోఁ గూడుచుట్లుగా, పోయె.

త. మచనబాణములకు గుఱికాక యర్జునుఁడు సన్నాసివేషమూని శీఘ్రముగా సుభద్రను వివాహమాడి నిజపురికిఁ బోవుచుండ యాదవులడ్డపడవారి పరాక్రమము వ్యర్థమొనర్చి, భార్యయగు సుభద్రతో నరిగెను.

చ. అనికృతధర్మవీక్షుఁ డయి శ యాపరనిర్ణిని కామసంధ్రము బునదుపుచుఁ గరంబమర శ పూజ్యసమిజ్జ యశోభిమన్యునా మునిసుతుఁ గాంచీలక్ష్మణుఁడనముద్రులిచ్చి ప్తి ధనంజయుండు నేర్పెనయఁగభీరవీరసమరవేక్ష్యులకోచ్ఛరణ ప్రగల్భతన్. 99

రామాయణ. అని = ఈ లాగుఁడై, కృత = చేయఁ బడిన, ధర్మవీక్షుఁడయి = వింటియును, గాపుగలవాడై, విల్లెక్కనెట్టి సంస్థుఁడై యనుట. ఆ పరవర్ణి = ఆ బ్రహ్మచారి శ్రేష్ఠుఁడగు పరశురాముఁడు, నికామ = మిక్కిలి, సంధ్రమంబు = వేడ్కను, నదుపుచుఁ = కొనసాగించుచు, [విల్లెక్కనెట్టబూనుట, అంబులపాది సవరించుట మున్నగు కార్యములనడపుచునని భావము.] కరంబు, అమరఁ = మిక్కిలి యొప్పుచుండఁగా, పూజ్య = శ్లాఘనీయుమగు, సమిజ్జయ = యుద్ధజయముచేత, శోభి = ప్రకాశించుచున్న, మన్యుఁ = కోపముగల, అమునిసుతుఁ =

పరశురాముని, కాంచి, అమృదితదీప్తి = అమితతేజముచే, ధనంజయుండు = అన్నిని బోలినవాడు, లక్ష్మణుండు, నేర్పెనయ్ = చాతుర్యముక్తముగా, ఉచ్చరణప్రగల్భత = ఉచ్చారణశక్తిచే.

తా. పరశురాముండు తన వింటిం జూచుచు దాని నెక్కువెట్ట సంసిద్ధుఁ డయియుండ నాతనింగాంచి తేజమున నగ్నికెనయగు లక్ష్మణుండు చాతుర్య మొప్పుగా నుచ్చరణశక్తిచే. ఇట్లనుననియుందరి పద్యముతో నవ్వయము.

“వరవర్ణి.” “వర్ణి నో బ్రహ్మచారిణః.” అని యమరము.

“సమిజ్జయ.” “సమదాయస్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజి సమిద్యధః” అని యమరము.

ఇట్లలక్ష్మణునిచేఁ బలికించుట కేవలము క్షేపార్థ సంఘటనకై తెచ్చి పెట్టుకొనినదియే యగును. కానిరాజు లేవిషయమేని దాము పలుకక రాజసము మెఱయ మంత్రులు మున్నగువారిచేఁ బల్కించుట సంప్రదాయ మగుటంబట్టి యావిషయ మికవి చక్కగాఁ బాటించెను.

భారత. అని కృత = తిరస్కరింపఁబడని, ధర్మవీక్షుండయి = ధర్మ దృష్టి గలవాడై, ఆ వరవర్ణిని = ఆ సుభద్రయందు, కామసంభ్రమంబు = ముగ్ధసంబంధమగు వ్యాపారమునందలి వేడ్కను, నడపుచుకొ, కరంబు, అమరపూజ్య = దేవతలచే జ్ఞాపింపఁదగిన, సమిజ్జ = యుద్ధమునఁ గల్గిన, యశః = కీర్తిగల, అభిమన్యు నాయునిక = అభిమన్యుడను పేరుగల, సుతుకొ, కాంచి = కుమారునిబొంది, లక్ష్మణుండు = లక్ష్మీవంతుండు, అమృదిత దీప్తి = నిరర్గళప్రకాశముగల, ధనంజయుండు = అర్జునుండు, నయ..... ప్రగల్భత - నయ = నీతిచే, గభీర = గంభీరమైన, వీర = శూరులచే, సమవేక్ష్యతర = మిక్కిలి వాంఛింపఁదగిన, ఉచ్చ = గొప్పదైన, రణప్రగల్భత = యుద్ధప్రాణిమను, నేర్పెకొ.

తా. ధర్మమతిక్రమింపక యర్జునుడు సుభద్రయం దాసక్తుడై యభిమన్యువను పుత్రునిం బడసి యాతనికి గొప్ప యుద్ధములందలి ప్రాధిమన్యము చేర్చెను.

“అనికృతధర్మవీతుడయి,” ధర్మము నతిక్రమింపక సుభద్రయందభిమన్యుబడసి ననుటలోఁ గామపరతంత్రుఁడుగాక శాస్త్రమర్యాదలనే యనుసరించి, “ధర్మప్రజారథంత్యాం వృణీమహే” యను వాక్యము ననుసరించుచు సుతుంగాంచెనని కవియాశయును.

గీ. కొనర నిట్లనుభావంబున నెరపుచు

నమ్మహాత్ములొ జన్మతేజోఽతిశయము

మిక్కిలిఁ బ్రకాశముగ భ్రాతృమిత్రబంధు

సచివులసమాదృతినిఁ జూపి రుచిత సరణి.

100

రామాయణ. కొనర = ఇష్టముతో, ఇట్లు, అనుభావంబుననక, నెరపుచు = ఈలాగున, సత్ప్రయముయొక్క చాతుర్యమును ప్రకాశింపఁ జేయుచు, అమ్మహాత్ములొ = ఆమహానుభావునితో, పరశురాములొ ననుట. జన్మ = జయశీలమైన, తేజోతిశయము = తేజోధక్యము, మిక్కిలి, ప్రకాశముగ = మిక్కిలి, తేజరిలగ, రుచిత సరణి = ఒప్పినమగు విధముతో, సమాదృతి = మంచి యాదరముతో, భ్రాతృ... సచివులక. భ్రాతృ = సోదరులను, మిత్ర = హితులను, బంధు = చుట్టములను, సచివులక = మంత్రులను, చూపి.

తా. స్వనిశ్చితము ప్రకాశింపఁజేయుచు, నాదరముతోఁ దమ్ము సంబంధించిన వారి వేర్వేఱంజూపి. ముందరిపన్యముతో నన్వయము.

భారత. కొనర = విజృంభించునట్లు, ఇట్లు, అనుభావంబు, నెరపుచు = ఇట్లు ప్రభావముయొక్క సారము వ్యాపింపఁజేయుచు, అమ్మహాత్ములొ = ఆయభిమన్యునితో, జన్మతేజోతిశయము = అర్జునుని తేజోతి

శమును, మిక్కిలికొ = మిగుల, ప్రకాశించుచుండఁగా, భ్రాతృ, మిత్ర, బంధువులు, ఉచితసరణి = యుక్తరీతిని, ఆసమ = సాటిలేని, ఆదృతిని, చూపిరి = గౌరవముచూపిరి.

తా. అభిమన్యునితోఁగూడిన యర్జునుని తేజము మిగులఁ బ్రకాశింపఁగా నాతని బంధుగులెల్లరును సాటిలేని యాదరముచూపిరి.

క: మగలయిలు వరుసఁగలవెను

దగవరులొకఁడొకఁడొక్కొక్క తనయురుచిరశౌ

ర్యగతినుతిఁ జెందఘనకీ

ర్తిగనలరంగలరు ద్రోవ త దివరక్రమతఁ.

101

రామాయణ. మగల యిలువరసఁగల = వంశానుగత మగుమగఁటి మిగుల, పెనుచగవరులు = మంచి నేర్పరులు, ఒకఁడొకఁడు, ఒక్కొక్క పురుషుడే, ఒక్కొక్క, తన = తనయొక్క, ఉరు, చిర, శౌర్యగతి = ఆధికమై, స్థిరమైన, శౌర్యవర్తనము, నుతికొ, చెందకొ = ప్రసిద్ధమగునట్లుగా, అలరంగలరు = సంతోషింపఁగలరు, అక్రమతకొ = క్రమము తప్పనట్లుగా, త్రోవ, దివరు = మార్గమునదిగరు, దుర్మార్గమున దిగఁజాలరనుట.

తా. మావారెల్లను శూరాగ్రేసరు లయి ఖ్యాతిగన్నవారు, అక్రమ మార్గమున దిగఁజాలరు.

భూరథ. ఘనకీర్తికొ = గొప్ప కీర్తి కలుగునట్లుగా, అల, రంగలరు = రంగుమీఱు, ద్రోవది = ద్రావది, తకొ, వరులు = భర్తలు, ధర్మజాదులనుట. ఒక్కొక్కఁడొక్కఁడు = ఒక్కొక్కఁడును, రుచిర = మనోహరమగు, శౌర్యగతి = పరాక్రమవర్తనమున, నుతికొ = స్తోత్రముగల్గు, ఒక్కొక్కతనయుకొ = ఒక్కొక్కఁడుమారుని, చెందకొ = పొందఁగా, వరక్రమతకొ = ఉత్తమమైన క్రమము గల్గుటచే, మగలయిలువరస, కలపెను.

తా. ద్రావది తనభర్తలలో నొక్కొక్కనివలన నొక్కొక్కఁడుమారుని గానెను.

“ద్రోపది” ఇది ద్రోపదీ శబ్దమునకు వికృతి. “ద్రోపది బంధురం
ఋషి క్రొమ్మడి గ్రమ్మననీచ్చి” అని సోమయాజి ప్రయోగించెను.

నీ. అంత శౌర్యాప్తిచే శ్రీ నధికప్రహర్షసం

పన్నతిఁ దగఁగాంచి శ్రీ యన్నతమగు

దండితనమునవీ శ్రీ రుండనే నన్నుట

పటుశక్తివిజయుండ శ్రీ బాలిశుండ

నీకాభిముఖ్యంబు శ్రీ గైకొని సుమనోబ

లంబుతోఁ దగ నుత్తరంబుఁ జెప్పఁ

జతురుండనాతపశ్శితివనా దృతవివి

ధవిహారభోగవర్తనల నొసరి

గీ. తనరు నచ్యుతయోగశోభనతనుండ

వనికిఁ బనిపడి విప్పుడై శ్రీ యనలుఁ డేగు

దెంచె ననవరదీప్తి నేతలించి యిట్లు

పలుకు దీవనలనగర్వకళ నెరపుచు.

102

రామాయణ. అంత శౌర్యాప్తిచేత్ = అంతటి పరాక్రమము గల్గి
టచే, అధిక ప్రహర్షసంపన్నతేత్ = అత్యంత సంతోషయుక్తతమ, తగ్గఁ,
కాంచి = వారిది, ఉన్నతమగు = గొప్పదగు, దండితనమునన్ = దిట్ట
తనముతోడ, వీరు, ఉండన్ = వీరెల్లరునుండఁగా, నేను, అస్ఫుట.....వి
జయుండన్ = అస్ఫుట = స్పష్టముగాని, పటుశక్తి = పూర్ణబలముచే,
విజయుండన్ = జయముగలవాడను, [గొప్ప బలమున విజయముగాంచు
నంతటి స్థితిలో లేనివాడనని భావము.] బాలిశుండన్ = బాలుడను,
నీకున్, అభిముఖ్యంబు, గైకొని = ఎదుర్కొని, సుమనో బలంబునన్ =
లెస్సైన మనోబలముతోడ, తగు నుత్తరంబు = తగిన సమాధానము, చెప్పన్,
చతురుండనా = సమర్థుడనా, తపశ్శితివి = తపస్సునందు నిలికడగల

వాడవు, అనాదృత.....వర్తనలకా—అనాదృత = ఆదరింపఁబడని,
వివిధ = నానావిధములగు, విహారభోగవర్తనలకా = వేడ్కలతోడి యను
భవ వర్తనలచేత, ఒనరి = ఒప్పి, తనరు = ప్రకాశించునట్టి, అచ్యుత =
నిలుకడగల, యోగ = అష్టాంగయోగములచేత, శోభన = మంగళ ప్రద
మైన, తనుండవు = శరీరముగలవాడవు, అనికే = యుద్ధమునకు, పని
వడి = కోరి, విప్రుడై = బ్రాహ్మణుడయ్యును, అనలుడు = అగ్ని,
ఏగుచెంచెనకా = వచ్చెనాయను లాగున, వరదీప్తి = గొప్పకాంతితో,
ఏతెంచి = వచ్చి, ఇట్లు, అనలస = తగ్గని, గర్వకళకా = గర్వప్రాప్తిని,
నెరపుచుకా, ఈవు, పలికెదవు. [ఇట్లు పలుకుట నీకు యుక్తమగు
నాయనిభాసము.]

తా. పీరు మిక్కిలి శౌర్యముగలవారు, ఇట్టివారుండ బాలుడను,
గొప్పయుద్ధము లొనర్పఁ జాలు శక్తిలేనివాడను, నగు నేనెట్లు నీకుఁ జాతు
ర్యముతో సమాధానము చెప్పఁగలవాడను? తపస్వియై, యష్టాంగ యోగ
నిష్ఠుడవగు మహానుభావుడవు, బ్రాహ్మణుడవు, అట్టి నీవు యుద్ధాసక్తుఁ
డవై యగ్నియే వచ్చెనాయనులాగున నింతి లీక్ష్మితోవచ్చి యిట్లు పలికెదవు.

“యోగశోభనతః” యమ నియమా సన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహార
ధ్యానధారణ సమాధులని యష్టాంగయోగములు యోగశాస్త్ర ప్రసిద్ధము
లగునవి.

భారత. అంతకా, శౌరి = కృష్ణుని, అత్తిచేకా = ఆగమనముచే,
అధిక ప్రహర్షసంపన్నతకా, అగకా, కాంచి, ఉన్నతమగు, దండితనమునకా,
పీరుండు=పరాక్రమశాలి, అనేనః.....శక్తి - అనేనః = పాపరహితమైన,
స్ఫుట, పటుశక్తి, అబాలిశుండు = బుద్ధిమంతుడు, విజయుండు = ఆర్జు
నుడు, అనీక = యుద్ధమునందు, అభిమఖ్యుంబు, కైకొని, సుమనోబలం
బుతోకా = దేవబలముతో, తగకా, ఉత్తరంబు, చెప్పకా. చతురుండు =
సమర్థుడు, అనాతపస్థితి = ఎండలేనట్టి, వన = తోటయందలి, ఆదృత

వివిధ, విహార, భోగవర్తనలకొ, ఒనరి = ఒప్పి, తనకు, అచ్యుత = కృష్ణుని
తోడి, యోగ = సఖ్యమువలని, శోభనతకొ, ఉండకొ, పసికొ = అడవికి,
అనవిర = తగ్గని, దీప్తికొ = కాంతిలో, పనివడి, అనలుడు = అన్ని
విప్రులై = బ్రాహ్మణులై, ఏగుడెంచెకొ = వచ్చెను, ఏతెంచి, అను
గర్వ = గర్వయుక్తముకాని, కళకొ = వర్తనచేత, దీవనలు = ఆశీర్వాద
ములు, నెరపుచుకొ, ఇట్లు పలికకొ.

తా. అట్టియెడఁ గృష్ణుడటకు వచ్చుటచే నర్జునుడు మిగుల సంత
సించెను. అంత వారిరువురు వనవిహారము సల్పుచుండ నన్ని బ్రాహ్మణ
వేద మూనియటకువచ్చెను. వచ్చి వారి నాశీర్వదించి యిట్లు పల్కెను.

“అనేక” “కలుషం వృజ్జితేనోఘం” అని యమరము.

“చతురుండ నాతపథితి.” ఇట రామాయణార్థమున ‘తపస్థితి
యనియు, భారతార్థమున, ‘నాతపథితియనియు నగుచున్నది. శ్లేషార్థ సం
ఘటనమునకై రామాయణార్థమునందలి సకారద్విత్వమికవి వీడెను.

క. విను విజయ శక్తి మీటి తి

నను గాఢాహమిక చెల్లు న నామదిలో నెం

దును బహుతరాశనుండకొ

జను నేమిమ్మడుగవలయు సకలార్థంబుల్.

103

రామాయణ. విను = వినుము, విజయశక్తిమీటిని = జయశీల
తచే నతిశయించిని, అను, గాఢాహమిక = గాటమగు నహంకారము,
చెల్లునా, ఎందును, మదిలోకొ = మనస్సునందు, బహుతరాశకొ, ఉండకొ,
చనునే = అత్యంతోనుండఁ దగునా, సకలార్థంబుల్ = అన్ని విషయము
లును, మిమ్ముకొ, అడుగవలయుకొ = మిమ్ముడికి తెలిసికొనవలయును.

తా. నేను యుద్ధముల జయమును బొందితిని గర్వింపవగునా?
అత్యంతోనుండఁదగునా? ఏదియు మిమ్ముడికితా తెలిసికొనవలయును?

“అను గాఢాహమిక చెల్లు నామదిలోనకొ.” ఇట పురయతి. లక్ష

శాము. పుత్ర మనఃబరఁగుఁ ద్రిమాత్రా, స్వితపర్ణము దానిమీఁది విదిశస్వరముల్, కృతినయ్యత్తరములు చనుఁ జతురానన సదృశవర్ణు చక్కటికెల్లఁ." తాతంభట్టు.

భారత. విజయ = అర్జునా, విను, శక్తిమీటి, తినన్ = అమితముగా భక్షించుటకు, గాఢాహమిక, నామదిలోనన్, ఎందును, చెల్లన్, బహుతర, ఆశనుండన్ = మిక్కుటయుగాఁ దినువాడను, వలయునకలార్థంబుల్ = నాకువలయునట్టి సర్వప్రయోజనములును, నేన్, మిమ్ము, అడుగన్, చనున్ = నేను మిమ్ముడుగవచ్చును.

తా. అమితముగాఁ దినువలయునను నాన నామదిని గలదు. నే మిక్కుటయుగాఁ దినువాడను. నాకు వలయువానిని మిమ్ముడిగి యేకదా నేను బొందవలయును.

మ. అని వాలాయముగా నభీష్టతమ మహానన్నంబాసంగన్ స్వనీ తినిమున్నెంతయునియ్యకొల్పిమఱియొకప్పుత్తికబ్రవర్తిల్లుము జ్జనితోల్లాసముతోడఁబల్కెనముదంతచత్వాండవాస్వాదవర్తనమిష్టంబని రాజపుత్రునకు శరస్తంబౌశుచిత్వంబునన్.

రామాయణ. అని = యుద్ధము, వాలాయముగాన్ = అనివార్యముగా, అభీష్టతమమాను = ఇష్టమగును, అన్నన్ = అనినచో, మున్ను = ముందు, స్వనీనిని = బ్రాహ్మణ ధర్మమును, ఎంతయున్, ఇయ్యకొల్పి = నిర్వహించి, మఱి, ఉచ్చృత్తిన్ = గొప్పవర్తనమునందు, పాసంగన్ = పానఁగునట్లు, ప్రవర్తిల్లుము, ఉజ్జనిత = కలిగినట్టి, ఉల్లాసముతోడన్ = సంతోషముతో, పల్కె = మాటయే, సముదంతత్ = ప్రకాశించుచున్న, ఖాండ = ఖండశర్కరా సంబంధమగు, వాః = నీటియొక్క, స్వాద = రుచివంటి రుచిగల, వర్తనము = ఉనికిగలది, శస్తంబౌ = ప్రసీద్ధమగునట్టి,

శుచిత్వంబునకొ = అప్రతిహతుడౌటచేత, అని = యుద్ధము, ఇష్టంబు = ప్రేయమగునది.

తా. రాజపుత్రునకు యుద్ధము ప్రియమగునంటివేసి, నీవు బ్రాహ్మణుండవగుటచే స్వధర్మము నిర్వహించి గొప్పవర్తనమున నుండుము. రాజపుత్రునకు వాక్ష్మాధుర్యమును యుద్ధము నీరెండును ప్రియమగునవియే.

“పల్కె సముదంచఘ్నాండవాస్వాదనర్తనము” వాక్ష్మాధుర్యము ప్రియమనుటచే, నీవలె గతివాత్సర్యము పలుకక మృదు మధురముగనే నీయొ యెత్తికోలు యుక్తమగు నదికానని తెలిపెడి నామాటలే నివర్తనమగునని లక్ష్యము నభిప్రాయమనుట విశదమగుచున్నది.

“ఘాండ.” “స్వాస్థ్యండ్శక్యకలే చేతువికారమణివోషయో.” అని విశ్వము.

ఇట ఖండ శబ్దము, తస్యేవమృని అన్వాయంతమగుటచే ఖండమని యయ్యెను.

“వాః” “వార్వారి సలిలంకమలం జలం.” అని యమరము.

“శుచిత్వంబునకొ.” శుచిశుద్ధిపహతే, శృంగారా మధయోరపి, గ్రీష్మేహుతవహేషిన్యాత్.” అని విశ్వము.

భారత. అని, వాలాయముగాక, అభీష్టతమమా, అన్నంబు, ఒసంగకొ = ఇష్టమైన యాహారమిచ్చుటకు, నున్ను, స్వనీతిని = తన బ్రాహ్మణాకారధర్మముచేత, ఎంతయుకొ, ఇయ్యకొన్ని = అంగీకరింపజేసి, [నీ కొరెడియూహార మొసంగెదనని యర్జునునిచే ననిపించుకొని యనిభావము] మఱి = అట్లనిపించుకొనినదియగుట, ఉద్వృత్తికొ, ప్రవర్తిల్లు, ముత్ = సంకోషముచే, జనిత = కల్గిన, ఉన్లసముతోడకొ = సంకోషముతో, సముదంచత్, ఖాండవ = ఖాండవననుయొక్క, ఆస్వాద = చవిచూచుట యనెడి, వర్తనము = ఉనికి, ఇష్టంబుని = కోరికయని, రాజపుత్రు

నకుఁ = అర్జునునకు, శస్త్రంబౌ, శుచిత్వంబునఁ = అగ్నిరూపముతోఁ, పల్కెఁ.

తా. అర్జునునిచే, “నీయిష్టమగు నాహార మొసఁగెద” ననిపించుకొని యావలదనయగ్నిరూపమును బలులు పట్టి ఖండవవనమును జవిచూడఁ దలఁచెదనని పల్కెను.

“అన్నంబు.” అన్నశబ్ద “మదభక్షణే” యను ధాతువున నిష్పన్న మగుటచే నాహారవాచకమగుచున్నది.

యజన, యజనా, ధ్యయ, నాధ్యాపన, దాన, ప్రతిగ్రహములనెడి మట్కరాస్థాధికారము బ్రాహ్మణునికుఁగలదు. ఈకారణముననే ప్రతిగ్రహార్థి యగు నగ్ని బ్రాహ్మణవేషము దాల్చెను.

ఉత్సాహ. ఈవిధమునఁ బల్కి మఱియు శ్ర నిట్లు లనియె నట్టికాం

తొవిధి కొకవిఘ్న మిపుడు శ్ర కలదు నిన్ను నారయం

గా వినుమునివారణాధికారమునకుఁ దగుదువే

తావదర్థగతియు మున్ను శ్ర దలఁచినాఁడ నామదిఁ. 105

రామాయణ. ఈవిధమునఁ, పల్కి = లక్ష్మణుఁ డిట్లు పలికి,

మఱియుఁ, ఇట్లులనియెఁ = ఇంక ను నిట్లు చెప్పెను, అట్టికాంతొవిధికిఁ = నీవట్లుయుద్ధముకొరుటకు, ఒక విఘ్నము, ఇపుడుకలదు = ఒకవిఘాత మిప్పుడ కల్గియున్నది, విను, నిన్నుఁ, ఆరయంగా, మునివి = మహర్షివి, ఆరణాధికారమునకుఁ = యుద్ధమునేయునట్టి గూఢాధికారమునకు, శగు దువే, [మహర్షివగుటచేఁ దపమునేయు సధికారముగలదుగాని త్కత్రియుని పఠెనీకు యుద్ధాధికారము లేదనిభావము.] మున్ను, ముందే, నామదిఁ = నామనస్సునందు. తావదర్థగతియుఁ = అంతటి కార్యరీతిని, తలఁచినాఁడఁ = తలపోసితిని.

తా. లక్ష్మణుఁ డిట్లుపల్కి మరల నిట్లనెను. నీయీ యుద్ధావేశ భావమున నీకు విఘాతముగలదు. నీవు మహర్షివగుటచే నీకు దపము నేయుట యం

దధికారముమాత్రమున్నది కాని మావలె యుద్ధాధికారములేదు. ఈ విషయము నేనునున్నే యాలోచించితిని.

భారత. ఈ విధమునక, పలికి, మతీయుక్, ఇట్టులనియెక్, అట్టి కాంక్షావిధికి = అట్టిభాండవదహనేచ్ఛకు, ఇప్పుడు ఒక విఘ్నము, కలదు, విఘ్నము, నిఘ్నక్, ఆరయంగా = విచారింపఁగా, నివారణాధికారమున కుక్, తగుదువు = ఆ విఘ్నమునాఁపుటకుఁ జాలుదువు, ఏతావదర్థగతి యుక్ = ఈవిషయమంతయును, నామదిక్, మున్ను, కలఁచినాఁడెక్.

తా. అగ్నియిట్లు పల్కి మతీయు నిట్లనెను. నాయీ భాండవ దహన ప్రయత్నమునకొక విఘాతముగలదు. దానిని నీవు నివారింపఁగలవు. ఈవిషయము మున్నే నేనాలోచించినాఁడను.

గీ. వఱలునచ్యుతసఖ్యాతిఁగర్జి తాతు

లప్రదీప్తి ని ట్లలకునీవిప్రభావ

మెందుఁ బెట్టనికోటగాఁ ననఁగుచుఁ గడఁ

జేర్తువన్నహాశరాజిలనిరూఢి.

106

రామాయణ. వఱలు=ప్రసిద్ధమైన, అచ్యుత = ధీరమగు యోగముచే, సఖ్యాతి = కీర్తితోఁగూడిన, వర్జితా=బ్రహ్మచారిశ్వుముయొక్క, అతుల = సాటిలేని, ప్రదీప్తిక్ = తేజముచే, ఇట్లు, అలరు, నీవిప్రభావము = బ్రాహ్మణత్వము, ఎందుక్, పెట్టని కోటగాక్, ఎనఁగుచుక్ = రక్షకముగా నొప్పుచు, అస్సత్ సీయాశిక్ - అస్సత్ = మాయొక్క, మహాశర = గొప్పబాణములయొక్క, ఆజిలనిరూఢిక్ = జయింపరాని ప్రసిద్ధిని, అప్రతిహత ప్రసిద్ధివనుట. కడచేర్తువు = అతక్రమింతువు.

తా. బ్రహ్మచర్యముచేఁ బ్రకాశించు బ్రాహ్మణత్వము నీకుఁ పెట్టని కోటయై యొప్పుదుండ మాయప్రతి హతమగు శరశక్తినిఁ దిరస్కరింతు వేమో? నీవు బ్రాహ్మణుఁడ వగుటచే నీతోయుద్ధమాడ సంశయించు చున్నారము.

భారత. విజయ = ఒప్పుచున్న, అయ్యత = కృష్ణునితోడి, సఖ్య = స్నేహమున అతివర్ణిత = మిక్కిలి వర్ణింపఁబడిన, అతుల = సాటిలేని, ప్రదీప్తి, ఇట్లు, అలరు = సంతోషించుచున్న, నీవు, ఇప్రభావము = మహిమ, ఎందుక, పెట్టనికోటగాక, ఎసఁగుచుక, ఒప్పుచు, అస్మత్ = మా యొక్క, మహాశ = గొప్ప యాశయందలి, రాజిత, నిరూఢిక్ = ప్రకాశించుచున్న నేర్పును, కడచేర్పువు = సఫలము నేయుదువు.

తా. శ్రీకృష్ణుని స్నేహమున మహాప్రభావవంతుడవగు నీవు నాయ పేక్షం బూర్తిగావింపఁగలవు.

“నీవిప్రభావంబు”నుస్థలమునఁ గొందఱునీ+వి+ప్రభావమని పదచ్ఛేద మగునని యభిప్రాయపడెదరు. అదికొంతక్లిప్తముగా నున్నది. ముద్దరాజు రామన్న నీవు+ఇప్రభావమని పదచ్ఛేదము గావించెను. అదియు నవిచారితమగు నదియే. క్లేషార్థ సంఘటనమునకై రామాయణార్థమున నీవిప్రభావ మనియు, భారతార్థమున నీవు+ఇప్రభావమున ద్విత్వరహితముగాను గావించ నగును, ఇదియే సహృదయ హృదయంగమమగును. అసంయుక్త హల్లునకే కాని సంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వము గలుగదు. అప్పుడు నీవు, అనునది కర్తయగును. “అనచివ” అను సూత్రమువలన ద్విత్వ సంపాదించుకొనవలయు నంతటి నిర్బంధము నీటఁ గలుగదు.

ఉత్సాహ. ఎన్న నేవరించునరసరమిన్మహాననంబులో

నన్నగారి కినిసినకా ఘననాతిచండకాండ వృ

ప్తి న్నలంపవచ్చుజగద్రజేయ దండనుండుమా

యన్న బ్రాహ్మణునకు విరచితాంజలి యగుభక్తితోన్.

రామాయణ. ఎన్ననే=ప్రసిద్ధమగునట్లుగానే, వరించు=నీవు స్వీకరించునట్టి, వరసమిత్ = శ్రేష్ఠమయిన యుద్ధమనెడి, మహా = ఉత్సవము యొక్క, అవనంబులోక = పోషించుటయందు, ఆ నగారి, కినిసినకా = ఆయింద్రుఁడు కోపించి యెదుర్కొన్నను, ఘన = దట్టములు, అతిచండ =

మిగుల తీక్ష్ణములును, అగు, కాండవృష్టిఁ = బాణవర్షము చేత, నలంపవచ్చు = నలచివేయఁజాలు, జగత్, అజేయ = జగత్తునందలివారిచే జయింపఁగాని దండనుండు = దండనీతి గలవాఁడు, మాయన్న = నాయన్న యగు శ్రీ రాముఁడు, బ్రాహ్మణునకుఁ = విప్రునకు, భక్తితో, విరచితాంజలి యగుఁ = చేయఁబడిన నమస్కారము గలవాఁడగును. నమస్కరించు నని భావము.

తా. నీ వజేషించినయుద్ధమును బోషించుటలో మాయన్న దేవేంద్రు నంతటి వాఁ డెదుర్కొన్నను వెనుదీయక ఘోరాస్త్రముల వర్షింపఁ జేయును. జగమునందలి వారిచే జయింపఁ గానిదండనీతిని గలవాఁడయ్యు నీవు బ్రాహ్మణుఁడవు; కావున భక్తితో నమస్కరించును.

“బ్రాహ్మణునకు విరచితాంజలియగు” ననటకు “గవాగ్రజన్న వామగ్రే న శూరోరోషవానయ” మ్మని రామవాక్యము.

భారత. ఎన్నఁ = తలపోయుఁగా, నేపరించు = నేను కోరునట్టి, పరఃక్రేష్ఠమయిన, సమిత్ = సమిధలుగల, మహావనంబులోఁ = ఈభాండవ వనము నందు, ఆనగారి, కిరిసిన్ఱ = ఆయింద్రుఁడు కోపము చెందిన, ఘనా...వృష్టిఁ-ఘన = మేఘములనుండి, అతీంద్ర = మిగుల దట్టమయిన, కాండవృష్టిఁ = జలవర్షముచే, నలంపవచ్చుఁ = హింసంపనవచ్చును, జగత్ + అజేయఁ = లోకముచే నెలువఁబడఁదగినవాఁడా? దండఁ, ఉండుమా = నా సమీపముననుండువీ, అన్నఁ = అనఁగా, బ్రాహ్మణునకుఁ = బ్రాహ్మణాకృతిని బొందినయిన్నికి, [అర్జునుఁడు] విరచితాంజలియగు భక్తితోఁ = నమస్కారముతోఁ గూడినభక్తితో.

తా. ఓజగదజేయ! నీ వనంబునందలియొసఁగులు మొసలగు వాని సమిత్తులంబోడఁ జేసికొనఁగా, నింద్రుఁడకిగి మేఘములవలన వర్షము గురిపించి నన్నలయింప వచ్చును. కనుక, నట్టివిఘ్న మొనఁగూడమికి నీవు వాయొద్ద నేయుండుమా! యనఁగాఁ గృతాంజలియై భక్తితో. ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

సగ్ధర. ఆరాజన్యోత్తమం డి ర్ ట్లనుదితరభసుం
 ర్జైభవత్సత్వరవ్యా
 హారం బిట్లోర్చియుంటరన్యముగఁ గొనకు మా
 త్కాంగనాశుల్కతాదృ
 క్సార్వోక్తేష్వాస మిట్లశ్రమజితమగుటెం
 ర్చంగనాచేతి కాటం
 గ్రూరేష్వాసంబు లేదొక్కొండు గలుగునె త

స్థోరయుద్ధంబు సైంధవ్.

108

రామాయణ. ఆరాజన్యోత్తమండు = ఆరామచంద్రుండు, ఇట్లు, అనుదితరభసుండై = పుట్టనట్టి కోపము, గలవాడై, భవత్, సత్వరవ్యాహారంబు = నీయొక్క వేగముతోఁగూడిన మాటలను, ఇట్లు, ఓర్చియుంట = ఇటుల సైరించియుండుట, అన్యముగఁ, కొనకుము = వేటువిధముగాఁ దలపకుము, ఆత్మ+అంగనా = తనయొక్క లికి, నీతకనుట. శుల్క = ఓలియయినట్టి, తాదృక్ సార = అట్టిచేసగల, ఉక్తేష్వాసము = శివధనువు, ఇట్లు అశ్రమజితమగుట, ఎంచంగఁ = ఇట్లు చులకనగా జయింపఁబడుటను, ఎంచగా, ఆచేతికి = రామునిచేతికి, అట = ఆడుటయందు, గ్రూరేష్వాసంబు లేదు = ఘోరధనువొక్కటిలేదు, ఒక్కొండు = ఒకధనువు, తత్ ఘోరయుద్ధంబు సైంధవ్ = ఆరాముని క్రూరమగుయుద్ధము నోర్చుటకు, కలుగునె = కలుగఁ గలదో?

తా. నీ.వాక్యమువలన నుప్పత్తిలిన కోపము సైరించినందులకు శ్రీ రాముని వేటువిధముగ భావింపకుము. తనభార్య నోలిగా శివునిధనువును వించిపెట్టిన యీతని హస్తమునందుండుటకు మఱియొక ధనువున్నదో? ఉండఁగలదో? భూతభవిష్యత్తులందును లేదనుట.!

వ్యాహారము = మాటయనుటకు “వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమ్” - అని యమరము.

భారత. ఆరాజన్య+ఉత్తముడు = ఆయర్జునుడు, ఇట్లు ఆనుక్ = ఇట్లు చెప్పను, దితరభసుం దై = ఖండితమైన త్వరగలవాడయి, వేగపడక యనుట. భవత్సత్వర = నీవేగముతోగూడిన, వ్యాహరంబుగ, ఇట్లు ఓర్చి యుంటు = మాటలను వినియు నూరకుంట, అన్యముగ్, కొనకును = వేటొందుగ భావింపకును, అత్సాంగనా = నాభార్యయగు ద్రౌపదికి, శుల్క = ఓలి రూపమగు, తావృక్ = అట్టి. సార = సారమయిన, ఉగ్రేష్వసయు = క్రూరధనువు, ఇట్లు అశ్రమజితమగుట, ఎంచంగ్ = ఇట్లు శ్రమయేలేక జయింపబడుటను దలచగా, నాచేతికి, అటక్ = తాకునట్లుగా, కూరేష్వసంబులేదు = గట్టివిల్లులేదు, (అట్లుండే నేని) తత్ ఘోరయుద్ధంబునైవత్, ఒక్కడు గలుగునె = ఒకఁడేనియుఁ గలఁడో ?

తా. అంత నర్జునుం డతని కిట్లుచును. నీమాటలను వినియు నూరకుంటును. గారూ మధ్యముగాఁ దలచుచును. మధ్యముల్రభేదన పాటవము చెందిన నాచేతి కిచ్చోటఁదగిలెట్లుకాటిలేదు. అట్టి వొందుండునేని, నాఘోర యుద్ధము నోర్చువాఁ డెవఁడు ?

ఒక్కటియనుట కొక్కండని నచ్చుటకు, “ఇప్పుడేను రాకుండ నొకఁడువచ్చి మఱియొందునే.” అని పెద్దన ప్రయోగించెను.

..సీ. అనుటయు నాతఁ డారజననాథనరకుమా

రాగ్రణిఁ జూచి నీరయాత్మయందు
నిటువంటితలఁ పున్న నీ నిదిగో! మహాబల

ద్దామంబు కమలేశ్వరదత్త మయ్యె
నాకేశచాంపంబునకు నెక్కుడీగాండి

వం బగు భారతీవరుధనుర్గు

తల్లిక శేషోగ్రతరగుణప్రాధిన

త్యధికంబు క్రమమున నన్యదేవ

గీ. ధృతము లైనవానిని గణుతింపనేల?

దీని నెక్కిడి నీభుజశ్లేమఘనవి

బృంభణముఁ జూపు మని తనచేతివిల్లు

దృఢరణస్థితి నరదంబుఁ గ దెచ్చి యిచ్చె.

109.

రామాయణ. అనుటయుక్త = ఇట్లు రాముని కై లక్ష్మణుఁడు చెప్పఁగా, అజననాథపరశుమార్గణిక్, జూచి = ఆదళరథ మహారాజు యొక్క శ్రేష్ఠుఁ డైనపుత్రశ్రేష్ఠునింజూచి, నీ యాత్మాయందుక్ = నీచిత్తమున, ఇటువంటి తలంపున్నక్ = ఇట్టిపూజ్యభావ ముండుదేని, ఇదిగో = ఇవోచూడుము. మహల్, బల+ ఉద్దామంబు = ప్రకృష్టమయిన బలమునకు స్థానమయినది, కమలా+ఈశవర్తిము, అయ్యెక్ = విష్ణుమూర్తిచేత నీయఁ బడెను. ఈ నాకేశ, చాపంబునకుఁ, ఎక్కుడు = ఇంద్రుని ధనువు కంటెను శివుని ధనువుకంటెను నెక్కుడగునది. [ఇటనాకేశచాపంబునకుఁ, ఈశచాపంబునకుఁ అని యన్వయము గావించుట రసవంతముగా నున్నది.] ఇదిగొప్పయైనది. ఈగాండివయ్యు = ఈచాపము, ఆభారతీవరు ధనుర్మర్త్యిక్ = ఆబ్రహ్మదేవుని శ్రేష్ఠమైన చాపముకంటెను, అశేష = మిగుల, ఉగ్రతరప్రాణిచేత, అత్యధికంబు = మిగులశ్రేష్ఠమయినది, అగుక్, క్రమమునక్ = అట్టిక్రమముచే, అన్యదేవధృతము లైన = ఇతరదేవతలచేత ధరింపఁబడిన, వానిని, గణుతింపనేల = ఏల లక్ష్మ్యపెట్టవలెను? దీనిక్, ఎక్కిడి = ఇచ్చాపమునెక్కునెట్టి. నీభుజశ్లేమఘన విబృంభణముక్ = నీభుజ బలమువలని గొప్పదగు విబృంభణమును, చూపుమని = కనఁబఱచుమని, దృఢరణస్థితిక్ = దృఢ మయినరణములయందలి యునికిగలదానిని, నర దంబుక్ = నరుల చెడించు దానిని, చేతివిల్లుక్ = తనచేతిధనువును, తెచ్చి యిచ్చెను.

తా. అట్టివచనములను విని పరశురాముఁడు రామునితో నిట్లనెను. “నీ వనినయట్లు చిత్తమునందు నీకాపూజ్యభావము గలదేని, నిదిగో చూడుము--

ఈధనుశ్శ్రేష్ఠము నాకు నారాఘుణుని వలన నీబడెను. ఇది, బహ్మరుద్రేం
ద్రాదుల చాపముల కంటెను వరమైనది. దీని కితరదేవతలచాపము లెంత
మాత్రమును సాటిగావు. దీనినెక్కు వెట్టుటచేత నీభుజసారమును వెలయుం
పును, చాతము" అనుచు దనచేతి ధనువును, నరులను ఖండించు దానిని
దృఢ మైనరణ్ధితి గలదానిని దెచ్చియిచ్చెను.

భారత. అనుటయుక్ = ఇట్లు అర్జునుండు చెప్పగా, ఆతఁడు =
అయగ్నిదేవుఁడు, ఆశునాథవరకువారాగ్రణిం జూచి = ఆరాజపుత్రశ్రేష్ఠుఁ
డయినయర్జునుంజూచి, నీయాత్మయందుక్, ఇటువంటితలంపున్నక్ = నీమన
స్సునం దిట్టితలంపుండెనేని, ఇదిగో, మహాబాహ్నిమాంబు, నాకుక్ కమలేశ =
జలాధిపతియగువరుణునిచే, దత్తమయ్యెక్ = ఈబడెను. ఈగాండివంబు = ఈ
గాండివమును పేరుగలది, ఈశచాపంబునకుక్ = రుద్రచాపముకంటెను, ఎక్కు
డు = శ్రేష్ఠమైనది, అశేష = అధికమగు, ఉగ్రతర = ఘోరతరమగు,
నూనప్రాధిక్ = నారియొక్క గొప్పదనముచే, భారితీవరుధనుర్మృతల్లి
క్ = బ్రహ్మయొక్కచాప శ్రేష్ఠమునకంటెను, అధికంబగుక్, క్రమ
మునక్ = ఈవరుసనుబట్టి, అన్యదేవ ధృతమునైన = ఇతరదేవతలచే ధరింపఁ
బడ్డ, వానిని = చాపములను, గణుతింపనేల = వీల నొక్కపెట్టవలయును?
దీనిని, ఎక్కిడి = ఈచాపమునందలి బాణముల సంధించి, నీ భుజస్థేమ
ఘనవిజృంభణముం, జూపును = నీభుజబలమువలని దట్టమైన విజృంభణమును
గనఁబఱచుము. అని, తనచేతివిల్లు = తనయొద్దనుండు గాండివమును, దృఢ
రణ్ధితిక్ = దృఢమైన రణములయందలి మలఁకువలఁగల దానిని, అర
దంబుక్ = రథమును, తెచ్చియిచ్చెన్.

తా. అర్జునుం డట్లు చెప్పగా నగ్నియు, "నీతలంపట్లుండునీ,
నిదె యీగాండివ ముదివ్యధనువును బుచ్చుకొనుము. ఇది వరుణదేవుని
వలన నా కియ్యబడెను. బ్రహ్మేంద్రాదుల చాపములకంటెను శ్రేష్ఠ

మయినది. దీని నెక్కువెట్టి నీ భుజవిజృంభణమును వెలయింపుము. అని తనచేతివిల్లును, దృఢరణ్ధ్రగల రథమును దెచ్చియిచ్చెను.

గుణము=నారి యనుటకు “హస్తీజ్యోతిరసి గుణః” అని యమరము.

మ. నుతశ క్తిస్త్వపసూనుఁడట్టిభనువునో పెట్టియైంద్రాయుధో
 ధతిపాథోదనిరాసి యయ్యె సపుడారతండున్ సముద్వేగయు
 క్తతఁ గీర్తించి కృతావృథాగ్రహతద్రస్త్రకామితస్వర్గప
 ధతియై యిప్తమహావనీచరతఁజెంగంగంచిపొంగెన్గదిన్.

రామాయణ. నుతశ క్తిఁ = పొగడఁదగిన సామర్థ్యముచేత, నృప
 సూనుఁడు=రామచంద్రుఁడు, అట్టిభనువుఁ=అంతటిమహాచాపము, మోపెట్టి=
 ఎక్కువెట్టి, అపుడు, వింద్రాయుధ+ఉద్ధతిఁ, పాథోద = ఇంద్రచాపము
 యొక్క సమున్నతితోడిమేఘమును, నిరాసి యయ్యెఁ=ధిక్కరించు వాఁ
 డాయెను. [తేజోవంతమగు నాచాపము పూనిన పిదప నీలమేఘశ్యామలుఁ
 డగుశ్రీరామ చంద్రమూర్తి ఇంద్రచాపముతోఁ బ్రకాశించు నీలమేఘ
 మును ధిక్కరించు వాఁడయ్యె ననుట] ఆతండున్ = ఆపరశురామఁ
 డును, సముద్వేగ యుక్తతఁ = భయవేగముచేత, కీర్తించి = స్తుతించి.
 కృత = చేయఁబడిన, అన్యథా = వ్యర్థముగాని, గ్రహ = ఎక్కువెట్టుటను
 గల, తత్ + అస్త్ర = అబాణముచేత, కామిత = ఆక్రమింపఁబడిన,
 పోఁగొట్టఁబడిన యనుట. స్వర్గపథతియై = పుణ్యలోకములమార్గము గల
 వాఁడయి, ఇప్తమహావనీచరతఁ = ఇమ్మహాప్రపంచమునం దనకిచ్చ వచ్చు
 చోటులఁ దిలుఁగులాడుటకు, కాంచి, మదిన్, పొంగెన్ = చిత్తమునందు
 సంతసించెను.

తా. రామచంద్రుఁడు నుతశ క్తియై తా నాతేజోవంత మగుచాపము
 నెక్కువెట్టుచో, నింద్రచాపముతోడికాటు మేఘముసొదను ధిక్కరించు

వాడయి మెలగెను. అట్టియొడ శ్రీరాములధనుస్సంధానమునకు గుఱి లేక పోవుట తగదని యందులకుఁ దన పుణ్యగతుల ఖండించు నట్లుచేసి, తనయిచ్చకు వచ్చుచోటుల మెలఁగుట కుత్తరపు చెంది ముదితహృదయుఁడై యరిగెను.

భారత. నుతశక్తి = పాగడఁదగినసామర్థ్యముతో, నృపసూనుడు = అర్జునుఁడు, అట్టిధనువు, మోపెట్టి = గొప్పమహిమగల యట్టి యా గాండీవమొక్కపెట్టి, ఇంద్రదాయదోధతి = ఇంద్రునియాయుధములయుద్ధతి తోఁగూడిన, పాథోద = మేఘములను, నిరాసిమయ్యె = పోఁగొట్టినవాఁ డాయెను. [ఇంద్రుఁడు ప్రయోగించిన మేఘములవలె దట్టములయిన వజ్రా ద్యాయుధములను నిరసించినవాడయ్యె ననుట.] అపుడు = అట్టియొడ, అతఁడు = ఆయన్నియును, సముత్ = సంతోషముతోఁగూడిన, వేగ = సంభ్రమముతోడనైన, యుక్తత = కూడికచేత, కీర్తించి = అర్జునుని బోగిడి, కృత = చేయఁబడిన, అవృథా = వ్యర్థముకాని, ఆగ్రహ = కోపము గల, తత్ = ఆయర్జునునియొక్క, అస్త్ర = బాణములచేత, క్రాంతస్వగ్ర పద్ధతియై = కప్పఁబడిన యాకాశమగ్గము గలవాడయి, [అర్జునుఁడతఁడ పక్షరమును గలవాఁడై యనుట] ఇప్త = ఇంపగుఁబ్బి, నుహానీచరణై = ఖాండవనసంచారమును, చెందంగాంచి = పొందఁగలిగి, మది = చిత్తము నందు, హర్షించెను.

తా. ఇట్లు దివ్యచాపమును అర్జునుండు పొంది, దట్టముగాఁ బ్రయోగించి ఇంద్రునిబాణములను ఖండించివైచుచు ఆకాశపథంబునఁ బక్షరమును గట్టెను. అన్నియు యధేచ్ఛావిహారమును నల్పి యాఖాండవమునందు హర్షసితిం జెందెను.

“వేగము” సంభ్రమము అనుటకు - “సమా సంవేగసంభ్రమః” అని యమరము.

గీ. తనకనలుచేప్ట లంతభీతిని ఘటింప

మగిడి శరణ న్నదన్నహిమయుఁ దదాత్త

తన్నహదైన్యము గణించిరదయ దలిర్ప

గాఁచెనేమన ! నప్పడారాచపట్టి.

111

రామాయణ. అంతఁ = అంతట, తనకనలుచేప్టలు = [రాయఁడు] తనకోపవిచేష్టితములు, భీతిఁ ఘటింపఁ = పరశురామునకు భయముగలుగఁ జేయ, మగిడి=మల్లి, శరణు+అన్నఁ=రక్షింపుమనఁగా, తత్ + మహిమ యుఁ = ఆపరశురామునిప్రభావమును, తత్+ఆత్తతఁ = ఆతనిశ్రేష్ఠత్వమును, తత్, మహాదైన్యముఁ=ఆతనియధికమగు దీనభావమును, గణించి= తలచి, దయ తలిర్పఁ = కరుణయతిశయింపఁగా, ఏమనఁ = ఏమి చెప్పును? అప్పుడు, ఆరాచపట్టి, కాఁచెన్.

తా. శ్రీరామునికోప విచేష్టితములం జూచి భీతి చెంది పరశురాముఁడు మరల శరణుపొందఁగా దయగలిగి, యాతని దీనత్వమును గణించి రక్షించెను.

ఇటఁ బరశురాముని రక్షించుట దీనుఁడను భావమునమాత్రమే కాక వేదార్థ పరిజ్ఞానవంతుఁడగుటచే నీతఁడు గొప్పవాఁడగునని తలచుటయు నగును. “శ్రుతంతు సర్వేభ్యో గరీయః.” అను గౌతమ ధర్మ సూత్రమే యిందులకుఁ బ్రమాణము.

భారత. తనకుఁ=[మయుఁడు] తనకు, అనలుచేప్టలు = అగ్నిదేవుని కార్యములు, అంత, భీతిఁ, ఘటింపఁ=చాలభయము గలిగింపఁగా, తత్ + మహిఁ = ఆఖండవివర ప్రదేశమునందు, మయుఁ = మయుని, తదా = అప్పుడు, ఆత్త = పొందఁబడిన, తత్ = ఆ మయునియొక్క, మహాదైన్యముఁ, గణించి=గొప్పదీన భావము చూచి, దయతలిర్పఁ = కరుణ.

యతిశయింపఁగా, అప్పుడు, ఆరాచపట్టి, కాంచె, ఏమనఁ = అతిని
యాత్రిత వాత్సల్యమేమి చెప్పును.

తా. అఖండవనమునం దున్నమయునకు అప్పటియన్ని విచేష్టిత
ములు ప్రాణభయమును గలిగింపఁగానతఁడు మిగుల దీనభావమున శరణు
వేడెను. అట్టియెడ నర్జునుఁడతని రక్షించెను.

ఉ. స్రుక్కకభూమిభృత్కులవిరోధోధికదంకనడవి యిమ్మెయిన్
దక్కక హేతిధారి గుచితం బగుకార్యము నిర్మహించి పెం
పెక్కుడు గాఁగ నాత్మపురికేఁగె హరిన్నుతికీర్తిగూడి న
ల్లిక్కులచిక్కటిల్లుచుఁ దళిర్చుప్రతాపవిద్రుంధంబునన్.

రామాయణ. స్రుక్కక = అలయికఁ జెందక, భూమిభృత్కుల
విరోధి = రాజులకుఁ బగి వాఁడగు పరశురామునియొక్క, కడంకఁ = యత్న
మును, ఇమ్మెయిన్ = ఈలాగున, అడవి = అణచి, తక్కక =
అంతఃబోక, హేతిధారికే = శస్త్రమును ధరించినవానికి, గుచితంబగు
కార్యము = తగినపని, [రాజు దానోరులజయించునపుడు శాసించులాగున
నింక నే క్షత్రియునితోడను బోరంగడంకుమని శాసించి యని భావము.]
నిర్వహించి, పెంపు, ఎక్కుడు, కాంచె = గొప్పతన మతిశయించునట్లు.
హరిత్, నుతకీర్తి, కూడ = దిక్కులయందుఁ బొగడఁబడినకీర్తిగలిగి, నల్లి
క్కులఁ = నాల్గదిక్కుల యందును, పిక్కటిల్లుచున్, తళిర్చు = అతి
శయముతో నొప్పియుండు, ప్రతాప విద్రుంధంబునన్ = పరాక్రమాతి
శయముతో, అత్మపురికే, ఏఁగెన్ = తననగరమగు నయోధ్యకుం
బోయెను.

తా. అట్లు రామఁడు పరిశురామునిగర్వము భంగపఱచి దిక్కుల
యందలి తనకీర్తిప్రతాపములు పిక్కటిలనట్లుగా పెంపొందుచు నయోధ్య
కుల బోయెను.

హేతి = శస్త్రమునుటకు. - “రవేరచ్చశస్త్రంప పహ్నిజ్వాలాప హేతయః” అని యమరము.

భౌరత. స్రుక్క = అలయక, భూమిభృత్కులవిరోధి = పర్వత పంక్తులకు శత్రుఁడయిన యింద్రునియొక్క, కడంక, అణించి = ప్రయత్నములను రూపుమాపి, ఇంద్రుని యుద్ధపరాజ్ఞుభునిగాఁ జేసి యనుట. ఇమ్మెయి, తక్క = ఇట్లు వదలక, హేతిధారికి = జ్వాలలను ధరించిన యగ్నికి, ఉచితంబగు కార్యము, నిర్వహించి = తనకార్యమును ఏర్పఱచి, [అగ్నిచే ఖండనము చూపముగావించి యనుట.] పెంపెక్కుడు గాఁగ = గౌరవ మతితయిల్లునట్లు, నుతకీర్తి = స్తుతింపఁబడిన కీర్తిం గల, వారి = కృష్ణుని, కూడి = కలిసి, నల్లికుల, పిక్కటిల్లుచు, తలిర్చు సతాపవిజృంభణంబున, ఆత్మపురికి = తనపురియగు నింద్ర ప్రస్థనగరమునకు, వీరె, = పోయెను.

తా. అర్జునుఁ డిట్లు దేశేంద్రుని యుద్ధప్రయత్నములనుమాన్పి, యచ్చ విచ్చినట్లు అగ్నిని ఖండనభక్షకునిగాఁ నేర్పఱచి శ్రీకృష్ణునికూడి తనపురియగు నింద్రప్రస్థమున కేగెను.

భూమిభృత్తు = కొండ యనుటకు “భూభృత్తుమిధరే నృపే”

అని-యమరము.

సీ నశ్వేశ్వరుఁడు కృష్ణునఖ్యాతి మహిమకు

సంతవెంపును దగునేమిచెప్ప!

దక్షుఁ డానరుఁ డట్లుదనర రాక్షసకుల

తక్షకుం డతివిచిత్రతరశక్తి

మయుఁ డతిక్రాంతవాఁజ్ఞానసభావిశే

షంబు వై వన్వతసంతతికిని

దనదులీలోదయంబున నుపాదించియుఁ

బెట్ట నత్యంతంబుఁ గ వెంపుసాంపు

గీ. సంఘటిల మరుచ్చతమఖశసంతతుల క

తఁడు గదాదండమును సమిర్ధజయనాది

కంబు వరము నిచ్చెను హరిశ్శీలబడరంగఁ

బలుదెఱంగుల నార్యులు శ్రీ ప్రస్తుతింప.

113

రామాయణ. సర్వేశ్వరుఁడు, కృష్ణుఁడు=విష్ణుదేవునియొక్క, సఖ్యాతి
మహిమకుఁ=ఖ్యాతితోఁగూడినమాహాత్మ్యమునకు, ఎంతపెంపును, తిగుఁ=
ఎంతగౌరవమును దగియుండును, ఏమిచెప్పఁ= ఏమని విల్లింపనగును ?
దత్తుఁడు, ఆనరుఁడు = సమర్థుఁడయిన యారాముఁడు, రాక్షసకుల తక్ష
కుండు = రాక్షససమూహములను శాసించువాఁడు, అతివిచిత్రతిరశక్తి
మయుఁడు = మిక్కిలి యాశ్చర్యకరమగు శక్తిప్రాచుర్యము గలవాఁడు,
అట్లు తనరఁ= అట్లుప్పఁగా, అతికాంత వాక్ష్మానస = అవాక్ష్మానస
గోచరమైన, భావిశేషంబు = శోభాధిక్యము, వైషస్వతీసంతతికిని = సూర్య
వంశమునకు, తనదులీలోచయంబునఁ= తనక్రీడామాత్రమగు నవతారము
చేత, ఉపాదించియుఁ= కలిగించియును, పెట్టెఁ, మరుచ్చత = దేవ
సమూహములకును, మఖసంతతులకుఁ= యాగసమూహములకును; అత్యం
తంబు, పెంపు, సాంపు, సంఘటిలఁ= మిగుల గౌరవమును సంతోష
మును గలుగఁగా, అతఁడుగదా = ఆరామచంద్రుఁడెకద ! దండ = ఆధా
రము, మును=పూర్వము, సమిర్ధజయనాదికంబు = యుద్ధవిజయము మొద
లగునట్టి, వరముఁ, హరిశ్శీ = ఇంద్రునకు, ఇంబు, అదరఁ= ఇంపాం
దఁగా, ఆర్యులు = పెద్దలు, పలుదెఱంగులఁ ప్రస్తుతింపఁ= అనేక విధ
ములుగా పొగడఁగా, ఇచ్చెన్.

తా. విష్ణుమూర్తియగు రాముని మహిమవిశేషము వాక్ష్మానస మగో
చరముగానిది. ఆ సర్వశక్తి తనయుదయముచేత రాక్షస వివాళమును నిజ
వంశమునకు గౌరవమును దేవతలకును యాగములకును గౌరవమును గలిగిం

చెను: ఆర్యులొననునట్లు తొల్లి యింద్రునకు యుద్ధజయాదిక మయిన పరమొసంగెను.

జయనము = జయమనుటకు “జయనేజయః” అని యమరము.

భారత. సర్వేశ్వరుడు, (అగు) కృష్ణు = శ్రీకృష్ణమూర్తి యొక్క, సఖ్య = స్నేహమువలన, అతిమహిమకుఁ = అధిక మాహాత్మ్యమునకు, ఎంత పెంపునగునొ = ఎంతగౌరవమును దగియుండును, ఏమని చెప్పెఁ = ఆగౌరవమెంతయని నర్తించునగును? దక్షుడు = సమర్థుడు, ఆనరుడు = ఆ యర్జునుడు, అట్లుతనరకుఁ = హరికృపావిశేషమున నట్లాప్సమండలా, రాక్షసకుల తక్షకుండు = రక్కసులయొక్క వడ్రంగి, అతివిచిత్రతరశక్తి = మిక్కిలి యాశ్చర్యయుక్తమగు సామర్థ్యముగలవాడు, మయుడు = మయాచార్యుడు, అతిక్రాంతి = అతిక్రమింపఁజడిన, వాక్+మాన=మాటల యొక్క పరిమాణముగల, సభావిశేషంబు = ఒకరమణీయమైన సభను, పైవి స్వతంత్రులకిని = యమపుత్రుండయిన ధర్మరాజునకును, తనదులీలో దయంబునకొ, ఉపాదించియుకొ = తనశిల్పవైపుణ్యమున నొనర్చి, “అత్యంతంబు పెంపు సొంపు సంఘటిలకొ = మిగుల పెద్దయాకృతియును అందమును గలుగునట్లు, గవ = గుదియును, దండమును = దండమును, మరుతో శతమఖసంతతులకుకొ = వాయువుయొక్కయు నింద్రునియొక్కయు పుత్రులగు భీమార్జునులకు, సారికికొ = కృష్ణునకు, సమిధజయ = యుద్ధముల యందలి జయమును గలిగించు, నాది = ధ్వనినిగల, కంబువరముకొ = శంఖశ్రేష్ఠమును, అత్రుడు = ఆమయాచార్యుడు, ఇంబు అడరంగకొ, ఆర్యులు పలుతెఱంగులకొ ప్రస్తుతింపకొ, ఇచ్చెను.

తా. కృష్ణమూర్తి సఖ్యమువలనమహిమ నేమని చెప్పవచ్చును. అట్లు ఆ యర్జునుఁ డొప్పుమండలా, నతనిశరణు పొందిన మయాచార్యుడు తన శిల్పవైపుణి వెల్లడియగునట్లుకసభను నిర్మించి, ధర్మరాజునకుఁ చెచ్చి

యిచ్చెను. అర్హులు నుతించునట్లు గదాదండశంఖములను భీమాద్భునులకును గృష్ణునకు నిచ్చెను.

“తక్షకుడు.” సర్పమునకును స్రద్దంగికి నీ పేరుగల్గుటకు ; “తక్షకో నాగవర్ధక్యోః.” అనియమరము.

“కంబు.” శంఖమునుటకు ; శంఖస్సాస్త్రైక్యంబుర స్త్రీయాం.” అని యమరము.

“ఇంబడర.” సంతోషమతిశయించుట కనుటకు. “ఇంబడరంగా భజననంబులకడకై” అని కవిజనాశ్రయము.

చ. అది యటులుండె నట్టిసభక్తయూనతిశ్రేష్ఠుడయూఘో డాజీన్
వ్యపిరిహృతంతపీన్నమనోని ర్తినుతుం డభిలోక భాగ్యసం
పద లమరంగఁజేకొనిశుభస్థితిఁ డిచ్చులు దాను సంతియౌ
బొదల శుచిత్వశాలి యదరపుత్రుడు మిక్కిలి సంతసిల్లుచున్.

రామాయణ. అని యటులుండెకై = అట్లుండఁగా, అట్టి, సభయ = భీతితోఁగూడిన, ఆనతి = నమ్రులయిన, శ్రు = విరోధులయెడ, చయూఘోడు = కృపఁగలవాఁడు, అజై = యుద్ధమునందు, పీష్యత్ = ప్రకాశించుచున్న. అరి = శత్రువులకు, హృత్, అంతపీన్నమను, వర్తి = హృదయము నందురగులుచున్నయన్నికి సమపైనయునికి గలవాఁడు. [అయిన] సుతుండు = పుత్రుఁడు, రాముఁడనుట. అభిలోక = లోకమునకుమీఁది, భాగ్యసంపదలు, అమరంగఁ = భాగ్యలక్ష్మణులు ఒప్పుచుండఁగా, చేకొని = పొంది, శుభస్థితిఁ, తయ్యులై = లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నులును, తానఁ రాముఁడును, పొదలకై = వర్ధిల్లుచుండఁగా, శుచిత్వశాలి = నైర్మల్యముగలవాఁడు, అజపుత్రుఁడు = దశరథుఁడు, మిక్కిలి, సంతసిల్లుచున్ = మిక్కిలి యానందించుచు.

తా. అది యటులుండగా శ్రీరామచంద్రుఁ డెట్టిశత్రువే శరణ నినఁ గనికరించువాఁడును గర్వించిన వైరుల కగ్నివంటివాఁడునునై యతి లోక సుఖముల ననుభవించుచుఁ దమ్ములుఁ దాను వెలయుచుండఁగాఁ దదీయ జనకుండయిన దశరథమహాబాజు మిక్కిలి యానందించుచు.

“అతిలోక” అత్యదయఃక్రాంతాద్యధేద్వితీయా.” అని ద్వితీయా సమాసము.

భావత. అది యటులుండఁజే, అట్టిసభ = అంశటిమహిమాన్వితమైన సభయందు, [ఇట సభాశబ్దము జడవాచకము గనుక దీనిద్వితీయకుఁ బ్రథమ యయ్యెను.] అనతిశత్రుదయాకుఁడు = నెక్కులయిన విరోధులయెడ కృపా కుఁడు, అశోక = యుద్ధములయందు, దీప్యతే = దివ్యమన్న, అరి=శత్రు వులకుఁ జూచు = మనస్సులయందు, అంతఃపూర్ణ = ప్రళయాగ్నిం బోలిన వాఁడు, సమస్త సుకుండు = యుగమునకుఁ బుత్రుండగు ధర్మరాజు, అతి లోక భాగ్యసంపదలు, అమరంగ = లోకాతీతములగు భాగ్యసంపద లొప్పుచుండఁగా, పుకొని = పొంది, [దీనికి గర్వ సభయగును.] శుభ క్షితి = శుభరీతిని, తానును, తమ్ములును = తానును తమ్ములగు భీమార్జున నకులసహస్రపుత్రులు, ఎంతయుకై, పొదలకై = మిగులస్పృహించుచుండఁగా, శుచిత్వకాలి = పవిత్రతాయుక్తుండగువాఁడు, ఆజపుత్రుఁడు = బ్రహ్మ మానసపుత్రుండగు నారదమహామని, మిక్కిలి సంపత్సిల్లుచుకొ = మిగుల నానందించుచును.

తా. అట్లుండఁగా నామయవర్తి మగుసభయందుఁ దానును దమ్ము లునుగా నానతశత్రుపాలకుఁడును భీకరశత్రుహృదంతరాగ్నియునగు ధర్మ రాజు లోకాధికభాగ్యములఁ బొదలుచుండ నారదమహర్షి మిగుల సంత సిల్లుచును [క్రిందిక్రియతో నన్వయము.]

“అనతశత్రు దయాకుఁడు.” ఇట దయాశబ్దము వైశాఖన్ ప్రత్యయము వచ్చుటకు ; “సప్తిహి, గ్రహి, పతి, దయి, నిద్రా, తర్కా శర్థాభ్యః ఆకుచ్.” పాణినీయము.

క. చనుదెంచి సర్వదిగ్వి

ర్తనఁ దేజము మెఱయఁ దత్పురస్థితిఁ బెంపొం

దె సతం డనుజులు దానుం

భాసరించుమహోపచారముల రంజిలుచున్.

115

రామాయణ. అతఁడు చనుదెంచి = అట్లు దశరథుఁడు వచ్చి, సర్వదిక్పర్తనఁ = అన్నిదిక్కులయందును వ్యాప్తమగుటచేత, తేజము మెఱయఁ = ప్రతాపము శోభిల్లఁగా, తత్పురస్థితిఁ = ఆ యయోధ్యావనగర వాసముచేత, అనుజులు తానుఁ = భ్రాతృయుతుఁడై రాముఁడు, పాసరించుమహోపచారములఁ = చేయు గొప్పయుపచారములను, రంజిలుచున్ = రాజిల్లుచును, పెంపొందెన్ = ఉన్నతిని గనెను.

తా. అట్లు దశరథమహారాజు నిజపురికి వచ్చి తనపుత్రిలు చేయు మహోపచారములకుఁ జిత్తము రంజిల్లఁగాఁ బెంపొందుచుండెను.

భారత. సర్వదిగ్విర్తనఁ = అన్నిదిక్కులయందును వెలయుట చేత, తేజము మెఱయఁ = తేజస్సు శోభిల్లఁగా, అతఁడు చనుదెంచి = ఆ నారద మహర్షి వచ్చి, అనుజులఁ తానుఁ = తమ్ములును తానును [పాండవులు,] పాసరించు మహోపచారములఁ = చేయునట్టి యధికోపచారములచే, రంజిలుచున్ = సంతసిలుచును, తత్పురస్థితిఁ = వారికెదుట, పెంపొందెన్ = ఒప్పెను.

తా. అన్నిదిక్కులయందును తేజము వ్యాపించునట్లు నారదుండు వచ్చి యాధర్మజులు చేయు మహోపచారముల కానందమొందుచువారి యెదుట సుఖానీనుఁడై యుప్పెను.

శా. మాహానాథ విహారవాహనకృపామాహాత్యసాహాయ్యకో
త్సాహి శ్శక్తుకటాక్ష విక్షిపితభ్రక్తవాత సంసార శ్రీ
బాహుశ్యప్రదపాదసంస్కరణ పంకపాహేమకూటాద్రిభే
లాహేవాకవిపాకవిస్మరితకై శ్రీలాసాదికేళీరసా.

116

అవతారిక. ఈ పద్యమునందును, ముందుపద్యములు రెండింటిను, నీ గ్రంథమునందలి కృతిపతియగు విరూపాక్షస్వామిని గవి వర్ణించుచున్నాడు.

అ. మాహానాథవిహారవాహన ! = వృషభశ్రేష్ఠుడుగు నందిని విహారార్థమైన వాహనముగాఁ గలవాఁడా ? కృపామాహాత్యు = దయామహిమ యున్నెడి, సాహాయ్యక = సహాయము చేత, ఉత్సాహి = ఉత్సాహిగిన, శక్తుకటాక్ష = కటాక్షలేఖముచేత, విక్షపిత = ఎగమీటఁ బడిన, [చైతన్యబడిన యనుట.] భక్తవ్రాత = భక్తులసమూహముల, సంసార = సంసారములను గలవాఁడా ! [భక్తులను నిత్యులుగా నొనర్చువాఁడా యని భావము.] శ్రీబాహుశ్యప్రద = అధికసంపదల నిచ్చునట్టి, పాదసంస్కరణ = పాద ధ్యానమును గలవాఁడా, పంపాహేమకూట+అగ్రది = పంపానది యందును, దత్తీరమునందలి హేమకూటాచలమునందును, భేలా = క్రిడలను గలిగియుండుటచే, [పంపాభేలా, పంపాహేమకూటాగ్రది భేలా యని యన్వయము గావింపనగును.] హేవాకవిపాక = హృదయంగమమైన పరిచయముచేత, విస్మరిత = మఱచిపోబడిన, కైలాసాది = కైలాసము మొదలగువానిని గల, కేశీరసా = విహారేచ్ఛనుగలవాఁడా !

తా. వృషభశ్రేష్ఠుని వాహనముగాఁ గలవాఁడా, కటాక్షలేఖమున భక్తులను నిత్యులుగా నొనర్చువాఁడా, పాదసంస్కరణ నేయువారి కధిక సంపద లిచ్చువాఁడా, పంపాహేమకూట విహారమునఁ కైలాస విలాసమును మఱచినవాఁడా.

“మాహానాథ.” “మాహేయీ సారభేయీగౌ రుద్రసామాహాచ శృంగిణీ.” అని యమరము.

క. పెదవేళ్ళటాగ్రదిహృదయా

‘స్పదపదవిన్యాస తుంగభద్రద్రావీచీ

మృదుశీకరవిరచితనిజ

నదనాంగణరంగవల్లరసాభాగ్యకళా.

117

అ. పెదవేంకటాద్రి = పెద్దవేంకటాద్రిరాజయొక్క, హృదయా
స్పద = మనస్సునకాస్పదమగు, పదవిన్యాస = నడకగలవాడా! తుంగ
భద్రావీచీ = తుంగభద్రానదియొక్క యలలయందలి, మృదుశీకర =
మృదువులగు తుంపురులచేత, విరచిత = చేయబడిన, నిజనదనాంగణ =
స్వీయమగు నాలయములోని యంగణమున, రంగవల్లి = మ్రుగ్గును గల,
సాభాగ్యకళా!

తా. పెదవేంకటాద్రిరాజయొక్క హృదయమున నుండువాడా,
తుంగభద్రానదీతరంగములలోని తుంపురుల నాలయమున మ్రుగ్గులవలె
రచించుకొనువాడా!

ప్రస్వీణి. బ్రధ్నకోటీసమశ్రభాజితేజోఘనా
బుధ్నభావాప్తిసంపుష్టసృష్టిద్రుమా
ఋధ్నవద్బోధసంహృష్యదృష్యర్చితా
గృధ్నతాపూర్వకాశక్తృష్టిష్టార్చనా.

118

గద్యము. ఇది నిఖలసూరి లోకాంగీకార కవిత్వవైభవ,
యమరనార్యతనూభవ, సౌజన్యజేయ, సూరయ
నామధేయ ప్రణీతంబైన, రాఘవపాండ
వీయంబునందుఁ ద్వితీయాశ్వాసము.

అ. బ్రధ్నకోటీ = పలువురు సూర్యులతోడ, సమభ్రాజి = సమా
నముగా ప్రకాశించునట్టి, తేజోఘనా = తేజస్సుచే దట్టమైనవాడా! బుధ్న
భావ = మూలభావముయొక్క, ఆప్తి = పొందికచేత, సంపుష్ట =
పోషింపబడిన, సృష్టిద్రుమా = సృష్టియనెడి వృక్షమును గలవాడా! ఋధ్న

వత్, బోధ=వృద్ధినిగల, జ్ఞానముచేత, సంహృష్యత్ = సంకోపించుచున్న, ఋష్యర్చితా = ఋషులచే నర్చింపఁబడువాఁడా ! గృధ్నతా = కోరికను, పూర్వక = ముందుగాఁ గల్గుటచే, ఆకృష్ట = ఆకర్షింపఁబడిన, శిష్ట = పెద్దలచేతి, అర్చనా = పూజ గలవాఁడా !

తా. అనేకసూర్య సమప్రకాశయుక్తుఁడా, మూలభావాప్తిచే బోపింపఁబడిన సృష్టియనెడి వృక్షముగలవాఁడా, జ్ఞానాధిక్యమున నంతోపించుచుండు ఋషులచే నర్చింపఁబడినవాఁడా, కోరిక గల్గుటచేఁ తెద్దలచే నంగీకరింపఁబడి పూజింపఁబడువాఁడా.

పై మూఁడుపద్యములు నాశ్వాసాంతరూపములు.

గద్యము. ఇది శ్రీహయగ్రీవకరుణావల్గభసారస్వతసారో, భయభాషాకవిత్వ తత్త్వజ్ఞ, చెన్నపురీ విశ్వవిద్యాలయ సమాసాదిత విద్యద్విరుదాంచిత, కవికులతీలక, భారద్వాజ గోత్రపవిత్ర, శ్రీ శ్రీనివాసాచార్యతనూజ, మంగమాంబాగర్భశుక్తి ముక్తాఫల, భాష్యకార కవివిరచితంబైన, కవిభావ ప్రకాశికాసూఖ్యంబగు రాఘవపాండవీయవ్యాఖ్య యందు ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీ ర మ్మ.

రాఘవపాండవీయము.

తృ తీ యా శ్వా స ము.

మద్గారీపరమ

ప్రేమాస్పద యాకువీటిగ పెదవేంకటధీ

ధామ సదాలనదనదృ

గూమ విరూపాక్ష హేమకూటాధ్యక్షా. 1

అవతారిక. ఆశ్వాసాదిని గృహిపతియగు విరూపాక్ష దేవునిని జేర్చొనుచున్నాఁడు.

అర్థము. శ్రీమత్ ... ఆస్పద ; శ్రీమత్ = సంపదగల, గారీ = పార్వతియొక్క, పరమప్రేమ = శ్రేష్ఠమగు ప్రేమకు, ఆస్పద = స్థానమగు. వాఁడా, ఆకువీటి ... ధామ ; ఆకువీటి = ఆకువీడునంకముగాఁగల, పెదవేంకట = పెదవేంకటాద్రియొక్క, ధీ = బుద్ధిని, ధామ = ఉనికిపట్టుగాఁగలవాఁడా, సదా.....భూమ ; సదా = ఎల్లప్పుడు, లనత్ = ప్రకాశించుచుండు, అనదృక్ = సాటిలేని, భూమ = మహిమగలవాఁడా, హేమకూటాధ్యక్షా = హేమకూటమునకు నాయకుడగువాఁడా, విరూపాక్ష = విరూపాక్షనామముగల యో పరమశివుఁడా, అవధరింపుమని ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తాత్పర్యము సులభము.

“శ్రీమద్దారి” ఇటఁ బార్వతికి సంపద్యుక్తి శోభాస్పదత్వమయగును. శ్రీమచ్ఛబ్దము గౌరీవిశేషణమగునేని శివునిచే భార్యగా నంగీకృత యగుట కతమునఁ గలిగిన కాంతి యుక్తత యని భావము. గౌరి యీశ్వరాంగీకృతిచేఁ గాంతియుక్తయయ్యె ననుటకుఁ బార్వత్యవయవ వర్ణనమునఁ గాళి దాసుఁడు కుమార సంభవమున, “ఏతావతా నన్యపమేయశోభి కాంచీగుణ స్థాన మనింది తాయాః ఆరోపితం య ద్గిరిశేన పశ్చా దనన్యనారీ కమనీయ మంకం” అని చెప్పటయే ప్రమాణము.

శ్రీమచ్ఛబ్దము విరూపాక్షునకు విశేషణము గావించునెడల శ్రీమంతుఁడును, గౌరీ ప్రేమాస్పదుఁడునని విశేషణోభయపదమగును. అప్పుడు శివునకు సంపద్యుక్తి యేమిటన ? అర్థనారీశ్వరుఁడగుటయ యనుట. లక్ష్మీకి దుర్గాది నామములుంట లక్ష్మీగౌరులక భేదముం దెల్పుడు నిది సరియగును. లక్ష్మీకి దుర్గాది నామములుండుటకు, “నవదుర్గాం మహాకాళీం” అని లక్ష్మీస్మృతిరకతమునఁ గలదు.

“భూమ.” ఇట నిమనిచ్ ప్రత్యయముయొక్క యికార లోపమున కును, బహుశబ్దమునకు భూ అనునాదేశము గల్గుటకును ; “పృథ్వాదిభ్య ఇమనిచ్, బహో ర్లోపో భూదబహోః.” సిద్ధాంతకాముది.

“ఆకువీటి.” ఇటవీడుశబ్ద మాపవిభక్తికాంత మగుటచే “టి” అను నౌప విభక్తిక ప్రత్యయము వచ్చెను.

వ. అవధరింపు మట్లు రంజిల్లుచున్న యయ్యతీంద్ర సామ్రాజ్య ధౌరేయుండు. 2

రామాయణ. అవధరింపుము, అట్లు, రంజిల్లుచున్న = ప్రకాశించుచున్న, ఆ+అతీంద్ర = ఇంద్రునతిక్రమించిన, సామ్రాజ్య, ధౌరేయుండు = భారవాహియగువాఁడు, దశరథుఁడనుట.

భారత. అవధరింపుము, అట్లు, రంజిల్లుచున్న, యతీంద్రసామ్రాజ్య
ధౌరేయుండు = మునీశ్వరోత్తముండు, నారదుండనుట.

తాత్పర్యమునుగమము. ఇట్లనియె ననిముందన్వయము.

“రంజిల్లు.” ఇంచుక్కునకు ద్విత్వలకారము వచ్చుటకు; రంజితి
ఘట్యాదీనాం బిందో శ్చస్యాపిలావుభౌభవతః.” అంద్ర శబ్దచింతామణి,
“అ+అతీంద్ర. ఇటరేఫోష్ఠేతరాసంయుక్తహల్లు పరమగుటచేఁ ద్రికమునకు
ప్రాస్వతయు హల్లునకు ద్విత్వమును గలిగెను.

తే. అతిశుభార్థసంపత్పదం శ బై నవనుధ
మహిమ నేలుచు వాత్సల్యమధురిమమున
నతని నలరింపుచును బ్రయం శ బగునభాజ
నప్రధానహితోక్తిబృందమున సంత.

3

రామాయణ. అతిశుభ.....పదంబైన; అతిశుభ=మిక్కిలి మంగ
ళకరమైన, అర్థసంపత్ = ద్రవ్యసమృద్ధికి, పదంబైన = ఉనికిపట్టైన,
వసుధ = భూమిని, మహిమన్ = గొప్పతనముచే, ఏలుచున్ = రక్షిం
పుచు, వాత్సల్యమధురిమమునన్ = ప్రీతిహధుర్యముచేతను, ప్రియంబగు =
ప్రీతికరమగు, సభాజన.....హితోక్తి; సభాజన = సభలోనిజనుల
యొక్కయు, ప్రధాన = మంత్రులయొక్కయు, హితోక్తిబృందమునన్ =
హితవాక్యసమూహముచే, అతనిన్ = రాముని, అలరింపుచును = సంతో
షింపఁ జేయుచును,

తా. దశరథుండు వాత్సల్య యుక్తమగు నితోక్తిచేతను సభాజన
ప్రధానాదుల యుక్తులచేతను రాముని సంతోషింపఁజేయుచు,

ఇట సతీంద్ర సామ్రాజ్య ధౌరేయుండునకర్త పూర్వపదము నుండి
యధ్యాహార్య మగుచున్నది. ఇట్లనియె నని ముందరికన్వయము.

“మధురిమ”. “స్వాదుప్రియాతు మధురా.” అమరము.

భారత. అతిశుభార్థ.....పదంబైన; అతిశుభ, అర్థసంపత్ = భావ
పుష్టమగు, పదంబై = వాక్యముగలదయి, నవ = నూతనమైన, సుధ =
అమృతముయొక్క, మహిమను, ఏలుచున్ = తానుపాలించుచు, అతి
క్రాంతామృత మహిమయనుట. వాత్సల్యమధురిమమునన్, ప్రియంబగు,
సభాజన = బహుమానమే, ప్రధాన = ముఖ్యముగాఁగల, హితోక్తిబృంద
ములచేతన్, ఆతనిన్ = ఆధర్మరాజును, అలరింపుచున్.

తా. ఆనారదుఁడు మంగళకరములై భావపుష్టిగల వాక్యములుగల్గి
యతిక్రాంతామృత మహిమయగు ప్రీతిమాధుర్యమునను, ప్రియగౌరములు
ముఖ్యముగాఁగల హితోక్తి జాలములచేతను ధర్మజుని సంతసింపఁజేయుచు.
యతీంద్రసామ్రాజ్య ధారేయుండని పూర్వపద్యమునుండి కర్త యధ్యా
హర్యము. ఇట్లనియెనని ముందరనన్వయము.

“శుభ.” “శ్వశ్రేష్ఠయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభం”
అమరము.

ఇట్లఁ బదమనునది సుప్తిజన్మమగునదే కాని పలుకని యర్థమునేయఁ
దగదు. మాట యని యర్థము గావించిన శుభార్థసంపదగలుగదు.

“మహిమ.” ఇటమహచ్ఛబ్దముపై నిమనిచ్ పచ్చుటకు “పృథ్వా
దిభ్యః ఇమనిచ్.” సిద్ధాంతకాముది.

“మధురిమ.” “వర్ణదృఢాది భ్యష్ట్యిచ్చు.” సిద్ధాంతకాముది.

“సభాజన.” “ఆనందన సభాజనే.” అమరము.

వ. ఇట్లనియె.

4

స్పష్టము.

క. క్రమమున ధరణీభరణ

క్షమమగుతద్ధర్మనీతిరచాతుర్యవిశే

షమశేష మరసి యధిక

ప్రమదుడయి ప్రసంగవశతః రప్పించి తగన్.

5

రామాయణ. క్రమమునక = వరుసగా, ధరణీ....క్షమము ; అగు; ధరణీభరణ = భూభరణమునకు, క్షమము+అగు = యోగ్యమగు, తత్....విశేషము ; తత్ = ఆరామునియొక్క, ధర్మనీతి = ధర్మపురస్కృతమగు నీతియొక్క, చాతుర్యవిశేషము = సామర్థ్యవిశేషము, అశేషము = శేషములేకుండునట్లు, అంతయుననుట. అరసి = విచారించి, అధికప్రమదుండయి = మిక్కిలి సంతోషము గలవాడయి, [ఇట రాముని ధర్మనీతి విచారము ప్రమదోద్భవమునకుఁ గారణమయ్యె నని భావము.] ప్రసంగవశతక = ప్రస్తావనముగా, తగక, రప్పించి = రావించి, [ఇట ధర్మనీతి విశేషమును బ్రసంగవశమున రావించి యని యన్వయము.

తా. దశరథుఁడు భూభరణక్షమమగు రాముని ధర్మపూర్వక నీతి విశేష విచారమున నానందితుఁడై ప్రజలయొద్ద నానీతివిశేషము ప్రస్తావనమున రావించి.

భారత. క్రమమునక, ధరణీభరణ క్షమమగు, తత్, ధర్మ=అధర్మజునియొక్క, నీతి = రాజనీతియొక్క, చాతుర్యవిశేషము, అశేషము, అరసి = అంతయు విచారించి, అధికప్రమదుండయి = మిక్కిలి సంతోషము గలవాడయి, తగక, ప్రసంగవశతక, రావించి.

తా. నారదుఁడు భూభరణక్షమమగు ధర్మజుని నీతి విశేషమును విచారించి యానందించి ప్రస్తావనమున దానిరావించి.

“ధర్మ.” “ధర్మోస్త్ర పుణ్యేసామాన్య భావయోః. దావన్యాయా ధ్వరాహింసా యజ్ఞాచారయమేషు.” నానార్థరత్నమాల. కావున ధర్మశబ్దము యమవాచియైనను యమపుత్రుఁ డగుటచే నీతనికిని ధర్మరాజును వ్యవహారము కలిగెను.

“ప్రమద.” “మత్ప్రీతిః ప్రమదోహర్షః.” అమరము.

సీ. బంధురంజనరామభద్ర ధర్మాత్మజ
యైశ్వర్యశోభిత యన్వయైక

పావన పాండురాజీ వరమాధుర్య
 శోభన నయనవశసుప్రతాప
 నిర్మలప్రాధివి శ నీతత్వవిజ్ఞాన
 సౌశీల్యశౌర్యాదిసద్గుణములు
 విని యుబ్బుచున్నవాఁ శ డనుమోదగరిమఁడ
 త్రేయరణజేసి యే శ దివిరి నిన్నుఁ

గీ. బనిచెదనమ స్తమహిరాజ్య శ పాలనము గ
 రంబు నుతికెక్కఁ జేయుము శ రాజసూయ
 మానచంద్రికాస్ఫూర్తియుఁ శ బోనికీర్తి
 మున్నుగాఁ బర్వి కకుబంతశములఁ దలిర్ప.

6

అవతారిక. ఈ రాముని సంబోధించి దశరథుఁ డీవాక్యములు పలుకుచున్నాఁడు.

రామాయణ. బంధురంజన = చుట్టముల నలంకరించెడి. వాఁడా, రామభద్ర = రామచంద్రుఁడా, ధర్మాత్మ = పుణ్యాత్ముఁడగు వాఁడా, విశ్వర్య, శోభిత = లక్ష్మీచేఁ బ్రకాశించువాఁడా, జయలక్ష్మీచే శోభితుఁడాయనట; అన్వయ+ఏకపావన = వింశమును ముఖ్యముగాఁ బవిత్రముసేయువాఁడా, పాండు.....నయన; పాండు = తెల్లని వన్నెగల, రాజీవ = తామరయొక్క, రమాధుర్య = కాంతిపహించిన, శోభననయన = అందమగు కన్నులు గలవాఁడా, పసుప్రతాప = అష్టవసువులప్రతాపమువంటి ప్రతాపము గలవాఁడా, నిర్మలప్రాధివి = కళంకములేని ప్రజ్ఞగలవాడవు, నీ..... సద్గుణములు; నీ = నీయొక్క, తత్వ, విజ్ఞాన = పరబ్రహ్మజ్ఞానమును, సౌశీల్య = సద్వర్తనమును, శౌర్య = పరాక్రమము, అది = ఇవి మొదలు గాఁగల, సద్గుణములు, విని = నీ యీ గుణములాలకించి, మోదగరిమఁ = సంతోషాతిశయముచే, ఉబ్బుచున్నవాడను, తత్ప్రేరణఁ

జేసి = ఆ సద్గుణముల ప్రేరేపణచేత, ఏక = నేను, తివిరి = ప్రయత్నించి, నిన్నుకొ, పనిచెదకొ = ఆజ్ఞాపించెదను, సమస్త.....పాలనము; సమస్తమహిరాజ్య = సమస్తభూమండలము యొక్క, పాలనము = ఏలుట, కరంబు = మిక్కిలి, సుతికక్కన్ = స్తోత్రపాత్రమగులాగున, రాజ.....పోని; రాజ = చంద్రునిచే, సూయమాన = సృజింపఁబడుచుండు, [ఇటు వర్తమానార్థకత్వము నూత్నతా పాదనార్థమని యెఱుఁగునది.] చంద్రికాస్ఫుర్తియుకొ పోని = వెన్నెల నిగ్గుంబోలేడి, కీర్తి = యశము, మున్నుగాకొ పర్వి = ముందుగా వ్యాపించి, కవబంతములకొ = దిగంతముల, తలిర్పకొ = తేజరిల్లగా, ఏలుము = పాలింపుము.

తా. బంధురంజనుడవై, ధర్మాత్ముడవయి, జయలక్ష్మీసమేతుడవై, కులపావనుడవయి, రాజీవాత్ముడవై, పరాక్రమవంతుడవయి, శుద్ధప్రజ్ఞుడవైన నీ పరబ్రహ్మజ్ఞున సద్వర్తన పరాక్రమాది సద్గుణములు విని మిక్కిలి సంతసించి యాగుణములు ప్రేరేపించుటచే నిన్నాజ్ఞాపించుచున్నాడను. నీకీర్తి దిగంతములవఱకు వ్యాపింప నీవు రాజ్యపాలన మొనర్చుము.

“రామభద్ర.” మయూరవ్యంసకాదులవలె విశేష్యపూర్వపద కర్మధారయమిది యగును. “మయూరవ్యంసకాదయశ్చ.” సిద్ధాంతకాముది.

“మాధుర్య” ఇది మధురముయొక్క భావార్థకము. “గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ.” సిద్ధాంతకాముది.

నిర్మలప్రాడివి నీతత్వవిజ్ఞానయను స్థలమునఁ గొందఱు రామాయణార్థమునఁ దస్యభావస్తత్వమ్మని తకారద్విత్వమును, భారతార్థమునఁ విసీతత్వ యని తకారద్విత్వరహితరూపమును నిట్లు రెండు విధములగుట క్లేషమూలకమగు నిర్భంధమునఁ గల్గెనని యభిప్రాయపడెదరు. కాని ఇటఁ దత్వవిజ్ఞానము పరబ్రహ్మజ్ఞానమని రామాయణార్థమున నగును. అప్పుడు తకారద్విత్వము లేదు. “తత్వంవిలం బమానే స్యాత్స్వరూపేపరమాత్మని” యని నానార్థరత్నమాలయందు ద్విత్వరహితరూపమును గనుపట్టుచున్నది.

ముద్దరాజురామన్న, “తత్వ = సిద్ధాంతమైన” అని యర్థముగావించుటచే నట్టిసంశయము గల్గెను. కాని పరబ్రహ్మజ్ఞానమనుటయే యట సమంజ సమగును.

“రాజ” చంద్రుడనుటకు. “రాజా నృపే తాలభేదే పతా క్షత్రియ చంద్రయోః” నానార్థరత్నమాల.

“స్ఫూర్తియుఁబోని” ఇది వదర్థకము “అట్టిపోని, బోఁటి, వంటి శబ్దములు వదర్థకములు.” ప్రౌఢవ్యాకరణము.

“మహిరాజ్య.” ఇటమహిరాజ్య శబ్దము సాధ్యసమానమై యిట్టి రూపమునందెను.

భారత. బంధురంజన, [ఇట హేత్వర్థమునఁ దృతీయ.] రామ = మనోజ్ఞమగువాఁడా, భద్ర = శుభములుగలవాఁడా, ధర్మాత్మజ = ధర్మపుత్రుఁడా, విశ్వర్య = సంపదలవలన, శోభిత = ప్రకాశించువాఁడా, అన్వయ+ఏకపావన, [ఇంతవఱకు ధర్మజుని సంబోధించుట యగును.] పాండురాజు, ఈ పర.....సద్గుణములు; ఈ, పర = శ్రేష్ఠమైన, మాధుర్య = ప్రియత్వమును, శోభననయ = మంగళకరమగు నీతియు, నవ = నూతనమగు, సుప్రతాప = మంచి పరాక్రమము, నిర్మలప్రాధి, వినీతత్వ = వినయయుక్తుఁడగుట, విజ్ఞాన, సౌశీల్య, శౌర్యాది సద్గుణములు, విని = శౌర్యము మొదలగువానిని విని, అనుమోదగరిమఁ = సంతోషాతిశయముతో, ఉబ్బుచున్నవాఁడు, ఏను, తత్ = ఆగుణములయొక్క ప్రేరణఁ జేసి, తివిరి, నిన్ను, పనిచెదఁ = ఆజ్ఞాపించెదను, సమస్త మహిరాజ్య పాలనము, కరంబు, సంతకెక్కఁ = భూపరిపాలనము మిక్కిలి స్తుత్యర్హమగునట్లు, చంద్రికాస్ఫూర్తియుఁబోని, కీర్తి = వెన్నెలయొక్క కాంతిని బోలిన యశము, మున్నగాఁ, పర్వి = ముందరవ్యాపించి, కథబంతములఁ, తలిర్పఁ = రంజిల్లఁగా, రాజనూయము = రాజనూయయాగము, చేయుము. ఆన = ఇది నీతండ్రియాజ్ఞ.

తా. ధర్మతనూజ ! నీతండ్రిపాండు మహారాజు నీదగు మాధుర్యాది గుణగణముల నాకర్ణించి యెక్కుడు ముదముగొన్నవాఁడు. ఆతని ప్రేరణచే నేనిప్పుడు నిన్నాజ్ఞాపించువాఁడను. సర్వజనస్తుత్వర్థముగ భూపాలన మొనర్చుచు వెన్నెలవలె బ్రకాశించు నీకీర్తి దిగంతములవఱకు వ్యాపించు లాగున రాజసూయయాగము గావింపుము. ఇది నీతండ్రియాజ్ఞ సుమా.

ముద్దరాజురామన్న ఇట “అన కీర్తికంటె మున్నుగాఁదలిర్ప రాజ సూయముచేయు”మని యర్థముగావించి ‘కీర్తి మున్నుగా’ అని సమస్త పదముగావించెను. కాని రాజులజయించి యావల రాజసూయము జరుపవలసి యుంట రాజ విజయ జాతకీర్తి దిగంతములవఱకు వ్యాపింపఁజేసి యావలరాజ సూయయాగ మాచరింపుమనుట యుక్తతరము కావున ‘కీర్తిమున్నుగా’ అని వ్యస్తపదముగానే యుండనగును. ఇదియే కవియాశయముగనుండును. చెప్పవలయు నవన్నియుఁ జెప్పి యావల “నిది నీతండ్రియాజ్ఞ” యనిననే పూర్వోక్తము లవిలంఘ్యములను నర్థమును గోచరించును.

“రామ.” మనోజ్ఞమని యర్థము గల్గుటకు. “రమక్రీడాయాం.” అను ధాతువువలనఁ గలుగుటయే కారణమగుచున్నది. మఱియు ; “రామః బలరామే, రాఘవే, పరశరామే, వృకమారకమృగే, త్రిసంజ్ఞాయాం, జాతధాతక్యాం, కామశాస్త్రీ ప్రవీణస్త్రియాం, చక్రవర్తిన్యాం, కుష్మే, వాస్తుకే, హింగుళ్యాం, విష్ణే, మనోజ్ఞే, నీలే, శ్వేతే, గారీ లక్ష్మీవాణీ రంభాసు, చతుర్ముఖే, శిల్పే, స్థవీరే, రతీదేవ్యాం” అని శబ్దార్థకల్పతరు వునఁ దెల్పఁబడెను.

“పాండురాజీవరమాధుర్య.” ఇట భారతార్థమున ‘రాజు’ అని దంత్యముగను రామాయణార్థమున ‘రాజీవ’ యని తాలవ్యముగను నుచ్చారణము గలుగుటకు, “ఒకానొకచోజకారంబు భయంబునగు” నని నీతా రామచార్యులు నుడివిరి.

“కుకుప్.” “దిశస్తుకకుభఃకాష్టాః.” అమరము.

క. అనుటయు ముకుళితకరుఁడై

యనఘా ! మది నవధరింపు శ్రీ మంతటి శక్తుం

డనె ? యే నొండొకపని నా

కనుగ్రహింపు మన మఱియు శ్రీ నతఁ డిట్లనియెన్. 7

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అనుటయున్ = అని చెప్పటయు [దశరథుఁ డిట్లు చెప్పటయు, నారదుఁ డిట్లు చెప్పటయు నని క్రమముగ నుభయార్థములందు నన్వయము.] ముకుళితకరుఁడై = మోడ్చు చేతులు గలవాఁడై, [రాముఁడు, ముకుళితకరుఁడై ధర్మజుఁడు ముకుళిత కరుఁడై అని యుభయార్థములందు నన్వయము గావించునది.] అనఘా = పాపరహితుఁడా, మదిన్ = మనసునందు, అవధరింపుము = చక్కఁగాఁ దలఁపోయియు, ఏన్ = నేను, అంతటిశక్తుండనే = నీవు వచియించిన కార్యము చేయఁజాలునంతటి శక్తుండనా, [రాజ్యభారము విహించునంతటి శక్తిసంపన్నుండనా, రాజసూయయాగము చేయునంతటిశక్తి సంపన్నుండ నాయని యన్వయ.] ఒండు + ఒకపని = ఇంకనేపనినైనను, నాకున్, అను గ్రహింపుము = నాకానతిమ్ము, అనన్ = అనఁగా, మఱియున్, అతఁడు [దశరథుఁడు, నారదుఁడు] ఇట్లనియెన్.

తా. అని యానతీయఁగా ముకుళితనాస్తుఁడై నేనంతటి పనిచేయ సమర్థుడనా, నాకింకేపనినే నానతిమ్ము అని చెప్పఁగా మఱియు నతఁ డిట్లనియెను.

చ. జనకునిధూజ్ఞ యన్ననవి

చార్యముమున్నిదియెన్నిచూడుమా

యనయమునన్నిధిన్ నిను స

మర్థతరుండనినిశ్చయించి పం

చినపని దీనినీవు దగఁ

జేయసదాత్త సుధర్మతః సుఖం

బునహరికొల్వొనర్తునని

పూనినవాఁడనయంబుబుద్ధిలోన్.

8

రామాయణ. జనకునియాజ్ఞ, అన్నఁ = తండ్రియాజ్ఞ యనినచో, అవిచార్యము = విచారింపఁదగినదికాదు, అవశ్యక ర్తవ్యమగునదనుట; మున్ను = ముందు, ఇది = తండ్రియాజ్ఞ మీఱరానిదను నీవిషయము, ఎన్ని, చూడుమా = ఆలోచించి చూడుమా, ఆయము = ఎల్లప్పుడును, సత్ + నిధిఁ = సత్పురుషులకునిధి యగు, నినుఁ, సమర్థతరుండు = మిక్కిలి సామర్థ్యవంతుఁడవు, అని, నిశ్చయించి, పంచిన పని = ఆజ్ఞాపించిన పనియగును, దీనిఁ = ఇక్కార్యమును, నీవు, తగఁ, చేయఁ = నీవుచేయఁగా, సదా = ఎల్లప్పుడును, ఆత్త = స్వీకరింపఁబడిన, సుధర్మతఁ = లెస్సయగు ధర్మము గలుగుటచే, సుఖంబునఁ = సుఖముగా, హరికొల్వొ = విష్ణుసేవ, ఒనర్తుఁ = చేయుదును, అని, బుద్ధిలోఁ = మనస్సున, నయంబు = ఈవ్యాయమును, పూనినవాఁడఁ = వహించినవాఁడను.

తా. తండ్రియాజ్ఞను గుఱించి యుక్తాయుక్త విచారము తగదు అనుటను ముందుఁదలఁపునకుఁ దెచ్చికొనుము, సత్పురుషులకు నీవు నిధివనియు, సమర్థతరుండవనియుఁ దలఁచియే నీకీర్ణాభరణాజ్ఞ యిచ్చితిని, నీవట్లునర్చిన నింక నేను హరిభజనసేయుచు సుఖముండెదనని భావించుచున్నాఁడను.

భారత. జనకునియాజ్ఞ, అన్నఁ, అవిచార్యము = ఆలోచింపఁదగినది, మున్ను, ఇది ఎన్నిచూడుము, ఆయను = నీతండ్రియగు నాపాండురాజు, యమునన్నిధిఁ = యమునెదుట, నినుఁ, సమర్థతరుండని, నిశ్చయించి, పంచినపని = ఆజ్ఞాపించిన కార్యము, దీనిఁ, నీవు, తగఁ, చేయఁ = ఈ యాగమును నీవు తగునట్లు చేయఁగా, సదా, ఆత్త, సుధర్మతఁ = పొందఁబడిన దేవసభగలవాఁడగుటచేత, దేవసభనుపొంది యని భావము.

హరికొబ్బ, ఇంద్రుని నేవ, ఒనర్తునని = చేయుదునని, బుద్ధిలోక = మనస్సులో, అనయంబుక, పూనినవాడు.

తా. ధర్మతనూజా ! తండ్రియానతిమితరానిదనుట ప్రథమమునఁ మదిం దలఁచిచూడుము. నీవు రాజసూయముచేయఁదగు వాఁడవనియ మునిసమీపమున నీతండ్రి నిశ్చయించియే యాయాజ్ఞ చేసి యున్నాఁడు. ఇది నీవు చేసిన యెడలఁ దా నింద్రసభకరుడెంచి యెల్లప్పుడు నాతని నేవ నేయుచుండువాఁడ నని నీతండ్రి పూనియున్నాఁడు.

“సుధర్మ” “స్వాత్మధర్మా దేవసభా” అమరము.

“ఆయన” దీనిరూపనిష్పత్తి ఆ + అన్న ; అన్నలోన నకారలోప ముగల్గిన, ఆ + అన = ఆయన. ‘ఆ’ కళయగుటచే నచ్చుపరమగు నపుడు యడాగమము గల్గెను.

క. జనులందఱు నీయం ద

త్యనురాగముకలిమి నెఱపెదరున త్త్వమహా

త్త్వనిరూఢిఁ బొల్పెనఁగునీ

యనుజులు భవదీయశాసనైకాయత్తుల్.

9

రామాయణ భారతార్థములు సమము. జనులందఱు = ఎల్ల జనులును, నీయండుక = నీవిషయమున, అత్యనురాగము కలిమిక = మిక్కిలి ప్రీతిగలిగియుండుటను, నెఱపెదరు = జరిపెదరు, సత్త్వ... నిరూఢిక ; సత్త్వ = బలమువలని, మహత్త్వి = మహిమవలని, నిరూఢిక = పెంపుచే, పొల్పు, ఎసఁగు = అందగించుచుండు, నీయనుజులు = నీతమ్ములు, [రామాయణ పర్యాయమున భరతలక్ష్మణ శత్రుఘ్నులనియు, భారత పర్యాయమున, భీమాద్జున నకులసహదేవులనియు నన్వయము.] భవదీయ = నీదగు, శాసన + ఏకాయత్తుల్ = ఆజ్ఞయందాసక్తి కలవారు, ఆజ్ఞకులోఁ బడినవారనుట.

తా. జనులందఱు నీయందత్యంత ప్రీతిగలిగియున్నారు. బలాధికులగు నీసోదరులు నీమాట జవదాటక నీకులోబడియున్నారు.

ఇటుఁ గొన్నిగ్రంథములలో 'సత్వ' యనియుఁ గొన్నింట మహత్వ యనియు దకారద్విత్యరహిత రూపములు గానవచ్చెడిని. కానియస్మత్పరిశోధితములగు వ్రాత ప్రతులలో నీరెంటను దకారద్విత్యము గన్పట్టుచున్నది. విశ్వప్రకాశమున "సత్త్వంగుణే పికాచాదా బలే ద్రవ్యస్వభావయోః." అనియు, నామలింగాను కాననమున "ద్రవ్యాను వ్యవసాయేషు సత్త్వమ్స్త్రీషుజంతుషు." అనియు, తకార ద్విత్యసహితముగనే కనుపట్టుచున్నది. "సతోభావస్సత్త్వం" అని వ్యుత్పత్తియు నగుచున్నది. ఇట్లే, మహతోభావః మహత్త్వం" అని వ్యుత్పత్తియగుటచే రెంటను దకారద్విత్యముండవలయుట యావశ్యకము.

వ. కావున నమ్మహాకార్యంబు నిర్వహింప.

10

. సులభము.

గీ. అనఘ నీవె తగుదు १ వనివారితనయాద

రాచితిఁగడునొప్ప १ నాయతిశుభ

గుణవతుఁ డనిపించుకొని నిజేచ్ఛఁజనని

యత్యుదారుఁ డఖిల १ కృత్యవిదుఁడు.

11

అవతారిక. ఇది మొదలు "క్షిప్తయించు కంతయునను పద్యము వఱకు దశరథుఁడు రామునకు నీతి సుపదేశించుచున్నాఁడు.

రామాయణ. అనఘ = పాపరహితుఁడగునో రామచంద్ర, అని వారిత..... ఔచితిన్; అనివారిత=అడ్డగింపరాని, నయ=నీతియొక్క, అదర = అమితమైన, ఔచితిఁ = ఔచిత్యముచే, కడుఁ = మిక్కిలి, ఒప్పఁ = ఒప్పుటచే, నీవ, తగుదువు = నీవేతగినవాఁడవొదువు, ఆయతి. . . . వశుఁడు; ఆయతి = ఉత్తరకాలఫలముచేత, శుభ = మంగళము

లగు, గుణ = గుణములకు, కల్యాణగుణములకనుట. వశుఁడవు = అధీనమైనవాఁడవు, అనిపించుకొని, నిజేచ్ఛన్ = తన యిష్టానుసారము, చనని = నడవకుండునట్టి, అత్యుదారుఁడు = మిక్కిలి సమర్థుఁడవు, అఖిలకృత్యవిదుఁడు = సర్వకార్యముల నెఱిగినవాఁడవు. నీవు సద్గుణ యుక్తుఁడవౌట సర్వకార్యముల నెఱుంగుదువనుట.

తా, నీత్యాదులచే నొప్పారియుండుటకు నీవే తగుదువు. భావికాలమీన శుభదములగు సర్వకల్యాణగుణగణ పరిపూర్ణుడవని భ్యాతిగడించినవాఁడవు, కావున సర్వకార్యములు నీ యిచ్ఛానుసారము మెలఁగుటచే వానినంతయు నెఱిగియుండువాఁడవు.

“అదర” దర, కొంచెము, అదర, కొంచెము గాకుండుట, విస్తారమనుట. “దర” కొంచెమనుటకు; “ఈషదర్థే దరంస్సృతం,” అమరము.

“ఆయతి” భావికాలమనుటకు; “ఉత్తరఃకాల ఆయతిః” అమరము.

భారత. అనఘ, నీవే, తగుదువు = ఈ రాజసూయము నిర్వర్తింప నీవే తగుదువు, అని = పలికి, వారి...జౌచితిన్ ; వారి = పాండవుల యొక్కయు, తన = తనయొక్కయు (నారదునియొక్క) ఆదర + జౌచితిన్ = ఆదరముయొక్క యుచితత్వముచే, కడున్, ఒప్పున్, శుభగుణ వశుఁడు = సద్గుణములకు వశుఁడు అనిపించుకొని ఆయతి = ఆమూని, నారదుఁడనుట; నిజేచ్ఛన్, చనన్ = వెడలఁగా, నియతి = విధిచే, పిత్రాజ్ఞారూపవిధిచే ననుట; ఉదారుఁడు = గొప్పవాఁడు, అఖిలకృత్యవిదుఁడు = సర్వకార్యపరిజ్ఞాత.

తా. ధర్మాత్మజ, నీవేతగుదువనిపలికి పాండవుల గౌరవమునకుఁ బాత్రుఁడయి నారదుఁడు తనయిష్టానుసారమరిగెను. అంత నఖిల వేదియగు ధర్మరాజు. ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

“నియతి” నియమమన్నందులకు; “నియతిన్నియమందైవే” అమరము.

“అనిపించుకొని.” ఇది ప్రేరణార్థకము.

“నిజేచ్ఛ” “ఆద్యుణి” గుణసంధి.

గీ. ఆయవనివరేణ్యుఁ ॥ డాయాగమవ్యయా

గమనముచితధర్మగతి నడుపుట

కై జయింపవలయు ॥ నాశలనన్నింటి

ననికృతిజనగోష్ఠి ॥ నాకళించి.

12

రామాయణ. ఆయవనివరేణ్యుఁడు = అట్టి రాజశ్రేష్ఠుఁడు, ఆయ+ ఆగమ = రాఁబడికి, వ్యయ = సెలవుకు, ఆగమ...గతి, ఆగమ = రాఁబడికి, సముచిత = తగినట్లు, ధర్మగతి = ధర్మవర్తనమును, నడుపుటకై = జరుపుటకొఱకు, అనికృత = శతత్వములేని, కపటరహితులనుట. జనగోష్ఠి = జనులతోడి గోష్ఠిచే, ఆకళించి = తెలిసికొని, ఆయ వ్యయాచి త్యాదుల నెఱింగియునుట; ఆశలక, అన్నింటిక = సర్వాపేక్షల, జయింపవలయును, ఆకారహితుడై యుండవలయువనుట. ఆకారహితుడైన నేయుచితధర్మము లాచరింప సమర్థుడగును.

తా. రాజు తన యాయ వ్యయములను దెలిసి యుచితమగునంత ధర్మకార్యమాచరింప నిష్కపటులగు వారిగోష్ఠి నెఱింగి యాకారహితుడై యుండవగును.

ఇటఁ గొందఱు, ఆ + ఆగమ, వ్యయములనిపద విభాగముగావిం చెదరు కాని తచ్చబ్రుమున కిటబ్రసక్తిలేనందున ఆయ + ఆగమయని పదవి భాగముగావిందుటయే సమంజసముగా నున్నయది.

నడపుట యని కొన్నియచ్చప్రతులతో నుండినను ప్రాచీకగ్రంథ లములో నడుపుట యని యుండుటనదియే యుక్తమనితోచెడిని.

ఆగమ సముచితముగ ధర్మగతి నడుపుటకు “ఆయంబునందు నాల్గవ భాగమొండె మూడవభాగమొండె నందర్థమొండె, గాని వ్యయము నేయ్యూదు నరపతికిని.” భారతము, సభాపర్వము.

ఇటు రాజనీతిప్రకారము భారతకథ నడుపుటకై తెచ్చిపెట్టుకొనిన దయినను సమయోచితమగులాగునను, తెచ్చిపెట్టుకొనిన దనితోపకుండు లాగునను విద్ధింపుట కవియొక్క చాతుర్యమును బ్రకటింపుచున్నది.

భారత. ఆ యవని ఎరేఁబ్బడు = ఆరాజశ్రేష్ఠుఁడు, ధర్మరాజనుట; అవ్యయ.....గతి; అవ్యయ = నాశములేని, ఆ గమనముచిత = వేదోచితమైన, ధర్మగతి = ధర్మవర్తనమున, ఆయాగము = ఆరాజ సూయయాగమును, నడుపుటకై = చేయుకొఱకు, ఆశల, అన్నింటిక = అన్నిదిక్కులను, జయింపవలయును, అని, దిగ్విజయ మొనర్పవలయునని, కృతిజనగోష్ఠి = పండితగోష్ఠిచే, ఆకలించి = తెలిసికొని.

తా. ధర్మజుఁడు వేదోక్తప్రకారమున రాజసూయయాగము జరుపఁ దలంచి దిగ్విజయము చేయవలయుననుట విద్వజ్జనములమూలమునఁ దెలిసి కొని. “రిపులనేలఁగలిపె” ననుపాతకుఁ గుశకము.

“ఆశ” అపేక్ష, దిక్కుననుటకు, “ఆశాతుదిగీహయోః” నానార్థ రత్నమాల.

“గోష్ఠీ” సమజ్యా పరిషద్గోష్ఠీ సభా సమితి సంసదః.” అమరము.

“గావో నానావిధా వాచః తిష్ఠంత్యత్రేతి గోష్ఠీ. స్థాగతినివృత్తై.” గురుబాల ప్రబోధిక. ఇటు గోష్ఠీశబ్దమునకుఁ బ్రాధాన్యమివ్వసరము దోపదు.

గీ. సత్త్వధర్మకళావిరాజత్ప్రతాప

ఘనుఁడు రాజులలోఁ బెద్ద శ్రీ యనఁగఁజనుప్ర

కృష్ణతనుజరాసంధుఁడు శ్రీ కేవలముని

జేష్ఠకర్మాక్షముం డని శ్రీ యెన్నుమదిని.

13

రామాయణ. సత్త్వ = బలముచేతను, ధర్మకళా = ధర్మకాస్త్రము చేతను, విరాజత్ప్రతాప = బిప్పుచున్న ప్రతాపముచేత, ఘనుఁడు = అధి

కుండైశకాండు, రాజులలో = పెద్దయనఁగఁ, చను = శ్రీయులలో
 సుత్తముఁడనఁ దగియుండును. ప్రకృష్ట = అధికమైన, తను = దేహముయొక్క,
 జరా = ముదిమియొక్క, సంధుండు = సంధానముగలవాఁడు, మిగుల
 వృద్ధుఁ డనుట. (వివక్షికిని.) కేవలము = మిక్కిలి, నిజ + ఇష్ట =
 తనకీష్టమయిన, కర్మ = ప్రయోజనమునందు, అక్షముండు = అసమరుఁడు,
 అని, మదిని ఎన్ను = మనస్సునంచెంచుకొనుము.

తా. ధర్మశాలియును సత్త్వవంతుఁడును నగునపుడే రాజులలో
 పెద్ద యనిపించుకొనును గాన, మిగుల వృద్ధుఁడగుటచేతనా యతనికా
 పెద్దపేరుగలుగును? నేను ముదుసలిగాన రాజ్యపాలనమున కీవే తగుదుఁడని
 భావము.

“సత్త్వధర్మకళా” ముద్దరాజురామన్న సత్త్వకబ్బమునకు బలిమి
 యని యర్థము గావించెను గాని ధర్మకళాకబ్బమునకు ధర్మమని యర్థము
 గావించినపుడు సత్త్వకబ్బమునకు గుణమని యర్థము గావించుటయే సమం
 జస మగును.

“సత్త్వ” కొన్ని ప్రతులలో ‘సత్వ’ అని యున్నది కాని సత్య
 భావ: “సత్త్వ” మ్మని యగుటచే దకార ద్విత్వమే యుండవలయును.

భారత. సత్త్వ...ఘనుఁడు, సత్త్వ = బలిమిచేతను, ధర్మకళా =
 ధనుర్విద్యచేతను, విరాజత్ = ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాప = పరాక్రమము
 చేత, ఘనుఁడు = గొప్పవాఁడు, రాజులలో, పెద్ద యనఁగఁ, చను =
 శ్రీయులలో గొప్పవాఁ డనఁజను, ప్రకృష్టతను = గొప్పతనముచేతను,
 జరాసంధుండు = బృహద్రథతనూజుఁడు, కేవలము = మిక్కిలి, నిజ =
 తనదగు, ఇష్టకర్మ = యాగకర్మమునందు, అక్షముండు = ఓర్వనివాఁడు,
 త్సమారహితుఁ డనుట; అని, ఎన్నుమదిని = తలంచునట్టి మనస్సుచేత.

తా. బలముచేతను ధనుర్విద్యచేతను బ్రకాశించుచుండు శౌర్యము
 చేతను గొప్పవాఁ డగుటచే రాజులలో పేరెన్నిక గాంచినవాఁ డగు జరా

సంధుఁడు స్వీయ యాగము నోర్వఁడని మనస్సునఁ దలఁచినవాఁడై; విహిత సన్మంత్రుఁడగు నను మందరి పద్యముతో నన్వయము.

“జరానంధుఁడు.” పూర్వము బృహద్రథుని భార్యలు రెండుమన్మజ శకలములు దమకు జనించుడు నా శకలములు వెలుపల జాఱవైచిన జర యను రాక్షసి యా శకలముల నొక్కటం జేర్ప నదికిన శిశువయ్యె నను భారతకథ యిట ననుసంధేయము.

“ఇష్టకర్మ.” “ఇష్టంయాగాది కర్మస్యాత్.” అమరము.

“కేవలము నిజేష్టకర్మాత్ముండు.” ఇటఁ గేవలశబ్దము సామాన్య వాచి “కేవలయోధనా, కేవలుఁడే.” అని సోమయాజి ప్రయోగములు గలవు.

గీ. విహితసన్మంత్రుఁ డగుచువిరవేకఘనుఁడు

విహతి లేకొప్పనచ్యుతరవిజయసంయు

తప్రహితభీమసేనోద్ధతిప్రవృద్ధి

చేతరిపునేలఁగలపెను ర సిరులు గొనుచు.

14

రామాయణ. విహిత... అగుచు; విహిత = చేయఁబడిన, సన్మం
త్రుఁడగుచు = ఇష్టజనులతోడఁ జేయఁబడిన యాలోచన గలవాఁ
డగుచు, తనకు గోచరింపని యంశములు మంత్రులు మున్నగువారితోఁ జేరి
యాలోచించునని భావము; వివేకఘనుఁడు = తెలివిచే గొప్పవాఁడు, రాజు
అనుకర్త యధ్యాహార్యము; అచ్యుత...ప్రవృద్ధిచేత; అచ్యుత = జాఱని,
విజయ = జయముతోడ, సంయుత = కూడిన, ప్రహిత = మిక్కిలి హిత
మైన, ప్రకర్షమైన హితమనుట; భీమ = భయంకరమైన, శత్రుభీకర మగున
దనుట; సేన + ఉద్ధతి = సేనలయాధిత్యముయొక్క, ప్రవృద్ధిచేత =
ప్రకర్షమైన వృద్ధిచే, మిక్కిటమగు పెంపుచేననుట, రిపునేలకల = శత్రు
భూమిలో నుండెడి, పెనుసిరులు కొనుచు = విశేషమగు సంపదలను
గ్రహించుచు, విహతి = నాశము, లేక, ఒప్పు.

తా. తనకుఁ దోచని యాలోచనల మంత్రులు మున్నగువారి మూలమున గ్రహించుచుండు జ్ఞానాధికుఁ డగు నరపాణుఁడు జయశీలము లగుచుఁ దన మేలు గోరుచు, కాత్రవ భయంకరములగు నేనల యాధ్యత్యాభివృద్ధిచే శత్రు భూములంగల యైశ్వర్యమెల్లం గ్రహించుచు నొప్పుచుండును.

“విహిత సస్యంత్రుఁ డగుచు.” “ఏలిక యాత్మబుద్ధిఁ దనకించుకఁ దోచని కార్యమాప్తుఁడై, చాల వివేకియైన ఘనసన్నిధి నూహ యొనర్ప నేర్చినం, బోలఁగ నెల్లభంగులను బొందగుచుండు.” పంచతంత్రము.

భారత. విహిత...అగుచు; విహిత = చేయఁబడిన, సస్యంత్రుఁ డగుచు = మంచి యాలోచనగలవాఁ డగుచు, సదాలోచనా పరుఁ డనుట; వివేకఘనఁడు, ధర్మరాజను కర్త యధ్యాహార్యము; విహితలేక = నాశములేక, ఒప్పు, అచ్యుత...ప్రవృద్ధిచేత; అచ్యుత = కృష్ణానితో, విజయ = అర్జునునితో, సంయుత = చేరినట్లుగా, కృష్ణార్జున సహితముగా ననుట; ప్రహిత = పంపఁబడిన, భీమసేన = భీముని, ఉద్ధతి = ప్రహారములయొక్క, ప్రవృద్ధిచేత = మిక్కిటమగు పెంపుచే, సిరులకొనుచు = విజయలక్ష్మిలం గ్రహించుచు, రిపు = శత్రువును, జరాసంధు ననుట; నేలక, కలిపెక = మట్టిఁగలియు లా గొనర్చెను, సంహరించె ననుట.

తా. సదా లోచనాపరుఁడగు ధర్మరాజు కృష్ణార్జున సహితముగా భీము నంపి యతని ప్రహారములచే జరాసంధుని సంహరించి విజయలక్ష్మిం గ్రహించెను.

ఇట సిరులంగొనుచు ననుటలోఁ గొందఱు రామాయణార్థమునందు ఎలె విశ్వర్యము గ్రహించెనని యభిప్రాయపడెదరు కాని విజయలక్ష్మిం గ్రహించెననియే కవి యాశయము. ఇట్లే భీమసేనోద్ధతియను స్థలమునను గొందఱు భీమసేనుని గర్వమని యభిప్రాయపడెదరు కాని భీమసేనుని ప్రహారమనియే కవి యాశయ ముగును.

“ఉద్ధతి.” ఉత్ + హతి = ఉద్ధతి, ఉద్ధతి యని యగుటకు; “వర్గ హల్లులకు హకారము పరమగునపుడు వర్గహల్లు తృతీయాక్షరముగాను, హకారము చతుర్థవర్గముగాను వైకల్పికముగా నగును.” అస్సదీయమగు సంధ విజ్ఞానచంద్రిక.

మ. స్వనిదేశోన్నతి నంతట న్నైఋయుచుఁగ శక్తింజతుర్దిబ్బురేం
ద్రనికాయంబును గెల్చి తమ్ములనమానప్రాప్త విత్తార్పణం
బునదన్వృవశులై నబ్రాహ్మణులతోఁగ బూర్ణార్థారంభుండై
యనఘ శ్రీఃబృథివీశుఁడొప్పెనగురూఢాపూర్వసత్కీర్తితోఁ.

రామాయణ. స్వ...ఉన్నతి; స్వ = తనయొక్క, నిదేశ = ఆజ్ఞయొక్క, ఉన్నతి = మహిమచే, అంతట = ఎల్లెడలను, నైఋయుచు = వ్యాపించుచు, శక్తి = సామర్థ్యముచే, చతుర్దిక్ = నికాయంబును; చతుర్దిక్ = నాల్గుదిక్కులందుఁగల, సర + ఇంద్ర = రాజులయొక్క, నికాయంబును = సమూహమును, గెల్చి = జయించి, తమ్ము, [ఇటఁదమ్ముననుట బ్రాహ్మణుల ననుట.] లసమాన...విత్తార్పణంబున; లసమాన = ఒప్పునట్లుగా, ప్రాప్త = పొందఁబడిన, ధర్మముచే సంపాదించఁబడినదనుట; విత్త + అర్పణంబున = ద్రవ్యమిచ్చుటచేత, తన్వ = తృప్తిపఱుపఁగా, ధర్మవర్తనమున ద్రవ్యార్జనము గావించి యుద్ధానిం బ్రాహ్మణులకుఁ దనియులాగున దానమొనర్చి యనిభావము; దానీకతమన, వశులైన = స్వవశులైన, బ్రాహ్మణులతోఁగ, పూర్ణార్థారంభుండై = పూర్ణములగు యజ్ఞముల ప్రారంభముగలవాఁడయి, అనఘ శ్రీ = పాపరహితమగు శ్రీచే, నిర్మలశ్రీచే ననుట; రూఢ...కీర్తితోఁగ = రూఢ = స్థిరమైన, అపూర్వ = నూతనమైన, వింతయగునదనుట; సత్, కీర్తితోఁగ = మంచికీర్తితో, ఒప్పెనగున్ = మనోజ్ఞుఁడగును.

తా. తనయాజ్ఞ యన్నిస్థలముల వ్యాపించుచుండఁ దనభుజకక్షిని నల్దిక్కులనుండు రాజులం గెల్చి ధర్మార్జితమైన ద్రవ్యముతో బ్రాహ్మణులం

దృష్టిపఱచి వారితోఁగూడి యజ్ఞములవారంభించి సంపత్తిర్తులకు స్థాన మగుచు రాజుండును.

“అంతటా.” సర్వపర్యాయమగు నంతశబ్ద మాపవిభక్తికాంతమై ఇట్టిరూపముదాల్చెను. దీనికియాపవిభక్తికాంతత వైకల్పికమనిగ్రహించునది. “అంతయుదానయై వెలసి,” “అంతకు నొక్కడేగలడు.” అస్సదీయ మగు పద్మావతీపరిణయ నాటకము.

“చతుర్ది జ్ఞరేంద్ర.” “యరోసునాసికేసునాసికేవా,” పాణిని.

“నికాయంబు.” “అధసధర్మిణాం స్యాన్నికాయః” ఆమరము.

భారత. స్వనిదేశోన్నతి, అంతటా, నెఱయుచు, అన్ని స్థలముల వ్యాపించుచు, శక్తి, చతుర్దిక్ + నరేంద్ర, నికాయంబును = నలుదిక్కుల రాజులసమూహమును, గెల్చి, తమ్ములు = భీమాదులు, అసమాన = సాటిలేనట్లుగా, ప్రాప్త, విత్తార్పణంబున, తాముయుద్ధముల విశేషముగాఁ బొందినద్రవ్యమార్జించుటచే ననుట; తన్వ, వశులైన, బ్రాహ్మణులతోఁజేరి, పూర్ణ = పూర్తియైన, ఆధ్వర = యాగముయొక్క, ఆరంభుడై = ప్రారంభముగలవాడయి, సగురు.....కీర్తితో; సగురు = తండ్రితోఁ గూడినట్లుగా, ఊధ = వహింపఁబడిన, అపూర్వ, సత్కీర్తితో = మంచికీర్తితోడ, అనఘశ్రీ, పృథివీశుడు = ధర్మరాజు, ఒప్పె.

తా. తనయాజ్ఞ జగ మెల్ల వ్యాపింపఁగ తమ్ములు నిజబాహు బలమున నర్దిక్కులందలి రాజులంజయించి తెచ్చిన ధనముచే బ్రాహ్మణులం దృష్టి పొందించి, వారిసహాయమున యజ్ఞపరిపూర్తి గావించి జగన్నుత కీర్తియై యైశ్వర్య యుక్తుడై వెలసెను.

“ఒప్పెనగురూధాపూర్వ.” ఇట రామాయణార్థమున ఎనఁగుకాని యర్థమిందువు కల్గుటయు, భారతార్థమున “సగురు” అని యనుస్వారము లోపించుటకును “శ్లేషేనమిందు నిర్బింద్వోచ్చైశ్చ నంకుత్రచిన్నతం.” అధర్వణ కారికావళి.

ఉ. క్లిష్టత యంచుకంతయును శ లేక మనఃప్రమదంబుతోడనా
యిష్టము నిర్వహించి పృథి శ వీశులలోపల సర్వాభీష్టసం
శిష్టిమెయిన్ గరంభానరిశ్చెం దుద ను త్తమపూజచక్రి కు
తక్మష్టత నుర్విలోన సమశ్చేజుడ వీవని పల్కి నెమ్మిత్తోన్.

రామాయణ. క్లిష్టత=శ్లేశత, ఇంచుకంతయును, కొంచెమేనియు,
లేక, మనఃప్రమదంబుతోడన్ = చిత్తసంతుష్టితో, నాయిష్టము=నాకో
రికిని, నిర్వహించి, పృథివీశులలోపలన్ = రాజులలో, అర్హ...సంశిష్టి
మెయిన్, అర్హ = తగిన, భీష్మ = భీకరమైన, సంశిష్టిమెయిన్ = గొప్ప
యాజ్ఞచే, కరంబు = మిక్కిలి, ఒనరి = తగి, అనుత్తమపూజన్ = అత్యు
త్తమపూజను [అవ్యయములక నేకార్థములు గలుగుటచే నిటనిది నిషేధవాచి
గా నేరదు.] చెందుదు = పొందఁగలవు. [లిడ్లాట్టుల వకారమునకు వైకల్పి
కముగా లోపముగల్గుటచే నిట నిట్టిరూపముగల్గెను.] ఈవు = నీవు, ఉర్వి
లోనన్ = భువిని, ఉత్కృష్టతను = శ్రేష్ఠత్వముచే, చక్రికిన్ = విష్ణునకు,
సమశ్చేజుడవు = సమానమగు శేజముగలవాడవు. ఇటఁ దుల్యార్థమునఁ
దృఢీయకుమాటుగా వ్యక్తిగల్గెను.] అని, నెమ్మిత్తోన్ = ప్రీతితో, పల్కి.

తా. శ్లేశరహితుడవై మనస్సంతుష్టితోడ నాకోరికనీడెర్చి రాజు
లలో సమ్యగాజ్ఞా ప్రవర్తనుడవై గొప్పపూజను పొందగలవు. నీవీరాజులలో
శ్రేష్ఠత్వమున విష్ణువుతో సమానమగువాడవని దశరథుఁడు రామునితోఁ
డెప్పి; నడచెనని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

“ఇంచు కంతయును.” ఇటనంతయునునది పరిమాణార్థమున శబ్దము
కడఁజేర్చునట్టి నిపాతము.

“అనుత్తమపూజ.” ఇటననుత్తమశబ్దము పంచమీ బహువ్రీహిగను
గావింపవచ్చును.

భారత. క్లిష్టత, ఇంచుకంతయును, లేక = కొంచెమేనియులేక, మనః
ప్రమదంబుతోడన్ = మనస్సంతోషముతో, ఆయిష్టము=ఆయాజ్ఞకర్మము,
హోమదానాది క్రియలనిభావము ; నిర్వహించి=చేసి, పృథివీశులలోపలన్ =
అచ్చటికి వచ్చినరాజులలోపల, అర్హ...మెయిన్; అర్హ = తగిన, భీష్మ

సంకీర్తిమయి = భీష్మనియాజ్ఞచే, తుదక, ఉత్కృష్టత, ఉర్విలోక, అసమతేజఃడవు = సాటిలేని తేజముగలవాడవు, అని, నమ్మిలోక, పల్కి, కరంబు = మిక్కిలి, చక్రికి = కృష్ణునకు, ఉత్తమపూజ = అగ్రపూజ, ఓనరించె = చేసెను.

తా. ధర్మరాజారాజసూయును నిర్వర్తింపబిన్నచార్యుల యాజ్ఞచే శ్రీకృష్ణునకగ్రపూజగావించెను. “ఇష్టము” “అధక్రతు కర్మేష్టం” అమరము. ఇష్టమనుటకు హోమదానాది క్రియలని యర్థముగావించుటకు. “ఏకాగ్నికర్మ హవంతేతా యాయచ్చ హూయశే, అంతర్వేద్యాంచ యద్దానమిష్టత దభిధీయతే” అని స్మృతిప్రమాణము గలదు.

గీ. మఱియుఁ దగుమాట లాడి యశమర్త్యకార్య

నియతలీలావతారు నశీలవర్ణ

స్నేహరసమున నభిషిక్తుఁడే య నతఁడు

లలి నడవె నపు తచ్చుభలగ్నచింత.

17

రామాయణ. మఱియు = ఇంకను, తగుమాటలు, అడి = తగిన మాటలుచెప్పి, అమర్త్య... అవతారుక; అమర్త్య = దేవతలయొక్క, కార్య = పనికొఱకు, నియత = నిర్ణయింపఁబడిన, లీలావతారు = విలాసార్థమగు నవతారముగలవానిని, దేవకార్య నిర్వహణమునకై లీలామానుషుడై యవతరించిన వానిననుట; అశీలవర్ణ = ఆనల్లని వన్నెగలవానిని, నీలరూపుఁడగు రాముననుట; స్నేహరసమున = పుత్రస్నేహరసముతో, అభిషిక్తుఁడేయ = పట్టాభిషిక్తునిగాఁ జేయుటకొఱకు, అతఁడు = దశరథుఁడు, లలి = మిక్కిలి, అపు, తచ్చుభలగ్నచింత = పట్టాభిషేకమునకు వలయు నాశుభలగ్నముం గుఱించిన విచారమును, నడవె = జరిపెను.

తా. దశరథుఁడు దేవకార్యార్థమై లీలామానుషవతార మెత్తిన రామ చంద్రునిందగు మాటలాడి పుత్రస్నేహమునం బట్టాభిషిక్తుం గావించఁదలఁచి దానిశీలయు లగ్నవిచారము గావించెను. “లలికా.” “లలివార కేదైశ

“పెలుచవావిరియన, నఱిముఱియనఁ జొరిఁ జొరియనఁగఁ, గడుఁజాలమిగు
లంగ గాటం బనంగన, త్యంతముగ ననుట కాఖ్యలయ్యె.” ఆంధ్రనామ
శేషము.

భారత. మఱియును, తగుమాటలు, ఆడి = పలికి, అమర్త్య కార్య
నియతలీలావతార్య, అన్నీలపర్ణ్య = ఆనల్లని వన్నెగలవానిని, విష్ణురూపుఁ
డగు నాకృష్ణుననుట; స్నేహరసమునన్ = మైత్రి యనెడి జలముచే, అభిషి
క్తంజేయన్ = స్నాతుంజేయఁగా, స్నేహరసము వర్షించి యని భావము;
అతఁడు = ఆకృష్ణుఁడు, అప్త, తత్ = ఆధర్మరాజయొక్క, శుభలగ్న =
శుభములయందు లగ్నమైన, చింతన్ = లలిన్, నడపెన్ = జరిపెను. అతని
యిష్టము చొప్పున నగ్రతాంబూలము గ్రహించెనని భావము.

తా. ధర్మజుఁడు శ్రీకృష్ణుని నుతించి యగ్రపూజ యొనర్పఁగ
నతఁడా ధర్మజు నిష్టము చొప్పున నప్పుజం గ్రహించెను.

చ. సువిభవభూతిఁ బేర్చు హరి శ సాంపవుఁగాదనుక్రీమదాత్మవై
భవము వెలార్చుచుం బ్రబలభవ్యతదీయ సుదర్శనంబుచే
దివిభువినున్న సభ్యవితరీతిం బరికల్పిత సాధులోచనో
• త్వవవిధియైనితాంతము దితత్వముఁజెందగఁజేసె నంతటన్.

రామాయణ. సువిభవభూతిన్ = మిక్కుటముగు వైభవసంపదచే,
పేర్చు = అతిశయించు, హరిసాంపును = ఇంద్రుని చందమును, అవున్,
కాదు, అను=అవును, కాదు, అనెడి, మించినదనుట; క్రీమత్ = సంపద్యుక్త
మైన, మిక్కిలి వృద్ధినందినదని భావము; అత్తవైభవము=తనయొక్క విప్రులత్వ
మును, వెలార్చుచున్ = ప్రకాశింపఁజేయుచు, ప్రబల...సుదర్శనంబుచేన్;
ప్రబల=ప్రబలమైన, భవ్య = శుభముగల, తదీయ = ఆవైభవసంబంధమగు,
సుదర్శనంబుచేన్ = చక్కనిచూపుచే, దివిన్, భువిన్, ఉన్న = అకాశము
నందును, భూమియందునున్న, సభ్యవితరీతిన్ = సభాసదులగుమిని, సుర
భూసురుల ననుట; అంతటన్ = సర్వత్ర, పరికల్పిత...విధియై; పరి

కల్పిత = కలిగింపఁబడిన, సాధు = రెస్పెయగు, లోచనోత్సవవిధియై = శ్రేతానంద విధముగలదై, నితాంత ముదితత్వము = మిక్కిలి సంతుష్టత్వము, చెందఁగఁజేసెను = చెందులా గొనరైనను, “అతఁడు” అని పూర్వపద్యమునుండి కర్త యనునర్థించుచున్నది.

తా. ఆ దశరథుఁడ తీంద్రమగు నిజవైభవమున నుర భూసురవరుల కానంద మొదవించెను.

“భవ్య.” “భావుకంభవుకం భవ్యం” అమరము.

భారత. అంతట, ఆపల, సువిభవ భూతి = మంచివైభవమనెడి సంపదచే, పేర్చు, హరి = కృష్ణనియొక్క, సొంపును, అపుణ్, కాదు, ఆను = అవును కాదు అనెడి, నిందించుచుండు వానిననుట; శ్రీ...వైభవము; శ్రీమద=సంపద్యుక్తమైన గర్వముగలవానిని, [అప్రమధ్యమపదము] అర్థ = తనయొక్క, వైభవము, వెలార్చుచున్ = ప్రకటముగావించుచు, ప్రబలన్ = అతీతయింపఁగా, వినున్న...వితతిన్; వినున్న = తిరస్కరింపఁబడిన, సభ్యవితతిన్ = సభ్యులసమూహము గలవానిని, విశ్వర్యమదమున నిజవైభవము ప్రకటింపుచుఁ గృష్ణునకగ్రపూజగావించుటచే నటఁగల సభ్యుల నెల్లదూషించుచుండనట్టివాని ననిభావము. చేదివిభున్ = చేదిదేశపురాజును, శిశుపాలుననుట. భవ్య...సుదర్శనంబు = భవ్య=మంగళకరమైన, తదీయ = ఆకృష్ణునకు సంబంధించిన, సుదర్శనంబు = చక్రము, పరికల్పిత...విధియై; పరికల్పిత = కలిగింపఁబడిన, సాధు = సత్పురుషుల, లోచనోత్సవవిధియై = శ్రేతానందవిధిగలదై, [ఇది సుదర్శనమునకు విధేయ విశేషణము.] నితాంతము = మిక్కిలి, దితత్వమున్ = ఖండితత్వమును, చెందఁగఁజేసెన్ = పొందులాగొనరైనను. శిరఃఖండన మొనర్చెదని భావము.

తా. విశ్వర్యమదముచే నిజవైభవము ప్రకటించుచు నట్లు కృష్ణున కగ్రపూజ గావించినందుల కచ్చటి సభాసదుల నిందించుచుండు శిశుపాలుని శ్రీకృష్ణుని చక్రము ఖండించెను.

ఇట “వినున్న సభ్యవితతి” అను స్థలమునఁ గొందఱు విను+ఉన్న; సభ్యవితతి, అని పదచ్ఛేదము గావించి, ఆకసమున నున్న యని యర్థము గావించెదరు కాని ప్రథమాంతమగు విను శబ్దము సప్తమ్యర్థమున రాదు కాన నట్టి యర్థ మసంగత మగును. మఱియు సభాజనుం దూషించె ననుట సందర్భోచితముగ నున్నది. కావున నియ్యదియే సమంజసము.

సీ. ఘనధర్మసుతరాజ్యసమీక్షా యాశలనట్లు
దనరుచునికిఁ గనుఁగొని యసహ్య
మానత ద్వైభవమందరోన్మథితహృ
ద్విషధివిషాదిత ద్వైభవభరత
జనని గర్భాచారమునకోడ కెట్రా యే
మంద్రొ బంధువు లనవ్వయాదిగుణగు
రుతమాయనాడుదుర్రోదరం బిట్టిచో
నూహింప నొచిత్యము క్త మనక

గీ. తద్విధిని హరియించె నత్యంతదుష్ట
మతిని దుర్యోధనుఁడు సపత్నితనయుండ
జాతకాత్రవరాజ్య విరభూతిమీఱు
టుల్లమున నించుకంతయు శ్రీ నోర్వలేక.

19

రామాయణ. ఘన...ఆశలక్ - ఘన = గొప్పదగు, ధర్మ = ధర్మముతోఁ గూడిన, సుత = కుమారునియొక్క, రామునియొక్క యనుట; రాజ్యమీక్ష = రాజ్యమును చేర్చుటయందుఁ గల, ఆశలక్ = అపేక్షలచే, [ఇది సాధ్యసమాసము.] అట్లు, తనరుచునికిఁ = ఒప్పుచుండుటను, కనుఁ గొని = చూచి, [ఇది శబ్దపల్లవక్రియ] అసహ్యమాన = ద్వేష; అసహ్య మాన = పైరింపఁజాలని, తద్వైభవ = ఆరాముని వైభవముగల, రాముని వైభవముం గాంచి యొర్వలేని దనుట; మందర+ఉన్మథిత హృద్విషధి =

మందరచే మధింపఁబడిన హృదయమనెడి సముద్రమునకు, విషయిత = హాలహలవిషమువలె జనించిన, ద్వేష = వైరముగల, భరతజనని = భరతుని మాత, కైకేయి యనుట; గర్వాచారమునకుఁ = వింద్యాచారమునకు, ఓడక = వెనుదీయక, ఎట్లో = ఏమగునో, తన యాయకార్యముచే మీఁద నేమగునో యని తలంపక యని భావము; బంధువులు = బాంధవులు, ఏ మంద్రో = నన్నేమని దూషింతురో, అన్వయాది గుణగురుతఁ = సద్వంశాది సద్గుణ గౌరవమును, మాయఁ = నశించులాగున, ఆడుదురో = పలుకుదురో, తూలింతురో యనుట; ఇట్టిచోఁ = ఇట్టి సమయమున, దరంబు = భయంబు, ఊహింపఁ = ఆలోచింపఁగా, జౌచిత్యయుక్తము = ఉచితత్వ సంయుక్తము, ఇట్టియెడ భయపడుట యుచిత తరమనుట; అనక = అని చెప్పక, తలంపక యనుట; అత్యంతదుష్టమతిని = మిక్కిలి దుష్టమగు బుద్ధి చేత, దుర్యోధనుఁడు = పోర శక్యము గానివాఁడు. సపత్నితనయుండు = చవతికొడుకు, రాముఁడనుట; (ఇది సాధ్యసమాసము.) అజాత...విభూతిఁ; అజాతకాత్రవ = నిష్కుంఠకమైన, రాజ్యవిభూతిఁ = సామ్రాజ్యైశ్వర్యమున, మీఱుట = అతిశయించుట, ఉల్లమునఁ = మనస్సున, ఇంచుకంతయుఁ = కొంచెమేని, ఓర్వలేక, తద్విధిని = ఆపట్టాభిషేకకార్యమును, హరియించెఁ = నాశము గావించెను.

తా. దశరథుఁడు రామునకుఁ బట్టాభిషేకముగావించి నాసపడుచుండుటఁగని కైకేయి మందరాకులిత మానసమనెడి సముద్రమునఁ గాల కూటవిషయితమగు ద్వేషముగలదగుచు, సవతికొడుకుగు రామునిసామాజ్యవైభవము చూడనోపక, లోకులేమనెదరో, ఈ యకార్యమున నేమగునో తనకపకీర్తి గలుగునో యని తలంపక యాతనిపట్టాభిషేకకార్యమునకు భంగము గల్పించెను.

“హృద్విషధి.” ఇది రూపకము.

“గర్వాచార” దండాధిభ్యోయః.” పాణిని.

“విషధివిషయిత.” విషధి యగుటనందు విషయితత్వము సహజమని భావము.

“దరంబిట్టిచో నూహింపనాచిత్యయు క్తమనక.” ఇటఁ గొందఱు, “ఉహింపక + ఔచితి + అయు క్తము + అనక.” అని పదచ్ఛేదము గావించిరికాని “ఇట్టి చోదరంబూహింప నాచిత్యయు క్తము + అనక.” అని పదచ్ఛేదము గావించుట సందర్భశుద్ధముగ నున్నది.

“అంద్రో.” తిడుటలుపరంబగునపుడవ్యాదులను స్థానంబున విభాషగా నున్నయగుట నందురు + ఓ అనియయి, రువర్ణకంబు పరంబగునపుడు నున్నమీఁది తదడలయుత్పంబునకు లోపంబు విభాషనగుట నిట సంధుఁడఁ = అంద్రో అనురూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

భారత. ఘన, ధర్మసుత = ధర్మపుత్రుని, రాజ్యఘటన = రాజ్య ప్రాప్తి, ఆశలక = దిక్కులందు, అట్లు, తనరుచునికిక, కనుఁగొని = చూచి, అసహ్యమాన ... భరతక; అసహ్యమాన = సైరించుటకుఁగాని, తత్, వైభవ = అధర్మజుని వైభవమనెడి, మందర = మందరపర్వతముచే, ఉన్నధిత = చిలుకబడిన, హృత్, విషధి = హృదయమనెడి సముద్రమునకు, విషయిత, ద్వేషభరతక = విరోధాతిశయముచే, జన నిగర్హ్య ఆచారమునకుక = జనులచే నిందింపఁబడు నాచారమునకు, ఓడక = వెనుదీయక, ఎట్లా, అన్వయాదిగుణ గురుతక = సద్వంశము మున్నగువాని వలని గుణగౌరవమును, బంధువులు = భీష్మాదులు, ఏమంద్రో = ఏమనియాడుదురో, మాయక, ఆడు = మాయచే నాడునట్టి, దురోదరంబు = జూదము, ఇట్టిచోక, ఉహింపక, ఔచితి = ఉచితత్వముతోడ, అయు క్తము = కూడనిది, ఉచితముకానిదనుట; అనక, తద్విధిని = ఆద్యుతకార్యముచే, అత్యంత దుష్టమతిక = మిక్కిలిదుష్టమగు బుద్ధిచే, సపత్నిత = విరోధిగాఁ జేయఁబడిన, నయండు = నీతిగలవాఁడు, నీతి విదూరుడని భావము; దుర్యోధనుండు, కర్త; అజాతకాత్రవ = ధర్మజునియొక్క, రాజ్యవిభూతిని = సామ్రాజ్య

వైభవమును, మీఱుట = అతిశయించుట, శ్రీశల్లమునక, ఇంచుకంతయుక, ఓర్వలేక, హరియించెక = అపహరించెను, ధర్మజుని రాజ్యవైభవము హరించెనుట.

తా. ధర్మజ రాజ్య విస్తృతిగాంచి యౌర్వజాలక దుర్యోధనుఁడు తన యీ యకార్యము మూలమునఁ దుదకెట్లగునో యనుటనుగాని భీష్మదులదిగాంచిన నేమందురో యనుటఁగాని, మాయాద్యుత మనుచిత మనుటఁగాని యాలోచింపక దుర్యోధనుఁ డత్యంతదుష్టబుద్ధియై జాదము మూలమున ధర్మజుని రాజ్యవైభవమెల్ల నపహరించెను.

“దురోదరంబు” “రణేద్యుతేమరో దరం.” అమరము.

“సపత్న.” “రిపావైరిసపత్నారిద్విషద్వేషణదుర్హృదః” అమరము.

సీ. అవ్వేళ భవితవ్య శ తానుసారితః బ్రియ

కై తవదాసీకృతాతిమన్యు

గిళితప్రమోదయై శ కృష్ణసారప్రేక్ష

ప్రబలోగ్రతనుస్వకశపటము దోఁప

మలయుదుశ్శాసనశమత్సరంబున శంకి

తత్వంబు నొంది నశత్వరిత యగుచు

స్వపురస్థితిః దనర్చుశచక్రిలీలామర్త్య

మూర్తి నుద్దేశించి శ ముదిత వలికెఁ

గీ. దా మునుపు గన్నయాతనాశభ వరశక్తి

గడుపరాజితయై యపు శ గానుపింప

ధర్మపాశసంయత నిరుత్తరని జాధి

ప్రతిసదై న్యేక్షితాననశవద్ద యగుచు.

రామాయణ. అవ్యేరో = అసమయమున, భవితవ్యతానుసారిత = భావినిర్ణయానుసారమున, ప్రియ...ప్రమోదయై; ప్రియ = చెలియగు, కైతవ = కపటయుక్తురాలగు, దాసీ = దాసియగు మందరచేత, కృత = చేయఁబడిన, అతిమన్య = మిక్కిలిక్రొధమువలన, గిరిత = పోయిన, ప్రమోదయై = సంతసముగలదై, కృష్ణసారప్రేక్ష = కురంగనయన, కైకేయి యనుట; ప్రబలగ్రతను = ప్రబలమైన క్రూర్యముచే, స్వకపటము = తనకాపట్యము, తోషణ = తోచునట్లు, మలయు = ఉండు, దుశ్శాసన = అణఁచుటకు శక్యముగాని, మత్స్యరంజణ = చూపోపమియు, అశంకితత్వంబు = శంకలేకుండుటయును. [ఇది మత్స్యరంజననుటకు విశేషణము.] ఒంది = పొంది, సత్వరిత యగుచు = వేగసహితయగుచు, స్వపురస్థితి తనర్పు = తనముందట నొప్పుచు, చక్రి ... మూర్తి; చక్రి = విష్ణుని యొక్క, లీలామర్త్యమూర్తి = లీలామానుష రూపమును, రాముననుట; ఉద్దేశించి, ముదిత = స్త్రీ, కైకేయి యనుట; తామునుపుగన్న = తామునుపుచూచిన, ఆత్మనాథ = తనపెనిమిటియొక్క, దశరథునియొక్క యనుట; వరశక్తి = వరములనెడి శక్తి, కడు = మిక్కిలి, పరాజితయై = పరులచేత నివారించుటకు సాధ్యముగానిదై, అపుడు, కానుపింపణ, ధర్మ.....పద్మ; ధర్మపాశ = ధర్మమనెడి త్రాళ్లచే, సంయత = కట్టఁబడుటచే, హేతువు; నిరుత్తర = బదులాడని, నిజాధిపతి = తనభర్తయొక్క, దశరథునియొక్కయనుట; సదైన్య = దీనత్వముతోఁ గూడినట్లుగా, ఈక్షిత = చూడఁబడిన, ఆననపద్మ = పద్మమువంటి ముఖము కలది, [ఉపమిత బహువ్రీహి] అగుచు, పలికె.

తా. కైకేయి మందరోద్భోధితయై కుపితురాలగుచుఁ దనయెడుట నుండు లీలామానుష విగ్రహుండగు శ్రీరామచంద్రుని వీక్షించి, తనకు దశరథుండు పూర్వమొనఁగిన వరద్యయముం దెలిపెను. దశరథ మహీకాంతుండును ధర్మపాశబద్ధుండగుటచేఁ బదులేమియు నాడనేరక నిట్లని పలికెను.

“కృష్ణసార.” “కృష్ణసారదురున్వంతురంతు శంబరరాహిషాః,”
అమరము.

“కృష్ణేన నీలవర్ణేన సారః.” గురుతాలప్రబోధిక. నల్లవన్నె చేత
శ్రేష్ఠమగునదని యర్థము.

“మత్స్యర” “మత్స్యశాస్త్రభద్రేషే తద్వత్కృపణ యోస్త్రిమ.”
అమరము.

“మన్యు” “మన్యురైస్యేక్రతౌక్రథి.” నామలింగానుశాసనము.

“ముదిత.” “ముగుదవగలాడి సింగారి ముదిత యువిదగరితయన
భామినీ సమాఖ్యలగుసాంబ” సాంబనిఘంటువు.

భారత. అవ్వేశ్ = అట్లుబాదమాడునమయమున, భవిత వ్యతాను
సారితక్ = అదృష్టమసారముగ, ప్రియ.....ప్రమోదయై; ప్రియ =
ప్రియుండగు ధర్మజుని, కైతవ = జూదముచేత [కితవుని కర్మముకైతవము]
దాసీకృత = దాసిగాఁ జేయఁబడినదై, [ఇదిహేతువు] అతిమన్యు = అత్యం
తశోకముచే, గిరిత = భుక్తమైన, ప్రమోదయై = సంతసముగలదై, దాసి
గాఁజేయఁబడుటచే నీబిడకు జనించిన శోకము సంతసమును నశింపఁ జేసె
నని భావము; సారప్రేక్ష = సారమగు బుద్ధిగల దగు, కృష్ణ = ద్రావది,
ప్రబల, ఉగ్రతను, స్వక, పటము = తనదగువస్త్రము, [స్వార్థమునకప్పి
త్యయము.] దోఁపక్ = అపహరించుటకు, [దోచుధాతువు మీఁదిపుగా
గమము.] మలయు = ప్రయత్నించు, దుశ్శాసన = దుశ్శాసనమియొక్క,
మత్స్యరంబునక్ = మాత్స్యర్యముచే, శంకి తత్పంబుక్, ఒంది=సందేహించి,
దుశ్శాసనుని మూలమునఁదన కెవటమానభంగము గల్గెడినో యని భయపడి
యని భావము, సత్పరితయగుచుక్ = త్వరతోఁ గూడినదగుచు, స్వపుర,
స్థితిక్, తనపట్టణమగు ద్వారకయం దుండుటచే, తనర్చు = ఒప్పుచుండు,
లీలామర్త్యమూర్తిక్, చక్రిక్ = కృష్ణుని, ఉద్దేశించి = తలంచి, తాక్
మునుకన్న = తాను ముందుఁ గాంచిన, అత్మ = తనయొక్క, నాథ =

భర్తల, వర = శ్రేష్ఠమైన, శక్తి = బలము, కడు, పరాజితయై = మిక్కిలి జయింపబడినదై, కాత్రవనిజయుముచేఁ దన నాఘల పూర్వపుశక్తి నశించె నని భావము; అట్లు, కానుపింపఁ = కనుపింపఁగా, ధర్మపాశ.....పద్మ; ధర్మ, పాశ, సంయత, ధర్మమనెడి త్రాటిచేఁ గట్టఁబడిన, [ఇది నిరుత్తర తకు హేతువు] నిరుత్తర, బదులులేని, ధర్మపాశముచేఁ గట్టువడుటచే నుత్తరము చెప్పఁజాలక పోయిరని భావము, నిజాధిపతి = తన భర్తలచే, సదైవ్య = దీనత్వముతోఁ గూడినట్లుగా, ఈశీత = చూడఁబడిన, ఆనన పద్మ, అగుచుఁ, ముదిత = ద్రాపది, పలికెఁ = ఇట్లు పలికెను.

తా. విధివశమున ధర్మజ్ఞుఁడు జూదమాడి భార్యనొడ్డి యోడుటచే దానీకృత యగుచు నక్కారణమున జనించిన దుఃఖమున గతహర్షయైన ద్రాపది, క్రూర్యమున దుశ్శాసనుఁడు నిజవస్త్రము నవహరింప రాఁగ నెచ్చటఁ దనకు మానహాని యగునో యని భయమంది తత్తరపడుచు, మున్ను దమ కుండిన పరాక్రమమంతయు ద్యూతజితు లగుటచే నశింప ధర్మపాశగ్రస్తులై తన భర్తలు తన్ను దీనతతోఁ జూచుచుండ, ద్వారకావాసియగు కృష్ణుని మానసమున ధ్యానించి యిట్లు పలికెను.

“గిలితప్రమోదయై;” కొన్ని ప్రతులలో “గలిత ప్రమోదయై యని పాఠము గాన్పించుచున్నది కాని ప్రాచీనప్రతులలో నెల్ల “గిలితప్రమో దయై,” అను పాఠమే కాన్పించుచుండుటచే నే నద్దాని ననుసరించితిని. గిలిత యనుటకు భుక్తమని యర్థము గావించుటకు “భక్షిత చర్మితులిప్త ప్రత్యవసితగిలిత ఖాదితప్పాతం, అభ్యవహృతాన్న జగ్రస్తగ్లప్తాశితం భుక్తే.” అమరము.

“సారప్రేక్ష.” “ప్రేక్షోపలబ్ధి శ్చిత్సంవిత్ప్రితిప ద్ధప్తిచేతనాః.” అమరము.

“కైతవ.” ద్యూతోస్త్రియా మక్షవతీ కైతవం పణ ఇత్యపి.” అమరము.

“స్వపురస్థితి.” ఇట రామానుజార్థమున. పురః+స్థితి = పురస్థితి యని సకారద్విత్వముగాను, భారతార్థమున పురస్థితి అని ద్విత్వరహితముగాను నగుచుండ, రెంటును సకార ద్విత్వరహితరూప ముండుటయు శ్లేషార్థ సంఘటనమున నేర్పడిన మార్పు యగును. అదియు “శర్పరే విసర్జనీయః” అను పాణిని సూత్రాధారమునఁ గావింపఁబడెను. “ధర్మపాశసంయతః” కొన్ని ప్రతులలో సంయుతయని యున్నది కాని పెక్కు ప్రతులలో సంయత యనియే కానవచ్చుటచే నే నద్దాని ననుసరించితిని. ఈ రూప మెంతయు సందర్భవర్థముగ నున్నది.

“ధర్మపాశ.” ఇట ధర్మమున పాశత్వారోపణము గల్గుటచే నిది రూపకము.

“ముదిత వలిక.” “గనడదవాస్మ్యైః ప్రథమా మాత్రాత్.” ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

చ. వినుము దయాభివృద్ధి ప్రభవంపఁగ నిద్ధర యేలురాజు మ
తనయుఁడనాకుమాపతిముదంబునఁబూర్వమునం దనుగ్రహిం
చినవరలాభ మిప్పు డిటు శీ సేసె నిజాత్మ నుపేక్షమానినీ
సునియతినిల్పు మానహతిసోకకయుండఁగఁ జేసియి త్తతీన్.

అవతారిక. ఇటనుండి రెండు పద్యములఁ గైకేయి రాము నరణ్యమున కరుగుమని యందులకుం దగు కారణముం దెల్పుచున్నది.

రామాయణ. వినుము = ఓ రామచంద్రా, నీవు వినుము, ఉదయాభివృద్ధి = అభ్యుదయాభివృద్ధి, ప్రభవంపఁగ = కలుగులాగున, మత్, తనయుఁడు = నా పుత్రుఁడు, భరతుఁ డనుట; ఇద్ధరయేలు రాజు = ఈ భూమి నేలదగిన రాజగును, నాకు, మాపతి = నాభర్త, దశరథుఁ డనుట; [ఇట మాయసు బహువచనము భావిరాజ్ఞీత్వగర్వమునఁ గల్గినదగును.] ముదంబున = సంతోషముతో, పూర్వము = మున్ను, అనుగ్రహించిన = ప్రసాదించిన, వరలాభము = వరముయొక్క లాభము.

ఇప్పుడు, ఇట్లు, చేసెన్ = ఇప్పుడు ఇట్లానర్చెను. నీ పట్టాభిషేక కార్యము మాన్పెనని భావము; నిజాత్మన్ = నీ చిత్తమున, ఉపేక్షమాని = ఏదియో చెప్పుచున్నదని యశ్రద్ధ మాని, ఇత్తటిన్ = ఈ సమయమున, ఆన హతి సోకకయుండఁగన్, చేసి = నీ తండ్రియాజ్ఞ నశింపకుండులాగున నొనర్చి, నీ, సునియతి = నీదగు గొప్ప నిర్ణయమును, నిల్పుమా = స్థిరముగ నుండు వట్లు సేయుమా.

తా. నా కుమారుఁ డభ్యుదయ పరంపరల నందునట్లు రాజ్య మేలఁ గలివాఁడు, నాకుఁ బూర్వము నాభర్త ఇట్టి వర మిచ్చుటచేతనే యిప్పు డిట్లానర్పవలసెను; నీ వింక నీ తండ్రియాజ్ఞను వ్యర్థము గావింపకుండు లాగునఁ జేయుమా.

“నియతి.” “నియతీదైవ నియమా.” నానార్థరత్నమాల.

“ఉదయాభివృద్ధి.” “ఉదయస్య అభితో వృద్ధిః.” అని యర్థము గావించుకొనవలయును. అప్పుడు. అభ్యుదయవృద్ధి యను భాషమగును.

అవతారిక. ఇటునుండి రెండుపద్యములు ద్రావది శ్రీకృష్ణునిం దన్ను రక్షింపుమని ప్రార్థించెడి ప్రకారముం చెల్లును.

భారత. దయాభివృద్ధి = దయాసంవృద్ధి, ప్రభవింపఁగన్ = కలుగు లాగున, వినుము = కృష్ణా! నామాట వినుము, ఇద్ధర, ఏలురాజు = ఈ భూమిని పాలించురాజు, ధృతరాష్ట్రుఁ డనుట; మత్త, నయుఁడు = మదిం చినవాని నీతివంటి నీతిని గలవాఁడు, మత్తునకు నీతి యాకాశపుష్పము వంటిది గనుక నీతి విదూరుఁడని భావము; నాకున్, ఉమాపతి = పరమ శివుఁడు, పూర్వమునందు, అనుగ్రహించిన, వరలాభము = భర్తలలాభము, ఇప్పుడు, ఇట్లు, నిజాత్మన్, నన్ను, ఉపేక్షచేసెన్, ఏవురు భర్తలు గలుగుట కతనఁ గార్యములన్నియు సుకర మగునని తలంచినందులకు ఇట్లుపేక్షనేయున ట్లయ్యెనని భావము; మానినీ = స్త్రీలయొక్క, సునియతి = మంచి నియమము, ఇత్తటిన్, మానహతి సోకకయుండఁగన్, చేసి = మానహాని కలుగకుండులా గొనర్చి, నిల్పుమా.

తా. ఈ రాజ్యము నేను భృతరాష్ట్ర మహిషాలుడు నీతి విదూరుడు, నాకు పంచపతి దానము రక్షకబాహుళ్యముక్తిచే ననుకూలపరిణామి యగునని తలంచినందుల కట్లు కాక స్వాత్మోపేక్షకుఁ గారణమయ్యెను. ఇట్టియొడ మానినీమానమునకు హాని గలుగకుండు లాగున రక్షించు భారము నీయది యగును.

“ఉమాపతి పూర్వమునం దనుగ్రహించిన వరలాభము.” ఇది పంచేంద్రోపాఖ్యానమున విస్తృతమయినది కావున నక్కడ యిటు ననుసంధేయము.

ఉ. ఏకమునీ వెఱుంగనిది శ్రీ యెయ్యది సర్వవిదుండ వీవు సో
 త్సేకనిరూఢి నెల్లెడల శ్రీపసనాతనయుండుదంచితా
 స్తోక విభూతి మీఱ నొరుశ్చొప్పన నీయెడనుండవచ్చునో
 నీకును గావునన్ మది గణింపఁగ నెమ్మెయిఁ గాన దిక్కిఁకన్.

రామాయణ. ఏకము = ఒక్కటియేని, నీవు ఎఱుంగనిది ఎయ్యది = నీవు ఎఱుంగకుండున దేది గలదు, నీకుఁ దెలియని దేదిగల దనుట; నీవు, సర్వవిదుండవు = అన్నియుఁ దెలిసినవాడవు, సోత్సేక, నిరూఢి = ప్రౌఢ్యతశయముతోఁ గూడినట్లు, ఎల్లెడల = సర్వత్ర, శ్రీపసన్ = విశ్వరూపియమున, నా తనయుండు = నా కుమారుడు, భరతుఁ డనుట; ఉదంచిత...విభూతి; ఉదంచిత = ఒప్పుచున్న, అస్తోక = తగ్గని, విభూతి = విశ్వరూపముచే, మీఱ = మించుచుండగా, నీకున్, ఒరుశ్చొప్పనన్ = అన్యనిలాగున, అగస్త్యభ్రాతవలె ననామధేయముగ ననుట; ఇయ్యెడన్ = ఇచ్చట, ఉండవచ్చునో = ఉండుట తగునా, చవితి తల్లి కొడుకు గొప్పస్థితియందుండ నీ వనామధేయనివలె నుండుట తగదని భావము; ఎమ్మెయిన్ = ఏ లాగుననైనను, గణింపఁగన్ = ఆలోచింపఁగా, ఇఁకన్, కాన = అడవియే, దిక్కు = శరణమగును, అప్రసిద్ధుఁ

డవుగా నలువురలో నుండుటకంటె నెచ్చటే నేకాంతమున నుండుట ప్రేయస్కరమని భావము.

ఓ రాముడా! నా కుమారుడు ప్రాథమిక నిట నభివృద్ధి నందుచుండ నీ యవసానమున కోర్చి యిట నెట్లుండఁజాలుదువు? కావున నే విధముగ నాలోచించినను నీవడవి నుండుటయే ప్రేయస్కరమని భావించెదను,

“కాన,” “కానయన యడవి యనంగఁ గాననంబు.” ఆంధ్ర నామశేషము. వర్ణలోపమున నేర్పడిన కానన శబ్దముయొక్క వికృతి.

“ఒరుచొప్పున నుండవచ్చునో, ఎమ్మెయి గణించినకొ కాన దిక్కుగుకొ.” ఎదుటివాఁడు ధనవంతుడై తేజరిలుచుండ, “న బంధుమధ్యే ధనహీన జీవనం” అనులాగున నిట్లవసించుటకంటె నేయడవి నేనుండి సమసించుట మేలని రామునకుఁ దోఁపింపఁ గై కేయి యిట్లనెను.

భారత. నీవు ఎఱుంగనిది ఏకమును ఎయ్యది = నీ వెఱుంగని దొక్కటియే నేది గలదు, ఈవు సర్వవిదుండవు = నీ వన్నియుం దెలసినవాడవు, శ్రీసు = రమాపతి; సనాతన = శాశ్వత మగువాఁడా, ఇది కృష్ణుని సంబోధనలు, ఎల్లెడలకొ, ఉండుదు = సర్వవ్యాపివై యుండుదువు; అంచిత, ఆస్తోక, విభూతికొ = లీలావిభూతి, మీఱకొ = ఆతిశయింపఁగా, నీకును, ఒరుచొప్పునకొ, ఉండవచ్చునో = నీ యీలీలావిభూతి ప్రబలుచుండ భూభారము తగ్గింప నవతరించిన నీవు నీ యవతార కార్యము నేయక సామాన్యునివలె నుండుట తగునా యని భావము; నీకును అను సముచ్చయ స్వారస్యమున భక్తపరాధీనుండ వగు నీ విట్లు భక్తులు బాధ చెందుచుండ నన్యునివలె నుండుట తగదను భావమును నూచించుచున్నది. కావునకొ = కనుక, ఇయ్యెడకొ = ఈ సమయమున, ఇంకకొ, మదికొ = మనసున, గణింపఁకొ = ఆలోచించిన, ఎమ్మెయికొ దిక్కు కానకొ = నీవు దక్క నాకు వేఱుదిక్కు గా న్పించుటలేదు.

తా. సనాతనుడ వగు నో కృష్ణభగవానుడా, నీ కీలోకమునఁ దెలియుని దేదియును లేదు, సర్వజ్ఞుడవు, సర్వవ్యాపివి, ఇట్టి నీవు నీభక్త లోకము బాధ చెందుచుండ నుపేక్షింపుచు భక్తుల కప్రియమునేయు నీచుల నీధూమి భరింపలేక కష్టపడుచుండ, భూభారాపనోదనమునకై జనించిన వాడవు నీ యవతారకార్యమును మాని యిట్లు సామాన్యనిపలే నుండ నగునా? నాకు నీవుదక్క వేఱుదిక్కు లేదు కాబట్టి రక్షింపుమా.

“విభూతి.” భగవంతునకు నిత్యవిభూతియు లీలావిభూతియు నని సంసారమోక్షములు రెండు నైశ్వర్యస్థానమున నుంట నైశ్వర్య పర్యాయ మగు నిష్పదము సంసారమోక్షములకుఁ బర్యాయముగా వ్యవహరింపఁబడు చున్నది.

“కాన.” కావున యనునది వర్ణలోపమున నీ రూపునందెను.

“స్తోక.” స్తోకాల్పముల్ల కానున్నట్లుం శ్లోకం ద్రభంకృకంతను.” అమరము.

“సర్వవిదుండవు.” “సర్వం వేత్తీతి సర్వ వి”త్తని వ్యుత్పత్తి యగును.

సీ. ఇట్లు వల్కెడునంత శ హృదయసాహసమున
దాక్షిణ్యమ లవంబు శ దనకు లేమిఁ
దోరంపుబిరుసున శ దుశ్శాసనుఁ డనని
విభునూరకునికి భారవింప నతని
కే నన్నపనిసేయు శ తెంతయునభిమతా
ర్థంబనికని యవారణ మగువన
వాసస్థితిని గూర్చుస్వాంతవర్తనమున
నీవ్రగర్వణభయ శ నిష్ఠదోష
గీ. రామకపటభావం బెందు శ నేమియునుజ
విగపడేమన నెంతటి శ వెంపు నీదు

నెమ్మనమునందు నెఱయనాయమ్మపాదు

కొలుపుభూత భవద్భవ్య శి గురుమహాజ్ఞ.

28.

రామాయణ. ఇట్లు పల్కునంత = ఈలాగున నాడఁజాలునంతట,
హృదయసాహసమునక = హృదయమునందలి తెగువతో, దాక్షిణ్యము =
ఘంటానువ ర్తిత్వము, లవంబు = కొంచె మేనియు, తనకు లేమి =
తనకు లేకుండుటచే, తోరంపు, బిరుసునక = అతిశయించిన కౌత్సవ్యమన,
దృశ్యాసనఁడవని = శిక్షింపశక్యముకాని వాఁడవని, విభు = రాజాయొక్క,
దశరథునియొక్క యనుట; డిరకునికొ = తూర్ణింభావమును, [ఇటవస్త్రీ
సమాసమునందలి యుకారమగుటచే నకారాగమము.] భావింపక = విచా
రింపఁగా, ఆతనికికొ = ఆ దశరథునకు, ఏక, అన్న, పని = నేఁ జెప్పిన
కార్యము, భరతపట్టాభిషేక, రామవనవాస రూపకార్యమనుట; చేయుట =
చలుపుట, ఎంతయుకొ = మిక్కిలి, అభిమతార్థంబు = ఇష్టకార్యము,
[అప్రతిషిద్ధమనుమతం భవతి యను న్యాయమున నాతని మానమే యంగీ
కార సూచకమనుట.] అని, కని=చూచి, తెలిసియనుట ; ఆవారణమగు =
అడ్డగింపరాని, అన్యశంక లేనియనుట ; వాసస్థితిని = ఆరణ్యవాస విధము
నందు, అన్వీత.....నిష్ఠ ; అన్వీత=అనుసరింపఁబడిన, గర్హణ భయనిష్ఠ =
పితృవచన వ్యాఘాత మొనర్చిన నిందగల్గుననుభయముతోడియునికి, తోచక =
మనస్సుకు గోచరింపఁగా, స్వాంతవర్తనమునకొ=మనోవృత్తిని, కూర్చుము =
చేర్చుము, వనవాసాపేక్ష నీమదిగోచరించుఁగాక యని భావము. రామ = ఓ
రాముడ, నీదు = నీయొక్క, నెమ్మనమునందుకొ = నిండుమనస్సున, కపట
భావంబు=కాపట్యము, ఎందుకొ = ఎప్పట్టునను, ఏమియును=ఏమాత్రమును,
జనింపదు = కలుగదు, ఏమనకొ = నిన్నేమని కొనియాడఁగలను, ఎంతటి
పెంపు = ఎంతటి గొప్పతనము, నీ పెంపెంతటి స్తుత్యర్థమగు చున్నదని
భావము. [ఇదివనవాసమున కౌత్సనిం బురికొల్ప నొనర్చుకపట స్తోత్రమగును]
భూత.....మహాజ్ఞ ; భూత = అయిన, భవత్ = నీయొక్క, భవ్య =

మంగళకరుడైన, గురు = తండ్రయొక్క, మహాజ్ఞ = గొప్పయాజ్ఞ, [నాయమ్యయను కారకక్రియకులగర్త.] నీ విషయమున మంగళములాకాసింపు జనకుడనిభావము; కావుననే యీశఁడు నీకు శుభములు గలిగింపఁజేంచి యీ వనవాసాజ్ఞ యిడెననుటను గైకేయిసూచించుచున్నది. నాయమ్య = న్యాయమగునదే, ఇది న్యాయముయొక్క తదృశము. నెఱయక = పూర్ణమగునట్లు, పాదుకొలుపును = స్థిరపఱచుము, పితృజ్ఞానరూపమగు న్యాయమును నీవనుసానపూర్వకముగ స్థిరపఱచుమని భావము.

తా. కైకేయి యిందుకేనియు దాక్షిణ్యము లేక కఠినురాలై రామునితో నిట్లనెను. ఓరామచంద్రా! నీవు కాసిందుటకు సాధ్యమగువాడవు కావని రాజిట్లు మానములంబించి యున్నాఁడు కాని నే నిప్పు డాడిన యీ భరత పట్టాభిషేక, భవద్వనవాస రూపకార్యము లాతని కిష్టములగునవియే; కావున సందేహింపక యీ ప్రయత్నము మానక వనవాసరూప సంకల్పము నిష్కలపటమగు నీమానసమునఁ జొనుపుము; నీ జనకు నానతి పూర్ణము గావింపఁజూడుము.

“దాక్షిణ్యము.” దక్షిణస్యస్వభావః దాక్షిణ్య” మని వ్యుత్పత్తియగును. “దక్షిణస్సర్వే యామ్యదిక్థే చందానువర్తిని.” నానార్థ రత్నమాల.

“ఊరక, బిరుసు.” పెక్కుప్రాంతప్రతులలో నీపదములు సాధారణరేఫ యుక్తములు గానే కన్పట్టుచున్నవి. ఒక్కడనివి శకటరేఫ యుక్తముగా నుండెనుగాని పెక్కు ప్రతులలో నుండునదే యుక్త మగునదని గ్రహించి సాధారణరేఫముగానే యుపయోగించితిని. “బిరుసు, బిటుసు.” రెండు రూపములును నిఘంటువుననున్నవి. “ఊరక.” ఇది సాధారణరేఫ సహితమయగును. “మిన్నక యూరకయన్నఁ దూష్టిమర్థ” మని యాంధ్ర నామ శేషమునఁగలదు.

“దాక్షిణ్యమలవంబు.” ఇటవపధారణ స్వారస్యముననే కొంచె మేనియు ననుభావము గలుగుచున్నది. ఇట్లుండఁ గొందఱవధారణార్థకముందీసి “దాక్షిణ్యము, లవంబు” అని యభిప్రాయ పడెదరుకాని లవంచేని

యను భావమటగోచరింపఁ జాలదుకావున నాయభిప్రాయము సమంజస మగునది కాదు.

భారత. ఇట్లు = ఈలాగున, పల్కెడునంత = చెప్పెడునంత టిలో, ద్రాపది కృష్ణునిదేశించి యిట్లాడునంతలోననుట; హృదయసాహస ఘన, దాక్షిణ్యము + అ = ఛందాను వృత్తిత్వమే, మోమోటముండిననే ఛందానువృత్తిత్వముగల్గునుగాన మోమోటమని భావము; లవంబు = ఇందు కేనియు, తనకు, లేమి, తోరంపుబిరుసున = కారిత్యముచే, దుక్కా సనుఁడు = దున్ననేనుఁడు, అవని విభు = ధృతరాష్ట్రుని, ఊరకునికి భావింప = మానము నాలోచింపఁగా, ఏను, అన్నపని = అన్నయగు దుర్యోధనుని యజ్ఞును చేయుట, ఎంతయు, అభిమతార్థంబు, అని = దుర్యోధనుని యజ్ఞయొనర్చుట ధృతరాష్ట్రునికు సమ్మతమగుటచేతనే యాతఁ డూరకయున్నాడని భావము, కని, అవారణ = అడ్డనులేక, మగువ = స్త్రీని, అవాసస్థితి = ఎస్త్రహీనస్థితిని, కూర్పు = చేర్చునట్టి, స్వాంతవర్తనమున = మనోవృత్తిని, వీత.....నిష్ఠ; వీత = పోయిన, గర్హణ = నిందనము, భయ = భీతియును, కల, నిష్ఠ = కల పెట్టుట, తోచు = రామకు = స్త్రీకి, ద్రాపదికనుట; అపటభావంబు = ఎస్త్రహీనత, ఎందు, ఏమియును, జనింపదు = కలుగదు, ఆయమ్మ = ఆద్రాపది, నెమ్మనమునందున్ నెఱయన్ పాదుకొలుపు = మనస్సునఁ బూర్ణముగా నెఱకొల్పియున్న, భూత.....మహాజ్ఞ; భూత భవిష్యత్ = భూత భావివర్తమానకాలకర్తయై గొప్పవాఁడగు శ్రీకృష్ణునియొక్క, మహాజ్ఞ = గొప్పయాజ్ఞ, ఏమన = ఏమనివర్ణించును, ఎంతటి పెంపును, ఈదు. ఇది కవియొక్క వాక్యమగును.

తా. ద్రాపది యిట్లాడినంతనే దుక్కాసనుఁడు లేకమయిన దాక్షిణ్యములేక, కఠినచిత్తుడై తాను తన యన్నపని యొనర్చుట తండ్రి కిష్ట మగునదియే కావున నతఁడూరకున్నాడని భావించి, ద్రాపదీవస్త్రీయల

నూర్చుం బ్రయత్నింపనది వ్యర్థమయ్యెను. అమెకు వస్త్రహీనత గణగ
బయ్యెను. ద్రాపది మనమున ధ్యానించు నాకృష్ణుని మహిమయేయది,
అతని యజ్ఞసంతని కొనియాడగలము? అతని దంతటి పెంపగుచున్నది?

“వాసస్థితి.” ఇటు రామాయణార్థమున “వాసస్థితి” అని యైనను
భారతార్థమున, “వాసః+స్థితి” యని యగుటచే సకార ద్విత్వరూపము
రావలసియుండియు శ్లేషార్థసంఘటనమునకై ద్విత్వరూపమును వీడెను. అదియు
“శర్వరేచినర్జనీయః” అను సూత్రముచే సాధితమగుచున్నది.

“సమ్మనము.” నెఱి, మనము అని పదచ్ఛేదము. సమాసమున నంతి
మాక్షర లోపమును, మకారద్విత్వమును గలిగెను.

నీ తొల్లియొకప్పుడెం శ దునుగన్నయదిగాక

తనరునాయరిదివర్తనకు మెచ్చి

స్వవరమహారాజ్యసంపద లూబానాయ

కుఁ డొసంగరామచే శ కొన్నదానఁ

దజ్యేషనుశుఁడవార్తప్రవిషాదతనుజెంది

మగుడనమందాక్ష శ మాయచేత

గురుదత్తరాజ్యంబు శ హరియించెదోదూయ

మానులై జనులులో శ లోనఁదిట్ట

గీ. నని కృతాత్మగురువ శ చోనుపాలను నాత

తప్రభావునసము శ ధర్మసూతి

నందయోటువఱచి శ యాచతుర్దశేవర్ష

భోగ్యమగు ప్రవాసశ్రమునకుఁ బనిచె.

24

రామాయణ. తొల్లి = పూర్వము, [తొలియొక్క రూపాంతరమే
యుదియగును.] ఒకప్పుడు = ఒకసమయమున, ఎందును, కన్నయది, కాక,
తనకు = దృష్టపూర్వముకాక యొప్పుచుండు, నా, అరిది, వర్తనకు =

నాయొక్క, ఆశ్చర్యజనకమగు కార్యమునకు, మెచ్చి = క్లాఫింది, [ఇటఁ దృతీయార్థమున వృత్తి.] స్వపర... సంపదల్ ; స్వ = తనయొక్క, దశరథునియొక్క యనుట ; పర = శ్రేష్ఠమైన, మహారాజ్య సంపదల్ = సామాజ్యసంపదలు, భూనాయకుఁడు = దశరథుఁడు, ఓసంగ్ = ఈయఁగా, రామ = ఓరాముఁడా, చేకొన్నదానఁ = గ్రహించినదానను, తల్ త్యేష్ఠసుతుఁడవు = అతని పెద్దకుమారుఁడవు, ఆప్త = పొందఁబడిన, విషాదతను = వ్యసనతను, చెంది = పొంది, దుఃఖము గలిగినవాఁడవై యని భావము. మగుడఁ = మరల, అమందాక్ష = సిగ్గులేని, మాయచేత = కాపట్యముచే, గురుదత్తరాజ్యముఁ = నీతండ్రిచే నొసఁగఁబడినరాజ్యమును, జనులు = ప్రజలు, దూయమానులై = దుఃఖించువారై, లోలోనఁ = మనస్సులలోనే, తిట్టఁ = దూషించుచుండఁగా, హరియించెదో = అపహరించెదవా, అని, కృత.....పాలనుఁ ; కృత = చేయఁబడిన, ఆత్మ = తనయొక్క, గురు = తండ్రియొక్క, దశరథునియొక్కయనుట ; అను పాలనుఁ = పరిపాలనము గలవానిని, ఆతత = విస్తారమైన, ప్రభావుఁ = మాహాత్మ్యముగలవానిని, అనఘుఁ = నిష్కాపురి, ధర్మసూతిఁ = ధర్మము జనించుటకుఁ గారణమగు వానిని, [ఇవి రామునకు విశేషణములు.] అండ = అండే, ఓటు సఱచి = ఓడించి, ఆచతుర్దశ అగు, ఆ చతుర్దశ = పదునాలుగవ యేటివఱకును, భోగ్యమగు = అనుభవింపఁ దగిన, ప్రవాసమునకుఁ = అరణ్యావాసమునకు, పనిచెఁ = పంపెను.

తా. పూర్వ మద్భుత జనకమగు నాకార్యమునకు మెచ్చి దశరథ మహారాజునాకుఁ దనరాజ్య మెల్లనొసఁగెను, అతని పెద్దకుమారుఁడవగు నీవు అడవికి వెడలవలయునే యనుదుఃఖముగల్గి లోకులేమనుకొందురో యను లజ్జలేక, కాపట్యమున, నీవొనర్చు నకార్యమువలన దుఃఖముచెంది ప్రజలు నిన్నులోలోనఁ దిట్టుచుండ నీతండ్రి యొసంగిన రాజ్యము నపహరించెదవా ? అని రాముని విత్సవాక్యపరిపాలనము నేయం బురికొల్పుచుఁ బదునాలుగేడల రణ్యావాసము నేయులాగునఁ బనిచెను.

“అమందాక్ష.” “మందాక్షంహీస్తృపాప్రీడా” అమరము.

“హరియించెదో.” ఇటలాట్టు నందలి వకారమగుటచే దీనికి వైకల్పికముగా లోపము గల్గెను.

“ఆచతుర్దశ.” ఇట నభివిధ్యర్థమున నాజ్ వచ్చెననుటకు, “అజ్ మర్యాదాభివిధ్యో” పాణిని.

“శ్యేష్ఠ.” త్రిమశ్యేష్ఠాతిశయేతి, అమరము.

“గురు.” “ఉకారాంతఃపుంసి. బృహస్పతౌ, లఘుద్వయే, తాళ ప్రాదాంగభేదే, నిషేకాదికృత్పితరీ, పురోహితే, బృహతి, ఖ్యాతే, దుర్భరే, సంయుక్తవర్ణపదే, దీర్ఘాక్షరే;” శబ్దార్థకల్పరవు.

“తొల్లి... నాయరిది వర్తనకుమెచ్చి స్వవరమహారాజ్య సంపదల్ భూనాయకుడొసంగు.” ఇటఁ దెల్పిన యయ్యరిది వర్తనము విషయమై; “తొల్లి జయంతపురంబునం బురంవరశంబరులకుం గయ్యంబున నయ్యం ద్రునకుం దోడరిగి దశరథుండు భండనంబు నేయు నవసరంబున నారాక్షు నుండనేక మాయలు గావింప నీవు ధవళాంగుండను మునివలనం బడసిన మంత్ర విద్యచేతవానికిం బ్రతీకారం బొనర్చుటకు మెచ్చి” భాస్కర రామాయణము.

భారత. తొల్లి, ఒకప్పుడు, ఎందును కన్నయదికాక = ఎచ్చటను జూచినదికాక, తనరు = ఒప్పుచున్న, ఆ, అరిదివర్తనకు = ఆయదుర్భత కార్యమునకు, అక్షయ వస్త్రాగమ రూపకార్యమున కనుట; మెచ్చి, స్వ... సంపదల్; స్వ = తనయొక్క, ద్రౌపదియొక్క యనుట; ఘర = భర్తలను, పొండవులనుట; మహారాజ్య సంపదల్ = సామ్రాజ్య సంపదలును, భూనాయకుడు = ధృతరాష్ట్రుడు, ఒసంగు = ఈయఁగా, రామ = స్త్రీ, ద్రౌపదియనుట; చేకొన్న = గ్రహింపఁగా [ఇది శబ్దపల్లవక్రియ] నిజాక్షయ వస్త్రాగమముంగాంచి పాతివ్రత్యమునకుమెచ్చి ధృతరాష్ట్రుడు ద్యూతజతులగు నాదిడభర్తలను దానత్యమువలన విముక్తిగావించి, వారోడిన.

సామ్రాజ్యమునెల్ల మరలఁ గోడలగు ద్రాపదికొసంగ నామె గ్రహించెనని భావము; దానన్ = ఆకారణమున, ధృతరాష్ట్రుఁ డట్లునఁగుటచేననుట; తజ్జ్యేష్ఠశుతుఁడు=అతని పెద్దకుమారుఁడు, దుర్యోధనుఁడనుట; అవాప్త= పొందిన, విషాదతను, చెంది, అమంద...మాయచేతన్; అమంద = తగ్గని, అక్షమాయచేతన్=పాచికలకు సంబంధించినమాయచే, దోదూరుమానులై = దూఱితులై, జనులు, లోలోనన్, తిట్టన్ = దూషించుచుండఁగా, గురు దత్తరాజ్యంబున్ = తండ్రిచే నట్లునఁగఁబడిన రాజ్యమును, హరియించెన్, అనికృత...పాలనున్; అనికృత = కుత్సితముగాని, ఆత్మ = తనయొక్క, గురు = గొప్పదగు, వచః = మాటయొక్క, అనుపాలనున్ = పాలనము గలవానిని, సత్యవాక్య పరిపాలకు ననిభావము; ఆతతప్రభావున్, అనఘున్ ధర్మసూతిన్ = ధర్మపుత్రుని, అందఁ=ఆపునర్హ్యతమునందే, ఓటువఱచి, ఆచతుర్దశ...భోగ్యమగు; ఆచతుర్దశ = పదునాలుగవ యేడుపుట్టువఱకు, భోగ్యమగు = అనుభవింపఁదగు, పదుమూడేడులు వెళ్లువఱ కనుభవింపఁ దగునదని భావము; ప్రవాసమునకున్ = అరణ్యవాసమునకు, పనిచెన్ = పంపెను.

తా. ఇది వఱకు నెచ్చటను జూచియెఱుంగని యాయక్షయ వస్త్రాగమముంగాంచి యా ద్రాపదియొక్క పాతివ్రత్యమునకుమెచ్చి ధృతరాష్ట్రుఁడు అద్యుతజితులగు నాబిడభర్తలను వారిసామ్రాజ్యమును నొసంగ నామె గ్రహించెను, తండ్రి యిట్లు సంగుటకు దుర్యోధనుఁ డెంతయు దూఱించి కపటముగాఁ బునర్ద్యుతమాడి జనులొకనిం బెక్కువిధములలో లోనదూషింపుచుండఁ దండ్రిచే నేఁబడిన యారాజ్య మపహరించెను, సత్యవాక్యపరిపాలనుఁడగు ధర్మసూతి నాపునర్ద్యుతము నందోటువఱచి పదునాలుగవయేటి ప్రారంభమువఱ కనుభవింపఁదగిన యరణ్యవాసమున శనిపెను.

“అక్ష.” “అక్షోరథస్యా వయవేపాచికే ప్యక్షమింద్రియం”
చిత్తనిఘంటువు.

“అనికృత.” “నికృతస్త్యన్యజాశ్చతః” ఆమరము.

“వరమహారాజ్య సంపదల్ చేకొన్నట్లు.” “ధర్మతనయుండు దాస్యంబువలనఁ బాయవలయు...ననిననిచ్చితి...ననినద్రాపది...ధర్మజానలువురు దమ్ములు...పాయంగవలయు దాస్యమువలనఁ. అనిన ధృతరాష్ట్రుండు నీకోరిన విరంబిచ్చితి” నని; సర్వసంపదలు స్వరాజ్యంబున నొప్పుగొని...నుఖంబుండుము.” అని ధృతరాష్ట్రుండు పాండవుల విడిపించి. వారి రాజ్యము మరల నిచ్చినట్లు నన్నయ యాంధ్రభారతము సభాపర్వము నందెల్పెను.

ఇట “నాచతుర్దశవర్ష” యను నపుడు రామాయణార్థమునఁ బదునాలుగేడులు పూర్తియగువఱకు ననియు, భారతార్థమునఁ బదునాలుగవ యేడు శ్రుట్టువఱకునని యర్థముగావించుట యుభయార్థకేషము కొఱకేయని భావింపవలయును.

సీ. అతఁడు తద్వచనాను శ్రీ సృతినాత్మసామ్రాజ్య

మొకవికారము లేక శ్రీ యుజ్జగించి,

ప్రియకరానుజకళత్రయతంబుగానుగ్ర

కాననంబునకు నేరేగంగ నంత

వత్సరామలసత్ప్రసవ ర్తనజనులకు

నప్రకాశంబుగ శ్రీ నాచరింపఁ

బూని యరిగెదయ్య శ్రీ మానెమ్మనంబుల

వేడుకలన్నియు శ్రీ వృథగఁ జనగఁ

గీ. జేసితె కటకటా యంచుఁ శ్రీ జింతఁ జాల

వగచువారును బతిఁదిట్టు శ్రీ వారు నగుచుఁ

జొరవృద్ధులు వెనువెంటఁ శ్రీ బాయ కరిగి

రతఁడు వారల మగుడంగ శ్రీ ననిచి చనియె.

రామాయణ. అరేడు = ఆరాముడు, తల్ ... అనుసృతిఁ ;
 తల్ = ఆకైకేయియొక్క, వచన = వాక్యముయొక్క, అనుసృతిఁ =
 అనుసరించుట చేత, కైకేయిమాట చొప్పుననుట; అర్కసామ్రాజ్యము = తన
 యొక్క సామ్రాజ్యమును, [జ్యేష్ఠుని సృతిని రాజ్యమునకుఁ దాను తరపు
 టధికారియగుటచే నిటనాత్మకబ్బము ప్రయోగింపఁబడెను.] ఒక వికారము
 లేక = ఒక్కంతయేని మాటబాటులేక, ఉజ్జగించి = విడిచి, ప్రియ ...
 యుతంబుగాఁ; ప్రియతర = మిక్కిలి ప్రియులైన, అనుజ = తమ్మునితోడను,
 లక్ష్మణునితో ననుట; కళత్ర = భార్యయగు నీతతోడను, యుతంబుగాఁ =
 కూడినట్లు, క్ర = కూరమైన, కాననంబునకుఁ = అడవికి, ఏగంగఁ =
 వెడలఁగా, నీతాలక్ష్మణ సహితుడై రాముడ డవికి వెడలఁగాననుట;
 అంతఁ = పిమ్మట, ఇటనుండి పౌరవాక్యము ; పత్నీ, రామ, ఇవి రాముని
 సంబోధనలు ; లనత్పీవర్తనల్ = ప్రకాశించుచుండు ప్రవర్తనలను, జను
 లకుఁ = ఇచ్చటి ప్రజలకు, అప్రకాశంబు కఁ = అప్రకాశమగునట్లు,
 ఆచరింపఁ = చేయుటకై, పూని = ప్రయత్నించి, రాముడడవికి వెళ్లు
 టచే నతనిప్రవర్తన లింకఁబ్రజల కగోచరమగునని భావము; అరిగెదయ్యె =
 పోయెదవా, మానెమ్మనంబులకై వేడుకల్ వృథా చనంగఁ చేసితే =
 మాచిత్తములయందలి వేడ్కల వ్యర్థపుచ్చితే, రామునకుఁ బట్టాభిషేక
 మగును, దశరథునకంటె నెక్కుడుగ మహ్నాతఁడాదరించు నని యిట్లేవేవో
 వేడుకల ననుభవింపఁ గోరుచుండ మాకోర్కెల గొంతెమ కోర్కెలు
 గావించివెడలిలివా యని భావము; కటకటా, విషాదార్థకము; అంచుఁ,
 చింతఁ = ఆచింతచే, చాల = మిక్కిలి, పగచువారును = దుఃఖించువారును,
 పతిఁ = దశరథుని, తిట్టువారుఁ = దూషించు వారును, అగుచుఁ,
 పౌరవృద్ధులు, వెనువెంటఁ = అతని ననుసరించి, పాయక = విడువక,
 అరిగిరి = వెడలిరి, అరేడు = రాముడు, వారలఁ = అపౌరవృద్ధులను,
 మగుడంగఁ, అనిచి = పంపి, చనియెఁ = వెడలెను, రాముడు తన్ననుస
 రించి వచ్చుపౌరవృద్ధులఁ దిరిగి వెడలు నట్లొనర్చి తానరిగె ననుట;

తా. రాముఁడు కైకేయావాక్యము ననుసరించి శ్వాయముగఁ దనకు
రావలసిన రాజ్యవైభవము నించుకంతయు వికారము చెందక వీడి సీతాలక్ష్మ
ణసహితుఁడై యడవులకుఁ దళలెను, ప్రజలు నోవత్స, రామ మామనము
లంగల కొర్రెల్లెల్ల వమ్ముగా నిట్లు నీవడవుల కరిగెదవా ! అయ్యో !
మిక్కిలి దుఃఖించుచుఁ బురవిధులు రామునివెంటనంటి రాఁగ నాతఁడు
మంచిమాటలచే వారి నివారించి మరల పురిమున కనుపి తానరణ్యమున
కరిగెను.

భారత. ఆతఁడు = ఆధర్మరాజు, తత్...అనుసృతిఁ ; తత్ =
ఆ దుర్యోధనునియొక్క, వచన = మాటయొక్క, అనుసృతిఁ = అనుసరణ
మున, దుర్యోధనుని మాటచొప్పునననుట ; అత్ససామ్రాజ్యము = తనరాజ్య
మును, ఒకవికారములేక, ఉజ్జగించి = విడిచి, ప్రియతర, అనుజ=భీమార్జున
నకుల సహదేవులతోడను, కళత్ర = ద్రావణితోడను, యుతంబుగాఁ =
కూడినట్లు, ఉగ్రకాననంబునకుఁ, ఏఁగఁగఁ, అంతఁ = ఆవల, పత్సర
...వర్తనల్ ; పత్సర = సంపత్సరమున, పదుమూడవ యేటననుట ;
అమల = నిర్మలమైన, సత్ ప్రవర్తనల్ = చక్కని ప్రవర్తనలు, జనులకుఁ,
అప్రకాశంబుగఁ, పూని, అరిగెఁ = వెడలెను, పండ్రెండేడు లరణ్య
వాసమొనర్చి, పదుమూడవయేటఁ దమచరిత్రమెఱుఁగకుండులాగున నజ్ఞాత
వాసమొనర్చునట్లు ప్రతిన పూని యరిగె నని భావము ; దయ్యమా = దైవమా,
ఇది పౌరుల విచారవాక్యము ; నెమ్మనంబులఁ, వేడుకలన్నియుఁ, వృథ
చనంగఁ, చేసిలే = మానసముల నేవేవోవేడ్కల ననుభవించుఁగోరియొండ
వానినెల్ల వృథములు గావించితివే, యని భావము ; కటకటా, అయఁ,
చింతఁ, చాల, వగచువారును = దుఃఖించువారును, పతిఁ = భృతరాష్ట్రుని,
తిట్టువారును, అగుదుఁ, పౌరవృద్ధులు, వెను వెంటఁ = తన్నునుసరించి,
సాయక, అరిగిరి, ఆతఁడు = ఆధర్మరాజు, వారలఁ, మగుడఁ, అనిచి =
తంపి, చనియెఁ = తానువెడలెను.

తా. ధర్మజాడు దుర్యోధనుని వాక్యానుసారముగ భీష్మార్జునకుల సహదేవులతోడను, ద్రాపదితోడను గూడి యడవులకరుగునపుడు అజ్ఞాత పానవత్సరమున నొరులకంటఁ బడక దాఁగియుండ నంగీకరించి యడవులకుఁ దరలుచుండెను, అప్పుడు పౌరవృద్ధులు, దైవమా ! మామానసముల తాని లోర్కెల వ్యర్థపుచ్చితివా ! అయ్యో ! అని మిక్కిలి పెగుచుచు నాతని ననుసరించి పోవుచుండ ధర్మజాడు వారిని నివారించి పురమున కనిపితానడవుల కేఁగెను.

వ. అంత.

26

గీ. పుత్రమోహమున విశ్రభుండు పోయినపోక

కును వగచుచు మఱియుఁ శ్రీ గూడ వచ్చి
కడుఁ బ్రయాణవిఘ్నకరు లగు భరతము
ఖ్యులఁ బ్రయత్నమున మరీగిడ్చి వెనను.

27

రామాయణ. పుత్రమోహమునఁ = కుమారుడగు శ్రీరామచంద్రుడెడఁగల మోహముచే, విశ్రభుండు = దశరథుండు, పోయినపోకకుఁ = పోయినట్టిపోకకు, మరణించినందులకనుట ; వగచుచుఁ = దుఃఖించుచు, మఱియుఁ = ఇంకను, కూడఁ, వచ్చి = రాముని వెంటనరుదెంచి, కడుఁ = మిక్కిలి, ప్రయాణ = రాముని యాయరణ్య ప్రయాణమునకు, విఘ్నకరులగు = విఘాత మొనర్చునట్టి, రామునిం దిరిగి పట్టణమునకు రమ్మను నట్టివారిననుట ; భరతముఖ్యులఁ = భరతుని ముఖ్యముగాఁ గలవారిని, ప్రయత్నమునఁ = అతిప్రయత్నమునఁ, మరుడ్చి = తిప్పి, వారి నతి ప్రయత్నమున మరలించియనుట, వెనను = వేగముగా.

తా. పుత్రవాత్సల్యమున నాతని విశ్లేష మెర్వణాలక దశరథుండు మరణింప, భరతాదులు రాముననుసరించి యాతని యాయరణ్యావాసము నలదని తార్కింప రాముండు వారినతిప్రయత్నమున మరల నయోధ్య కనిపింపనియెడని క్రిందటి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. పుత్రమోహమునకా = కుమారుడగు దుర్యోధను నెడఁగల
మోహమున, విభుండు = రాజగు ధృతరాష్ట్రుఁడు, పోయినపోకకుఁ =
నడచిననడవడికి, వగచుచుకొ, మఱియుకొ, కూడకొ, వచ్చి, కడుకొ,
ప్రయాన = ప్రకర్షగమనమునకు, త్వరితగమనమునకనుట; విఘ్నకరులగు,
తాము వృద్ధులగుటచే గమయనుస్మృతికి భంగము కలుగులాగున త్వరిత గమ
నమువలదని వారించువారని భావము; భరతముఖ్యులకొ = భరతపంశక్రేష్టు
లను, భీష్మాదులననుట; ప్రయత్నమునకొ, మగుడ్చి, వెనను.

తా. దుర్యోధను నెడఁగల మోహమున ధృతరాష్ట్రుఁడట్లు ధర్మ
జాదులడవికిఁ బోవుచుండ నూరకుండుటకువగచి భీష్మాదులు తామట్టి
యన్యాయరాజ్యముననుండ నొల్లక ధర్మజాదుల ననుసరించి రాఁబూని వారి
త్వరితగమనమును వారించుచుండ, ధర్మజుఁడు వారిసతిప్రయత్నమున పుర
మునకేఁగునట్లుమరల్చి; చనియెను పూర్వపద్యమునందలి క్రియతో నన్వ
యము. ఇట్ల 'భరతముఖ్యుల' అను దానిలోనిశ్లేషము మాత్రమే యాధారము
గావించుకొని రెండర్థములను సాగించెను.

చ. బహువనచిత్రకూటముఖరపర్వతచక్ర మతిక్రమించి వి
శ్వహితుఁడుదండకాశ్రమనివాసులెదుర్కొనికొంచుఁబోవఁడ
త్ప్రహితసపర్యుడై యలరెఁగ బావని యాత్మవిశుద్ధనత్వవి
గ్రహఘనలక్ష్మీచూపఱకుఁగ గన్నులపండువుగాఁగనంతటన్.

రామాయణ. బహు.....చక్రము; బహువన=పెక్కుడవులు,
చిత్రకూటముఖ = చిత్రకూటముమున్నగు, పర్వతచక్రము = కొండల
మొత్తము, అతిక్రమించి = కడచి, విశ్వహితుఁడు = లోకహితుఁడగు
శ్రీరామచంద్రుఁడు, దండకాశ్రమనివాసులు = దండకారణ్యము నందలి
యాశ్రమవాసులగు మునులు, ఎదుర్కొని = తనకెదురవచ్చి, కొంచుకొ
పోవకొ = పిలుచుకొనిపోవఁగా, తత్.....సర్యుడై; తత్ = ఆమహ
ర్షులచేత, ప్రహిత = చేయఁబడిన, సపర్యుడై = పూజగలవాడై; [ఇది

బహుప్రీతి.] అత్న...లక్ష్మి; అత్న = తనయొక్క, విశుద్ధ = మిక్కిలి పరిశుద్ధమైన, సత్త్వగుణముగల, విగ్రహ = శరీరముయొక్క, ఘన = గొప్పదగు, లక్ష్మి = సౌందర్యము, పావని = పవిత్రమైనది, ఇది విగ్రహ మునకు విశేషణము, చూపఱుత్ = చూచువారలకు, కన్నులపండువు కాఁగఁ = నేత్రపర్వముకాఁగ, అంతటఁ = సర్వత్ర, అలరెఁ = సంతోషించెను.

తా. రాముఁడు పెక్కడవులు చిత్రకూటముమున్నగు పెక్కుపర్వతములును గడచి దండకారణ్యమున కరుఁగఁగ నటఁగల యాశ్రమవాసులగు మునులు పెక్కుసపర్యలు నేయ వానిశిల్పం గ్రహించి, పవిత్రమగు నిజశరీరకాంతిచే నందలివారలకు నేత్రపర్వమగుచు నలరెను.

“చూపఱుత్కన్నులుపండువు, కాఁగ, నలరెఁ.” “నిర్గుణోనిరంజనో నిర్వికల్పోనిరాభ్యాతశ్శుద్ధోదేవ ఏకోనారాయణః” అనియును, “నతే రూపం నచాకారః” అనియును, రూపాది రహితుఁడని స్పష్టముగాఁ దెల్పుచు, “తథాపిపురుషాకారో భక్తానాంత్యంప్రకాశనే.” అని భక్తుల సంతుష్టికొఱకే యాతఁడు రూపముందాల్చినట్లు చెప్పటచే, భక్తుల సంతుష్టియే యతని సంతుష్టి యగుచున్నది. కావుననే భక్తులకుఁ గన్నులపండువుగాఁగఁదాను నలరెనని భావమగును.

“సపర్యా.” “సపర్యాతర్పణం బలిః.” ఆమరము.

భారత. బహువన, చిత్ర = విచిత్రములగు, కూటముఖ = శిఖరాదులుగల, పర్వతచక్రము, అతిక్రమించి, విశ్వహితుండు = లోకహితకరుఁడగు ధర్మతనయుఁడు, దండకుఁ = తనసమీపమునకు, ఆశ్రమనివాసులు = ఆశ్రమస్థులగు మునులు, వచ్చియని యధ్యాహార్యము. ఎదుర్కొని = తన్నెదురుకొని, కొంచుఁబోవఁ = తమ యాశ్రమములకుం బిలుచుకొనివెడలి; వారి శింటవెడలియనుట; తత్ప్రీతి, సపర్యఁడై = పూజలుగలవాఁడై, అలరెఁ = సంతోషించెను, పావని = భీముఁడు, అత్న...లక్ష్మి; అత్న = తనయొక్క,

విశుద్ధ = శుద్ధమైన, సత్త్వ = బలముగల, విగ్రహలక్ష్మి = యుద్ధలక్ష్మి,
చూపఱుకొ, కన్నులుపండువు, కాంగ్, అంతటా = ఆవల.

తా. ధర్మజాండు పెక్కడవులు పలుకొండలు సతిక్రమించి పోవఁగా
సర్వవాసులగు మునులాతని నెదుర్కొని తమయాశ్రమములకుఁ బిలుచుకొని
వెడలి పలువూజలఁ గావింప నాతఁడలరెను. భీముఁడు తనబలిమితోడి
యుద్ధముగాంచి చూపఱులానందమందుచుండ. కిమ్మిరుంగూల్చెనను వఱకు
నేక యోజనమగును.

“చిత్రకూట.” “కూటోస్త్రీ” శిఖరం శృంగం.” అమరము.

“పావని.” ఇట, “పవనస్యాపత్య” మ్మనియపత్యార్థమున ‘నిష్ఠా’
దేశమువచ్చెను. “అతఁ ఇచ్ఛో” పాణిని.

క. సతీయును దానును సతివి

శ్రుతమగు తనబలిమినమిత్రసుమనఃకిమ్మి

రతరశ్రీధృత ర మగునతి

వితతాటవి గొంకులేక ర విహరించుతటిన్.

29

రామాయణ. సతీయును, తానును = సీతయును, రాముఁడును, అతి
విశ్రుతమగు, తనబలిమి = మిక్కిలిప్రసిద్ధమైన తనబలముచే, అమిత...
శ్రీః; అమిత = మితిలేని, విశేషించిన యనుట; సుమనః = పుష్పములచే,
కిమ్మిరతర శ్రీః = మిక్కిలి చిత్రవర్ణముగల శోభను, ధృతమగు = ధరించఁ
బడిన, అతివితత = మిక్కిలివిస్తారమైన, అటవిన్ = అడవియందు, కొంకు =
భయము, లేక, విహరించు తటిన్ = సంచరించుసమయమున.

తా. రాముఁడు సీతాసహితుడై నిజబలముతోఁ బుష్పములచేఁ జిత్ర
వర్ణముగ విరాజిలు నాయడవియందు విహరించు సమయమున.

“సుమనః” “స్త్రీయస్సుమనసః పుష్పం.” అమరము.

“కిమ్మిరతర.” “చిత్రంకిమ్మిరకల్గాషకబలైతాశ్చకర్పరే.” అమ

రము.

భారత. సతీయును = ద్రాపదియును, తానును, = భీముఁడును, అతివిశ్రుతమగు, తన, బలిమి = నిజసత్త్వముచే, నమితదృతి మగు; నమిత = పంపఁబడిన, అణఁపఁబడిన యనుట; సుమనః = దేవత లనుగల, కిమ్మిర = కిమ్మిరుండను ననురుని, తరః = బలిమియొక్క, శ్రీ = సంపదచే, దృతమగు = అదరింపఁబడిన, అతివితతాటవి, కొంఠ లేక, విహరించుతటి = సంచరించు సమయమున.

తా. మిక్కిలి బలశాలియగు భీముఁడు ద్రాపదితోడేరి స్వబలమున దేవతలనణించుచుండు కిమ్మిరుఁడుండు నడవియందు నిర్భయుఁడై సంచ రించుచుండఁగా.

“తరః.” “ద్రవిణంతరస్సహోబలశౌర్యాణి.” అమరము.

ఇట రామాయణార్థమున, “కిమ్మిరతర + శ్రీ.” అని విసర్గ లోపముగాను; భారతార్థమున, “కిమ్మిర తరః + శ్రీ” అని విసర్గయుక్తము గాను బదచ్ఛేదము గావింపవలసియుంట శవర్ణ ద్విత్వ రహిత, సహిత రూప ములు గలుగవలసియుండ నుభయార్థ సంఘటనకై శవర్ణద్విత్వ రహితరూప మునం బ్రయోగించెను. అదియు “శర్వరేవిసర్జనీయః” అనుసూత్రమున సాధిత మగుచున్నది.

తా. దోరాస్ఫాలకరాళితోద్ధతివిరార్ధున్ నీలశైలోపముం
దారాధ్యానయుతాట్టహాసవిసర్గద్దంష్ట్రామయూఘాళిఁ గి
ఘోరాభిఖ్యదనర్చరాక్షసుమదశ్లష్టోక్తులాటోప దు
ర్వారాకృష్టమహీజుడై వదరుగర్వగ్రస్తుఁగూల్చెన్ ధరన్.

రామాయణ. దోః.....ఉద్ధతిక్; దోః = భుజములయొక్క,
ఆస్ఫాల = చఱచుటచే, కరాళిత = భయంకరముగా నొసర్పఁబడిన,
ఉద్ధతిక్ = ఔద్ధత్యముగలవానిని, గర్వసహితుననుట; భుజాస్ఫాలనమున
భీకరమగు తన యాద్ధత్యముం జాపువాఁడని భావము; నీలశైలోపముక్ =
నల్లనికొండతోసాటియగు వానిని, తార.....మయూఘాళిక్; తార,

అధ్వాన = ఉచ్చధ్వనితో, యుత = కూడిన, అట్టహాస, పెద్దనవ్వుచేత, విసరత్ = వ్యాపించుచుండు, దంష్ట్రా = శోలయందలి, మయాభాగిణి = కిరణసమాహములచేత, కిమ్నిరాభిఖ్యక్ = చిత్రవర్ణకాంతిచే, తనర్పు = ఒప్పుచుండు, రాక్షసుక్ = అనురుని, అటోప...మహీజాండై; అటోప = వేగమున, దుర్వార = నివారింపఁదగినట్లు, ఆకృప్త = అపహరింపఁబడిన, మహీజాండై = నీతనుగలవాండై, వేగాతిశయమున నడ్డగింప సాధ్యముగానట్లు నీతనపహరించిన వానినని భావము, మద...ఉక్తులు; మద = మదముచే, మ్లిప్త = అవిస్మృతమగు, ఉక్తులు = పలుకులు, వదరువానిక్ = ప్రేరేపించువానిని, గర్వగ్రస్తుక్ = గర్వముచెందినవానిని, విరాధుక్ = విరాధుఁడనురాక్షసుని, ధర్క్ = నేలపై, కూల్చె, చంపెననుట; రాముఁడనుకర్త యధ్యాహార్యము.

తా. భుజాస్థాలనమునేయుచు భయంకరుడై, నల్లనికొండంబోలుచు వికటాట్టహాసమొనర్చుచు, దమ్మలమునదంష్ట్రలయందు జనించినకాంతులచే చిత్రవర్ణముగావింపఁబడిన శోభంగలిగి, మత్తుఁడగుట ననభిస్మృతవాక్యముల వదరుచు, గర్వగ్రస్తుడై దుర్వారవేగమున నీతాపహరణమొనర్చు విరాధుఁడనెడి రాక్షసుని రాముఁడు సంహరించెను.

“దోరాస్థాల.” “భుజబాహూప్రవేష్టోదోస్థాత్.” అమరము.

“కరాళిత.” “కశేరుణికరాళంస్యాత్ భీషణే వాచ్యలింగకం” అమరశేషము.

“తార.” “తాకోత్యుచ్చైః.” అమరము.

“ధ్వాన.” “ధ్వనిధ్వానరవస్సన్వాః.” అమరము.

“మ్లిప్త.” “అధమ్లిప్త మవిస్మృతం.” అమరము.

భారత. దోరాస్థాల, కరాళిత, ఉద్ధతి = బౌద్ధత్యముయొక్క, విరాధుక్ = విశేషసంసిద్ధిగలవానిని, ధూర్తుననియుం జెప్పనగును; నీలకైల ఉపముక్, తారాధ్వాన, యుత = కూడిన, అట్టహాస, విసరత్, దంష్ట్రా,

మయూఖాశీఁ = కిరణపంక్తులుగలవానిని, మద, మ్లిష్టాక్షుల్, వదరు=ప్రల
పించుచుండు, గర్వగ్రస్తుక్, కిమ్నిరాభిఖ్యక్ తనర్పు రాక్షసుక్ =
కిమ్నిరుండను పేరఁ దనరుచుండుననురుని, అటోప దుర్వార, ఆకృష్ట, మహీ
జుండై = పైకిఁబెకలించి గ్రహింపఁబడినవృక్షము గలవాడై, వెసక్,
ధరక్, కూల్చెను = సంహరించెను, పూర్వపద్యమునందలి పావనియును
పదము కర్తయగుచున్నది.

తా. బుజాస్ఫాలనమున భయంకరుడై, వికటాట్టహాసముగావించుచు,
మదాతిశయమునఁ దడఁబడుచుండు మాటలుగల్గి, గర్వితుడై వచ్చిన
కిమ్నిరుండను రాక్షసుని భీముడొకవృక్షమును బెకలించి దానిచే సంహ
రించెను.

“రాధ” అనుదానికి సంసిద్ధియనుటకు “రాధసంసిద్ధా” అను ధాతు
వున ఘృణాంతమయ్యెను.

రాధుననుటకు ధూర్తునని యర్థముగావించుటకు; ... రాధోమృగయా
దుష్టయోః....విశ్వనిఘంటువు.

ఆ. ఆనిశాటుఁ డట్లు శ హతుఁ డయి దేవతా

తుష్టిఁజేసి వారు శ దొడఁగినట్టి

విపినవాసకార్య శ మపవిఘ్నమై సాఁగఁ

బ్రథమహత మగుబలిశకువుఁబోలె.

31

రామాయణ భారతార్థములు సమము. వారు=[రామాదులు,
పాండవులు,] తొడఁగినట్టి = ప్రారంభించినట్టి, విపినవాస కార్యము =
అరణ్యావాసరూపకార్యము, అపవిఘ్నమై = అపగతమగువిఘ్నము గలదై,
హరివిఘ్నమై యనుట; సాఁగఁ = సాఁగుటకు, బ్రథమహతమగు =
మొదటఁ చంపఁబడు, బలిపశువుక్, బోలెక్=బల్యర్థమగు పశువునుబోలె,
[బలికొఱకుఁ బశువని చతుర్థీతత్పురుష.] ఆనిశాటుఁడు = ఆరాక్షసుఁడు

[విరాధుఁడు, కిమ్మిరుఁడు,] అట్లు ఆలాగున, హతుఁడయి, దేవతాకుప్తిక్, చేన్ = దేవతలకు సంతోషమునఁగూర్చెను.

తా. వారు, [రామాదులు, పాండవులు,] చేయునట్టి యాయరణ్యా వాసము నిర్విఘ్నముగాఁ గొనసాగ గలందులకై యాదినిచ్చులలి పశువువలె ాక్షుఁడు, [విరాధుఁడు, కిమ్మిరుఁడు,] మరణించెను. దానదేవతలెల్ల సంతృప్తినందిరి.

అలంకారము. ఉత్పేక్ష.

వ. అది యట్లుండె. మహారణ్యంబు దరియంజొచ్చి యారాజ మూర్ధన్యండు. 32

రామాయణ భారతార్థములు, సమములు.

సులభము

[ఆ రాజమూర్ధన్యండు, రామాయణ రామఁడు, భారత ధర్మరాజు] ఇట్ల మద్దరాజురామన్న భీముఁడనెనుగాని రాజబోవు పద్యములం గాంచిన ధర్మరాజుఁడనుట కుస్పష్టమగును. మఱియు భీమునకు రాజమూర్ధన్యఁడని ఈ కవి ప్రయోగింప సాహసింపఁడు.

క. ఈతెఱుంగున సతితో స

బ్రాతృకుడై వరుసఁ జని ప్రపంచితనుమనో

ద్వైతవనభూములందుఁ బ్ర

భూతామోదమున నెలమి శ్రేంద్రుఁడు సంతన్.

33

రామాయణ. ఈతెఱుంగునన్ = ఈలాగున, సతితో = భార్యతో, తతోననుట ; సబ్రాతృకుడై = తమ్మునితోఁ గూడినవాడై, లక్ష్యణ సహితుడైయనుట ; వరుసన్ = క్రమముగా, చని, ప్రపంచిత...భూములందున్ ; ప్రపంచిత = విస్తరింపఁబడిన, నుమనః = పుష్పములతోడ, ద్వైత = విశ్వముగల, వనభూములందున్ = అటప్రదేశములందు, పుష్పి

తమలగు నటవీ ప్రదేశముల యందనిభావము, ప్రభూత = విశేషించిన, ఆమోదమునకై = వాసనచే, ఆపుష్పముల వాసనచే నని భావము, ఎలమి = తనివి, పొందుచుకొన = చెందుచు, అంతకై = ఆవల.

తా. భార్యసోదరులతో నడవి కరిగిన రామచంద్రుఁ డచ్చటి పుష్పముల వాసనచే తనివందుచు. ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. ఈ తెలుగునకై, సతితోకై = ద్రాపదితో, సభ్రాతృకుండై = భీమాద్జన నకులసహచేవ సహితుండై, వరుసకై, చని, ప్రపంచిత ... భూము లందుకై ; ప్రపంచిత = ప్రసిద్ధులైన, సుమనః = సజ్జనులుగల, ద్వైతవన భూములందుకై = ద్వైతవన ప్రదేశములందు, ప్రభూత = అతిశయించిన, ఆమోదమునకై = సంతోషముతో, ఎలమికై, పొందుచుకొన, అంతకై = ఆవల, పూర్వపద్యమునఁగల ఆరాజమూర్ధన్యుడను పదము కర్త.

తా. ధర్మజుఁడు సతీ సోదర సహితుండై క్రమముగఁ జని ద్వైత మునందేరి మిక్కిలి సంతసించి, ముందు పద్యముతో నన్వయము.

“ప్రపంచిత.” “విపర్యాసే విస్తరేచ ప్రపంచః” అమరము.

“సభ్రాతృకుండై.” “వోషసజ్జనస్య” పాణిని.

“సుమనోద్వైతవన” “సుమనాః పుష్పమాలతోఽస్త్రియాండవే” నానార్థరత్నమాల.

“ఆమోదమునకై.” “అదంతఃపుంసి ... ఆనందే, విమగ్తోద్భవ మనోహర దూరవ్యాపిగంధే.” శబ్దార్థకల్పతరువు.

చ. మొలచుచుచిప్రసంగముల నీ ముందరగాఁగల కార్యరేఖవెం వెలయఁబరాత్నచింతిన సుకృతృచ్ఛరభంగసుతీక్ష్ణకుంభజా దులహితేశాసనక్రమము నీతోఁ జరియించెద రత్యనూన త త్కలితబహుపచారితిక నీతంబునరంజిలియంచు నెంచుచున్.

రామా రాణ. మొలచు ... ప్రసంగములకై, మొలచు = ఉప్పుతిలు చుండు, వచః = మాటలయొక్క, ప్రసంగములకై = ప్రస్తావములచే

ముందరక్ష = ముందు, కాంగల... పెంపు; కాంగల, కార్యరేఖ = కార్య
 శ్రేణియొక్క, ఇంక జరుగవలయు కార్యక్రమమున కనుట; పెంపు = అతి
 శయము, ఎలయి = ప్రకాశింపఁగా స్ఫురింపఁగాననుట, [ఈయనాది పదమే
 క్రమముగ వేలయినని హలాది యాయెను.] పరాత్న ... క్రమముతో; పరాత్న
 = పరమాత్మయొక్క, చింతన = ధ్యానించుటచే, సుహృత్ =
 మంచిహృదయముగల, పరబ్రహ్మచింతనమున శుద్ధమానసులని భావము; శర
 భంగ = శరభంగుడను మహర్షియు, సుతీక్ష్ణ = సుతీక్ష్ణుడను మర్షియు,
 కుంభజ = అగస్త్యుఁడును, ఆదుల = మొదలుగాంగల వారియొక్క, హిత
 కాసన = హితోపదేశములయొక్క, క్రమముతో, రతి... కఠంబున; రతి =
 వేడుకచే, అనునంతగనట్లు, అధికమగు లాగుననుట; తత్కలిత =
 అముసులచే నొనర్పఁబడిన, బహుపచారతకఠంబున = మిక్కిటమగునుప
 చారము మూలమున, రంజిలి = సంతసించి, చరియించెదన్ = సంచరించె
 దను, అంచు = అనుచు, ఎంచుచు = తలచుచు.

తా. ప్రస్తావనమున నింత మున్నజేయఁ గలకార్యముల విషయము
 మానసమున స్ఫురింపఁగా బరబ్రహ్మధ్యానమున సద్బ్రహ్మయలగు శరభంగ
 గాదుల హితోపదేశములు వినుచు వారొనర్చు సపర్యల రంజిలైదనని
 తలంచుచున్.

“కార్యరేఖ.” “రేఖాతుశ్రేణిరేఖయోః.” నానార్థరత్నమాల.

“రంజిలి.” ఇటనేకలకారతకు; “తత్రోభయోర్భవేదేశోలకార
 ఇతికేచన.” అధర్వణకారికావలి.

“కార్యరేఖ పెంపెలయి.” ఇటఁ బ్రకాశింపఁగానన మనస్సునఁ
 నొనర్పవలసిన యసురసంహారరూప కార్యక్రమము స్ఫురింపఁగానని భావ
 మగుచున్నది. ఇది మునుల సందర్శించుటకు హేతువగును. మునులందర్పించి
 నంగాని; రాక్షసులు వారించాధించురీతి నెఱుఁగుటయుఁ దత్కారణమునఁ
 దానసురులం జంతునట్లు ప్రతిజ్ఞ యొనర్చుటయు, నక్కారణమున రాక్ష
 సులపై ద్వేషము పూనుటయు సంభవింపవు.

భారత. మొలచు, వచు, ప్రసంగములక, ప్రస్తావనమున ననుట;
 ముందరక = ముందు, అజ్ఞాత వాసానంతరమున, కాఁగల కార్యరేఖ,
 పెంపు = జరుగఁగల కార్యక్రమముయొక్క పెంపు, యుద్ధమనుట;
 ఎలయక, దుర్యోధనాదులు దన రాజుబార మంగీకరింపరనియుఁ దన్ను
 లమునఁదప్పక యుద్ధమే జరుగఁగలదనియు నిశ్చయించి, యాయుద్ధప్రయుక్త
 విషయము మనస్సునకు స్ఫురింపఁగానని భావము; పర అత్మ చింతక =
 శత్రువులగు దుర్యోధనాదులయొక్కయు, దనయొక్కయు చింతనచే,
 బలాబలవిచారముచే ననుట; అసుహృత్..... కుంభజాదులు; అసు
 హృత్ = ప్రాణములహరించునట్టి, శర = బాణములయొక్క, భంగ =
 భంగ మొనర్చుటయందు, సుతీక్ష్ణ = ప్రచండులయిన, కుంభజాదులు =
 ద్రోణాచార్యుఁడు మున్నగువారు, అహిత క్రమముతోక;
 అహిత = దుర్యోధనునియొక్క, శాసనక్రమముతోక = అజ్ఞానుసారమున,
 అతి, అనూన, తత్ = ఆ దుర్యోధనాదులచే, కలిత, బహుపచారత
 కతంబునక, రంజిలి, చరియించెదరు = వర్తించెదరు, అంచుక, ఎంచు
 చుక, అది యట్లుండెనను పద్యమునందలి రాజమూర్త్యుడను కర్తయిట
 ననువర్తించుచున్నది.

తా. అజ్ఞాతవాసానంతరపుఁ గార్యక్రమము ప్రస్తావనమునరాఁగఁ
 గొరవులు దనరాజుబార మంగీకరింపరనియుఁ దన్నులమున యుద్ధము
 తప్పక జరుగఁగలదనియు మనస్సున స్ఫురింపఁగా, దాని కనువగులాగున
 స్వశక్తి పరశక్తుల విచారించుచు నెట్టిప్రాణహరమగు శరమునీనియు భంగ
 పాటొదవింపఁజాలు ద్రోణాదులు కౌరవవాక్య వశవర్తులై, వారి పూజలం
 గైకొని రంజిలుచుందురని తలంచుచు.

ఇట్ల “అసుహృచ్ఛర.” భంగ అనుస్థలమున ముద్ద రాజురామన్న
 శత్రు శర, భంగమునని యర్థము గావించెనుగాని, అసు, హృత్, శరభంగ,
 అని యర్థముగావించినఁ గుంభజాదుల ప్రభావమున కింకయువన్నె దెచ్చి
 నట్లగునుగాన నిది యెంతయు యుక్తమగును.

“శరభంగ” శబ్దమునకుఁ గొందఱు చాపభంగమని యర్థము గావించెదరుగాని యది సమంజసముకాదు.

సీ. కడుఁదన్నహాశ్రమ శ్ర గమనోదితోత్సాహుఁ
డయ్యె నాసమయంబునందు సమిత
తుంగహృద్రిపుశరభంగమునీశ్వరు
సంబకము న్నహిమాస్పదమును
ఘనతపశ్చక్తిఁ దేనమ్మని విధి దయచేసి
వెన జిమ్మఁ బంచె దశ్చేళవచ్చి
తత్ప్రితామహుఁడు సత్యవిధానుఁ డట్లంప
నాఘనుఁడొదకీర్తనాశ్రమప్ర

గీ. వేశమొనరించి యవ్విధి శ్ర విభు సురేశు
నఖిలనుతుని భజించెద శ్ర యాత్వరాతి
రాముఁ డాదిత్యకులభర్త శ్ర రమణ వచ్చి
కరుణసేయునంతకుఁ దగు శ్ర గట్టితాల్కి.

35

రామాయణ. కడుక్ = మిక్కిలి, తత్ =ఉత్సాహుఁడు;
తత్ = ఆమహర్షులయొక్క, మహా + ఆశ్రమ = గొప్పయాశ్రమములకు,
గమన = పోవుటకు, ఉదిత = పుట్టిన, ఉత్సాహుఁడు అయ్యెన్, ఉత్సా
హుగలవాడయ్యెను, ఆ సమయంబునందున్ = ఆతరుణమున, సమిత...
ఆస్పదమును ; సమిత = అణఁపఁబడిన, తుంగ=ఉన్నతములగు, బలవంతము
లగునవనుట; హృద్రిపు = అంత శ్శక్తువులఁగల, అరివడ్వర్గము నణఁచిన
వాడని భావము; శరభంగమునీశ్వరు = శరభంగమహర్షియొక్క, అంబక =
నయనములకైన, మున్నహిమ = సంహోషణి కయమునకు, ఆస్పదమును =
స్థానమగువానిని [ఆస్పదశబ్దమునిత్య నపుంసకము.] తపశ్చక్తి = తపము
వలనిశక్తిగలవానిని, వెనక్ = వేగముగా, తెమ్ము, అని = హోడితెమ్మని,

విధి=బ్రహ్మ, దయచేసి = అనుగ్రహించి, జిహ్వా=ఇంద్రుని, పంచే = పంపెను, తద్వేళ = అట్లు బ్రహ్మను దర్శించు సమయము, వచ్చి [ఇది బ్రహ్మయనుట కు హేతువగుచున్నది. కాబట్టి యిటవచ్చి యనుటకురాగా నని యర్థముగావించునది,] సత్యవిధానుడు=సత్యమగు విధానున గలవాడు, తత్పితామహుడు=ఆబ్రహ్మ, అట్లు, అంపక్ = పంపగా, ఆ ఘనుడు= ఆ గొప్పవాడు, శరభంగమహర్షి యనుట; ఇంద్ర = ఇంద్రుడా! [ఇది సంబోధన] కీల = అగ్నిజ్వాలలయందు, అశ్రమ = శ్రమలేనట్లు, ప్రవేశము, ఒనరించి = ప్రవేశించి, విభుక్ = గొప్పవానిని, సురేశుక్ = దేవ శ్రేష్ఠుని, అభిలషతునిక్ = అందఱచే బొగడఁబడినవానిని, [ఇవి బ్రహ్మకు విశేషణము] అవ్విధిక్ = ఆ బ్రహ్మను, భజించెదన్ = ఆశ్రయించెను, యాత్వరాతి = రాక్షసశత్రుడు, ఆదిత్యకులభర్త = సూర్యవంశశ్రేష్ఠుడు, రాముడు, రమణ, వచ్చి, కరుణ నేయునంతకుక్ = దయ నేయువఱకు, గట్టితార్కి = దృఢమగు నోర్పు, విలంబసహత్వ మనుట; తగుక్ = యుక్తము. ముందు పద్యముతో నన్వయము.

తా. రాముడు ఆమహర్షుల యాశ్రమముల వెడల సుతాపి యయ్యెను. బ్రహ్మ జితేంద్రియుడగు నా శరభంగమహర్షిని నేత్రపర్వముగాఁ గాంచ నిచ్చించి యింద్రునంప బ్రహ్మసమీపమునకు రావలయు కాలము సమీపించినందున దేవేంద్రు డాతని యాశ్రమమునకురాగా, శరభంగుడు - ఓ యింద్రుడా! అగ్నిం బ్రవేశించి నే బ్రహ్మసమీపమునకు వచ్చెదఁగాని రాక్షసాంతకుడగు రాముడు వచ్చునంతకు నోపికపట్టి యుండుము.

“అంబకం.” “అంబకం నేత్రశరయోః.” విశ్వనిఘంటువు.

“కీల.” “ద్యయోర్జ్వాలకీలా.” ఆమరము.

“యాతు.” “యాతుధానఃపుణ్యజనోనైర్మలో యాతురక్షసీ.” అమరము.

తత్త్వితామహుఁడు = ఆయింద్రుఁడనియు, సత్యవిధానుఁడు = సత్య
ధనము గలవాఁడనియు నర్థమగునని యభిప్రాయపడెదరుకాని అది యస-
మంజసము.

భారత. కడుక్, తత్ ఉత్సాహుఁడు; తత్ = ఆతలంపు
వలని, మహాశ్రమగ = మిక్కిలి శ్రమనుజెందిన, మనః = మనస్సుచే,
దిత = ఖండింపఁబడిన, ఉత్సాహుఁడు, అయ్యెక్ = ఉత్సాహవంతుఁ
డయ్యెను. ద్రోణాదులు దన కనుకూలురుగా రను చింతచేగతోత్సాహుఁ
డయ్యెనని భావము; ఆ సమయమునక్, అమిత. భంగముక్; అమిత =
మితలేని, వికేషించిన యనుట; తుంగహృత్ = ఉన్నతచిత్తులగు, రిభు =
కాత్రపుల, శర = బాణముల, భంగముక్ = భంగమొనర్చెడి దానిని,
[ఇట నమితశబ్దము శరశబ్దవికేషణము.] మహిమాస్పదమును = మహిమకు
స్థానమగుదానిని, ఈశ్వరు నంబకముక్ = పరమేశ్వరుని బాణమును, పాశు
పతాస్త్రము ననుట; ఘనతపశ్చక్తిక్ = గొప్ప తపశ్చక్తిచే, తెమ్ము
అని = తీసికొని రమ్ము అని, విధిక్ = అందులకు వలయు మంత్రవిధాన
మును, దయచేసి = అనుగ్రహించి, సత్యవిధానుఁడు, తత్త్వితామహుఁడు =
ఆ ధర్మజాని తాతయగు వ్యాసుఁడు, తద్వేళక్, వచ్చి, వెనక్, జిహ్మక్ =
అర్జునుని, పంచెక్ = పంచెను, అట్లు, అంపక్, ఆఘనుఁడు = గొప్పవాఁ
డగు నా యర్జునుఁడు, ఇంద్రకీల, ఆశ్రమ, ప్రవేశము, ఒనరించి = ఇంద్ర
కీలపర్వతమునందలి యాశ్రమమునం బ్రవేశించి, [ఒనరించి యనునది పాన
రించియొక్క పూర్వరూపము.] అవ్విధిక్ = అవిధానమున, దయాత్వరాతి
రాముఁడు = దయవలని త్వరచే మిక్కిలి రమణీయమగువాఁడు, అదిత్య
కులభర్త = దేవశ్రేష్ఠుఁడు, ఇంద్రుఁ డనుట; కరుణక్, వచ్చి, కరుణనీయు
నంతకుక్ = అనుగ్రహించువఱకు, తగుక్ = తగిన, గట్టితాల్మిక్ = స్థిర
మైన సహనముతో, అభిలషతుని = ఆందఱుచే బాగడఁబడినవానిని,
విభుక్, సురేశుక్ = దేవేంద్రుని, భజించెక్ = ఆశ్రయించెను, ఇంద్రుని
గుఱించి తపము సల్పె ననుట.

తా. ధర్మజాఁడు ద్రోణాదులు శత్రుపక్షమున నుండుటకు విచారించుచుండ వ్యాసుఁ డటకువచ్చి శత్రుశరభంగకరమగునట్టి పాశుపతాస్త్రముం గొనిరమ్మని యర్జునునకు దానికి వలయు మంత్రవిధానమంతయు నుపదేశించెను. అర్జునుఁ డట్లాతనిచేఁ బంపఁబడినవాఁడై యింద్రకీలపర్వతమునందలి యాశ్రమమును బ్రవేశించి, తన్నింద్రుఁ డనుగ్రహించువఱకు దీక్షపూని యాతని ధ్యానించుచుఁ దప మొనరించెను.

“విధి” “విధిర్విదానే దైవేపి. ఆమరము.”

దీనికి మున్నుండు పద్యములలో నెల్ల భీముం గర్త గావించి, ఈ పద్యమున ముద్దరాజు రామన్న “అవ్వేశవచ్చి = ఆ ధర్మరాజు విచారవేశయందు వచ్చి,” యని పూర్వోత్తర సందర్భకూన్యముగ నర్థమొనర్చెను. ఇటు నిట్టి యర్థము గావించుటచేతనే యతఁడు ‘రాజమూర్ధన్య’ డను స్థలమున భీముఁడని యర్థము గావించుట పొరపాటని స్పష్టముగాఁ దెలియుచున్నది.

గీ. ప్రీతివచ్చినాకీశుఁడు ३ నాతపోవి

భూతిఫలముదానై యత్యోపూర్వవృత్తి

నధికశివమనురూపసన్నిధియొసంగ

నతనినందికృతార్థుఁడ ३ నగుదు ననుచు.

36

రామాయణ. ప్రీతి, వచ్చి = ప్రీతిచే నరుదెంచి, నాకు, ఈశుఁడు = రాముఁడు, నా తపోవిభూతిఫలము + వి = నా తపశిఫలము తానే. యయి, అతి+అపూర్వవృత్తి = మిక్కిలివింత యగులాగున, అధిక శివము = మిక్కిలి మంగళమయిన, కడుమంగళకరమగున దనుట; అను రూపసన్నిధి = యుక్తమగు సాన్నిధ్యము, ఒసంగ = ఈయఁగా, అతని = ఆ రామచంద్రుని, అంచి = పంపి, కృతార్థుఁడ నగుదు = ధన్యుఁడ నగుదును. అట్లు బ్రహ్మలోకమునకు వత్తు ననుట; అనుచు; ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

తా. నా తపఃఫలమును శ్రీరాముఁడు నాయాశ్రమమునకు వచ్చి నన్ననుగ్రహించిన తర్వాత నేనుబ్రహ్మయొక్క యానతిచొప్పున వచ్చెదను.

భారత. ప్రీతిఁ, వచ్చి, నాకీశుఁడు = ఇంద్రుఁడును, ఆతపో విభూతిఫలము = ఆ తపస్సనెడి సంపదయొక్క ఫలము, తాఁ = తాను, నైయత్వపూర్వవృత్తిఁ = నియతత్వపూర్వక వర్తనమున, అధిక..... సన్నిధి; అధిక = ఎక్కుడగు, శివమనురూప = శివసంబంధమగు మంత్ర రూపమయిన, సన్నిధిఁ = గొప్పసన్నిధిని, ఓసంక్షయఁ = ఈయఁగా, అతనిఁ = ఆయింద్రుని, అంచి = పంపి, కృతార్థుండఁ, అగుదుఁ, అనుచుఁ = ధన్యుఁడ నయ్యెద ననుచు, పూర్ణకాముఁడ నగుద ననుచని భావము.

తా. ఇంద్రుఁడు ప్రియముతో వచ్చి యాతని తపమునకుఁ బ్రయోజ మగు, శివమంత్రరూపమగు నిధి నొసఁగి వెడలెను. అర్జునుఁడు దా నా మంత్రరాజము మూలమునఁ బూర్ణకాముఁడ నగుదు ననుచు; ముందు పద్య ముతో నన్వయము.

“నాకీశుఁడు” “నాకినాం ఈశః, నాకీశః.” అని వ్యుత్పత్తి.

“అంచి.” ఇంచుక్కు క్షుణ్ణామంబులు పరంబగునపు డాగమాదేశ లోపంబులు పెక్కు తెఱంగులం గానంబడుటచే నిట ననుచు ననుదాని కంచునని కాఁగ దాని క్షార్థక మంచయని యాయెను.

వ. యథోచితవినయోపచారపూర్వకంబుగా నింద్రుని మగుడ ననిచి. 37

రామాయణ భారతార్థములు సమము. సుగమము.

క. తనమనమున నెంతయు మిం

చినతాత్పర్యమునరాజశ్రేఖరుశుభద

ర్శనునిరఘనాథుఁ దలచు

చనుపమభూయస్సమాధి 3 నతఁడు దలిచెన్.

రామాయణ. అతఁడు = ఆశరభంగమహర్షి, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, మించిన = అతిశయించిన, తాత్పర్యమునన్ = భావమున, రాజశేఖరున్ = రాజశ్రేష్ఠుని, శుభదర్శనన్ = మంగళమగు చూపు గలవానిని, శోభనశీత్రు ననుట; రఘునాథున్ = రాముని, తనమనమునన్ = తనచిత్తమున, తలఁచుచున్ = తలంచుచు, ధ్యానించుచు ననుట; అనుపమ... సమాధిన్; అనుపమ = సాటిలేని, భూయః = తఱచుచు, సమాధిన్ = యోగనిష్ఠను, తలిర్చెన్ = సంతోషించెను.

తా. శరభంగమహర్షి తన మనమున మిక్కిలి భక్తితో రఘురాముని ధ్యానించుచు యోగనిష్ఠుఁడయ్యెను.

“సమాధి.” సమాధిర్నియమేధ్యానే విపాకేచసమర్థనే.” అమరము.

భారత. అతఁడు = ఆయర్జునుఁడు; ఎంతయున్, మించిన, తాత్పర్యమునన్ = భావమున, శుభదర్శనన్, నిరఘున్ = పాపరహితుని, నాథున్, రాజశేఖరున్ = చంద్రశేఖరుఁడగు నీశ్వరుని, తనమనమునన్, తలఁచుచున్, అనుపమ, భూయస్సమాధిన్ = యోగనిష్ఠను, తలిర్చెన్.

తా. ఆయర్జునుఁడు మానసమున నీశ్వరుని ధ్యానించుచు సమాధినిష్ఠుఁడయ్యెను.

“రాజశేఖరున్.” “రాజాన్యపే తాలభేదేపతాక్షత్రయ చంద్రయోః.” నానార్థరత్నమాల.

చ. అతఁడును దత్తపోమహిమశ్రయచ్ఛటిమానులువచ్చి చెప్పఁగా నతికుతుకంబున నివనుచు నచ్చటికిం జనియెం బరాజితోద్ధతివిలసద్వయోమృగయుతన్ వనలక్ష్మీ నశేషలోకసంక్రన్. స్తుతగుణకుంధరాత్మజకుఁజూపియుఁజెప్పియువేడ్క నేయుచు

రామాయణ. అతఁడును = ఆరాముఁడును, తత్తపోమహిమ = ఆ శరభంగుని తపోమహత్వమును, అచ్చటి మానులు = అచ్చటిమహర్షులు.

వచ్చి, చెప్పఁగాఁ, అతికుతుకంబునఁ = మిక్కిలి సంతోషమున,
 వినుచుఁ = ఆకర్ణింపుచు, పరాజిత.....యుతఁ; పరాజిత = అపజిత
 మైన, తిరస్కరింపఁబడినయునుట; ఉద్ధతి = జౌద్ధత్యముగలవై, పరస్పర
 వైరవిహీనములైయని భావము; [ఇది విలసనమునకు హేతువు.] విలసత్ =
 ఒప్పుచుండెడి, వయః = పటులతోడను, మృగ = మృగములతోడను,
 యుతఁ = కూడిన, ఆయాశ్రమమునందలి పశుపక్ష్యాదులు సైతము పర
 స్పరద్వేషమును మానియున్నవని భావము; వనలక్ష్మీ = అరణ్యకోళను,
 అశేషగుణకుఁ; అశేష = సమస్తమైన, లోక = జనముచే,
 సంస్తుత = పొగడఁబడిన, గుణకుఁ = గుణముగలదానికి, ధరాత్మజకుఁ =
 నీతకు, చూపియుఁ, కాన్పించియు, చెప్పియుఁ, వేడ్క చేయుచుఁ =
 వేడుక గల్పించుచు, అచ్చటికిఁ = ఆశరథంగాశ్రమమునకు, చనియెఁ =
 పోయెను.

తా. శరభంగ మునీంద్రుని తపోమహిమం గుఱించి యచ్చటి మహ
 ర్షులు ప్రశంసింపఁగా రాముఁడువిని యాతనింగాంచ నుత్సుకుండై తరలి పశు
 పక్ష్యాదులు సైతము పరస్పర వైరముమాని స్నేహముతోనుండునట్టి యా
 మునీంద్రునాశ్రమప్రాంత లక్ష్మిం జనకాత్మజకుం జూపుచు వానిగుఱించి
 వర్ణించుచు నామెకు వేడ్కగూర్చుచు నయ్యాశ్రమమున కేగెను.

“వయః.” “వయః పక్షిణి బాల్యాదా.” నానార్థరత్నమాల.

“లోక.” “లోకస్తు భువనేజనే.” అమరము.

“మృగ.” “మృగ్యతేలుభి కైరితిమృగః. మృగఅన్వేషణే.” గురు
 బాలప్రబోధిక.

భారత. ఆతఁడును = ఈశ్వరుఁడును, [ఇచ్చట సముచ్చయ సామ
 ర్థ్యముననే పూర్వపద్యోక్తార్జునధ్యౌత పరమేశ్వరుఁడని తచ్చబ్రమున కర్థ
 మగుచున్నది.] తత్తపోమహిమ = ఆ యర్జునుని తపోమహిమ, అచ్చటి
 మానులు = ఆయింద్రకీలమునందలి మహర్షులు, వచ్చి, చెప్పఁగాఁ, అతి

కుతుకంబునకొ, వినుచుకొ, పర.....మృగయుతకొ ; పర = ఇతరులచే, అజిత = జయింపఁబడని, ఉద్ధతి = ఔద్ధత్యముచే, విలసత్, నయః = ప్రాయముగల, మృగయుతకొ = వ్యాధత్వముతోడ, [ఇట భావార్థమున క్త ప్రత్యయము.] వనలక్ష్మికొ = ఆయింద్రకీలపర్వత ప్రాంతవనలక్ష్మిని, అశేషలోక సంస్తుతగుణకుకొ, ధరాత్మజకుకొ = పార్వతికి, చూపియుకొ, చెప్పియుకొ, వేడ్క, చేయుచుకొ, అచటికికొ = అప్పర్వతమునకు, చనియొకొ = పోయెను.

తా. ఇట్లున్ననుచే ధ్యానము నేయఁబడుచుండు నప్పరమేశ్వరుఁ డింద్రకీలాచలమునుండి వచ్చిన మహర్షు లతనితపోమహిమందెల్ప నాతనిం గాంచ మాయాకిరాతుడై పార్వతితోడ పచ్చుచు, నచ్చటి వనశోభఁ జాత్తుచుఁ జెప్పుచు నావిడ కుత్సాహము గల్పించుచు నచ్చటి కరిగెను.

“మృగయుతకొ.” “మృగాన్వధార్థం యతీతిమృగయుః” గురుబాల ప్రబోధిక.

“ధరాత్మజకుకొ” “ధరశ్చైతే ధరాభువి.” నానార్థరత్నమాల.

చ. వలసినవన్యవర్తన మ

వార్యగతికొజరిగింపుచుకొ బ్రవ

రిలుతమిఁబేర్చుతమునియ

ధిస్థిరభక్తిఁ బ్రమోదసంపదల్

దలకొనఁగా నరణ్యచర

తకొభజించి యతండుముఖ్యభృ

త్యులమరసంయముల్లుదము

తోమదిమొక్కనటించెమర్త్యతన్.

41

రామాయణ. ప్రవర్తిలుతమిఁ = పృథ్విపొందుచుండు నిచ్చచే, పూర్ణేచ్ఛచేననుట; వలసిన వన్యవర్తనము = వలసినట్టియాటవిక శివనోపాయ ములను, [“వనేభవాః వన్యాః” అని వృత్తియగుటచే నటవీ జాతములగు

కందమూల ఫలాదికమని భావము.] అవార్యగతిఁ = అనిరుద్ధగతిగా, అధికముగానని భావము; జరిగింపుచుఁ = కల్పించుచు, [ఇటఁ ప్రేరణార్థమునఁ బుగాగమము.] లక్ష్మణుఁడు నీతారాములకు వన్యాహారము సంపాదించి యిచ్చటలో సంపూర్ణమగు నాసచే నిచ్చెఁగాని యగ్రజానకవరజుఁడు పరిచర్య సేయుటవిధిగదా యనునభిప్రాయముతో నీలేదనిభావము; పేర్చు = అతిశయింపు, శేష్యతిశయాధాయకత్వము శేషభూతుని లక్షణమగుటచే రాముఁడాహారము గ్రహించి యతిశయించియుండ స్వకృత్యము నిర్వహించి తిని గదాయని లక్ష్మణుఁడు పేర్చెనని భావమగును; తమ్ముని = సోదరుఁడగు లక్ష్మణుని, అతిస్థిరభక్తిఁ = మిక్కిలి తిరమగు భక్తిచేత, ప్రమాద సంపదలో = ఆనందమునెడి సంపదలు, తలకొనఁగాఁ = వ్యాపింపఁగా, అరణ్యచరతఁ = వనసంచారిత్వమును, భజియించి = పొంది, ముఖ్య భృత్యుల = ముఖ్యుల నేవకలగు, అమరసంఘముల = దేవమునులు, ముదముతోఁ = సంతోషముతో, మదిఁ = మనస్సున, మ్రొక్కుఁ = నమస్కరింపఁగా, మానుషావతారముననుండుటయే యిట మది మ్రొక్కుటకు హేతువు] మర్త్యతఁ = మనుష్యత్వమును, నటించె.

తా. లక్ష్మణుఁడు వన్యాహారములం గొనివచ్చి యీ నాతని భక్తివలన మిక్కిలి సంతసించి రాముఁడరణ్యమున దేవమునులు ప్రాప్తమర్త్య భావుఁడగుట మానసములందే మ్రొక్కుచుండ సామాన్య మనుష్యునివలె నటించెను.

“వర్తనము.” “పృత్తిర్వర్తనజీవనే.” అమరము.

“వర్ధిలుతమిఁ.” “గ్రచ్చుకోరికితమికోర్కొయిచ్చు.” ఆంధ్రనామ సంగ్రహము.

మద్దరాజా రామన్న వన్యవర్తనము = కందమూలఫలాదికము, జరిగింపుచుఁ = ఆహారము చేసికొనుచు, అని యర్థముగావించి, ‘జరిగింపుచుఁ’ అను స్థలమునందలి ప్రేరణార్థమునందలి పుగాగమమనుట నాలోచింపక రాముఁడాహారము గ్రహించుచుండెనని యభిప్రాయపడెను. రామునకు లక్ష్మణు

ఋణాహారము సంపాదించి యిచ్చెననుటయే కవియాశకుగుననుటకీ ప్రేరణార్థక పుగాగమమే ముఖ్యనిదర్శనము.

“నటియించెమర్త్యతీర్ణ.” ఆత్మానం మానుషంమన్యేరామం దశరథాత్మజమ్మని తానెంత కప్పిపుచ్చినను, “గచ్చలోకాననుత్తమాన్.” అని జటాయువున కూర్చున్నట్లు మొసగుట యాతని నటనమును విశదపఱచుచునే యున్నది. “నత్యేనలోకాన్వయతి” యనుటచే నయ్యార్థ్యగతి దానము పొసగునని తలంచినను, బరశురాము నూర్ధ్వలోకభంగమును, శంబూకవధమున బ్రాహ్మణతాళం బునర్జీవితుం గావించుటయు నీతనియతి మానుషకృత్యముల వెలియిడుచునే యున్నవి.

భారత. పరిసిన = వన్యవర్తనము = వనవిహారము, అవార్యగతి, జరిగింపుచు, ప్రవర్ధింపు, తమి, పేర్పు, తమ్ము = పార్వతీపరమేశ్వరులను, నియతి = నిర్ణయపూర్వకమగు, స్థిర భక్తి, ప్రమోదసంపదల్, తలకొనఁగా, అరణ్యచరత = వ్యాధత్వమును, భజించియ = పొందియే, తండు, ముఖ్యభృత్యులు = నందిమున్నగు భృత్యులు, అమర = అమరియుండఁగా, సంయముల్ = మహర్షులు, ముదముతో, మది, మ్రొక్క, మర్త్యతీర్ణ, నటించె.

తా. నందిమున్నగువారు వ్యాధత్వమునుబొంది తమ్ము [పార్వతీపరమేశ్వరులను] భజించుచుండఁ దనవలెవారింగూడ వన్యవిహారము సల్పులాగునఁ గావించి, కిరాతవేషధారియై పరమశివుఁడు మహర్షులు దన్నమాన సముననే నమస్కరించుచుండ మనుష్యత్వమును నటించెను.

“తండుముఖ్యభృత్యులు.” “తండునందినా నందిశేషరే” అమరము.

వ. అది యట్లుండెనట్టి సమయంబున.

చ. బిరుదునఁబేర్చు దేవరిపురభీమనరాహవపుష్కరాక్షునుం
దరనవిశేషధామసముదంచితసర్వమయాంగరాజకుంఠ
జరకుధరాకృతిం బ్రబలునర్వపలాశిచయంబుగూల్చును
స్థిరునినుమావిభుండనుమరీతిన్ వెనుదొలెదమాదరంబునన్.
అవతారిక. ఇది మహర్షుల వాక్యము.

రామాయణ. బిరుదునఁ = బీరత్వముచే, పేర్చు = అతిశయించు,
భీమ = భయంకరమగు, వర = శ్రేష్ఠమైన, ఆహవా = యుద్ధముగలవాఁడా,
పుష్కరాక్ష = తామరవంటి కన్నులు గలవాఁడా, సుందర.....అంగ;
సుందర = అందమైనట్టియు, సవిశేషధామ = విశేష తేజస్వహితమైన
నట్టియు, సముదంచిత = మిక్కిలి యొప్పుచున్న, సర్వమయ = సర్వ
గుణప్రధానమైనట్టియు, అంగ = అంగముగలవాఁడా, రాజకుంజర = రాజ
శ్రేష్ఠుఁడా, రాముఁడాయనట; కుధరాకృతి = పర్వతాకారముల,
ప్రబలు = ప్రబలుచున్న, మిక్కిలి యభివృద్ధిపొందుచున్నయనిభావము;
సర్వపలాశిచయంబు = సర్వరాక్షస సమూహమును, కూల్చు, స్థిరున్ =
కూల్చినట్టి స్థిరమైనవానిని, నినున్ = నిన్ను, మావిభుండు = లక్ష్మీవల్ల
భుండు, విష్ణుఁడనుట; అను, మరీతిన్ = అనెడుబుద్ధిచే, ఆదరంబునఁ =
ప్రీతితోడ, వెనుదొలెదము = అనుసరించెదము.

తా. ప్రసిద్ధయుద్ధ నిపుణుఁడగు వాఁడా, తామరలవంటి కన్నులు
గలవాఁడా, అందమైన తేజస్వంపన్నమైన సర్వగుణ ప్రధానమగు సంగములు
గలవాఁడా, రాజశ్రేష్ఠుఁడగునో రాముఁడా, మిక్కిలి యభివృద్ధి పొందు
చుండు రాక్షసులంగూల్చు నిన్ను నారాయణుఁడని మేమెఱుంగుట చే
ననుసరించెదము.

“ఆహవా.” “సంగ్రామాభ్యాగమాహవాః” అమరము.

“రాజకుంజర.” ఇటఁగొందఱు “ఉపమితంవ్యాఘ్రాదిభి స్సా
మాన్యాప్రయోగే” అనుసూత్రముతోప్పన, “రాజ, కుంజరమువలె” నని
యభిప్రాయపడెదరుకాని యదిసమంజసముకాదు. కుంజరశబ్దమిట శ్రేష్ఠ

వాచకము. “సింహశార్దూల నాగాద్యః పుంసిశ్రేష్ఠార్థగోచరాః.” అమరము.

“పుష్కరాక్ష.” “విసప్రసూనరాజీవ పుష్కరాంభోరుహాణిచ.” అమరము.

భూరథ. విరుదునఁ, పేర్పు = అతిశయించునట్టియు, దేవరిపు... రాక్షసుఁ; దేవరిపు = దేవతలకు శత్రుఁడగునట్టియు, భీమ = భయంకరుఁడైన, వరాహవపుష్క = వరాహశరీరముగల, రాక్షసుఁ = రక్షసుని, తరస...రాజకుఁ; తరసవిశేష = మాంసభేదమునకు, శ్రావ్యునకనుట; ధామ = స్థానమగు, సముదంచిత = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, సర్వమయ = బలప్రచురమైన, [హిరణ్మయ కుండలాదులయందువలెఁ గ్రామర్యాధిమన మయిబో ప్రత్యయము.] అంగ రాజకుఁ = శరీరశ్రేష్ఠముగలవానిని, చర = సంచరించుచున్న, కుధరాకృతిఁ = పర్వతాకారమున, ప్రబలు = వృద్ధిందునట్టియు, జంగమమగు పర్వతమాయనులాగున వృద్ధి పొందుచుండునట్టి; [ఇది రాక్షసవిశేషము.] సర్వపలాశిచయంబుఁ = వృక్షసమూహములను, కూల్చు = పడఁద్రోయునట్టి, సుస్థిరునిఁ = మిక్కిలి స్థిరమగువానిని, వరాహరాక్షసుననుట; విభుండు = పరమేశ్వరుఁడు, అనుమతిఁ = ఇష్టముతో, దమాదరంబునఁ = అణచుటయందాదరముచే, వెనుదొలెఁ = వెనుకఁదవిలెను.

తా. పరాక్రమమున నతిశయించునట్టియు, దేవశత్రువగు నట్టియు, భయంకరమగు వరాహశరీరముగల రాక్షసుఁడగువానిని, మాంసప్రచురమగు శరాక్రమయుతమగు శరీరముగలవానిని, జంగమమగు పర్వతమాయనులాగున నొప్పునట్టివానిని, నన్నివృక్షములఁ బడఁద్రోయునట్టివానిని, స్థైర్యముగలవానిని, ఆవరాహరూప రాక్షసుని నణచుటలఁచినవాఁడై పరమశివుఁడాతని వెన్నంటెను.

ఇట 'విరుడునఁజేర్చు' ననుపదమును గొందఱు దేవతలకు విశేషణము గావించిరి. శత్రూత్కర్షము వర్జనముగావించి యట్టివానిం జయించిన వాఁడని నాయకుం దెబ్బుట యెంతయు నుచితమగునుగాన దీని రాక్షసునకు విశేషణము గావించుట రసవత్తరము.

“వరాహ.” “వరాహస్సుకరోఽఘృష్టిః.” ఆమరము.

“వపుష్క.” “ఉరః ప్రభృతిభ్యఃకప్.” పాణిని.

“తరస.” “షిశితం తరసం మాంసం.” ఆమరము.

“సర్వపలాశి.” “పలాశీద్రుద్రుమాగమాః.” ఆమరము.

“అంగరాజకుం, జరకుధర.” “నాంతంబైనపదంబులఁ బొంతంబైననున్న శబ్దములకఁచటతపల్, దొంతిగజడదబలగు నయ్యంత్య నకారంబునున్న యభినవదండీ” ఆంధ్రభాషా భూషణము.

సీ. అని కోర్కెమీఱ నిరజాలోక పరు లతీ

తాత్రమాలయులు ద శ న్ననుసరింప

నవని భూదారాను శ యానోచితాధ్వని

క్షీప్తాంఘ్రిగతులను శ జెన్ను మిగుల

నాత్మభక్తుని సత్త్వ శ మరసి ప్రోచుటకురా

జవతంనుఁ డట్లు పరత్ఫలతనేఁగి

యావనక్రోడంబుననం దాతపస్వియుఁ

దానునుగూడ సత్ఫలత నొప్పు

గీ. నంబకము లేసిరివహించె శ నదితదుభయ

సంగరాగ మనోర్జితోత్సవధురాని

మిత్రతఁ గరంబు నుతిఁ గాంచి శ మించె నప్పు

ఊగిఁ దదన్యోన్యజన్యము శ ద్యోతి యగుచు.

రామాయణ. అని = ఇట్లని, కోర్కి, మీఁక = ఆతిశయింపఁగా, నిజ; ఆలోకవరులు = తమ్ముచూచుటయం దాసక్తిగలవారు, [ఆలోకన శబ్దముయొక్క రూపాంతరమే ఇది.] దాఁటిన, ఆశ్రమ = ఆశ్రమముల యందలి, ఆలయులు = స్థానముగలవారు, వారి వారి యాశ్రమప్రదేశముల వీడిన వారని భావము; అగునట్టిమహర్షులు, తన్నుక = రాముని, అను సరింపక, అవని.....గతులను; అవనిభూ = నీతయొక్క, ఉదార=గొప్ప దగు, అనుయాన = తోడవచ్చుటకు, [మందయానతయే యిట నుదారతకుఁ గారణమగును.] ఉచిత = తగినట్లుగా, అధ్వనిక్షీప్త = మార్గమున నుంపఁబడిన, అంఘ్రి = పాదములయొక్క, గతులను = గమనములచే, చెన్ను మిగులక = మిక్కిలి ప్రకాశింపఁగా [“గజసింహగతీ వీరా కాన్దులప్పున భావమా.”] అని రామాయణమున రామునకును నలువిధములగు నడకలుండు నట్లు చెప్పటచే, గజయానకుచితమగునట్లు తానును గజగమనుడయ్యె నని భావము; ఆత్మభక్తుని = నిజభక్తుడగు శరభంగమహర్షియొక్క, సత్త్వము = సత్త్వగుణము, అరసి = విచారించి [ఆరసియొక్క రూపాంతరమే యిది.] ప్రోచుటకుక = రక్షించుకొఱకు, [చతుర్థ్యర్థమున వృష్టి.] రాజవతంసుండు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, రాముడనుట; అట్లు, వత్సలతక = వాత్సల్యముచే, ఏఁగి = వెడలి, అవనశ్రోడంబునందుక = ఆవనమధ్యమున, ఆతపస్వియొక = ఆమహర్షియు, తానును = రాముఁడును, కూడక = చేరఁగా, అప్పుడు, సత్ఫలతక, ఒప్పు=మంచిఫలములు గలవౌటచే నొప్పెడి, అంబళంబులు = నయనములు, ఏసిరిక వహించెక = ఎట్టిలక్ష్యిని వహించెనో, ఎట్టి యొప్పిదముం గాంచెనోయని భావము; అది = ఆ యొప్పిదము, తత్.....నిమిత్తతక; తత్ = ఆరామశరభంగులయొక్క, ఉభయ = జంటయొక్క, సంగ=చేరిక యందలి, రాగ=ప్రీతిగల, మనః=మనస్సుచే, అర్జిత = సంపాదించఁబడిన, ఉత్సవధురా = ఉత్సవాతిశయముయొక్క, నిమిత్తతక = కారణత్వముచే, వీరిపరస్పరసంగమువలన వీరికెంతయు నుత్సాహము జనించెనని భావము; కరంబుక = మిక్కిలి, నుతి, కాంచి =

పాగడ్డనంది, ఓగిన్ = క్రమముగా, తత్ద్యోతి; తత్ = ఆరామ శరభంగులయొక్క, అన్యోన్య, జన్య = పరస్పరమువలన పుట్టిన, మత్ = సంతోషముచే, ద్యోతి = ప్రకాశించునది, అగుమత్, మించెత్ = అతి శయించెను.

తా. రామావలోకనాసక్తులగు మహర్షులు నిజాశ్రమముల వీడి యాతని ననుసరించుచుండ, మందగమనయగు సీతాదేవి దన వెంటవచ్చుటకై తానును మందగమనుడై, స్వభక్తుడగు శరభంగమునీంద్రుం గావ వాత్సల్యమున నతని యాశ్రమమున కరిగి యాతనితోఁ గూడియుండ నప్పుడు పరస్పర ప్రీతిం దెల్పువారి చూపులు స్తోత్రార్థమగుచుండెను.

“వత్సలతనేగి.” ఇటవాత్సల్యము నవరసాంతర్భూతమ యగును. ఎట్లన? రసములలోఁ బ్రథమతోఁ గణితమగు శృంగారమునకు ‘రతి’ స్థాయి యగును. ఆరతి ముత్తైఱంగుగా నగుచున్నది. “రతిదా నాయక నాయికాది పరతత్వ రంజిల్లు శృంగారమై, క్షీతిలో దేవగురు ద్విజాది పరతం జెన్నొందు సద్భక్తియై, మత మిత్రా శ్రిత సోదరాది పరతత్వ సాంపాదు వాత్సల్యమై;” రసాభరణము. కావున ననంతని మతము చొప్పున శృంగార భక్తి వాత్సల్యము లొకే కోటిలోఁ జేరిన వగుట నియ్యది నవ రసాంతర్గత మనుట నిర్వివాదాంశము.

“వనక్రోడంబునందున్.” ఇటఁగ్రోడ శబ్దమునకు నిఘంటువులలో భుజాంతరమను సర్గము గలదు. కావున నడవి నడిమిభాగమను భావమున నీ శదప్రయోగముగావించెను. “క్రోడోనా సూకరేక్షీ బయత్సంగే వక్ష సిద్వయోః.” నానార్థ రత్నమాల. “ననాక్రోడం భుజాంతరం.” ఆమరము.

“తపస్వి.” “అస్సాయామేజాస్రతోవనిః.” పాణిని.

“ఉత్సవధురా.” ఇటఁ డచ్చిత్యయాంతత గల్గుటకు; “ఋక్సూ రబ్ధాః పథామానతే.” పాణిని.

“మనోర్జిత.” ముద్దరాజురామన్న, ‘మనః + ఆర్జిత’ యనిన మనోర్జిత యని యగుననుట భావింపక, పొరపాటున ‘మనః + ఆర్జిత’ యనిపదచ్ఛేదముగావించెను. అప్పుడు ‘మన ఆర్జిత’యని యగునుగాన నది సమంజసము గాదు.

భారత. అని కోర్కి = యుద్ధవాంఛ, మీఱ = అతిశయింపఁగా, నిజ = తన్ను, శివుననుట; ఆలోక = చూచుటయందు, పరులు = ఆసక్తులు, అతీతాశ్రమాలయులు = విడువఁబడిన యాశ్రమావాసము గల వారు, మహర్షులనుట; తన్ను = పరమశివుని, అనుసరింపఁ, భూదార గతులను; భూదార = వరాహముయొక్క, అనయన = నెన్నాడుటకు, ఉచిత = తగిన, అధ్వని = చెప్పుడుగానట్లు, షీప్త = పెట్టఁబడిన, ఆంఘ్రిగతులను, అవని = భూమి, చెన్ను మిగుల = మిక్కిలి యొప్పుచుండఁగా, ఆత్మభక్తుని = నిజభక్తుండగు నర్జునుని, శత్రువు = బలము, అరసి, ప్రోచుటకు, రాజవతంసుడు = చంద్రకేళురుండగు పరమేశ్వరుడు, అట్లు, వత్సలత = వేగి = వెడలి, ఆవనశ్రోడంబు నందు = ఆ యడవిపందియందు, ఆ తిపస్వియు = అయ్యర్జునుడును, తానును, కూడ, సత్ఫలత = ఒప్పు = మంచి ముండ్లుగల వాటచే నొప్పెడి, అంబకంబులు = బాణములు, ఏసిరి = ప్రయోగించిరి. అది = ఆప్రయోగించుట, తత్ =నిమిత్తత = తత్ ఉభయ = వారిరువురయొక్క, సంగర = యుద్ధముయొక్క, ఆగమన = కలుగుటయనెడి, ఉత్సవధురా = ఉత్సవాతిశయమునకు, నిమిత్తత = కారణత్వమును, పహించె = పొందెను, అప్పుడు = ఆసమయమున, తత్ = ఆయిర్వురయొక్క, అన్యోన్యజన్యము = పరస్పరయుద్ధము, ఉద్దోళియగుమ = ప్రకాశించునదగుచును, కరంబు = మిక్కిలి, నుతి = పొగడ్తను, కాంచి పొంది, మించె = అతిశయించెను.

తా. యుద్ధాభిలాష యతిశయింప నచటి మహర్షులు దమయాశ్రమములుబిడి మా యాయాకిరాతు ననుసరింపఁగా, బరమేశ్వరుఁ డప్పురాహు

ననుసరింపనను వొనుటలఁ జప్పుడు నేయక యడుగులిడుచుఁ దనభక్తుని బల
మారసి రక్షింపఁదలంచి యా వన ప్రదేశమున కరిగి యచట నర్జునుఁడేసినట్లు
తాను నావరాహముపై బాణముల నేసెను. అట్లువా రిద్వయనొక్క వరా
హముకొఱకే బాణమువేయుటచే 'నేకామిషలోభోహి వైరి తతోర్హూ
ల' మ్మనునట్లు పరస్పరస్పర్ధగలుగఁ, దత్కారణమునఁ బరస్పర సంక్రా
మము సర్వస్థితి పాత్రమానట్లు చెలఁగెను.

“వన క్రోడంబు నందున్.” “క్రోడో భూదార యిత్యపి.”
అమరము.

“సత్ఫలతనోష్ఠ.” సస్యబాణా గ్రయోః ఫలం.” నానార్థ రత్న
మాల.

“అన్యోన్యజన్య.” “యుద్ధమాయోధనం జన్యం.” అమరము.

వ. వార లిద్దఱుఁ గొంత తడవు.

44

రామాయణ భారతార్థములు సమము. కులభము.

క. నుతసత్త్వాధికరణ లస

దితరేతరజాత్యుచిత స శ్మిద్ధ సపర్యా

యతిరోహితభావు లగుచు

ధృతి యెసఁగఁగ ధర్మపటిమ శ్చ దృఢత నెరపుచున్. 45

రామాయణ. నుత... ..భావులగుచున్ ; నుత=స్తుతింపఁ
బడిన, సత్త్వ = సత్త్వగుణమునకు, అధికరణ = స్థానమైన, లసత్=ఽపిప్స
చున్న, ఇతరజాత్యుచిత = పరస్పర జాతులకుఁదగిన, బ్రహ్మ త్కత్ర జాతు
లకుఁదగిన యని భావము; సమిద్ధ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, సపర్యా=
అతిధ్యముయొక్క, ఆయతి = విస్తృతియందు, రోహిత = మొలచిన
భావులు, అగుచున్ = తాత్పర్యము గలవారగుచు, ధృతి = సంతోష
మును. నెరపుచున్ = నిండించుచు, ధర్మపటిమ = ధర్మాధిక్యమును,

దృఢత = దార్ఢ్యముచే, నెరపుచు. ప్రవర్తిల్లిరని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

తా. వారు పరస్పరజాత్యుచితాతిధ్యమున సంతుష్టులగుచు ధర్మ పటిమ నెఱపుచు.

“ సపర్యా. ” సపర్యా తర్పణంబలిః. ” అమరము.

“ ధృతి. ” “ ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యేధారణాధ్వరతుష్టిః. ” అమరము.

భారత. సుతసత్త్వ... భావులు అగుచు; సుత = పాగడఁబడిన, సత్త్వ = బలముగల, అధిక రణ = ఎక్కుడుయుద్ధముచే, లసత్ = ఒప్పుచున్న, ఇతరే తరజ = ఒండొరులవలనఁ గల్గిన, అతి, ఉచిత = మిక్కిలి యుక్తమైన, సమిద్ధ = మిక్కిలితగిన, సపర్యాయ = పర్యాయముతోఁ గూడిన, తిరోహిత భావులు, అగుచు = తిరోహితత్వము గలవారగుచు, అపజయము గలవారనుట ; ధృతి = ధైర్యము, నెరపుచు, ధర్మపటిమ = వింటి నేర్పును, దృఢత = దార్ఢ్యముతో, నెరపుచు = నిండించుచు, ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. కిరాతార్జునులు మిక్కిలి బలముగలవారగుచు నొక్కరి వెంబడి నొకరు అపజయము పొందుచు మరల జయించుచున్నట్లు ధైర్యముతో మిక్కిలి యుద్ధ మొనర్చుచు.

వ. ప్రవర్తిల్లి రయ్యవసరంబున.

46

రామాయణ భారతార్థములు సమము. సులభము.

మ. అరుదార స్మరభావవిస్ఫురిత శౌ

ర్యాలోక ఖేలన్మనో

హరమాహాత్మ్యము మీఱలుబ్ధకరణ

వ్యావర్తనాశక్తి ని

ర్భరుడై తాపసుడంపలేమిఁ బ్రకటిం
పంజూచి యీరాట్కులా
భరణంబిందునె చిక్కునోయని నిలిం
ప్రవాత మెంచె న్నదిన్.

47

రామాయణ. అరుదారక్ = అరుదగునట్లుగ, నర.....భేల్; నరభావ = నరత్వముచే, విస్ఫురిత = ప్రకాశించుచున్న, శౌరి = విష్ణు వైన రామునియొక్క, ఆలోక = చూచుటయనెడి, భేల్ = లీలచే, మనోహర = మనోజ్ఞమైన, మాహాత్మ్యము = మహిమ, మీఱఁగా = అతిశయింపఁగా, [ఇటు భేలాశబ్దమునందలి తృతీయ స్వమాహాత్మ్యాతి శయమునకు హేతువగుచున్నది.] మానుషవిశిష్టదైవత్వము మాహాత్మ్యాతి శయమునకుఁ గారణమగుచున్నదని భావము. ఆ హేతువున, బుద్ధి..... నిర్భరుడై; బుద్ధి = లోభింపఁబడిన, కరణ = ఇంద్రియముయొక్క, అంత రింద్రియము యొక్కయనుట; వ్యావర్తన = త్రిప్పట యందలి, అశక్తి = శక్తిలేమిని, నిర్భరుడై, భగవన్నహిమ యతిశయించుటచే నమ్మహిమ యందు బుద్ధిమగు తనమానసము త్రిప్పలేనివాడై యని భావము; తాపసుడు = మహర్షి, శరభంగుడనుట; అంపలేమిన్ = ఆరామునటునుండి పంపలేకుండ మిని, ప్రకటింపన్ = ప్రకాశింపఁజేయఁగా, రాముని దన యాశ్రమ మునుండి పంపని యాడఁగాననుట; [భారతార్థమునందలి, “అంపలేమి = శరాభాషము.” అను నర్థమునకై తెచ్చి పెట్టుకొనినది యగును.] చూచి, నిలింప వ్రాతము = దేవసమూహము, [ఇది కర్తృపదము.] ఈ రాట్కులాభరణంబు = రాజకులశ్రేష్ఠుడు, రాముడనుట; ఇందునె = ఈ యాశ్రమముననే, చిక్కునో అని = నిలుచునోయని, రాక్షససంహారము గావింపక యిటునే నిలుచునేమోయని, మదిన్, ఎంచెన్.

తా. మానుష్యత్వవిలసిత దైవత్వముగల్గుటచే నీరాముని మాహాత్మ్య సతిశయింపఁగా నక్కారణమున నిమ్మహిమమున బుద్ధిమగు సంతికికరణ

ముద్రిప్పజాలక రాముందన యాశ్రమమునుండి పంపజాలనన దేవతలు రాముడు రాక్షససంహార మొనర్చక యిటనే నిలుచు నేమోయని తలంచిరి.

ముద్దరాజురామన్న “మనోహర మాహాత్మ్యముమీఁక,” అనుటకు శరభంగుని తపోమహిమయని యర్థము గావించెను గాని భగవన్నహిమయని యర్థము గావించుటయే మిక్కిలి సమంజసముగా నున్నది.

మఱియు నారామన్న “బుభుకరణ” అనుదానికి, బుభు = ఎడఁ జాయఁజాలని, కరణ = ఇంద్రియముయొక్క, లోభముయొక్క యనుట, అని యర్థము గావించెను. “బుభుకరణ=అంతః కరణముయొక్క” అనుటయే కవియాశయ మగునని తోచెడిని, “బుభుకరణ” “కరణం సాధకతమ క్షేత్రగాత్రేంద్రియేష్వపి.” అమరము.

“రాట్కలాభరణంబు.” ఇట నమహాత్మ్యము గల్గుటకు, “కృచిదర్థ విశేషేతు క్లీబేతూభయరూపతా, విచక్షణమనోమోదకారిణీ శబ్దకల్పనా.” అధర్వణకారికాపలి.

భారత. అరుణారక, నర...మాహాత్మ్యము; నర=అర్జునునియొక్క, భావ = అభిప్రాయముయొక్కయు, లక్షణచే మనస్తైర్యముయొక్క యని యగుచున్నది; విస్ఫురిత = స్ఫురింపుచున్న, శౌర్య = పరాక్రమము యొక్క, ఆలోక = చూచుటకొఱకు, పరీక్షించుటకొఱకునుట; ఫేలత్ = విహరించుచున్న, మనః = మనస్సునుగల, [ఇట భావ శౌర్య పదద్వయము జెప్పటచే మనస్తైర్య శరీరదార్ఢ్యములు రెండు నని తెలియునది.] అర్జునుని మనస్తైర్య, శౌర్యములఁ బరీక్షించుటకొఱకే పరమశివుని యీ విహార మేర్పడెనని భావము; హర = పరమేశ్వరుని, మాహాత్మ్యము = మహిమ, జయరూపమగునది; మీఁక = మించఁగా, అర్జునుని పరాక్రమమునకంటెఁ బరమశివుని జయరూపమహిమ మించఁగాననుట; శివుఁడు జయింపఁగానని భావము; బుభుక...నిర్భరుడై; బుభుక = మాయా కిరాతునియొక్క, రణ = యుద్ధమును, వ్యాకర్తన = మాన్పుటయందుఁగల, అశక్తి = శక్తిరాహిత్య

మున, నిర్భరుడై, ఇది యర్జునునకు విశేషణము; తాపసుడు = తపస్వి, అర్జునుడనుట; అంపరేమిక్ = అమ్ములులేకుండుటను, ప్రకటింపక్ = ప్రకాశింపఁగా, చూచి, నిలింపవ్రాతము = దేవసమూహము, ఈరాట్కు లాభరణంబు = ఈ యర్జునుడు, ఇందునె = ఈ బాణరాహిత్యముననే, చిక్కునో, అని, మదిక్, ఎంచెక్ = తలంచెను.

తా. అర్జునుని మనస్థైర్యమును శరీరబలమును గాంచఁదలంచి యా పరమేశ్వరుడు విజయమున మీఁఁగా నర్జునుఁడతని యుద్ధమాపఁజాలక తన దొనలలో నమ్ములు గానరాకుండుటచే వగచుచుండ దేవత లిక్కారణముననే యీతఁడు పరమశివునకుఁ జిక్కునేమోయని తలంచిరి.

“బుద్ధకరణ.” “బుద్ధ్యతిమృగేష్వితిబుద్ధకః.” గురుబాలప్రబోధిక.
క. తనకును శరభంగమునీ

శునకు సమరసత్వభరము १ సొరిది నొదవుచుక్

దనరుటఁ గడునెన్నికలం

గని ప్రబలధృతిం దనర్చుశీత్రియుఁ డంతన్ .

48

రామాయణ, శీత్రియుడు=ఆరముడు, అంతక్, తనకును=రామునకును, శరభంగమునీతనకును = శరభంగమహర్షి కిని, సమ = సమానమైన, రసత్వభరము = రసత్వాతిశయము, అనురాగాతిశయమనుట; సొరితిక్ = క్రమముగా, ఒదవుచుక్=కలుగుచు, తనరుటక్ = ఒప్పుటచే, కడుక్ = మిక్కిలి, ఎన్నికలం గని=పొగడ్తలం గాంచి, ప్రబల=అధికమగు, ధృతిక్, తనర్చుక్ = ఒప్పును.

తా. తనకును శరభంగునకును సమానానురాగము గలుగుటచే రాముడు అధిక ధైర్యవంతుఁడాయెను.

భారత. తనకును = అర్జునునకును, శరభంగముక్ = బాణాభావమును, ఈశ్వరునకుక్ = శివునకు, సమరసత్వభరముక్ = యుద్ధమునందలి శౌర్యా

తిశయమును, సారిదిక్, ఒదవుచున్, తనరుటన్ = ఒప్పుటచే, కడున్, ఎన్ని=తలఁచి, కలంగని = కలఁతచెందని, ప్రబల ధృతిన్, తనర్పు = ఒప్పునట్టి, క్షుత్రియుఁడు = అర్జునుఁడు, అంతన్ = అవల, వై పద్యములొ నన్వయము.

తా. తన శరము లయిపోవుటయుఁ బరమశివుని పరాక్రమ మతిశయించుటయుంగని కలఁతచెందక యర్జునుఁడు అవల.

సీ. అతిదృఢం బై నట్టిరయాత్మసఖ్యాతిచా

పలతయెంతయుఁ దనరబలిమిఁ ద్రిప్పి

ఘన తేజః సమ్మహాత్ముని నీకు నలబ్రహ్మ

కట్టడ యెట్లట్లు శ కాక దాఁట

నగునె పొమ్మనుచుఁ దాఁ శ నని వెనుగడఁక మొ

త్తంబై నిలింప సంశ్రుంబు విరులు

గురిసె నప్పుడు నిజశ్రీరచండహేతిపా

తమున వికార తేరశముఁ బొరయక

తే. మెఱయ నారణ్యకేంద్రమై రమెచ్చు దనర

నర్మగతి విధిజేరంగ శ నరిగె నా స

మిధశౌర్యుఁడు శుభమాని శ యుద్ధవశత

ఘనపదవి నెల్ల ఖచరులు శ వినుశి సేయ.

49

రామాయణ. అతిదృఢంబైనట్టి = మిక్కిలి దృఢమైన, ఆత్మ...

చాపలత; ఆత్మ = తనయొక్క, సఖ్య = మైత్రయొక్క, అతిచాపలత = అత్యంత చపలత్వము, ఎంతయున్ = మిగుల, తనబలిమిన్ = తనబలముచే, త్రిప్పి = మరలించి, ఘనతేజాన్ = గొప్పతేజముగల, అమ్మహాత్మునిన్ = ఆశరభంగుని, నీకున్ = అల, బ్రహ్మకట్టడ = బ్రహ్మయొక్కయాజ్ఞ, ఎట్లు = ఏలాగో, అట్లకాక = అలాగుననేకాక, దాఁటనగునే = అతిక్రమింప సాధ్య

మగునా, పొమ్ము, అనుచున్, బ్రహ్మయాజ్ఞ మీఱ రానిదగుట దాని నను
సరించియే నడుచుకొనుమని భావము ; తాన్ = రాముఁడు, కడంకన్ =
ప్రయత్నమున, అనిపెన్ = వంపెను, నీపూర్వలోకమున కరుగవలయునని
యాజ్ఞాపించెనని భావము ; అప్పుడు = ఆసమయమున, మెచ్చుదనర్ =
మెచ్చికలొప్పుచుండఁగా, నిజ...పాతమునన్ ; నిజ = తనయొక్క, స్థిర =
సార్వకాలీనమగు, చండ = తీక్షణమగు, హేతి = అగ్నియందు, ఆహితాగ్ని
త్వరూపమున నిటనగ్నికి స్థైర్యముగఁగొనని యెఱుంగనగును ; పాతమునన్ =
పడుటచే, వికారలేశమున్ = ఇందుకేని మాటుపాటును, పారయక =
చెందక, మిఱయున్ = ప్రకాశించుచుండు, ఆరణ్యకేంద్రమైన్ = మహిర్ని
శ్రేష్ఠునిపై, శరభంగుని పైననుట ; నిలింపసంఘంబు = దేవతలసమూహము,
అర్హగతిన్ = తగిన క్రమమున, విధిన్ చేరంగన్ = బ్రహ్మనుజేరు
చుండఁగా, విరులు = పుష్పములు, కురిసెన్. దేవతలు పూలవాన గురిపించి
రని భావము ; ఆసమిధశౌర్యుఁడు = ప్రకాశించు యుద్ధముగలవాఁడు,
రాముఁడనుట ; శుభ, మాని = పవిత్రుఁడగు శరభంగ మునీంద్రునియొక్క
ఉద్ధవ = సంతోషముల, శత = పెక్కులచే, ఘన = గొప్పదగు, పదవిని =
స్థానమును, ఎల్లఖచరులు = దేవతలందఱు, వినుతిచేయన్ = స్తుతింపు
చుండఁగా, అరంగన్ = వెడలెను ; రామచంద్రుఁడు శరభంగున కాపదవి
నొసంగుటచే దేవతలూ రామునిం బొగడిరని భావము.

తా. శరభంగమహర్షి రాముని వీడివెడల నిష్ఠపడకుండిన నారామ
చంద్రుఁడు నీవు బ్రహ్మయానతి మీఱరాదనిచెప్పి యాతని సూర్యలోకమున
కనిపెను, ఆమహర్షియు నగ్నింబడి వికారశూన్యుడై బ్రహ్మలోకమున
కరుగుచుండ దేవతలతనిపై బూలవాన గురిపించిరి ; శ్రీరాముఁ డట్లామునీం
ద్రునకు గొప్పపదవి నొసంగుటచే దేవతలూతని స్తుతించిరి. అంత రాముఁడట
నుండి కదలిచనెను.

భారత. అతిదృఢంబైనట్టి = మిక్కిలి దృఢమైన, ఆత్మ...లత; ఆత్మ = తనయొక్క, సఖ్యాతి = కీర్తితోఁగూడిన, చాపలత = లతవంటిదనువు, గాండీవముట; [ఉపమానోత్తర పదకర్మధారయము] ఎంతయున్, తన బలిమిన్, త్రిప్పి = విసరి, ఘనతేజున్, అమృహాత్మునిన్, ఆపరమేశ్వరుని, నీకున్, అల, బ్రహ్మకట్టడ, ఎట్లు, అట్లకాక, దాటనగునే, పొమ్ము, ఆనుచున్ = బ్రహ్మ నావలన నీ గాండీవము దెబ్బను నీవు దినవలయునని విధించుటచే నీవట్లేయగుదువని భావము; తాన్ = తాను, అని పెను కడంకన్ = యుద్ధమందలి పూర్ణప్రయత్నమున, మొత్తన్ = కొట్టఁగా, పైన్ = ఆకసమున, నిలింపఁనుంబు = దేవతల సమూహము, విరులు కురిసెన్ = పుష్పవర్షము కురిపించెను. అప్పుడు, నిజ = తనయొక్క, అర్జునునియొక్కయనుట. స్థిర, చండ, హేతి = ఆయుధముయొక్క, పాతమునన్ = పాటుచే, వికారలేశమున్, పొరయక, మెఱయు = ప్రకాశించు, ఆరణ్యకేంద్రుపైన్ = ఆ మాయాకిరాతునిపై, మెచ్చు, తనరన్, అర్హగతివిధిన్ = సమయోచిత విధానము, వేగముగా ననుట; ఆసమిధ శౌర్యుడు = ప్రకాశించు శౌర్యముగల, శుభమాని = మంగళకరుడగు నాయర్జునుడు, యుద్ధవశతన్ = బాహుయుద్ధ వశమున, ఘనవదవిన్ = ఆకాశమున, ఖచరులు = దేవతలు, వినుతి, చేయన్ = పొగడఁగా, అరిగెన్ = వెడలెను, బాహుయుద్ధమునేయ నీశ్వరునిపైకి వెడలెనని భావము.

తా. అర్జునుడు తన గాండీవము నామాయాకిరాతునిపై విసరివైవ నది వ్యర్థమయ్యెను. అప్పుడు దేవతలర్జునునిపై పూలవాన గురిపించిరి. ఆవింటి పాటున నేమాత్రమును మార్పులేక యుండునప్పురమేశ్వరుపై నర్జునుఁ డాక సమున దేవతలు నులింపబాహుయుద్ధ మొనర్ప నరిగెను.

“నియుద్ధ.” “నియుద్ధంబాహుయుద్ధం స్థాన్.” అమరము.

వ. అంతన్.

శా. మాయామర్త్యుడు మాధవుండప్రచల

నైత్రికసుతీర్ణాశ్రమ

స్థాయత్నిత్వవిహార మప్రవిశదీ

షద్దేవ రోహంకురం

జై యేపారంగజూచుచుంబరువశిక్

హర్షోదయంబెక్కంగా

జాయందమ్ముని రూఢదృష్టింగనభూ

సంజన్మియోగించుచున్.

51

రామాయణ. మాయామర్త్యుడు = మాయామానుషుడు, మాధవుండు=విష్ణువు, తాముండనుట, అవిచలనైత్రిక=చంచలరహితమైన స్నేహమున, స్థిరస్నేహమున ననుట; సుతీర్ణ...విహారము; సుతీర్ణాశ్రమ=సుతీర్ణుని యాశ్రమమునందు, స్థాయత్ = ప్రవృద్ధమగుచుండు, సత్త్వ=జంతువుల, విహారము = విహరించుట, అప్రవిశత్...అంకురంబై; అప్రవిశత్ = ప్రవేశింపని, ఈషత్ = కొంచెమగు, దేవ = విరోధమువలని, రోష = కోపమనెడి, అంకురంబై = మొలకగలదై, ఏపారంగ = ఒప్పారంగా, పరువడిక = వేగముగా, చూచుచున్ = ఆ విహారములం గాంచుచు, హర్షోదయంబు, ఎక్కంగాన్, జాయన్ = భార్యను, నీతననుట; మ్మునిన్ = లక్ష్మణుని, రూఢదృష్టిన్ = పాదుకొనినదృష్టితో, సావధానదృష్టితో ననుట; కనన్ = చూచుటకు, భూసంజ్ఞన్ = కనుబొమలపైఁగచే, కనుబొమ్మలుకదల్చునట్టి పైఁగచే ననుట, నియోగించుచున్ = అజ్ఞాపించుచు, ముందరనన్వయము.

తా. రాముండు సుతీర్ణాశ్రమమునందలి జంతువులు పరస్పరద్వేషము మాని విహరించుచుండఁజూచుచు సంతోషించుచుఁ దనభార్యను దమ్మునినిది చూడుండని భూసంజ్ఞ నాజ్ఞాపించుచు ;

భారత. మాయామర్త్యుడు, ఉమాధవుండు = పరమశివుండు అవిచల
 వైత్రిక్ = చలింపనిన్నేహమున, అర్జునునిపైఁ గలన్నేహమున ననుట;
 సుతీక్ష్ణ...విహారము; సుతీక్ష్ణ = మిక్కిలి తీక్ష్ణమైన, అశ్రమ = శ్రమలేని
 స్థాయత్ = వృద్ధినందుచున్న, సత్త్వ = బలముయొక్క, విహారము =
 సంచారము, యుద్ధవిహారమునుట; అప్రవిశత్ = ప్రవేశింపని, ఈషత్,
 రోషాంకురంబై = కించిద్విరోధము వలని ద్వేష లేకమునుగలదై, కొంచె
 మేనిని గోపముగొనకయనుట, ఏపారంగ్ = ఒప్పంగా, చూచుచున్,
 షర్మ = అర్జునునియొక్క, వడిక్ = వేగమున, హస్తోదయంబు = సంతోషా
 తిశయము, ఎక్కంగాన్, జాయక్ = భార్యను, పార్వతిననుట; తమ్ముక్ =
 తమ్ముక్ అర్జునుని, నిరూఢదృష్టిక్ = సావధానదృష్టితో, కనన్,
 భూసంజ్ఞక్, నియోగించుచున్ = ఆజ్ఞాపించుచు, ముందన్వయముగలదు.

తా. మయాకిరాతుండగు నాపరమేశ్వరుడా యర్జునుని యుద్ధము
 సించుకేని కోపమందక న్నేహముతో నీక్షించుచు సంతోషించుచు,
 దన్ను నర్జునుని గనుమని భూస జ్ఞున బార్వతిని నియమించుచు ;

క. ప్రీతిదనర భూరితప

శ్చాతుర్యనుతీక్ష్ణసత్త్వసందర్శనసం

జాత మగువేడ్క యంతటఁ

జేతోరంజనము మిగులఁ శ్ర జేయనలరుచున్.

52

రామాయణ భారతార్థములు సమము. ప్రీతి, తనరక్, భూరితపశ్చాతుర్య [రామా. అత్యంత తపశ్చాతుర్యముగల, భార=మిక్కుట
 మగు తపశ్చాతుర్యముయొక్కయు,] సుతీక్ష్ణసత్త్వ [రామా. సుతీక్ష్ణ
 మహర్షి యొక్క సత్త్వగుణముయొక్క, భార - మిక్కిలి తీక్ష్ణమగుబలిమి
 యొక్క] సందర్శన = చూచుటచేత, సంజాతమగు = కలిగిన, వేడ్క =
 వేడుక, అంతటఁ, చేతోరంజనమున్, మిగులఁ=మిక్కిలిగా, చేయన్,
 అలరుచున్=సంతోషించును, [రామాయణ పర్యాయమున రాముండనియు,

భారతపర్యాయమున శివుడనుచును కర్తయధ్యాహార్యము.] ముందవ్యయు
గలదు.

తాత్పర్యము సులభము.

క. భద్రగతి నరుగ లోపా

ముద్రానందస్వరూప శ్రీ మునిదర్శిత ని

ర్ణిద్రప్రసన్నతానం

పద్రుచిరత మెఱయ నేత్ర శ్రీ పర్వ మొనర్చెన్

58

రామాయణ. భద్రగతి = మంగళశరమైన గమనమున, అరు
గ = వెడలఁగా, సుతీక్ష్ణాశ్రమమునుండి వెడలఁగానని భావము; లోపా
ముద్రా.....ముని; లోపాముద్రా = లోపాముద్రకు, ఆనంద =
సంతోషకరమైన, స్వరూప = నిజరూపముగల, లేక; లోపాముద్ర
యొక్క యానందస్వరూపుడైన, లోపాముద్రయొక్క యానందమే
మూర్తీభవించెనా యనులాగుననుండు నట్టియనిభావము; కాక; లోపా
ముద్రయొక్క యానందస్వరూప = ద్రవ్యరూపుడగు, లోపాముద్ర
యొక్క యానందస్వమే యీరూపుగా నున్నదనుట; అట్టి, ముని =
అగస్త్యుడు, దర్శిత.....రుచిరత; దర్శిత = చూపబడిన,
ర్ణిద్ర = సప్తమైన, ప్రసన్నతా = అనుగ్రహమనెడి, సంపత్ = సంపద,
రుచిరత = శ్రేష్ఠత్వము, మెఱయ = ప్రకాశింపఁగా, నేత్రపర్వ
మొనర్చెన్ = కనులపండువుగావించెను, చూచెననుట; రాముని ననుకర్ష
యధ్యాహార్యము.

తా. రాముడు అటుండి కదలియగస్త్యాశ్రమమున కరిగెను.
అగస్త్యుడు మిక్కిలి వాంఛతో రాముంగాంచెను

భారత. భద్రగతి = శుభకరలీలను, అరుక్.....స్వరూ
పము, అరుక్ = రోగములేని, అలోప = లోపములేని, అముద్ర = నిస్స
మమైన, ఆనంద = సంతోషముగల, స్వ = తనయొక్క, రూపము,

నిదర్శిత, నిర్ణీద్ర = ప్రసన్నతాసంపత్, రుచిరత = మనోజ్ఞత్వముచే,
మెరియక, శేత్రపర్వము = కన్నులపండువగునట్లు, ఒనర్చెకొ = చేసెను,
ప్రత్యక్షమయ్యెననుట, శివుడని కర్తయ ధ్యాహార్యము.

తా. ఆరోగ్యకరమై యక్షయమై సమరహితమై యానందరూప
మగు స్వరూపము నయ్యర్జునునకు శేత్రపర్వమగులాగున నాయుమా
నాఘండు ప్రత్యక్షమాయెను. “ఆనందోబ్రహ్మ.” యను శ్రుతిప్రమాణ
మగుటచే నిటఁబరమాత్మస్వరూపమునఁ బ్రత్యక్షమయ్యె ననిభావము.

ప. అంత.

54

సులభము.

సీ. దివిమోచి యున్నయశ్రదిని ధర్మకార్యార్థ
మానతంబుగఁ జేసికొట్టి ఘనుని
మించి లోకమునావశరించినవిషరాశి
నాపాశనము గొన్నరయద్భుతాత్ము
జీవనదోషవిశ్రదావణజ్యోతిర్
యస్వమూర్త్యాలోకుఁ శ్రీ డగుమహాత్ము
నఖిలవేదాంత వేద్యాత్ము భువనవం
ద్యుతిఁ బెంపుమీఱుమనోహనుభావు

తే. సమరనిమ్నగా నిత్య సేకముల నెలయు
జడలలేఁ గెంపువిమలతఁ శ్రీ గడు మెరియఁగ
మెకముతోలు విభూతిసమిద్ధతనువు
నొండొకటి కందమై యొప్ప శ్రీ నొప్పువాని.

55

అవతారిక. అధాన్వయవిభేద మాలమున నగస్త్య శివపర్యాయ
ముల నర్థముగల్గించి వర్ణించుచున్నాఁడు.

రామాయణ. దివిక్ = ఆకాశమును, మోచియున్న = మోసి నది, ఆకాశమువలన వ్యాపించిన, అద్రిని = పర్వతమును, మేరువునకుట, ధర్మకార్యార్థము = సంధ్యాది ధర్మకార్యములునడచుటకొఱకు, అన తంబుక్ = వంగునట్లు, చేసినట్టి, ఘనుని = గొప్పవానిని, వింధ్యము గర్వముననాకనము వలకెరిగి చంద్రసూక్ష్మల మార్గమునడ్డగింప సంధ్యాది కృత్యములు చెడిపోవుచుండ నవి సరిపఱుపఁదలంచి దక్షిణదేశయాత్ర వెడలుచుండిన యగస్త్యుఁడు దానిచేతనరుగనయ్యుద్ధిరాజమాతనికి నమ స్కరింప నవసరముగాఁగఁ దా దక్షిణదేశయాత్ర వెడలి వచ్చువఱకుఁ జేయుండవలయునని యాజ్ఞాపించి వెడలినవాఁడు నేటివఱకు రావన్న వాఁడని పురాణగాథ.

మించి = అతిశయించి, లోకముక్ = లోకమును, ఆవరించిన, విషరాశిక్ = సముద్రమును, లోకమునకు విరుద్ధముగఁ బ్రవర్తించుటచే నిటసముద్రమునకు జల శబ్దపర్యాయమునఁ బ్రయోగించిన విషరాశి శబ్దము సార్థకమని యెఱుంగునది; ఆపోశనముగొన్న = పానముచేసిన, అమ్మ తాత్కుక్ = ఆశ్చర్యస్వరూపుని, జనులను రాక్షసులు సముద్రమున దాఁగి యుండి అప్పుడప్పుడువచ్చి దేవాదుల బాధింపుచు మరల సముద్రమునదాఁగు చుండిరి. దేవబాధానివృత్తిర్థ మగస్త్యుఁడా రాక్షసులతోడ సముద్రజల మంతయుఁ బానముచేసి మరల వెనువలికివదలెను. అని పురాణగాథ గలదు.

జీవనదోష = జలమునందలి కళంకమును, అడుగునకుట, విద్రావణ = మాన్పించును, జ్యోతిర్గయ = నక్షత్రరూపమైన, స్వమూర్తి ఆలోకుక్ = ప్రకాశముగలవానిని, అగస్త్యోదయము శరద్రుతువున నగుటచే నప్పుడు నీరు కాలుష్యమువీడి నిర్మలమగుననిభావము. కావుననే “ప్రససాదో దయాదంభః కుంభయోనేర్గహజసః.” అని రఘువంశము.

అఖిల...వేద్యాత్కుక్; అఖిల = సమస్తమున, వేదాంత, వేది = వేదాంతములందెరిగిన, ఆత్కుడై, భువనపంద్యతక్ = లోకముచే నమ

స్కరింపఁబడుటవలన, ఇట్లొకముచేనన 'గంగా యాఘోషః' అను నట్లు లక్షణచే లోకమునందలి జనులచే ననియెఱుంగునది; వంద్యత = నమస్కరింపఁదగు వాఁడగుటచే, పెంపునిఱు = అతిశయము, మహానుభావు = గొప్పవానిని, అమరనిమ్నగా = దేవనదిచే, గంగ చేననుట; నిత్యనేకముల = ఎల్లప్పుడు తిడుపుటచే, గంగానదీజలమున సదాభిషేకమొనర్చుటచే ననిభావము; ఎలయు = ఒప్పుచున్న, జడల = జడలయొక్క, లేగెంపు = బాలారుణత్వము, విమలత = నిర్మలత్వముచే, కడు = మిక్కిలి, మెయగ = ప్రకాశింపఁగా, మెకుతోలు = కృష్ణాజినము, విభూతిసమిధ = భూతిపూతచే బ్రకాశించు, తనవు = శరీరము, ఒండొకటికి = పరస్పరము, అందమై, ఒప్పు = మనోహరమై యొప్పఁగా, ఒప్పువాని = తనరువానిని, అగస్త్యుననుట; ముందు పద్యము నందలి చూచి యచనసమాపక క్రియతో నన్వయము.

తా. వింధ్యాద్రి యాకసము ముట్టియున్న ధర్మకార్యమునకై వానివంగి యుండులా గొనర్చినయంతని, లోకములనావరించిన సముద్రము నాపోశనముగొన్న మహాత్ముడగువాని, నీటియొక్క మాలిన్యము పోఁగొట్టు నక్షత్రరూప స్వమూర్తిప్రకాశము కలయంతని, వేదాంత వేద్యాత్ముని, లోకులచేవంద్యుడగు వానిని, ఆకాశగంగా జలములందు పఁబడి యెఱ్ఱకాంతిగలజడలు కాంతిమెఱుము, కృష్ణాజినము, విభూతి, లేపమునొండొంటిచే బ్రకాశించు దేహముగలవానిని అగస్త్యుని;

భారత. దివి = స్వర్గమును, మోచియున్న = మోసిన, అద్రిని = పర్వతమును, మేరువునకుట, ధర్మ = వింటియొక్క, కార్యార్థము = కార్యముకొఱకు, ఆనతంబుగ = చేసిన, అప్తి, ఘనుని = గొప్పవానిని, త్రిపురాసుర సంహారమునకై మేరువువిల్లుగావంచినవానిని; శివునకు విశేషణమిది. మించి లోకము = ఆవరించిన, విషరాశి = కాలకూట విషమును, ఆపోశనము, కొన్న, అద్భుతాత్ము = అశ్చర్యస్వరూపుని,

దేవాసురులమృతమునకై సముద్రముచిబ్బకుచుండఁ గాలకూట విషము దయింపఁగ నే దానిని ఆరగించిన వానినిభావము; 'జీవనదోష = సంసారదోషమును, విద్రావణ = తఱిమెడి, జ్యోతిర్మయ, స్వరూప్తి, ఆలోకుడు = సుదర్శనముగలవాఁడు, అగు, మహాత్ముఁ, నిఖిలవేదాంత వేద్యాత్ముఁ = సర్వవేదాంతములచేఁ దెలియఁబడువాఁడై, భువనవంద్యుఁ, పెంపుమీఱు, మహానుభావుఁ, అమరనిమ్నగా, = గంగానదియొక్క, నిత్యనేకములఁ, నెలయుఁ = చంద్రుఁడును, శిరమునందలి గంగచే నిత్యమును దడుపఁబడు చున్నాడనుట జడలలేఁగెంపుఁ, విమలతఁ, మేఘయఁ = ప్రకాశింపఁగా, మెకముతోలు = గజచర్మము, విభూతి, సమిధ, తనువుఁ, ఒండొకటికిఁ = అందమై ఒప్పుఁ, ఒప్పువానిఁ = ఒప్పెడువానిని, శివుననుట ;

తా. మేరువునుధనువు గావించినవానిని, గాలకూట విషము నార గించినవానిని, ప్రాణులదోషమును బోగొట్టఁజాలు జ్యోతిర్మయ స్వరూప దర్శనముగలవానిని, వేదాంతవేద్యప్రభావుని, భువనవంద్యుని, శిరమునందలి గంగా జలమున నిత్యముందడుపఁబడుచుండు చంద్రుఁడును, జడలు, విభూతి యును నివి యొకదానికొకటి యందమగుచుండ నొప్పువానిని;

“లేఁగెంపు.” ప్రాంతాదులనంతిమాక్షరలోపమును లుప్తశ్లేషమునకుఁ బరమైన పరుషమునకు సరళాదేశము ;

“దివిమోచియున్నయద్రిని.” రామాయణార్థమున, ఆకాశమువఱకు వ్యాపించిన యద్రిని, వింధ్యముననియు, భారతార్థమున, స్వర్గమును మోచి యున్న యద్రిని, మేరువుననియు, శబ్దశ్లేషగాని, యర్థశ్లేషగాని లేక పదా న్వయభేదముగాని లేకుండఁగనే యర్థాన్వయవిభేదము గల్పింపఁబడియెను. రామాయణార్థమున గౌణవృత్తియనియు, భారతార్థమున ముఖ్యవృత్తియనియు నక్కారణమున నిది ముఖ్య గౌణవృత్తిశ్లేష ఘటనమునఁ జేరునని కొందఱుఁ బ్రాయపడిదరుగాని, కవి యట్టిశ్లేష ఘటనము స్పష్టముగాఁ గావించి

విన ప్రదేశములు పెక్కులుండ నస్పష్టమగుచు నర్థాన్వయవిభేదము స్పష్టముగాఁ గానిరిచు నీప్రదేశమున ముఖ్యగౌణవృత్తి జ్ఞేషగలదని యూహించుట సరికాదు. ఒకచో నస్పష్టముగ నించుక యుండిననునది ప్రధానముగానందున విసర్జింపఁదగిన దగును.

“అద్భుతాత్మక్.” “ఆత్మా యతోన్మి ధృతిర్మృద్ధి స్వభావో బ్రహ్మవర్ష గ్చ.” అమరము.

తే. చూచి యాదిత్యకులరాజసుతుఁడు హర్ష

వినయభక్తుల సాష్టాంగవినతిఁ జేసి

నపుడు గాకున్న నట్టితీర్థస్థ సిద్ధి

డమప్రయోజన మని సురలో త దసరిరాత్మ.

66

రామాయణ. చూచి=అగస్త్యునిగాంచి, ఆదిత్యకులరాజసుతుఁడు=సూర్యకులరాజసుతుఁడు, రాముఁడనుట; హర్ష వినయభక్తుల = సంతోషమునను, అడఁకువచేతను, భక్తిని, సాష్టాంగవినతి చేసె=సాష్టాంగముగ నమస్కరించెను. సురలో = దేవతలు, తదస్థసిద్ధి = అగస్త్యునివలన నతనికయిన యస్త్రసిద్ధి, అపుడు కాకున్న = వెంటనే యుపయోగకారి కాకపోయినను, తమ ప్రయోజనము = వెనుకఁ దమ ప్రయోజనమునకే యగునను అని, ఆత్మ, తపరి = సంతసించిరి.

తా. రాముఁడగస్త్యునకు సాష్టాంగ నమస్కార మొనర్చెను. అగస్త్యుఁ డాతని కస్త్రదానము చేసెను. దేవత లదిగల వెంటనే తమకు లాభకారికాకున్నను గ్రమముగఁ దమ ప్రయోజనముకొఱకే యగునని సంతసించిరి.

ఇటఁ గొన్ని ప్రతులలో విమతిచేసె ననియున్నది. సాష్టాంగముగా నొనర్చుట సతిగాని సతిగాదు. కావునఁగొన్ని ప్రతులలో నుండు ‘సతి’ యనుపాదమే సమంజసముగఁ దోచుచున్నది.

“అపుడుగాకున్నట్టి.” మఱికొన్ని ప్రతులలో, అపుడుగాకున్న యట్టియని యున్నది. అప్పుడు కాబోవునట్టి యస్త్రలాభమనిదానిభావ మగుచున్నది. కాని అప్పటి యాయస్త్ర లాభము వెంటనే కాకున్న నెప్పటి కేని స్త్రలాభము కొఱకే యగుననునర్థము రసవంతముగా నుండుటచేఁ బెక్కుప్రతులంగల, అపుడు గాకున్న నట్టియనుపాదమునే గ్రహించినాఁడను.

భారత. చూచి = పూర్వోక్త శివులింగాంచి, ఆదిత్యకులరాజు = దేవేంద్రుని, సుతుఁడు = కుమారుఁడు, అర్జునుఁడనుట; హర్ష, వినయ, భక్తుల, సాష్టాంగ, వినతి, చేసెన్ = నమస్కరించెను, వారు = దేవతలు, అపుడు, కాకున్నట్, అట్టి, తత్ అస్త్రసిద్ధి = ఆపాశుపతాస్త్రసిద్ధి, తమ ప్రయోజనము అని = స్వప్రయోజనమున కగునని, కాలకేయ నివాతకవ చాదుల సంహరించుటకగునని, ఆత్మగ్, తనఁగి = గంతెంచిరి.

తాత్పర్యము సులభము.

“ఆదిత్య కులరాజునుతుఁడు.” ఇదియును నర్థాన్వయవిభేదము గలదియ యగును.

వ. అట్టి సమయంబున.

57

అర్థ తాత్పర్యములు సులభము.

క. స్వతిపరిఫల నాత్మాత్మా

రతిఁ గృతసాన్నిధ్యుడైన రాజుఁడతఁడు

హతకలుషుఁడు దపసి ముద

న్వితి మగు చిత్తమునని ట్లరని ప్రశంసించెన్.

58

రామాణ భారతార్థములు సమము. స్వ = తనయొక్క.

తపఃఫల, నాత్మాత్మారతి = ప్రత్యక్షమగుటచే, కృతసాన్నిధ్యుడైన = సమీపించిన, రాజవతంసుగ్, [రామాయణ. రాజశ్రేష్ఠుని, శ్రీరాము ననుట; భారత, చంద్రశేఖరుని, శివుననుట;] హతకలుషుఁడు = గరి

పాపుఁడు, తపసి [రామాయణ; అగస్త్యుఁడు, భారత; అర్జునుఁడు,] ముద్
అన్వితమగు = సంతోషముతోఁగూడిన, చిత్తమునక, [రామాయణ. మన
స్సున, భారత. మనస్సుచేనపుట.] ఇట్లని ప్రశంసించెన్.

క. విశ్వేశ్వర విశ్వాత్మక

విశ్వాధిష్ఠాన యఖిల వేదాంతవచ

శ్వశ్వదభివర్ణ్యమానమ

హైశ్వర్య నిరీహ నిత్య యథవ శుభమయా ! 59

అవతారిక. ఇది మొదలు నాలుగు పద్యములు రామాయణ పర్యాయమున రాముని నగస్త్యుఁడును, భారతపర్యాయమున నర్జునుఁడు శివుని స్తుతించెదరు.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. విశ్వేశ్వర = లోకమునకు నీశ్వరుఁడా, విశ్వాత్మక = లోక స్వరూపుఁడా, విశ్వాధిష్ఠాన = లోకములకు స్థానమగువాఁడా, అఖిల... ..మహైశ్వర్య; అఖిల = సమస్తమైన, వేదాంతవచి, వేదాంతవాక్యములచే, శ్వశ్వత్ = చక్కగా, అభివర్ణ్యమాన = వర్ణింపబడుచుండు, మహైశ్వర్య = గొప్పయైశ్వర్యము గలవాఁడా, నిరీహ = అపేక్షాశూన్యుఁడా! నిత్య = నిత్యుఁడా! ఆది మధ్యాంతరహితుఁడాయనుట; అథవ = పుట్టుకలేనివాఁడా, శుభమయా = మంగళశస్వరూపుఁడా.

ఇట రామాయణార్థమున రామ పరమగుచుండు, విశ్వాత్మక, విశ్వాధిష్ఠాన శబ్దముల నారాయణ శబ్దార్థము వివరింపబడెను. ఎట్లన్న నారాణాం అయనం. అనియు, నారాః అయనంయస్యసః, అనియు పుస్తకములగును, విశ్వాత్మకశబ్దమున బహు వ్రోహ్యర్థమును, విశ్వాధిష్ఠాన శబ్దమున వస్తీతత్పురుషార్థమును వివృతములు.

మ. నిశితప్రజ్ఞతఃజూడనే వికృతియు శ్లేదండునీ యందు నీ
దశరూపాశ్రయణంబొనర్చుట మదిం దర్కింపలోకంబులం
దశుభప్రక్షయము శుభోదయును సుదృఢభక్తవాత్సల్యతా
తిశయా యత్తతఃజేయ నింతియ గుణాతీతప్రసన్నాత్మకా!

అర్థము. గుణాతీత = త్రిగుణాతీతుఁడా, ప్రసన్నాత్మకా =
ప్రసన్నమనగ్గుఁడా, నిశిత=తీక్షణమైన, ప్రజ్ఞతః=బుద్ధితో, చూడఁ =
అలోచింపఁగా, నీయందుఁ = నీయెడ, ఏవికృతియుఁ = ఎట్టిమార్పును,
లేదండు = లేదనిచెప్పెదరు, “విర్గుణో నరంజనో నిర్వికల్పశృద్ధోదేవ
ఏకః.” అనుశ్రుతి యిందులకుఁ బ్రమాణము; [రామాయణ] నీదశరూపా
శ్రయంబు = నీదశావతారాశ్రయమును [భారత] ఈ దశఁ = ఈలాగు,
రూపాశ్రయణంబు = రూపమునాశ్రయించుటను, కిరాతరూపాశ్రయణము
ననుట; ఒనర్చుట = చేయుట, మదిఁ, తర్కింపఁ = విమర్శింపఁగా,
లోకంబులందుఁ, అశుభప్రక్షయముఁ = అమంగళముల నాశమును,
శుభోదయును = మంగళములు కలుగుటయు, ఉద్యత్ ఆ
యత్తతఁ; ఉద్యత్ = ఉదయించుచున్న, భక్త = భక్తులయందలి,
వాత్సల్యతాతిశయ = వాత్సల్యత్వాధిక్యమునకు, ఆయత్తతఁ = అధీనతచే,
చేయఁ = చేయుటకే, ఇంతియ.

ఇట్ల రామాయణార్థమున దశావతారముల ప్రస్తావన చెప్పుట సం
దర్భోచితము గాదనియు, బలరామ బౌద్ధకలుకు వెనుకటి వారగుటచే
నిట్లుచెప్పుట సూరనయొక్క యాలోచనా శూన్యతయనియుఁ గొందఱు
చెప్పెదరుగాని, యట్లనుట సాహసము. ఒక్కొక్క చతుర్యగమునందు
నవతారములు జరుగుచు నుండుటచే భూతభావ్యవతారములం జేర్చి చెప్పె
నని సమాధానము చెప్పవచ్చును. భారతార్థము సరిపఱుప నిట్లు చెప్పె
ననియు సమాధానము చెప్పవచ్చును.

క. అది సకలసదాచారం

బది సర్వజ్ఞాన మది సమస్తజనిఫలం

బాదవినకొలది నొకప్పుడు

హృదయము నీయందుఁ జేర్తురేని మహేశా.

61

అర్థము. మహేశా, ఒకప్పుడు, ఒదవినకొలదికొ, హృదయము = మనస్సు, నీయందుకొ, చేర్తురేనికొ, అని, సకలసదాచారంబు = ఎల్ల సదాచారమునగును, అది, సర్వజ్ఞానము = అన్నివిధములగు జ్ఞానరూప మగును, అది సమస్త జనిఫలంబు = సర్వజన్మసాఫల్యమగును.

తాత్పర్యము సులభము.

ఇప్పద్యమున శ్లేషాఖ్యగుణముగలదు. పాఠసమయమున నేకపదపదా భాసమానత్వమే శ్లేషయగును. “మిథస్సంక్లిప్తపవతా శ్లేష యిత్యభిధీయతే.” ప్రతాపరుద్రీయము.

క. అతివాఙ్మనసాస్పద యీ

మతి కొగ్గిరసాహసమ్మున సహింపు దయకొ

మతి నాకు నేన లజ్జం

చితి నో యచ్యుత యనంత శ శివ గుణరాశీ !

62

అర్థము. అతి వాఙ్మనసాస్పద = అవాఙ్మనసగోచరుండా, ఈ మతికికొ, కొగ్గిర సాహసమ్మున = ఇట్లుస్తుతింపఁబూనిన యీసాహసమును, దయకొ, సహింపు = కరుణచేసేర్చుకొనుము, ఓ అచ్యుత = [రామాయణ] ఓ విష్ణుండా, [భారత] ఓ జాటుటలేనివాండా, అనంత = అంతము లేని వాండా, శివగుణరాశీ = [రామాయణ] మంగళకరగుణముల సమాహము గలవాండా, [భారత] శివ = శివుండా, గుణరాశీ = సద్గుణ సమాహము గలవాండా, మతికొ, నాకుకొ, నేన, లజ్జించితికొ, ఇట్లు నీయట్టివాని నేనుస్తుతింపఁ బూనినందులకు నాకు నేనే సిగ్గుచెందితిని. వేదములకుఁగూడ

నసాధ్యుడగువాని స్తుతింపఁ బూనుటయే యిటలజ్ఞకుఁ గారణమగుచున్నది.

తాత్పర్యము సులభము.

క. అనుచు పునఃపునరభివం

దనములు నెమ్మనమునం దురేదంచితసమ్మా

దనితాంతభక్తిసంతత

వినయంబులు సందడింప శ్రీ వేమఱుఁ జేసెన్.

63

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అనుచున్, నెమ్మనంబునన్ = మనస్సున, ఉదంచిత.

వినయంబులు; ఉదంచిత = మిక్కిలి యొప్పెడి, సమ్మాద = ప్రీతిచే, నితాంత = మిక్కుటమగు, భక్తి సంతతవినయంబులు = భక్తియు విస్తారమగు వినయమును, సందడింపన్ = అతిశయింపఁగా, పునఃపున రభివందనంబులు = మఱలమఱల నమస్కారములు, వేమఱుఁ, చేసెన్.

వ. తదనంతరంబ.

64

సుగమము.

క. విమలుఁడు రాజన్యోత్తముఁ

డమితతపశ్చక్తిమహిమరహస్వీశకృపా

సమవాప్తి నిష్ఠదివ్యా

స్త్రమతల్లి సిద్ధి గని మురేదం బుదె గడున్.

65

రామాయణ. విమలుఁడు = నిర్మలుఁడు, రాజన్యోత్తముఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, రాముడనుట; అమితతపశ్చక్తి = మహాముష్కరమగు తపశ్చక్తికి స్థానమగువాఁడు, మహాశీశ = ఋషిశ్రేష్ఠుఁడగు నగస్త్యుని, కృపాసమరాప్తి = దయగలుగుటచే, ఇష్టదివ్యాస్త్రమతల్లిసిద్ధి = ఇష్ట

తుగు దివ్యాస్త్రోక్తేష్టముయొక్క సిద్ధిని, విష్ణుచాప సంసిద్ధిననుట, కని = పొంది, కడుక్ ముదంబు అందెక్ = మిక్కిలి సంతసించెను.

తా. రాముఁ డగస్త్యాసుగ్రహమున విష్ణుచాపమంది మిక్కిలి సంత సిల్లెను.

ఇటఁ గొందఱు 'మహర్షీశ కృపాసమవాప్తి ననుపదము ఇష్ట దివ్యాస్త్రముతల్లి సిద్ధిననుదానికి విశేషణముగాఁ గావింపనగునని యభి ప్రాయపడెదరుగాని యది యంతరసవంతయుగాదు.

భారత. విమలుఁడు, రాజనోత్తముఁడు = అర్జునుఁడు, అమిత తపశ్శక్తి మహిమక్ = అత్యంత తపశ్శక్తి ప్రభావమున, హర్షీశ = హర్షిం చిన శివునియొక్క, కృపాసమవాప్తిక్ = యగల్గుటచే, ఇష్టదివ్య అస్త్రముతల్లిసిద్ధిక్ = ఇష్టమైన దివ్యాస్త్రోక్తేష్టసిద్ధిని, పాశుపతాస్త్రో సిద్ధిని, కని, కడుక్, ముదంబందెక్ = సంతోషించెను.

తా. అర్జునుఁడు నిజతపఃప్రభావమున సంతుష్టుఁడగు శివునివలనఁ బాశుపతాస్త్రమునొందెను.

“రాజన్య.” మూర్ధాభిషిక్తుఁడగు రాజానకుఁ బేరగుటకు; “మూర్ధాభి షిక్తో రాజన్యః.” అమరము.

తా. అక్షుద్రప్రథమాన దివ్యశరసంక్రప్తాప్తిం బ్రకాశించునా కుక్షీద్వంశవతంనుఁ గన్గొని మహాశోదావరీతీరన ద్రక్షోపాయపథంబునేఁడు దొరికెకొరండంచు సంరక్షణా పేక్షందద్వనభూమిదేవతలుసంక్రప్తీతిగనక్ మూకలై. 66

రామాయణ అక్షుద్ర.....సంక్రప్తాప్తిక్; అక్షుద్ర = శీచముగాని, గొప్పదగుననుట. ప్రథమాన ప్రఖ్యాతమగుచుండు, దివ్యశర సంక్రప్తాప్తిక్ = దివ్యాస్త్రోలాభముచే ప్రకాశించు, ఆ కుక్షీత్, వంశ = రాజవంశమునకు, వతంసుక్ = శిరోభూషణ మగువానిని, రాముననుట;

కన్గొని = చూచి, మహాగోదావరీతీర = గొప్పదగు గోదావరీతీరముననున్న, సత్ రక్ష = సజ్జనుల సంరక్షణముయొక్క, ఉపాయపథంబు = ఉపాయ మార్గము, నేడు, దొరికెన్ = చిక్కెను, రండు, అంచున్, సంరక్షణా పేక్షన్ = సంరక్షణమునందలి యపేక్షచే, తస్వన = ఆ దండకారణ్య ముననున్న, భూమిదేవతలు = బ్రాహ్మణులు, సంప్రీతిన్, కడున్, మూకలై.

తా. రామునకు దివ్యశరము లభింప నదిగాంచిన దండకారణ్యవాసు లగు బ్రాహ్మణులు 'గోదావరీతీరముననున్న సజ్జనుల రక్షించునుపాయము నేడు దొరికెను' రండుని యొండొరులంబిలుచుచు మూకలుగట్టి; క్రిందిపద్య ముతో నన్వయము.

భారత. అక్షుడ్ర, ప్రథమాన = ప్రఖ్యాతమగుచున్న, దివ్యశర = పాశుపతాస్త్రముయొక్క, సంప్రీతిన్, ప్రకాశించు, ఆకుక్షిద్వంశ వతంచున్ = ఆరాజునుల శిరోభూషణముగు నర్జునుని, కన్గొని, మహాగః = గొప్పయపరాధముచే, దావరీతి = దావాగ్నివలె, రసత్ = మ్రోగుచున్న, రక్షః + ఉపాయపథంబు = రాక్షసుల కపాయముగల్గుమార్గము, కాలకే యాది రాక్షస వధోపాయమార్గములు; నేడు, దొరికెన్, రండు, అంచున్, సంరక్షణాపేక్షన్ = రక్షణమునందలి యపేక్షచే, తద్వన భూమిన్ = ఆవనప్రదేశమునందు, దేవతలు, సంప్రీతిన్, కడున్, మూకలై.

తా. పాశుపతాస్త్రమున బ్రకాశించు నయ్యర్జునుం జూచి మనకింక నసురసంహారోపాయము చిక్కెను రండునుచు నన్వనమునండు దేవతలు మూకలుగట్టి; ముందుపద్యముతో నన్వయము.

“కుక్షిద్వంశ.” “గోత్రాకుఃపుణివీపుణ్ధీ” అమరము.

“మహాగః” “ఆగోపరాధోమంతుశ్చ.” అమరము.

“దావ.” “దవదావౌ వనారణ్యవహ్నా.” అమరము.

వ. యథోచితప్రకారంబునం బొడసూపి యతని ప్రణామాది
వినయకృత్యంబులు గైకొని. 67

క. అరుదుగ నుపచార మొన

ర్చిరి దీననలెలమి నిచ్చిరి తమ తమ మహా

శిరసాదరార్పణంబులఁ

గర మమరుచునుండ వేడుకను సప్రభు లై. 68

రాయమాణ. తమతమ మహాశ = వారివారి యధికాశ, రిస

అదర అర్పణంబులఁ = అనురాగముయొక్కయు, అదరముయొక్కయు,
ప్రకటనములచే, కరము = మిక్కిలి, అలరుచుఁ = సంతోషించుచు,
ఉండఁ, వేడుకను, సప్రభులై = ప్రభుసహితులై, అరుదుగఁ, ఉప
చారము ఒనర్చిరి = ఉపచరించిరి, దీవనల్ = ఆశీర్వాదములును, ఎలమిఁ =
ప్రీతిచే, ఇచ్చిరి.

తాత్పర్యము. సుగమము.

భారత. తమతమ = వారివారి, మహాశర = గొప్పయస్త్రియలయొక్క,
సాదరార్పణంబులఁ = ప్రీతితోడి యిచ్చుటచే, వేడుకను, సప్రభులై,
కరము = మిక్కిలి, అమరుచు నుండఁ, అరుదుగఁ = ఉపచార మొన
ర్చిరి. దీవనల్, ఎలమిఁ = ప్రీతితో, ఇచ్చిరి.

తాత్పర్యము. సుగమము.

తే. అంత నాత్మపురస్థితిఁ శ్రీ గొంతకాల

ముండి తమకార్యములకొద శ్రీ లుడిపి చనుటఁ

గోరి వారలు దను దోడుకొంచుఁ జనఁగఁ

జనియె వేడ్కఁ దదావాస శ్రీ జగతి కతఁడు. 69

రామాయణ. అతఁడు = ఆరాముఁడు, అంతఁ, ఆత్మపురః +
స్థితిఁ = తమయెదుటనునికిని, కొంతకాలము, ఉండి, తమ కార్యముల

కొదలు, ఉడిపి=తమ పనులయందలి కొఱతలు పోగొట్టి, చనుటకొరి= వెళ్లుటనుగోరి, వారలు, తనుకొ తోడుకొంచుకొ చనుగకొ=వారు దన్ను బిలుచుకొని వెళ్లగా, తదావాస జగతికొ = వారుండు ప్రదేశమునకు, వేడ్కొ, చనియొ = వెళ్లెను.

తాత్పర్యము. సుగమము.

భారత. అంతకొ, అతడు = ఆయననుండు, ఆత్మపురస్థితకొ = తన సగరముననునికిచే, స్వగ్ధమున నునికిచేననుట; కొంతకాలము, ఉండి, తమ కార్యములకొదలు ఉడిపి చనుటకొరి = తమ పనులలోని కొఱతలను తీర్చి వెళ్లుటనుగోరి, కాలకేయాద్యసురసంహారమును జేయగోరియనుట; వారలు = ఆదేవతలు, తనుకొ, తోడుకొంచుకొ, చనుగకొ = వెళ్లగా, వేడ్కొ, తదావాస జగతికొ = వారి యునికిపట్టగు స్వర్గమునకు, చనియొ.

తాత్పర్యము. సుగమము.

కొన్ని ప్రతులలో 'తదావాస' యనెడు స్థలమున 'దదాన' యను పాఠము గనపట్టుచున్నది. వేడ్కొ, అని యుండ, ఆసకొ అనునది సందర్భ శుద్ధముగా లేనందునను; బెక్కు వ్రాతప్రతులయందు, దదావాసయునియే యుండుటచే నమంజసమగు నాపాఠమునే గ్రహించినాడను.

రామాయణార్థమున, పురఃస్థితియుని పదచ్ఛేద మగుటచే విసర్గ లోపమున్నేవార్థ సంఘటనకై కవియవలంబింపవలసెను. అదియు "విసర్గే విసర్జనీయః" అనుపాణినిసూత్రమాధారము గావించుకొనియే యిట్లునర్చెను.

క. అందు నమందశుభోదయ

మొందగని బిడౌజు డలరు 3 చుండె నుమిత్రా

నందన జనకసుతానిశ

నందర్పితనవన ప్రౌల్లభసద్భజనరతిన్.

రామాయణ. అందుక = ఆవనమునందు, సుమిత్రా.....భజన రతి; సుమిత్రానందన = లక్ష్మణునిచేతను, జనకసుతా = సీతచేతను, అనిత = ఎల్లప్పుడు, సంవర్తిత = చూపబడిన, నవనవోల్లసత్ = క్రొత్త క్రొత్తగా నుల్లసించుచుండెడి, [వీష్ణు యందుద్విర్భావము.] భజనరతి = సేవలయందలి యాసక్తితో, బిడొజుడు = దట్టమగు తేజము గలవాఁడు, శ్రీరాముడనుట; అమందశుభోదయమొందక = అతిశుభములు గల్గుచుండ, అలరుచుండెక = సంతోషించుచుండెను.

తా. ఆ యడవియందు శ్రీరాముడు సీతలక్ష్మణులు దన్ను సేవించుచుండ సంతసముతోనుండెను.

భారత. అందుక = ఆ స్వర్గమందు, అమందశుభోదయమొందక = అతిశుభములు పొందుచుండెగా, నిజసుతునకటనమితశుభములు గలుగుచుండెగా ననిభావము; కని = చూచి, సుమిత్ర.....భజనరతి; సుమిత్ర = మిత్రులకు, ఆనందనజనక = సంతసముగల్గించుచుండు, సుత = కుమారుడగు నర్జునునివలన, అనిత సంవర్తిత = ఎల్లప్పుడు చూపబడుచుండు, నవనవోల్లసత్, భజనరతని = సేవాసక్తిచే, బిడొజుడు = ఇంద్రుడు, అలరుచుండెక.

తా. ఇంద్రుడు స్వర్గమున నిజసుతుడర్జునుడు మిక్కిలి శుభములనందుచు దశకు సేవసేయుచుండ సంతయు సంతసించెను.

“బిడొజుడు” “ఇంద్రుమరుత్వాన్మఘవాబిడొజాః పాకశాసనః” అమరము.

సీ. ఆసక్తిదనరినవాసవసేవామి

మానుభవనిరంతరరానువృత్తి

డంగక పేర్పుపేరరానఁ గుండెడియుర్వ

శీతలదరిపరిస్థితతన

కామసంభ్రత నోక్కుతె యహీనూంశు వం

శాకల్ప మైనయాశ్రాకోమారుఁ

డున్నచోటికిఁ దము శ్ర నొక్కనాఁ డేతెంచి

కెళవుననుండి యాశ్రక్తువిలాస

శ్రీ. మరసిచూచి విశృంఖలశ్రగ్ధరాత్రిఁ

బూనె నాసురననిత దాఁ శ్ర గానయోగ్య

మైనకాంతాశ్రతి వహించి కానుపించె

సిగ్గుఁ జిలునవ్వుఁ జూడ్కులుఁ శ్ర జెన్నుమీఱ.

71

అవతారిక. శూర్పణఖోర్వశీ పృత్రాంతము లంజుఁడించికవి యిట్లాడు చున్నాడు.

రామాయణ. ఆసక్తి, తనరి = ఒప్పి, మిక్కిలి యాసక్తయై యనుట; నవ ఆసవసేవా = నూత్నమగు మన్యము ద్రావుటయందును, అమిష + అనుభవ = మాంసమును భుజించుటయందును, నిరంతరాను వృత్తి = ఎల్లప్పుడను వర్తించుటచేతను, అడఁగక = అణఁగక, తృప్తి చెందకయనుట; పేర్చు = అతిశయించు, పేరాసక = అత్యాసచే, కుండెడి = దుఃఖించెడి, ఎంతమద్య మెంతమాంసము దొరికినను నింకను నెక్కుడుగఁ జిక్కలేదుకదాయని దుఃఖించెడిదని భావము; ఉరు = గొప్పదగు, అశీతల+ఉదరి = చల్లగాని యుదరముగలది, ఇవి శూర్పణఖకు విశేషణములు; పరిస్థితతరస = పూర్ణమాంసమునందలి, కామసంభ్ర మత = అపేక్షాత్వరచే, ఒక్కతె, శూర్పణఖయనుట; అహీనూంశువం శాకల్పమైన = సూర్యవంశమున కలంకారమైన, ఆరాక్షమారుడు ఉన్న చోటికిఁ = ఆరాజకుమారుడున్న స్థలమునకు, రాముఁడునుచోటికనుట; తమి, ఒక్కనాఁడు = ఒక్కదినము, వీతెంచి = వచ్చి, కెళవున = సమీపమున, ఉండి, ఆశ్రతివిలాసము = ఆకారముయొక్క విలాసమును, అరసి, చూచి = విచారించి, విశృంఖల శ్రగ్ధరాత్రి = పూర్ణమగు

మన్మథబాణములవలని యార్జిని, పూనె, కానె, ఆసురపనిత=అసుర
స్త్రీ, శూర్పణఖయనుట; సిగ్గు, చిఱునవ్వు, చూడుకులు = చూపులు,
చెన్నమిఱు = అందగింపగా, యోగ్యమైన = తదనుభవ యోగ్యమైన,
కాంతాకృతి = స్త్రీయొక్క యాకారమును, మానుషాంగనాకృతిననుట;
వహించి, కానుపించె.

తా. పూర్ణముగ మద్యమాంసము లనుభవించుచుండియుఁ దృప్తి
చెందక శూర్పణఖ మాంసాసక్తిచే రాముని సమీపించి యాతని దర్శించి
సంతనే ఆతని రూపవిలాసమునకు మోహితయై మన్మథబాణములకు గుఱియై
తదనుభవ యోగ్యమగు మానుష కాంతారూపమువహించి యాతనికే
గాన్పించెను.

“ఉర్వశీతలోదరి.” యజ్ఞాదేశసంధి. “ఇతోయణచి” పాణిని.
“ఆమిషానుభవ,” “తరస,” “పిశితంతరసంమాంసంపలలం క్రవ్యమా
మిమం.” అమరము.

భారత. ఆసక్తి, తనరిన, వాసవసేవామిష = ఇంద్రుని సేవించుట
యనెడి నెపముచేసగు, అనుభవ నిరంతరానువృత్తి, అడఁగక=అణఁగక,
ఎల్లప్పుడు నింద్రునిసేవించియు దానదృష్టినందక యనిభావము; పేర్పు,
శేరాసె, కుండెడి, ఉర్వశీతలోదరి = ఉర్వశియనెడి స్త్రీ, పరిస్థితంతర =
మిక్కిలి పూర్ణమైన, సకామ = మన్మథుఁతోఁ గూడిన, సంభ్రమత =
సంభ్రమ యుక్తయగుటచే, ఒక్కతెను, హిమాంశు వంశాకల్పమైన =
చంద్రకులమున కాభరణమగు, ఆరాకుమారుఁడున్న చోటికిఁ = ఆ యిట్లు
నుండుండు స్థలమునకు, తమి = రాత్రియందు, ఒక్కనాఁడు, ఏతెంచి,
ఇతఁడునుండి, ఆకృతివిలాసము, అరసి, చూచి, విశ్రంభలస్కర శరార్థి =
అధోచ్చమగుమదనబాణార్జిని, తా, పూనె, ఆసురపనిత = ఆయస్స
రస, కానె, యోగ్యమైన, చూడుటకు యుక్తమగు, కాంతాకృతి,
వహించి, ఎప్పుడో యావన ముక్కుకొన్న కడసారి యాకారముమీని యనా

సూతపురుషగంధయగు నాకారమువహించి యని భావము; సిగ్గు, చిలునవ్వు, చూడ్కులకొ = దృష్టులందు, చెన్నుమీఱకొ, కానుపించెకొ.

తా. ఎడఁదెగక దేవేంద్రా నుభవసు సేయుచున్నను, తృప్తినడక యూర్పశి కామమున నర్జునుని సమీపించి యాతని రూపముంగాంచి మోహించి కామబాణ పరవశయై యువకుడగు నాతనికిఁ దగినట్లీకారము నంది యాతనికిఁ గాన్పించెను.

“తమి.” “రజనీ మామినీతమి.” ఆమరము.

వ. ఇట్లు గానుపించి పరస్పరసందర్శనసమయముచిత సంభాషణంబులు నడపి తనమదిం బొదలెడి మదనవికారంబు తెఱంగెఱింగించిన నతండు. 72

తే. తనకుదారయోగితకల్పిఁ శ్చ దగఁ బెలుపుచు
మదచుజవళకలితనిజమతినిబ్రబలు
మనసుచేత నాచతురగామిని నెఱయఁగ
నాన లేక త న్గవియ రామానువుచును. 78

రామాయణ. తనకొ, దారయోగితకల్పి = భార్యతోఁగూడి యుండుట కల్గుటను, తగొ తెలుపుచొ = తగినట్లు తెలుపుచు, మదనుజ.....మతిని; మదనుజ = నాతఁడుగల లక్ష్మణునకు, వళకలిత = అధీనము గావింపఁబడిన, నిజమతిని = స్వబుద్ధిచే, ప్రబలుచు అనొ = వృద్ధిపొందుమఁగా, నామమున్నే భార్యకలదు కావున నీబుద్ధిని లక్ష్మణునందు వినియోగింపుమన ననిభావము; సుచేతనా = మంచి బుద్ధియందు, చతుర కామి = చాతుర్యవంతురాలు కామిచే, నాన = సిగ్గు, లేక, తొ = అలక్ష్మణుని, కవియరా = ప్రేమదరాఁగ, మానువుచును, ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. రాముఁడు నాకు భార్యయై యుదిగాన నాతమ్ముఁడగు లక్ష్మణు నందు నీమనస్సును బ్రవేశింపఁజేయుమని నంత నే బుద్ధిహీనురాలగుట నా లక్ష్మణునిపైఁ బడరాఁగ నాతఁడా ప్రయత్నము మాన్పచు.

భారత. తనకుఁ = అర్జునకు, ఉదారయోగిత కల్గి = గొప్పదగు యోగిత్వముగల్గుట, తగ్గఁ, తెలుపుచుకొ, మనసు = మన్మథునియొక్క, జవ=వేగమున, శకలిత=శిలమైన, నిజమిని=స్వబుద్ధిగలదానిని, మన్మథాధీ నమనస్కననుట; ఆచతురగామినికొ = చాతుర్యముతోడి నడకగల యా యూర్వశిని; ప్రబలుమనసుచేతకొ = వృద్ధిపొందునట్టి మనస్సుచే, మన్మథ వికారముచేఁ బ్రబలుచుండు మనస్సుచే, నెఱయఁగకొ=పూర్ణముగా, ఆన లేక = తాళఁజాలక, తకొ, కవియరాకొ, మానుపుచు; ముందరిపన్యముతో నన్వయము.

తా. అయర్జునుఁ డూర్వశితో నేను యోగిననిచెప్పియు నామె మన్మథబాణ శిథిలిత బుద్ధియగుటచే మదనాయత్త చిత్తయై తాళఁజాలక తనపైఁ బడరాఁగ నాప్రయత్నమును మాన్పచు;

సీ. జ్యేష్ఠసాభాత్రసురస్థితి లక్ష్మణుఁడు వల్కె
నరయకొలు వచ్చి శ్రీ తబల నన్ను
బ్రహ్మచర్యస్థితి శ్రీ భజింపఁ బరమతా
పసనాథనత్యాజ్యశ్రవసఁ బనిచిన
నాయగ్రజనియోగ శ్రీ మీయోజఁ జెఱుపుకొ
నర్హమే మగిడిపోమన్నిన వలపు
పాలుపుగా రాము నూల్కొలుపుచుఁ గదిసి య
తం డట్లు వెలుక నెందఁదాఁక గుట్టుఁ

ఆ. జరిపె దనుచుఁ దిరిగితిరిగి వైకొనుకొర్కి
నతని నతని మదనదనమ విశిఖ

దళిత హృదయ యగుచు ౩ దెలచి యందు నొకింత

గలక లేమిఁజూచి ౩ నెలతగనలె.

74

రామాయణ. శ్లేష్ఠ సౌభ్రాతృసుస్థితి = అన్నయగు రామునితోడి, సౌభ్రాతృమున సుస్థితిగల, లక్ష్మణుఁడు, పలికె = ఈలాగునఁజెప్పెను, అబల, అరయక = విచారింపక, బ్రహ్మచర్యస్థితికొ, నన్ను, భజియింపక = పొందుటకు, ఇట్లవచ్చితి = ఈ వైపునకునచ్చితివి, ఆలోచింపక బ్రహ్మచారినిగు నన్నుబొందవచ్చితవేయనట; సరమ తాపసనాథ సతి ఆశ్చర్యపరక = మిక్కిలిపరితాపముతోఁగూడి భార్యయొక్క యాజ్ఞాప్రభావమున, పనిచినకొ = పంపఁగా, నాయగ్రజుని యొగము, ఈయోజన = ఈలాగున, చెఱుపుకొకొ, అర్హమె = తగినా, అతఁడు నాయొద్దకంపి నంత నే వంచితయగుచు యుక్తమగు నాతనిసాంగత్యము చెఱుపుకొనుట నీకుఁ దగునా యి భావము; మగిడి పొమ్మ అనికొ = మరలి యాతని యొద్దకేయరుగుమన, వలపు పొలుపుగాకొ = తెనవలపురమ్యమగునట్లు, విలాసామలతోఁగూడియనుట; రాముకొ, నూల్కొలుపుదుకొ = ప్రేరేపించుచు, కదిసి = సమీపించి, అతఁడు అట్లపలుకకొ = రాముఁడు మున్నుపాలెఁ బలుకఁగా, ఎందాకగుట్టు జరిపెను అనుచుకొ = ఎంతవఱకు నీగుట్టు నెఱవేర్చుకొందువనుచు, తిరిగి, తిరిగి, ప్రేమకొనుకొరికొ = ప్రేమబడునానతో, అతనికొ, అతనికొ = ఆరాముని, అలక్ష్మణుని, మదవత్ = హృదయ; మదవత్ = మదముగల, అసమవిశిఖ = మగ్నభావములచే, దళిత = చీల్చఁబడిన, హృదయ, అగుచుకొ, తెలచి = అర్థించి, అందుకొ = అట్లుకొరుటయందు, ఒకింత కలకలేమికొ చూచి = కొంచెమేనివారు చాంచల్యమందకునికొఁజూచి, నెలత = స్త్రీ, శూర్పాఖయనుట; కనలెకొ = కొపించెను.

తా. తనయన్న యెడలం బ్రీతిగల్గు లక్ష్మణుఁడా శూర్పాఖంఁగాంచి బ్రహ్మచారినిగు నన్నుగోరనగునా? భార్యమాటలచే నాయన్న నిన్నిట్లు తఱివినంతనే వంచితురాలవై యాతనియొగము మానుకొనఁదగునే? మరల నీవటకేయేగుమన నావిడమరల రామునొద్దకురా నాతఁడు పూర్వోక్తము

చొప్పుననాడ మీరింకెంతవఱకు గుట్టు నెఱవేర్పఁగల్గుదురో చూడమనుచు రామునుండి లక్ష్మణునొద్దకును, లక్ష్మణునుండి రామునొద్దకును నరుగుచుఁ దన ప్రయత్నము సఫలము కాకుండుటచే నాశూర్పణఖ కోపించెను.

భారత. జ్యేష్ఠ = పెద్దవాఁడగు ధర్మజునితోడ, సౌభ్రాత్ర, సుస్థితి, లక్ష్మణుండు = లక్ష్మీయుక్తుఁడగు నర్జునుండు, పల్కే, అబల, ఇది యూర్వశిని సంబోధించుట; అరయక, ఇటు, వచ్చితివి = నన్ను, బ్రహ్మచర్యస్థితీ భజియింపఁ = బ్రహ్మచర్య వృత్తినవలంబింప వలసివట్లు. పరమతాపన నాథసత్య ఆశ్వాపనఁ పనిచిన = నన్ను సోధనఁ డగు వ్యాస మహర్షి యాజ్ఞావేదమునఁబంపిన, నాయగ్రజా నియోగము ఈ యోజ్ఞఁ చెఱుచుకోఁ అర్హమే = నాయన్నయాజ్ఞ ఇట్లు చెఱుచుకో వచ్చునా, మగిడి, పొమ్ము, అనినఁ = అనఁగా, పలపుపాలుపు గారాము నూల్కలుపుచుఁ = అనురాగాతిశయము, నెనయను బ్రకటింపుచు, కదిసి, అతండు = ఆ యర్జునుండు, అట్లు, పలుకఁ = పూర్వమువలె బలుకఁగా, ఎందఁక, గుట్టు, జరిపెదు, అనుచుఁ, తిరిగి తిరిగి, ప్రకొనుకోర్కొ = మఱిమఱిపై కొనువట్టి యపేక్షచే, అతనిమ = తనుతాహినమగు, గొప్పదగునదనుట; దవఁ = దవాగ్నివలె నాచరించెడి, అసమఃశిఖ, గళితహృదయయగుచుఁ, అతనిఁ = ఆయర్జునుని, తెలచి = నమస్కరించి, అంసఁ = ఆ నమస్కృతియందు, ఒకింత, కలక, లేమిఁ, చూచి, నెలఁత = ఊర్వశి, కనలెఁ = కోపించెను.

తా. అన్నయగు ధర్మజునియెడ విశ్వాసముగల యర్జునుఁడూర్వశింగాంచి యిట్లనెను. మునీంద్రుఁడగు వ్యాసుని యానతి చొప్పున మాయన్న యాజ్ఞను నేను బ్రహ్మచర్య వ్రతమాని యున్నాఁడను; నే నట్టి వ్రతము నెట్లు చెఱుపుకొనుట? నీవు మరలి పొమ్మన నాయంతి తనవలపు పాలుపును గనికరమును బ్రకటింపుచు మరల సమాపింప నర్జునుండును బూర్వమువలె బల్క “నీ వెందఁక నీగుట్టు నెఱవేర్తువో చూచెదఁగాక

యని మఱి మఱి యతిశయించు కోర్కిచే మదన బాధితయై యాతనికి నమ స్కరించి, యదియును వ్యర్థముగాఁగఁ గోపముచెందెను.

“లక్ష్మణుఁడు” లక్ష్మీవాక్ లక్ష్మణ స్త్రీలః.” అమరము.

నీ ఏమనిచెప్ప నిం శి పెనఁగెడునునుఁబల్కు

లలర నేత్రైకపరర్వాంగలక్ష్మీ

నొప్పురాకాసితీర్ద్యుతిమానితానన

యఁబుజాత్యుచితరూపంబులైన

దృగ్పాణిపదగతుల్ శి దీపింపఁగమహాన

గూఢగంధంబులు శి రూఢిఁబర్వ

మేనుసాంద్రతరిసార్య్రానులేపముచే

నవగుణాధ్యైన్ శిభవముసూపఁ

తే. బ్రేమమదన లీలలపయి శి బెరిఁగి పెరిఁగి

మదిఁగలంపఁగిట్లట్లు శి గదిరికదిరి

ననకర్ష భీభత్తాత్మ శి క్షపడసత

వికృతియై తుదఁగోపంబు శి వెలయఁబలికె.

75-

రామా యణ. ఏమనిచెప్పె = ఏమనఁచింతును, ఇంపెనఁగెడు.

నునుపల్కుల్ = సంతోషకరమగు మృదూత్తులు, అమర = ఒప్పఁగా,
నేత్రైకపర్య = కన్నులకు ముఖ్యమగు పండువుగానుండు, అంగలక్ష్మీ,
ఒప్పు = శరీరకాంతిచే నొప్పుచుండు, రాకాసి = రాక్షసి, కూర్పణఖయనుట;
తద్ద్యుతి = ఆరూపమును, మానుషరూపముననుట; మాని = వీడి, తా,
అనయంబు = ఎల్లప్పుడు, జాత్యుచితరూపంబులైన = రాక్షసజాతికిఁదగిన,
దృక్ = కన్నులుయొక్కయు, పాణి = చేతులయొక్కయు, పద = కాలుల
యొక్కయు, గతుల్ = నడకలు, చేష్టలనుట; దీపింపఁగ = ప్రకా
శింపఁగా, రాక్షసజాత్యుచితాంగ వ్యాపారములు గలదగుచునని భావము;

మహాస్ర) = మిక్కుటమగు నెత్తుటితో, గూఢ = ఆవరింపఁబడిన, గంధంబు = వాసనలు, రూఢి = స్థిరముగా, పర్వ = వ్యాపింపఁగా, మిక్కుటముగా వ్యాపింపంగననుట; మేను = శరీరము, సాంద్ర = దట్టమైన, తరస = మాంసముచే, ఆర్ద్ర) = తడిసిన, అనులేపనముచే = పూతచేత, అవగుణాధిక్య వైభవము = దుర్గుణముయొక్క యధికవైభవము, చూప = ప్రేమము, అదనలీలపము = భక్షణరూపకార్యమువై, పెరిగి, పెరిగి, మది = కలంపం = కలఁతవేట్లగా, ఇట్లు అట్లు కదిసి కదిసి = ఇట్లువైపును నట్లువైపును సమీపించి, సప్తకర్ష = ఆధిక్యముతోఁగూడిన, భీభత్సాత్మక = జుగుప్సారూపముగా, ప్రజనిత = కలిగిన, వికృతియై = వికారరూప సంపన్నయై, తుద = కడకు, కోపంబు వెలయు = కోపమతిశయింప, పలికె.

తా. ఏమనివచింతును, సర్వాంగసుందరమగు నా మానుషరూపము మాని, జాత్యుచితపాణి పాదాదుల విలసనముగలదై, రక్తమువలని దుర్గుణము వ్యాపింప, శరీరము మాంసపుపూతతోడనుండ, భక్షణాశయతిశయింప నీవైపునా వైపుంగదిని భీభత్సాత్మక వికృతరూప యగుచు, గోపాతిశయమున నిట్లనెను.

“మహాస్ర” “ఆస్రమశ్రుణిశోణితే.” అమరము.

భారత. ఏమనిచెప్పె, ఇంపెసఁగెను, నునుపబ్బులు, అంబు, నేత్రైకపర్వ = కనులకు ముఖ్యమగు పండువలెనుండు, అంగలక్ష్మి = శరీరకాంతిచే, రాకా సితమృతి = పూర్ణమాచంద్రునివలె, మానిత = గౌరవింపఁబడిన, ఆనన = ముఖముగలది, అంబుజ = తామరము, అస్యచిత = మిక్కిలి తగిన, రూపంబులైన = సౌందర్యముగలవైన, దృక్, పాణి, పద గతుల్ = విలాసములు, దీపింపఁగె = ప్రకాశింపఁగా, మహాస్రక్ = గొప్పపుష్పములచే, కల్పపాదప కుసుమములచేననుట; ఊఢ = వహింపఁబడిన, గంధములు = పరిమళములు, రూఢి, పర్వ = వ్యాపింపఁగా, మేను, సాంద్రతర = మిక్కిలి దట్టమగు, సార్ద్ర) = తడితోఁగూడిన, అను

లేపనముచేత్ = మైపూతచే, నవ = సూతనమైన, గుణాధిక్య = మిక్కుటముగు గుణము గలుగటవలని, వైభవము = గొప్పదనము, చూపణ = ప్రకటింపఁగా, తక్కిన యనులేపనములవలెఁగాక యూర్వాశియనులేపన మెందువాఱక సర్వదా తడియాఱకుండుటచే నూతనమగు నొకవైభవము గాంచెనని భావము; మదన లీలపయి = కామవిలాసముపయి, ప్రేమ = ప్రీతి, పెరిగి పెరిగి = మిక్కిలి వృద్ధిపొంది, మదిన్, కలంపఁగన్, ఇట్లు, ఆట్లు, కదిసి, కదిసి, సప్రకర్ష = ధీరతతోఁగూడిన, భీరతాన్యాయ = అర్జునుని మానసమునకు, అప్రజనిత = పుట్టింపఁబడని, వికృతియై = వికారముగలదై, తానిట్టట్టుఁగదియుటవలన ధీరుడగు సర్జునునకు మానసవికారము జనింపఁజేయఁజూచియు వ్యర్థయయ్యెనని భావము; తుదిన్ = కడను, కోపంబు, వెలయన్ = ప్రకాశింపఁగా, పలికెన్.

తా. ఊర్విశంతోష ప్రపములగు పల్కులతోడను, గన్నులపండువగు శరీర సౌందర్యముతోడను, బూర్తిమాత్రంద్రునిబోలు ముఖముగలదియై, తామరలఁ బోలిననేత్రములు, కాలుసేతులు వీని విలాసములు ప్రకాశించుచుండ, కల్పవృక్షప్రసూన పరిమళములు వ్యాపింపఁగా, తడియాఱక యెల్లప్పుడు నార్ద్రముగానుండు ననులేపనముచే శరీరమొక వింతరీతిని వైభవము చూపఁగా, మన్మథ విలాసముపైఁ బ్రేమయభివృద్ధియై, యదితనమదిని గలత వెట్టనిట్టట్టుగదిసి, ఇట్లు తానొసర్చిన ప్రయత్నము వ్యర్థమగునట్లై దైర్యఖనియగు సర్జునుని మానసమును వికృతము నేయలక తుదనుగోపించి యిట్లు పలికెను.

ఇట్ల ముద్దరాజురామన్న; “చెమ్మటను దడిసినమై పూతయందుఁ బరిమళ మెచ్చుగనుక” యనెను. దేవాంగసకుఁ జెమ్మటనిచ్చుట గవియాశయునుగాదు. మైపూతయొక్క ప్రభావమే యిట్టి దగునని యాతని యభిప్రాయముగా నుండనోపును.

మఃకొందఱు “సాంద్రతన్, రసార్ద్ర” అనిపదచ్ఛేదము గావింప నగునని యభిప్రాయ పడెదరుకాని “సాంద్రత.” అనుట రసవంతము.

“రాకాశితద్యుతి.” ఇటరామాయణార్థమున; రాకాశి, తత్, ద్యుతి; యని, యగుటచే, తద్ద్యుతియని దకార ద్విత్యసహిత రూపముగాను నుండ క్లేషార్థ సంఘటనయనకై, “రాకాశితద్యుతి” యని ద్విత్యరహిత రూపము గ్రహించెను; అయినను, “అనచిచ” యను విభాషాసూత్ర మాధారము గావించుకొని హద్దిత్యమంగీకరింప వచ్చును. “మడికలఁపంక.” ఇటఁ గొందఱు; అర్జునుని మనస్సుకలఁతపెట్టుట”కని యభిప్రాయపడెనరు కాని యది సమంజసము కాదు. మదన లీలపైఁజేమ, పెరుగుటచే దన మడికలఁగ ననుటయే సందర్భశుద్ధము.

చ. అలవియెఱుంగలేక యిది శ రాంగనలంబలెనన్ను నిమ్మైయిం గలఁచుటయు క్తమే? యొదవుఁగఱక భవత్కృతదుష్టచేష్టితం బులకు ఫలంబు నేఁడొకటిరపూర్ణముగా నుపభోగ్యమైకడు న్నలమున నెందు నీమగతరసంబు కడంకలరూపుమాలుటల్.

అవతారిక. శూర్పణఖ గోపించి రాముం జంపెనని పల్కుచున్నది. భారతార్థమునందలి యూర్వశీ శాపము వివరింపనిది తెచ్చి పెట్టుకొనిన సందర్భమేయైనను గోపించిన శూర్పణఖ యాడుమాట యగుటచే సందర్భ శుద్ధముగనే యున్నది.

రామాయణ. అలవి = సాధ్యా సాధ్యములు, ఎఱుంగలేక = తెలియఁజాలక, ఇతరాంగనలంబలె = తక్కిన స్త్రీలవలె, సామాన్య స్త్రీలవలెననుట; నన్ను, ఇమ్మైయి = ఈలాగున, కలఁచుట = కలఁత పెట్టుట, యుక్తమే, భవత్కృత = నీచే నాచరింపఁబడిన, దుష్ట చేష్టితం బులకు = దుష్కార్యములకు, మోహితురాలిని నన్నుపేక్షించినందులకని భావము; లేక, ఉభయకూల సమస్థిత శాద్వలభ్రమగతాగత భిన్నగవీదశ కుండెచ్చిన నీ యీవరిహాసకార్యమున కనియుఁగావచ్చును, అప్పుడు మున్నే కామప్రణ పీడితయగు నన్నిట్టిట నుండియటకు ననుటనుండి యిటకుంద్రసి, గండస్యోపరిపిటకాసంవృత్తాయన్నట్లు పరిహాస పాత్రురాలిం గోపించి

మఱింత కలఁచివైచిన యీయకార్యమున కని యర్థము గావింపనగును; నేడు = ఈదినము, ఫలంబు ఒకటి = ఒకఫలము, పూర్ణముగాఁ ఈ పభోగ్యమై = సంపూర్ణముగా ననుభవింపఁదగినదై, కడుఁ చలమునఁ = మిక్కిలి మాతస్వ్యముచే, ఎందుఁ, నీ మగతనంబు కడంకల రూపుమాలుటల్ = నీ పరాక్రమముయొక్క యత్నముల రూపరహితము లగుటలు, నిన్ను సంహరించుట యనిభావము; ఒదవుఁ కాక = కలుగునుగాక.

తా. నన్ను సామాన్య స్త్రీలవలెఁదలఁచి నామాటల నలక్ష్యము నేయుటయ కాక నన్నిట్టిట్లు ద్రిప్పి పరిహాస పాత్రురాలిఁగాఁ జేసితివి. ఈ యకార్యములకు ఫలముగా నీ పౌరుషము నశించులాగున నిట్లు నిన్ను సంహరించెదను.

భారత. అలవి, ఎఱుంగలేక, ఇతరాంగనలంబలెఁ, ననుఁ, ఇమ్మెయిఁ, కలఁచుట యుక్తమే ; గణికలు సామాన్య నాయికలగుటచే మానుష గణికలవలెఁ దన్నును భావించె నేమోయని యభిప్రాయపడి, నన్నిట్లు తిరస్కరించుట నీకు మేలుగావని యాడుచున్నదని భావము; ఇప్పుడుఁగూడ నూర్వశికి దింపుడు గల్గవుటాస [శవమును గాటికిం గొనిపోవు నపుడు మూడుస్థలముల దింపెదరు. అచ్చటనేనిమరలఁ బ్రదికివచ్చునేమో యను నపేక్షగలుగుటయే దింపుడు గల్గవుటాసయగును.] వీడకున్నది ; భవత్కృత దుష్టచేష్టితంబులకుఁ = నీ యాచరించిన యీ దుష్కార్యములకు, ఫలంబుఁ = ఫలముగూడ, [ఇచ్చట ద్రుశ్యము సముచ్చయార్థకమేకాని ద్విత్వీయావిభక్తి ప్రత్యయముగాదు.] ఏడు, ఒకటి, పూర్ణముగాఁ, ఈ పభోగ్యమై = ఒక్కసంవత్సరము పూర్ణముగా ననుభవింపఁదగినదై, కడుఁ, చలమునఁ ఎందుఁ, నీ మగతనంబు = నీపుంస్త్వముయొక్క, కడంకల రూపుమాలుటల్ ; నపుంసకత్వము గల్గుటయని భావము; ఒదవుఁ, కాక.

తా. సామాన్యగణికగా నెంచి నన్ను దిరస్కరించినందులకు ఫలముగా నీకొక్క వత్సరము నపుంసకుఁడుగా నుండునట్లు కాప మొసంగితిని.

వ. అనిపలికి తదనంతరంబ.

77

సీ. మదిఁజపలతఁ దన్ను శ నెదిరిఁగానమిని నీ
తాదేవరామలా శ స్వాదితత్వ
విశ్రుతినాస మై శ వేల్పులు దనరాక
పోకలుగాంచియుఁబ్బునఁ జెలంగ
నుండనేరక మర్త్య శ యోగేచ్ఛఁ జని యిట్లు
వచ్చెనేమనికన్న శ వారు నవ్వ
సిగ్గులేకేమని శ యగ్గలికినుజన
స్థానంబుచేరి తత్సంశ్రయభర

తే. దూషణాదులచేత నాశదుర్లలితము
లంతకంతకు దీపింప శ నాత్మివార్త
జరిపెదను జాతివికృతి చేత్రులు దివిజల
ప్రీతి నుడిగించె ననుచింతఁ శ బెట్టి మదిని.

78

రామాయణ. మదిచపలతఁ = చిత్తచాంచల్యమున, తన్నున్
ఎదిరి కానమిని = తన్ను నెదిరిని కానఁజూచిని దాటచే, నీతా...నాసమై;
నీతాదేవర = నీతమఱియగు లక్ష్మణుని, అమల = నిర్మలమగు, అసి =
కత్తిచే, ఆదితత్వ = ఉక్కుఁగా ఖండింపఁబడుటచే, విశ్రుతినాసమై =
కర్ణనాసికా విహీనమై, తనయొక్కయు నెదిరియొక్కయు సంతరముగానక
ప్రవర్తింబుటచే లక్ష్మణుఁడు ఖడ్గమున దీనిచేవులు ముక్కలు నంటఁబెట్టి కోసె
నని భావము; వేల్పులు = దేవతలు, తన రాకపోకలంగాంచి = తన గమనా
గమనములనుజూచి, ఉబ్బునఁ చెలంగఁ = స తోషమునఁ జెలంగుచుం
డఁగా, తానట్లు వచ్చుటయుఁ దనగౌరవ ముడిపోవుటయును దేవతలుచూచి
సంతోషము చెందిరిని భావము; ఉండనేరక = ఉదరక యుండఁజాలక,
మర్త్యయోగేచ్ఛఁ చని = మనుష్య సమాగమమునందలి కోర్కెతో నెడలి,

ఇట్లు వచ్చేనే అనే=ఇట్టి విపరీతదశ వచ్చెనుగదాయని, కన్నవారు నవ్వకొ-
చూచినవారు నవ్వగా, సిగ్గులేకేకొ=లజ్జలేకున్నను, మని = తాను జీవించి,
పగ దీర్చికొనుటకై మొండిగ జీవించుట యని భావము ; అగ్గలికను=వీరత్వ
ముచే, ఇట శూర్పణఖయొక్క వీరత్వ మెట్లేనిం బగసాధింపవలయునను పట్టు
దలయేయగును ; జనస్థానంబు, ఇది ఖరదూషణాదుల యునిపట్టు, చేరి,
తత్సంశ్రయ=అందు వసించియున్న, ఖర.....దుర్గలితములు ; ఖరదూష
ణాదుల=ఖరుడు, దూషణుడు మున్నగువారి చేతనా=బుద్ధియొక్క, దుర్గ
లితములు = దుశ్చైష్టలు, అంతకంతమకొ, దీపింపకొ = అంతకంతకతిశయిం
పగా, దనుజ అతి వికృతచైష్టలు = రాక్షసులయొక్క వికారమగుచైష్టలు,
దివిజుల ప్రీతికొ = దేవతలప్రీతిని, ఉడిగించెకొ = నశింపజేసెను, ఇదె
నశింపజేయుననిభావము ; అను, చింతకొ, మదినిబెట్టి = మనస్సున నిడికొని,
ఆత్మనార్త జరిపెకొ = తనవార్త నడిపెను, తన యావృత్తాంతము వివరించె
ననుట.

తా. చిత్త చాపల్యమున తనయొక్కయు నెదిరియొక్కయు నంత
రము దెలియక పోవుటచే లక్ష్మణుడు దీని దుష్ప్రవర్తనకలిగి ఖడ్గమున
శ్రవణ నాసికలఁ గోయఁగా, నట్టి తన్నుగాంచి దేవతలు సంతోషింపఁగను,
జూచినవారెల్ల యిట్లు మర్త్య సహవాసముగోరి వికృతరూపయ్యెడఁగదా
యని నవ్వుచుండఁగా, నిర్లజ్జయై జనస్థానమున కరిగి, అచట వసించు ఖరా
దులతో ననమతిం దెల్పెను.

“దేవర.” “స్వాలాస్మ్యుర్భృతిరః శత్యాస్వామినో దేవు
దేవరా.” అమరము “వార్త.” “వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతః.” అమరము.

“ప్రీతిఁగడించెకొ” ఇటభావిని భూతమగుటకు ; “తావచ్చె
నుదర్శనాయుధుడు.” అని పోతనప్రయోగము గలదు.

“మదిచపలత” అంచయానాదులవలె నిదిమిశ్రసమానమగును.
కొన్నివ్రతులలో. “మదిజపలత” యనియు, “మతిచపలత” యనియు,

దిద్దియుండుటసాహసము. ప్రాచీనప్రతులలో నెల్ల “మద్భవపలత” యనియే కాక వచ్చుచున్నది.

“వార్త జరిపెదనుజాతివికృతచేష్టలు.” ఇటసుద్ధరాజారామన్న వార్తజరిపెదను అని పదచ్ఛేదము గావించెనుగాని ముందరిపద్యమున ఖరప్రయాణము తెల్పుటచే నిచ్చట భవిష్యత్కాలిక క్రియసేదర్భ శుద్ధముగాకున్నది. కావున జరిపెనను భూతకాలిక క్రియయే సమంజసము. కవి యాశయము నిట్లేయుండ నోపును.

భారత. — మదిచపలత, తన్ను, ఎదిరి, కానమి, ఇనీ, ఇదినిందార్థకము; తా - దేవరామ = దేవాంగన, లాస్యాది = నృత్యము మొదలగు వానియొక్క, ఇటనాది శబ్దమున గీతవాద్యాదులు సూచితములు; తత్వ = యధార్థజ్ఞానముయొక్క, విశ్రుతి = ప్రసిద్ధిచే, లాస్యాదులు చక్కగా దెలియుననుప్రసిద్ధిచేసెనుట; ఆసయ = ఆసపుట్టి, వేల్పులు = దేవతలు, తనరాకపోకలు, కాంచి, ఉబ్బున, చెలంగ, ఉండ సేరక, తన నృత్యాది విజ్ఞానప్రసిద్ధి దనరాకపోకలకు సంఘటించుచుండఁ దానట నుండ సేరక యని భావము; మర్త్యయోగేచ్ఛ = మానుష సమాగమాపేక్షచే, చని, ఇట్లువచ్చినే, అని, కన్నవారు, నవ్వు = పరిహాసింపఁగా, దేవాదుల సమాగమమునఁ దృప్తినంపక మనుష్యమాత్రునిం గవయంబుని వచ్చెఁగదా యనిచూచినవారుశవ్యఁగా; సిగ్గులేక, ఏమని=ఏమియ్యని, అగ్గలి కను=విలాసముచే, జనస్థానంబుచేరి = సభనుచేరి, తత్సంశ్రయ = ఆసభలో నున్నవారి, ఖర=కూరమైన, దూషణాదులచేత = నిందాదులచేత, నాదు ర్లలితములు=నాదుశ్చేష్టలు, అంత కంతకు, దీపింప = అతిశయింపఁగా, ఆత్మవార్త, జరిపెదను=జరుగుగలను, జాతివికృతిచేష్టలు=నాజాతికిఁ దగిన వికారచేష్టలు, గణికాజాతికిఁదగిన చేష్టలనుట; దివిజుల ప్రీతి ఉడిగించె = దేవతల ప్రీతిని బోగొట్టెను, అనుచింత, మదిని, పెట్టి; నీవా సమున కరిగెనని ముందరి పద్యములోని క్రియతో నన్వయము.

తా. నా బాస్కాదులచే దేవతలు మెచ్చుచుండ నట్టి నేను నెదిరిం దెలియక, చూచువారు మనుష్యమాత్రునికై జని యిట్లవమతింపఁబడివచ్చెనే యని పరిహాసించఁగా లజ్జలేకయు సభకేగి యందలివారి దూషణల నెట్లు విందును? దేవతలకు నా యీదుష్కర్మము మూలమునఁ బ్రీతి సడలెఁగదా యని భీతించుచు ;

క. అనివార్యము ఖరవాహిని

దనవార్తపురఃప్రయాణత న్వడలఁగ రా

మనివాసమున కరిగ మ

మ్యునిరూఢతఁగదలియుద్ధృత తోతాహగతిన్.

79

రామాయణ. — అని వార్యము = అడ్డగింపరానిది, (అట్టి)

ఖరవాహిని = ఖరునిసేన, తనవార్త = తానువచ్చెడువార్త, పురః ప్రయాణతఁ వెడలఁగఁ = తనకంటె ముందుఁదెలియు చుండునట్లు, మమ్యునిరూఢతఁ = రోషాధిక్యమున, కదలి, యుత్ = యుద్ధమందు, ధృతోతాహగతిఁ = ధరింపఁబడిన యుత్సాహముగల గమనముతో, రామనివాసము నకుఁ = రాముండుండునెడకు, అరిగెఁ = వెళ్లెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

“ఖరవాహిని.” “వాహినీపుత్రనాచమూః.” అమరము.

“మమ్యునిరూఢతఁ.” “మమ్యురైస్యేక్రతాశ్రుధి” అమరము.

“యుద్ధృతోతాహ” “యుద్ధ్యంతే పరస్పరమితియుత్.” “యుధసంప్రహారే.” గురుబాలప్రబోధిక.

భారత. — అనివార్య, ముఖరవాహిని = మ్రోఁగుచుఁ బ్రవహించు

చున్న, తనవార్త = తనపుత్రాంతము, పురః ప్రయాణతఁ, వెడలఁగఁ తనపుత్రాంత మెంతయఁడచిపెట్టినను నిలువక తనకంటె ముందు జనుల చెవి కెక్కుచుండఁగానని భావము ; మమ్యునిరూఢతఁ = రోకాతిశయమున,

ఉద్ధృతోత్సాహగతిః = వెకలింపబడిన యుత్సాహముగల గమనమున,
కదలి, రామ = ఊర్వశి, నివాసమునకుఁ అరిగెఁ = తనయింటికిరిగెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

నీ. అదియంతయును విని శ యపుడు వేటొక చంద

మైచింతనున్నయ శ త్యాత్మభేద

జనకుననుంగుపర్యటిని దగఁ విల్చి నీ

యీశాపదానంబు శ నే నెఱుంగుదు

మదిఁ జింతవలదునీ శ కిదియనిష్టసమాగ

మముగాదు నాదగునమాటఁ జేసి

ఘనమోదమున నుండు శ మనుచు జిహ్మఁడు నుమి

త్రానందనుఁడు దేర్చెఁ శ బూని యంత

ఆ. సార తరబలారి శ శాననోద్దీప్తసం

రంభవిభవుఁ డగుచు శ రామవిభుఁడు

భుజవశీకృ తాజి శ విజయుండు వేల్పుల

జయజయస్వనాతిశయము నిగుడ

80

రామాయణ. — అది యంతయును విని = ఖరదూషణాదులు

యుద్ధమునకు వచ్చుట యంతయును విని, అపుడు, వేటొకచందమై = వేటొకవిధమై, ఇంతకు మున్నుత్సాహ వతిగానుండిన దిష్టదు దుఃఖిత యయ్యెనని భావము, చింతన్ ఉన్న = చింతతోనుండఁగా, అత్యాత్మభేద = మిక్కిలి దుఃఖించుచున్న, జనకుననుంగుపర్యటిని = జనకుని కూతును, నీతననుట; తగ్గె, పిల్చి, ఇదిమొదలు లక్ష్మణునిమాట; నీయీశ అపదానంబు = నీభర్తయగు రాముని పరాక్రమము, నేఁ, ఎఱుంగుదుఁ = నేఁ దెలియుదును, మదిఁ = మనస్సున, చింత, వలదు, నీకుఁ, ఇది = ఈయుద్ధము, అనిష్టసమాగమముకాదు = అనిష్టముయొక్క రాజుగాదు,

నాదగుమాటకే చేసి = నామాటచే, ఘనమోదమునకే = గొప్పసంతోషముతో, ఉండుము, అనుచుకొ, జిష్టుండు = జయశీలుడగు, సుమిత్రానందనుండు = సుమిత్ర కుమారుండు, లక్ష్మణుండనుట; తేర్చుకొ; అంతకొ, పూని, సార...విభవుండు; సారతర = మిక్కిలిసారమగు, బల = బలముగల, అరి = శత్రువుల యొక్క, శాసన = శిక్షించుటయందు, ఉద్దీప్త = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, సంరంభవిభవుండు = ప్రయత్నవైభవముగలవాడు, అగుచుకొ, భుజ = బాహువులచే, లక్షణచే బాహుబలమున ననియగును; శశీకృత = అధీనముగాఁ జేసి కొనబడిన, ఆజి = యుద్ధమునందలి, విజయుండు = జయముగలవాడు, రామవిభుండు = శ్రీరాముండు, వేల్పుల = దేవతలయొక్క, జయ జయస్వనాతిశయము = జయజయధ్వానము యొక్క యతిశయము, నిగుడకొ = వృద్ధికాఁగా; చెండుబెండాడెనని ముందు పద్యముతో నన్వయము;

తా. రాముని యీ యుద్ధసంరంభమువిని నీత చింతించుచుండ లక్ష్మణుండామెతో; “నీ భర్తయొక్క బల మేనెఱుంగుదును. ఇది నీకనిష్టముగా నేరదు నామాటవిను” మని యూరడించెను. జబాహుబలమున శత్రువుల సంహరించి యుద్ధమున విజయము పొందఁ దగినరాముండు వేల్పుల జయ జయధ్వాన మతిశయించుచుండఁగా;

“నీయీ శాపదానంబు.” “అపదానం కర్ణవృత్తం” అమరము.

భారత — అదియంతయుకొ, విని = ఊర్వశీశాపము మున్నగు వానిని విని, అపుడు, వేటొకచందమై = చింతనున్న, అత్యాత్మభేద జనకుకొ = మిక్కిటయుగాఁ దనకు దుఃఖము గల్గించుచున్న వానిని, కుమారుని దుఃఖము చూచి తండ్రీయు దుఃఖితుఁ డయ్యెనని భావము; అనుంగు పట్టిని = ప్రియకుమారుని, అర్జును ననుట; తగకొ, పిల్చి, నీయీ శాపదానంబు = నీకుఁ గల్గిన యీ యూర్వశీ శాపదానము, నేకొ, ఎఱుంగుదుకొ, మదికొ, చింత, వలదు, నీకొ, ఇది, అనిష్ట = ఇష్టముగాని, సమ =

సంసతర్పమున, అగమము=రాకగలది, కాదు, నీయిష్టముగానివత్సరములో
 రాదనుట; అజ్ఞాతవాసవత్సరముననే వచ్చునదనుట; నాదగుమాటకొ, చేసి,
 ఘనమోదమునకొ, ఉండుము = అనుచుకొ, సుమిత్రానందనుడు = సన్ని
 త్రులకానంద మొసఁగెడి, జిష్ణుడు = ఇంద్రుడు, తేర్చెకొ = దుఃఖము
 నుండి తేర్చెను, అంతకొ, పూని, సారతర, బలారి = ఇంద్రుని, కాసన =
 ఆజ్ఞ చే, ఉద్ధీప్త = ప్రకాశించుచుండు, సంరంభవిభవుడు, అగుచుకొ,
 రామవిభుడు=అభిరామ వైభవముగలవాడు, భుజవశీకృతాజి = బాహు
 బలముచే నధీనముగాఁ జేసికొనఁబడిన యుద్ధముగలవాడు, విజయుడు =
 అర్జునుడు, వేల్పుల జయజయధ్వనాతిశయము, నిగుడకొ, చెండుబెండా
 డెనని ముందరి క్రియతో నన్వయము.

తా. ఊర్వశీ కాపక్రమమెఱింగి యర్జునుడు దుఃఖించుచుండ దేవేం
 ద్రుడు పుత్రశోకముగాంచి యోర్వలేక ప్రియసుతు నతనినిబిల్చి “నీకుఁ గల్గిన
 కాపక్రమ మేనెఱుంగుదును, నీవిందులకుఁ జింతిలకుము, ఇది నీకనిష్టమగు వత్స
 రమునరాక, నీయిష్టమగు నజ్ఞాతవాసవత్సరముననే వచ్చును, కాబట్టి
 నా మాటనన్ని నీ దుఃఖముడుగు”మని తేర్చెను. అంతనర్జునుడును నింద్రును
 మతినసురసంహార ప్రయత్నముగలవాడగుచు, దేవతలు జయజయ ధ్వంస
 ములు నేయుచుండ;

గీ. సర్వదివ్యాస్త్రదుర్వారశసారయుత ని

వాతకవచాదిరక్షోర్జితాతులరణ

విహరణోత్సాహదైవతవిమత సేన

వై నడరి చెండుబెండాడఁ శ్రీ బ్రభుయుతముగ.

81

రామాయణ భారతార్థములు. సమము.

అర్థము.—సర్వ.....సేనపైకొ; సర్వ దివ్యాస్త్రదుర్వార =
 పల్ల యస్త్రములచేతను వడ్లగింపఁదగని, సారయుత = బలముగల, నివాత

కవచాది రక్షోర్జిత = [రామా. గాతీదూఱఁజాలని కవచమునున్నగు రక్షణ సామగ్రిచే నూర్జితమైన, భార. నివాతకవచాదులగు రాక్షసులచే సంపాదితమగు,] అతుల = సాటిలేని, రణవిహరణోత్సాహ = యుద్ధవిహరమున సుత్సాహముగల, దైవతవిమతసేనపైఠ్ = అసురసేనపైని, ప్రభుయుతముగఁ = వారి నాయకులతోఁగూడ, అడరి, జెండు జెండాడెఁ = సంహరించెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. తమిఁదద్ధ్వంస నిమిత్త

ప్రమదదశాస్యః డగునాసురప్రభు కడకేఁ

గి మనోమోదోచితసం

భ్రమతం బ్రణమిల్లె సతనిపాదంబులకున్.

82

రామాయణ. తమిఁ = తొందరపాటుతో, తద్ధ్వంసనిమిత్త ప్రమద = ఖరాదుల నాశమునకుఁ (గారణమయిన స్త్రీ), కూర్పణశయనుట; దశాస్యఁడు, అగు అసుర ప్రభుకడకుఁ ఏఁగి = పదితలలు గలవాఁడగు నసురరాజు సమీపమునకువెళ్లి, రావణుని సమీపించి యనుట; అతని పాదంబులకుఁ = ఆ రావణుని పాదములకు, మనః ఆమోద ఉచిత సంభ్రమతఁ = మనస్సునందుఁగల దుఃఖమునకుఁదగిన సంభ్రమముతో, ప్రణమిల్లెన్ = నమస్కరించెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. తమిఁ = అపేక్షతోడ, తత్ = ఆ నివాతక వచాదుల, ధ్వంసనిమిత్త, ప్రమదదశా = సంతోష దశతోఁగూడిన, అస్యఁడగు = ముఖముగల, ఆ సురప్రభుకడకుఁ = ఆ దేవేంద్రుని సమీపమునకు, ఏఁగి = వెళ్లి, కాలకేయాదులు చచ్చుటచే సంతసించు నా దేవేంద్రు నొద్ద కర్ణునుఁ డరిగియని భావము; మనోమోద ఉచిత సంభ్రమతఁ = మనస్సునందలి సంతో

వమునకుం దగిన సంభ్రమముతో, అతని=ఆ దేవేంద్రుని, పాదంబులకుఁ,
ప్రణమిల్లె.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఆ. అతడుఁ తనయవరజరయాకర్ణ నాసాస్ర

ములు నిజాక్షులసఘ్రీవలననమ్ము

గడు నిగుడ్ప నడిగి న యడిగి తత్కథితన

భార్యరామవృత్తకాద్యుఁ డగుచు.

88

రామాయణ. అతఁడు = ఆరావణుఁడు, తన యవరజ = తనసోదరి

యగు శూర్పణఖయొక్క, ఆ కర్ణ నాసాస్రములు = చెవులయందును
ముక్కునందునుగల యా నెత్తుకులు [భారత పర్యాయమున సాస్రములు
నిజాక్షులని యన్వయింపవలసివచ్చుటచే నందులకై యిట నస్రములని బహు
వచనప్రయోగము గావింపఁబడియెను.] నిజాక్షులకుఁ = తననేత్రములందు,
అఘ్రీవలననమ్ము = దుఃఖమువలనియుద్రేకమును, కడుక్, నిగుడ్పక్=వృద్ధి
చేయఁగా, శూర్పణఖచెవులుముక్కును దెగి యట నెత్తురు కారుటచూచిన
వెంటనే రావణుని నేత్రములందు దుఃఖమెక్కడుగా నుద్రేకించెనని
భావము; అడిగియడిగి = అట్లుగుటకుఁగారణము మాటిమాటికడిగి, తత్క
థిత.....కార్యుఁడు; తత్ = ఆశూర్పణఖచే, కథిత = చెప్పఁబడిన,
సభార్య=భార్యయగు సీతతోఁగూడిన, రామ=రాముని, వృత్త=అతీతములగు,
కార్యుఁడు=కార్యముగలవాఁడు, అగుచుక్, అతఁడట్లు కర్ణ నాసాచ్ఛేదము
నకుఁగారణమడుగ శూర్పణఖ రామునిచే జరిపింపఁబడిన వృత్తాంతమెల్ల విస్త
రించిచెప్పెనని భావము; తదా శ్రమంబునకు వచ్చెనప్పుడనిముందన్వయము.

“అస్రములు.” “అస్రమశ్రుణి శోణి తే.” ఆమరము.

“అఘ్రీవలననమ్ము.” “దుఃఖాంహోవ్యస నేవ్యసం.” ఆమరము.

భారత. అతఁడు=ఇంద్రుఁడు, తనయ=కమారుని, వర=శ్రేష్ఠమైన,
అయాకర్ణనా = విజయము వినుటవలని, సాస్ర = ఆనందభాష్యములతోఁ

గూడిన, నిజాత్తులు=తన నేత్రములు, అనఘవిలసనమ్ము = దుఃఖరాహిత్యము
వలనివికాసము, కడుక్, నిగుడక్ = అతిశయింపఁగా, కుమారుడగు
నర్జునుని యాజయ పృత్యంతము వినినంతన యింద్రుని నేత్రముల నానంద
బాష్పములుగల్గి, సంతోషమువలని విలాస మభివృద్ధినందెనని భావము;
అడిగి యడిగి=సంతోషాతి శయముననా పృత్యంతము మరల మరల నడిగి,
తత్క థిత=అ యర్జునునిచేఁ జెప్పఁబడిన, సభ ఆర్య=సభయందలి పెద్ద
వారికి, రామ = మనోజ మగు, పృత్య = జరిగిన, కార్యుడు, యుద్ధకార్యము
గలవాడగుట, అగుచుక్, ఒసఁగెనని మందస్వయము.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. తనకారుణ్యము మిక్కిలి

గను దామరగమిఁ దలిర్పఁ శ గాఁగ్రక్కునలే

చినిజాననార్థభాగం

బునఁదనయున్న తగభీర శ మూర్తినునుచుచున్. 84

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. [రామాయణ.] తనకుక్ ఆరుణ్యము = రావణునకెఱ్ఱఁ
దనము, [భారత.] తనకారుణ్యము = ఇంద్రునిదయ, మిక్కిలి, కను
దామరగమిక్ = తామరలవంటి కన్నులసమాహమున, తలిర్పఁగాక్,
గ్రక్కునలే = తటాబున, లేచి, నిజ=తనయొక్క, ఆసనార్థభాగంబునలే =
ఆసనమునందలి సగముభాగమున, ఉన్నత గభీరమూర్తిక్ = ఉన్నతమై
గంభీరమైన శరీ మును, ఉనుచుచుక్.

తాత్పర్యము సుగమము.

గీ. దివ్యకోటిరమాహర శ తీవ్రశక్తి

యుద్ధసహునకునాకీశుఁ శ డొసఁగె నీన

రుండు మద్బంధువైరమా శ్రీ రూఢినిర్వ
హించె నెఱవేరెఁ జెప్పెడి శ్రీ దేమియనుచు.

85

రామాయణ. దివ్యకోటి.....శక్తి; దివ్య = దేవతలయొక్క,
కోటి = సమూహముయొక్క, రమా = విశ్వరూపును, హర = అప
హరించునట్టి, తీవ్రశక్తి = తీక్షణమగు శక్తిని, అధికశక్తి ననుట; యుద్ధ
సహనకుఁ = యుద్ధ మొనర్ప శక్తుడగు, నాకుఁ, రావణున కనుట;
ఈశుఁడు = శివుఁడు, ఒసఁగెఁ = ఇచ్చెను, ఈనరుండు = ఈమనుష్యుఁడు,
రాముఁడనుట; మద్బంధు వైరము = నా బంధువులతోడేర్పడుమును,
ఆరూఢిఁ, స్థిరముగా, నిర్వహించెఁ = జరిపెను, నెఱవేరెఁ = వాని
కార్యము పూర్తియాయెను, చెప్పెడిదేమి, అనుచుఁ = అనుచు, నాజ్ఞా
తులతో నీమనుష్యమాత్రుఁడౌదేవును పూర్తిచేసికొనెనుగా, ఇఁక నేమి
చెప్పట యని భావము; ఇతఁడిట్లానర్ప నూరకుండిన శివుని మెప్పువడసి
నేజొందిన యాశక్తి పృథ్వీకదాయని యాతఁడు తలఁచెననుట సూచితము.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. నాకీశుఁడు = దేవేంద్రుఁడు, ఈనరుండు = ఈయర్జునుఁడు,
మద్బంధువై = నాకుఁజుట్టమై, రమారూఢిఁ = సంపదయొక్క ధైర్యమును,
నిర్వహించెఁ, నెఱవేరెఁ = నా కార్యము పూర్తియాయెను, అనుచుఁ,
ఆహర తీవ్రశక్తి యుద్ధ సహనకుఁ = శివునియొక్క తీవ్రశక్తిగల యా
యుద్ధము జోర్చినవానికి, అర్జునున కనుట; దివ్యకోటిరము = దివ్యశక్తిరీటుమును,
ఒసఁగెఁ = ఇచ్చెను;

“కోటిరము.” “కీరీటీ, ఇంద్రగోపక్రిమా, ఇంద్రచాపె, ఇంద్రదే,
నకులే.” శబ్దార్థ కల్పతరువు.

నరనారాయణులలోని నరుడర్జునుడై జనించు కతమున నాతనికి
నరుడను పేరుగల్గెను. ఈవిషయము కామదగ్న్యుఁడు సుయోధనునకు

దంబోద్భవ చరిత్రము చెప్పిన సందర్భమున “నరుడు నేనగుల్చి యాత నిభంగపెట్టి పట్టివిడిచెనట్టి యమ్మహాత్ములిపుడు పార్థుడనఁగఁ, గుప్తుడనఁగఁ బీలార్థకలిత జన్మలైఁ.” అని కలదు. భారతము. ఉద్యోగపర్వము.

సీ. అప్పడు దనమది శ యందుఁ దద్విజయ వా

రాశ్రవణంబుచే శ సశ్రమోత్థ
మగుమన్యుకలననిశీలాత్తజయమలన
దూప్రప్రవృత్తిమాధుర్యమడఁపఁ
ద్వరితభవ్యస్వాంతరవర్తనోచితీర్థ
యాత్రినల్పి తపోమహత్వసాధు
సహచరీకృతసింహా శరభశార్దులకు
మారీచరాక్షసు శమత్రతరుణ

గీ. పారిణమైరామపర్ణశా శ లాంచితవన

భూమాలబెడంగు దృక్పర్వశీముగ మెలఁగుచుఁ

బ్రబలుమార్తాండసంతతి శ్రవభువు మోస

పుచ్చుటకు నంచితా శ మోదమచ్చుపడఁగ.

86

రామా యణ. అప్పడు, తనమదియందు = తనమనస్సున, తద్విజయ

వార్తా శ్రవణంబుచే = ఆరాముని జయవార్తయొక్క యాకర్షణముచేత,
అశ్రమ, ఉత్థమగు = సులభముగాఁగల్గిన, మన్యుకలన = కోపమహిమను,
రాముని విజయవార్త వినఁగనే రావణునకుఁ గోపముగల్గెనని భావము; అశ్ర
మోత్థమన నప్రయత్నముగనే కల్గెననుట; ఇలాత్మజ.....మాధుర్యము;
ఇలాత్మజ = సీతయొక్క, అమల = నిర్మలమైన, సద్రూప=మంచి రూపము
యొక్క, ప్రవృత్తి = వార్తయొక్క, మాధుర్యము = పెంపు, అడఁపఁ =
పోగొట్టఁగా, రామవిజయము వలనఁగల్గిన కోపము సీతా రూపశ్ర
వణ మాధుర్యమున నణఁగిపోయెనని భావము; త్వరిత=శీఘ్రముగా, భవ్య=

కాబోవు, స్వ+అంత వర్తన = నాశవర్తనకు, ఉచిత = తగిన, తీర్థ = శేవగు, యాత్ర = ప్రయాణమును, చల్పి = చేసి, తనకు మరణ మాసన్నము కాబోవుచున్నందున నందులకు ద్వారమగు యాత్రయొనర్చెనని భావము; తపోమహత్త్వసాధుక్ = స్వశపో మాహత్మ్యమున సాధుత్వమందిన వానిని, తపస్సువలన శాంతతమాతని యర్పపు క్రార్యమునణచి సాధుత్వ మల వడజేసెనని భావము; సహచరీకృత సింహశరభ శాన్దూలకుక్ = సహవాసీ కృతములైన, సింగమును, శరభమును, పులిని గలవాడు, పైరెండును మారీచునకు విశేషణములు; [శాన్దూలకుక్ అని యిహస్వార్థమున కప్ వచ్చెను.] మారీచ రాక్షసుక్ = మారీచుడను రాక్షసుని, మత్తతరుణ హరిణమై=మదిం చినట్టియు, యావనయుక్త మగునట్టియు జింకయై, రామ పర్ణశాలాంచిత భూముల బెండగు=రాముని పర్ణశాల సమీపమున నొప్పుచున్న వన భూముల యందము, దృక్ పర్వము కక్ మెలగుచుక్ = కనులపండు వగు నట్లు మెలగుచు, ప్రబలు = స్పృధినందుచున్న వానిని, ఇదియును మారీచునికి విశేషణమగును; మార్తాండ సంతతిప్రభుక్ = సూర్యవంశపు రాజగు రాముని, మోసపుచ్చి, వంచించి, అంచి = అంపి, తాక్ =రావణుడు, మోదము అచ్చుపడంగక్ = సంబోధ మతికయింపగా, తదాశ్రమంబు నకు వచ్చెనని ముందన్వయము.

“ప్రవృత్తి” “వార్తాప్రవృత్తి ర్వృత్తాంతః.” అమరము.

“శరభ” ఇదిఎనిమిది కాళ్లుగలిగి యూర్ధ్వ నయనమై సింహమును జంపెడి మృగము. “అష్టపాదూర్ధ్వనయనశ్శరభో వనగోచరః.” అని భారతము. “శృణాతిసింహమితి శరభః. శృహింసాయాం.” గురుబాల ప్రబోధిక.

భారత. అష్టాదు, తనమదియందున్ = తన మనస్సున, ధర్మజుని మనస్సునం దనుట; తద్విజయవార్తా అశ్రవణంబుచేక్ = ఆ విజయుని (అర్జునుని) వృత్తాంతముయొక్క వినబడమిచే, తెలియకుండుటచే ననుట;

అశ్రమ X ఉత్థమగు = తగ్గవడక జనించిన, మన్యుకలక్ = దుఃఖాతిశయముచే, అనిలాత్మజ.....మాధుర్యము; అనిలాత్మజ = భీముని యొక్కయుయమ = కవలయొక్కయు, నకుల సహజేవులయొక్కయు ననుట; లనత్ = ప్రకాశించుచున్న, రూప ప్రసృత్తి మాధుర్యము, అడఁపక, అర్జునునిహార్త దెలియక చింతిలుచునుండు ధర్మజ్ఞున కా చింతా భమునఁదన యొద్దనుండు భీమనకులసహజేవుల సంగర్భన మాధుర్యము గూడఁదగ్గైనని భావము; త్వరిత = తొందర పడుచుండు, భవ్య=శుభమగు, స్వాంతవర్తన = మనో న్యాపారమునకు, ఉచిత = తగిన, తీర్థయాత్రసల్ప = పుణ్యక్షేత్రయాత్ర యొకరప్ప, ధర్మజ్ఞుడర్జునుని వెదుకవలయునను త్వరాతిశయమున నందులకనువగునట్లు తీర్థయాత్ర సల్పఁబూనెనని భావము; తపోమహత్త్వ = తపోమహిమచే, సాధు = లెస్సయినట్లు, సహచరీకృత = సహాయము గాఁజేయఁబడిన, సింహ, శరభ, శార్దూల, కుమారీ = పెంటిపిల్లలయందు, చరాక్ష = తగులుచున్న కన్నులుగల, మిక్కిలి ప్రీతిచేఁ జూచుచున్నవనుట; సుమతీ = మిక్కిలి మదించిన, తరుణ హరిణమై = యావనవంత పులిగు జింకలుగలదై, తపోమహత్త్వమున జింకపిల్లలు భయలేశములేక సింహశర్మభాదికుమారికల యందు మోహము గలిగియున్నవని భావము; ఇట నుండు జంతువులు పరస్పర వైరముమాని మెలఁగుచున్నవని పిండితార్థము; రామ = మనోహరమగు, పర్ణశాల = మహర్షుల పర్ణశాలలచే, అంచిత = ఒప్పుచున్న, వనభూముల, బెడంగు=అందము, దృక్ పర్వముక = కన్నుల పండువు గాఁగా, మెలఁగుచుక, ప్రబలు, మార్తాండ్ సంతతి ప్రభువు = సూర్య పుత్రునకు సంబంధించిన రాజును, యమతనూజుడగు ధర్మపుత్రుననుట; లేక ప్రభుశబ్దము పుత్రవాచకముగా నొనర్చికొనినచో యమపుత్రునని యర్థమగును; మోసపుచ్చుటకుక, అంచిత = ఒప్పుచున్న, ఆ మోదము అచ్చుపడఁగక; జటుఁడువచ్చెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయింప వలయును;

“మన్యుకలక్.” “కలాశిల్పే గౌరవేచ.” అమరము.

క. ఘన దర్శోన్మూలిత బహు

మునిజటుండను పరమకలుషమూ ర్తియసుర కాం

తి నికేతనమై యతిభా

వనియతిఁ బ్రకటించునట్టి వర్ణాకృతితోన్.

87

రామాయణ. బహుదర్ప + ఉన్మూలిత, మునిజటుండ = మిక్కుట
మగు గర్వమునఁబెకలించి పాఱవేయఁబడిన మునుల జడలుగలవాఁడు, గర్వ
మున మహర్షులకెల్ల హింసగలిగించు వాఁడని భావము; అనుపరమ కలుష
మూర్తి = అశాంత పాపాత్ముఁడు, అసుర = రాక్షసుఁడు, రావణుండనుట;
కాంతినికేతనమై = కాంతికి స్థానమై, యతిభావ = సన్న్యాసిత్వముయొక్క,
నియతిఁ = నియమమును, ప్రకటించునట్టి, వర్ణ్య = వర్ణింపఁదగు, ఆకృ
తితోన్; ముందుపద్యముతో నన్వయము;

తా. నిజ గర్వముచేఁ బెక్కుఋషుల జడలను బెకలించి పాఱవై
చిన వాఁడును, అత్యంత పాపాత్ముఁడు నగు రావణుఁడు యతి భావము
ప్రకటించు నాకారముతో;

భారత. ఘనదర్ప, ఉన్మూలిత బహుముని, జటుండను = జటుండను
పేరుగల, పరమ కలుషమూర్తి = అసుర, కాంతినికేతనమై = కాంతికి
స్థానమై, అతి భావనియతిఁ = అత్యంతమగు భావనిర్ణయమును, ప్రకటించు
నట్టి, వర్ణి = బ్రహ్మచారియొక్క, ఆకృతితోన్; ముందరి పద్యముతో నన్వ
యము.

తా. దర్శోన్మూలిత మునియగు జటుండను పాపాత్ముఁడగునసుర
బ్రహ్మచారి రూపముతో; “వర్ణాకృతి.” యనాదేశసంధి. “ఇహో
యణచి.” పాణిని.

వ. తదాశ్రమంబునకు వచ్చెనప్పుడు.

88

క. కుతుకంబున మహితనయా

పతిత దనుజవంచన ప్రపంచన మృగధీ

చతురిమము లేక తానా

శ్రీతబుద్ధింజూచి యుల్లసిల్లెడు మదితోన్.

89

రామాయణ. కుతుకంబునక్ = కాతూహలముతో, మహితన

యాపతి = రామునియొక్కయు, తదనుజ = అతని తమ్ముడగు లక్ష్మణుని యొక్కయు, వంచన ప్రపంచన = వంచించుటను బ్రకటించుచున్న, మృగ ధీచతురిమములు = మృగరూపమగు మారీచునియొక్క బుద్ధిచాతుర్యములు, ఏకతానాశ్రిత = ఏకాగ్రమగు నట్లాశ్రయింపఁ బడిన, బుద్ధిక్, చూచి, ఉల్లసిల్లెడుమదితోక్ = సంతోషించెడు చిత్తముతో; క్షీతిజను జేరెనని ముందన్వయము;

తా. రావణుడు రామలక్ష్మణుల వంచించుటను బ్రకటించు మృగ రూపుడగు మారీచుని బుద్ధిచాతుర్యము నేకాగ్ర బుద్ధితోఁగాంచి సంతసించి;

“ప్రపంచన,” “ప్ర” యను సుపసర్గ పూర్వకమగు ‘పచవిస్తాకే’ యనుధాతువునఁ గర్తరి బుడంతము.

“ఏకతా నాశ్రిత” “ఏకతానో నన్యవృత్తిః.” అమరము.

భారత. కుతుకంబునక్, మహిత... ..చతురిమము; మహిత = శ్రేష్ఠ మైన, నయా = ధర్మమార్గమున, అపతిత = వచ్చిన, దనుజ = రాక్షసుని, వంచన = కపటముయొక్క, ప్రపంచన = ప్రతి పాదకతయొక్క, మృగ = తెలియుటలోని, ధీ = బుద్ధియొక్క, చతురిమము = చాతుర్యము, లేక, తమ్ము వంచించుటకు బ్రవృత్తాఁడని వేషముతో వచ్చెననుట దెలియక యని భావము; తాను = ధర్మరాజు, అశ్రితబుద్ధిక్ = అశ్రితుడగు బుద్ధిచే, చూచి, ఉల్లసిల్లెడు మదితోక్; క్షీతిజనశత్రుచేర ననుకూలించెనని ముందరి శబ్దమునకుఁ గర్తయుఁ గ్రియయుఁ గలవు;

తా. ధర్మమార్గమున నుండువానివలె వచ్చిన జటాసురుని యా వం
చనాప్రకార మెఱుంగక యాతఁడాఘ్నేఁడని ధర్మజుఁడు సంతుష్టబుద్ధితో;

“మృగధీ.” “మృగ అన్వేషణే” అనుధాతువువీఁడ అచచ్చిన్య
యాంతము.

క. ఖీతిజనపతి సన్ని ధియం

దతని మహితవృత్తి ర్చేరననుకూలించెన్

మతియతి విశ్వాస సమ

న్వితగ దృఢతరాఘవసతి ర్నిశీచరుఁడంతన్ .

90

రామాయణ. ఖీతిజన్ = నీతను, అపతిసన్నిధియందున్ = భర్త
లేని సమమునందు, అతనిమ = తగ్గని, హితవృత్తిన్ = మంచివానివలె,
చేరన్ = కాఁగా, రాఘవ సతి = రాముని భార్య, మతి = తనబుద్ధి, అతి
విశ్వాస సమన్వితకన్ = మిక్కిలి నమ్మకముగలది కాఁగా, దృఢతన్ =
దైర్ఘ్యముచే, అనుకూలించెన్ = నీతాకృత సత్కారములంద రావణునకను
కూలించెను, అంతన్, నిశీచరుఁడు = రాక్షసుఁడు, రావణుఁడనుట; హరిం
చెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము;

తా. రాముఁడు సమీపమున లేనందున మిక్కిలి మంచివానివలె
రావణుఁడు చేరుటచే నీత యత్యంత విశ్వాస సమన్వితకాఁగ నామెవలని
సత్కారములంద నాతని కనువయ్యెను; అంతరావణుఁడు;

భారత. మతి = బుద్ధి, ధర్మపుత్రుని బుద్ధియనుట, అతివిశ్వాస సమ
న్వితకన్, = అధికవిశ్వాసము యుక్తముకాఁగా, ఇది జటాసురుఁడు చేరు
టకు హేతువగును; దృఢతర + అనువసతి = మిక్కిలమగు పాపమున
కునికీపట్టగు జటాసురుఁడు, ఖీతి జనపతి సన్నిధియందున్ = ధర్మపుత్రుని
సమీపమునందు, మహితవృత్తిన్ = అతనిన్, చేరన్, అనుకూలించెన్;

అంశే = విష్ణుట, నిశిచరుడు = ఆరాక్షసుడు. హరించెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము;

తా. ధర్మజుడత్యంత విశ్వాస యుక్తుడుగా నుండుటచే జాప బుద్ధియుగు జటాసురునకు మంచివానివలె నాతనింజేర ననుకూలించెను. అంత నారక్కసుడు;

తరల. గుణవిదూరతసంధిలక్ శ్రుతిశ్రేణౌరనిష్ఠురదుష్టభాషణము లాడుచుఁ దద్వసత్కృతరజంబుఁజొచ్చి స్వరూపభీషణతె నాయమనందనున్న తనశౌర్యవిశ్రుతితో సగర్వణతఁబట్టిహరించెదత్ప్రమదాపహారముమున్నగాన్ .91

రామాయణ. గుణవిదూరత సంధిలక్ = సద్గుణదూరత గల్గఁగా, దుర్గుణయుక్తుడై యనుట; శ్రుతి.....భాషణముల్; శ్రుతి=చెవులకు, ఘోర=క్రూరమైన, నిష్ఠుర = పరుషములైన, దుష్టభాషణముల్ = దుర్బాషలు, అడుమక్ = పలుకుచు, తద్వసతి + ఉటంబు, చొచ్చి = ఆమె యుండు పర్లకాలం బ్రవేశించి, స్వరూపభీషణత = భీకరమగు తన యాకారముతో, ఆయమక్ = ఆ నీతాదేవిని, అందుక్ = అచ్చట, అనున్నత=నీచమగు, శౌర్యవిశ్రుతితోక్ = పరాక్రమప్రాసిధ్యముతో, సగర్వణతన్ = నిందతోఁ గూడుటతో, తత్ప్రమదాపహారము మున్నగాక్ = ఆమె సంతోషము నపహరించుట ముందు గలుగునట్లుగా, పట్టి హరించెక్ = అపహరించెను.

తా. గుణహీనుడగు రావణుడు శ్రుతికటువులగు పరుషభాషణము లాడుచు నీతయుండు పర్లకాలం బ్రవేశించి, తన రూపుంజూపి భీతిఁ జేసి తన్మూలమున నామె సంతసము నశింపఁగా, నామెంబట్టి హరించెను ;

భారత. గుణ విదూరత సంధిలక్ = భీయుని దూరగతత్వము కలుగఁగా, భీయుడు చెంతలేకుండఁగాననుట; శ్రుతి ఘోరనిష్ఠుర దుష్ట

భావముల్, ఆడుచున్, తత్వసతి = ఆధర్మజుండు, ఉటజంబు, చొచ్చి, స్వరూపభీషణతన్, ఆయుమనందనున్ = ఆ ధర్మజుని, సతశార్య విశ్రుతితోన్ = అణగిన పరాక్రమభ్యాతితో, కపటముతో ననుట; తత్ర మదాపహారము మున్నుగాన్ = అతని భార్యయగు ద్రౌపదీహరణము మున్నుగా, సగర్వాణతన్, పట్టి హరించెన్ = ఆ ధర్మజుం గూడఁ బట్టి హరించెను ;

తా. భీముండు లేసినమయిన జటాసురుఁడుటజముచొచ్చి తన రూపము ప్రకటించి క్రూరవాక్యములు పలుకుచు, ద్రౌపది మున్నుగా నా ధర్మజుని హరించెను ;

“గుణ విదూరతన్.” “గుణః ప్రధానే శబ్దా దా మార్వాన్యం సూదే వ్యకోదరే.” విశ్వనిఘంటువు

“తద్వస్త్యుటజంబు.” “సంస్థాయ ముటజంధామ.” అమరము. తరళలక్షణము. “జలరుహాహితసోదరీముఖచంద్రచంద్రిక లా ద ట న్, గోలఁదిమీఱఁగ లోచనంబుల గ్రోలి యొప్పుమహాసుఖిన్, బలుకుచో నభ రంబులున్ బివపన్ సజంబు జగంబులున్, జెలువుగాఁ దరళంబునోలి రచింతురంధకజిద్యుతిన్.” ఘనోదర్పణము.

క. నానాప్రకారదీనవ

చోనిచయము నడపుధర్మసూతినిసతి న

ద్దానవవరుఁ డట్లు నిజ

స్థానమునకుఁ గొనుచు గగనసరణిం జనఁగన్.

92

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థ. నానాప్రకార = పెక్కువిధములగు, దీనవచోనిచయము = దీనవాక్యముల సమూహము, నడపు, పెక్కువిధములుగా దీనత్వముతోఁ బలుకుచున్నయని భావము ; ధర్మసూతిని, సతిన్, అద్దానవవరుఁడు [రామాయణ. ధర్మమునకుఁ గాగణ

మగు నా సీతాదేవిని. ఆ రావణుడు, భారత. ధర్మరాజును ద్రౌపదిని నా జటాసురుడు,] అట్లు, నిజస్థానమునకు, కొనుచు = గ్రహించుకొని పోవుచు, గగన సరణి = ఆకాశమార్గమున, చుండు.

తాత్పర్యము సుగమము ;

వ. అదియంతయు విని కోపోద్దీప్తితుండగుచు నడ్డంబు పలుకెంచి.

చ. తిరుగుము పోకుపోకుమనిరీతిట్లుచు వాని నెదిర్చి విక్రమా
దురుడగుచు మహాబలసురతుండపత్ర పదోర్జితప్రహ
రరభసభీషణం బగుదురేరం బోనరించె జటాయువంత నా
నిరుపమబాహుసాహసవినిద్రునిచేత నడంగె నెంతయున్.

రామాయణ. తిరుగుము, పోకు, పోకుము, అని, తిట్టచు = దూషించుచు, జటాయువు = జటాయువసు గ్రస్త, వాని = ఆ రావణుని, ఎదిర్చి, విక్రమక్షుధురుడగుచు = పరాక్రమమున గొప్పవాడగుచు, మహాబల.....భీషణంబగు; మహాబల = మిక్కిలి బలముగల, మిగుల దృఢమగునట; సుతుండ = చక్కని ముఖము యొక్కయు, పక్షులకు ముఖ కార్యములన్నియు ముక్కుతోడనే జరుగుటచే ముక్కుయొక్క యని భావము; పత్ర = అక్కలయొక్కయు, పద = పాదములయొక్కయు, ఊర్జిత ప్రహర = గొప్పదెబ్బలయొక్క, రభస = వేగముచే, భీషణంబగు = భయంకరమగు, దురంబు = యుద్ధము, ఒనరించె = చేసెను. అంత = పిదప [ఆ జటాయువు] నిరుపమ.....వినిద్రునిచేత ; నిరుపమ = సాటిలేని, బాహుసాహస = భుజబలమున, వినిద్రునిచేత = జాగరూకుడగు వానిచే, ఎంతయు = మిక్కిలి, అడంగె = అణగెను ;

తా. జటాయువు సీతను హరించుకొని పోవుచున్న రావణునితోఁ దిరుగుము, పోకు, పోకుమని దూషించుచు నతని నెదిర్చి దృఢమగు తన

ముక్కులోడను, తెక్కులలోడను, పాదములలోడను బ్రహరించి భీకర
యుద్ధ మొనర్చెను. అతడు బాహు బలకాలియగు రావణునిచే గతబలుఁ
డాయెను ;

“సుతుండ.” “వక్త్రాన్యేవదనం తుండం.” అమరము

“పతత్త్రి.” “గర్వాక్షశ్చవశత్రం పతత్త్రించ తనూరుహం.”
అమరము.

భారత. తిరుగుము, పోకు, పోకుము, అని, తిట్టుచుకొ, వానికొ =
ఆజటాసురుని, ఎదిర్చి, విక్ర మోద్ధరుఁడు, అగుచుకొ, మహా బలసుతుండు =
నాయునందనుఁడు, అపతిల్ = జాతిని, శ్రప = సిగ్గుగల, సిగ్గును విడువని
వనుట ; శౌర్యముగలవని భావమగును; ఇది బాహువులకు విశేషణము;
దోర్జిత = బాహువులచే నభ్యసించబడిన, ప్రహర = గ్రుద్దులయొక్క,
రథస భీషణంబగు = వేగమున భయంకరమగు, దురంబు, ఒనరించెకొ,
జటా+అయువు = జటాసురునాయువు, అంతకొ, నిరుపమ, బాహు-
సాహస, వినిద్రునిచేతకొ = జాగ్రూకుఁడగు భీమునిచే, ఎంతయుకొ,
అడంగెకొ = అణంగెను. జటాసురునాయువు ముగిసెనని భావము ;

తా. భీముఁడు తిరుగుము పోకు పోకుమని యాజటాసురు నెదిర్చి
పిడికిటిదెబ్బలచే యుద్ధమొనర్చెను. అంత నా జటునాయువు ముగిసి
యాతఁడు మరణించెను.

“దోర్జిత.” “భుజబాహూ ప్రవేష్టాదోః,” అమరము.

వ. అక్కాలంబునందు.

95.

సీ. తనప్రియ మును వేడ్కరవెనువు శోభిలఁ గృష్ణ

సారంబు సౌవర్ణసారసమధి

కశ్రీలఁగ్రాల నోకొక్కిటి దైవగతిఁజూచి

తాదృగబ్జముల కుత్కంఠ వెంచి

నలిఁ దదానయనంబుననకుఁ బంపఁ దానిఁజే

యంగ నబ్బక దాననవాంతకుండు

రామభద్రుండు గరంబు దూరంబుగా

నరిగి యంతటను దామరలుదృష్టి

గీ. కొనరుఁగైకొని పాల స్త్య ౩ ఘననియక్త

తచ్చమూరు దర్ప మడంచి ౩ త్రాస చకిత

దారవచ నాగతభ్రాతృదర్శనమున

మానసములోన మోదంబు ౩ పూనెనంత.

96

రామాయణ. తనస్రియ = తనకాంత యగునీత, మును = మున్ను,

కడకపెనువు శోభిల్ = వేడుకయతిశయించుచుండఁగా, ఉత్సుకయై
యనుట; కృష్ణసారంబు = జింక, సావర్ణ సారసమధికశ్రీలక్ = సునర్ణ
వికారము సారవంతమగుటచే మిక్కిలి గొప్పవగుకాంతులచే, క్రాల్ =
ప్రకాశింపఁగా, ఒక్కటి = ఒక్కదానిని, దైవగతి = దైవవశమున,
చూచి, తా = నీత, చృగబ్జములక్ష = తామరలపంటి నేత్రములకు,
ఉత్కంఠపెంచి = ఆపేక్షయతిశయించి, మిక్కిలివాంఛ లిగియుండు; నలి =
కొర్రెచే, తదానయనంబునకు = దానిందెచ్చుటకు, పంపఁ, దాని =
అనీతయొక్కయశేషము, చేయంగ = ఒనర్చుచుండ, అబ్బక = అదిపట్టు
వడక, దానవాంతకుండు = రాక్షససంహారి, రామభద్రుండు = శ్రీరాముడు,
కరంబు దూరంబుగా = కడుదూరము వెడలి, అంతటను, తా,
మరలుదృష్టికి ఒనరుఁగైకొని = తిరిగివచ్చెడు ప్రయత్నమున కింపుఁ
బూని, పాలస్త్య = రావణునిచే, ఘన = గొప్పగా, పూర్ణముగాననుట;
నియక్త = నియోగింపఁబడిన, నిర్బంధ పూర్వకముగా నియోగింపఁ
బడినయని భావము; తచ్చమూరు = ఆజింకయొక్క, దర్పము, అడంచి =
అణగింది, సంహరించి యనుట; అంత, త్రాస = భయముచే, చకిత =
భీతిలిన, దార = భార్యయొక్క, నీతయొక్కయనుట, వచన = మాటచే,

ఆగత = వచ్చిన, భ్రాతృదర్శనమునన్ = సోదరుడగు లక్ష్మణుని దర్శనమున, మానసములోన్ = మనస్సున, ఆమోదంబు = దుఃఖమును, పూనెన్. రాముడు రానందులకై నీత భీతిలి పలికిన పలుకులచే లక్ష్మణుడు రాగ నాతడట్లామె నొంటరిగా విడిచివచ్చుటచే రాముడెంతయు దుఃఖమునందె నని భావము ;

కృష్ణసార. ” “కృష్ణేన, నీలవర్ణేనసారః, కృష్ణసారః;” గురుబాల ప్రబోధిక ;

“చమూరు; ” “ కదభీకందభీ చీశ్చమూరుప్రియకావపి, సమూరు శ్చేతిహరిణా అమీ అజయోనయః. ” అమరము.

భారత. తనప్రియమును, వేడ్కపెంపును = వినోదాతిశయమును, శోభిల్ = ప్రకాశింపగా, కృష్ణ = ద్రాపది, సారంబు = శ్రేష్ఠమైన, సావర్ణ సారసము = బంగారు తామర, అధికశ్రీలన్, క్రాలన్, ఒక్కటి, దైవగతిన్, చూచి; మిక్కిలిసుందరమగు బంగారుతామరయొక్కటి దైవ యోగమునఁగాన్నింప దానినిజూచి ; తాదృక్ అబ్జములకన్ = అట్టితామరలకు, ఉత్కంఠ, పెంచి, నలిన్ = వాంఛచే, తదానయనంబునకున్, పంపన్ = భీముని బంపగా, దానిన్, చేయంగన్, అబ్బక, దానవాంతకుండు = ఆబకా సురుంజనిన భీమండు, రామభద్రుండు = ఒప్పెడి శుభము గలవాండు, కరంబుచూరంబుగాన్, అరిగి, అంతటను, దృష్టికొనరున్ = కంటికింపుగు వానిని, కైకొని, పాలస్త్య = కుబేరునిచే, ఘననియుక్త = ఘనమానట్లు గా నియోగింపఁబడిన, తత్ = ఆ, చమూ = నేనయొక్క, ఉరు = గొప్ప డగు, దర్పము, అడంచి, త్రాసచకిత = జటునిదుశ్చేష్టితమువలనిత్రాస మున భీతిని, దార = భార్యయైనద్రాపదియొక్క, వచన = మాటలచే, ఆగత = వచ్చిన, భ్రాతృదర్శనమునన్ = అన్నదమ్ముల జూచుటచే, మాన సములోనన్, మోదంబుపూనెన్ = సంతోషమందెను; అంతన్,

రావణునివలె గుభేరుడునుబులస్త్వనిమనుమఁ డగుటచేసీపేరువాని కిని దగియున్నది. “చమూ,” “పృథనావాహినీచమూః.” అమరము.

క. ముగుద యెఱుంగక పంచినఁ

దగునే యి ట్టేగుదేర? శత్రుఁడ! యాధ

త్యగరిచ్చయక్షరక్షో

విగాఢ మీయడవి యిదివిరేకము తెఱఁ గే?

97

అవతారిక. ఇట రామాయణ పర్యాయమున రామఁడు లక్ష్మణుని తోడను, భారత పర్యాయమున ధర్మశాఁసు భీముని తోడను బుక్కునట్టి పల్కులు జంటింపఁబడియెను. ఇట్టి యిద్వారవాక్యములు శ్లేషదులచే ద్వ్య ర్థకములుగాక యేకార్థకములగు చున్నవి.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. ముగుద [రామాయణ. సీత, భారత. ద్రాపది] ఎఱుంగకపంచినక = తెలియక పంపినను, తమ్ముఁడ [రామాయణ. లక్ష్మణుని సంబోధన, భారత, భీమునందలి వాత్సల్యమునం బిలుచుట,] ఇట్టేగుదేర? తగునే = ఇట్లు వచ్చుట దగునా, ఈ యడవి, బౌద్ధత్యగరిష్ఠ=మిక్కిలియాధత్యముగల, యక్ష రక్షః = యక్షుల చేతను, రాక్షసులచేతను, విగాఢము = దట్టమగునది, ఇది=ఇట్లు వచ్చుట, విరేకముతెఱఁగే = తెలివియొక్కవిధమా, ఇది తెలివిగలవాఁడొనర్పవలసినది యాయనుట;

తాత్పర్యము సుగమము,

వ. అనియతనింబలుకుచు.

98

ఆ. అంతనిజమహాశు శ గాధిక్యసంప్రాప్తి

శంసి సవ్య సాచి శ సముపగమ వి

యోజితవ్యధత్వరమొదవ నై వన్వత

సగతతి నృసలోక శ న త్తముండు.

99

రామాయణ. అంతట, నిజ, మహాశుక్ = గొప్ప శోకము
యొక్క, అధిక్య = అతిశయముయొక్క, సంప్రాప్తి = సాండుటను, శంసి =
తెలుపుచున్న, సవ్య = ఎడమదిక్కునకు, సాచి = అడ్డుముగా, సముపగమ =
రాకగల, వి = పక్షులచేత, యోజిత = కూర్పబడిన, వ్యధత్వము =
దుఃఖము గలవాడౌట, ఒదవత్ = కలుగఁగా, వైవస్వత సంతతి =
సూర్యవంశమునందలి, నృపలోకసత్తముండు = రాజలోకశ్రేష్ఠుండు, రాముఁ
డనుట; తిరిగివచ్చి యని ముందరిపద్యమునకన్వయము ;

తా. అప్పుడు మిక్కిలిదుఃఖము కలుగఁబోయెడినని సూచించుచు
నెడమవైపున నడ్డుముగాఁ బోవుచున్న పక్షులఁజూచి తన్నులమున మిక్కిలి
దుఃఖించి, రాముండు ;

“ శుక్ , ” మమ్య శోకాతు శుక్ స్త్రియాం. ” అమరము.

భారత. అంత, నిజమహాశుగాఢిక్య సంప్రాప్తి = తనకుగొప్ప
యస్త్రిశ్రేష్ఠముయొక్క చిక్కుటను, శంసి = తెలుపునట్టి, పాశుపతాస్త్ర
సిద్ధివలని మహత్త్వమును చెల్పుచున్న, సవ్యసాచి = అర్జునునియొక్క,
సముపగమ = ఆగమవమున, వియోజిత = పోఁగొట్టబడిన, వ్యధత్వము,
ఒదవత్, దుఃఖముపోవఁగాననుట; నృపలోకసత్తముండు, వైవస్వత సంతతి =
యమపుత్రుండు, ధర్మరాజనుట; మీదిపద్యముతో నన్వయము.

తా. అర్జునుండు పాశుపతాస్త్రముంబొందిరాఁగ, నతని సమాగమము
వలన దుఃఖముదీసి; ధర్మజుండు

సీ. తిరిగివచ్చి యొకప్పు १ దీర్ఘ కాలాదర్శ
నానన్ధజెందని २ యతివశకలి

తా. ర్తిబావనిఁగాన १ కడవుల వెదకుచు

సంతఁ గానంబడి २ యాత, హితల

నెరపుజటాయుర్విశేతపదంబుల

జాడను జనిచని శ సకలకాన

నోగ్రజంతుతాన శ యోజనాయతదోప్ర

భావభీమాంగక శ బంధ మర్ద

తే. నాతిదీ ప్రబలాధిక్య శ డగుచునున్న

దారుణాహితాద్భుతదేహు శ దత్ప్రదుష్ట

రూపభరణనిమి త్న శ శాపశంసి

ద్రిదశపదవాసిఁ జూచి పార్థివనరుండు.

100

రామాయణ. తిరిగివచ్చి = పల్లకాలకు మరలవచ్చి, ఒకప్పు = ఒక
నాడు, దీర్ఘకాలావర్తనావస్థకు చెందని = చాలకాలము గానింపని
యవస్థను చెందకుండినట్టి, అవస్థ = స్థితిని, సీతననుట; శకలితార్తి =
ఖండింపఁబడిన యార్తిగలదానిని, పావని = పవిత్రమైన దానిని, కానక =
పల్లకాలయందుఁగానక, అడవులకు, విదళుకు, అంతకు, కానకపడి = అడ
వులంబడి, ఆత్మహితతకు నెరపు = వీరికి హితము నెరపునట్టి, జటాయుర్విశేత =
జటాయువునుపక్షిశ్వరుని, పదంబులజాడను = వచనసరణిని, చనిచని, సకల...
బలాధిక్యండు; సకలకానన = అన్నియడవులనుండు, జంతు = జంతువులకు,
తాన = భయమునుగల్గించు, యోజనాయత = యోజనముపక్షవిస్తారములైన,
నోప్రభావ = బాహువులప్రభావమున, భీమాంగ = భయంకరాంగమునుగల,
కలంధుని, మర్దన = మర్దించుటచే, అతిదీప్త = మిక్కిలి ప్రకాశించుచుండు,
బలాధిక్యండు అగుచు = విక్రుతులగు బలముగలవాడగుచు, ఉన్న,
దారుణ + ఆహిత + అద్భుతదేహు = హరమై, అద్భుతమై, అహితమైన
దేహముగలవానిని, తత్ప్రదుష్టరూపభరణ = అద్భుతరూపమునదుటకు,
నిమిత్త = కారణమగు, ఋషిశాప, శంసి = తెలుపుచున్నవానిని, త్రిదశపద
వాసి = స్వర్గలోకవానిని, చూచి, పార్థివనరుండు = రాజశ్రేష్ఠుండు,
రాముడనుట; మీది పద్యముతో నన్వయము.

“దుష్టరూపభరణత్వ నిమిత్తర్షికాప.” దనువు క్రార్వమున, వికృతాకారమునంది, స్థూలశిరుడను మహర్షి నిసమీపించి యాతని హింసింపఁ బోవనతఁడు నీయ్యావికృతాకారము స్థిరముగానుండునని శపించెనని పురాణ గాథ.

భారత. తిరిగివచ్చి, ఒకప్పు, దీర్ఘకాల అదర్శనాపస్థం చెందఁ = చాలకాలము గాన్పింపనట్టియవస్థను జెందఁగా, భీముఁడు చాలనేపుదాఁక రాకతడయఁగాననుట; నియతివశఁదైవవశమున, కలితార్తి, పాపనిఁ = భీముని, కానక, ఆడపులఁ, వెదకుచుఁ, అంతఁ, కానంబడి=ఆత్మహితతఁ = తమ మేలుకల్గుటను, నెరపు=కల్గించు, జటXఆయుర్వి నేతపదంబులజాడను= జటుని యాయువునుపోఁగొట్టిన భీమునియడుగుల జాడ, చని చని = పోయి పోయి, సకల.....బలాధిక్యఁడు; సకల = సమస్తమైన, కానన = అడవియందుండు, ఉగ్రజంతు = క్రూరజంతువులకు, త్రాస = భయమును, యోన = పుట్టించుటయందు, ఆయత = విస్తారమైన, దోఃప్రభాన = బాహు బలముయొక్క మహిమచే, భీమాంగక = భీమునిశరీరము యొక్క, బంధ = బంధించుటయందును, మర్దన = కీడించుట యందును, ఆతిదీప్తబలాధిక్యఁడు, అగుచుఁ, దారుణ = భయంకరమైన, ఆహితా = సర్పత్వమువలని, అనుభతదేహుఁ = ఆశ్చర్యమగు దేహము గలవానిని, తత్, ప్రవృష్ట రూపభరణ నిమిత్త = అట్టిమష్టరూపము భరించుటకు. గారణమగు, బుషికాపశంసిఁ = బుషికాపముందెల్పడి, త్రిదశపదవాసిఁ = చూచి, పార్థివశరుండు = ధర్మరాజు;

“దుష్టరూపకరణనిమిత్తర్షికాపశంసిఁ” పూర్వము ఇంద్రుని స్థానమునకు శతమఖండైననమాంబుఁడు వచ్చి, గర్వమున శచింగూడఁదలఁచి సప్తర్షులంబిల్చి మీరునాకు శచీగృహమునకరుగుటకుఁ బల్లకి మోయవలయు ననఁగా వారల్లేయొనర్చుచుండ శచీదర్శనత్వరతన్ను ప్రేరేపింపఋషులంబిల్చి ‘సర్వసర్వ’ [పరువెత్తు పరువెత్తు] అనియాడ నందగస్తుఁడుకోపాతి శయమున ‘సర్పి భవ’ [సర్పముగమ్ము] అని శాపముపెట్టెనని పురాణగాథ.

తే. అతని పూర్వనామాదిక శ్రీ మడిగి వినుచు
 సరవితోడఁ దచ్చాపమోచన నిమిత్త
 ములగుప్రశోత్తరములు పైల్పలరఁ బ్రీతి
 జరిపెఁ గృతకృత్యత సతండు శ్రీ సనియె దివికి.

101

రామాయణభారతార్థములు సమము. అర్థము. అతని = [రామాయణ. ఆకబంధునియొక్క, భారత, ఆయజగరముయొక్క,] పూర్వనామాదికము = శాపముగల్గుటకుమున్నున్న పేరు మొదలగు వానిని, అడిగి, వినుచు, సరవితోడఁ = వరుసతో, క్రమముగాననుట; తచ్చాపమోచననిమిత్తములగు ప్రశోత్తరములు = [రామాయణ. వానిశాపము పోవుటకుఁ గారణములగు సంభాషణములు, భారత. అతనిశాపము పోవుటకుఁ గారణమగు నాతని ప్రశ్నలును వానియుత్తరములును,] పొల్పలరఁ - పాలుపొందునట్లు, ప్రీతి జరిపె, అతండు = [రామాయణ. దనువు, భారత, సహాహుడు,] కృతకృత్యతఁ, ధన్యతతో, దివికిఁ = స్వర్గమునకు, చనియె = వెళ్లెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. వనదేవత లర్పించిరి

పనుపడఁదచ్చాపమోక్ష; పరిమోచితభీ

మునిజననుతు నాన్యపనం

దనుని శుభానిలతఁ జలలశతాకుసుమములన్.

102

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము,

తత్ = [రామాయణ. ఆదనువుయొక్క, భారత. ఆ సహాహునియొక్క, శాపమోక్ష పరిమోచిత = శాపమోక్షముచే విడిపింపఁబడిన, [రామాయణ] భీ = భయముగల, మునిజననుతుఁ = మహర్షి జనులనెనుతింపఁబడినవానిని, [భారత.] భీమునిఁ = భీమనేనుని, జననుతుఁ = జనులచే బొగడఁబడినవానిని, అన్యపనందనుని = [రామాయణ. ఆరాముని

భారత. ఆధర్మజాని,] శుభానిలతఁ = చక్కని గాలికలుగుటచే, చలలతాకు
సుమములఁ = కదలుచున్నతీవెలయుదలిపూలను, పసుపడఁ = ఒప్పు
నట్లు, వనదేవతలు, అచ్చించిరి. వనదేవతలు పూలవానగురిపించిరని భావము.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. ఇవిధంబునఁ.

103

తే. అడవులఁ జరించు నాభవ్యునరయవచ్చె

నంతటను శివ తేజోమయస్వరూపుఁ

డై వెలయుహరి యాత్మేశుఁ శ డనుపమహిత

బుద్ధివర్తన మెంతయుఁ శ బొల్పుమీఱ.

104

రామాయణ. అంతటను = ఆవల, అడవులఁ చరించు ఆభవ్యుఁ =
అడవులందిరుగుచుండు భవ్యుడగునారాఘవి, శివ తేజోమయ స్వరూపుడై-
శివుని తేజఃప్రాచుర్యముతోఁ బాడిన స్వరూపములవాడై, వెలయు =
ప్రకాశించు, ఆహరి = ఆవానరుడు, హనుమంతుడనుట; ఆత్మేశుడు =
తనకు రాజగుసుగ్రీవుడు, అనుపఁ, మహిత = శ్రేష్ఠమైన, బుద్ధివర్తనము =
బుద్ధిచాతుర్యము, ఎంతయుఁ = మిక్కిలి, బొల్పుమీఱఁ = ఒప్పారఁగా,
అరయవచ్చెఁ,

తాత్పర్యము సుగమము.

హనుమంతుడు, శివుని తేజమున జనించెనటను ; “పవనుండా శివ
వీర్యము, జవమునఁగొని గౌతమాత్మజాకరపుటమందు వసింపఁజేసె నపుడా,
జవరాలదిఫలమనికొని, చయ్యనమ్రుంగెఁ. అది మోవలుగ గౌతమసుత, కువరం
బభివృద్ధి నొంది.” విచిత్రరామాయణము. బాలకాండము.

భారత. అంతటఁ = పిమ్మట, అడవులఁ, చరించు, ఆభవ్యుఁ =
భవ్యుడగు నాధర్మజాని, శివ = ముగళకరమైన, తేజోమయ = కాంతి

ప్రచురమగు, స్వరూపుడై, వెలయు, హరి = విష్ణువు, కృష్ణుడనుట; అను-
పమ = సాటిలేని, హితబుద్ధి = హితమైనబుద్ధియొక్క, వర్తనము = ఉనికి,
ఎంతయుకొ, పొప్పుమీఱకొ, అరయకొ = విచారంప, వచ్చెకొ,

తాత్పర్యము సుగమము.

క. వచ్చి గురితి దర్శన

మిచ్చి తనీ మమగువృత్తమెల్లవినియెదా

జెచ్చెరగుశలప్రశ్నన

ముచ్చరణపూర్వకముగ ననుచితప్రౌఢిన్.

105.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. వచ్చి = [రామా-
యణ. హనుమంతుడువచ్చి, భారత = కృష్ణుడువచ్చి,] తగుతీకొ =
యుక్తప్రకాశము, దర్శనమిచ్చి, తాకొ, చెచ్చెరకొ = శీఘ్రముగా, గుశల
ప్రశ్నసముచ్చరణ పూర్వకముగకొ = గుశలప్రశ్నమడుగుట మున్నగా,
గుల్లనట్లు, ఉచితప్రౌఢి, తగిన ప్రౌఢిమతోడ, తచీయమగు [రామా-
యణ = రాముచకుసంబంధించిన, భారత = పాండవులకు సంబంధించిన]
వృత్తము ఎల్లకొ = సృష్టాంతమంతయును, వినియెకొ.

తాత్పర్యము సుగమము.

క, విని తనదువృత్తమంతయు

వినిపించి పరస్పరార్తవిధి నిష్టలా

పనిరూఢిజరుగ నపు డా

తనిమది మాట బడి దెలిసి నీ తనమదిలోనన్.

106

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. విని, [రామా-
యణ. హనుమంతుడు విని, భారత. కృష్ణుడు విని,] తనదువృత్తము
అంతయుకొ, వినిపించి, పరస్పర అర్తవిధికొ = ఒండొరులకుఁ
దగులాగున, ఇట్ట ఆలాపనిరూఢిజరుగకొ = ఇష్టమగు పట్టులాడుకొను.

చుండఁగా, అపుడు, ఆతనిమది = ఆతనిబుద్ధి, మాటలబడిక = మాటల వెంబడి, తెలిసి, తనమదిలోనక.

తాత్పర్యము సుగమము.

చ. అనిమిషరాట్టనూభవ భుజాతిశయ ప్రతికార నిత్యచింతను రవినందనుం దనకునచ్చినబంటుగ నేలి తత్ప్రియంబనయమునల్పుచుఁబ్రబలునాత్మరిపుందుదిఁదాజయింపఁజాలననుమతిన్భజించుట యశలంఘ్యతనీతనియందుఁదోఁచెడున్.

రామాయణ. అనిమిష.....చింతను, అనిమిషరాట్ = దేవేంద్రునియొక్క, తనూభవ = కుమారుడగునాలియొక్క, భుజాతిశయ = బాహుబలాధిక్యమునకు, ప్రతికార = బదులుచేయుటయందలి, నిత్యచింతను = ఎల్లప్పుడు చింతించుటచే, రవినందనున్ = సూర్యపుత్రుని, తనకున్, రామునకునుట ; నచ్చినబంటుగక, వీలి, తత్ప్రియంబు = ఆ సుగ్రీవునకుప్రియము, అనయము = ఎల్లప్పుడు, చల్పుచున్ = చేయుచు, ప్రబలున్ = మిక్కిలిబలవంతుడగు, ఆత్మరిపున్ = తనశత్రువగు రావణుని, తుడిక = కడను, తాన్ = రాముఁడు, జయింపక, చాలన్ = మిక్కిలి, అనుమతిన్ = అనుసరించిన చిత్తముతో, భజించుట = పొందుట, అలంఘ్యతన్ = అనివార్యముగా, ఈతనియందున్ = ఈ రామునియందు, తోఁచెడున్ = తోచును ;

తా. వాలిభుజాబలమునకు బదులునేయఁ జింతించెడి సుగ్రీవునిందనకు నచ్చినబంటుగానొనర్చుకొని అతనికెల్లప్పుడు ప్రియముచేయుచు, దుదను దనశత్రువగురావణుని, జయింపఁదాను సుగ్రీవునిపొందుట తప్పవని తోచెడిని.

భారత. అనిమిష.....చింతను, అనిమిషరాట్ = దేవేంద్రుని, తనూభవ = కుమారుడగు నర్జునుని, భుజాతిశయ ప్రతికార్యచింతను, రవి

నందనుఁ = సూర్యపుత్రుఁడగుకర్ణుని, తనకుఁ, దుర్యోధనునకునుట ;
 నచ్చినబంటుగఁ, వీలి, తత్ప్రియంబు = ఆకర్ణునకుఁ బ్రియము, అఁ
 యము, చల్లుచుఁ, ప్రబలు, ఆత్మగిపుఁ = తనశత్రువగు దుర్యోధనుని,
 తుదిఁతాఁజయింపఁచాలఁ = కడనుతాను జయింపఁజాలను, అనుమతిఁ =
 అనెడిబుద్ధిచే, అలంఘ్యతఁ, తనను భజించుట, ఈతనియందుఁ = ఈధర్మ
 జానియందు, తోచెడుఁ.

తా. అర్జునుని బాహుబలమునకు బదులుసేయుచింతచేఁ గర్ణునకు
 సహప్రియముసేయుచున్న దుర్యోధనుని జయింపవలయునని నన్ను
 భజింపవలయుననుబుద్ధి ధర్మజానందుఁగలదని తోచెడిని ;

వ. అని యూహించి యతనితోడ.

108

చు. నలువైపుననవమానసూతియనియె శ న్నందన్తనస్థైర్యభం

గులు భావింపఁగ భూవంప్రవరమీశకున్తాకువర్ధిల్లు ని
 శ్వల సౌహార్ద విశేషవర్తన లింగంబర్చింపఁగా నెట్టిశ
 త్రులనుంద్రుంచుటయెంత కార్యమనిచేతతోవృత్తిఁదర్శించెదన్.

రామాయణ. నలువొప్పఁ = అందఁమొప్పఁగా, పవమానసూతి =
 వాయుఁడగు హనుమంతుఁడు, అనియెఁ = ఇట్లుచెప్పెను, భూవర
 ప్రవర = ఓరాజు శేష్ఠా! ఇది రామునిసంబోధన, నందత్
 భంగులు; నందత్ = సంతోషించు, మనః = మనస్సునందలి, స్థైర్య = స్థిర
 త్వముయొక్క, భంగులు = రీతులు, భావింపఁగఁ = ఆలోచింపఁగా,
 మీకుఁ, మాకును, నిశ్వలసౌహార్ద విశేషవర్తనలు = స్థిరమగు స్నేహవర్త
 నలు, వర్ధిల్లుఁ = వృద్ధిపొందును, ఇతఁ, చర్చింపఁగాఁ = విచారిం
 పఁగా, ఎట్టిశత్రులనుఁ = ఏలాటిశత్రువులను, త్రుంచుట ఎంతకార్యము
 అని = సంహించుట ఎంతటికార్యమని, చేతతోవృత్తిఁ = మనస్సు నుని
 కిచే, తర్శించెదన్ = ఊహించెదను ;

తా. హనుమంతుడు రామునితో నిట్లనెను. మీమనస్థైర్యరీతులంబుల
వలగా మీకునుమాకును స్నేహమువర్ధిల్లును, ఎంతటిశత్రులనేనిందుంచుట
యెంతటికార్యమని నా మానసమున నూహించెదను ;

భారత. నలువొప్పకొ, పవమానసూతి = భీయనియొక్క, అని =
యుద్ధము, ఎన్నకొ = తలంపగా, తత్ = ఆభీముని, మనఃస్థైర్యభంగులు,
భావింపఁగల భూవరప్రవర = ఓధర్మరాజా, మీకుకొ, మాకుకొ, నిశ్చల
సాహర్ద విశేషవర్తనలు, వర్ధిలుకొ, ఇంకకొ, చర్చింపఁగా = విచారింపఁగా,
ఎట్టిశత్రులనుకొ త్రుంచుట, ఎంతకార్యము, అని, చేతోవృత్తికొ, తర్కిం
చెదకొ = ఊహించెదను,

తా. కృష్ణుడు ధర్మజునితో నిట్లనెను. ఓధర్మజుడా భీమునియుద్ధ
మును మనస్థైర్యముందలంప మీకుమాకును స్నేహము వర్ధిల్లును. ఇంక నెట్టి
శత్రువునైనను సంహరించుటయెంతపనియని మనమునఁచర్చించెదను ;

మ. ఇటుమాన్యుర్వరబర్వుచున్నవిజయోదీర్ఘప్రతాపాద్భుతో
త్కటవార్తల్ రిపుకోటికిం బిడుగు లై శిగ్ధిలెడున్నీకునెం
తటివాడైన నెదిర్చి ప్రాణములతోఁగదాగ్రమ్మఱిగ్లమి ప్ర
స్ఫుటమోఘాపయరాతిచేష్టలు భవదీర్ఘభంగపర్యంతముల్.

రామాయణ. ఓఘాప = ఓరాజా, రాముడాయనుట ; ఇటు,
మున్నకొ = పూర్వమును, ఉర్వరకొ = భూమియందు, పర్వచున్న =
వ్యాపించుచున్న, విజయ..... వార్తల్ ; విజయ = విజ
యమువలని, ఉదీర్ఘప్రతాప = గొప్ప పరాక్రముయొక్క, అద్భుత
ఉత్కటవార్తల్ = ఆశ్చర్యకరములగు నతిశయ వృత్తాంతములు, తాటకా
సంహారముమొవలు కబంధసంహారమువలననుండు విజయవార్తలనుట ; రిపు
కోటికికొ = శత్రుసమూహమునకు, రావణాదులకనుట ; పిడుగులై = పిడు

గులతో సమానములై, గజ్జలైడు = గర్జనచేయుచున్నవి, నీకు, ఎంతటి వాడైనా, ఎదిర్చి=ఎదిరించి, నిన్నెంతటివాడైనను నెదిరించునిభావము; [నీకు అని ద్వితీయాధ్యమునపపి] ప్రాణములతో తా క్రమ్మక లేమి = ప్రాణములతోదాను తిరిగించనలేకుండుట, ప్రస్ఫుటము=స్పష్టము, నిన్నెదిరించినవాడు ప్రాణముతో మరలలేడనుట స్పష్టమని భావము; అరాతిచేష్టలు = శత్రుచేష్టలు = భవత్ భూభంగపర్యంతముల్ = నీయొక్క కనుబొమలు కదల్చునంతవఱకుండునవే, నీవు శ్రోధమున భూభంగము గావించిన నీశత్రువుయొక్క చేష్టలుడుగునని భావము.

తా. నీయసమానపరాక్రమవార్తలు శత్రువులకుఁబడుగులవలె వివచ్చుచున్నవి. ఎంతటివాడైనను నిన్నెదిరించి ప్రాణములతో మరలలేడనుట స్పష్టము. నీవుశ్రోధమున భూభంగముగావించిన నీ శత్రువుల చేష్టలుడుగును.

“ఉర్వర” “ఉర్వరాస్వసస్యాధ్య” అమరము.

“అరాతిచేష్టలు భవద్భూభంగపర్యంతము” అని కారణ ప్రసక్తి మాత్రమునఁగార్యోత్పత్తిం దెలుపుచే జపలాతిశయోక్త్యలంకారము.

లక్షణము. “చపలాతిశయోక్తిస్తుకార్యే హేతు ప్రసక్తిజే.” చంద్రాలోకము.

భారత. ఓభూప = ఓధర్మరాజా, ఇటు, మున్ను = పూర్వము, ఉర్వర, పర్వచున్న, విజయ = అర్జునుని, ఉదీర్ణప్రతాప+అస్ఫుట+ఉత్కట, వార్తల్=వృత్తాంతములు, రిపుకోటికి, దుర్యోధనాదులకనుట; పిడుగులై, గజ్జలైడు, నీకు, ఎంతటివాడైనా, ఎదిర్చి, ప్రాణములతో, తా, క్రమ్మక, లేమి, ప్రస్ఫుటము = స్పష్టము, ధర్మసూతిమెత్తనిపులి యుటయెఱుంగక వారుత్రుల్లిపడుచున్నారని నీవెదురుదిరిగిన వారెంత మాత్రము! ఇదిసుస్పష్టమనిభావము; అరాతిచేష్టలు భవద్భూభంగపర్యంతముల్ = నీశత్రువులచేష్టలు నీవుశ్రోధమునబొమ్ముడి వేయువఱకు.

నుండునవియేయగును; లేక, భవదూభ్రాభంగపర్యంతముల్ = నీకనుబొమల సైగనాజ్ఞ యొసంగుపర్యంతములు, నీవించుకసైగ చేసినవెంటనే భీముఁ డొకసైపు గదాప్రహారములచేతను, నర్జునుఁ డస్త్రప్రహారములచేతను, నకుల సహదేవులును శస్త్రప్రహారములచేతను, తత్క్షణమున శత్రువుల సంహరింతురని భావము.

తా. విజయునివిజయవార్తలు శత్రువులయొద్దఁ బిడుగువలె గర్జిలుచున్నవి. నిన్నెట్టివాఁ డెదిర్చినను బ్రాణములతో మరల లేడనుట విస్మయము, నీ శత్రువుల చేష్టలెల్ల నీ భూభంగపర్యంతములే యగును.

క. అనిపలికి యంత రవిన

ద్దనచింతాభార నిరసన నిమిత్తములై

తనరారేడువాక్యముల

యన పలుక నివనుచునలరె శ నజ్జనవిభుఁడున్. 111

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. అని, పలికి, అంతఁ, రవివద్దన = [రామాయణ. సుగ్రీవుని, భారత. కర్ణుని,] చింతాభార, నిరసన = పోఁగొట్టుటకు, నిమిత్తములై = కారణములై, తనరారేడు = ఒప్పెడు, వాక్యములు, ఆయనవలనఁ [రామాయణ. హనుమంతునివలన, భారత. కృష్ణునివలన,] వినుచున్, అజ్జనవిభుఁడున్ [రామాయణ. రాముఁడు, భారత. ధర్మరాజు,] అలరెన్ = సంతోషించెను.

తాత్పర్యము సుగమము ;

చ. మనమలరారఁగాఁదన రుద్రమాధవుమైత్రికి యుక్తమైనపల్కెనయఁగఁబల్కివీడ్కొలిపిరయీహనుమంతుఁడునార్యధర్మవర్తనభృశభిన్నునన్నుఁగడురంజిలఁజేసెనిలండువచ్చియిట్లనుఁగుఁదనంబుసూపునెయిరటంచుఁడదుత్సుకతంబ్రవర్తిలెన్.

రామాయణ. మనము = మనస్సు, అలరారఁగాఁ = సంతసింపఁగా, తన, రుమాధవు మైత్రికిఁ = రుమయొక్క భర్తయగు సుగ్రీవుని చెలిమికి, యుక్తమైన పల్కు = తగినమాట, ఎనయఁగన్ = తగునట్లు, పల్కి, వీడ్కోలిపి = అంపి, ఈ హనుమంతు ఘన + ఆర్యవర్తన = ఈ హనుమంతుని గొప్ప న్యాయవర్తనము, భృశభిన్నున్ నన్నున్ = మిక్కిలి దుఃఖించుచున్న నన్ను, కడున్ రంజిలన్ చేసెన్ = మిక్కిలి రంజింపఁ జేసెను, ఇతండు = ఈ హనుమంతుఁడు, వచ్చి, ఇట్లు, అనుఁగఁదనంబున్ = ప్రియకరత్వమును, చూపునె = చూపునా, ఇచ్చటి యవధారణ మాశ్చర్యార్థకము; అటంచున్, తత్ = ఆ హనుమంతునియందు, ఉత్సుకతన్ = వేడ్కచే, ప్రవర్తిలెన్ ;

తా. మది కానంగ మొదవులాగున సుగ్రీవునిన్నేహమున కనువగు మాటలాడి హనుమంతుని వీడ్కోలిపి “ఈతని శ్రేష్ఠమగు న్యాయవర్తనము మిక్కిలి దుఃఖితుఁడగు నన్నుఁగూడ రంజిలఁజేసెను. ఇట్లు ప్రియముం జూపుట ను లోకమునఁ గలదే” యని యా హనుమంతు నెడల వేడ్కతో నా రాముఁడు ప్రవర్తిలెను.

భారత. మనము, అలరారఁగన్, తనరు, మాధవున్ = కృష్ణుని, మైత్రికిఁ, యుక్తమైనపల్కు, ఎనయఁగన్, పల్కి = అడి, వీడ్కోలిపి, ఈహను = కోర్కిచే, మంతున్ = కోపముచేతను, ఘన, అరి = శత్రువుయొక్క, దుర్యోధనునియొక్క యనుట; అధర్మవర్తనన్, భృశభిన్నున్ = మిక్కిలి దుఃఖించిన, నన్నున్, ఇతండు = ఈ కృష్ణుఁడు, వచ్చి, కడున్, రంజిలన్, చేసెను, ఇట్లు, అనుఁగఁదనంబు, చూపునె, అటంచున్, తత్ = ఆ కృష్ణు నందుఁగల, ఉత్సుకతన్, ప్రవర్తిలెన్ .

తా. మనస్సునకు సంతస మొదవున ట్లాకృష్ణుని పల్కులకుఁదగు మాటలాడి యాతని నంపివైచి, కోర్కిచేతను, కోపముచేతను దుర్యోధనుని యకార్యప్రవర్తనమున భిన్నుఁడయిన నన్నితఁడువచ్చి కంజిలఁజేసెను,

ఇట్లు ప్రియముచూపునే యంచు నాతనియెడ నుత్సుకుడై ధర్మజుఁ
డుండెను.

తే. అంతటను భవ్య నవ్యసఖ్యప్రకటన

భృశసుఖిత కర్ణ శకునివార్యశగుండగుచు

వాలితమ్ముడు నిజకార్యవర్తనలకుఁ

గడుఁ బ్రధానమంత్రిస్థితి ३ నడుపుచుండ.

118

రామాయణ. అంతటను, భవ్య.....వశగుండు; భవ్య =
కాదగిన, నవ్య = నూత్నమైన, సఖ్య = మైత్రినిగూర్చి, ప్రకటన = తెలుపు
టచే, భృశ = మిక్కిలి, సుఖిత = సుఖింపబడిన, కర్ణ = చెవులుగల,
శకుని = పక్షులయొక్క, వాక్ = శబ్దములకు, వశగుండు = నశమైనవాడు,
అగుచున్, వాలితమ్ముడు = సుగ్రీవుడు, నిజకార్యవర్తనలకున్ = ఆత్మ
కార్యాచరణములకు, ప్రధానమంత్రిస్థితిన్ = ప్రధానమంత్రిత్వతో నాలో
చించు స్థితిని, నడుపుచుండన్ = జరుపుచుండఁగా.

తా. సుగ్రీవుడు రామమైత్రిందెట్లు పక్షినాదమునం దాచరముగల
వాడై స్వకార్యాచరణమునకై మంత్రిత్వలతోడ నాలోచించుచుండఁగా.

భారత. అంతటను, భవ్య, నవ్య = పొగడదగిన, సఖ్యప్రకటన,
సుఖిత, కర్ణ = కర్ణులయొక్కయు, శకుని = శకునియొక్కయు, వార్యశగుండు,
అగుచున్, దుర్యోధనుడను కర్తముంపరి పద్యమునుండి తెచ్చి కొనవల
యును; వాలి = మీతి, తమ్ముడు = దుక్కాసనుడు, నిజకార్యవర్తనలకున్ =
ఆత్మ కార్యాచరణములకు, ప్రధాన మంత్రిస్థితిన్ = ప్రధాన మంత్రిగానుండు
టను, నడుపుచుండన్ = జరుపుచుండఁగా;

తా. దుర్యోధనుడు నిజస్నేహ ప్రకటనచే గర్జితకుసుల మాటలకు
వశుడైమీతి తన తమ్ముడగు దుక్కాసనుఁ డాత్మకార్యాచరణములకుఁ
ప్రధానమంత్రి యగుచుండ;

“నవ్య” “ణస్తుతా” అను ధాతువునుండి కల్లుటచే నుతింపఁదగిన యని యర్థమగుచున్నది.

“వాగ్వశుడు.” “కచటతపలకు అచ్చులుపరమైన; వర్గప్రథమద్వితీ యాక్షరములకంటెను, శషసవర్ణములకంటెను సవ్యములైన హల్లులు పరమైనను గజడదబలు క్రమముగా నగును.” అస్మదీయమగు నాంధ్ర విజ్ఞానచంద్రిక.

సీ. ఎలమిఁబొంగుచు మహాబలసంతతి సమగ్ర

సంభ్రమ మొప్పఁగఁగ జని వినిశ్చ
లతరాఘవేశుఁ డుద్ధతహృదయారి దు
ర్యోధనుండుగళత్ర ర యుతుఁడు నమజ
యుతుఁడునై ని జనితాంతోజ్జ్వల తేజోమ
హాస్ఫూర్తి భీమనరరాదుల నుడి
కింపఁ దదాస్పదీకృత వనంబులఁబ్రవ
ర్తిలుచుండు నతనిదేరవులఁజెఱయును

తే. దారుణార్తిచెందుటయు నారధర్కసూతి

తద్విముక్తికై తమ్ము లనసద్విధివల
రించి యప్పుడు ఘనయశశ్రీలనేల
వచ్చుటయు యుక్తమగుటయునరునఁ దెలివె.

114

రామాయణ. మహాబల సంతతి = వాయు పుత్రుఁడు, హనుమంతుఁ డనుట; సమగ్రసంభ్రమము=పూర్ణ సంభ్రమము; ఒప్పఁగఁ, చని=సుగ్రీవు నొద్దకువెళ్లి, ఇంక హనుమంతుఁడాడెడు మాట; రాఘవేశుఁడు = రాముఁడు, ఉద్ధత.....దుర్యోధనుండు; ఉద్ధతహృదయ = బౌద్ధత్య యుక్తమగు చిత్తముగల, అరి=శత్రువులచే, దుర్యోధనుండు = దుఃఖముతో యుద్ధము

చేయఁదగిన వాఁడు, యుద్ధము సల్ప శక్యముగాని వాఁడనుట; కళత్రయు
తుఁడు = భార్యయు తుఁడు, అనుజయుతుఁడునై = తమ్మునితోఁగూడిన
వాఁడునై; నీతాలక్ష్మణ సహితుఁడనుట; ఇవి రాఘవేశుఁడను దానికి విశేష
ణములు; నిజ.....సూన్యర్థి; నిజ = తనయొక్క, నితాంత =
మిక్కిలి, ఉజ్వల = ప్రకాశించు, లేజః = లేజముయొక్క, మహాసూన్యర్థి =
గొప్ప సూన్యర్థి, భీమ = భయంకరులగు, నరాదులన్ = రాక్షసులను,
ఉడికింపన్ = ఓడించునట్లుగా, తదాస్పదీకృతవనంబులన్ = వారికి స్థాన
ముగా నొనర్పఁబడిన యడవుల, నిశ్చలతన్ = మిక్కిలి నిశ్చలత్వముతో,
ప్రవర్తిలుచుండన్ = పసించుచుండఁగా, అతని దేవులన్ = అతని భార్యను,
నీతననుట; ఇటబహువచనము పూజార్థమున వచ్చినది; చెఱయను, దారు
ణార్థి = కూరమగు బాధ, చెందుటయున్ = పొందుటయును, నీతమ రావణుని
చేఁజెఱ యనుభయంకరార్థి కలుగఁగాననుట; ఆధర్మసూతి = ఆధర్మమున
కునికిపట్టగువాఁడు, రాముఁడనుట; తద్విముక్తికై = ఆ చెఱయందుండు బాధ
దొలఁగుటకొఱకు, తమ్మున్ = తమను, సుగ్రీవాదులననుట; లసత్, విధిన్ =
ప్రకాశించు విధముగా, అలరించి = సంతోషింపఁజేసి, అప్పుడు, ఘనయశ
స్థీలన్ = గొప్పకీర్తిచేత, ఏలవచ్చుటయున్ = రక్షింప వచ్చుటయు,
యుక్తమగుటయు = తగిన దగుటయు, ఎలమిన్, పొంగుచున్ = సంతోషము
ననుభవించుచును, పరుసన్, తెలిపెను.

భారత. ఎలమిన్, పొంగుచున్, మహా.....సంభ్రమము; మహా
బల = గొప్పసేనయొక్క, సంతతి = సమూహముచే, సమగ్ర సంభ్రమము =
పూర్ణ సంభ్రమము, ఒప్పగన్, చని = వెడలి, వినిశ్చలతర = మిక్కిలిస్థిరము
లైన, అనువేశుఁడు = పాపముల ప్రవేశముగలవాఁడు, ఉద్ధత, హృదయాః =
అంతశ్శత్రువులను గలవాఁడు, దుర్యోధనుండు, కళత్రయుతుఁడు = భార్యల
తోఁగూడినవాఁడు, అనుజయుతుఁడునై = తమ్ములతోఁగూడిన వాఁడునై,
నిజ = తనయొక్క, నితాంత, లేజః, మహాసూన్యర్థి, భీమనరాదులన్ = భీమ

సేనుఁడు, అర్జునుఁడు మున్నగు వారిని, ఉడికింపఁ = దుఃఖంపఁజేయుటకై, తదాస్పదీకృత = ఆ పాండవులచే స్థానముగాఁ జేసికొనఁబడిన, వనంబులఁ ప్రవర్తిలుచుండఁ, అతనిఁ = దుర్యోధనుని, దేవులఁ = అతని యంతఃపుర కాంతావర్తమును, చెఱి, అను, దారుణార్తి, చెందుటయుఁ = పొందఁగాఁ, ఆధర్మసూతి = ఆధర్మజుఁడు, తద్విరుక్తికై = వారి చెఱివిడిపించుటకై, తప్పులఁ = సోదరులను, సద్విధిఁ = మంచి హితోపదేశాని విధులచే, అలరించి, అప్పుడు, మన యశశ్రీలఁ = గొప్పకీర్తి సంపదను, ఏలవచ్చుటయుఁ = పాలింపనగుటయును, శత్రువుల యాపదదీర్చుటచేఁ గీర్తికలుగుటయు నని భావము; యుక్తమగుటయుఁ = శరణాగత రక్షణము యుక్తమగుటయును, వరుసఁ = క్రమముగా, తెలిపెఁ.

వ. తెల్పి యిట్లనియె.

115

మ. మునుత త్పార్థివుచేసినట్టి చరితంబుల్ రాక్షసాధత్యఖం
డన పాండిత్యధురంధరంబు లవియొన్నంబెక్కుతాదృక్ప్రస
ర్తను కార్యంబునకిట్టివేళ మనకార్యప్రస్తుతత్వంబెల
ర్పనొగింగూడుకొనంగఁగల్గుటమహాభాగ్యంబుగాకల్పమే.

రామా యణ. ఇదియును హనుమంతుని మాటయే. మును తత్పార్థివు
చేసినట్టి చరితంబుల్ = పూర్వమా రాముఁడొనర్చిన కార్యములు, రాక్షసా
ధత్య = రాక్షసులయుద్ధతత్వముయొక్క, ఖండనపాండిత్య ధురంధరంబుల్ =
ఖండింపఁజేయుట యందలి సామర్థ్య ధారేయతలు, అవి ఎన్నఁ పెక్కు =
అవి గణింపంశాన్యము గానివనుట; తాదృక్ ప్రవర్తను కార్యంబునకుఁ =
అట్టి ప్రవర్తనముగల రామునికార్యమునకు, నీతాన్వేషణ కార్యమునకుని
భావము, కార్యముతో ననుట; [ఇటచృతీ యార్థమున షష్ఠి] ఇట్టివేళఁ =
అతఁడేమన యొద్దకువచ్చిన తరుణమున, మనకార్య ప్రస్తుతత్వంబు = మనకా
ర్యముయొక్క ప్రసక్తి, వాలివధరూపకార్య ప్రసక్తియనిభావము; ఎలర్పఁ =

ఓప్పనట్లు, ఒగిఁ = క్రమముగా, కూడుకొనంగఁ కల్గుట = కూడుకొనులాగునఁ
గల్గుట, మహాభాగ్యంబుగాక = గొప్పభాగ్యముగాక, అల్పమే = సామాన్యమా?

తా. మున్ను రాముఁడొనర్చిన. మనకార్యములుండెను, రాక్షసుల
యొక్కఁడఁగించుటయును నెన్నశక్యముగానివి; అట్టి రామునియొక్క నీతా
స్వేషణ కార్యమునకు మనపనియగు వాలినధర్మాపకార్యముం జంటించి
యేర్పఱచుట మన యదృష్టమే కాని యన్యముగాదు.

భారత. మును, తత్పార్థివు షేనట్టి షరిశంబుల్ = ఆదుర్యోధ
నుఁడఁచఁచిన యట్టికార్యములు, రాక్షసౌధత్య ఖండన పాండిత్య ధురం
ధరంబులు = రాక్షసుల యుద్ధతి నతిక్రమించిన సామర్థ్య భారము వహించి
నవి, రాక్షసుల కృత్యములకంటె మించినవనుట; అవి, ఎన్నఁ, కెక్కు,
తాదృక్ ప్రవర్తన = అట్టి దుష్కార్యప్రవర్తనఁడగు దుర్యోధనుని
యొక్క, కార్యంబునకుఁ = రక్షణరూపకార్యమునకు, ఇట్టివేళఁ =
ఈ తరుణమున, మనకుఁ, ఆర్యప్రస్తుతత్వంబు = ఆర్యులనెడి ప్రఖ్యాతి,
గొప్పవారనెడి ప్రసిద్ధియనుట; ఎలర్పఁ, శత్రువునుగూడ రక్షించెడి
వీరెంతటి గొప్పవారోయను ప్రజలలోఁగల్గు ప్రసిద్ధియని భావము; ఒగిఁ,
కూడుకొనంగఁ, కల్గుట, మహాభాగ్యంబుగాక, అల్పమే.

తా. దుర్యోధనుఁడు గావించిన కృత్యములు రాక్షసకృత్యముల
మీఱినవనుట నిశ్చయము. అవి లెక్కింప శక్యముగానివి. అయినను అట్టివాఁ
డౌపదలో నుండునప్పుడు రక్షింపవలయుట భావ్యము. దీని గొప్పవారమను
ఖ్యాతిగలుగును. మనకిట్టి ప్రఖ్యాతిగల్గుట యదృష్టముగాని సామాన్యమా.

తే. అని యనుమానదోర్బలశ్రమనతఁ జేసి

యొక్కఁడయూచెఅవిడిపింపనోవు సమర

శూరుఁ డాదిత్యకులరాజసూనుఁ డేమి

చెప్పనయిదోడుప్రాపు నుగ్రస్థిరతఁ దనర.

రామాయణ. అపహన దోర్బలఘనతక్ = సాటిలేని బాహు బలమువలని గొప్పతనమున, అసమశూరుడు = సాటిలేని ఓరుడు, ఆదిత్య కుల రాజమానుడు = సూర్యవంశ రాజపుత్రుడు, రాముడనుట, అని = యుద్ధము, ఒకడ చేసి = ఒక్కడేయొనర్చి, ఆచెఱ విడిపింప నోపును = నీతయొక్క చాచెఱ విడిపింప సమర్థుడు, (అట్లుండగా) సయిదోడు ప్రాపు = సోదరుడగు లక్ష్మణుని సహాయము, సుస్థిరతక్ తనరక్ = స్థిరముగ నుండగా, ఏమిచెప్పక = ఏమని చెప్పనగును? వేఱ చెప్పవలయునా యనుట;

తా. రాముఁ డొక్కడే యుద్ధమొనర్చి నీత చెఱవిడిపింపఁ గలఁడు. అట్లుండ నింక లక్ష్మణసహాయమునుండ వేఱ చెప్పవలయునా. ఇట నథా పత్యలంకారము.

భారత. అని = ధర్మజుఁ డీలాగునఁ జెప్పి, అపహ = పంపగా, మానదోర్బల ఘనతక్ చేసి = ధైర్యబాహు బలముల గొప్పవాఁ డగుటచే, ఒకడ, ఆచెఱ = ఆ దుర్యోధనునిచెఱ, విడిపింపనోపు సమరశూరుడు = విడిపింప సమర్థుడగు యుద్ధఓరుడగు, ఆదిత్యకుల = దేవసమూహమునకు, రాజ = నాయకుడగు నింద్రునియొక్క, మానుడు = కుమారుడగు నర్జునుడు, సయిదోడుప్రాపు = సోదరుడగు భీమునిసాయము, సుస్థిరతక్, తనరక్, ఏమిచెప్పక, విడిపించెనని ముందుపద్యమునంగ్రియు.

తా. ధర్మరా జిట్లానతిచ్చి యనుప నర్జునుడు ధైర్యబాహుబల సమగ్రతచే దానొక్కడయా చెఱవిడిపింప సమర్థుడయ్యును సోదరుడగు భీముని ప్రాపుగాంచగ నింక నాతని యుద్ధవిహారము విషయము వేఱ చెప్పవలయునా?

“ఘనతఁజేసి.” ఇటఁ జేతయను తృతీయావిభక్తిర్ధమనఁ జేసి యనుప్రయుక్త మాయెను.

శా. దుర్వారస్వచమూఘన ధ్వజమరుద్ధూతాభ్రతిగ్నాంశుగం
ధర్వుఁ దర్పితుఁ జిత్రసేనుఖరునిందండించి విడ్పించె హృ
ద్గర్వాసాధునుయోధను నిజభుజౌద్ధత్యప్రభల్లిక్కులం
బర్వంగాసకళిత్రసోదరపరిప్రాప్తవ్యధాసంగమున్. 118

రామాయణ. దుర్వార గంధర్వుఁ ; దుర్వార =
అడ్డగించుట కశక్యమగు, స్వ = తనయొక్క, ఖరునియొక్కయనుట;
చమూ = సేనయందలి, ఘన = గొప్పదగు, ధ్వజమరుత్ = ధ్వజముల
వలన జనించిన గాలిచే, ఘాత = ఎగురఁ గొట్టఁబడిన, అభ్ర = ఆకాశము
నందలి, తిగ్నాంశు = సూర్యునియొక్క, గంధర్వుఁ = గుఱ్ఱములు గల
వానిని, దర్పితుఁ = గర్వితుఁడగువానిని, చిత్రసేనుఁ = చిత్రమైన సేన
గలవానిని, ఖరునిఁ = ఖరుఁడను నసురుని, దండించి = ఓడించి, సంహ
రించియునుట; హృద్గర్వ.....యోధనుత్ ; హృద్గర్వ = హృదయము
నందలిగర్వముచే, అసాధు = దుష్టులయిన, సుయోధ = గొప్పయుద్ధవీరు
లను, సుత్, = విరియఁగొట్టెడి, నిజ = తనయొక్క, రామునియొక్క
యనుట; భుజ = బాహువులయొక్క, జౌద్ధత్యప్రభల్ = గొప్పదనము
యొక్క ప్రఖ్యాతులు, నిజబాహుబల ప్రఖ్యాతియునుట; దిక్కులఁ =
పర్వతగాఁ = దిగంతవ్యాప్తముకాఁగా, సకల = సమస్తమైన, [ఇటులశ
లకభేదమగుట చే సకలయనుచి సకళయనియాయెను.] త్రస = ప్రాణుల
యొక్క, ఉదర = కడుపునందు, పరిప్రాప్త = కలిగిన, వ్యధాసంగముల్ =
దుఃఖసంగములు, విడ్పించెఁ = వీడునట్లొనర్చెను.

తా. దుర్వారమగు నిజసేనలోని ధ్వజవాయువుచే నాకాశము
నందలి సూర్యునిగుఱ్ఱముల నెగురఁగొట్టువాఁడును, గర్వితుఁడగువాఁడును,
జిత్రమగు సేనలుగలవాఁడును నగుఖరుని సంహరించి, గర్వాంధులగుభటుల
విరియఁగొట్టెడి భుజబలము దిగంతవ్యాప్తముకాఁగ ఖరుఁడుచచ్చెనని ప్రాణి
వర్గములకుఁదెలిసెను. తన్నూలమునవారి గర్భములనున్నవృథలు తీర్చెను.

ఇట ముద్దరాజరామన్న ; “సకలత్రసోదర = కలత్రసోదరుల
యందు, పరిపాస్త = పొందిన, వ్యధయొక్క, అసంగము = పొందమని
విడిపించెను, ఖరునిజంపి వానిసోదర కలత్రాదులసంతోషమును బోగొట్టె
ననుట ;” అని యొకయధ్యక్షుగల్పించెఁగాని యయ్యది యంతస్వారస్యమగు
నదికాదు. రామాయణమున “జనస్థానేహకస్థానే” యనిచెప్పియుండ నీక
సోదరాదుల ప్రసక్తికిస్థలమెటఁగలదు. మఱియు “వ్యధ+అసంగము”
అనుట గొడవ్రాణాయామమునలె దలఁచుట్టిచ్చినట్లు స్పష్టముగఁ గోచ
రించెడిది. ఇట్టికిప్రప్రయోగము కవ్యాశయముగాఁ జాలదనుట యీతని
కవిత్వము నారసినవారెల్లం గ్రహింపవచ్చును. లభయభేదము తెచ్చుకొను
టకుఁ బ్రాబుమరి యిట్టియర్థాంతరమాశించు గావించెను. “అసాధు మోధ
నుత్” “పదప్రేరణేయసూత్రపుయొక్క కృపంతము.

“సకలత్రస.” “త్రసలింగంచలాచరే.” అమరము.

భారత. దుర్వార, స్వ = త్రసయొక్క, చిత్రసేనుడనెడి గంధర్వుని
యొక్కయనుట ; చమూ, ఘన, ధ్వజ, మసత్, ఘాత, అభ్ర,
తిగ్నాంశు = సూర్యునిగల వానిని, ఈతనిధ్వజములు సూర్యమండలము
వఱకు వ్యాపించి యటనుండు సూర్యునెగురఁ గొట్టుచున్నవని భావము ;
గంధర్వు = గంధర్వుడగువానిని, దర్పితు = గర్వితుడగువానిని,
చిత్రసేను = చిత్రసేనాఖ్యుని, ఖరుని = కూరుడగువానిని, ఇది
చిత్రసేనునకు విశేషణము ; దండించి = కిడించి, హృద్ధర్వాసాధు =
మనోగర్వముననసాధువగు వానిని, కలత్రసోదర పరిపాస్తవ్యధాసం
గము = భార్యతోడఁ దమ్మునితోడను బొందఁబడిన దుఃఖసంగముగల
వానిని, సుమోధను = దుశ్మోధుని, నిజ = తనయొక్క, అర్జునుని
యొక్కయనుట ; భుజ + ఔద్ధత్యప్రథల్, నిక్కుల్, పర్వంగా, వి
స్పించె = విడిపించెను.

తా. అర్జునుడు స్వనేనాధ్వజములచే, సూర్యునిగురఁ గొట్టుచు నాకసమున నిలువలేనట్లు నేయుచుండుచిత్రనేన గంధర్వనిశిక్షించి సోదర కళత్రసహితముగా సంప్రాప్తవృధుఁడగు దుష్టసుయోధసుని విడిపించెను.

“ఘనస్వజమరుద్ధూతాభ్రతగ్గాంశుఁ” ఇటు నసంబంధమున సంబంధరూపమగు నతిశయోక్త్యలంకారము.

సీ. అతనిమహితబలో శ దగ్రత్వమునవాలి

క్రొవ్విసతనయసంకోచితమగు

మహిమఁబేర్చినవాఁడు శ మను జేశ్వరుఁడూ

రితశాసనప్రాధి శ సింధురాజు

తద్భార్యయొకనాఁడు శ దళసాలనొంటిను

న్నపుడుగోరికుచ్చేష్ట శ నాక్రమించి

ఘనమనోవిభ్రాంతి శ గాకవయోరూప

ధారణంబునమించు శ బాసవుండు

తే. ద్రాస్తవానిమిషావార్య శ తన్తహాశు

గానలజ్వాలవెనుకొనఁ శ గానటవిని

వర్తనకునొండుగతిలేక శ వందురుచును

గావునన్మ్రాచు! నన్నేలు! శ కరుణననుచు.

119

రామాయణ. అతని = ఆరాముని, మహిత = శ్రేష్ఠమైన, బల + ఉదగ్రత్వమునఁ = బలాతిశయమున, ఇనతనయ = సూర్యపుత్రుఁడా, సుగ్రీవుఁడాయనుట; వాలిక్రొవ్వు = వాలియొక్కగర్వము, సంకోచిత మగుఁ = అణగును, మహిమఁ పేర్చినవాఁడు = మహాత్మ్యమున గొప్ప యైనవాఁడు, మనుజేశ్వరుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడనుట; ఉర్జిత శాసన ప్రాధిసింధురాజు = దృఢమగు శాసించుటయొక్క ప్రాగల్భ్యము

నందు సముద్రనివంటివాడు, ఒకనాడు = ఒకదినమున, దశశాలక్ = పర్ణశాలయందు, ఒంటినున్నప్పుడు = ఒంటరిగానున్నప్పుడు, తద్భార్యక్ = అతనిభార్యను, నీతనవట; గోరికుచేష్టక్ = నఖములయొక్కను శేష్టచే, ఆక్రమించి = చీరి, ఘనమనోవిభ్రాంతి = గొప్పదగు చిత్తవిభ్రమముగలవాడు, కాకవయోరూపధారణంబునక్ = కాకియను పక్షిరూపముదాల్చుటచే, మించుదానవుండు = మించుచున్నయసుర, కాకాసురుడనుట; దానవ.....జ్వాలక్; దానవ = అసురులచేతను, అనిమిష = దేవతలచేతను; అవార్య = అడ్డగింపగాని, తత్ = ఆరాముని, మహాశుగానలజ్వాల, వెనుకొనంగాక్ = వెన్నంటగా, అటక్ = అచ్చట, వివర్తనకుక్ = నివర్తింపజేయుటకు, ఒండుగతిలేక = వేలునిక్కులేక, కందురుచును = విచారపడుచును, రామ = రాముడా, నక్ కావును = నన్నురక్షింపును, కరుణక్ నన్నేలును = దయచే నన్ను బాలింపును, అనుమక్; శరణాగతుడయియుని ముందన్వయముగలదు.

తా. సుగ్రీవా! ఆరామునిబలమున వాలి నశింపగలడు. ఆరాముడు, అత్యంత మహిమగలవాడు, రాక్షసేష్ఠుడు, పృథ్వీ ప్రాణియుక్తుడు, అట్టివానిభార్య నీతియొకనాడు పర్ణశాలనొంటినుండఁ గాకాసురుడు, గోరిచేగీరనంత నాగ్రహించిన రాముడమోఘమగునస్త్రీమేయ నదిజ్వలించుచు వెనుకొన దానినాఁపువా రేరునులేనందున రామునే రక్షింపుమనుచు. ఊర్జితశాసనప్రాణినాధారము గావించుకొని సముద్రసామ్యము చెప్పుట సరికాదని కొందఱిప్రాయపడెననుగాని ఊర్జితశాసనప్రాణి యనేశిరత్నములకు రత్నాకరుడని కవి యాశయమగును. ఇది మనుజేశ్వరుడనుదానికి విశేషణము; వాలిక్రావ్య సంకోచితమగుట కిది హేతువగును; రాముడూర్జితశాసనప్రాణి సింధురాజగుటచే వాలిక్రావ్య సంకోచితమగునని భావము; సంఅనుపసర్గ పూర్వకమగు కుంచధాతువువలని కర్మాణిక్త ప్రత్యయము.

“ఇనతనయ. ” “ఇనోభగో ధామనిధిః. ” అమరము.

“కాకవయోరూప. ” “భగబాల్యాదినోర్వయః. ” అమరము.

కాకవయోరూపధారణంబునమించు దానవుండని కవియాడుటలో దానవశబ్దమసురపర్యాయముగ నెత్తికొనె నంతియకాని దనువంశసంభూతుడని యర్థముకాదు. కాకాసురుడని యాతనికీయసుర నామ మాసుర కార్యమాచరించుటచే గలిగినదికాని యాసురజాతిసంభూతుడనుకాడని యెఱుంగనగును. ఏలన? రామాయణమున ; పుత్రశకిల స శక్రస్య వాయసః పతతాంవరః. ” అని వాల్మీకియాడెను. గోవిందరాజీయవ్యాఖ్యాతయు, “ఇంద్రపుత్రత్వేన ప్రసిద్ధోజయంతవీర వాయసరూపేణాగత ఇత్యాహుః. వాయసరూపోన్యః పుత్రఇత్యప్యాహుః. ” అని నొడివెను. ఉభయధాపి మనకీతడనురుడుగాడనట సుస్పష్టమగుచున్నది.

భారత. అతనిమ = తగ్గని, హితబలో దగ్రత్వమునఁ = హితమగు బలముచేఁగల్గిన గొప్పదనమున, వాలి = మీఠి, క్రొవ్విస, తన = సైంధవునియొక్కయనుట ; అసంకోచితమగు, మహిమఁ, పేర్చినవాఁడు = అతిశయించినవాఁడు, మనుజేశవర్షుడు = రాజశ్రేష్ఠుడు, ఊర్జిత = దృఢమైన, శాసన = శిక్షావిధియొక్క, ప్రౌఢిమగలవాఁడు, సింఘరాజు = సైంధవుడు, తదభిర్యఁ = వారిభార్యను, పాండవుల భార్యయగు ద్రౌపది ననుట; ఒకనాఁడు, దశశాలఁ, ఒంటినున్నపుడు, కోరి=ఆబిడం గామించి, కుచేష్టఁ=కుచ్చితచేష్టచే, ఆక్రమించి, ఇంక సైంధవుడు ద్రౌపదితోననెడి మాట; ఘనమనోవిభ్రాంతిగాక = పట్టమగు మనోవిభ్రమముగాని, వయోరూపధారణంబునఁ = వయస్సుయొక్కయు, రూపమయొక్కయు ధరించుటయందు, మించుదానవు=అతిశయించుదానవు, నిమిషవార్యతఁ=నిమిషమేని వారింప శక్తియుకానిదైన, తల్=ఆ, మహాశుక్=గొప్పదుఃఖమనెడి, అనలజ్వాల=అగ్నిజ్వాల, వెనుకొనంగాఁ, అటవిని = అడవియందు, ఒండుగతి లేక=వేఱుదిస్కలేక, వందురుచును, ఉండుదానవా = వసించెదవా, కావు

నన్ = కాఁబట్టి, రామ = ఓయింతి, ద్రాపదీయనుట ; కరుణన్ = దయచే, నన్నేలుము = నన్నుపాలింపుము, అనుచున్. యందుపద్యమతో నన్వయము.

తా. మహాబలాధ్యతచేఁ గ్రొవ్వి నరాజశ్రేష్ఠుడగు సైంధవుఁ డొక నాఁడు ద్రాపది పర్ణకాల నొంటినుండ నామెను మోహించి కుత్సితచేష్టలు చేయ నుగ్రమించుచు, “ జక్కనివరుసునిను రూపమును గలదానవు, నిమిషమేనివారింపఁదగని గొప్ప దుఃఖములు వెనుకొన వేలుగతిలేక యట విని వందురుచు నున్నదానవా? కావుననో ద్రాపదీ ! నన్నేలుము, దయచే నన్ను బాలింపుము ;” అనుచు ;

సీ. అసమాస్త్రశిఖిని దశయావృష్టి నార్చి హృ
త్రాప మెల్లనుదీఱు శ దన్ను మనుచు
నాథులు లేమి నెంతయుఁ బ్రేలుచును సాధ్వ
సమృతిపిక్వతోక్తి శ ముత్తురముగ
శరణాగతుం డము శ సరగునఁ దద్రామ
ఘనఘృణార్ణవమున శ మునుఁగఁ బట్టి
కొనిపోయె నాత్మీయశతనువును మగుడ నా
వింటిబల్లిఁ బరిభ శవించి త్రిప్పఁ

ఆ. గలఁడ భీముఁడైన శ బలభేదిసుతుఁడైన
నితరుఁ డైనవీరుఁ శ డెవ్వఁ డైన
నని కడంక సమృహాబలాన్వితుఁడు రా
జన్యవరుఁడు యాత్ర శ సలుపునపుడు.

120

రామాయణ. అసమాస్త్రశిఖిని = సాటిలేని బాణాన్నిని, దయా
వృష్టిన్ = కృపావర్షముచే, ఆర్చి, హృత్రాపము ఎల్లను తీఱున్ =
మనస్సు నందలితాపమెల్లను దీఱునట్లు, తన్నున్ మనుచు = తన్నురక్షించు,

నాఘలు, లేమిక్, ఎంతయుక్ = మిక్కిలి, ప్రేలుచుక్, అతివిక్కు
 తోక్ = మిక్కిలి వికారమగుమాటలచే, అత్యంత దైన్యమునంగల్గినవిక్కు
 తోక్కులచేయుట; సాధ్వసస్సు = భయము, ముష్కరముయుగ్ = ఉద్రేకింపఁ
 గా, దైన్యాతిశయమునఁ గల్గినవిక్కుతోక్కిచేభయముద్రేకించినట్లు గాన
 రాఁగనని భావము; శరణాగతుండయి = శరణుపొందిన వాడయి,
 సరగునక్ = శీఘ్రముగా, తద్రామ..... అర్ణవమునక్ = తత్ =
 ఆ, రామ = రాముని, ఘన = గొప్పవగు, ఘృణాన్యవమునక్ = కారుణ్య
 సముద్రమున, మునుగక్ పట్టి = మునుగుటవలన, (ఆకాకాసురుఁడు)
 అత్యీయ = తనయొక్క, తనువుక్ = శరీరమును, మగుడక్ కొనిపోయెక్ =
 మరలఁబొందెను, రామునికరుణగల్గింబదుమదెరువుగాంచెనని భావము;
 అమృహాబలాన్వితుఁడు = మిక్కిలి బలముతోఁగూడిన యాతఁడు, రాజన్య
 వరుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడనుట; అనికడంకక్ = యుద్ధప్రయ
 త్నమున, యాత్రసేయునపుడు = యాత్రసలుపునప్పుడు, యుద్ధయాత్ర
 సేయునపుడనుట; భీరుండైన = భయంకరుడైన, ఆబుభేది సుతుండైనక్ =
 ఆయింద్రపుత్రుఁడగు వాలియైనను, ఇతరుడైన, వీరుఁడు = పరాక్రమ
 వంతుఁడు, ఎవ్వఁడైనక్, ఆవింటిబల్గిక్ = ఆరామునిధనుర్బలమును, పరి
 భవించి = అవమానించి, తిరస్కరించియుననుట; త్రిప్పంగలడే = అధనుర్బల
 మును ద్రిప్పఁజూబునా, “తన్నచునుచునా ఘలులేమిక్..... శరణా
 గతుండయి” ఇవ్వీషయమునకు, “సపిత్రాచపరిత్యక్తస్సురైశ్చసమహర్షిభిః |
 త్రీక్ లోకాక్ సంపరిక్రమ్య రాఘవంశరణంగతః” అనువాల్గికి వచనమే
 ప్రమాణము.

“సాధ్వసస్సు.” భీతిర్భీస్సాధ్వసంభయం- “అమరము.

భారతము. అసహస్త) శిఖిని = మన్మథాగ్నిని, దయావృష్టిక్ =
 కృపావర్షమున, ఆర్పి, హృత్తాపమెల్లను, తీఱక్, తన్నుము = పాదతాడన
 మొనర్చుము, అనుచుక్ = సైంధవుఁడిట్లాడుచును, పాదతాడనము శృంగార

రసమునకుఁ బరాకాష్ఠయగును; అనుచున్, నాఁగులు లేమిన్ = భర్తలగు పాండవులు లేమిని, ఎంతయున్, ప్రేమించును, సాధు + అసమ్మతి = సత్పురుషులకు సమ్మతి లేని, వికృతోక్తి = వికారపుమాటలు, ముమ్మరముగన్ = ఉద్రేకింపఁగా, శరణాగతుండయి = గృహగతుండయి, సరగునన్, తద్రామన్ = ఆస్త్రీని, ద్రావదినకుట; ఘృణార్థవమునన్ = జుగుప్సయ నెడి సముద్రమున, మునుఁగన్ = మునుఁగునట్లు, పట్టికొనిపోయెన్ = గ్రహించి కొని వెళ్లెను, ఇదిమొదలు సైంధవుఁడాడెడు పలుకులు; నావించిబల్కిన్, పరిభవించి, = అవమానించి, అణచియనుట; భీముఁడైనన్ = భీమనేనుఁడైనను, బలభేదినుతుఁడైనన్ = ఇంద్రపుత్రుఁడగునర్జునుఁడైనను, ఇతరుఁడైన వీరుఁడు ఎవ్వఁడైనన్ = తక్కినధర్మజనులను సహదేవులలో గెవ్వఁడైనను, ఆత్మీయతనువును = తనస్త్రీని, ద్రావదినకుట; కడంకన్, మగుడన్ - తిప్పఁగలఁడె = మరలఁద్రిప్పు కొనిరాఁగల్గునా, పాండవులలో నేరేని నన్నెదిర్చి ద్రావదని దీసికొనిపోఁగల్గుమరే యనిభావము; అని, అమ్మహాబలాన్నితుఁడు, రాజన్యవరుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, సైంధవుఁడనుట; యాత్ర నలువనపుడు = ప్రయాణమొనర్చు చుండఁగానపుడు; ముందుఘట్టముతో నన్వయము;

“తన్నుమనుచు;” పాదతాడనము శృంగారపరాకాష్ఠయగుటకు; “సాలక్తకేన నవపల్లవకోమలేన పాదేన నూపురవతామదలాలసేన, యస్తాడ్యతే దయతయా ప్రణయాపరాధాత్ సోఽంగీకృతో భగవతా మకరధ్వజేన;” అమరుకము.

“శరణా గతుండయి” “శరణంగృహరక్షిత్రోః” అమరము.

“ఆత్మీయతనువును .” “బహ్వదిభ్యశ్చ” అనుసూత్రమున “ఏభ్యోవాజీప్స్యాత్ బహ్వబహు,” అనైవార్తికకారుఁడువివరించినచొప్పున, తస్మి తనుః. అని జీప్స్యయొక్క వికల్పమున రూపద్వయ మునుగలదని యెఱుంగునది. “సాధ్వసమ్మతి” “యణాదేశసంధి. ఇకోయణచి” పాణిని.

క. అనివారితవ్యథాసం

జననంబగు రామవార్త శ్రీ స్వజనము చెప్పె

విని సంభ్రమ మొదవఁగఁ జ

య్యననాసుగ్రీవ కపి హితాధికచింతన్.

121

రామాయణ. అని, వారితవ్యథాసంజననంబు అగు = నివారింపఁ బడిన దుఃఖముయొక్క పుట్టుపుగల, రామవార్త = రాముని వృత్తాంతము, స్వజనము = తనజనము, వానుమంతుడనుట; చెప్పె = చెప్పఁగా, విని = ఆలకించి, సంభ్రమము ఒదవఁగఁ = ఆశ్చర్యము గలుగఁగా, చయ్యనఁ = శీఘ్రముగా, ఆ సుగ్రీవకపి = సుగ్రీవుడను నా వానరుఁడు, హితాధిక చింతఁ = హితమునం దధికమగు చింతగలవాడై, అరిగియనిముందు పద్యముతో నన్వయము ;

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అనివారిత = అడ్డగింపరాని, వ్యథాసంజననంబగు = దుఃఖమును గలిగించునట్టి, రామవార్త = ద్రౌపదీ వృత్తాంతము, స్వజనము చెప్పె = తమవారు చెప్పఁగా, విని, సంభ్రమము ఒదవఁగఁ = తొట్రుపాటు గలుగఁగా, చయ్యనఁ, ఆ సుగ్రీవమఁ = మంచి కంఠము గల యా ద్రౌపదికి, లక్షణచేఁ గంఠధ్వనియుని యగును ; అపిహిత = మూయఁబడని, ప్రకటమైనయనుట; ఆధికిఁ = దుఃఖముగలదానికి, అచింతఁ = సంతోషముచే ; ఎంచుచునని ముందన్వయము.

తాత్పర్యము సుగమము.

నీ. శుభమగు చందమెంచుచునుంగళావహ

స్వనవత్ర రథగతి శ్రీ సౌవ్యవమునఁ

జిత్తుంబు రంజిల్ల శ్రీ శీఘ్రయానంబున

నరిగి యాన్యపునిఁ బ్రహర్ష మొప్పఁ

గనియప్పు భీమని శ క్రమశక్రసుతదర్ప
యమనవరణనిష్ఠ శ సమధికమగు
తద్బలవిభవంబు శ దాఙ్గాడఁగామించి
వర్తిల్లమానవేశ్వరవరుండు

గీ. ధర్మరాజిత జయమహోత్సాహుండగుచు
నుగ్రజవన్తైక బాణప్రయోగ మహిమ
నచలసంఖ్య తాలంబుల శ సధికసార
తరుల ధరఁగూల్చెఁ జూపఱు శ వెరఁగుపడఁగ.

122

రామాయణ. శుభమగు చందము = శుభమగు విధము, ఎంచు
చుకొ = తలఁచుచు, మంగళావహ...సౌష్ఠవమునకొ; మంగళావహ =
శుభావహమగు, స్వన = శబ్దముగల, పత్రరథ = సత్తులయొక్క, గతి =
గమనముయొక్క, సౌష్ఠవమునకొ = సుస్థుత్వముచే, మంచినడకచే ననుట;
శుభావహమగు పత్తులధ్వనిచేతను, గమనముచేతను నని భావము; చిత్తం
బు=మనసు, రంజిల్లకొ=సంతోషింపఁగా, శీఘ్రయానంబునకొ = శీఘ్రగమన
మున, అరిగి = వచ్చి, ఆనృపునికొ = ఆరాజును, రామునగుట; ప్రహర్షము =
ఒప్పుకొ, కని = చూచి, అప్పు, భీమ.....నిష్ఠకొ; భీమవిక్రమ =
భయంకర శౌర్యుండగు, శక్రసుత = వాలియొక్క, దర్పము = గర్వము
యొక్క, యమ=అణచుటతోడి; నవ = నూత్నమైన, రణనిష్ఠకొ =
యుద్ధమందలి స్థైర్యముచే, సమధికమగు = మిక్కిలి యధికమగు, తద్బల
విభవంబు = అబలాతిశయము, ఇచ్చట విభవశబ్ద మతిశయపర్యాయమగు
నది; తాకొ = సుగ్రీవుండు, చూడకొకామించి = పరీక్షింపఁగోరి, వర్తి
ల్లకొ, మానవేశ్వరవరుండు=రాముండు, ధర్మ.....ఉత్సాహుండగుచుకొ;
ధర్మరాజిత = వింటిచేఁ బ్రకాశించుచుండు, జయ = జయమునందలి
మహోత్సాహుండగుచుకొ = మిక్కిలి యుత్సాహము గలవాండగుచు,

ఉగ్రజవన = తీక్షణవేగముగల; ఏక = ఒక్కటగు, బాణప్రయోగమహి
మత్ = బాణము వేయుటయందలి మహిమచే, అచలసంఖ్య = పర్వత
సంఖ్యగల, సప్తకులాచలముల సంఖ్యగలయనుట; ఏడగునట్టి యని భావము;
తాలంబులక్ = త్రాళ్లను, సప్తసాలములను; అధికసారతరులక్ = మిక్కిలి
బలముగల పృథ్వీములను, చూపఱు = వీక్షించువారు, వెరంగుపడఁగక్ =
ఆశ్చర్యపడఁగా, ధరక్ కూల్చెక్ = నేలఁబడునట్లునర్చెను; రామునకు
నాలింజంపునట్టి బలముగలదీ యని సుగ్రీవుఁడు పరీక్షింపఁదలంప సప్తసాల
ముల నొక్కబాణముచే రాముఁడు గూల్చెనని భావము;

“అచలసంఖ్య తాలంబులు” ఇటనయ్యచలము లేదు నెవ్వియనిన?
“హిమవాన్నిషధో వింధ్యోమాల్యవాన్నాపి యా తికః. గంధమాదన మశ్వచ
హేమకూటా దయోనగాః.” అమరము.

భారత. శుభమగు చంద మొందుచుక్, మంగళావహ = శుభావహ
ములగు, స్వన = ధ్వనిగల, సకలీంతలుగల యనుట; పత్ర = గుఱ్ఱములుగల,
రథ = రథములయొక్క, గతిసౌష్ఠ్యవచునక్ = గమనమునందలి సుష్ఠత్వ
ముచే, చిత్తంబు, రంజిల్లక్, శీఘ్రయానంబునక్ = త్వరితగమనమున,
అరిగి, ఆస్పృశిక్ = ఆరాజును, సైంధవుననుట; ప్రహర్ష మొప్పక్, కని =
చూచి, భాంధ్యపహరణో ద్యుక్తఁడైనను మఱియగుటచే బాంధవ
దర్శన మాలమగు హర్షముగలవాడగుచునని భావము; ఈగుణమే యీ
తని యజాతశత్రుత్వమును వెల్లడించుచున్నది; ఇటఁ గాంధఱు యుద్ధము
తటస్థింపనున్నదికదా యని ధర్మజుఁడు హర్ష మొందెనని యభిప్రాయపడె
దరుగాని యది ధర్మజుని స్వభావమున కనుగుణముగానిదగుటం గవియాశము
గాదని యెఱుఁగవలయును; అప్త, భీమ.....నివృత్తి; భీమవిక్రమ =
భీమనేనుని పరాక్రమము, శక్రసుతదర్ప = అర్జునునిగర్వము, యమ = కవల
యొక్క, నఖల సహదేవులయొక్క యనుట; నవ = నూత్నమైన, రణనివృత్తి =

యుద్ధనిష్ఠ, సమర్థకమగుచున్ = మిక్కిలి యెక్కుడగుచు, తద్బలవిభవంబు = ఆభీమాదుల పరాక్రమము, తాన్ = ధర్మరాజు, చూడఁగన్ మించి వర్తిల్లన్ = చూచుటకు మీతీయుండ, భీమాదుల బాహుబలము సైంధవునిబలమును మించునదిగాఁదోప ననుట; మానవేశ్వరవరుండు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, ధర్మరాజు; ఇతజయమహోత్సాహుండు = హింసఁబడన జయముపలని మహోత్సాహము గలవాఁడు, అగుచున్, ఉగ్రజవన, ఏక = సుఖ్యమగు, బాణప్రయోగమహిమన్ = బాణము ప్రయోగించుటవలని మహిమచే, అచలసంఖ్యతా = చలించని యుద్ధము గలుగుటను, స్థిరయుద్ధతననుట; ఆలంబులన్ = అవలంబించినవారిని, అధికసారతరులన్ = మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన బలముగలవారిని, చూపఱు, వెఱఁగు, పడఁగన్, ధరన్ కూల్చెను = నేలపైఁ గూల్చెను, ధర్మరాజుండు సైంధవుని బలమునెదిరించి పెక్కుర వీరులం జంపెనని భావము; కోటికాస్యాదులు దనసోదరులపైఁ గవియుటచే నలిగి యాతఁడు యుద్ధమొనర్చెఁగాని లేకున్న యుద్ధప్రసక్తి గలిగించుకొను వాఁడుగాఁడని విశదమగుచున్నది.

ధర్మరాజుండు వీరభటుల సంహరించెనుటకు; “అలిగి యుద్ధిష్ఠిరుండును నగ్గలికం బ్రతివీరులడరఁ గార్చుకవిద్యా, విలసనము మిగుల సావీరుల నూర్చుర నధికబలుల రూపడఁగించెన్.” అని మహాభారతమున నరణ్యపర్వమున నెఱ్ఱాప్రగ్గడ వచించెను.

“మంగళావహస్వనవత్త” “వత్తంవాహవ వత్తయోః” అమరము.

“ఏకబాణప్రయోగః” “ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః” అమరము.

సీ. అకలుషాత్ప్రపమ శి దా ప్తినుబ్బుచు వాలి

తమ్ముఁ డాసింధుభూ శి ధవకుమారు

సఖ్యాతిబలము ప శి నందగుల్పడఁ జేసి

యన్నయహీన దశ్శాధికతలు

మనుజాధినాథు సశ్రమ్యక్ష్మయు క్షవిశిఖ
 త్వంబున భంగించి శ తప్పకతన
 పనువునఁ గ్రమ్మఱఁ శ దనకీశబలమెందుఁ
 గడుసనుకూలమై శ నడచుటకును

గీ. రంజిలుచు రామకార్య వశ్రస్తనకుఁ దగిన
 యట్టిమూటల నాహ్లాద శ మాచరించె
 నంత నురువనవాసాంత శ మగుడునప్పు
 డుపరికృత్వంబునకు మహా శ ద్యోగుఁడయ్యె. 123

రామాయణ. అకలుష.....ఆప్తిక; అకలుష = నిర్మలమైన,
 ఆత్మ = తనయొక్క; సుగ్రీవునియొక్క యనుట; ప్రమద = సంతోషము
 యొక్క, ఆప్తిక = పొందుటచే, ఉబ్బుచుక = ఆనందించుచు, వాలి
 తస్మిండు = వాలియొక్క సోదరుడు, సుగ్రీవుఁడనుట; ఆసింధు.....
 పక్ష; ఆ, సింధు భూధవకుమారు = చతుస్సమద్రముదిత భూమండల
 నాయకుఁడగు చశరథుని కుమారునియొక్క, రామునియొక్క యనుట;
 సఖ్య = స్నేహముచలని, అతిబలము పసక = అత్యంతబలముతోడేవన
 యందు, తగుల్పడకచేసి = తగులుకొనునట్లుచేసి, అత్యంతస్నేహముచేసి
 యనుట; అన్న... ..అధికతలు; అన్న = అన్నయగు వాలియొక్క,
 అహీన = తగ్గని, చర్షాధికతలు = గర్వము నాధిక్యమును, మనుజ.....
 విశిఖత్వంబునక; మనుజాధినాథు = రామునియొక్క, సమ్యక్ష్మయుక్త =
 చక్కఁగాఁ బ్రయోగింపఁబడిన, విశిఖత్వంబునక = బాణము గలవాఁడగు
 టచే, బాణము చక్కఁగాఁ బ్రయోగించువాఁడగుటచేననుట; భంగించి=భం
 గముగావించి, రామబాణమున వాలినిజంపించి యనుట; తప్పక=తానొనర్చిన
 సమయము తప్పక, తనపనువునక = తనయాజ్ఞచే, క్రమ్మఱక =
 మరలుటకును, తనకీశబలము = తనవానరబలము; ఎందుక = సర్వత్ర,

కడుక్ అనుకూలమై, నడచుటకును = మిక్కిలి యనుకూలముగా యుద్ధ
యాత్ర సల్పుటకును, రంజిలుచుక్ = సంతసించుచు, రామకార్యవర్త
నకుక్ = రాముని కార్యవర్తనకు, తగినయట్టిమాటలక్ = యుక్తమైనట్టి
మాటలచే, మనము నేనలలోడవెడలి నీత నపహరించిన వానింజంపి యామెం
దెత్తమనెడి మాటలచేనని భావము; ఆహ్లాదము ఆచరించెక్ = సంతోష
మొనర్చెను, అంతక్, ఉరు = గొప్పపగు, వనవాసకాల = జలము
యొక్కవాసముగల కాలముయొక్క, వర్షకాలముయొక్క యనుట; అం
తము = కడ, అగుటక్ = కారణనే, వర్షకాలము పూర్తియై శరత్కా
లమురాగనే యని భావము; ఉపరికృత్యంబునకుక్ = పై నాచరింప
వలసిన కార్యమునకు, మహోద్యోగుడయ్యెక్ = గొప్పప్రయత్నముగల
వాడయ్యెను; వర్షాంతమువఱకు వేచియుండుడనిచెప్పి యక్కాలమంత
మంది శరత్కాలము రాగనే నీతాస్పేషణ ప్రయత్నమునకుఁ బూనుకొనె
నని భావము;

“సింధు;” “స్యంవతేసింధు; స్కందాప్రసవణే” గురుబాలప్రబోధిక.

“కీశ” “మర్కటో వానరః కీశః” అమరము.

భారత. అకలుష.....ఆప్తిక్ = అకలుష = శుద్ధమైన, పతివ్రత
యైన యని భావము; ఆత్మ = తనయొక్క, ప్రమదా=భార్యయొక్క
ద్రావణియొక్క యనుట; ఆప్తిక్ = పొందుటచే, ద్రావణిని
మరలఁ బొందుటచే ననుట; ఉబ్బుచుక్, వాలి = మీతి, తమ్ముడు =
భీముడు, ఆసింధు భూధవకుమారుక్ = ఆసైంధవుని, సఖ్యాతి = కీర్తి
తోఁగూడిన, బలముపసక్ = పరాక్రమాతిశయముచే, తగుల్పడక్చేసి =
తగులుకొనుట్లొనర్చి, లోఁబఱచికొని యనుట; అన్నయహీన దర్పాధి కత
లుక్ = నీతి విహీనమగు గర్వముచే నధికమైన స్వరూపముగల, మనుజాధి
నాథుక్ = రాజును, సైంధవుననుట; సమ్యక్ప్రయుక్త = చిక్కఁగా
నుపయోగింపఁబడిన, విశిఖత్యంబునక్ = శిఖరాసిత్యముచే, భంగించి =

భంగముగావించి, జుట్టుగోసి భంగపాటొదవించి యనుట; తప్పక, తన పసుపునకొక తనయాజ్ఞచే, క్రమ్మజ్జ = తిరిగిరాగ, ధర్మజ్ఞానాజ్ఞచే వానింజంపక బంధించుకొనిరాగ, తననక, ఈశబలము = దేవునిబలము, ఈశ్వరానుగ్రహమనుట; ఎందుకొక, కడుకొక, అనుకూలమై నడచుటకును = తనకు దైవానుగ్రహము మిక్కిలి యనుకూలించుటకును, రంజిముకొక = సంతసించుచు, రామకొక = ద్రాపదికి, ఆర్యవర్తనకొక = శుద్ధవర్తనగల దానికి, ఇది రామకు ననుటకు విశేషణము; తగినయట్టిమాటలకొక = తగిన మాటలచే, ఆహ్లాదము, ఆచరించెకొక, అంతకొక = ఆవల, ఉరువనవాసకాల = క్రూరమగు వనవాసకాలముయొక్క, అంతయు అగుడుకొక = పండ్రెండొరు వత్సరములు పూర్తికాగన, ఉపరిత్యంబునకొక = పై జరుపదగిన యజ్ఞాతవాసచ్చక్కు, మహోవ్యగ్రుడయ్యెకొక = మిక్కిలి ప్రయత్నించెను. వనవాసము పూర్తియగుటచే నజ్ఞాతవాస వత్సరము గడపదగిన విషయమునుగూర్చి ప్రయత్నించెనని భావము.

“దర్పాధికతలకొక” “అథస్వరూపయోరస్త్రీశలం” అమరము.

వ. అప్పడు.

124

క. చూపట్టి నిర్ణిరోధది

శాపతితాభినుతిభాను ౧ సంతతిచోద్యం

బై పరగ హరిణభావము

కై పువడిసి మిగులవిత ౨ గతి నెలయించెన్.

125

అవతారిక. ఇది మొదలు విప్రకార్య యను పద్యమునకు మూడు పద్యముల శరత్కాల వర్ణనము గావింపబడుచున్నది.

రామాయణ. చూపట్టి = కనుపించి, శరత్కాల మరుదెంచి యు; నిర్ణిరోధ.....సంతతి; నిర్ణిరోధ = అడ్డుములేక, అవిచ్ఛిన్నముగాననుట; దిశా = దిక్కులయందు, పతిత = పడిన, వ్యాపించినయనుట; అభినుత =

పొగడఁబడిన, భానుసంతతి = కిరణముల సమూహము, చోద్యంబై = ఆశ్చర్యమై, పరఁగఁ = విస్తరింపఁగా, నెల = చంద్రుఁడు, హరిణభావము కైపు = తెల్లవన్నెయొక్క విలాసము, పడసి = పొంది, మిగులఁ = మిక్కిలి, వింతగతిఁ = ఆశ్చర్యమగువిధమున, ఇంచెఁ = ఇంపొందెను; క్లేషాధనంఘటనము గావింపవలసి వచ్చుటచేతనే దితాపతితమని మరల చోద్యంబై పరఁగననియు, అట్లే మరల వింతగతినని చెప్పవలసివచ్చెను. అయినను నిది వోషయుగాఁ బ్రకటింపఁదగదు, దితావ్యాప్తమగు భానుసంతతి చోద్యముగాఁ బరఁగెననియు నాకారణముననే చంద్రునకు వింతగతి గలిగెననియు సమన్వయించుకొనవలయుననియే కవి యాశయును;

తా. శరత్కాలమురాఁగనే యవిచ్ఛిన్నముగా దిశల వ్యాపించిన చంద్రకిరణములు చోద్యమొనఁగుచుండెను. కావునఁ జంద్రుఁడు వింతగతిఁ బొందెను.

“భానుసంతతి” “భానురశ్మి దివాకరా” అమరము.

“హరిణభావము;” “హరిణః పాండురః పాండుః;” అమరము.

అవతారిక-ఈపద్యము మొదలు అజ్ఞాతవాసమహిమ యను పద్యము వఱకు నాల్గపద్యములు ధర్మదేవత హరిణరూపమున బ్రాహ్మణునరణి గొనుట మొదలు పాండవులకు వరమొనఁగు వఱకుఁగల కథాభాగము వర్ణింపఁబడుచున్నది.

భారత. నిర్ణిరోధ.....సంతతి; నిర్ణిరోధ = అడ్డుములేని, దితాపతితా = దిక్పతిత్వముచే, అభినుత, భానుసంతతి = యముఁడు, చోద్యంబై, పరఁగఁ, హరిణభావము కైపు = జింకరూపుయొక్క విలాసమును, పడసి, మిగులఁ, మిక్కిలి, వింతగతిఁ, ఎలయించెఁ = వంచింపెను; బ్రాహ్మణుని మోసపుచ్చెననుట;

తా. దిక్పాలకత్వముచే బాగ్ధర్మగాంచిన యముఁడు జింకరూపు చాల్చి యొకబ్రాహ్మణుని వంచింపెను.

సీ. భాసురశృంగలీ శ లాసముత్క్లిప్తము

హారణితాఘన్న శ సారసద్వి

జప్రార్థిత వ్యవ శ స్థాపనంబై కడు

నాహరిణము దిరం శ బగుపాలుపున

విలసిల్లుచున్న యా శ వేశయందును రాజు

దమ్ములునతులితో శ త్కర్న శాలి

గౌణాసన శరప్ర శ పంచంబు విస్ఫూర్తిఁ

బరఁగంగఁ దవిలివెం శ బడి నలసిరి

గీ. మివులవ ర్తిలైదచ్చర శ దవసరభస

లీల సత్కల్పస్థసార ర శ త్నాలఘుమహి

మకుఁ దృణకణాయమానమై శ మానసంబు

గడుఁజలింపంగ నివ్వెఱవడియె నృపుఁడు.

126

రామాయణ. భాసుర.....వ్యవస్థాపనంబై; భాసుర = ప్రకా

శించుచున్న, శృంగ = ప్రాధాన్యముగల, లీలా = విలాసమున, మిక్కిలి

శ్రేష్ఠములైన, మహారణిత = గొప్పధ్వనిగల, అఘన్న = దుఃఖింపని,

సంతోషపడుచున్నయనుట; సారసద్విజ = బెగ్గురుపక్షులయొక్క, ప్రార్థిత

త = కోరఁబడిన, వ్యవస్థాపనంబై = స్థిరముగా నిలుపుటకలదై, ప్రాధా

న్యముచే ధ్వనించుచున్న బెగ్గురుపక్షు లింకను నీకరత్నాలమిట్లే యుండ

వలయునని కోరుచున్నవని భావము; హరిణముదిరంబగు పాలుపున =

తెల్లవన్నెగల మేఘములు గలుగువిధమున, కడు = మిక్కిలి; విలసిల్లు

చున్న = ప్రకాశించుచున్న, ఆవేశయందును = ఆకరత్నాలమునందు,

శరత్నాలమేఘము లుదకగర్భములు గాఁకుండుటచేఁ దెల్లవడెనని భావము;

రాజు = చంద్రుఁడు, తమ్ములు = తామరలు, అతులితోత్కర్న = సాటి

లేని యుత్కర్షముగల, శాలి = రాజనముయొక్కయు, బాణా = గోరంట
యొక్కయు, ఆసన = వేగిప్రాచులయొక్కయు, శర = శుల్లుయొక్క
యు, ప్రసంచంబు = మహిమయొక్క, విస్ఫూర్తి = వికాసముచే, పరంగం
గ్ = విస్తరింపగా, తవిలి = లగ్నమై, వెంబడి = తోడనే, అలసిరి = ఆ
లక్ష్మి, ఆకాంతియనుట; మివులన్ వర్జిత = అధికముగా నుండెను,
కడుంగడు రమణీయముగా నుండెనని భావము; తచ్చరదశర = ఆశర
త్కాలమునందలి, భసలీ = భృంగాంగన యనెడి, లసత్ = ప్రకాశించు
చున్న, కృష్ణ = నీలవర్ణముగల, సారరత్న = శ్రేష్ఠమగు రత్నము
యొక్క, అలఘుమహిమకు = గొప్పమహిమకు, తృణకణాయమానమై =
తృణమువలె నగుచున్నదై, మానసంబు = మనస్సు, కడున్ చలింపగన్ =
మిక్కిలి చంచలమగుచుండ, నీలము తృణగ్రాహకమగుటచే నాడు తు
మ్మెదలనెడి రత్నములు మానసమనెడి తృణమును గ్రహించుటచే నది చంచల
మయ్యెనని భావము; నృపుడు = రాముడు, నివ్వేతిపడియెన్ = భయ
పడెను, విరహియగుటచే భయపడెననుట; అలంకారము రూపకము.

“కృష్ణసారరత్న అఘుమహిమకుఁ దృణకణాయమానః” ఇటనీల
మహిమనుగుఱించి; “సారంబగు నీలము గో, క్షీరములందిడంగ నదియుఁ
గృష్ణముపైనన్, క్షీరగ్రాహి యనంబడు, సారతోత్తమముదాల్చ నమ
రుల కమరున్. కనవున సారగునంగసమున, నెనంగగు నీలంబుమీద నిడి
యూదంగన్, వెన నెగసిపోక నిలచిన, వసుధఁ దృణగ్రాహి యనంగ
వచ్చునుదానిన్.” రత్నపరీక్ష.

“భాసురశృంగ.” “శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వీత్య.” అమరము.

“సారసద్విజ” “సరసి భవస్పృహసః” గురుబాలప్రబోధిక.

“ముదిర” “ఘనజీమాతముదిరజల ముగ్ధామయోనయః” అమరము.

“శాలి” “శ్యాలంతే శ్లాఘ్యంతే జనైరితిశాలయః-” శాలశ్లాఘా
యాం-” గురుబాల ప్రబోధిక.

“బాణా” “నీరీర్లుంటి ద్వయోర్బాణా” అమరము.

“ఆసన” “సర్జకాసనబంధూక పుష్పపీయక జీవికాః” అమరము.

“శర” “శృణాతికోగం శరః శృహింసాయాం” గురుబాల ప్రబోధిక.

“భసనీ” “బంధరశ్చ మిళిందశ్చ హింవోశ భసనాసమా” హలా యుధ నిఘంటువు.

భారత. భాసుర.....వ్యవస్థాపనంబై; భాసుర, శృంగ = కొమ్ముయొక్క, లీలా = చేస్తచే, సముత్ = సంతోషముతోఁ గూడు నట్లు, కృష్ణ = అపహరింపఁబడిన, మహాఅరణితా = గొప్ప యరణిని గలవాఁడగు టచే, జింక తనకొమ్మన రాచుకొనుటచే సంతసముగలదై బ్రాహ్మణునరణిని హరించెనని భావము; లేక జింక తనకొమ్మచేఁ జెట్లును రాచుకొనుచుండ నావిలాసమును జూచుచు బ్రాహ్మణుఁడు సంతోషించుచుండఁ దటాలున నయ్యరణి నాజింక హరించెననియు భావమగును; భిన్న = దుఃఖించిన, తనయరణి హరింపఁబడుటచే యజ్ఞాదికర్మలు నిలిచిపోవుచున్నదికదా యని బ్రాహ్మణుఁడు దుఃఖించెననుట; సార = శ్రేష్ఠుఁడైన, సత్ + ద్విజ = సద్రాష్టశ్శానిచే, ప్రార్థిత = వేడుకొనఁబడినదై, వ్యవస్థాపనంబై = నిలుచుటగలదై, బ్రాహ్మణ ప్రార్థనచే నాజింక యట్లే నిలచెననిభావము; ఆహరిణము = ఆజింక, తిరమగు పాలుపున = స్థిరమగు పాలుపున, కడుక్ విలసిల్లుచున్న యావేశయందు = మిక్కిలి ప్రకాశించుచుండు నాసమయమున, రాజు = ధర్మజుఁడు, తమ్ములు = సోదరులు, భీమాదు లనుట; అతులిత = సాటిలేని, ఉత్కర్షకాలి = ఉత్కర్షముచే నొప్పు చున్న, బాణాసన = విండ్లయొక్కయు, శర = బాణములయొక్కయు, ప్రపంచంబు = వ్యాపారము, విస్ఫుర్తి పరఁగంగఁ = కాంతిచే నొప్పారుచుండ, వెంబడి, తవిలి = ఆజింకవెంటఁదవిలి, అలసిరి = శ్రాంతులైరి, తత్ = ఆపాండవుల, శరదవ = కార్పిచ్చుపంటి యాబాణ

ములయొక్క [ఉపమానోత్తరపద కర్మధారయము.] సరభసలీల = శీఘ్రత
 తోడికార్యము, అతివేగమున బాణముల విడుచునట్టి కార్యమనుట; సత్ =
 రైసైన, కృష్ణసారరత్న = మృగశ్రేష్ఠముయొక్క, అలఘు = గొప్పవగు,
 మహిమకుఁ = మాహావ్యాయునకు, తృణకణాయమానమై = తృణప్రాయ
 మై, మివులకుఁ వర్తిలై = మిగుల నొప్పుచుండెను, పాండవుల యాబాణ
 మోక్షణాదులు మృగమహిమచే వ్యర్థములాయెనని భావము; సృపుడు =
 ధర్మజుడు, మానసంబుకడుఁ చలింపంగఁ = మనస్సు చాల చలింపగా,
 నివ్వెఱిపడియెఁ = మిక్కిలి భయపడెను, తమబాణములట్లు వ్యర్థములగు
 టచేఁ జిత్తచాంచల్యమంది భయపడెనని భావము.

సీ. విప్రకార్యముగాని నేతఁజేసి కరము దు
 స్సహమైన కాండవర్షశ్రమమున
 నదతుదికలఁకనీ శరానితమ్ములు ఘన
 కాలమహిమచేత నోలిఁ బోలియ
 మగుడంగ మనిపె వారీరిగురుప్రసాదంబు
 దనయ్యక్తిసామర్థ్య శ్రమనతిచేతఁ
 జాలంగఁబడసి తీర్మమయంబునందిత
 కామాళియాగుణ శ్రమనతనుండు

గీ. విరిహితాపకారంబు తీర్చివనుతను
 వికసనము నెవ్వరిమనమునకు నొనర్ప
 దారయఁగ నది యట్లుండె నపుడు సృపుని
 యుపరికృత్యంబునకుఁ దగఁ నీ దపననుతుండు.

127

రామాయణ. విప్రకార్యముగాని = మాన్వ సాధ్యముగాని, నేతఁ
 జేసి = దుఃఖముచేఁకరము = మిక్కిలి, దుస్సహమైన = ఓర్చుటకు శక్యము

కాని, కాండవర్ష శ్రమమునకొ = జలవర్షమువలని శ్రమముచే, అదటు+
 ఏది = బిరుదుచేడి, కలకకొ = కలతతో, నీరాని = నీరుపోంది, తమ్ములు =
 తామరలు, ఘనకాలమహిమచేతకొ = వర్షాకాలమహిమచే, ఓలికొ = వరుసగా,
 పాలియకొ = అణగిపోవగా, వర్షాధిక్యమున నీరునిండుటచే నానీటిలో
 దామరలు మునిగిపోయెనని భావము; వారి = నీటియొక్క, గురు = లెస్స
 యగు, ప్రసాదంబు = తేజుట, తన = శరద్రుతువుయొక్క, యుక్తి సామర్థ్య =
 యుక్తి సామర్థ్యముయొక్క, ఘనతచేతకొ = గొప్పదనముచే, చాలంగకొ
 పడసి = విశేషముగా బొంది, నందితకామాలి = సంతసింపజేసిన మన్మ
 ఘని తుమ్మెదలనుగల, తత్సమయంబు = ఆసమయము, శరత్కాలమనుట;
 (ఆతామరలను) మగుడంగకొ = మరల, మనిపెకొ = రక్షించెను, నీటిలో
 మునిగిన తామరలను మరల నీటుతువు రక్షించెననిభావము; ఇట్టి పద్మపోష
 ణము మూలముననే మన్మఘండు తుమ్మెదలను మనిపెననుట; (ఆసమ
 యము) గుణఘనతనుండు = గొప్పగుణముతో జేరియుండును, విరహితాప
 కారంబు = విరహాలకు దాపముచేసెడి, తద్విభవము = ఆకరదృతు వైభ
 వము, అతను వికసనముకొ = మన్మథ వికసనమును, ఎవ్వరిమనంబునకుకొ =
 ఎవరిమానసమునకు, ఒనర్పడు = చేయడు, ఎల్లరకు నీటుతువు మన్మథోద్రే
 కమొసగుననిభావము; అరయంగకొ = విచారంపగా, అది, అట్లుండెకొ,
 అపుడు, నృపుని = రామునియొక్క, ఉపరికృత్యంబునకుకొ = మీదటి
 పనికి, రావణునిపై దండయాత్రకనుట; తగకొ, తపనసుతుండు = సుగ్రీ
 వుండు; అనిపెనని మందరిపద్యమునందలి క్రియతో నన్వయము;

భారత. విప్రకార్యముకాని వెతజేసి = బ్రాహ్మణకార్యముకాని
 దుఃఖముచే, కరము, దుస్సహమైన, కాండవర్షశ్రమమునకొ = బాణ
 వర్షమువలని శ్రమచే, అదటేది = బిరుదుచేడి, తామువూనిన బ్రాహ్మణు
 నరణితెచ్చుట యను కార్యమట్లు విఫలమగుటచేత వెతజెందినవారు గాన

శక్తిహీనులై బాణవర్షము గుఱిపించిన యలయికచేఁ బడలినవారై యని భావము; కలఁకణ్ = కలఁతచే, నీరాని = నీరుద్రావి, ధర్మదేవత దన ప్రశ్నకు సమాధానమొసఁగక నీరానరాదనినను గలఁత పెందినవారగుటచే నది పాటింపక నీరుద్రావిరని భావము; తమ్ములు = సోదరులగు భీమాదులు, ఘనకాలమహిమచేతఁ = గొప్పవాఁడగు యముని మాహాత్మ్యమున, ఓలిఁ = వరుసగా, పొలియఁ = నొచ్చిపోవఁగా, మూర్ఖిల్లఁగాననుట; తత్సమయంబునఁ = ఆతరుణమున, దితకామఱి = భండింపఁబడిన కోర్కెల సమాహము గలవాఁడు, యోగితుల్యుడనుట; ఆగుణఘనతనండు = గుణములచేఁ ఘనమూర్తి యగువాఁడు, ధర్మరాజనుట, తనయుక్తిసామర్థ్య ఘనతచేతఁ = నిజవాక్యాత్మర్యమున, యథుఁడడిగిన ప్రశ్నయులకు సమాధానము చెప్పియనుట; గురుప్రసాదంబు = తండ్రియగుయముని యనుగ్రహము, చాలంగఁ, పడని = పొంది, వారిఁ = ఆ తమ్ములను, భీమాదుల ననుట; మగుడంగఁ మనిపెఁ = మరల గష్టించెను, ధర్మదేవతానుగ్రహమున మరల భీమాదులు బ్రదుకఁగల్గిరని భావము; విరహిత+అపకారంబు = అపకారహీనమైన, తద్విభవము = ఆధర్మజుని వైభవము, అజాత శత్రుఁడగుటచే నీతఁడెవ్వరికిని గీడుసేయఁడుగాన నీతనివైభవము విరహితాపకారమయ్యెనని భావము; ఎవ్వరిమనంబునకుఁ, అతను = తగ్గని, వికసనముఁ = విలాసమును, ఒనర్పడు, ఎల్లర మానసంబులకు నానందమొసఁగునని భావము; ఆరయఁగఁ, అది, అట్లుండెఁ, అపుడు, నృపుని = ధర్మజునియొక్క, ఉపరికృత్యంబునకుఁ = అజ్ఞాతవాసాది కార్యములకు, తగఁ, తపనసుతుఁడు = యముడు; అనిపెనని ముందరిపద్యమునందలి క్రియతో నన్వయము.

క. అజ్ఞాతవాస మహి తన

యాజ్ఞాపన రామభాష గార్పిత కార్య

ప్రజ్ఞులనుజేసి యనిపెని

జాజ్ఞాకర్తై కళరణు శ్చ లగువారిఁదగన్.

128

రామాయణ. అజ్ఞాత.....ప్రజ్ఞులను; అజ్ఞాతవాస = ఎఱుఁగబడని యునికిగల, మహితనయా = నీతకు, జ్ఞాపన = గుఱుతులుతెలిపెడి, రామభావణ = రాముని మాటలచే, అర్పిత = పెట్టఁబడిన, కార్య = పనియందు, ప్రజ్ఞులనుజేసి = తెలివిగలవారినిగా నొనర్చి; నీత నెఱుఁగుటకుఁ దగిన గుఱుతులందెల్పి, రాముఁడు నీతాన్వేషణ రూపమగు కార్యమేర్పఱచి యందుఁ బ్రజ్ఞావంతులుగా నొనర్చియనుట; నిజాజ్ఞాకరణ = తన యానతిజేయుటయే, ఏక = ముగ్ధులగు, కళరణులగువారికై = ఆధారముగాఁ గలవారిని, తన యధీనులగు వానరులను, తగ్గ, అనిపెన్ = పంపెను.

తా. నీతయునికి దెలియఁవలసిన నామెనువెనుకఁ బంపువారామెంగుఱి శించుటకై కొన్నిచిహ్నముల రాముఁడుదెల్పి సుగ్రీవుఁడంత వారినిపెను.

భారత. అజ్ఞాతవాస.....ప్రజ్ఞులను; అజ్ఞాతవాస = అజ్ఞాతవాసమందలి, మహిత=గొప్పదగు, నయ=నీతియొక్క, అజ్ఞాపన=ఉపదేశించుటచేత, రామ = మనోజ్ఞుడైన, భావణ = పలుకులచే, అర్పిత, కార్య, ప్రజ్ఞులనుచేసి = బుద్ధిమంతులుగా నొనర్చి, అజ్ఞాతవాస మొనర్పవలసగు నీతిజెప్పి తగిన వరమిచ్చియనుట; నిజాజ్ఞాకరణ = తనయానతి జేయుటయే, ఏక = ప్రధానమగు, కళరణులగు, వారికై = ఆపాంశవులను, తగ్గ, అనిపెన్ = పంపెను;

తా అజ్ఞాతవాస మొనర్పందగు నీతుల నుపదేశించి నిజాజ్ఞాకళరణులగు పాండవుల ననిపెను.

ఆ. అప్పుడు వారు మహిజనావిదత్తస్థితి

జేయుటకుఁ దదు క్రి. శ్చ జే. కొని కడు

నుల్లముల నుదంచితోత్సాహు లగుచును

వివిధదిక్పరముల నే వెదకి చూచి.

129

రామాయణ. అపుడు = జనకజను వెదికిరండని సుగ్రీవునాజ్ఞ యయినపుడు, వారు = ఆవాసరులు, మహిజన్ = నీతను, [ఇది సాన్య సమాసము] అవిదిత్సిత్తిన్ = చక్కగాఁ దెలియఁబడిన యునికెఁగలదానింగా, చేయుటకున్, తదుక్తిన్ = ఆరామునిమాటను, చేకొని = గ్రహించి, ఉల్లములన్ = మనస్సులందు, కడున్ = మిక్కిలి, ఉదంచిత = అతి శయితమయిన, ఉత్సాహులు అగుచును = ఉత్సాహము గలవారగుచు, వివిధదిక్ = నానాదిక్కులంకల, పురములన్ = పట్టణములను, వెదకి, చూచి; ముందుపద్యముతో నన్వయము;

తా. నీత యునికెఁగట్టు దెలియుటకై రామసంభాషణములను గ్రహించి మిక్కిలి యుత్సాహముతోఁ బెక్కుదిక్కులు చూచి;

భారత. అపుడు = ధర్మదేవతయాజ్ఞ యయినప్పుడు, వారు = పాండవులు, మహిజన = భూమియందలిజనులచే, అవిదిత = తెలియఁబడని, సిత్తిన్ = పాసమును, అజ్ఞాతవాసముననుట; చేయుటకున్, తదుక్తి = ఆధర్మదేవతమాట, కడున్, చేకొని, ఉదంచితోత్సాహు లగుచును, వివిధ దిక్పరములన్ = నానాదిక్కులనుండు పురములను, ఉల్లములన్ = మనస్సులచేతనే, వెదకిచూచి; పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. అజ్ఞాతవాసమొనర్ప ధర్మదేవతా వాక్యములంగ్రహించి తమ వాసమున కనుకూలములగు ప్రదేశముల మనస్సులచేతనే వెదకి;

క. అతినత్వస్థవిరాటవి

తతసగరచితప్రచార నే తనుమదికెక్కన్

ధృతి సరసి రామభార్యను

సతిః గానక కాంతిభంగశ్రవణతనుగీలన్.

130

రామాయణ. అతిసత్వ.....ప్రచారతను; అతిసత్వ = మిక్కుటమగు జంతువులుగల, స్థవిరాటవి = జీర్ణములైన యరణ్యముల చేత, తత = వ్యాప్తమైన, నగ = పర్వతములయందు, రచిత = చేయబడిన, ప్రచారతను = సంచారము గల్గుటచే, మదికెక్కఁ = ఇష్టమగునట్లు, ధృతిఁ = ధైర్యముతో, సతిఁ = పతివ్రతయగు, రామభార్యను = నీతను, అరసి = వెదకి, కానక = చూడక, కాంతిభంగచణ = కాంతిహానిచేఁ దెలియఁబడని, తను = శరీరముయొక్క, లీలఁ = విలాసముచే, నీతగాన్నిప మివివర్ణులైన భావము; చనిరని ముందన్వయము;

తా. ఆవానరులు పలుసత్వములం గల్గిన జీర్ణాటపులతో వ్యాప్తమైన పర్వతప్రదేశములం దిరిగి వెదకి వెదకి నీతంగానక వివర్ణులైరి.

“కాంతిభంగచణ” “తేనవిత్తశ్చుష్పాప్పణపా-” అనుపాణిని సూత్రముచొప్పున, ‘విద్య యావిత్తో విద్యామశ్చుష్పి, విద్యాచణః, అనులాగున, భంగచణ’ యనురూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

భారత. అతిసత్వస్థ.....ప్రచారతను; అతిసత్వస్థ = మిక్కిలి సత్వగుణవర్తియగు, విరాట = విరాటరాజుచే, వితత = విస్తరింపఁబడిన, పోషింపఁబడినదనుట; నగర = మత్స్యపురమునందు, చిత = సంపాదితమైన, ప్రచారతను = సంచారముగలవారగుటను, తత్పుర నివాసముననుట; మదికెక్కఁ, ధృతిఁ, అరసి=విచారించి, మత్స్యనగరమునకుఁబోవ నిశ్చయించియనుట; సతిఁ = పతివ్రతను, రామఁ = స్త్రీని, కానక కాంతి = స్వర్ణసంబంధమగు కాంతియొక్క, భంగచణ = జయించుటచేఁ బ్రసిద్ధమైన, తనులీలఁ = శరీరవిలాసము గలదానిని, భార్యఁ = ద్రావదిని, కనుఁ గొనియనిమీఁద నన్వయము;

తా. తమవాసమునకు విరాటరాజుచేఁ బాలింపఁబడు మత్స్యనగరమే శ్రేష్ఠమగునదని భావించి ద్రావదిని,

క. పనితామణి నురుశుభగుణఁ

గనుఁగొని దాస్యోచితవిధి శ్ గరిమము మిగులం

జన లేమ యకట యిక్కఁ దద

పనిపాల పురస్థితింబ్రవర్తిల్లు టెటో.

131

రామాయణ. పనితామణి = స్త్రీ శ్రేష్ఠురాలగు నీతను, ఉరు
శుభగుణఁ = గొప్ప శుభగుణముగలదానిని. [ఇది నీతను విశేషణము.] కనుఁ
గొని = చూచి, దాస్యోచిత = దాస్యమునకుఁ పగిన, విధి = కార్యమువలని,
గరిమము = గొప్పదనము, మిగుల = అతిశయించులాగున, చనలేమ =
పోలేముగదా, నేవకధర్మము యజమానునాఞ్చ పూర్తి సేయుటకాబట్టి
రామ సుగ్రీవుల యానతిచొప్పున నేవకధర్మమునిర్వర్తించి దానంగల్గిన
గౌరవము నందలేకుంటిమి గదాయని భావము ; అకట = అయ్యో ! ఇక్కఁ,
తత్, అవనిపాలపురస్థితిఁ = ఆ రామసుగ్రీవుల యెదుటనుండుటచేత,
ప్రవర్తిల్లుట టెటో = ఏలాగుఁ బ్రవర్తించుటో ;

తా. రామసుగ్రీవులయానతిచొప్పున నీతంగాంచి మన నేవకధర్మ
ములు నిర్వర్తింప లేకుంటిమికదా ? ఇంక వారియెదుట కెట్లు పోవఁగలము ?

భారత. పనితామణి, స్త్రీ శ్రేష్ఠురాలగు ద్రాపదిని, ఉరుశుభగు
ణఁ, [ఇది ద్రాపదికి విశేషణము ;] కనుఁగొని, దాస్యోచితవిధి = దాస్య
మునకుఁ దగినవ్యాపారముచే, గరిమము = గౌరవము, మిగులన్ చనన్,
మిక్కుటముగా నశింపఁగా, అకట, ఇక్కన్, తదవనిపాల పురస్థితిఁ =
ఆ విరాటరాజు నగరముననునికిని, లేమ = స్త్రీ, ద్రాపది ; ప్రవర్తిల్లుటెటో ;

తా. ద్రాపదింగాంచి, దాస్యమున గౌరవమునశింప నీ ద్రాపది యా
విరాట నగరమున నెట్లుండఁగలదో ;

“లేమ.” “చాన తెలివవెలందుక చామలేమ, చెవవ యెలనాఁగ
చిలుకలొలికికలికి, తలిరుబోడి యిరుబోడి నెలతపాల్చి, గరితయతివ
నాస్త్రీ సమాఖ్యలు మహేశ ;” ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

తే. ఏమి పనివార మనుచుఁ దీర్చుకొనిపాలు
కడకు మన మేఁగువారమే శ్రీ కంఠి నతని
యుల్లమున కెడయక ప్రవశిల్లనేర్తు
మనువిచారంబుచే నాకుశలాత్ము లగుచు

132

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. ఏమి పని
వారమనుచుఁ = [రామాయణ; ఏమిపని చేసితిమనుచు. భారత; ఏయేపనులు
చేయఁగలవారమనుచు] తద్భూమిపాలు కడకుఁ = [రామాయణ; ఆసుగ్రీవుని
సమీపమునకు, భారత; ఆ విరాటరాజు నొద్దకు,] మనము, ఏఁగువారము,
ఏకరణిఁ = ఏవిధమున, అతని యుల్లమునకుఁ = [రామాయణ; ఆ సుగ్రీవుని
మానసమునకు, భారత; ఆ విరాటనిమానసమునకు;] ఎడయక = తొలఁగక,
ప్రవశిల్ల నేర్తుము = నడచుకొనఁగలము, అను విచారంబుచేఁ = అనెడి
యాలోచనచే, అకుశలాత్ములు అగుచుఁ = వ్యాకులచిత్తులగుచు;

తాత్పర్యము సుగమము;

వ. పదంపడి తమతోఁచిన యుత్తరంబులచే నొండ్లారులచింత
డిందుపఱుచుచు దద్దిశాభిముఖులై చని రప్పుడు. 133

క. మరుదాత్మజముఖ్యులు ధ

ర్మరాజుదెస నరయువారు శ్రీ మగుడక యంతః

కరణములఁ బర్వచింతా

భరములతోఁ బలిపి రగ్రపథగమనంబున్.

134

రామాయణ. మరుదాత్మజముఖ్యులు = హనుమంతుని ముఖ్యముగాఁ
గల వానరులు, ధర్మరాజు దెసఁ అరయువారు = దక్షిణదిక్కును వెదకు
వారు, మగుడక = తిరుగక, అంతఃకరణములఁ = మనస్సులందు, పర్వ =
వ్యాపించు, చింతాభరములతోఁ = చింతాభారములతో, అత్యంతచింతతో
ననుట; అగ్రపథ గమనంబున్ చలిపిరి = ముందుమార్గమునుబట్టి వెళ్లిరి.

తా. హనుమదాదులగు దక్షిణమున కరిగినవారు నీతంగానక
చింతిలుచును నింకను ముందుకుఁ జనిరి.

భారత. మరుదాత్మజముఖ్యులు = భీమాదులు, ధర్మరాజు దెనఁ
ఆరయువారు = ధర్మజుని విషయమున విచారించువారు, ఈ ధర్మజుఁ
డెట్లన్యునిం గొల్పఁగలవాడని చింతించువారైయని భావము; మగుడక =
ఉడుగక, అంతఃకరణములక, పర్వ చింతాభరములతో, అగ్రపథగమ
నంబుకొని పిరి = ముందుమార్గమును బట్టి నడచి;

తా. భీమాదులు ధర్మజుఁ డెట్లన్యునిం గొలుచువాడో యని
చింతించి మిక్కిలి భిన్నులగుచు ముందు నడచుచుండిరి.

క. ఈ తెఱఁగునఁ జనునంతటఁ

జేతోపీథిన్ని జార్ఘసిద్ధ్యనుగుణనం

పాతిఖగోక్తులముద ము

ద్యూతంబుగ వింతలగు వపురభిఖ్యులతోన్. 185

రామాయణ. ఈ తెఱఁగునక చనునంతటక = ఇట్లుపోవుచుండు
నంత, చేతోపీథి = మనస్సున, నిజార్ఘసిద్ధ్యనుగుణ = తమకార్యము
సిద్ధించుటకుఁ దగిన, సంపాతిఖగోక్తులక = సంపాతియను పక్షియొక్కమాట
లచే, నీతయుండుప్రదేశము తెలుపుమాటలచేననుట; ముదము = సంశో
షము, ఉద్యూతంబుగక, కలుగఁగా, వింతలగు, వపురభిఖ్యులతోన్ =
శరీరసౌందర్యులతో; చనిననియని ముందవ్యయము;

తా. వానరు లిట్లువెడలుచుండ సంపాతివచనములచే సంతసించి
వింతలగు శరీర సౌందర్యములతో;

భారత. ఈ తెఱఁగునక చనునంతటక చేతోపీథి = మానసము
నందు, నిజ = తమయొక్క, పాండవులయొక్కయనుట; అర్ఘసిద్ధి = కార్య
సిద్ధికి, అజ్ఞాతవాసము నిర్విఘ్నముగా జరుగుననుటకు; అనుగుణ = తగి
నట్లు, సంపాతి = సంచరించుచున్న, ఖగ = పక్షిలయొక్క, ఉక్తులచే =

పలుకులచే, పక్షులు గమనమున శకున మొసంగుచున్నవనుట ; ముదము, ఉద్యుతంబుగఁ, వింతలగు = ఆశ్చర్యకరములగు, వపురభిఖ్యలతోఁ = శరీరములతోడను, నామములతోడను, చనిచనియని ముందన్వయము ;

తా. పాండవు లిట్లు వెడలుచుండఁ బక్షులు వీరికి శుభశకునము లొసంగుచుండ సంతసించి తమకనుగుణమగు రూపములతోడను, నామములతోడను,

వ. ముందరికిం జనిచని.

186

క. వారలు గనుఁగొని రతివి

స్తారాద్యుతమత్స్యరాజధానిని లవణాం
భోరాశి గాళిమగుణో

దారతచే మించువనచర్యము గలదానిన్.

187

రామాయణ. వారలు = ఆవాసరులు ; అతి.....ధానిని ; అతి విస్తార = మిక్కిలి విస్తారమై, అద్భుత = ఆశ్చర్యకరములైన, మత్స్యరాజ = మత్స్యశ్రేష్ఠములకు, ధానిని = స్థానమగుదానిని, కాళిమగుణోదారతచే = నీలతాగుణముయొక్క గొప్పదనముచే, మించు = అతిశయించు, వనచయము = జలసమూహము, కలదానిన్, లవణాంభోరాశి = సముద్రమును, కనుఁగొనిరి.

తా. గొప్ప మత్స్యములతోఁగూడి, నల్లనివన్నెగల నీటితోఁగూడిన సముద్రము నావాసరులుగాంచిరి.

“కాళిమ” “వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యణ్” ; పాణిని.

భూరత. వారలు = ఆపాండవులు, కాళిమగుణోదారతచే = నీలతాగుణముయొక్క గొప్పదనముచే, లవణాంభోరాశి = సముద్రమును, మించు = మీఱు, వనచయముగలదానిన్ = అటవీసమూహములుగలదానిని, అతి విస్తార, అద్భుత, మత్స్యరాజధానిని = మత్స్యనగరమును, కనుఁగొనిరి = చూచిరి.

తా. పాండవులు నల్లనివన్నెచే సముద్రముం దిరస్కరింపఁజాలు నడవులతోఁగూడిన విస్తారమగు నామత్స్యనగరముఁ గాంచిరి.

వ. అంత

138

ఉ. ఆవనరాశిదాటి తగు శ్రీ సృష్టిక్రమంబున విశ్వవిద్విష
ద్రావణపాలితంబగు పు శ్రీరంబు జనాంతరదుర్దమస్వతే
జోవిధవాభి గు ప్తిమయిఁజొచ్చిమరు తనయుండుతెద్దిభుం
డే వెలి లేకయుండఁబడనీలు తెఱంగునకాత్మ మెచ్చుచున్.

రామాయణ. మరు తనయుండు=హనుమంతుడు, ఆవనరాశిదాటి= ఆసముద్రమును వాటి, తగు సృష్టిక్రమంబున = తగినవిధమున, తనపెద్ద రూపు నుపసంహరించి చిన్నరూపుగలవాడై, యనుట, విశ్వవిద్విషత్ = లోకులకు శక్తువయిన, రావణపాలితంబగు=రావణునిచే బాలింపఁబడిన, పురంబున్ = నగరమును, లంకననుట ; జనాంతర.....మున్ - జనాంతర = ఇతరులచే, దుర్దమ = భేదించుటకుసాధ్యముకాని, స్వతేజో విధవ = తనతేజోవైభవమున- అభిగు ప్తిమయిన్ = గోపనముచే, రక్షణము చేసనుట; చొచ్చి = ప్రవేశించి, తెద్దిభుండు = ఆలంకారాజగు రావణుడు, ఏవెతలేకయుండన్ = ఎట్టివ్యభయము లేకుండఁగా, ప్రజన్ ఏలు తెఱంగునకున్ = ప్రజాపాలనముగావించువిధమునకు, ఆత్మన్ = మనస్సునందు, మెచ్చుచున్ ; ముందుపద్యముతో నన్వయించును.

తా. హనుమంతుఁడా సముద్రముదాటి రావణపాలితంబగు శాలంకను దా నితరులకంటఁ బడకుండులాగున సమయమునకుఁ దగినట్లు మార్జారమంతటి చిన్నరూపముదాల్చి నిజతేజముచేతనే నిజరక్షణముకలవాడై చొచ్చి యచ్చటి ప్రజలకట్టి కష్టములులేక రావణుడు పాలించుటకాశ్చర్యపడుచు;

హనుమంతుఁడులంకాప్రవేశ సమయమునఁ జిన్నరూపు ధరించెననుటకు “పుషదంశకమాశ్రస్థమ్” అని వాల్మీకి యప్పటి యాతనిరూపము మార్జారమంతటిదని చెప్పెను.

భారత. అవసరాశి = అయడవి దాటి, తగునట్టిక్రమంబున = తగినవిధమున, వేషాంతరములతో ననుట; విశ్వవిద్విషత్ = సమస్తశ్రువుల యొక్క, రావణ = పాఱఁద్రోలుటచే, పాఠితంబు = పాలింపఁబడుచున్న, పురంబు = విరాటనగరమును, జనాంతర = ఇతరులచే, దుర్దమ = అభేద్యమయిన, స్వతేజోవిభవ = తమతేజోవైభవముయొక్క, అభిగుప్తిమయి = గోపనముచే, స్వతేజముననే స్వరక్షణము గావించుకొనుటచేననుట; చొచ్చి = ప్రవేశించి, మరుత్తనయుండు = మరుత్తుడనెడిరాజుయొక్క నీతి వంటి నీతిగలవాఁడు, తద్విభుండు = ఆవిరాటరాజు, ఏవెతలేకయుండఁ, ప్రజఁ, ఏలుతెఱంగునకుఁ, ఆత్మఁ = తమలో, మెచ్చుచుఁ, ఆశ్రయించిరిని ముందుపద్యముతో నన్వయము;

తా. పాండవులు వేషాంతరముదాల్చి యడవులుదాటి సర్వశత్రుదుస్సాధమగు మత్స్యనగరమును దమతేజముచేతనే తమరక్షణము గావించుకొనుచుఁ జొచ్చి నీతిమంతుడగు నావిరాటరాజు ప్రజలకట్టిపెతలేక సాలించుటకు మానసమున మెచ్చుకొని;

సీ. అతనిలీలాద్భుత శ్ర రతిరాజనీతి శా

స్తప్రసంగాదులు శ్ర సలుపునెడలు

నభిమతభక్త్యభో శ జ్యాదిపాకవిశేష

చణసూదకర్మప్ర శ్ర సక్తియెడలు

శుద్ధాంతకన్యల శ్ర సురుచిరనాట్యశి

క్షణవినోదంబులు శ్ర జరుపునెడలు

గాంధర్వగతి శిక్ష శ్ర గావించునెడలు స

త్యంత మాహారక్ష శ్ర గాదివిధులు

గీ గ్రాలునెడలును గ్రమమునఁ శ్ర గాంచి తత్త

దర్శగతి నాశ్రయించి రతయంబు మీఱ

నవచిజాతను నైపుణీవిస్మృతి మెఱసి

పరులెఱుంగకుండనే గురుభవ్యధృతిని.

140

రామాయణ. అతని = ఆరావణుని, లీలాద్భుత = విలాసములచే నబ్బురములగు, రతిరాజనీతిశాస్త్ర = శృంగారశాస్త్రములయొక్క, ప్రసంగాదులుసలుపునెడలు = ప్రసంగమునున్నగునవి గావించుప్రదేశములు, అభిమతి = ఇష్టమైన, భక్త్యభోజ్యాదిపాకవిశేషచణ = భక్త్యభోజ్యాదులగుపాకవిశేషములతోఁగూడిన, సూపకర్మప్రసక్తియెడలు = పంటసాలలు, శుద్ధాంతకన్యలకొ = అంతఃపురమునందలికన్యలను, సురుచిర = మిక్కిలి మనోహరములగు, నాట్యశిక్షణవినివంబులుసలుపునెడలు = నర్తనమునేర్పు ప్రదేశములు, గాంధర్వగతి = సంగీతముయొక్క, శిక్షగావించునెడలు = అభ్యాసముచేయుస్థలములు, అత్యంతము = మిక్కిలి, ఆహార = భోజనముయొక్కయు, క్షణ = ఉత్పన్నములయొక్కయు, విధులు = కార్యములచే, క్రాలునెడలును = ప్రకాశించెడిప్రదేశములును, క్రమమునకొ = వరుసగా, తత్తద్వ్యాపిన్ = దానిదానికిఁదగునట్లుగా, కాంచి = చూచి, రయంబుమీఱకొ = వేగమతిమింపఁగా, అవనిజాతన ఆశ్రయించి = నీతాదేవినాశ్రయించి, నీతయుండుతావునుజ్ఞేషించియునుట ; నైపుణీ = నిపుణతవలని, విస్మృతి = వికాసముచే, మెఱసి = ప్రకాశించి, పరులుఎఱుంగకుండనే = ఇతరులు తెలిసికొనకుండునట్లే, గురు = గొప్పడగు, భవ్య = మనోజ్ఞమగు, ధృతిని = ధైర్యముతో; చరియించునని ముందుపద్యమునందలి క్రియతో నన్వయించును.

తా. హనుమంతుఁడు శృంగారశాస్త్ర ప్రసంగాదులు గావించుస్థలములును, పాకశాలలును, నాట్యశాలలును, సంగీతశాలలును, ఆహారోత్పన్నములు సల్పునెడలును గ్రమముగాఁగాంచి నీతమజ్ఞేషించి మిక్కిలినైపుణ్యమున నితరులకుం దెలియరాకుండ ధీరతతో;

భారత. అతని = విరాటరాజుయొక్క, లీలాద్భుతంచైన = విలాసముచేనబ్బురమైన, రతి = క్రీడలు, రాజనీతిశాస్త్ర ప్రసంగాదులు = రాజ

నీతికాస్త్రములయందలిప్రసంగమునున్నగునవి, నలుపునెడలు = చేయు ప్రదేశములు, చేయునట్టిపదవులనుట ; ఇదిధర్మజ్ఞానకులభించినపదవి ; అభిమత, భక్ష్యభోజ్యాది, ఇట నాదిశబ్దము లేహ్యచోమ్యాదులందెల్పును; పాక విశేషచణ, సూదకర్మప్రసక్తియెడలు=వంటచేయుప్రదేశములు, వంటలవాని పదవియనుట ; ఇది భీమునకు లభించినపదవి యగును; శుద్ధాంతకన్యల, గురుచిర = మిక్కిలిమనోజ్ఞమయిన నాట్యశిక్షణవినిోదంబులుజరుపునెడలు; అంతఃపురకన్యకలకు నాట్యశిక్షణ మొనర్చుపదవి ; ఇది యర్జునునకు లభించిన పదవియగును ; గాంధర్వ = గుఱ్ఱములకుసంబంధించిన, గతిశిక్షగాంచు నెడలు = గమనాభ్యాసములు గావించుప్రదేశములు, గుఱ్ఱములకు నెడకనేర్పు నట్టిపదవి, ఇది నకులునకు లభించినపదవియగును ; అత్యంత, మాహా= గోవులయొక్క, రక్షణాదివిధులు = రక్షణాదికార్యములు, క్రాలునెడలు = ప్రకాశించుప్రదేశములు, ఇది సహదేవునకు లభించినపదవి, క్రమము నకొ = వరుసగా, తత్త్వర్గగతికొ = వారివారికిఁదగినలాగున, ఆయంబు= శుభావహవిధి, మీఱకొ = అతిశయింపఁగా, నవ=సూతనమయిన, నిజ = తమయొక్క, ఆతను = తగ్గని, నైపుణీ = నిపుణత్వముయొక్క, విస్ఫుటి = విశేషగోపనముచేత, మెఱసి, పరులునిఱుఁగకుండకొ, ఏగురు = ఏవురు, పాండవులనుట; భవ్యధృతిని ; ఆశ్రయించిరి = విరాటరాజునాశ్రయించిరి ;

తా. ధర్మజ్ఞుడు నీతికాస్త్రాది ప్రసంగములుగావించువాఁడుగాను, భీమఁ డు వంటలవాఁడుగాను, అర్జునుఁడు నాట్యచార్యుఁడుగాను, నకులుఁడశ్వ రక్షకుఁడుగాను, సహదేవుఁడు పశుపాలకుఁడుగాను రాజునాశ్రయించిరి.

“సూదకర్మ” “సూదాజౌదనికాగుణాః” అమరము.

“మాహారక్షణ” “గౌరుసామాహాచశృంగిణీ” అమరము.

క. అంతట ద్రదామన్యపతి

కాంతానందర్పనాభి కాంతానహిత

స్వాంతతః జరియించుచు శు

ద్ధాంతక్రీడావనస్థ శ్రయగు తద్దేవిన్.

141

రామాయణ. అంతటన్ = ఆవల, తద్రామనృపతికాంతా = ఆ నీతయొక్క, సందర్శనాభికాంతాసహిత = చూడవలయునని యిచ్చి తోఁగూడిన, స్వాంతతన్ = మనస్సుగలవాడౌటచే, చరియించుచున్ = సంచరించుచు, శుద్ధాంతక్రీడావనస్థయగు = అంతఃపురకాంతావర్గముయొక్క క్రీడావనమునందుండునట్టి. అశోకవనముననున్నయనుట; తద్దేవిన్ = ఆ నీతను, పాడగాంచియని ముందుపర్వముతోన న్యయము :

తా. నీతజాడ దెలియ నరయుచుండ నంతఃపురకాంతాక్రీడావనమున నాడేవిని ;

భారత. అంతటన్, తద్రామ = ఆద్రాపది, నృపతికాంతా = సుధేష్ఠయొక్క, దర్శనాకాంతాసహితస్వాంతతన్ = చూచుటయందలి శోక్తోఁగూడిన మనస్సుకలదౌటచే, చరియించుచున్ = తిరుగుచు, శుద్ధాంతక్రీడావనస్థయగు = అంతఃపురముచెంగట విహారవనముననుండు, తద్దేవిన్ = ఆ సుధేష్ఠను; పాడగాంచియని ముందుపర్వము,

తా. ద్రాపది సుధేష్ఠం జూడఁదలంచి తిరుగుచు నంతఃపురముచెంగట విహారవనమున నామెను ;

క. చేరి పాడఁగాంచి యాయమ

చేరిక నతిగూఢతను భరజించి వసించెన్

సైరంద్రీభావమునఁ ద

దారూఢప్రీతి మొగము శ్ర దగఁ గై సేయన్.

142

రామాయణ. చేరిపాడఁగాంచి = అనీతనుసమీపించి చూచి, సైరంద్రీ భావమున్ = సైరంద్రీయొక్క భావముచే, మలివస్త్రాది భారణములచే

సైరంద్రీభావముననామె యుండెననుట; తదా = అప్పుడు, రూఢప్రీతి = స్థిరమగుప్రీతి, మొగము = మోము, తగ్గ = యుక్తమగుగునట్లు, కై నేయక = అలంకరింపఁగా, ఆయమచేరికక = ఆ నీతయొక్క సామీప్యమును, అతి గూఢతను = మిక్కిలిగూఢముగా, భజించి = పొంది, వసించెక = ఉండెను.

తా. హనుమంతుఁ డానీతనుగాంచెను. ఆమె సైరంద్రీవలె మలిన వస్త్రాదిధారిణయై యుండినను నామె ముఖము ప్రకాశించుచుండఁగా గుప్తముగా నామె సమీపమునుజేరెను.

భారత. ఆయమక = ఆసుధేష్ఠను. చేరి పొడగాంచి = చేరి చూచి, సైరంద్రీభావమునక = సైరంద్రీత్వమున, తదారూఢప్రీతిక = ఆమెకు సంతసముదయించునట్లు, మొగముకై నేయక = ముఖమును దిలకాదులచే నలంకరింప, చేరికక = చేరియుండుటను, ఆమెయొద్ద నేయుండుట ననుట; అతిగూఢతను భజించి = మిగుల గూఢస్పృహని, వసించెక =

తా. సుధేష్ఠుఁజూచి సైరంద్రీ భావమున నాబిడ ముఖమును దిలకాదులచే నలంకరించునట్లు చెప్పి యామెయొద్దనే ద్రాపది వసించెను ;

శా. పారేమాయ విజృంభమాణపరమబ్రహ్మత్వ మధ్యేచ్ఛాద
జ్వారాధ్యామలదివ్యమంగళనిజాంగగజస్రసాక్షాత్కీయా
ధౌరంధర్యమహత్త్వచాత్రితగుణా ధరికారితాష్టాంగయో
గారూఢిం బ్రథమానమానిజనభారగ్య శ్రీసముజ్జృంభణా.

అవతారిక. కవి యీ క్రింది మూఁడు పద్యములచేఁ గృతిపతియగు విరూపాక్ష దేవుని వర్ణించుచున్నాఁడు.

అర్థము. పారేమాయ = మాయనతిక్రమించిన యావల, విజృంభమాణ = ప్రకాశించుచున్న, పరమబ్రహ్మత్వస్వరూపుఁడా, మధ్యేచ్ఛాదబద్ధ.....సముజ్జృంభణా; మధ్యేచ్ఛాదబద్ధ = మనఃకమల మధ్యమునందు, ఆరాధ్య = భజింపఁదగిన, ఆమల = శుద్ధమైన, దివ్యమంగళ =

దివ్యశుభాకారముగల, నిజాంగ = స్వస్వరూపముయొక్క, అజస్రసాక్షాత్కార = నిత్యసాక్షాత్కారముయొక్క, సౌందర్య = భారవహనముచే నైన, మహత్త్వ = మహిమకు, పాత్రిత = పాత్రముగాఁ జేయఁబడిన, గుణాధఃకారితా = త్రిగుణముల ధిక్కరించుటచే, అష్టాంగయోగ = అష్టాంగయోగమునంగల యనుట ; ఆరూఢి = అతిపరిచయమువలన, ప్రథమాన = ప్రసిద్ధులైన, మానిజన = మహర్షి జనులయొక్క, భాగ్యశ్రీ = అదృష్ట విశేషమును, సముజ్జ్వలభణా = ప్రకాశింపఁజేయువాఁడా ;

తా. మాయాతీతుడై పరబ్రహ్మ స్వరూపముగలవాడవైన నీవు నిర్గుణ స్వరూపుడవయ్యు ధ్యానమునేయువారికై దివ్యమంగళ విగ్రహ రూపముగలిగి యష్టాంగయోగము గావించు సాంఖ్యమతముగల మహర్షుల యదృష్టమును వృద్ధిపఱచువాఁడా.

క. ఆధునిక సాధునికరిన

మాధిదురారాధితామరహ త్తరవార్తా

రోధార్థవిహితమచ్చి

త్తాధిగమా ! పెద్దవేంకటాధిపసుగమా.

144

అర్థము. ఆధునిక = ఈ కాలమువారగు, సాధునికరి = సాధుస మూహముయొక్క, సమాధి = ధ్యానముచే, దురారాధిత = ఆరాధింప శక్యముగాని, మహత్తర వార్తా = అధికమైనప్రసంగముయొక్క, రోధార్థ = నిరాకరణమున, విహిత = చేయఁబడిన, మచ్చిత్రాధిగమా = నామానస మతోడసంగముగలవాఁడా, పెద్దవేంకటాధిపసుగమా = పెద్దవేంకటాద్రిచే జక్కఁగా నెఱుంగఁబడినవాఁడా,

తా. ఇప్పటివారెంత తప మొనర్చినను సిద్ధింపదను వార్తను నిరాకరించుటకై నాహృదయసాంగత్యము గలవాఁడా పెద్దవేంకటాద్రిచే నెఱుంగఁబడినవాఁడా ;

మత్తకోకిల. భూధరాధిపకన్యకామణిపుణ్యపాదపయోజలా
 తైధితారుణ్యైకద్యుతిరహేమకూటవిహారలీ
 లాధికాదర సాధుసాధిత శ్రహైమవత్యనురంజనా
 రాధితస్సరమోచితాత్మపురరాతనాపకృతిస్సృతీ. 145

గద్యము. ఇది నిఖిలసూరిలోకాంగీకార తరంగిత, కవిత్వవైభవ
 యమరనార్యతనూభవ, సౌజన్యజేయ, సూరయ
 నామధేయ ప్రణీతం
 జైన రాఘవ సాండ
 వీయంబునందుఁ
 దృతీయాశ్వాసము.

అగ్రము. భూధరాధిప కన్యకామణి = హిమవంతుని పుత్రికయగు
 పార్వతియొక్క, పుణ్యపాదపయోజ = పవిత్రములైన పాదతామరసముల
 యందుండు, లాతా+సాధిత = లతాకరసముచే వృద్ధిపొందఁబడిన, అరుణ =
 ఎఱ్ఱనగు, ఐకద్యుతి = జేగురుకాంతిగల, హేమకూట విహారలీలా =
 హేమకూట పర్వతమునందలి క్రీడావిలాసమునందు, అధికాదర =
 మిక్కిలి ఆదరముగలవాఁడా, సాధుసాధిత = సత్పురుషులచే సాధింపఁ
 బడినవాఁడా, సత్పురుషులకు వశుడగువాఁడా యనుట ; హైమవతీ = గౌరీ
 దేవి యొక్క, అనురంజన = రంజనముచే, శ్రేమపురస్సరముగ నడుగుకొను
 టచే ననుట ; ఆరాధిత = ఆరాధింపఁ బడినవాడవై, స్సరమోచిత =
 మన్మథునికొఱకై విడువఁబడిన, ఆత్మపురాతనాపకృతిస్సృతీ = తనయెడఁ
 బూర్వమొనర్చిన యపకారముయొక్క స్మృతిగలవాఁడా, పార్వతీ ప్రా
 ర్థనచే మన్మథుఁడు దనయెడల నొనర్చిన యపరాధమును మన్నించి మరల
 వానింబ్రదికించెననుట ;

తా. పార్వతి పాదములలోని లక్ష్మకరసముచే జేగురు కాంతిగల
 హేమకూటమునందలి విహారమున నధికాదరముకలవాడా, సత్పురుషులచే
 సాధింపఁబడినవాడా, పార్వతీప్రార్థనమున మన్నఘని యపరాధమును విస్మ
 రించినవాడా ;

వైమాఁడు పద్యములు నాశ్వాసాంత రూపములు.

గద్యము. ఇది శ్రీహయగ్రీవ కరుణావలబ్ధ సారస్వతసారో, భయ
 భాషాకవిత్వతత్వజ్ఞ, చెన్నపురీ విశ్వవిద్యాలయసమా
 సాదితవిద్యద్విరుదాంచిత, కవికులతిలక, భారద్వాజ
 గోత్ర పవిత్ర, శ్రీ శ్రీనివాసార్యనూజ, మంగ
 మాంబాగర్భశక్తి ముక్తాఫల, భావ్యకార
 కవివిరచితంజైన, కవిభావప్రకాశికా స
 మాఖ్యుంబగు రాఘవపాండవీయ వ్యాఖ్య
 యందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు.

రాఘవపాండవీ

చతుర్థాశ్వాసము.

రుచిర తుంగభద్రా
 తీరాస్పదయాకువీటి శ్రీ తిమ్మాగ్రతనూ
 జారాధిత నిత్యదయాం
 కూరవిరూపాక్ష హేమకూటాధ్యక్షౌ.

అవతారిక - ఆశ్వాసాదింగవి కృతిపతియగు విరూపాక్ష దేవుం
 జేర్కొనుచున్నాఁడు.

అర్థము. శ్రీరుచిర = సంపదచే నందగించువాఁడా, తుంగభద్రా
 తీరాస్పద = తుంగభద్రానదీతీరము నునికిపట్టుగాఁ గలవాఁడా, ఆకువీటి
 తిమ్మాగ్రతనూజారాధిత = ఆకువీటి తిమ్మరాజుయొక్క జ్యేష్ఠపుత్రుఁడగు
 పెదవేంకటాద్రి రాజుచే నారాధింపఁబడినవాఁడా, నిత్యదయాంకూర =
 నిత్యమగు కృపాంకురము గలవాఁడా, హేమకూటాధ్యక్ష = హేమకూట
 మునకు నాయకుఁడగువాఁడా, విరూపాక్ష = విరూపాక్షదేవుఁడా; అవధ
 రింపుమని ముందన్వయము;

వ. అవధరింపు మక్కాలంబున.

2

క. తనయేలికసాని కడకుఁ

దనరు ఘనైశ్వర్య రక్షి శ్రీ తదనుజుఁడఘవ

ర్తనుఁడేతెంచిన నప్పా

వని పతిహితవృత్తి నడఁగి శ్రీ వర్తిలె మిగులన్.

3

అవతారిక. అశోకవనికలోన రావణుడు నీతను సమీపించు కథా భాగమును, సుధేష్టామందిరమునఁ గీచకుడు ద్రావదిని సమీపించు కథా భాగమును గవి సంఘటింపి పలుకుచున్నాఁడు.

రామాయణ. తనయేలికసాని కడకు = తన యజమానుడగు రాముని పత్నియగు నీతయొద్దకు, తనరు = ఒప్పెడి, ఘన + ఐశ్వర్య = గొప్ప యైశ్వర్యముచే, రక్షిత = రక్షింపఁబడిన, దనుజుడు = అసురుడు, రావణుడనుట ; అఘనర్తనుడు = పాపనర్తనుడు, [ఇది రావణునకు విశేషణము.] ఏతెంచిన = రాఁగ, అప్పావని = ఆ హనుమంతుడు, పతిహితవృత్తి = యజమానుడగు రామునకు మేలు కలుగు నునికిచే, మిగుల = ముక్కిలి, ఆడఁగి = అణగి, వర్తిలె = వర్తించెను; తాను బయలుపడి నచో నింతదనుకఁ దానొనర్చినదెల్ల వ్యర్థమై రామకార్యము చెడునుగాన నట్లుగాకుండ గుప్తముగాఁ గార్యము సాధించుట యుక్తమని తా నణగి యుండెనని భావము ;

తా. రావణుడు నీతం గాంచరాఁగ హనుమంతుఁ డాతనికిఁ దెలియ కుండువాగున దాఁగియుండెను.

ముద్దరాజు రామన్న 'పతిహితవృత్తి యైనవానికిఁ దద్భార్య చిత్ర శుద్ధిని శోధించెడుచోట నణగియుండుట ధర్మమనెనుగాని పతివ్రతయగు నీతవిషయమున నిట్టి పరిశోధనముగావించుట కవి యాశయము గానేరదు. కాన నాయభిప్రాయము సమంజసము గాదు.

భారత. తన యేలికసానికడకు = తనకు రక్షకురాలగు సుధేష్ట యొద్దకు, తనరు, ఘనైశ్వర్యరక్షి = గొప్ప యైశ్వర్య రక్షగలవాడు, తదనుజుడు = అబిడ సోదరుడు, కీచకుడనుట ; అఘనర్తనుడు, ఏతెంచి న = రాఁగ, ఆ + పావని = పవిత్రురాలగు నాద్రావది, పతిహిత

వృత్తి = భర్తయగు ధర్మజుఁడు పడేశించిన హితముచొప్పున, మిగులక
అణగియుండెన్ = మిక్కిలి వినయవతియై యుండెను.

ధర్మజుఁడు ద్రాపదికుపడేశించిన హితముచొప్పున ననుటకు; “మన
పంశంబున వృత్తంబును బెంపును గానఁజాలుపుణ్య సతివి దు, ర్జను
లగు తులువలతలఁపులు, గనుఁగొని యేమఱక మెలఁగఁ గావలయుఁ జూచి”
భారతము. విరాటపర్వము.

వ. అప్పుడు.

4

చ. అతనుఁడు తస్మిన్ ద్యుతి సహాయత నెంతయుఁ గ్రొవ్వియవ్వని
ర్జితరిపునింద్రజిద్గురు విజృంభితవైభవు దేహసార త
ర్జితతతకోటి సింహబలు ౩ సిగ్గునెడంగడుగాసి నేసె న
ద్యుతిముగ దా!యెసంగు నెడఁబల్లగు నవ్వరియెట్టి పెంపులుగ.

రామాయణ. అతనుఁడు = మన్మథుఁడు, తస్మిన్ ద్యుతి సహాయత =
ఆ సీతాదేవియొక్క కాంతి సహాయమున, తన యైదు బాణములును రావణు
డెడల వ్యర్థములుగాఁగ నికఁ జేయునది లేక చింతించుచుండ దైవశక్తునఁ
జిక్కిన సీతాదేవిరూపము నాధారము గావించుకొని స్వకార్యసిద్ధియగు
నని మరల నుత్సాహవంతుఁ డయ్యెనని భావము. దీని సీతాదేవీతనువాతని
కావవబాణముగా నుండుననుట వ్యంజితము; ఎంతయున్ = మిక్కిలి,
గ్రొవ్వి = గర్వించి, అవ్వనిర్జితరిపున్ = జయింపఁబడిన శత్రువులను గల
వానిని, శత్రువుల జయించినవానిననుట; ఇంద్రజిద్గురున్ = ఇంద్రజిత్తుని
తండ్రియగువానిని, రావణుననుట; విజృంభితవైభవున్ = అతిశయతవిభ
వుని, దేహసార తర్జిత తతకోటి సింహబలున్ = దేహబలముచేఁ దిరస్క
రింపఁబడిన పలుసింహములవలె బలము గలవానిని, సిగ్గునెడన్ = లజ్జ
నశించునట్లు, కడున్ = మిక్కిలి, గాసిచేసెన్ = బాధపెట్టెను, ఎసంగు
నెడన్ = అభివృద్ధియగు తరుణమున, [అతనుఁడనుక ర్త యధ్యాహార్యము;]

ఎవ్వరి ఎట్టి పెంపులు = ఎట్టివారియొక్క యెట్టి పెంపులేనియు, పొల్ల
గుఱ్ఱ = వ్యగ్రమగును, మన్మథాక్రాంతుఁ డెట్టివాఁడైనను నెట్టి పెంపుగలవాఁ
డైనను నాతని పెంపెల్ల వ్యగ్రమేయగునని భావము; మదనాక్రాంతుఁడు
దన పెంపుంజూడక సమయము వచ్చినప్పుడెట్టి నీచకార్యమునకును వెను
దీయఁడనుట; అద్భుతముగదా = ఇది యాశ్చర్యముగదా; గొప్పవాఁడు
మదనాభి ఖూతుఁడై లాఘవమందుట యాశ్చర్యముగదా యని భావము.

తాత్పర్యము మగమము.

“తత్సతిద్యుతి సహాయతనెంతయుఁ గ్రొవ్వి.” మదనుఁడు నీతా
సహాయమునఁ దనకార్యము పూర్తియగునని మరల ధైర్య మవలంబించుట
చేతనే యాదిని ప్రయత్నించునపుడుండిన గర్వముగూడ మరల వచ్చెనని
భావము. ఇదేయర్థమును, శివతపోభంగ ప్రయత్న సమయమున నష్టధైర్యుఁ
డగు మన్మథుఁడు పార్వతింగాంచి స్వకార్యస్థియగునని మరల సుతానా
వంతుఁ డయినట్లు కాళిదాసుఁడు కుమారసంభవమున; తృతీయసర్గమున;
“తాంవిత్స్య సర్వావయవానవద్యాం, రతేరపిహ్రీపదమాదధానాం, జితేం
ద్రియేకూలిని పుష్పవాపః, స్వకార్యసిద్ధిం పునరాశశంసే;” అని చెప్పెను.

“సింహబలః” “సింహాచ్యైవబలః” స్య సింహబలః.” అని
సమాసము, “ఉపమానాచ్చ” పాణిని.

భారత. అతనుఁడు, తత్సతిద్యుతి సహాయత = అద్రావదీ కాంతి
సహాయముచే, ద్రావదీ శరీరకాంతి నండగావించుకొని యని భావము; ఎంత
యుఁ, గ్రొవ్వి = గర్వించి, నిర్జితరిపుఁ, ఇంద్రజిత్ = ఇంద్రుని జయిం
చిన, ఇంద్రునిమీఠిన యని భావము; గురు = అధికమగునట్లుగా, విజృం
భిత = అతిశయించిన, వైభవుఁ = విభవముగల వానిని, అత్యుతి
శయిత స్వనైభవమున నింద్రుని వైభవముగూడ మీఠినవానినని భావము;
దేహసారజ్జిత శతకోటిన్ = స్వదేహబలమునఁ దిరస్కరింపఁబడిన వజ్రా
యుధము గలవానిని, సజ్రాయుధముకంటెఁ బాటవము గలవాని ననుట;

సింహబలుక్ = కీచకుని, సిగ్గునెడక్, కడుక్, గాసిచేనెక్ = కష్ట
పఱచెను, [అతనుడు] ఎసంగునెడన్, ఎవ్వరి, ఎట్టిపెంపుక్, పొల్లగుక్ =
వ్యర్థమగును ;

తాత్పర్యము సుగమము.

అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సీ. అట్లనంగుడునొంప శ నద్దురాత్ముండు పా
తివ్రత్యనిధినానశతీలలామ
ననుచితోక్తులు వెక్కు శ లాడి యల్గించియు
దీనినెట్లైన సాధించి నాదు
ప్రాణంబు రక్షింపుఁ శ డని దూతికలస్వన
న్నానగాంభీర్య హీనత నెరఁగుచుఁ
దావెండియును జెప్పఁదగునట్టి నద్బుద్ధు
లప్పని వారించి శ చెప్పవెఱచి

తే. తనకు ననుకూలమైన చందంబునడువె
జెచ్చువెరిగెడు తమకంబు శ పేర్కిఁదాన
యాకెఁ బలుమాఱుఁ జేరిపే శ దఱపు లఱచి
యును మనోజవికార వశ్రునలునలిపె.

6

రామాయణ. అట్లు, అనంగుడు = మన్మథుడు, నొంపక్ =
నొప్పింపఁగా, బాధగల్గింపఁగానుట; అద్దురాత్ముండు = దుష్టుడగునా
రావణుడు, పాతివ్రత్యనిధిక్ = పాతివ్రత్యమునకునిధియగు, ఆసతీ
లలామక్ = ఆస్త్రీశ్రేష్ఠురాలగు సీతాదేవిని, అనుచితోక్తులు వెక్కులు అడి=
అనుచితములగు పలుపల్కులాడి, అల్గించియుక్ = శోపింపఁజేసియును,
దీనిక్ = సీత తనకు భార్యగానగునట్టి యాకార్యమును, ఎట్లైనను

సాధించి = ఏలాగుననేనిసాధించి, నాదుప్రాణంబు = నాప్రాణమును,
 ఇటనస్మదర్థకమగు వస్త్రీసమాసమగుటచే వైకల్పికముగా దుగాగమంబు;
 రక్షింపుడు అని = కాపాడుడని, దూతికలక్ = స్వస్వాన గాంభీర్య
 హీనత్వ = తన గౌరవగాంభీర్యములు నశించుటచే, ఎరఁగుచుక్ =
 నమస్కరింపుచును, క్రిందిపద్యమునఁ దెల్పినలాగున; “నతఁడు డెసంగునెడ
 బొల్లగు నెవ్వరియెట్టి పెంపులు” ననుచానికిది ప్రత్యక్ష నిదర్శనమగుచున్నది.
 ‘కామాతురాణాం నభయం నలజ్జ’యనుట నిష్కవమనుట దీన సూచితము.
 తాక్ = రావణుడు, వెండియుక్ చెప్పెక్ = మరలఁజెప్పఁగా, మాటి
 మాటికింజెప్పి నిర్బంధింపఁగానని భావము, అప్పనిక్వారించి = ఆకృశ్య
 మును నివారించి, తగునట్టి సద్బుద్ధులు చెప్పెక్ = యుక్తమగు సద్బుద్ధులు
 చెప్పఁగా, అకామను గామించినఁ దృప్తిజనింపదుగావున నీవు నాలో
 సుఖింపుము. నీతతో నేమిపని యను నిట్టివాక్యములు ధ్యాయ మాలిన్యాది సభీ
 జనము చెప్పఁగా, కఱిచి = భయపడి, ప్రత్యక్షమున వారిమాటల నిరాక
 రింప సంకోచించి యని భావము; తనకుక్ అనుకూలమయిన చందంబు
 నడపెక్ = తన కనుకూలమగు విధమును నడపెను, ఇంక వీరితోఁజెప్పి
 ప్రయోజనములేదు. మనమే యామెం బల్కరింతమని యట్లొనర్చెననుట;
 పెచ్చు పెరిగెడు తమకంబుపేర్నిక్ = మిక్కిలి అభివృద్ధి మగుచుండు
 త్వరాతిశయమున, తాన = తానే, ఆకెక్ = ఆమెను, చేరి, పలుమాఱుక్ =
 పెక్కు పర్యాయములు, పేదఱులు అఱిచియును = నీచతదోషం బ్రల
 పించియు, మనోజవికార వర్తనలు = మన్మథవికారవర్తనలు, చలిపెక్ =
 చేసెను, మన్మథాభిఘాతుండగుటం దదనుగుణ దుర్విలాసముల రచించె
 ననుట;

తా. మన్మథుఁడిట్లు నొంప నా దురాత్ముఁడు నీతయొద్ద కరుదెంచి
 పెక్కు నీచోక్తులాడి యామెకలుక గలిగించియు, నిక్కార్సమెట్లైన సాధింపుఁ
 డని దూతికలతోనాడి నిజగౌరవ గాంభీర్యములవీడి నారి పాదములపెఁబడి

యును, వారు నీకీక్కార్యంబు దగదని నివారించిచెప్ప దాక్షిణ్యమునఁ బ్రత్యక్షమున వారిని నిరాకరింపఁజాలక సంకోచించి, ఇంక నాకార్యము నేనే నడపు కొందునని యందులకువలయు యత్నములఁ దానే చేయఁ బూనుకొనెను. మఠనుఁ దతిశయముగా బాధించుటచేఁ దానయామెను సమీపించి నీచథ దోఁపఁ బ్రలపించి మన్మథ దుర్విలాసము లొనర్చెను.

“అప్పనిక్, వారించి, చెప్ప, వెఱచి.” ఇటఁ గొంచులు ; “అప్పని వారు, ఇంచి, చెప్పక్, వెఱచి” యని పదచ్ఛేదముగావింపఁ జూచెదరుకాని, అప్పనిక్, వారించి, చెప్పక్ = అని పదచ్ఛేదము చేయుటయే సమంజసము ;

“అప్పని వారించి చెప్పక్.” రావణునితో ధాన్యమాలిని యక్కార్యము వారించి చెప్పినందులకు ; “అకామాం కామయానస్య, శరీరము పతప్యతే, ఇచ్ఛంతీంకామయానస్య, ప్రీతిర్భవతి శోభనా.” రామాయణము. సుందరకాండము.

భారత. అట్లు, అనంగుఁడు, నొంపక్ = నోవఁజేయఁగా, అద్దురాత్తుండు = దుష్టుఁడగు నాకీచకుఁడు, పాతీవ్రత్యనిధిక్ = పతివ్రతాత్వమునకు స్థానమగు నాద్రాపదిని, ఆసతీలలామక్, అనుచిలోక్తులు, పెక్కులు, ఆడి, అల్లించియుక్ = కోపముగలిగించియు, దీనిక్, ఎత్తైనక్ సాధించి, నాదుప్రాణంబు, రక్షింపుఁడు, అని, దూతికలక్ = చేటికలను, స్వస్క్ = సోదరియైన సుధేష్ఠను, మానగాంభీర్యహీనతక్ = మానమును గాంభీర్యమును హీనమగుటచేత, ఎరంగుచుక్, తాక్, వెండియుక్ = మఱియును, చెప్పక్, అప్ప = అక్కయగు సుధేష్ఠ, నివారించి = అపని వలదని నివారించి, తగినట్టి సద్బుద్ధులు చెప్పక్ వెఱచి = తగినట్లుగా మంచిబుద్ధులు చెప్పటకు భయపడి, సుధేష్ఠ దాసద్బుద్ధులుబోధించియు నుపయోగ శూన్యమగుటచేఁబై పెనఁ జెప్ప వెఱచియని భావము; తనకుక్ అనుకూలమగు చండంబుక్ నడపెక్ = కీచకున కనుకూలమగు విధము నడపెను, పెచ్చుపెరిగెడు తమకంబు

పేర్కి, తాన, ఆకె = ఆద్రాపదిని, పలుమాటుకొ, చేరి, పేదఱపులు, అఱిచియును, మనోజవికారవర్తనలు, చలిపెక = చేసెను;

తా. మదనబాధితుడగు కీచకుడు ద్రాపదింజేరి యనుచితోక్తులాడి యామె నలిగించియు, దూతికలకును సోదరికిని నమస్కరించి యెట్లే నీ కార్యము సాధింపవలెననియునాడఁగఁ, దోడఁబుట్టువగు సుధేష్ఠసామాన్యముగ వారింఁచియు నుపయోగము లేకపోవుటచే బూర్ణముగా వారింపఁ జాలక యాతనియిష్ట మంగీకరింపఁ గీచకుడు మదనపరాభూతుడై యా ద్రాపదింజేరి నీచతవోఁప మనోజదుష్పిలాసయులం గావించెను. “ప్రాణంబు రక్షింపుడని దూతికల.” ఇటఁ బ్రాణశబ్దమునకు “ప్రకర్షణ అనంత్యనేనే తిప్రాణః. అనప్రాణనే.” అని గురుబాల ప్రబోధికాకారుడు వ్యుత్పత్తి గావించుటచే; ప్ర అనునది యుపసర్గ యగుచున్నది. కావున నిది ప్రాది యతులకు సంబంధించినది. ప్రాదియతు బుభయవతులుగాన నిట; ‘అని దూతి కల;’ నని, అకారముతో యతిచెల్లెను. దీనికి లక్షణము; “ఆంధ్రమునఁ జేరని పరాజపులు మూడు, గాక తక్కిన యుపసర్గములతలల, స్వరముల దికినవాని కవ్వలననిబుచు, నచ్చయిన హల్లయినఁ బ్రాదియతియనఁదగు.” అప్పకవీయము. మూడవ యాశ్వాసము.

“స్వసక్.” “భగినీస్వసా” అమరము.

“అప్పుని వారింఁచి చెప్పె.” సుధేష్ఠ కీచకుని నివారించెననుటకు; “ఆయురైశ్వర్యకీర్తుల నపహించు, పరసతీసంగమము ధర్మపథము నందుఁ, బరఁగువారలు పరిహరింపంగఁ గనియు, వినియుఁ దెలియవె యిది దుర్విషే కము.” భారతము. విరాటపర్వము.

“చేరిపేదఱపులఱిచి.” ఇట నత్వసంధి యగునుగదాయని కొందఱు అభిప్రాయపడి “చెఱిచిపో నఱిపులఱిచి” యని దిద్దియున్నారుగాని యత్వసంధి యక్కాలమున దూష్యము గావండెను.

వ. అప్పుడప్పతివ్రతాతిలకంబు.

తడయక = ఆలసింపక, తదంత్రేతామరసములకుఁ = పారిపాదస్థములకు, శరణుచొరుము;

తా. ఓరిమాధా ! నీవిట్లుత్రుక్లుటయకాని బ్రదికెడు విధమెంతయు నెఱుంగవు, నాభర్త లేవురు గంధర్వులుగలరు, వారాగ్రహించినచో నెందఱు రాక్షసు లెందఱు యక్షలేనియు వారిబాహుబలమునకుఁ జిక్కియణగక మీఱరు, వారి పరాక్రమము నీ మదమణిపఁగలము, బ్రమకనిచ్చుచుండిన చోనీ వొనర్చిన తప్పగావ వారిపాదముల శరణుచొరుము.

వ. అనుమాటలు విని వాఁడనాదరదుర్విలాసంబున వెడనవ్వు నివ్వటిల్ల నవ్వరవర్ణినిం గనుంగొని. 9

రామాయణ భారతార్థములు సుగమము. [వాఁడు=రామాయణ. రావణుడు, భారత. కీచకుడు.] అవ్వరవర్ణినిఁ = [రామాయణ. సీతను, భారత. ద్రౌపదిని.]

ఉ. బేలవుగావె నీవు వెఱిపించెదు వీరిని వారిఁబోలె నన్నొలలితాంగి! నాకునిల శ నోపరు రుద్రముఖాఖిలామరు ల్సాలుఁ గుయుక్తు లిందులఁ దీలంకిఁ దలంకెదఁగానితావక భ్రూలతి కాధనుస్సఫరదశ్పూర్వవిజృంభణ మన్నఘోర్దృతిన్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. నీవు బేలవుగావె = ముగ్ధురాలవు గావా, వీరినివారిఁబోలెఁ = వీరిని వారినివలె, నన్నున్, వెఱిపించెను = భయపెట్టెదవు, ఓలలితాంగి [రామాయణ; సుందరాంగియగునో సీతా, భారత; సుందరాంగియగునో ద్రౌపది,] రుద్రముఖాఖిలామరుల్ = రుద్రుఁడునున్నగు సర్వదేవతలును, ఇలన్ = భూమియందు, నాకున్ = [రామాయణ; రావణునకు, భారత; కీచకునకు,] ఓపరు = శక్తులుగారు, నన్నెదిరింపక క్తులుగారనుట; కుయుక్తులు = నన్నుబేలువు

చుటకుగాఁ జేయునీకున్నితపుయుక్తులు, చాటు, ఇందులక, తలంక = వీనిచే భీతిలువాడనుగాను, నన్నువంచిచుటకుఁగా నీవేవియోకు యుక్తులు నల్పుచున్నదానపుగాని యిట్టివానికినే భీతిలువాడను గానని భావము; తావక.....మన్మథోద్ధతి; తావక = నీకుసంబంధించి [రామాయణ నీతికుసంబంధించిన, భారత; ద్రౌపదికి సంబంధించి,] భూలతికా = లత వంకటికను బొమలనెడు; ధనుః = విండ్లచేత, భూలతికాధను రాధారముచేననుట; స్ఫురత్ = ఒప్పుచున్న, అపూర్వ = నూత్నమగు, విజృంభణ = విజృంభణముగల, మన్మథోద్ధతి = మన్మథుని పరాక్రమముచే, నీకునుబొమ లనెడివిండ్లపాయముగల్గుటచే మన్మథుని పరాక్రమ మపూర్వ విజృంభణముగలదై యొప్పుచున్నదని భావము; తలంకెదక కాని = భయపడెదనుగాని, తక్కిన నీకుయుక్తులకు భీతిలు వాడఁ గానని పూర్వము లో నన్వయము.

తా. ఓముగ్ధురాలా ! వారివీరివలెనన్న భయపెట్టకుమా, రుద్రాది దేవతలు గూడ నాయెదురనిలువఁ జాలరు. ఈకుయుక్తులు చాలును, వీనికి నే జంకువాడను గాను. అయినను నీ భూలతికాచాపమునాధారము గావించుకొని విజృంభించెడి మన్మథుని కార్యమునకు మాత్రము భీతిలువాడను.

ఒకానొక ప్రతిలో; “ రుద్రముఖానిలామరుల్ ” అనిపాత భేదముండెనుగాని పెక్కుప్రతులలో “ రుద్రముఖా భిలామరు ” అని పాతముండుటచేతను, నయ్యది సందర్భశుద్ధముగాను నుండుటచేతను నాపాతమే యంగీకరింపఁబడెను.

“ చాలుకుయుక్తులు.” కొందఱీస్థలమున, కు+ఉక్తులు అని పదచ్ఛేదముగావించి సాధ్యసమాసముగా, కయుక్తులని యభిప్రాయపడెదరుగాని “ కయుక్తులు = కుత్సితములగు యుక్తు ” అని సులభముగా నర్థమగుచుండ నీక్లిష్టకల్పన మంతరసవంతముగాదు.

చ. వినుమిఁకఁ బెక్కులేల? యలిరేణి నిజంబుగ నీకృపావలో
 కన మిపు డబ్బకున్నరతికాంతునిచే నిమిషంబు నిల్వనో
 పనని రసోద్ధతిం బలుకఁ శ్రీ బావని యానతి వాఁడు బల్కిఁ బ
 ట్టునోయనుశంక యప్పుడుగ్రమంబొడమందనయాత్మలోపలన్.

రామాయణ. అలివేణి, ఇకన్, వినుము, పెక్కులేల = పలుమాట
 లేల, నిజంబుగన్ = సత్యముగా, నీకృపావలోకనము = దయతోడి నీచూపు,
 ఇప్పుడు, అబ్బకున్నన్ = కలుగకుండిన, రతికాంతునిచేన్ = మన్మథునిచే,
 మన్మథబాధవలనననుట, నిమిషంబు = నిమిషమేనియు, నిల్వన్ ఓపన్ =
 విలువజాలను, ఇంతవఱకు రావణుని పలుకులు; అని, రసోద్ధతిఁ = రసాతి
 శయమున, సలుకన్ = చెప్పఁగా, పావని = పవనపుత్రుడగు హనుమం
 తుఁడు, ఆసతిఁ = ఆసీతను, వాఁడు = రావణుఁడు, బల్కిన్ = బలా
 త్కారముగా, పట్టునో అనుశంక = గ్రహించునేమో యను సంశయము,
 అప్పుడు, తన యాత్మలోపలన్ = తనమదిని, కడున్ = మిక్కిలి,
 పొడమన్ = కలుగఁగా; ముందుపద్యముతో నన్వయము; భారతార్థపోషణ
 మునకై హనుమంతుఁడు, ఎచ్చట నీతను రావణుఁడు బలాత్కారముగా
 గ్రహించునోయని సంశయించెనని తెలిపినను రావణుని యామన్మథ పార
 వశ్యముగాంచిన హనుమంతుఁడు సంశయించినట్లు చెప్పట సంవర్ధశుద్ధ
 ముగానే యున్నది

తా. ఓసీతా ! వినుము. వేయిమాటలేల? నీకటాక్ష మబ్బడేని
 నే మన్మథుని బాధనుండి తప్పజాలనని రావణుఁ డాడినంత హనుమంతుఁ
 డా రావణుఁడెచ్చట నీతం బలాత్కరించునో యని సంశయించి ;

భారత. అలివేణి, ఇకన్, వినుము = ఆలకింపుము, పెక్కులేల =
 పలుపలుకులేల, నిజంబుగన్, నీకృపావలోకనము = దయతోడి నీచూపులు,

ఇప్పుడు, అబ్బకున్నా = కలుగకున్నయెడల, రతికాంతునిచేత = మన్మథుని చేత, మన్మథుని బారివలన ననుట; నిమిషంబు, నిల్వనోప = నిలువఁ జాలను, ఇంతక్షణకుఁ గీచకుని పలుకులు; అని, రసోద్ధతి, పలుక, పావని = పవిత్రురాలగు, ఆ సతి = ఆ ద్రౌపది, వాడు = ఆకీచకుడు, బల్లి, పట్టునో, అను, శంక = సందేహము, ఆత్మలోపలన్ = మనస్సు నందు, అప్పుడు, కడు, పాడమ = కలుగఁగా; ముందుపద్యముతో నన్వయము;

తా. ఓ ద్రౌపదీ! నాపలుకు లాలింపుము. పలుమాటలేల? నీకటాక్ష మబ్బకున్న మన్మథుని బారినండి తప్పఁజాలను అని కీచకుడు రసాతిశయ ముచేనాడ నాద్రౌపది కీచకుఁడెచట దన్నుంబట్టునో యని మది సంశయించి;

క. తతభీమ భుజబలంబున

నితని బలం బడఁపకున్న శ నెంతయు విపరీ

తత వచ్చు దప్పదిప్పుడ

మతిఁబూని మరలెచ్చదమిత శ మన్యుత్వరతన్.

12

రామాయణ. తతభీమ భుజబలంబున = హనుమంతుఁడు శత్రుభయం కరమగుచు విస్తరించియుండు తన భుజబలముచే, ఇతని మదంబు అడఁప కున్నా = ఈ రావణుని మదమణఁపకుండిన, ఎంతయు విపరీతతవచ్చు = మిక్కిలి వైపరీత్యముగల్గును, ఇప్పుడు తప్పదు = ఇప్పుడీతని మదమణఁపక తప్పదు, అను మతి = అనుబుద్ధిని, పూని, దమితమన్యుత్వరత = శోపమువలని త్వరనణఁచుటచే, మరలెచ్చ = తనమదిని మరలెచ్చును;

తా. తన బాహుబలమున రావణుని మదమణఁపకుండిన నింక వైపరీత్యము సంభవించునని తలఁచియు మరలఁ గోపమువలని తొందరపాటు నణఁచికొనెను.

భారత. సత్యుని పూర్వపద్యమునందలి కర్తయధ్యాహార్యము, తతభీమ భుజబలంబున = విస్తారమైన భీముని భుజబలముచే, ఇతనిమదంబు = ఈకీచకుని మదము, అడఁపకున్నా, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, విపరీతత = వైసరీత్యము, వచ్చున్, ఇప్పుడు, తప్పదు = కీచకుని మదమణఁచుట తప్పదు, అనుమతిన్, పూని, దమితమశ్శుత్వరతన్ = తన కోపమువలని త్వరనణఁచుకొనుటచే, మరల్చెన్ = తన యా యభిప్రాయమును మరల్చుకొనెను. ఎచ్చటఁ దన యజ్ఞాతవాసవిషయము ప్రకటమగునోయని యాగ్రహమువలన జనించిన త్వర నణఁచుకొనెనని భాసము;

తా. ద్రౌపది భీముని భుజబలమునఁ గీచకుని మదమడఁపఁదలంచి యు నెచ్చటఁ దన యజ్ఞాతవాసవిషయము బైలుపడునోయని యాగ్రోధముపసంహరించుకొనెను.

క. అని వార్యమాణరోషం

బున నవనిజయుక్తి ధార్వ్యశ్రము దలిర్పఁగ న

మృనసిజవశుఖలు మగుడిం

చి నితాంతము నడలె నతనిరచేతకు నంతన్.

13

రామాయణ. అని వార్యమాణరోషంబునన్ = నివారింప శక్యముగాని రోషమున, అవనిజ = సీత, ఉక్తిధార్వ్యశ్రము = మాటలయందలి దిట్టతనము, తల్లిర్పఁగన్ = ఒప్పుగా, అమృనసిజవశున్ = ఆమన్మథపరతంత్రుడగు, ఖలున్ = దుష్టుడగు రావణుని, మగుడించి = మరల్చి, అంతన్, అతనిచేతకున్ = అతనికార్యమునకున్, నితాంతమున్ = మిక్కిలి, అడలెన్ = వణకెను ;

తా. మిక్కిలి దుఃఖమున సీత తనమాటలచే నారావణుని మరల్చెనుగాని దుష్టుడగునాతనిచేత రెఱిగినదికావున నెచ్చట నతఁ డేయకమును గావించునోయని భీతిరెను.

భారత. అని = ఇట్లని ద్రాపదితలంచి, వార్యమాణగోపంబునన్ = వారింపబడిన క్రోధముచే, నవ = నూత్నమైన, జ = తనయొక్క, ధాన్వశ్రిము = దిట్టతనము, తలిర్పంగన్, అమ్మసంజవశున్, ఖలున్ = నీచుడగునా కీచకుని, మగుడించి, అంతన్, ఆతనిచేతనున్ = అతని కార్యమునకు, నిలంతమున్, అడలెన్ = భీతిలెను.

తా. అని యాలాగునఁ దలంచి తనకోపము నణచికొని యాతని నణచియు నతనిచేతలఁదలంచి భయపడెను.

ఆ. సూపకారవృత్తి. శ్రీ దీపింప మారుతి
యున్నవాసమూర్తి జెన్నుదొరుగు
సద్గుణాభిరామ శ్రీ డగ్గటి తద్దర్శ
నము యథోచితవిధి శ్రీ నమరఁజేసి.

14

రామాయణ. సు+ఉపకారవృత్తి = లెస్సయగు సుపకారవర్తనము
దీపింపన్ = ప్రకాశించునట్లు, మారుతియున్ = హనుమంతుఁడును, నవ =
నూత్నమైన, అసమ = సాటిలేని, ఆర్తిన్ = పీడచే, చెన్నుదొరుగు =
వ్యధితురాలగు, సద్గుణాభిరామన్ = మంచి గుణములచే మనోజ్ఞురాలగు
నీతను, డగ్గటి = సమీపించి, తద్దర్శనము = ఆమెను చూచుటను,
యథోచితవిధిన్ = సమయోచితప్రకారముగా, అమరన్ చేసి = ఒప్పు
లాగునఁ జేసి; ముందుపద్యముతో నన్వయము ;

తా. చక్కఁగనుపకృతి గావింపవలయునని హనుమంతుఁడు సాటి
లేని దుఃఖముచే భిన్నురాలైన నీతం డగ్గటి ;

“సూపకారవృత్తి.” సు+ఉపకార = సూపకార ; “అకస్సవర్ణే
దీర్ఘః.” పాణిని.

“అసమార్తి.” “ఆర్తిఃపీడా ధనుః కోట్యోః.” అమరము.

భారత. నూపకారవృత్తి = వంటలవాని యునికి, దీపింపఁ = ప్రకాశింపఁగా, మారుతి = భీముఁడు, ఉన్న, వాసము = గృహమును, ఆర్తి, చెన్నుదొరుగు, సద్గుణాభిరామ = మహాచిగుణములచే మనోజ్ఞురాలగు ద్రౌపది, డగ్గటి = సమీపించి, తద్దర్శనము = ఆభీముని దర్శనము, యథోచితవిధి, అమరకచేసి = ఒప్పులాగున నొనర్చి, ముందుపద్యముతో నన్వయము ;

తా. వంటలవాని యునికిని భీముఁడుండు గృహమునకరిగి ద్రౌపది యాతని దర్శించి ;

వ. నిజవృత్తంబెల్ల నెఱింగించి తనరాక చందంబు వివరించి యిట్లనియె. 15

తా. కల్యాణీ భవదీశ్వరాజ్ఞ మహిమఁ గల్గెన్నిరాఘాటబాహుశ్యాత్పుద్గతి జంతుఘోరవన వాసోదన్వదుల్లంఘనా కల్యాణాతిశయంబు నాకుఁడుదవా గ్గఁగోచనంబేల నిస్తుల్యత్వద్వరశక్తి గల్గ మనకెందొక లేవసాధ్యార్థముల్.

అవతారిక. నీతంగాంచి హనుమంతుఁ డిట్లాడుచున్నాఁడు.

రామాయణ. కల్యాణీ ! మంగళకరురాలగు నో నీతా, భవత్ ఈశ్వరఆజ్ఞ మహిమఁ = నీభర్తయగు రామునాజ్ఞా మాహాత్మ్యమున, నిరాఘాట.....కల్యాణాతిశయంబు ; నిరాఘాట = అడ్డములేని, బాహుశ్య = విస్తృతిచే, అత్యుద్గత = మిక్కిలి యుద్గతమైన, జంతు = జలజంతువులచే, ఘోర = భయంకరమై, ప్రాణిహింసాకరములగు క్రూర జలజంతువు కాశ్రయమగుటచే భయంకరమై యనుట ; వనవాస = నీటి కునికిపట్టగు, ఉదన్వత్ = సముద్రముయొక్క, ఉల్లంఘనా = దాటుట యనెడి, కల్యాణాతిశయంబు = శుభాతిశయము, నామఁ, కల్గెఁ ; అభినియాజ్ఞలేకుండిన నీసముద్రలంఘనమునకుఁ బ్రసక్తియే కలుగదు కావున

నీశుభాతిశయముగల్గుట కాతని యజ్ఞయే మూలకారణమని భావము ; తుదక్ = కడను, వాక్సంకోచనంబు ఏల=మాటకేల సంకోచము, నిస్తుల్య= సమానరహితమైన, త్వద్వరశక్తి కల్గ్ = నీభర్తయగు రామునిశక్తిగలుగఁగా, మనకుఁ, అసాధ్యార్థముల్ = సాధింపరాని కార్యములు, ఎందుఁ, లేవు ;

తా. ఓసీతా ! నీభర్తయొక్క యజ్ఞప్రభావముననే పెక్కు క్రూర జలచరముల కాస్పదమైన సముద్రమును నేను దాటఁగల్గితిని ; వేయుమాట లేల ? నీభర్తయొక్క శక్తిగల్గ మనకెచ్చటను నసాధ్యమగున దేదియును లేదు.

అవతారిక. ద్రాపది భీమునితో నిట్లాడుచున్నది.

కల్యాణీ.....మహిమఁ ; కల్యాణీభవత్ = శుభ మగుచున్నట్టి, ఈశ్వర = దేవుఁ, అజ్ఞమహిమఁ = అజ్ఞామాహాత్మ్యమున, నిరాఘాట.....కల్యాణాతిశయంబు ; నిరాఘాట=అడ్డము లేని, బాహుశ్య = విస్తరించిన, అత్యుద్ధత, సంత = వనచర జంతువులచే, ఘోర = భయంకరమైన, వనవాస = అడవియందు వసించుటయనెడి, ఉదస్యత్ = సముద్రముయొక్క, ఉల్లంఘనా=దాటుటయనెడి, కల్యాణాతిశయంబు = శుభాతిశయము, నాకుఁ, కల్గెఁ, తుదక్, వాక్సంకోచనంబు, ఏల, నిస్తుల్య = సాటిలేని, త్వత్ = నీయొక్క, వర = శ్రేష్ఠమైన, శక్తిగల్గ్, మనకుఁ, ఎందుఁ = ఎచ్చటను, అసాధ్యార్థముల్ = సాధింపరాని కార్యములు, లేవు ;

తా. మంగళకరమైన యాశ్వరాజ్ఞా మహిమను వనవాస క్షేత్ర మంత రించెను. సాటిలేని నీశక్తికరమున మనకెప్పుడు నసాధ్యములగున దెవ్వియును లేవు.

∴ “వనవాస.” “అటవ్యరణ్యం విషినంగహనం కాననంవనం.” అమరము.

సంహరించును, మన తోడఁగూడఁ = మనతోఁగూడి, భార్యయగునీతోడను, దాసులగు మాబోటి వానర సేనలతోడను గూడియునుట; క్రమ్యుఁ = మరల, అగణ్య.....సంచారములకుఁ; అగణ్య = లెక్కింప శక్యముగాని, అధికమైన యనుట; మహావనీ రాజ్య = గొప్పదగు నీ వసుమతీ రాజ్యమువలని, భూపరిపాలనము వలని యని భావము; సౌఖ్యసంచారములకుఁ = సౌఖ్యవర్తనములకు, చనుట, ధ్రువంబు = నిశ్చయము, ఇది సమయంబు = ఇది తగిన తరుణము, పమనాబు గేండ్లు కావచ్చెనుగనుక నింక రావణుని సంహరించినన్ని గ్రహించి మాతోడఁగూడి రాజ్యపట్టాభిషేకమునకై యయోధ్యకేఁగఁ గలఁడని భావము; ఓయ వార్యమాన సతీవ్రతాధిక్య = వారింపఁదగని మానయుయొక్కయు పాతివ్రత్యము యొక్కయు నాధిక్యముగల యో సీతాదేవీ, కావునఁ, నీవు, అంతపట్టును = అంతి వఱును, నెమ్మనమునఁ = మనస్సునందు, మఱువక = మఱచిపోవక, మేఱుమిఱు = అతిశయించిన, తెగువకుఁ = సాహసమునను, మరణసాహసమున కనుట; ఇపుడు, చూరక = ప్రవేశింపక, సంతోషముగలుగ సిద్ధముగ నుండు నీసమయమున మరణసాహసము మానవలయునని భావము; లోలోనఁ = మనస్సుననే, అత్యంత.....అతిశయము; అత్యంత = అధికమైన, మన్యు = శోకరోషములవలని, ఇటమన్యుత్పన్న మన్యుత్పన్న మన్యు అని సరూపైక శేషవృత్తి; సంభ్రమ = తీవ్రతయొక్కయు, అతిశయము = అధిక్యము, తునుమవలయుఁ చున్ను = ఖండింపవలయును సుమా, శోకరోషములవలని యావేగమును మానవలయునని భావము;

తా. నా యీమాటంగ్రహింపును. రాముఁడు నీవార్త యెఱిగిన వెంటనే వానరసైన్యముతోడ నరుదెంచి బలదర్శితుఁడగు నీద్రోహిని రావణుని సంహరించును. వనవాసకాల పరిమితి తీటుటచే నింకఁ బట్టాభిషేకమునకై మనతోడ నయోధ్యకుఁజనును; ఇదినిశ్చయము; ఈ విషయము మఱువకయుండి యంతవఱు శోపికవట్టి యీమరణో ద్యోగమునుండి విరమింపుము. నీ యీశోకరోషముల మానుము.

“వార్త” “వార్తాప్రవృత్తి ర్వృత్తాంతః.” అమరము “మన్య.”
 “మన్యైశ్చైత్యై క్తౌక్రుధి.” అమరము “సంభ్రమాతిశయము.” “సమాసం
 వేగసంభ్రమా.” అమరము.

భారత. ఇది యొండు నామాట, మదిక్ జేర్పుము = మనస్సునఁ
 జేర్పుము, అత్క.....సంపదల్ = అత్క = నీయొక్క, బల =
 పరాక్రమము వలన, ఖ్యాతీసంపదల్ = ప్రాసిద్ధ్యాతిశయము, తనరక్,
 వచ్చి, దృఢదర్పణ్ = దృఢమగు గర్వముగలవానిని, పూర్ణగర్వననుట,
 ఈద్రోహిక్ = ద్రోహియగు నీ కీచకుని, తెగటార్చు = సంహరించునట్టి,
 ఈవార్త వినఁబడినప్పుడ = ఈమాటవినిన వెంటనే, ఉదంత శుద్ధర్థార్థక
 ముల కచ్చుపరమగుటచే నటనగాగమ ప్రాప్తిగల్గెను. మన విభుండు =
 మనరాజగు ధర్మజుండు, మనతోడక్ కూడక్ = మనతోఁ జేరి,
 క్రమ్మఱక్ = మరల, అగణ్య.....సంచారములకుఁ; అగణ్య =
 అధికమైన, మహావనీరాజి = గొప్ప యడవుల సమూహము లందలి,
 అసౌఖ్యసంచారములకుఁ = సౌఖ్యములేని తిప్పటలకు, చనుట,
 ధ్రువంబు, ప్రకటముగా నీవుశత్రు సంహారమునకుఁబూనిన మరల మనమెల్ల
 రమరణ్యవాస మొనర్పవలసి యుండును. ఇది సమయంబు = ఇది మనప్రతి
 జ్ఞ, పండ్రెండేడు లరణ్యవాసమును సల్పి, పదమూడవ యేడజ్ఞాతవాస
 మునాచరించుచు నందుఁ బయలువడినచో మరలఁ బండ్రెండేడు లరణ్య
 వాసము నొక్క యేడజ్ఞాతచర్యయుజరుపవలసినట్లు మనముచేసికొనిన కట్టడ
 యని భావము; కావునక్, ఓరువార్య మానస తీవ్రతా ఆధిక్య = వారింప
 శక్యముగాని మానసమందలి తీవ్రతాతిశయముగలవాఁడా, భీముని సంబోధిం
 చుట; మేరమీటు తెగువకుఁ = హద్దుమీటు నట్టిసాహసమునకు,
 ఇపుడు చొరక, ప్రతిజ్ఞా భంగముగాకుండునట్ల నిభావము; లోలోనక్ =
 గుప్తముగా, అత్యంతము = మిక్కిలి, అన్యసంభ్ర మాతిశయము = పరుఁ
 డగుకీచకునియా వేగాతిశయమును, తునుమవలయున్ చున్ము = ఖండింప

వలయును నుమా, పరులెఱిగిన మరల వనవాసమున కరుగవలయును గావున గుప్తముగానే వానిని సంహరింపవలయునని భావము;

తా. నామాట యిది నీమదింజేర్చుము. నీ బలము సుప్రసిద్ధమగు లాగున నీద్రోహిని గీచకుని సంహరింపఁబూనినచో నీ వార్త వినిన వెంటనే యుద్ధిష్ఠిరుఁడు మరలమనతోఁగూడి పూర్వమువలె నరణ్య వాసమునకరుగ వలసియుండును. ఇది నిశ్చయము. మనవాది నొసర్చిన ప్రతివయు నిట్టిదే కదా? నీవివిషయమును మఱువక మనప్రతిజ్ఞ బయలుపడఁగొని లాగున గుప్తముగా వానిని సంహరింప వలయును నుమా.

“అవార్య మానసతీవ్రతాధిక్య” ఇటఁగొందఱు “అవార్యమాన, సతీవ్రతాధిక్య = తీవ్రత్వాధిక్యముతోఁ గూడినవాఁడాయని యర్థము గావించెదరు కాని, రామాయణ; అవార్యమాన, సతీవ్రతాధిక్య, భారత; అవార్య, మానస, తీవ్రతాధిక్య,” అని సభంగశ్లేష గావించుటయే సందర్భ శుద్ధముగా నున్న యది.

“ఇది సమయంబు.” “సమయాశ్శపథాచార కాలసిద్ధాంత సంవిదః.” అమరము.

ఆ. తగదు మిగుల నిచటఁ శ్ర దడయుంగ సంకేతి

తంబగు సమయంబుఁ శ్ర దప్పకుండ

నేఁదిరిగి యరిగెద శ్ర నీవు నావెంబడి

నడువవలయుఁ దాల్చి శ్ర నడలనీక.

19

రామాయణ. ఇచటఁ మిగులఁ తడయఁ తగదు = నేనిచట చాలకాల మాలసింపఁదగదు, సంకేతిత సమయంబు = నీ భర్త మియిడిన సమయము, తప్పకుండఁ, నేఁ తిరిగియరిగెదను = నేను తిరిగివెళ్లెదను, ఇటు భారతార్థ సంఘటనకై సంకేతిత సమయము తప్పకుండనని కవియాడెను గాని రామాయణమున సుగ్రీవుఁడిడినకాలపరిమితి మీఱినట్లున్నది. అయి నను నీతఁగనిపెట్టి రమ్మనినందున నెంతకాలమైనను నీతఁ గాంచివచ్చుటయే

సంకేతమును సూక్ష్మాంశమునుగనిపెట్టి కవి యిట్లాడుటయెంతయు రసవం
తముగానే యున్నది; నీవు, తాల్కి = ఓర్పును, సడలనీక = జాల
నీయక, ఓర్పునువీడక యనుట; ఆవెంబడి = నేను జెప్పిన హితము
చొప్పున, నడువవలయు = నడుచుకొనవలయును.

తా. నేనిట్లజాలకాల మాలసింపరాదు. రాముని యానతి చొప్పున
సంకేతిత కాలముదాటకుండ నరుగవలయును. నీవోర్పుగల్గి నేజెప్పిన
హితముచొప్పున నడుచుకొనుము.

భారత. ఇచట మిగుల తడయగక తగదు = ఇచ్చట చాల
నేపు నే నాలసింపదగదు, సంకేతితంబగు సమయంబు తప్పకుండ =
అతనితో నేవచ్చెదనని చెప్పిన సమయము తప్పకుండునట్లు, నే ఆరిగెద =
నేవెడలెదను, నీవు, తాల్కిసడలనీక = ఓర్పుదిగజాలకుండ, తొందర
పడక యనుట; నావెంబడి నడువవలయు = నావెంట నడువవలెను;
కోపమున విజృంభించి పరాక్రమము చూసిన బయలుపడుచువు గనుక నా
మఱుగున రావలయుననుట;

తా. నేగోచకునితో నాడిన సమయమునకట కరుగవలయునుగావున
నిటనింకదడయదగదు. కాబట్టి నే నరిగెదను. నీవును గోపమున బయలు
పడక యోర్పుగల్గి నామఱుగునరమ్ము.

ఆ. అని పలికి భవద్వ శ రాత్మకు నామాట

యొప్పుగుట కొకగుఱు శ తొనగు మనియె

నిచ్చె దత్పతి ప్ర శ హితమైన నమ్మిక

ముంగరంబు సతికి శ నుబ్బుమెఱయ.

20

రామాయణ. అని పలికి = ఇట్లనియాడి, భవద్వరాత్మకు =
నీభర్తయగు రాముని మానసమునకు, నామాట = నేనీతనుగాంచితి ననెడి
మాట, ఒప్పుగుటకు = సరియగుటకు, నమ్మికయగుట కనుట; ఒక గుఱు
కు ఒకగుఱు అనియె = ఒకగుఱుకు నిమ్మనెను, తత్పతి ప్రహితమైన =

అవిడభర్తయగు రామునిచే నంపబడిన, నమ్మిక యుంగరంబు = నమ్మకము కొఱకగు నుంగరము, నమ్మికకొఱకై యుంగరమని యాచ్చిక మగుచతుర్థితత్పురుషము; సతికి = సీతకు, ఉబ్బు మెఱయి = సంత సమొప్పారంగా, ఇచ్చె = హనుమంతుఁ డొసఁగెను;

తా. హనుమంతుఁడిట్లాడి సీభర్తకు నమ్మకముగలుగుట కొఱకేదే నడయాల మిమ్మని, రాముఁడు తనచే నంపిన యుంగర మామెకు సంతస ముగలుగులాగున నిచ్చెను.

భారత. అనిపలికి = ద్రాపది యిట్లాడి, భవద్వరాత్మకు = సీదగు శ్రేష్ఠమైన మానసముఁకు, నామాట ఒప్పగుటకు = నేనాడినమాట నమ్మ కమగుటకు; గుఱుతు ఒసఁగము, అనియె, గుప్తముగా శత్రునింజంపవలయు నను నామాట సీవంగీకరించినందులకు గుఱుతుగా నేదేనిం బాసనేయు మనెనుట; తత్పతి = అ విడభర్తయగు భీముఁడు, ప్రహితమైన = మిక్కిలిహితమైన, నమ్మికయు = విశ్వాసమును, సతికిన్ = ద్రాపదికి, కరంబు మిక్కిలి, ఉబ్బు మెఱయి = సంతోష మతిశయింపఁగా, ఇచ్చె, ద్రాపదికి సంతసముగల్గు లాగుని బాసచేసెననుట; రామాయణార్థమున హనుమంతుఁడు గుఱుతడుగుటయు నుంగరము నిచ్చుటయు సంఘటించు టకై యిట ద్రాపది గుఱుతడుగుటయు భీమఁడొసఁగుటయు నవి గవికల్పితము లగుచున్నవి. అతికోపనుఁడగు భీమఁడు దాబయలువడక గుప్తముగా శత్రువధగావించునాయని ద్రాపదికి సంశయముగలిగియే యావిడయందుల కై బాసచేయించుకొనుట సందర్భశుద్ధముగ నున్నది.

తా. ద్రాపది యిట్లుపలికి నీవునే నాడినట్లు గుప్తముగా శత్రువును వధించుట కంగీకరించినచో నందులకు గుఱుతుగా నాకుబాస నేయు మనెను, భీముఁడునామెకు హితమగులాగున సంతోషకరమగు బాస చేసెను.

ముద్దరాజు రామన్న, “తత్పతి ఆ భీమునిచేత, ప్రహితమైన = ఇయ్యబడిన,” అని యర్థముగావించెను, తత్పతి యని కర్త యిటనుండ

దానిని సమస్తపదము గావించుకొని ఇచ్చెననుటకుఁ గ్రొత్తకర్తృ పదముం దెచ్చుకొనుట సమంజసముగనుండలేదు. మఱియు “తత్పతి ప్రహితమైన నమ్మిక” యని, మరల “ఇచ్చెనని క్రిందటికన్వయ” మని క్లిష్టాన్వయము గావించుట సరికాదు కావున, “తత్పతి, ప్రహితమైన = మిక్కిలి హితమైన, నమ్మిక, ఇచ్చె”ననుట యెంతయు సమంజసము; ఎచ్చటనోతప్పని సరియగు స్థలములంగాని క్లిష్టాన్వయము గావించుట యీకవి యాశముగాదు.

క. అనిలజఁ డధికతమస్థితి

నొనరెడి తమి రామదుఃఖమునుపుటకు నయం

బునఁ దత్పతి శిరోమణి

గొనిచనఁ గని యమితదర్ప శిగురుసంభ్రముడై. 21

రామాయణ. అనిలజఁడు = భీముఁడు, అధికతమస్థితిఁ = మిక్కిలియధికమైన మర్యాదచే, ఒనరెడి = ఒప్పెడి, తమిఁ = కోర్కెచే, రామదుఃఖము = రామునిశోకమును, ఉడుపుటమఁ = పోఁగొట్టుటకై, నయంబునఁ, తత్పతీశిరోమణిఁ = ఆ నీతయొక్క చుడారత్నమును, తొని = గ్రహించి, చనకని = పోవనుపక్రమించి, అమిత.....సంభ్రముడై; అమిత = విస్మృతమగు, దర్ప = గర్వముచే, శిగురు = గొప్పచగు, సంభ్రముడై = సంభ్రమముగలవాడై; అరిగెనని ముందరి పద్యము నఁగియ.

తా. హనుమంతుఁడు మిక్కిలి యధికమగు వేడ్కతో రాముని దుఃఖముడుపుటకై యాదిడ చుడారత్నముం గ్రహించియరుగ నుపక్రమించి మిక్కిలి గర్వోద్రేకముగల వాడయి;

“అధికతమస్థితి.” “మర్యాదాధారణాస్థితిః.” అమరము.

భారత. అనిలజఁడు = భీముఁడు, అధికతమస్థితిఁ = అధికమగు చీఁకటియొక్క యునికిచే, ఒనరెడి, తమిఁ = రాత్రియందు, రామ = స్త్రీ) యగు ద్రాపదియొక్క దుఃఖము, ఉడుపుటమఁ, నయంబునఁ,

తత్సతీశోమణిఁ = ఆ స్త్రీ శ్రేష్ఠురాలని, ద్రాపదినుట; కొని, చగంగఁ
పోవుటకై, నియమిత = ఆణుపాదజిన, దర్ప = గర్వమువలని, గురు =
ఘనమైన, సంభ్రముడై, ఇటనియమితపదము సంభ్రమ పదమునకు విశేష
ణము; అరిగెనని ముందరి పద్యమునఁగ్రియ;

తా. భీముడు చిమ్మఁ జీకటిగలనూ రాత్రి ద్రాపదిముఖ
ముడుపడలఁచి, యామెననుసరించిపోవ నిజగర్వము సంభ్రమ మణచికొనిన
వాడై;

“అధికతమస్థితీ.” రామాయణార్థమున, ‘అధికతమస్థితీ’ అని
యు, భారతార్థమున, ‘అధికతమస్థితి’ నని సకారద్విత్వ రూపముగను రావ
లసి యుండ శ్లేషార్థ సంఘటనమునకై ‘అధిక తమస్థితి’ యని సకారద్వి
త్వము లేక ప్రయోగించెను. అదియు “ఖర్చులేవనర్జనీయః.” అనుపాణిని
సూత్రము నాధారము గావించుకొని యుపయోగింపఁ బడుటచే నాధుతరమ
యగును.

“ఒనరెడితమి.” “తమియనఁగ రాత్రికిఁదమికి నమరు.” సాంబ
నిఘంటువు.

క. పోరికిఁదివిరి యరిగె బ

ల్బీరముచే వనవిఘాతశీలనెఱపుచున్

ధీరతతనరఁగ లంకా

ద్వారగతుండగుచుఁ పేర్చె నైరివధరతిన్.

22

రామాయణ. బల్బీరముచే = మిక్కుటమగు పరాక్రమముచే,
వనవిఘాతశీలన్ = అశోక వనభంగరూప కార్యమును, నెఱపుచున్ = నిం
డించుచు, అశోకవనంభంగ రూపక్రియను జరుపుచునని భావము; పోరికిన్ =
యుద్ధమునకు, తివిరి = కోరి, అరిగెన్ = వెడలెను, ధీరత = ధైర్యము,
తనరఁగన్ = ఒప్పఁగా, లంకాద్వార గతుండగుచున్ = లంకాద్వారము

నందినవాడగుచు, వైరివధరతిక్ = శత్రువధమునందలి వేడ్కచే, పేర్చెను = విజృంభించెను;

తా. మిక్కిలి పరాక్రమముచే హనుమంతుడశోకవనికా భంగము గావించి యటసుంపియిగెను, పిదప లంకాద్వార గతుడైవైరి వధాపేక్షను విజృంభించెను.

“తివిరి.” తివురుట యభిలషించుట దేవదేవ. ఆంధ్రనామశేషము.

భారత. బల్బీరముచేతక్ = అధిక పరాక్రమసారముచే, అవి హత = అడ్డుములేని, లీలక్, నెరపుచుక్, పోరికిక్, అరిగెక్ = అభీయుండు నెడలెను, ధీరత, తనరక్, కలంక = అపవాదమునకు, అద్వార = ప్రవేశకారణముగాని, గతుండు = గమముగలవాండు, అగుచుక్. భీముని మూలమునఁ బాండవులకు మరలవనవాస ప్రాప్తియయ్యెనుననుపవాదమురా నట్లు గుప్తగమనముగల వాడగుచునని భావము; వైరివధరతిక్ = శత్రువగు కీచకుని వధించువేడ్కను, పేర్చెక్ = పెనిచెను;

తా. భీముండు పరాక్రమ స్ఫూర్తితో బోరికరిగెనుగాని యట్లగుట నిజప్రకటగమనముచే బయలుపడి మరల వనవాసమున కరుగవలసి వచ్చునట్టి యపవాదమునకుఁ బాత్రుండుగాక గుప్తముగనగుచు వైరివధాపేక్షించెను.

వ. అంత.

23

ఉత్సాహ. తమముచే నొకించుకయును శ్రీ దలముగానమిన్నితాంతము నిజాంగనాశనఫల శ్రీ దర్పకోపక్లప్తనా

భ్రమముతోడఁ దన్నుఁజెనకఁ శ్రీ బరంగు సింహబలుల నత్సమరమతుల లీలమొనయఁ శ్రీ జంపఁ జిత్రవధరతిన్. 24

రామాయణ. తమముచేక్ = తమోగుణముచే, అజ్ఞానముచే ననుట; ఒకించుకయును = కొంచెమేనియు, తలముగానమిక్ = స్వయాప.

ముదెలియమిచే, అజ్ఞానమున దాము హనుమంతునకంటె బలహీనుల మనుట దెలియమిచేనని భావము; నితాంతము = మిక్కిలి, నిజ.....తోడఁ; నిజ = తమయొక్క, అంగ = శరీరముయొక్క, నాశన = నశించుటయే, ఫల = ఫలముగాఁగల, దర్ప = గర్వమువలని, కోప=క్రోధముచే, క్లృప్త=చేయఁబడిన, సంభ్రమముతోడఁ = త్వరతో, తన్నుఁ, హనుమంతుననుట; చెనకఁ కరంగు = ఎదిరింపనున్న, సింహబలులఁ = సింహముయొక్క బలమువంటి బలముగలవారలను, సత్సమరమతులఁ = లెసైనయుద్ధమునందు బుద్ధిగలవారగు రాక్షసులను, లీలమెఱయఁ = విలాసము పొందఁగా, చిత్రవధరతిఁ = చిత్రవధగావించుట యందలి యపేక్షచే, చంపెఁ = సంహరించెను;

తా. అజ్ఞానమున దాము హనుమంతునకంటె బలహీనులనుట దెలియనివారై, తమశరీరనాశమే ఫలముగాఁగల కోపమువలని త్వరతో, తన్నెదిరింపనున్నట్టియు, సింహ విక్రములగునట్టియు, యుద్ధాసక్తులగు నట్టియురాక్షసుల నా హనుమంతుఁడు చిత్రవధాసక్తుడై చంపెను.

“సంభ్రమ.” “సంభ్రమస్తవ్రా.” అమరము;

“సింహ.” హింసాశబ్దము వర్ణ విపర్యయమున ‘సింహ’ యని యయ్యెననుటకు; “భవేద్వర్ణాగ మాద్ధంసః సింహోవర్ణ విపర్యయాత్, గూఢోత్తా వర్ణ వికృతేః వర్ణ నాశాత్పృషోదరం.” సిద్ధాంతకాముని.

సింహాదులు సాధువులగుటకు; “పృషోదరాదీని యధోపవిష్టం.” పాణిని.

ఉత్సాహవృత్త లక్షణము. “సాహచర్య మమరసస్త సవిత్సవర్గము నుసయు, తానసామెక్క నొక్కగురుఁడు చరణములు భజింపఁగా, నీహిత ప్రదానలీల లెనఁగుకమతమూర్తియ, తానహరీతులుల్ల నిల్ల సంస్తు తింతు రచ్యుతుఁ.” ఛందో దర్పణము;

భారత. తమముచేఁ = చీకటిచేత, ఒకిండుకయును, తలముగా నమిఁ = స్వరూపముదెలియమిచే, స్త్రీపురుష స్వరూపము గానఁబడ

మిచే, నితాంతము, నిజాంగనా ఆశక్ = తన [భీముని] భార్యయగు
ద్రాపదియందలి యాశచే, అఫల + నిష్ఫలమైన దర్పక = మన్మథునిచే,
ఉపక్లప్త = చేయబడిన, సంభ్రమముతోడ = అత్యంత సంభ్రమముతోడ,
తన్నుకొ, భీముని, చెనకొ = చెందుటకు, పరగు, ద్రాపది యనుభ్రాం
తిచే భీముని సమీపించునట్టి, సింహబలుకొ = సింహబలుని, కీచకుననుట;
లనత్సమరము = ప్రకాశించెడు యుద్ధము, అతులలీలకొ = సాటిలేనివిధ
ముగా, మెఱయకొ, చిత్రవధరతికొ, చంపెకొ = భీముడు సంహరించెను;

తా. చీకటిచే నించుకొని స్త్రీపురష స్వరూపము దెలియమిచే
ద్రాపదియను నపేక్షచే భ్రమచెంది తన్ను సమీపించెడి కీచకుని భీముడు
యుద్ధమునందుఁ జిత్రవధమునఁ జంపెను.

“తలము.” అధస్వరూప యోరస్త్రీతలంస్యాత్.” అమరము.

“చిత్రవధరతికొ.” “తస్యపాదాచపాణీచ శిరోగ్రీ వాంచసర్వశః,
కాయేప్రవేశయామాస పశోఽపిషినాకధృత్, తంసమ్మధిత సర్వాంగం,
మాంససింధోపమంకృశం. కృష్ణాయాదర్శయామాస, భీమనేనో మహా
బలః.” మహాభారతము, విరాటపర్వము.

వ. తదనంతరంబ మతియును.

25

ఆ. శక్తిమత్తదనుజ శ సంఘమతౌంతమై

పొలిసెఁ బవనపుత్తు శ భుజబలమున

నతని కాంత కాగ్రహ ప్రేరణంబుచేఁ

గరము కీచొనర్చు శ కడఁకఁ జేసి.

26

రామాయణ. అంతకాగ్రహ ప్రేరణంబుచేకొ = యమునికోపము
వలని ప్రేరణచేత, విధిప్రేరణచే ననుట; అశినికికొ = అహనుమంతునికి, కీచు
ఒనర్చుకడఁకొ చేసి = కీచుచేయవలయునను ప్రయత్నముచే, శక్తిమత్త
దను జసంఘము = పరాక్రమముచే మదించిన రాక్షస సమూహము, అత్యు

తమై = అక్షకుమారునంతముగాఁ గలదై, పవనపుత్రు భుజబలమునకొ = హనుమంతుని బాహుబలమున, పోలిసెకొ = చచ్చెను;

తా. విధిప్రేరణచే హనుమంతునకుఁ గీడోనర్పవచ్చిన రాక్షసు అక్షకుమార పర్యంతము హనుమంతుని బాహుబలముచే మరణించిరి.

భారత. శక్తిమత్ తననుజసంఘము = పరాక్రమముగల యా కీచకుని సోదరసమూహము, ఉపకీచకులనుట; అతంతమై = ఓర్పులేనిదై, ఆ గ్రహప్రేరణంబుచేకొ = కోపమువలని ప్రేరణయన, అతనికాంతకొ = ఆ భీముని భార్యయగు ద్రౌపదికి, కరము, కీడు ఒనర్చు కడఁకొ = ప్రయత్నమును, చేసి = ఆచరించి, పవనపుత్ర భుజబలమునకొ పోలిసెకొ = భీముని బాహుబలమున మరణించెను.

తా. ఉపకీచకులు క్రోధాతిరేకమున ద్రౌపదికి హానిసేయు నరుదెంచినవారై భీమునిచే నిహతులైరి.

తే. విబుధకంటక కీచక శ విపినమునకు

దావసహ్నిగానాత్మ ప్రతాపమహిమ

నెఱవె వాయుజుఁ డన్యుల శ కెఱుక పడక

యుండ లోలోనఁ బొగడె బుధోత్కరంబు.

27

రామాయణ. విబుధకంటక = దేవాహిత్యులైన రాక్షసులనెడి, కీచకవిపినమునకుకొ = వెదురుటడనికి, దావసహ్నిగాకొ = దావాగ్నిగా, వాయుజుఁడు=హనుమంతుఁడు, అత్యప్రతాపమహిమ = తనయొక్క పరాక్రమమహిమ, నెఱపెకొ, బుధోత్కరంబు = దేవసమూహము, అన్యులకుకొ ఎఱుకపడక యుండకొ = ఇతరులకుఁ దెలియని లాగున, లోలోనకొ = మనస్సులలోనే, పొగడెకొ = స్తుతించెను, రావణునివలని భీతిచేమానసము నందే స్తుతించెనని భావము;

తా. రాక్షసులనెడి వెదురు టడవికి దానదహనముగా బాహు బలము నా హనుమంతుఁడు నెఱపెను. దేవతలు రావణ భీతులై ప్రకటము గాఁగావింపక మానసముననే యా హనుమంతుని స్తుతించిరి.

“బుధోత్కరము.” జ్ఞాతృచాంద్ర సురాబుధాః. వైజయంతి.

అలంకారము. రూపకము,

భారత. వాయుజుఁడు = భీముఁడు, అన్యులకెఱుకవడక యుండఁ = ఇతరులకుఁ దెలియకుండఁగా, లోలోనఁ = రహస్యముగా, విబుధకంటక = సజ్జనులకు విరోధులయిన, కీచకవిసినమునకుఁ = కీచకులనెఱి యరణ్యమునకుఁ, అత్నప్రతాప మహిమఁ = తన శౌర్యమాహాత్మ్యమును, దావవహ్నిగాఁ = కార్చిచ్చుగా, నెఱపెఁ, బుధోత్కరంబు = దేవతల సమాహము, పొగఁడెఁ;

తా. భీముఁడొరు లెఱుంగకుండ రహస్యముగా నా కీచకుల సంహరించెను. దేవతలంతని పరాక్రమమును బొగడిరి.

“విబుధకంటక.” “సూన్యగ్రే తుద్రకత్రాచ రోమహర్షేష కంటకః.” అమరము.

తే. తత్సహోదర సంప్రవర్తనము జరిగె

నవ్వరములోనగూఢమై యంతి నేఁడు

ముగిసివచ్చె దానవరాజు శ్రీ మోదకాల

మనుచు సంతసమొందె వాతాత్మజుండు.

28

రామాయణ. తత్ = ఆహనుమంతుని, సహః = శౌర్యమువలని, దర = భీతియొక్క, ప్రవర్తనము = వృత్తాంతము, అవ్వరములోఁ = ఆ లంకాపట్టణమున, అగూఢమై = రహస్యముకానిదై, జరిగెఁ, లంకయందెచ్చటఁజూచినను నాతని శౌర్యవార్తయే ప్రవర్తిల్లుచుండెనని భావము; అంతఁ, వాతాత్మజుండు = హనుమంతుఁడు, దానవరాజుమోదకాలమును రాక్షస సమాహముయొక్క సంతోషసమయము, నేఁడు = ఈదినము,

ముగిసివచ్చెన్ = పూర్ణమయ్యెను, రాక్షసులనెల్ల నేడే చంపెదనని భావము; అనుచున్, సంతసమందెన్ = సంతోషించెను ;

తా. లంకాపట్టణమున నెటుఁజూచినను హనుమంతుని శౌర్యవార్తయే జరుగుచుండెను. హనుమంతునితో రాక్షసుల సంతోషము ముగియునట్లు వారినినేడే సంహరించెదననుచు సంతసించెను.

“సహః” “ద్రవిణంతరస్పహోబలశౌర్యాణి.” అమరము.

“దర.” “దరోఽస్త్రియాం భయే శ్వభే.” అమరము.

భారత. తస్మహోదర = ఆ భీముని సోదరులగు ధర్మజార్జునకుల సహదేవుల, సంప్రవర్తనము = ఉనికి, అష్టరములోనన్ = ఆ విరాటనగరమున, గూఢమై = ప్రచ్ఛన్నమై, జరిగెన్. అంతను, ఏఁడు = అజ్ఞాతవాస వత్సరము, ముగిసివచ్చెన్ = పూర్ణము కాఁజొచ్చెను, దానన్ = ఆకారణమున, వర ఆజిమోదకాలము = శ్రేష్ఠమైన యుద్ధమువలని సంతోషకాలము కదా, అనుచున్, వాతాత్మజుండు = భీముండు, సంతసమందెన్ = సంతోషించెను, ఇపుడజ్ఞాతవాసకాల మతిక్రమింపనున్నది, ఇంక యుద్ధము జరుగఁగలదని భీముండు సంతోషించెననుట ;

సీ. వ్యథఁజేయు తత్సత్వోవార్తాశ్రుతిని క్లేశ

పడుచుఁ దత్సంగర శ్చ భంగవరత

ను త్తమద్రవిణ సంశపత్తి పౌలస్త్యుండు

దుర్యోధనుండు రోష శ్చ దూషితుండు.

తత్సరిలోపల శ్చ ధర్మజ భీమ సం

క్రందన జయముల శ్చ కలిమినెంచి

జనులు మెచ్చఁగఁ బేర్చు శ్చ శౌర్యాధ్యునాహవ.

కృతినుశర్మబలోప శ్చ చిత్రధనుఃప్ర

ఆ. కాదతులితాంబునిధి మేఘనాదుఁ బనిచె

నతఁడు నేగిహరిన్నుతో గ్రాజిబట్టి

నవ్విరటుడాసి గెలుపునఁ గ్రొవ్వుభటులు

దన్నహాగోగణాగ్రహాశ్శృటత నడువ.

29

అవతారిక. ఇంద్రజియ్యధమును గోగ్రహణ కథనుగవి యొక్క
టిగా సంఘటించు చున్నాఁడు.

రామాయణ. వ్యధకో చేయు = దుఃఖముగల్గించు, తత్ = ఆ
హనుమంతుని, సత్త్వ = బలముయొక్క, వార్తాశ్రుతిని = వృత్తాంతము
వినుటచే, క్లేశపడుచు = దుఃఖించుచు, తత్ = ఆ హనుమంతుని, సం
గర = యుద్ధముయొక్క, భంగపరతత్ = భంగపాటొడవించుట యం
దాసక్తిచే, ఉత్తమ = గొప్పదగు, ద్రవిణ సంపత్తి = సేనాసంపత్తి
గలవాఁడు, దుర్యోధనుఁడు = యుద్ధముచేయ శక్యముగానివాఁడు, పరు
లచే సులభముగా యుద్ధముసేయ సాధ్యపడనివాఁడనుట; రోషదూషి
తుండు = రోషముచే దూషింపఁబడినవాఁడు, ఇవి పౌలస్త్యునకు విశేషణ
ములు; పౌలస్త్యుఁడు = రావణుఁడు, తత్పురిలోపల = ఆ లంకాపట్టణ
మున, ధర్మజ = వింటివలన జరించిన, భీమ = భయంకరమైన, సంక్రం
దన జయములకలిమి = ఇంద్ర విజయములకల్గి, ఎంచి = తలచి, జనులు,
మెచ్చఁగ = మెచ్చుకొనఁగా, పేర్పు = అతిఁయించు, శౌర్యాశ్శృక్ =
పరాక్రమయుక్తుని, ఆశాశక్తి = యుద్ధకార్యమునందు, సుశర్ము =
లెస్సయగుసుఖముగల వానిని, బల.....అంబునిధి; బల+ఉప
చిత = బలిమిచే వృద్ధిపొందింపఁబడిన, ధనుఃప్రణావ = వింటిచప్పుడుచే,
తులిత = సమముగా నొనర్పఁబడిన, అంబునిధి = సముద్రముగల వానిని,
సముద్రముఘోషించునట్టితని ధనుష్టంకారము |ధ్వనించుచున్న దనుట;

ఇవి మేఘనామనకు విశేషణములగుచున్నవి. మేఘనాదుక్ = ఇంద్రజిత్తును, పనిచెక్ = పంపెను, అతఁడుక్ = ఆ మేఘనామఁడును, ఏగి = వెల్లి, సుత ఉగ్రఆజిక్ = స్తుతింపఁబడిన భీకరాహవమున, హరిక్ = వానరుని, హనుమంతుని, పటైక్, గేలపునక్ = జయముచే, క్రొవ్వు = మదింపు, భటులు = రాక్షసభటులు, తత్ ఉద్భటతక్; తత్ = ఆ హనుమంతుని యొక్క, ఆగః = అపరాధముయొక్క, గణ = సమూహము వలని, ఆగ్రహోద్భటత = ఆగ్రహాతిశయము, నడువక్ = ప్రవర్తింపఁగా, ఇంతకుమున్నాతఁడొనర్చిన యుద్ధామలవలనఁ గల్గిన యాగ్రహమతిశయింపఁగానని భావము; అటు, డాసి = హనుమంతుని సమీపించి, నవ్విరి = పరిహసించిరి;

తా. రాక్షసులకెల్ల దుఃఖముగల్గించు నా హనుమంతుని పరాక్రమముక్లేశపటుపఁగా, రావణుఁడాతనికి భంగపాటు గల్పింపఁదలంచి, వింటి బలిమి నింద్రుని జయించి యా పురిలోని వారలచే బొగడఁబడుచుండు మేఘనాదుని బంపెను. అతఁడు సుగ్రాహవమున హనుమంతుని బట్టెను. అంతనాతని భటులీవఱకు హనుమంతుఁడొనర్చిన కార్యములచే నాగ్రహించిన వారయి యాతని సమీపించి పరిహసించిరి.

ముద్దరాజు రామన్న 'గ్రహోద్భటతక్ = ప్రాప్త్యతిశయమున' నని యర్థముగావించెనుగాని యదిసమంజసముకాదు, "ఆగోగణ+ఆగ్రహోద్భటతక్," అని యటబడముండఁగా, "గోపాతిశయము" నని యర్థముగావించుట యెంతయు సందర్భ శుద్ధముగనున్నది. గ్రహోద్భటతనిన, అజ్ఞానకుంబ్రయోజనమేమియుని యాలోచింపక యిట్లాతఁడు పొరపడెను.

"మహాగః." "ఆగోపరాధో మంతుశ్చ." అమరము.

"క్లేశపడుచు." "ప్రథమావైభక్తిక మార్బిందుశ్చమహాక్ పత్రికి యార్థేషు." ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి.

భారత. వ్యుత్పన్నము = దుఃఖముగల్గించు, తత్ = ఆపాండవుల యొక్క, సత్త్వ = ఉనికియొక్క, వార్తా = పృథ్వాంతముయొక్క, అశ్రు తిని = వినమిచే, క్లేశపడుచు = దుఃఖించుచు, పాండవులు గాంచిన వారిని మరల నడవులందఱుమఁ దఱివేచి యున్నవాడగుట నట్లు వారి పృథ్వాంతము దెలియమి యాతనికిఁ గ్లేశ కారణమయ్యెనని భావము, తత్ = ఆ పాండవుల, సంగర = సంఘముయొక్క, భంగపరతత్ = భంగమొద, విందుట యందాసక్తివలన, ఉత్తమ ద్రవ్యసంపత్తి = విశేష ద్రవ్యసంపత్తిని, పాలస్త్వండు = పుణ్యనంతటివాఁడును, గోషదూషితుండు, దుర్యోధనుండు = సుమోధనుండు, తత్పురిలోపల = ఆవిరాటనగరమున, ధర్మజ = యుధిష్ఠిరునియొక్కయు, భీమ = భీమునియొక్కయు, సంక్రం దనజ = అర్జునునియొక్కయు, యులు = కివలయొక్కయు, నశులననా దేవులయొక్కయు; కలియ = కలుగుట, ఉనికియనుట; ఎంచి = తలఁచి, పాండవులట నుంచురేమోయని శంకించి యనిభావము; జనులు, మెచ్చగఁ, పేర్పు = అతిశయించు, శార్యాశ్శ్యుఁ, ఆహవకృతి = యుద్ధమునందలి చాతుర్యముగలవానిని, బలోపవిత, ధనుః ప్రణాద = వింటి యొక్క ధ్వనిచే, తులిత = సాటిసేయఁబడిన, అంబుధి మేఘ = సముద్రముయొక్కయు, మేఘములయొక్కయు, నామఁ = శబ్దముగలవానిని, ఇవి సుశర్మకు విశేషణములు; సుశర్మఁ = సుశర్మను, పనిచె = పంపెను, అతఁడు = సుశర్మ, ఏగి = విరాటనగరమునకువెడలి, గెలుపునఁ కొివ్వు = జయముచే గెల్పించు, భటులు = ఆ సుశర్మయొక్క భటులు, తత్ మహాగోగణ + ఆ + గ్రహాద్భటతత్ = ఆవిరటుని గొప్ప గోవులను జక్కఁగా గ్రహించుటవలని యాధ్యత్యమున, నడువఁ = పోవుచుండఁగా, ఆ సమంతాత్ గ్రహా అనుట; హరిన్నత ఉగ్రాజిత్ = దిక్కుల, యందుఁ బొగడఁదగిన భయంకరముద్ధమున, అవ్విరటుఁ = ఆవిరాటరాజును, దాసి = సమీపించి, పట్టె.

తా. పాండవులవార్త తెలియరామింగుండుచుండు మర్యోధనుడు విరాటనగరమునఁ బాండవులున్న ట్లనుమానించి సుశర్మననుపెను. సుశర్మ యొక్క భటులు విరటునిగోవులం గ్రహించుకొని పోవుచుండ నతఁడు యుద్ధమునకురాఁగ సుశర్మ యాతనిం దానిపట్టెను.

“సంగర.” “సంవిద్ జ్ఞానే ప్రతిజ్ఞాయాం, సుకేతాచారనామ సు, సంభాషణేతోషణేచ, క్రియాకారేచసంగరః.” ప్రతాప నిఘంటువు.

వ అంత

30

ఉత్సాహ. సర్వపూజ్యయై నిజాజ్ఞా జరుగనాతనిం జటా

యుర్విఘాతీ యమరణక్రియోల్కితా సహాయుడై

పర్వచు విడిపించెఁ దద్విపక్షమృత్యువాలము

ద్గర్వఁడగుచు శుష్కదీప్తితముగఁ జేసి వేడ్కతోన్. 31

రామాయణ. సర్వపూజ్యయై = సకలజనపూజ్యమై, నిజాజ్ఞా = తన యానతి, జరుగఁ, రావణనాజ్ఞా సర్వపూజ్యముగా జరుగుచుండఁగా ననుట ; జటాయుర్విఘాతీ = జటాయువును సంహరించిన రావణుఁడు, అమరణ = మరణరహితమైన, క్రియా = కార్యమునందు, సంహారరూప దండనఁ దక్కునింకేదేనొక దండన విధించుటయందని భావము; ఉల్కితా = ఉత్సుకతయై, ప్రియమైనవస్తు వెప్పుడు కల్గునోయని త్వరపడు వాఁడుత్కుఁడు, వానిభావము త్కుత; సహాయుడై = సహాయముగాఁ గలవాడై, జౌత్సు క్యయుక్తుడై యనుట ; పర్వచక్ = వెలయుచు, తత్ = ఆ, విపక్ష మృత్యు = శత్రువులకు మృత్యువైన హనుమంతు, వాలము = తోఁకను, లేక ; తత్ ఆ హనుమంతుని, విపక్షమృత్యు = శత్రువులకు మృత్యువగు, వాలము, అనియైన నర్థము గావించుకొనవచ్చును ; తోఁకతో శత్రువులఁ జూట్టి నేలపైఁ గొట్టుట, తోఁకచేఁగొట్టి శత్రువుంజంపుట వీని మూలమున

కాలము విపక్షమృత్యు వగుచున్నది. పై రెండింటి ద్వితీయోపాత్తమగు నర్థమెంతయు రసవంతము; ఉద్ధర్వడగుచుకొ = మిగుల గర్వించినవాడగుచు, వేడ్కతోకొ, శుష్ణ = అన్నిచే, దీపితముగఁజేసి, విడిపించెను, తోకకు నిప్పంటించి విడిచెననుట;

తా. రావణుడు తనయాజ్ఞ జనసమృత మగుచుండఁగా హనుమంతునింజంప నిష్టపడక యాతని వాలమునం దగ్ని నిడెను.

“జటాయుర్విఘాతి.” జటాయుశబ్దము కారాంతముగను సకారాంతముగను నుండుటచే నిట నీవిసర్గసంధి నుక్తతమగును. “ఇత్యుక్తస్యయథాచార్యాయం రావణస్య జటాయుః.” అనియు; తలేనాభిజఘానాథ జటాయుంక్రోధమూర్ఛితః.” అని రామాయణమునఁ ద్వీవిధముగానుం బ్రయోగము గలదు.

భారత. సర్వపూజ్యు = సర్వజనపూజ్యు, ఐనిజ = యమ పుత్రుడగు ధర్మరాజయొక్క, ఆజ్ఞ = ఆనతి, జరుగకొ, జటతయః విఘాతి = జటాసురునాయువుం దీసినవాడు, భీముడనుట; యమ..... సహాయుడై; యమ = కవలయొక్క, నకుల సహదేవులయొక్క; రణక్రియా = యుద్ధ వ్యాపారమునందలి, ఉత్కృతా = ఉత్సాహమే, సహాయుడై = సహాయముగాఁ గలవాడై, నకుల సహదేవులును ఆ యుద్ధమున నుత్సాహముతోఁ దనకుఁ దోడ్పడఁగానని భావము; పర్వచుకొ, తద్విపక్షమృత్యువు = ఆవిరటుని శత్రువుఁకు మృత్యురూప మైనవాడు, ఆలము = యుద్ధమును, ఉద్ధర్వడగుచుకొ, వేడ్కతోకొ, శుష్ణ = పరాక్రమముచే, దీపితముగఁజేసి = వెలయించి, ఆతనికొ = ఆవిరటుని, విడిపించెకొ;

తా. భీముడు ధర్మరాజానతిచే నకుల సహదేవులు దనకుఁ దోడ్పడు సుశర్మతోఁ బోరి విరటుని విడిపించెను.

“ఆలము” “పెనకువ జగడముకయ్యం” బని బవరముకలను చివ్వ
యాలముపోట్లా, టనదురము పోరునాఁగాఁ, శను యుద్ధంబునకుఁ జేళ్లు
చంద్రార్థధరా” ఆంధ్రనామ సంగ్రహము ;

సీ. మహితధర్మనియును శ్రీ మాహాత్మ్య భూతన
యానుగ్రహాభి గుర్రపాంగుడుచు
శూరోత్తముఁడు వాయుశుతుఁడంతెనిల కతి
గాఢప్రమోద సంఘటనదొరక
లొక పెంపెల్ల డీర్బ్వణిచే నిశ్చల జయ
వైభవౌదయ మహావాలహస్త
చండహేతివిలాస శ్రీ సరభసగ్రస్తన
మస్త విద్యేషిధా శ్రీ మాఘుడగుచు

ఆ. సత్యసల్ప దర్ప శ్రీ మమర విపక్షయూ
ధవునిఁబట్టి బలకీదంబకమును
సరకుఁగొనక ప్రజల శ్రీ సత్యసాహసములు
చూపఱకుఁ గరంబు శ్రీ చోద్యపఱుప.

82

రామాయణ. మహిత.....అంగుఁడు ; మహిత = ఒప్పి
దమగు, ధర్మ = ధర్మముయొక్క, నియుమ = ఏర్పాటుయొక్క, మాహా
త్మ్యము = మహాత్మ్యముగల, పాతివ్రత్య మహిమగల యనుట; భూతనయా =
సీతయొక్క, అనుగ్రహ = దయచే, అభిగుప్తాంగుఁడు = రక్షింపఁబడిన
శరీరము గలవాఁడు, అగుచున్, శూరోత్తముఁడు = వీరశ్రేష్ఠుఁడు, వాయు
శుతుఁడు = హనుమంతుఁడు, అంతఁ, ఇలకున్, భూమికి, అతిగాఢ =
మిక్కిలి దట్టమైన, ప్రమోద = సంలీలముయొక్క, సంఘటన = చేరిక,
దొరకన్ = చిక్కఁగా, భూమికి మిక్కిలి సంతసముగలుగఁగా ననుట;

నిశ్చల.....ఓఘుడు; నిశ్చల = స్థిరమైన, జయ = గెలుపు
 యొక్క, వైభవ = విభవముయొక్క, ఉదయ = ఉదయముగల, మహా
 వాలహస్త = గొప్పదగు పుచ్చమునందున్న, చండ = తీవ్రమైన, హేతి =
 జ్ఞానయొక్క, విలాస = ప్రకాశముచే, సరభస = వేగముగా, గ్రస్త =
 గ్రహింపఁబడిన, లేక, మ్రింగఁబడినయని యైననర్థము గావింపవచ్చును;
 “గ్రసు అదనే.” అనియు, “గ్రసగ్రహణే” అనియు రెండువిధములు
 గాను నీధాతువుగలదు. శీఘ్రముగా దహింపఁబడినయని భావము; సమస్త
 విద్యేషి = సర్వకాత్రపుల, ధామ = గృహములయొక్క, ఓఘుడు =
 సమాహులుగలవాడు, అగుచు, అశ్వనల్పదర్శన = మిక్కిలి తగ్గని
 తనగర్వము, అమరవిపక్ష యూధపుని = దేవతత్రువులగు రాక్షస యూధ
 మునకు రక్షితుడగు రావణుని, పట్టిన్ = కుమారుడగు నింద్రజిత్తును,
 బలకదంబకమును = సైన్యసమాహును, సరకుగొనక = లక్ష్యమునేయక,
 ప్రబలన్ = అధికముకాఁగ, దీనికిఁ గర్తృత్వనల్పదర్శ మనుపదము;
 సత్త్వసాహసములు = బలసాహసములు, చూపఱున్ = చూచువారికి,
 కరంబు = మిక్కిలి, చోద్యపఱుపన్ = ఆశ్చర్యపఱుపఁగా, లంకపెంపు
 ఎల్లన్ = లంకానగరముయొక్క యభివృద్ధియంతయును, ద్విజీచెను =
 నశింపఁజేసెను;

తా. పాతివ్రత్య నిధయగు నీతయొక్క యనుగ్రహ విశేషముచే
 శరీర మగ్నిచే దహింపఁబడక యుండఁ దనతోడియందుండు నగ్నిచే
 రాక్షసుల గృహములెల్ల దహించి, రావణునింగాని యాతని కుమారుడగు
 నింద్రజిత్తునుంగాని, వారి సేనలంగాని లక్ష్యమునేయక తన శౌర్యసాహస
 ములు చూచువారల కాశ్చర్యము గలుగఁజేయుచుండ లంకాపట్టణ
 మంతయు నాశము గావించెను.

“భూతనయానుగ్రహభి గుప్తాంగుడగుచున్,” నీతానుగ్రహమున
 నానుమంతుని శరీరము రక్షింపఁబడెననుటకు; “యద్యస్తిపతిశ్రూణు,

యద్యస్తి చరితం తపః, యదిచాన్త్యేక పత్నీత్వం, కిలోభవ హనూమతః.”
రామాయణము.

“వాలహస్త.” వాలహస్తశ్చ వాలధిః.” అమరము.

భావత. మహిత.....అంగుడు; మహిత = గౌరవింపఁ
బడిన, ధన్య = యమునియొక్క, నియమ = ఆజ్ఞయొక్క, మాహాత్మ్య =
మహిమవలన, భూత = పొందఁబడిన, “ భూప్రాప్తా.” అనుభాతువున
నీ ముగ్ధుడు చున్నది. నయ = నీతియొక్క, అనుగ్రహ = ఆమకూల్య
మున, అభిగుప్త = దాఁపఁబడిన, అంగుడగుచున్ = శరీరముగలవాఁ
డగుచు, కూరోత్తముఁడు, వాయుసుతుఁడు = భీముఁడు, అంతనిలక =
అంతటితోఁ జాలింపక, విరటుని విడిపించినమాత్రమున నిలువకయట;
నిశ్చల ధామాఘుండు, నిశ్చలజయ = స్థిరమగు జయము
యొక్క, వైభవ = విభవముయొక్క, ఉదయ = ఉదయించుటకు,
మహత్ + ఆవాల = గొప్పవాడయిన, స్థానమయిన యనుట; హస్త =
చేతియందలి, చండ = భయంకరమైన హేతి = ఆయుధముయొక్క,
విలాస = చేష్టచే, సరధన = వేగముతోఁ గూడునట్లు, గ్రస్త = మ్రింగఁ
బడిన, సమస్తవిద్యేషి = ఎల్లశత్రువుల, ధామ = ప్రతాపముయొక్క,
ఓఘుఁడు = సమూహముగలవాఁడు, అగుచున్, అత్యనల్పదర్పము =
అత్యంతగర్వము, అమరన్ = ఒప్పుగా, బలకదంబకమును = శత్రువు
యొక్క నేనాసమూహమును, సరకుగొనక, ప్రబల = అతిశయించిన,
సత్త్వ, సాహసములు, చూపఱున్, కరంబు = మిక్కిలి, చోద్య
పఱుపన్ = ఆశ్చర్యపఱుపఁగా, విపక్షయాధపున్ = శాత్రువులనాయకుఁ
డగు సుశర్మను, పట్టి, దొరకలంక పెంపెల్లన్ = రాజగు విరటునికలంక
సంతయు, డీల్పఱిచెన్ = తగ్గించెను.

తా. ధర్మ దేతానుగ్రహమున నభిగుప్తమగు శరీరముగల భీముడతి
సంతోషమునఁ దనచేతియాయుధమున శత్రుసంహారముగావించి, శత్రు

సేనల సరకుగొనక శార్యసాహసములతో సుకర్మసుబుట్టి విరటుని మాన
సమునందలి కలత నెల్ల దీర్చెను;

“ హీతి; ” “రవేర్చిత్తశస్త్రంచ, వహ్నిజ్వాలాచ హేతయః”
అమరము

“ ఆవాలము. ” “స్వాదాలవాలమావాలం.” అమరము,

క. ఈగతి దక్షిణదిశయం

దాగోగ్రహదుష్టచేష్టు శ నిధిప్రపమదై

కాగారికునిరామునిఁ

గా గర్వమడంచివిడిచె శ గాడ్పుకొడుకొగిఁ.

88

రామాయణ. గాడ్పుకొడుకు = హనుమంతుఁడు, ఈ గతిఁ =
ఈలాగున, దక్షిణదిశయందుఁ = దక్షిణపుదిక్కున, అనఁగా దక్షిణపు
దిక్కునంగల లంకయందనుట; ఆగః = సాపమనెడి, గ్రహ = భూతా
వేశయచే, దుష్టచేష్టుఁ = దుష్కార్యములు చేయువానిని, అనిప
ప్రమదా = రామపత్నియనునీతకు, వికాగారికునిఁ = చోరుఁడగువానిని,
నీతనపహరించిన వానిని, రావణుననుట; ఒగిఁ = క్రమముగా, నిర్ధా
మునిఁ కాఁ = గృహవిహీనునిగా, గర్వము అడంచి = వానిగర్వము
నణచి, విడిచెఁ = లంకను విడెను ;

తా. లంకంగాల్చియుట నీతాచోరుఁడగు రావణునకు గృహము
లేనట్లు చేసివానిగర్వమడంచి హనుమంతుఁడు తాను లంకా పురమును
వదలెను.

“ వికాగారికుఁ, ” “ చోరై కాగారిక స్తేనదస్యతస్కర మోష
కాః ” అమరము

భారత. గాడ్పుకొడుకు = భీముడు; ఈగతిఁ = దక్షిణదిశయందుఁ =
దక్షిణపుదిక్కున, అగోగ్రహదుష్టచేష్టుఁ = గోవులంగ్రహించినదుశ్చేష్టుఁడగు

వానిని, దక్షిణగోగ్రహణముగావించినసుశర్మననుట; అధిప=రాజగువిరటుని,
ప్రమద = సంతమునకు, వికాగారిక = చోరుడగు వానిని, దక్షిణగో
గ్రహణయాపదుష్కార్యమాచరించుటచే విరటునకు వెతగల్పించిన సుశర్మ
నని భావము ; ఒగ్గి ; నిర్ధాయనిగా = తేజోహీనునిగా, గర్వము
అడంచి = గర్వమణచి, విడిచె ;

తా. దక్షిణగో గ్రహణయాపపాపకార్యాచరణమున విరటునకువెత
గలిగించిన సుశర్మను భీముడు నిస్తేజస్కునిగా నొనర్చి విడిచిపుచ్చెను.

తే. ఇట్లు రిపుభయంకర బలార్ద్రుడగుచు

నవనిజ శుభప్రవృత్తిమా న నవవిభునకుఁ

బరమసంతోష మొనరింప న మరలె బురికి

హర్ష మొదవంగ సప్రభుండగుచు నతఁడు,

34

రామాయణ. అతఁడు = ఆహనుమంతుఁడు, ఇట్లు, రిపుభయంకర
బల = శత్రుభీకరమగు విక్రమముచే, ఉదీర్ఘుడగుచు = భయంకరుఁ
డగుచు, అవనిజశుభప్రవృత్తి = నీతియొక్క శుభవార్తచే, మానవవిభు
నకు = రామునకు, పరమసంతోషము ఒనరింప = మిక్కిలి సంతోషము
గల్గింపగా, పురికి = లంకాపురమునకు, హర్ష మొదవంగ = సంతోష
ముగలుగగా, శత్రువీపురమును వీడెగదా యనిలంకా పురవాసులు సంత
సిలుచుండగా ననిభావము, సప్రభుండు అగుచు = కాంతియుక్తఁడ
గుచు, మరలె = లంకనుండి మరలె ;

తా. హనుమంతుఁడిట్లు శత్రుభయంకరుడగుచు నీతాపృథ్వాంతకథ
నమున రాముని సంతసింపజేయఁగొని, తనపోకచే లంకాపురవాసులుసంత
సిలుచుండ నటనుండి మరలెను.

భారత. అతడు = ఆభీముడు, ఇట్లు, రిపుభయంకర బలార్ద్రుడగు
అగుచు, నవ = సూతనమైన, నిజ = తనయొక్క, ప్రవృత్తి = ప్రవర్తి

నము, సూదవృత్తి నైపుణ్యమును; పరాక్రమకాశలముననుట, మానవవిభు
నకుఁ = విరటునకు, పరమ సంతోషము, ఒకరింపఁ, హర్ష మొదవంగఁ =
= సంతోషముగలుగఁగా, సప్రభుండు అగుచుఁ = రాజగు విరటునితోఁ
గూడినవాడగుచు, పురికిఁ = విరాటనగరమునకు, మరలెఁ;

తా. భీముండు శత్రుభయంకరుడగుచు నిజకార్యములచే విరటునకు
సంతోషముగలుగుచుండ నాతనితోడ మరలఁ బురమునఁ బ్రవేశించెను.

వ. అట్టిసమయంబున.

35.

క. ఉత్తరగోగ్రహరిపునుచు

హత్తర వార్తాప్రచార శ మప్పురిప్రజకుఁ

దత్తామోదంబై బల

వత్తరతాపమును మదిని శ వర్తిలజేసెన్.

36

రామాయణ. ఉత్తరగ = ఉత్తరపునకును గుఱించి నెట్లుచుండు
ఉగ్ర - భయంకరుడైన, హరిపు = వానిరశేష్ఠుడైన హనుమంతుని
యొక్క “హరిఁ పాతీతిహరిపః ” అనివృత్తుతి; సుమహత్తర = గొప్ప
దగు, వార్తాప్రచారము = ప్రసంగము, అప్పురిప్రజకుఁ = ఆరింకా పట్టణ
మునందలి ప్రజకు, ఇట్లబ్రజాశబ్దము జాత్యేకవచనము; దత్తామోదంబై =
సంతసముగలిగించినదై, బుత్తర తాపమును = మిక్కిలి మృకమైన సరితాప
మును, మదిఁ = మనస్సున, నివర్తిలజేసెన్ = నివర్తింపఁ జేసెను;

తా. అంజనేయుండు త్తరపుదిక్కుగ నేగఁగనే లంకయందలి ప్రజల
మానసమున కానందముగలుగఁ జేసి యంతకుమున్ను దుఃఖమును మాన్పెను.

“దత్తామోద ” “ ఆమోదోహర్షగంధయోః ” అమరము.

భారత. ఉత్తిరగోగ్రహ = ఉత్తరగోగ్రహణమొనర్చిన, రిపు =
దుర్యోధనాది శత్రువులయొక్క, వార్తాప్రచారము, వృత్తాంతము, అప్పురి.

ప్రజక్ష = ఆపట్టణమునందలిప్రజకు, దత్త = ఇయ్యఁబడిన, ఆమోదంబై = సంతోషరాహిత్యముగలదై, బలవత్తరతాపమును = మిక్కిలియధికమగు పరితాపమును, మదిని = మానసమున, వర్తిలక్ చాపెక్ = ఉండదులాగునఁ జేసెను;

తా. దుర్యోధనవాదు బుత్తర గోగ్రహణము గావించిరకవార్త విరాటనగరమువారి చెవిఁబడినంత నే వారు సంతోషరాహిత్యమై పరితాప మందిరి.

ఉ. ఆతతవేగయానమున శీఘ్రతటనావిలసద్బలుండు గో

త్రాతనయాభిదర్శన విధానముదంచితవృత్తియై సముద్ద్యోతిలనేగికాంచిరయశ్మొప్పగఁబల్కెన్మౌనపాలసూనుని
ద్ధాతతరాఘనుత్తరుగుశీఘ్రస్ఫుటసంభ్రమచిత్తుఁజేయుచున్.

రామాయణ. అంకటక్ = పిమ్మట, ఆవిలసద్బలుండు = ప్రకాశించుచుండు నాబలవంతుఁడగు హనుమంతుఁడు, ఆతతవేగయానమునక్ = విస్తారమైన వేగముగల గమనముచే, మిక్కిలి వేగగమనమున ననుట; గోత్రాతనయాభిదర్శనవిధాన = భూపుత్రకముగు నీతందర్శించిన ప్రకారమువలన నైన, ముత్ = సంతోషము, అంచిత = ఒప్పుచున్న, వృత్తియై = సర్తనముగలవాడై. సముద్ద్యోతిలక్ = ప్రకాశింపఁగా, ఏగి = వెడలి, నిర్ధాతతర = విశేషముగాఁ దొలఁగింపఁబడిన, చక్కఁగాఁ దొలఁగింపఁబడినయనుట; అఘుక్ = పాపముగలవాని, నృపాలసూనుక్ = రాజపుత్రుఁడగు రాముని, కాంచి = చూచి, నుత్తి = పోమొత్తఁబడిన, రుక్ = శోకముగలదగుచు, ఉరు = అధికముగా, స్ఫుట = స్పష్టమైన, సంభ్రమ = ఆశ్చర్యముగల, చిత్తుఁజేయుచుక్ = మనస్సుగలవానినిగాఁజేయుచు, రయము = త్వర, ఒప్పుగ్, పల్కెక్ = చెప్పెను; తనపలుకులచే నాతని

శోకమును బోగొట్టుచు నతని మానసమున కాశ్చర్యము గల్గించెనని భావము;

తా. మానుమంతుడు సముద్రముదాటి నీతావృత్తాంతము చెప్ప నుత్సుకుడై మరల రామునిసమీపమున కరిగి, యతని వ్యసనమును దగ్గించుచు. మానసమున కాశ్చర్యము గల్గించుచు నిట్లు నను.

“గోత్రాతనయా” “గోత్రాక్షః పృథివీ పృథ్వీ” అమరము.

భారత. ఆతత = విస్తారమైన, వేగ = వడిగల, యానమునకొ = రథముచే, ఆవిల = నిర్మలమైన, సద్బలుండు = గొప్పబలము కలవాడగు, గోత్రాత = గవాధ్యక్షుండు, పసులకాపరులపై నధికారియనుట; నయ = న్యాయముచే, అభిదర్శనవిధానము = చూచుచుట్టి ప్రకారము, రాజులంగాంచ వలయునెడల నారాజులయొద్దగల ద్వారపాలకులు మున్నగువారి యనుగ్రహము సంపాదించి వారిమూలమునఁ గాంచవలయునను రాజానుసరణ న్యాయప్రకారమనుట; ఉదంచిత = మిక్కిలి యొప్పుచుండు, వృత్తియై = వర్తనముగలవాడై, సమున్యోతిలకొ = ప్రకాశింపఁగా, వీరి = వెళ్ళి, నిర్మాతతర = మిక్కిలి యెగురఁగొట్టఁబడిన, మిక్కిలిలేనియనుట; అఘుకొ = దుఃఖముగలవానిని, దుఃఖమునుటయే యెఱుంగనివానిననుట; నృపాల సూసుకొ = రాజపుత్రుండగువానిని, ఉత్తిరుకొ = ఉత్తరకుమారుని, గురు స్ఫుటసంభ్రమచిత్తుకొ = మిక్కిలి స్పష్టమగు నాశ్చర్యముగల మనస్సుగల వానినిగా, చేయుచుకొ కాంచి, రయమొప్పఁగకొ, వేగముగాననుట, పర్కొ = చెప్పెను.

తా. దుర్యోధనుని గోగ్రహణ వృత్తాంతము దెల్పవచ్చిన గవాధ్యక్షుండు ద్వారపాలుర లోబరచుకొని యుత్తరుంగాంచి తొందరగా నిట్లనెను.

సీ వ్యధలెల్లఁ దీఱి దేవరమహామహిమ వి
 లోకింపఁ గంటి సరస్రాకగుణతఁ
 బరఁగుభూజనాధి శీతనయాకలంక
 నున్నదిశాంతద్విరపన్నికాయ
 వెనమన మొదవు లారలసమాన కరుబల
 యత్నావరుద్ధంబులగుచుఁ జనని
 తాంతాకులీధవ శీత్యాణవాయుపులతో
 వనరెడునేను సరస్వార్త సెప్పఁ

ఆ. బారుతెంచితి నని శీతప్రత్యభిజ్ఞాన స
 మర్పణమున సతని శీమది యొడఁబడఁ
 దా నెఱిగినకొలఁది శీనానారివృత్తాధి
 ధానకథ లొకింత శీతడవు నడవె.

38

రామాయణ. వ్యధలెల్లఁ = దుఃఖములన్నియును, తీఱి =
 నశించునట్లు, దేవరమహామహిమఁ = మిగొప్పమాహాత్మ్యముచే, అస్తాక
 గుణతఁపరఁగు = తగ్గనట్టి గుణసమాహములచేఁ బ్రసిద్ధురాలగు, భూమి
 జఁ = నీతను, విలోకింపఁగంటిఁ = చూడఁగలిగితి, “దృష్టానీతా”
 యని రామాయణమున మున్నుదర్శించితి నని క్రియంజెప్పి నీతనని యావలఁ
 జెప్పటచే నిక్కవియు “విలోకింపఁగంటి” నని క్రియనుమున్ను జెప్పెను;
 మొట్టమొదట నీతయనినచో నెచ్చటఁ గాన్పింపలేదని చెప్పినోయని
 రాముఁడు సందేహించి దుఃఖించునోయని యాతనికట్టిదుఃఖము గల్గింపఁ
 గూడదని భావించియే హనుమంతుఁడు విలోకింపఁగంటినను క్రియను మున్ను
 జెప్పెను; ఆధిపతన=మనోవ్యధయందలి పాటుగలది, వ్యధానిమగ్నయనుట,
 ఆ క = ఆనీత, లంకఁ = లంకాపట్టణమునందు, ఉన్నది, శాంతద్విష

న్నికాయ = అడఁపఁబడిన శత్రువులనుగలవాఁడా, ఇది రాముని సంబుధి;
 వెనక్ = శీఘ్రముగా, మనము, ఒదవు=ఉపయోగింతుమనెడి, లాలనక్ =
 ఔత్సుక్యముచే, మానక = విడువక, ఉరుబలయత్న అవరుద్ధంబులు అగు
 చుక్ = మిక్కిలిబలవంతమగు ప్రయత్నమున నడ్డు పెట్టఁబడినవగుచు,
 చనని = పోవని, తాంతఆపరీభవత్ ప్రాణవాయువులతో = బడలినవై
 యాకులభావమునందెడి ప్రాణవాయువులతో, మనమాబిడకు సహాయపడెద
 మనెడి యాసతో నాకులములగు ప్రాణముల నీత నిలువఁబెట్టుకొని యున్న
 దని భావము. వనరెడుక్ = విలపించుచున్నది, ఏను, ఇవ్వార్తచెప్పక్ =
 ఈమాటచెప్పటకై, పాటుతెంచితిని=పర్వెత్తివచ్చితిని, అని = ఇట్లాడి,
 ప్రత్యభిజ్ఞాన సమర్పణమునక్ = గుఱుతగు చూడా మణినిచ్చటచే, అతని
 మది = ఆరామునిమానసము, ఒడఁబడక్ = అంగీకరింపఁగా, రాముఁడు
 వనమాటలలో విశ్వాసము గలిగింపఁగాననుట; తాక్ = హనుమంతుఁడు,
 ఎఱిగిఁకొలఁదిక్ = తెలిసివంతవఱకు, అన్నారి = అసీతయొక్క, వృత్త =
 ఉనికియొక్క, అభిధాన=చెప్పెడు, కథల్ = కథలను, ఆమెయునికిఁ
 దెప్పెడి కథలననుట; ఒకింతతడవు = కొంతనేపు, = నడవెక్ = జరిపెను;

తా. సీతావలొకనమునకై పడిన కష్టమెల్ల దేవరయసుగ్రహ
 విశేషముచేఁ దీఱఁగా మహాగుణవంతురాలగు నీతంగంటిని. అత్యంతదుఃఖిత
 యగుదు నామె లంకనున్నయది. మనమునచ్చి యామెను రక్షింపఁగలమను
 నాసచే మిక్కిలి భిన్నయయ్యు నాబిడ ప్రాణములు నిలుపుకొని యనా
 రతమేడ్చుచున్నది. నేను దేవరతో నీమాటచెప్పఁ బర్వెత్తివచ్చితిని
 యాడి యామె యిచ్చిన శిరోరత్నము రామునకొసఁగి యాతనికిఁ దన
 వార్తయందు విశ్వాస ముపయింపఁ జేసెను. పిదప నామెయునికిమనుషులను
 గుఱించి కొంత నేపు మాటలాడునుండెను.

“లాలన” “లాలనేప్రార్థనాచిత్యే” అమరము.

భారత. వ్యథలెల్ల, తీఱ, దేవరమహామహిమ = మీయొక్క
 గొప్పమహిమను, విలోకింపకొంటి = చూడఁగలిగితిని, నిన్నుజూచి
 నంతన యింక జయము గలుగునని తోచుటచే వ్యథలెల్ల దీక్షనని
 భావము; అస్తోకగుణతే, పరఁగు, భూమిజనాధిపతయ = రాజ
 శుత్రుఁడా, ఇదియు త్తరుని సంబోధించుట; అకలంక = కలంకములేనట్లు,
 నున్న = పోయెత్తబడిన, దిశాంత = దిగంతములవఱకుఁగల, ద్విషన్ని
 కాయ = శత్రుసమాహములవాఁడా, ఇది భూమిజనాధిపతయాయను
 దానివిశేషము; స్తోత్రరూపమున యుద్ధమునకుఁ బరిగొల్పుటకుఁగా నిట్లనెను;
 వెనక = శీఘ్రముగా, మనమొదలు = మనయావులు, ఆలసమాన =
 మిక్కిలిప్రకాశించుచుండు, కురుబల = కారవసైన్యముయొక్క, యత్నా
 రుద్ధంబులు = ప్రయత్నముచే నడ్డిగింపఁబడినవి, ఆగుచుక, చనక =
 వెళ్లఁగా, నితాంత = మిక్కిలి, ఆకులీభవత్ = కలఁతచెందుచున్న,
 ప్రాణవాయువులతోక, వనరెడునేనుక = దుఃఖించుచున్న నేను,
 ఇవ్వార్తక, చెప్పక = ఈమాటచెప్పటకు, పాఱులెంచితిక = పరు
 వెత్తివచ్చితిని, అని, ప్రత్యభిజ్ఞాన = గుఱుతుయొక్క, సమర్పణమునక =
 ఇచ్చుటచే, గుర్తుతెలుపుటచేసనుట; ఆతనిమది, ఒడఁబడక = అంగీక
 రించుటకొఱకు. తాక, ఎఱిగినకొలఁద; నానా = పెక్కువిధములగు,
 అరి = శత్రువులయొక్క, వృత్తి = వర్తనలయొక్కయు, అభిధాన =
 పేళ్లయొక్కయు, కథలు, ఒకింతతడవు = కొంతనేపు, నడపెక = జరి
 పెను, ఉత్తరునకు నమ్మకముగలిగి యతఁడు యుద్ధమున కుత్సాహవంతుఁ
 డగుటకయి యిట్లు గవాధ్యక్షుఁ డభిజ్ఞానముందెల్పినని భావము;

తా. భాజకుమారా! నిను జూచినంతన నాదుఃఖములెల్లను దీక్షింపు.
 మనగోగణముల నెల్లం గురుబల మడ్డగించి గ్రహించుకొని పోవుచున్నది.
 ఇంకను మనలుట సరికాదని వెంటనే పర్వెత్తి వచ్చితిని. నీవును నాతోనిం

పశుమని గూతనికి యుద్ధాభిలాష యిసుమహిమలగునఁ గొన్ని గుర్తులు
నెప్పుడు నచ్చటి శత్రువులఁగూర్చిన కథలనే కొంతవఱకుఁ జెప్పచుండెను.

ఇట “బ్రహ్మభిక్షాన సమర్పణ” మ్మృదునది రామాయణార్థమునకై
తెచ్చి చెట్టుకొనినదైనను నుత్తరువకు రజాభియుఖ్యము గల్గింప గవాధ్యక్షు
నిచే నిట్లు చెప్పించుటయే కవి గూతయమగుటచే సందర్భ శుద్ధము
గనున్నది.

వ. పదంపడి యిట్లనియె.

39

ఆ. అలఘుమాననీయరబల విడిపింపు మా

యావులబలుమేటి శ్రీయైన తదవ

హరిఁ గలుష కలుషితాత్మునుయోధను

నృద విమూఢు దురమునను వధించి.

40

రామాయణ. అలఘుమాన=గొప్పమానము గలవాఁడా, మానవంతు
లలో శ్రేష్ఠుఁడాయనుట; ఇది రాముని సంబోధము; మాయావులబలుమేటి=
మాయావులలో మిక్కిలి గొప్పవాడగు, తదవహారిక్ = ఆనీతాపహరిని,
రావణుననుట; కలుషకలుషితాత్ముక్ = పాపముచేఁ గళంకితమూర్తియగు
వానిని, సుయోధనుక్ = చక్కఁగాయుద్ధ మొనర్చువానిని, మదవిమూఢుక్
= మదముచే మూఢుఁడగువానిని, ఇవి తదవహారిక్ అనుపదమునకు విశేష
ణములు; తురమునను = యుద్ధమున, వధించి = సంహరించి, నీయబలక్ =
నీభార్యను, నీతననుట; విడిపింపు.

తా. ఓరామా! మాయావులలో మేటియై పాపాత్ముడై చక్కఁగా
యుద్ధ మొనర్చువాడై మదాంధుడైన యానీతాపహరిని రావణుని యుద్ధ
మున సంహరించి నీతనవిడిపింపుము.

భారత. అలఘుమాననీయరబల = మిక్కిలిగౌరవింపఁదగిన బలముగల
వాఁడా, ఇది యుత్తరుని సంబోధన; బలుమేటియైన, తదవహారిక్ =

ఆయావుల నపహరించినవానిని, కలుషకలుషితాత్ముఁ, మదవిమాధుఁ, సుయోధనుఁ = దుర్యోధనుని, తురమునఁ, వధించి; ఆవులఁ = పశువులను, విడిపింపుమా;

తా. ఓ యుత్తరకమారుడా ఆమాయావియగు సుయోధనుని యుద్ధమునవధించి యావులను విడిపింపుము.

ఆ. వినుమొకింత తడసినను గార్యమిఁకఁ దప్పఁ

గాన వేగఁ కదలి శ వానిఁ గెలుము

గర్వయుక్తదనుజ శ కర్ణ భీష్మేష్వాస

గురురణాతిమహిమఁ శ గరము మించి.

41

రామాయణ. వినుము = ఓరామచంద్రా! ఆలకింపుము, ఇఁకఁ, ఒకింతతడసినను = కొంచెమాలసించినను, కార్యముతప్పఁ = కార్యము తప్పిపోవును. పనిచెడుననుట; కానఁ, వేగఁ = శీఘ్రముగా, కదలి, గర్వ.....మహిమఁ; గర్వయుక్త = గర్వముతోఁగూడిన, దనుజ కర్ణ = రాక్షసులచెవికి, భీష్మ = భయంకరమైన, ఇష్వాస = వింతి యొక్క, గురు = గొప్పదగు, రణ = ధ్వనియొక్క, అతిమహిమఁ = అత్యంతమహిమచే, కరము = మిక్కిలి, మించి, వానిఁ = ఆరావణుని, గెలుము = జయింపుము;

తా. ఇంక నీ వాలసించుటతగదు. వెంటనే యిటునుండి కదలి యా రావణుని గెలువవలయును.

“రణాతిమహిమ” రణోక్తి యుధివాధ్వనా.” నానార్థరత్నమాల.

భారత. వినుము, ఇఁకఁ, ఒకింత, తడసినను, కార్యము తప్పఁ, కానఁ, వేగఁ, కదలి, గర్వ.....మహిమఁ; గర్వయుక్త; గర్వము

వోగూడిన, తదనుజ = వానితమ్ములగు దుశ్శాసనాదులయొక్కయు,
 కర్ణ = కర్ణునియొక్కయు, భీష్మ = భీష్మునియొక్కయు, ఇష్వాసగురు =
 ధనురాచార్యుడగు ద్రోణునియొక్కయు, రణాతిమహిమ = యుద్ధము
 నందలి గొప్పమహిమను, కరము = మిక్కిలి, మించి = అతిశయించి,
 వానికొ = ఆదుర్యోధనుని, గెలుపు = జయింపుము.

తా. ఇంకనాలసించినఁ గార్యముచెడును గాన కదలి గర్వితులగు
 కర్ణభీష్మ ద్రోణాదుల యుద్ధమునమీటి యాదుర్యోధనుని గెలుపును.

క. అకట ! భవద్గురు సేనా

దిక మిపు డేమియుఁ బురస్థితం బరఁగమి ని

న్నొకయించుక యును గుఱిసే

యక యిమ్మైయిఁజెనకి తలఁకఁ గ డతిఁడు సెడుమదిన్. 42

రామాయణ. అకట, భవత్ = నీయొక్క, రాముని యొక్క
 యనుట; గురు = గొప్పదగు, సేనాదికము = సేనయున్నగునవి, ఏమియుకొ =
 ఎదియును, ఇపుడు, పురస్థితం పరఁగమికొ = ముందరలేకుండుటచే,
 అతఁడు = ఆరావణుఁడు, నిన్నుకొ ఒకయించుకయుకొ గుఱిసేయక =
 నిన్నుగొంచెమేనియు సరకుసేయక, ఇమ్మైయికొ = ఈలాగున, చెనకి, చెడు
 మదికొ = దుర్బుద్ధిచేత, తలఁకఁడు = కలఁతచెందఁడు.

తా. ఆరావణుఁడు నీకుసేనాదిక మెద్దియును సమీపమున లేనందున
 నిన్నుసరకు గొనకనీకపకృతిగావించియు భీతిలఁడు.

“ఇమ్మైయిఁజెనకి. ” ఇటఁజెనకియనుటకుఁ గొందఱుతాఁకియని
 యభిప్రాయపడెదరు. రావణుఁడు యుద్ధము ననింకను దాఁకలేదుగావున
 నపకృతిగావించి యనియే భావమగుచున్నది.

భారత. అకట, భవత్ = నీయొక్క, గురు = తండ్రీయు, విరటుఁ
 డనుట ; సేనాదికము = సేనలుయున్నగునవియు, ఇపుడు, ఏమియుకొ,

పురస్థితః పరఃగమిః = పట్టణమున లేకుండుటచే, నిన్ను ఒక
యించుకయును గుఱిసేయక = నిన్నించుకేనియు లక్ష్యము నేయక,
అతఁడు = ఆదుర్యోధనుఁడు, ఇమ్మెయిక్ చెనకి = ఈలాగునఁ దాకి,
వంచనచేదాకి యనుట; తలఁకఁడు = భీతిలఁడు.

తా. నీతండ్రియు నేనలునూరేమినిదుర్యోధనుఁడు నిన్ను లక్ష్యము
నేయక యిట్లనమిపించియుఁ భీతిలకున్నాఁడు.

ఆ. అని యతండు దీపితౌద్ధత్యభాషలు

పలుకఁ దనబలంబు శ్రీ కొలఁదిగాన

కధికమై తనర్ప శ్రీ నాహవ్రాత్సాహంబు

పూనెరాచపట్టి శ్రీ మేనువ్రొంగ.

43

రామాయణ. అని అతండు = ఆ హనుమంతుఁడు, దీపితౌద్ధత్య
భాషలు = ఔద్ధత్యోద్దీప్తకములగు మాటలు, పలుకఁ, తనబలంబు =
స్వశరీరబలము, కొలఁదిగానక = పరిమాణము గానక, పరిమితి
రహితమై యనుట; అధికమై తనర్పఁ = అధికముకాఁగ, రాచపట్టి =
శ్రీరాముఁడు, మేను, పొంగక = శరీరముప్పొంగఁగా, ఆహవోత్సా
హంబు పూనెఁ = రణోత్సుకతనంచెను.

తా. అంజనేయుఁడు గర్వోద్రేకము గలుగునట్లుపల్కఁగ రాముని
బలము పరిమితరహితమై యతిశయింపనంత నా శ్రీరాముఁడు రణోత్సుకుఁ
డయ్యెను.

“దీపితౌద్ధత్య.” వృద్ధిసంధి. “వృద్ధిరాదైచ్.” పాణిని.

ఇటకొందఱు, “తనబలంబుకొలఁది కానకధికమై తనర్ప” నను
టకుఁ దన బలము యొక్కకొలఁది యడవికధికముగాఁగ యని యభిప్రాయ
పడెదరుగాని యదియంతి రసవంతముగాదు.

భారత. అని, అతడు = ఆ గవాధ్యక్షుడు, దీపితాధ్యక్ష భావలు, పలుకఁ, తన బలంబుకొలది గానక = తనబలముయొక్క పరిమాణ మెఱుంగక, అధికమైతనర్పణ, రాచపట్టి = ఉత్తరుడు, మేనుపొంగఁ, దేహ ముప్పొంగగా, ఆహవోత్సాహము, పూనెను.

తా. ఆగవాధ్యక్షుని గర్వోద్రేకములు గల్గించుమాటలచే తన బలముకొలది యెఱుంగక యుత్తరకుమారుడు రిజోత్సాహమందెను.

సీ. ఈరీతిఁ బగఱిపై శ నేగ ససంభ్రమ

స్వాంతుడై తద్వేళ శ యంత సరయ
జోకమై దొరకె దశచ్ఛభలగ్న మతి జిష్టుఁ
దాయుత్తరుడు జయశ్రయాత్ర గదలె

మహనీయశుద్ధాంత శ మంజులాస్య ప్రవ
ర్తన గురుభావార్హ శ తనువికారు
సనఘు క్షత్రాచారమునకు నానాకీశ

సంతతిఁగొని యాత్ర శ సలుపువాని

తే. నాన్యపాలకుమారకు శ సంతట రణ

సాధ్వసమశక్తికతమున శ సంశ్రయించె
దృష్టికరుడైన యొకనింత శ తేజ మమర
రిపుల యాధ్యత్యసద్బలశ్రేణిమెఱయ

44

అవతారిక. రాముని శైత్రయాత్రను, సుత్తరుని గోగ్రహణయాత్రను జంటించి కవి యాడుచున్నాడు.

రామాయణ. ఈరీతిఁ = ఈలాగున, పగఱిపై ఏరగఁ = శత్రువులపై దాడివెడలఁగ, ససంభ్రమస్వాంతుడై = సంబరముతోడి మదిగలవాడై, తద్వేళ = ఆయుధమునకు వెడలునట్టివేళ, అంతఁ అరయఁ = అంత విచారింపఁగా, తచ్ఛభలగ్నము = శుభమైన యా

లగ్నము, బోకమై = బలయుతమై, దొరకొ = చిక్కను, అతిజిహ్నుడు =
అత్యంత జయశీలుడు, ఆయుత్తరుడు = శ్రేష్ఠుడైన యారాముడు, జయ
యాత్ర, కదలె = జైత్రయాత్రగదలెను, మహనీయ.....
వికారు = మహనీయ, శుద్ధాంత = అంతఃపురముయొక్క, భార్య
యగు నీతయొక్క యనుట ; మంజుల = మనోహరమగు, ఆస్యప్రవ
ర్తన = వదనప్రవర్తనముచే, గురు = శ్రేయస్సైన, భావ = అభిప్రాయ
మునకు, అర్హు = తగిన, తనువికారు = శరీరవికారము గలవానిని,
నీతాముఖము మానసమునకుఁ బొడఁగట్టుటచే, వేదసాధరమధికమై శరీరము
కృశించి వైవర్ణ్యము గలిగెనని భావము ; అనఘు = పాపరహితుఁ డగు
వానిని, త్నత్రాచారమునకు = త్నత్రియులయొక్క యాచారమునకు, యుద్ధ
మునకై యనుట ; చతుర్థార్థమునవస్థి ; నానాకీక సంతతి = పెక్కు
వానరసమూహమును, కొని, యాత్రసలుపువాని = జైత్రయాత్ర యొనర్చు
వానిని, ఆ నృపాలకుమరకు = రాముని, అంతట, రణ.....
కతమున = రణ = యుద్ధమునకు, సాధు = సమర్థమైన, అసమశక్తి కత
మున = సాటిలేని శక్తికారణమున, ఆమర.....శ్రేణి ; ఆమ
రరిపు = రాక్షసుల, లయ = నాశమందు, బౌద్ధత్యవత్ = ఉద్ధతింగల,
బలశ్రేణి = సేనాసమూహము, మెఱయ = ప్రకాశింపఁగా, దృష్టికొ =
చూపులకు, ఆరుదైన, ఒకవంత తేజము = ఒక యద్భుతతేజస్సు, ఆశ్ర
యించెను ;

తా. రాముడు శాత్రువులపై దండయాత్రవెడల నుద్దేశింపఁగనే
యొక సన్మహారము దొరకెను. అంత శ్రేష్ఠుడగు రాముడు జైత్ర
యాత్ర గదలెను. అప్పుడు నీతాముఖము మానసమునకుఁ బొడఁగట్టుటచే
నా విరహవేదనచే వైవర్ణ్యము నందినవానిని, పెక్కు వానరసేనలతో
యుద్ధయాత్ర బయలుదేరినవాని నారాముని యుద్ధమునందలి సాటిలేనిశక్తి
గల్గికారణమున రాక్షస నిర్మూలనకరమగు సేనలు మెఱయుచుండ నొక
దివ్యతేజ మాశ్రయించెను.

“బోక.” కొమరుచొక్కాటమ్మ గొనబుచొక్కారము చొక్కము
‘మేలిమి’ బోకబాలుపు.” సాంబనిఘంటువు.

“శుద్ధాంతమంజులాస్య.” శుద్ధాంతశబ్దమున కంతఃపురస్త్రీ యను
నర్థము గలుగుటకు ; “శుద్ధాంతసంభోగ నితాంతత్వప్తే నైష ధేకార్య
మిదం నిగాద్యం.” నైషధము.

“నానాకీశ సంతతి.” “మర్కటో వానరః కీశః.” అమరము.

భారత. ఈరీతి, పగజపై = శక్రపులపై, ఏకైక, ససంభ్రమ
స్వాంత్యుడై, తద్వేద = ఆకాలమునందు, సప్తమృత్యునఁ జేయఁ
యంత = సారథిని, అరయి, తచ్చుభలగ్నమతి = ఆ యుత్తరుని
శ్రేయమునందు లగ్నమైన బుద్ధిగల, = జిహ్వాడు = అర్జునుడు, బోక కమై
దొరకై = ఉత్తరుడు సారథికొఱకు విచారింప నర్హుడు సారథ్యమునకు
దొరకెను, ఆ యుత్తరుడు = ఆ యుత్తరకుమారుడు, జయయాత్ర
కదలె = (వెంటనే) జైత్రయాత్ర వెడలెను, మహనీయ.....
వికారుఁ ; మహనీయ = పూజనీయమైన, శుద్ధాంత = అంతఃపుర కన్యా
జనమునకు, మంజు = మనోహరమగు, లాస్యప్రవర్తన గురుభావ =
నృత్తము నేర్పించుటకు గురువౌటకు, అర్హ = తగిన; తనువికారుఁ =
శరీరముయొక్క మార్పుగలవానిని, వేడిమాపముదాల్చినవాని ననుట
అనఘుఁ = సాపరహితుఁడగువానిని, అనాకీశ సంతతిఁ = దేవేం
ద్రుని కుమారుఁడగు నాయుర్జునుని, త్తత్వ = సారథియొక్క, ఆచారమునకుఁ,
కొని = గ్రహించి, అర్జునుని సారథిగాఁగొని యనుట ; యాత్రసంబంధ
వానిఁ = జైత్రయాత్ర కదలువానిని, ఆ నృపాలకుమారకుఁ = ఉత్తర
కుమారుని, రిపుల = దుర్యోధనాదులయొక్క, జైద్ధత్యవత్ = ఉద్ధతితోఁ
గూడిన, బలశ్రేణి = సేనాసమూహము, దృష్టికై, అరుదైన, ఒకవింత
తేజము = ఒక యద్భుతతేజస్సు, అమరఁ, మెఱయి = ప్రకాశించు
చుండ, అంతటఁ = పిమ్మట, తన్నేనాదర్శన సమనంతరమున ననుట ; ఆ

శక్తికతమునన్ = బలహైన్యము గల్గుకారణమున, రణసాధ్యసము =
యుద్ధమునందలిభీతి, సంక్రయించెను = ఆశ్రయించెను ;

తా. ఉత్తరకుమారుఁడు శత్రువులపై దాడివేడలఁ దలఁచి సారథిని
ఁచిచారింప నర్జునుఁడు సారథ్యమునకు దొరకెను. అంత నాయుత్తరుఁడు
జైత్రయాత్ర గదలెను. ఇట్టింద్రతనూజుఁడగు నర్జునుని సారథిగాఁగొని
జైత్రయాత్ర కదలుచుండు వాఁడు శాత్రవసేనం గాంచినంతన వారి యాధ
ప్త్యముంగాంచి శక్తిహీనుడగుట రణభీరుఁ డయ్యెను.

“యంత నరయన్.” “క్షత్రాచారమునకున్.” ఇటయంతృ,
క్షత్తృకబ్జములకు సారథియని యర్థమగుటకు ; “యంతా సూతః క్షత్రాచ
సారథః.” అమరము.

సీ. అతని సముద్వేగ శతత చేష్టమాన నా
నాకీశనంతతి శ నలుపుమెఱసి
పంతంబులాడియు శ నెంతయు నాత్మస్వ
భావ ప్రభావ సంప్రకటనోక్తి
సలరించియును ముదితాత్ముఁ గావించుచు
నా రాచకొమరుని శ యంతగాఁగఁ
గైకొని ప్రస్తుత శ ఘన యుద్ధకార్యంబు
నిజబాహుబలమున శ నిర్వహించు

తే. పూన్నితో వీరరసలక్ష్మి శ వైదలనడచె
నా యనఘవర్తను నిశివాశ్ఖ్యతరుని హిత
మైన నిజధర్మమునుజూపి శ యధికమోద
సహితుఁడేయుచుఁ దల్పిరిగ్రహము మెఱయ. 45

రామాయణ. అతని=ఆ రాముఁ యొక్క, సముత్=సంతోషముతోఁ
గూడిన, వేగ=వేగముచే, తత=విస్తృతమై, చేష్టమాన=సంచించుచున్న,

నానాకీశసంతతి = పెక్కువానరులసమూహము, నలుపుమెఱసి=అందగించి, పంతంబులు ఆడియున్ = పంతములు పలికియు, ఆత్మ... ప్రకటనోక్తి; ఆత్మ = తమయొక్క, స్వభావ = శీలముయొక్క ప్రభావ = మహిమను, సంప్రకటనోక్తి = ప్రకటించుమాటలచే, ఆరాచకొమరున్ = ఆరాజకుమారుని, రామునమట; ఎంతయున్ = మిక్కిలి, ఆలరించియును = సంతోషింపఁ జేసియును, పంతములాడుచుఁదమ బలమహిమలం దెల్పి రామునిసంతసింపఁ జేయుచునని భావము ; (తన్ములమున) ముదితాత్మున్ కావించుచున్ = సంతుష్టస్వాంతం గావించుచు, నియంత్రకాగ్ కైకొని = నియామకునిగా గ్రహించి, రాముండమకుఁ బ్రధాన నాయకునిగా నొనర్చికొని యునుట; ఆయనఘవర్తనునిన్ = పాపరహిత వర్తనుఁడగు నాతని, శివాఖ్యతరునిన్ = మిక్కిలి మంగళకరమైన నామముగలవానిని, హితమైన = ఇష్టమైన, నిజధర్మమును చూపి = తమమర్కటధర్మమును చూపి, అధికమోదనహితున్ చేయుచున్ = మిక్కిలి సంతోషము గలవానినిగానొనర్చుచు, తత్పరిగ్రహము మెఱయున్ = అతనికైకోలు మెఱయఁగా, ప్రస్తుతఘన యుద్ధకార్యంబు = ప్రస్తుతమగు రాక్షసులతోడి గొప్పయుద్ధవ్యాపారము, నిజబాహుబలమునన్ = తమ బాహు శౌర్యముతో, నిర్వహించు పూనికతో = జరుపునట్టి పూనికతో, వీరరసలక్ష్మీ పాదలన్ = పరాక్రమరసమనెడి సంపదవృద్ధికాగ, నడచెన్.

తా. వానరసేన రామునిరణోత్సాహమున వర్ధమానముత్సాహమై పంతములాడుచు నిజబలము ప్రకటింపుచు నాతని సంతసింపఁజేయుచు నాతని నిజనాయకునిగాఁ గావించుకొని, స్వమర్కట జాతిధర్మములంజూపుచు నాతనికానంద మొనఁగుచుఁ బ్రస్తుతఘనయుద్ధవ్యాపారమాత్మ భుజబలమున నిర్వహించు పూనికతో వీరరసలక్ష్మీ పాదలముందునకు నడచెను

ఇచ్చటఁ గొందఱు; స్తుత్యర్థమైన గొప్పయుద్ధకార్యము తమభుజముల బలిమిచే నోడ్చునట్టి యత్నముచే కార్యరససంపద వృద్ధికాగఁ దమ

మర్కట స్వభావమును వృద్ధిపఱచియుని యభిప్రాయపడెదరుకాని, ప్రస్తుత శబ్దమునకుఁ బ్రకర్షణస్తూత యనియర్థముగావించుట కంటఁ బ్రకృతమైన యనియర్థము గావించుట రసవంతము. మఱియు వీరరసలక్ష్మీ పాదలక్ అను దానిని నిజధర్మమును జూపి యనుదానితో నన్వయించుట సరికాదు. మర్కటస్వభావము చూపినంతవీరరసలక్ష్మీ పాదల నేరదు. కావున వీరరస లక్ష్మీ పాదలనను దానిని నడచెననుక్రియతోడనే యన్వయింపవలయును.

భారత. అతని = ఆ యుత్తరుని, సముద్వేగతత = భయముచేఘన మగు, చేష్ట, మానక = మానునట్లుగా, ఆనాకీకసంతతి = ఆ యింద్రునం దనుఁడగు నర్జునుఁడు, నలుపు, మెఱసి, పంతంబులాడియుకొ, ఆత్మ..... ప్రకటనోక్తి = ఆత్మ = తనయొక్క, ప్రభావ = మహిమను, ప్రకటనోక్తి = ప్రకటించునట్లుచే, తానర్జునుఁడగుటం బ్రకటించియుఁదనచేబూర్వమాచరింపఁబడిన ఘనకార్యములం దెల్పి యు ననిభావము; ఆలరించియును = సంతసించి జేసియును, ముదితాత్ముక, కావించుచుకొ, ఆరాచకొమరునకొ = ఆయుత్తరకుమారుని, యంతగాఁగకొ కైకొని = సారథిగాను గ్రహించి, ఆయనఘవర్తనునికొ = నిర్మల హృదయుని, ఏకాపట్టములెఱుంగని ముగ్ధుననుట, శివాఖ్యతరువనిహితమైన = జమ్మిచెట్టునందునిచిన, నిజధర్మమును జూపి = తనగాండీచమును జూపి, అధికమోదనహితుకొ చేయుచుకొ = మిక్కిలి సంతోషుం గావించుచును, తత్పరిగ్రహము = అవిల్లునందుట, మెఱుకొ = ప్రకాశింపఁగా, ప్రస్తుతఘనయుద్ధకార్యంబు = ప్రస్తుతమగుదురోధ నాదులతోడి ఘనమగునీయుద్ధవ్యాపారము, నిజబాహు బలమునకొ, నిర్వహించు పూనికతోకొ. వీరరసలక్ష్మీ, పాదలకొ = అభివృద్ధియుకాఁగ, నడచెకొ.

తా. అర్జునుఁడుత్తరుని భయముమానునట్లు పలుపంతములాడునఁ కానర్జునుఁ డగుటం బ్రకటించి, తనచేబూర్వమాచరింపఁబడిన ఘనకార్య

ములందెల్ల యాతనిసంతసింపఁ జేసి, తనకాతని సారథింగావించుకొని శమివృక్షస్థితమగు నిజగాండీవముం జూపి దానింగ్రహించి యుద్ధ వ్యాపార మునునిజబాహు బలమున నిర్వహించు పున్నినివీరరసలక్ష్మీ పాదలంగ దలెను.

“అనఘవర్తనుని” ననుస్థలమున నేకపటమునెఱుంగని ముగ్ధస్వభావముగలవాని ననుటకు నిదర్శనము; “చిత్రే యుద్ధంవిహీత్యాహంచాపలాదేత్య వంచితః | తత్రాసద్భరిహోద్యద్భిఃత్వేభాహేషితబృంహితైః.” అనంతభట్టు.

ఆ. రామవిభుఁడు జిహ్వుఁ యీ డీమాడ్కిఁజని యను

స్మృతమనోరథ హరి య గతి కలరుచుఁ

ద్వరితగతి విరోధివాహినీవర విజృం

భణము గరము గానఁబడఁగ డాసె.

46

రామాయణ. జిహ్వుఁడు = జయశీలుఁడు, లేక విజ్ఞమూర్తియగు వాఁడు, రామవిభుఁడు = శ్రీరాముఁడు. ఈమాడ్కిఁ - ఈవిధమున, చని, అనుస్మృత = తన్ననుపరించుచున్న, మనోరథ = కోరికనిగల, తనయిష్టము చొప్పుననుండు వారసుట; హరిగతిఁ = వానరులగమనముచే, అలరుచుఁ = సంతసించు, త్వరిత.....విజృంభణము = శ్వేత గతి = తనయొక్క త్వరితగమనమునకు, విరోధి = విరోధియగునట్టి, తనత్వరితగమనమున కడ్డంము దవితెనని భావము; వాహినీవర = సముద్రముయొక్క, విజృంభణము = చెలరేగుట, కరము = మిక్కిలి, కానంబడఁగఁ = కాన్పించుచుండ, డాసెఁ = (ఆసముద్రమును) సమీపించెను.

తా. రాముఁడు వానరుల సేవాగమనమున కలరుచుఁడనత్వరితగమనమున కడ్డువడిన సముద్రమును డాసెను.

భారత. రామవిభుడు = రాముని వరైవైభవము గలవాడు,
జిష్ణుండు = అర్జునుడు, ఈమాడ్కిఁ, చని, అనుసృతమనోరథ =
స్నేచ్ఛాచువర్తములగు, హరిగతిఁ = గుఱ్ఱముల గమనముచే, అలరుచుఁ,
త్వరితగతి విరోధి వాహినీ = దుర్యోధనుని సేనలయొక్క, వరవిజృంభ
ణము, కరముఁ, కానబడఁగఁ, డాసెఁ = సమీపించెను.

తా. అర్జునుడు దనయిష్టముననుసరించినడచుచుండు నాహయ
ములగమనమున కలరుచు దుర్యోధనుని సేనలసమీపించెను.

సీ. ఇట్లునువ్యక్తి బోల్పెనగు నాతనిరాక
పొల్పుమీఱఁగ లంకఁ శ్రీ బుభ్రజనులు
వెరవిడిగాఁడె యీశనరుఁ డల్కఁచేసి దు
ర్జయమున వచ్చు చున్నాఁడు సమయ
రక్షోపహతిసేయ శ్రీ రామికానం డక
టా నియతియలంఘ్యమని వగచిరి
మఱికొందఁ జిది యేమిమాటలు మనపాటి
పరికింపనేరఁడే శ్రీ యురువివేక

ఆ. శాలి యతఁడు యుద్ధశీలకాలం బని
నిజభుజబలక్లిశ్న శ్రీ నెగడఁ బగఱ
నుక్కడంపవచ్చు శ్రీ చున్నాఁడుగాని యీ
తలపు ధృఢము గాదు శ్రీ తెలియుఁడనిరి.

47

రామాయణ. ఇట్లు, సువ్యక్తిఁ = మిక్కిలి వ్యక్తముగా, పొల్పెనగు
గు = ఆనందించునట్టి, ఆతనిరాక = ఆరాముని రాక, పొల్పుమీఱఁగఁ =
అతిశయింపఁగా, లంకఁ, పుణ్యజనులు = లంకయందలి రాక్షసులు, ఈన
రుడు = ఈమనుష్యుడు, రాముడనుట; వెరవిడిగాఁడె = ఉపాయ
హీనుఁడుగాఁడె, అల్కఁచేసి = శోపముతో, సమయఁ = చచ్చుటకై,

దుర్జయమునకొ = అవినీతిని, వచ్చుచున్నాడు = అరుదెంచుచున్నాడు,
 రాముని యారాక యాతని మరణమునకే కాని తేమనునకుగాదని భావము;
 రక్షోపహతి = రాక్షససంహారము, చేయరామి = కారణము = తెలియుడు,
 అకటా = అయ్యో, నియతి = దైవనిర్ణయము = అలంఘ్యము = దాటరా
 దగనిది = దైవివిధి యనునల్లంఘనీయమగుట చేతనే యాతనికిట్టి బుద్ధి
 యుదయించె ననుట; అనివగచిరి = చింతించిరి, మఱికొందఱు = ఇంక
 గొందఱు, ఇది ఏటిమాటలు, ఉరువివేకశాలి = మిక్కిలి జ్ఞానముగలవాఁడు,
 అతఁడు మనపాటి = మనకొలది, పరికింపనేరఁడే = విచారింపజాలఁడా,
 యుద్ధకేళికా = యుద్ధవిహారమునకు, ఆలంబని = ఆధారమగు, నిజభుజ
 లక్ష్మి = తనభుజబలమును సంపద, నెగడకొ = వర్ధిలఁగా, పగలకొ =
 శత్రువులను, ఉక్కడంపకొ = ధ్వంసముచేయుటకై, వచ్చుచున్నాడు
 గాని, ఈతలఁపు = మీయాయాలోచన, దృఢముగాదు = నిశ్చయము
 గాదు, తెలియుడు, అనిరి.

తా. రాముని రాకలంకకుఁదెలిసి యచ్చటి రాక్షసులపాయహీనఁడగుటచేఁ దనమరణమునకై యాతఁడే ప్రవేశమునకు వచ్చుచున్నాడు. రాక్షససంహార మశక్యమనుట దెలియుడు, పావము ! దైవవిధియలంఘ్యముగ దాయనిచింతించిరి. మఱికొందఱాతఁడు బుద్ధిమంతుఁడు మనశ క్రియలుగఁజాలఁడా, యుద్ధకేళి సహకారమగు భుజబలముకలిమి నే శత్రులవిధ్వంసముగావింప వచ్చుచున్నాడు కావునమీయాతలంపులు దృఢములు గావని తెలియుఁడనిరి.

“యుద్ధకేళి కాలంబని నిజభుజలక్ష్మి” యను నెడఁ గొందఱు
 “యుద్ధకేళికొ, ఆలంబని = ఉపేక్షగా” నని యర్థమగునని యభిప్రాయ
 పడెదరుగాని యిటనాలంబని యనుపదమును వచ్చుచున్నాడని క్రియలోఁ
 జేర్చుట దూరాన్వయముగను గావున నది సందర్భ శుద్ధముగాదు.

“నియతి.” “దైవం దివ్యం భాగధేయం భాగ్యోక్తి”) నియతిః పుమాన్.” అమరము.

“పుణ్యజనులు. “యాతుధానః పుణ్యజనః” అమరము.

భారత. ఇట్లు, సువ్యక్తిః పార్వసంగు = వేషాంతరము లేకుండఁగ వ్యక్తముగాఁ బ్రకాశించు, ఆతనిరాక=ఆ యర్జునునిరాక, పాల్కుమిఱి = అతిశయింపఁగా, కలంకః = కలంతచే, పుణ్యజనులు = పుణ్యవంతులగు జనులు, ద్రోణాదులనుట; ఈ నరుడు = ఈ యర్జునుఁడు, వెరవిడి గాఁడె = ఉపాయహీనుఁడుగదా, అల్కచేసి = కోపముతో, దుర్జయ మునఁ = అవినీతిచే, వచ్చుచున్నాఁడు, ఇప్పుడు వచ్చుట దనకు హానికరమనుట త్రోధమునఁ దెలియక పోరికివచ్చుచున్నాడని భావము; సమయరక్ష = తనయజ్ఞాతవాసరూప ప్రతిజ్ఞాపోషణముయొక్క, ఉపహతి = నాశము, చేయరామి = చేయఁదగని దనుట; కానఁడు = తెలియఁడు, తమప్రతిజ్ఞచొప్పున నజ్ఞాతవాసవత్సరమునఁ, దాముబయలు పడిన మరలనరణ్యమునకుఁ జనవలయునుగానఁ బ్రతిజ్ఞారక్షణమావశ్యకమ నుట త్రోధపరవశుఁడై కానఁడనుట; అకటా=అయ్యో, విషాదార్థకము; నియతి = విధినిర్ణయము, అలంఘ్యము = మిఱరానిది, అని, మఱికొందఱు = భీష్మాదులు, ఇది, ఏమిమాటలు, మనపాటి, పరికింప నేరఁడే = మనయుల విచారింప నేరఁడా. ఉరువివేకకాలి = మిక్కిలి బుద్ధిమంతుఁడగు, అతఁడు = ఆయర్జునుఁడు, యుద్ధశీలి కాలంబని = రణవిహారమునకుందగిరకాలమని, అజ్ఞాతవాసవత్సరము పూర్తియగుటచేనిస్తీర్ణప్రతిజ్ఞఁడు కావుననేయిది యుద్ధవిహారమునకుందగు కాలమని భావము; నిజభుజలక్ష్మీ=తనబాహుబల మునెడి సంపద, నెగడఁ = అభివృద్ధముగాఁగ, పగఱి = శత్రువులగు కర్ణాదుల, ఉక్కడంపఁ = గర్వమునఁజుటకై, వచ్చుచున్నాఁడుగాని, ఈతలంపు = ఇట్టితలంపు, ప్రతిజ్ఞాపోషణమునర్పక శేవత్రోధపర

వశుడై యిట్లవచ్చెనను తలంపనుట; దృఢముగాదు = నిశ్చయముగాదు, మీయీ యూహసరిగాదనుట; తెలియుఁడు, అనిరి.

తా. వేపాంతర హీనుడై సువ్యక్తముగా వచ్చిన యర్జునుం గాంచి ద్రోణాదులుగలంతనంది ప్రతిజ్ఞానిర్వహణయు గావింపక శ్రోథాంధుడై యిట్లవచ్చుట దనకుహని కరమనుట దెలియక వీడెలవచ్చెననిరి. అంత భీష్మాదు లిదేటిమాటలు? అర్జునుఁడు దెలివిలేని వాఁడుగాఁడు; ప్రతిజ్ఞాపూర్తి యగుటచే శత్రుభంగ మొనర్పయుద్ధ విహారమునకిది తరుణమనుట దెలిసి యేవచ్చియున్నాఁడు గానమీయూహలు సరిగావనిరి.

“వెరవిడిగాఁడె యీనరుఁడు.....కానందు.” అనుటకు

“వెరవిడిగాక వీఁడుకురువీరులకుం బొడచూపువాఁడె యచ్చరువున నొకప్రానిపెరనిట సేరఁగవచ్చుచునున్నవాఁడహంకరణమ కాని యొండొకటి గానఁడు మూర్తివిశేషమారయకై సురపతియట్లవీని మదిచొప్పది యెట్లా యెటుంగనయ్యెడుకై ” అనిద్రోణవాక్యము. భారతము, విరాట పర్వము. ఇట్లు భారతార్థ ముపపాదించుట కొఱకే రామాయణార్థమున లంకాజనులను భావణముగల్పితము.

అర్జునునకు నరుఁడనుపేరు గల్గుటకు; “వినుము దంభోద్భవుండను రాజుతన కెదురెవ్వరు లేరంచుఁ గ్రొవ్వివరుఁడు, నారాయణుండను వారుగంధమాదన మునగయునఁ దప్పుసేరు, వారిపైఁజని యూహవము నకుఁ బిలిచిన నయ్యునీంద్రులు వలదనియనేక, విధేయలఁ జెప్పంగ వెండి యుఁబోకున్నఁ గుశముష్టిను జ్వలవిశిఖవృష్టి గురిసినరుఁడు సేనఁగూల్చి యాతని భంగపెట్టి పట్టి విడిచెనట. యుక్కుహత్కులిపుడు పార్థుఁ డనఁగృష్ణుఁ డనఁగ, లీలార్థజన్మకలితులైరి, నూవె” భారతము, ఉద్యోగ పర్వము.

వ. ఇత్రైతంగున.

48

తే. మునగెసలఁబోరుగురుభీష్మ శ్రీ ముఖుల సఖుల

నాత్మసైన్యరక్ష శ్రేష్ఠ శ్రీ లై నవారిఁ

జూచి యధిపతి యెక్కడి ర సుద్దు లనుచు

నడిగి వారందులోఁ దగినంత చెప్ప.

49

రామాయణ. ముసగెసలకొ = ప్రీతిపూర్వకముగు సంభాషణలతో, పోరు = ముద్ద మొనర్చు, కాపట్యముతోఁ బ్రీతిపూర్వకసంభాషణయు సల్పు లాగున నభినయించుచు చటాలున పైబడియుద్ధ మొనర్చువారని భావము; ఇది రిక్కసుల వంచనాశీలమును నిరూపించుచున్నది; గురుభీష్మముఖులకొ = మిక్కిలి భయంఃరములగు ముఖములు గలవారిని, సఖులకొ = మిత్రులగు వారిని, ఆత్మపైన్య రక్షశ్రేష్ఠులైన వారిని = తన సేనలోనంగలరాక్షసులలో శ్రేష్ఠులగు వారిని, చూచి, అధిపతి = రావణుఁడు, ఎక్కడిసుద్దులను చుకొ = ఏమిసంగతియనుచు, అడిగి, వారు = ఆరాక్షసులు, అందు లోకొ = ఆ సుద్దులలో, తగినంతచెప్పకొ = చెప్పదగినంత చెప్పఁగా, రాక్షసరాజు నెవట దమభీతిం జెప్పసాహించి విక్రమమును మాత్రము చెప్పఁగానని భావము ; లేకస్వబలపరబలములవారొచ్చించి నీతారణము చేసి నీ కులమును నిల్పుకొమ్మని దగినంత చెప్పఁగాననియు భావము.

తా. మాయావులగు నా రాక్షససేనసలంగాంచి వారాడుచుండిన విషయమెద్ది యనియడిగి తెలిసికొనిన రావణుఁడు వారువనకుఁ దగినంత చెప్పఁగా.

కొన్నిప్రతులలో ముసముసలనని పాఠము గానించుచున్నది. కాని ప్రాచీన ప్రతులలో ముసగెసలనను పాఠము గానవచ్చుటచే దాని నంగీకరించితిని.

“ముసగెసలకొ” “ముసగెస = ప్రీతిచేఁబరస్పరము పల్కికొను వాక్యము. ” అంధ్రపదపారిజాతము.

“ఆత్మపైన్య రక్షశ్రేష్ఠులకొ” ఇటరక్ష + శ్రేష్ఠులనని పదచ్ఛేదము గావింపక, “రక్ష + శ్రేష్ఠులకొ” అని పదచ్ఛేదము గావిం

చి, రక్షించుటయందు శ్రేష్ఠమగువారిని కొందఱు అభిప్రాయ పడెదరు గాని “రక్షః + శ్రేష్ఠులక్” అని పదచ్ఛేదము గావించుటయే సందర్భ కుద్ధముగ నున్నది.

“రక్షశ్రేష్ఠులక్” శుద్ధరాజును దీనిని విశేషణోత్తర పదము గావించెనుగాని యిది సప్తమీ తత్పురుషయేయగును.

భారత. ముసశేసలక్ = పరస్పరప్రీతిపూర్వక సంభాషణములచే, సేనలోనివా రొండురులం బ్రీతిపూర్వకముగా నాహ్వాన ప్రత్యాహ్వానములు గావించుచునని భావము; పోరు = యుద్ధము నేయఁగల, గురుభీష్ములుఖులక్ = ద్రోణుఁడు భీష్ముఁడు మున్నగువారలను, సఖులక్ = మిత్రులగు కర్ణాదులను, ఆత్మనైవ్యరక్ష శ్రేష్ఠులైనవారిక్ = తన సేనను రక్షించు వారిలో శ్రేష్ఠులగు వారిని, చూచి, అక్షిపతి = దుర్యోధనుఁడు, ఎక్కడి నుద్దులు = ఏమి సంభాషణములు, అనుచుక్, అడిగి, వారు, అందులోక్ = ఆ సంభాషణములో, తగినంత చెప్పుక్ = యుక్తమయిన దానిం జెప్పఁగా ;

తా. దుర్యోధనుఁడు భీష్ముద్రోణాదులం గాంచి మీ సంభాషణ మేమన వారు చెప్పఁదగిన యంతయుంజెప్పిరి.

వ. ఆకర్ణించి వెండియుం బలువురు పలుతెఱింగుల గుడగుడలాడు చందంబును భావించి యందఱకు నిట్లనియె. 50

రామాయణ భారతార్థములు సమము. ముగము.

ఆ. ఎన్నఁగానరాద్య శ పక్షీతార్థమకాదె

నరునిరాక ; యిది మనసంబులందుఁ

దక్కుగతిగఁ గొనుట శ దగజేరికిని మన

యర్థసిద్ధి యగుట శ కలరవలయు.

రామాయణ. నరునిరాక = మనఃస్వనిరాక, ఎన్నఁగాక = తలంచి
చూడఁగా, నరాద్యపేక్షితమకాదె = మనుజు భక్షకులగు మన కపేక్షితమ
కదా, ఇది = ఈరాక, మనంబులందుకొ = మానసముల, తక్కుగతిగకొ =
ఇతరవిధముగ, కొనుట = గ్రహించుట, ఏరికిని = ఎవ్వరికిని, తగదు =
యుక్తముకాదు, మన యర్థసిద్ధి యగుటకుకొ = మనకార్యము సిద్ధించుటకు,
అలరవలయుకొ = సంతసింపవలయును, మనకయత్న సాధ్యమగు నాహా
రము లభింపకుండ సంతసింపటకుమాటు శంకల నంగనగునా యనిభావము;

తా. మనుజులులకు మనన మానవులరాక యపేక్షింపఁదగినదియ
గుటం దీని నన్యథాగ్రహింపక సంతసింప వలయును.

భారత. ఎన్నఁగానగు = విచారింపఁజాలరు. నరునిరాక = అర్జునుని
రాక, అద్యపేక్షితామకాదె = మనమాదిని గోచనవిషయమే కదా,
మనమిట గోగ్రహణమునకు వచ్చునప్పుడు పాండవాగమన మపేక్షించి
యేకదావచ్చితి మనట; ఇది = ఈ యర్జునాగమనము, ఏరికికొ = ఎవ్వరి
కిని, మనంబులందుకొ = మనస్సులందు, తక్కుగతిగకొ = ఇతరవిధ
ముగా, కొనుట = గ్రహించుట, తగదు = ఆయుక్తము, మన యర్థసిద్ధి
యగుటకొ అలరవలయుకొ, మన యిష్టప్రాప్తి యయినందులకు సంతసిం
టకు మాటు మీఁటి శంకల నందవలయుట ;

తా. బాగుగ విచారింపఁజాలరు గదా? మన మిచటికి వచ్చునప్పుడే
పాండవుల రాకం బ్రతీక్షించితిమికదా? అట్లే అర్జునుఁడు వచ్చియుండ మీకి
శంకలేల? సంతోషింప వలయును ;

తే. అసచుయాత్సద్ధతి పిశాచి శ్చ యన్నకొల్ప

బుద్ధిసెషివచ్చుచున్నాడు శ్చ పాండవడంగి

పొగలూరిదిగోతన శ్చ పోతరమునఁ

గ్రమ్మఱంగ న కితఁడు సగ్రభాత్యకముగ.

రామాయణ, అసమ = సరిలే, అతోద్ధతిపికాచి = తన గర్వ మనది పికాచము, అన్నకొల్పక = మత్తుకొల్పగా, తనపోతరమునక = తనక్రొవ్వుచే, బుద్ధిచెడి, ఇప్పుడువచ్చిన తాను జీవింపలేడను బుద్ధి దెలియక, వచ్చుచున్నాడు, ఇదిగో, ఇతడు = ఈరాముడు, క్రమ్మకొకానక = తిరిగిపోలేక, సభ్రాత్మకముగ = సోదరునితోఁ గూడ, పాడవడంగి పోగలఁడు = నశించి పోగలఁడు.

తా. తనయుద్ధతియును గ్రహించుచే నావ్విండ్లై శరీర మెఱుంగక గర్వముతో వచ్చుచున్నాడు, ఇటునుండి తిరిగిపోలేక సోదరయుతముగా నశింపఁగలఁడు.

“అసమ మాతోద్ధతి.” సమముగాని యుద్ధతియన మనలో సరియగు నుద్ధతిలేని వాడనియే యర్థము గావింపవలయును. ఇది రావణ వాక్యమగుటచే నర్థియర్థమే సంవర్ధశుద్ధమగును. కొంచు నిరుపవాదమగు నుద్ధతియని ముఖ్యపాదుపడుట సరికాదు.

మతియుఁ “దనపోతరమున” ననువాని వచ్చుచున్నాడను క్రిత లో నన్వయించుట సమంజసముగాని, “తనపోతరమునం గ్రమ్మకొకానక యని కొంద అన్వయము గావించుటయు శుద్ధముగాదు.

ముద్దరాజు రామన్న “పాడవడంగి...సభ్రాత్మకముగఁ గ్రమ్మకొకానక... పోగలఁడని నున్వయించుటయు సరిగాదు. పాడవడంగియను దానిం బోగలఁడనుక్రియతోడ నన్వయించుటయే సంవర్ధశుద్ధముగా నున్నయది.

భారత. అసమయ = అసమయమునందలి, అజ్ఞాతవాసవత్సరము పూర్తిగాక మున్నే యనిభావము ; అతోద్ధతి పికాచి = తన యాధత్వ మనది పికాచి, అన్నకొల్పక = మత్తుకొల్పగా, పోతరమునక, బుద్ధి చెడి, గర్వాతిశయముచేఁ దానిప్పుడు బయల్పడిన రల నరణ్యము

కరుగ వలయునను తెలివిలేక, పచ్చుచున్నాడు, ఇతడు = ఈ యర్జునుడు, పొడవడంగి = అభివృద్ధిలేని, యుద్ధమున నపజయము పొంది యనుట; స్రభాత్మకముగఁ = ధర్మజాదులతోడ, క్రమ్మఱఁ, కానకుఁ = అడవికి, పోగలఁడు ;

తా. అజ్ఞాతవాస వశ్చిరములో బయల్పడుట దమకు హానికరమునుట దనయుద్ధతిచే దెలియక గర్వితుడై పచ్చుచున్నాడు. ఇతఁడట నపజయము పొందుటయకాక మరల సోదర యుతముగ నరణ్యావాసమున కరుగఁ గలఁడు ;

“అన్నకొల్పఁ.” “అన్నకొనుట, మత్తుకొనుట.” అంద్రపద పారిజాతము.

“కాన.” “అడవికానయనంగ నటవికిందగు.” సాంబనిఘంటువు. “స్రభాత్మకముగఁ.” సహార్థమున సకారమువచ్చుటకు “వోసర్జనస్య.” పాణిని.

సీ. అననప్పు డెన్నిక నీ నమరశత్రు విభీష

బుడు భీష్ముడనుశంక నీ నులిమివైచి

ఁనుక బంతగుమీఱఁ నీ గలనికి నాయిత

పడువారమెల్లను నీ బడుటగాని

మనకింక సమయమనైనాట లే దిదియెంచ

వలదు నీ వజ్రాత్రవాసముచిత

మగునీతి ముగియించి నీ యాజకనటమొద

వాభీలరణతేజః నీ డాతః డతని

ఆ మాక్కొనుట భరంబు నీ మహితనయాత్మ్యగ

మునఁ జలింపక మన నీ మనికిసిలువ

యన్నిమాచరింపు ర మన్యులబుద్ధిచే

సరకుఁగొనక యినికి ర జాడిగాదు.

58

అవ. రావణుని యీ గర్వోక్తుల కచ్చటివా రెదురాడ వెఱచి యూరకుండ విభీషణుఁ డిట్లనుచున్నాఁడు.

రామాయణ. అనన్ = రావణుఁ డిట్లాడఁగా, అప్పుడు = తద్వ్యాకృత సమవంతరముననే, ఎన్నికన్ = తలంపుతో, సాలోచనముగా ననుట ; అమరశత్రున్ = దేవశత్రువును, రావణుననుట; విభీషణుఁడు, భీష్ముఁడు అను శంకన్ = భయంకరుఁడనెడి శంకను, నులిమివైచి = మాని, తక్కినవారివలెగాక యాతని భీకరాకారముగాంచి వెఱవకయని భావము ; పలుకున్ = చెప్పును, ఇదిమొదలు విభీషణవాక్యము ; పంతము, మీఁకన్ = అతిశయించులాగున, కలనికిన్ = యుద్ధమునకు, ఆయితపడు వారము ఎల్లను = సిద్ధపడువార మందఱును, పడుటగాని, నశించుటయే కాని, మనకున్, ఇంకన్, సగురుము = చావము, అన్మాట = అనెడి మాట, లేదు, మనమింక చావకుండెవము మాటలేదు, తప్పక చావవలసిన వారమే యనుట ; ఇది = ఇట్లు యుద్ధమున రామునిం గెలుతమనుమాట, ఎంచవలదు = తలంపవలదు, తప్పక మరణింప వలసినదేకాని యాతనిం జయించెదమనుమాట యడియాసయగుననుట; నీవు, అజ్ఞాతవా = తెలివిలేని వాఁడవా, సమునితమగు = యుక్తమగు, నీతి = న్యాయమును, ముగియించి = వీడి, ఆజికిన్ = యుద్ధమునకు, ఆఱమెదవు = ప్రయత్న మొనర్చెదవు, సామాద్యుపాయములలోఁ గ్రమముగా మొదటి మూఁడింటిం బ్రయోగించి కడకు దండోపాయముం బ్రయోగింపవలసియుండ నట్లొనర్పక యాదినే దండోపాయ ప్రయత్నము నీతి దూరమని భావము ; [మఱియు] అతఁడు = ఆ రాముఁడు, ఆభీలరణతేజఁడు = అనుశభయంకరమగు పరాక్రమము గలవాఁడు, రాక్షసాంతకుఁడగు విష్ణుఁడని

భావము; ఆతనికొక = ఆరాముని, మార్కొనుట = ఎదిరించుట, భరంబు = దుస్సాధము, మహితనయా త్యాగమునకొక = భూపుత్రికయగు నీతను వీడుటయందు, చలింపక = స్థిరుడవై, నీతనిచ్చి యనుట ; మనిమనికి = మన బ్రదుకు, నిలువకొక = నిలుచునట్లు, యత్నము ఆచరింపుము = ప్రయత్నింపుము, అన్యులబుద్ధిచేత = ఇతరుల బుద్ధిచేత, సరకుకొనక యునికి = (నామాట) లక్ష్యపెట్టకుండుట, జాడగాదు = తగదు, దుర్గర్వితులగు నన్యులమాటవిని నామాటలు లక్ష్యము నేయకుండుట దగదని భావము ;

తా. రావణుని మాటలువినిన విభీషణుఁడు రావణునివలని భీతిని వీడి యిట్లునెను. పంతమునకై మనము యుద్ధమున కరిగిన నట్లరిగినవార మెల్లరమును బ్రదికెదమను నాశవదలుము. మనకు మరణింపమనుమాట యింక లేదు. మఱియు నీ వింతజ్ఞాన సంపన్నుడవయ్యు సామాద్యుపాయత్రయము వీడి ప్రారంభముననే దండోపాయమునకుఁ గడంగుట సరికాదు. అదియునుం గాక యారాముఁ డసురభీతిరపరాక్రమసంపన్నుడగు విష్ణుఁడుగాని సా మాన్యుఁడు గాఁడు. అట్టివాని నెదిరించుట కష్టము. కావున నీత నాతనికి సమర్పింపుము. దాన మనము సుఖముగా బ్రదుకఁగలము. హితముచెప్పు నామాటల వినక ప్రియమునెప్పువారల మాటలువినుట యయుక్తము.

“సముచితమగు నీతి ముగియించి యాజికి నఱమెద వాభీలరణ తేజః డాతని మార్కొనుట భరంబు మహితనయా త్యాగమునఁ జలింపక మన మనకి నిలువయత్న ముచరింపుము.” అనుటకు తే. “నోటుతమాఁ డుపాయంబులు గొలుపకున్నఁ, దుదిగదా విక్రమోద్యోగము.” అనియు ; తే. సురవరుఁడుగాఁడు కిన్న రేశ్వరుఁడు గాఁడు, పావకుఁడుగాఁడు పితృ లోక పతియుఁగాఁడు, ఆహవక్రీడ నీక్రోడనాదివిష్ణుఁ, డైనరాముని గెల్వనీ కలని యగునె.” యనియు, “పుచ్చుమరలకొక వేవేగ పృథ్వీసుతకొక.” అనియు భాస్కరరామాయణమునఁ గలదు.

“మఱియు ;” నీతాంశ రామాయ నివేద్యదేశం వసేమ రాజన్నిహా
వీతకోకాః.” అని రామాయణమునను గలదు.

భారత. అనన్ = సుశ్లోధనుఁ డిట్లు చెప్పఁగా, అప్పుడు, ఎన్ని
కన్ అమరన్ = ఎంచిమాచినవాడై, లెక్కపెట్టినవాడై యనుట ;
శత్రు విభీషణుఁడు శాత్రవభయంకరుఁడగు, భీష్ముఁడు = భీష్మచార్యులు,
శంకన్ నులిమివైచి = సంవేహువిడిచి, అనన్ = ఇట్లు పలుకును,
పలుకున్ = మాటయును, పంతన్, మీఠన్ = అతశయింపఁగా, కల
నికన్ = యుద్ధమునకు, అయతపడువారయు ఎల్లన్ = సిద్ధపడువార
మండయును, పడుటగాని = ప్రయత్నిండుటయేకాని, మనకున్, ఇంక,
సమయమన్ మాటలేదు = అజ్ఞాతవాసయు మీఠన్ వచ్చెననుమాట లేదు,
అజ్ఞాతవాసవత్సరులు మీఠకయే వచ్చెననుమాట మనమాడఁ బలేదని
భావము ; ఇది = ఇట్టి సమయదోష శంక, నీవు, ఎంచవలదు = తలఁప
వలను, దవాభీల రణతేజుఁడు = కార్పిచ్చునలె భయంకరమైన శౌర్య
తేజశ్శాలినుగు, అతఁడు = ఆ యర్జునుఁడు, అజ్ఞాతవాసయు = అజ్ఞాతవాస
మర్యాదను, ఉచితముగ రీతిన్ = యుక్తమగు విధమున, ముగియించి =
పూర్తిగావించుకొని, అజికిన్ = యుద్ధమునకు, అతిమన్ = ప్రయత్నిం
చెను, మొట్టమొదటఁ గావించుకొనినశపథము మేర కజ్ఞాతవాసవత్సరము
పూర్తి గావించుకొనియే వచ్చెనని భావము ; అతనిన్ = ఆ యర్జునుని,
మార్కొనుట, భరంబు = కష్టము, మహిత = ఓప్పిదమైన, నయ = నీతి
యొక్క, అత్యాగమునన్ = విడువకుండుటయందు, చలింపక = స్థిరుఁ
డవై, అనికిన్ = యుద్ధమునకు, మనము, నిలువన్ యత్నము ఆచరింపుము =
నిలుచుటకుఁ బ్రయత్నింపుము, వెనుకంజవేయక స్థిరుఁడవైనిలిచి యుద్ధ
మొనర్పఁ బ్రయత్నింపుమని భావము ; అన్యులబుద్ధిచేన్ = ఇతరులగు
కర్ణాదులబుద్ధిచే, సరకుగొనక యునికి = (నామాట) లక్ష్యపెట్టకుండుట,
బాడగాదు = యుక్తముకాదు.

తా. దుశ్యోధనుం డిట్లు చెప్పగా శాత్రవభీకరుండగు భీష్ముడు సంవత్సరములు లెక్కపెట్టిచూచి సంవేహముదీతి యిట్లనెను. మాట యుఁ బంతయుమీఱఁగా మనము యుద్ధమునకు నిలువవలసినదే కాని నిలిచినవారమెల్ల గెలుతుమను మాటలేదు. అజ్ఞాతవత్సరమనుమాట యుఁక లేదు. ఇట్టి శంకవలదు. అజ్ఞాతవాసవత్సరము దీర్చియే యీ యర్జునుఁడు యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నించెను. ఆతని మార్కొనుట యసాధ్యము. యుద్ధమునకే ప్రయత్నించెడివో స్థిరమై నిలువవలయునుగాని యశ్రథతో నుండుఁ జనదు. కర్ణాదుల మాటవిని నామాట సరికునేయకుండుట సరికాదు.

చ. తొలుతటినుండియుఁ వలదురదుర్దయవై రముమానుమంచుని

చ్చలుఁ జెవి నిల్లుగట్టుకొనిరచాటితి నన్ను గణింపవైతి పె
స్థలియునితోడి పోరిదియుఁ పస్థిమయ్యె నగర్వబుద్ధి నా
పలుకిఁ నై నగైకొను మరచాయమగుఁ దురహంక్రియోద్ధతిన్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము తొలుతటి నుండి
యుక్ = ఆదినుండియు, వలదు, దుర్జయ = అజేయునితోడి, వైరము =
ద్వేషము, మానుము అంచుక్ = వీడుమనుమ, నిచ్చలుక్ = నిత్యమును,
చెవినిల్లు గట్టుకొని = చెవికెక్కునట్లు, చాటితిక్ = ప్రకటించితిని, “చెవి
నిల్లు గట్టుకొనుట యశనది జాతీయము ; నన్నుక్, గణింపవైతివి = నన్ను
లెక్కపెట్టవైతివి, పెస్థలియుని తోడిపోరు = గొప్ప బలవంతునితోడి
యుద్ధము, ఇది, ఉపస్థితమయ్యెక్ = తటస్థించెను, అగర్వబుద్ధిక్ = గర్వ
రహితమగు బుద్ధిని, ఇకనైనక్ నాపలుకు నైకొనుము = ఇంకనైన
నామాట నంగీకరింపుము, దురహంక్రియోద్ధతిక్ = దురహంకారాంత
శయమున, అపాయమగుక్ = అపాయముగల్గును.

తా. మొట్ట మొదటినుండియు దుర్జయవైరము మానుమని చాటించి
చెప్పియు నామాట వినవైతివి. ఇప్పుడు బలవద్ద్వేషము సంభవించెను.
ఇప్పుడైన నామాట వినుము, దురహంకార మపాయకరము.

వ. అనుట యు సతనిం గటాక్షించి.

55

తే ఇనతనూభవుఁ డధిపున శ కీచ్ఛకముగ

బలికె 'నెపుడును రిపుపక్షపాతభాష

లుడుగవైతి విఁకేమనిరయెడిది నిన్ను

నా పుండ్రుని యున్నదొర వెట్టియనుట గాక.'

56

రామాయణ ఇతనూభవుఁడు = రాక్షసరాజపుత్రుఁడగు నింద్రజిత్తు, అధిపునకుఁ = రావణునకు, ఇచ్ఛకముగఁ = ఇంపుగా, పలికెఁ = ఇట్లు పలికెను, ఎపుడును, రిపుపక్షపాతభాషలు = శత్రువునందలి పక్షపాతము లోడిమాటలు, ఉడుగవైతివి = పొడవైతివి, నిన్నుఁ, ఆపుండ్రుని యున్న = ఆపుండ్రునియుండు, దొర = రాజు, రావణుఁడనుట; వెట్టి = వెట్టివాఁడు, అనుటగాక, నిన్నుఁ, ఏమనియెడిదిఁ = ఏమందును;

తా. ఇంద్రజిత్తు రావణునికింపగులాగున నిట్లనెను, ఎల్లపుడును శత్రుపక్షపాతి విఁకే మాటలాడెదవు, ఆమాటల మానవైతివి, నిన్నాపుండ్రుని తలంచెడి రావణునవలయుంగాని నిన్నేమందును ?

భారత. ఇనతనూభవుఁడు = సూర్యపుత్రుఁడు, కర్ణుఁడనుట; అధిపునకుఁ = రాజగుదుర్యోధనునకు, ఇచ్ఛకముగఁ, పలికెఁ, ఎపుడును, రిపుపక్ష పాతభాషలు, = శత్రువులయెడ, పక్షపాతము గల్గునట్టి భాషణములు, ఉడుగవైతివి = మానవైతివి, పొండవులయెడ పక్షపాతము గల్గునట్లు పలుకుట మానకున్నావు, నిన్నుఁ, ఆపుండ్రునియున్న, దొర = దుర్యోధనుఁడు, వెట్టియనుటగాక, నిన్నుఁ ఏమనియెడిది = నిన్నేమనవలయును ;

తా. కర్ణుఁడు దుర్యోధనుఁడు సంతసించునట్లుగ నిట్లనెను. ఎల్లప్పుడు పొండనపక్ష పాతివగుతునే పలుకుచుందువు, నిన్నాపుండ్రుని తలంచిన దుర్యోధనునవలయుంగాని నిన్నేమందును ?

క. “అత్తుండని యున్న దొర వెట్టియనుటగాక” యనుటకు మాటు కొన్ని ప్రతులలో, “అదరించెడి యధిపతి ననఁగవలయు” నని పాఠాంతరము గనపట్టుచున్నది. అయినను వత్సరిశోధత ప్రాచీనగ్రంథములఁ బెక్కింట “నాత్తుండనియున్న దొర వెట్టియనుటగాక.” యను పాఠమే కనపట్టుచున్నది. మఱియు బ్రాహ్మణాచరిణ మెట్టివానికే నవశ్యకరణీయ మగుట నాచరించెడి యధిపతిననుటలో విశేషములేదు. యజ్ఞాదులయందు గౌరవింపఁదగిన వారిని దనకు యుద్ధసహాయు లగుదురని తలఁచుటయే వెట్టితన మగుట నీపాఠము సంవర్భశుద్ధముగనున్నది. భారతములోని “జన్నములు పేయునెడఁ బ, క్కాన్నంబులు గుడుచు చుండు మధిపతి నిన్నున్, జన్నియవిడిచె రణముతటి, మిన్నక కినువడక పొమ్మ మీ గృహమునకున్.” అను కర్ణవాక్య మిందులకు సాధకమగుచున్నది.

క. ఒకనరుని విక్రమము మా

టికొక బాగడెద వింత కడుఁ గడిందిగ మనయే

లికకుఁ గల యోధవీర

ప్రకరము నీకేలదృష్టి ర పట్టదు చెపుమా?

57

రామాయణ. ఒకనరుని విక్రమము = ఒకమనుష్యుని పరాక్రమము, మనుష్య మాత్రుండగు నొక రాముని పరాక్రమమనుట ; మాటికిన్ ఇంత పొగడెదవు = పెక్కుతడవలిట్లు స్తుతించెదవు, కడున్ కడిందిగన్ = మిక్కిలి యధికముగ, మన యేలికకున్ కల = మనరాజునకుండు, యోధ వీరప్రకరము = వీరభటునికరము, నీకున్ ఏలదృష్టిపట్టదు = నీకేల కనఁబడదు, చెపుమా = చెప్పుము ;

తా. మనుష్య మాత్రుండగు రాముడొక్కఁడు, అతని పరాక్రమమును నీవంత పొగడుచున్నావు కాని మనరాజునకుండు వీరభటునికరము నీకేల దృష్టిగోచరము కాకున్నదో చెపుమా. ఇటుఁగొందఱు ఇంతకడుం

గడిందిగఁ బొగఁ దెదవని యన్వయము గావింపనగునని యభిప్రాయపడెదరు కాని, ఒకనరుని విక్రమము మాటికి సంతపొగఁదెదవు కాని యంతకడుం గడిందిగ మనయేలికకుంగల యోధవీరప్రకరము గనుగొనకున్నానని యన్వయము గావించుట సందర్భశుద్ధముగా నున్నది.

భారత. ఒకనరుని = ఒక్కడగు నర్జునుని, విక్రమము = పరాక్రమన, మాటికి, ఇంతపొగఁదెదవు = స్తుతించెదవు, కడుంగడిందిగ, మనయేలికకు కల = మనరాజగు దుర్యోధనుకుం గల, యోధవీరప్రకరము, నీకు, ఏల దృష్టిపట్టదు = కాన్పింపదు, చెపుమ;

తా. అర్జును నొక్కనిం బొగఁదెదవంతియ కాని మనరాజునకుండు నపారదైన్యము నీకేల కనబడదయ్యెను.

ఆ. ఇట్టిమాటలాడు నట్టి మాన్యులనిండ్ల

కడనయుండి మనకుఁగార్యసిద్ధి

గలుగఁ గోరుఁ డనుటగొ కలువంటి క

ర్జములకు బిలిపింపఁజనునె దొరకు.

58

తామాయణ. ఇట్టి మాటలాడునట్టి మాన్యుల = ఈలాటిమాటలాడునట్టి గౌరవనీయులను, విభీషణుననుట, ఇటు మాన్య శబ్దము స్తుతించినయగును; ఇండ్లకడన యుండి = గృహముల నిఁపించియె, మనకు, కార్యసిద్ధి కలుగఁ గోరుఁడనుట కాక = మనకుఁ గార్యసిద్ధియగు నట్లాశీర్వాదింపుఁడనుట తగుఁగాని, దొరకు = రాజునకు, ఇటువంటి కర్జములకు = ఇట్టి మంత్రలోచనకు, పిలిపింపఁ జనునె = పిలిపింపనగునా;

తా. పిటికిపందలై యిటువంటి మాటలాడెడి ఘనులకు [నీచుని] ఇండ్లయొద్ద నుండియే మనకుఁ గార్యసిద్ధియగు నట్లాశీర్వాదింపుఁడనక రాజుబుఁడు నిండోలగమున నుండ నాలోచనా కార్యమునకు రానీయనగునా;

ఇష్టవ్యయము మూలానుస్థానము గాకున్నను భారతార్థ సంఘటనకై రచితమగు చున్నది.

భారత. ఇట్టి మాటలాడునట్టి. మాన్యులక్ = గొప్పవారిని, ద్రోణాచార్యులననుట ; ఇందును మాన్యశబ్దము స్తుతినిగదయే యగుచున్నది ; ఇండ్లకడన యుండి, మనకు, కార్యసిద్ధి కలుగ, కోరుండు అనుటగాక = మనకుఁ గార్యసిద్ధియగు లాగునఁ గోరుచుండుఁ డనుటయేకాని, దొరకు = దుర్యోధనునకు, ఇటువంటి కర్ణములక్ = ఇట్టిహోర సంగ్రామములకు, పిలిపింపఁచునునె = పిలిపింపనగునా ;

తా. ఇట్టి మాటలాడెడి ద్రోణాచార్యుల నింటికడ నిలువక యిటుకు రావించుట దుర్యోధనునకుఁ చగదు.

“బుద్ధిమంతు లిండ్లకడనుండి భోజనావసరంబుల నాయుధ శ్రమ సమయముల నీతిశాస్త్ర గోష్ఠీకాలంబుల నుచితాలాపంబులు పలుకుదురుగాని పోట్లాడెడి వారుగారు. వారింగలనంగలని నిలువనీక పిఱిందిచెన నిలిపినను నాకు వారువిజయంబు గోరుచుండుట లెన్న.” యని భారతమునందలి సుయోధనవాక్య మిటుగవి కర్ణునినోటఁ బట్కించెను.

వ అనవుడు నలం డతని నధిక్షేపించి యధిపతి కిట్లనియె. 59

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అనవుడు [రామాయణ ; విభీషణుఁ డిట్లుచెప్పఁగా నప్పుడు ; భారత ; కర్ణుఁడెట్లు చెప్పగా నప్పుడు,] అతండు = [రామాయణ ; విభీషణుఁడు, భారత ; భీష్ముఁడు,] అతనిక్ = [రామాయణ = ఆఇంద్రజిత్తును, భారత = ఆకర్ణుని,] అధిక్షేపించి = తిరస్కరించి, అధిపతికిక్ = [రామాయణ ; అధిపతియగు రావణునకు, భారత ; రాజగు దుర్యోధనునకు,] ఇట్లనియెక్ ;

ఆ. ఇట్టిపడుచుమాట 1 లేడదొక్కొనక నీ

వాత్సర్యకొఱకు 1 నాశ్రయింపు

గురుకృపాదులైన ౩ గుణములప్రోకల

రాజనందనుల మహాజిచణుల.

60

రామాయణ. ఇట్టి పడుచుమాటలు = ఈలాటిబాలుని మాటలు, ఎడదకో = మనస్సునందు, కైకొనక = గ్రహింపక, బాలుఁడు మంత్రాలోచన గావింప నశక్తుడగుటచే నట్టి యా యింద్రజిత్తునిమాటలం కైకొనక యి భావము ; నీవు, గురు కృపాదులైన = గొప్పదయమున్నగు, గుణముల ప్రోకలకో = గుణముల రాసులగువారిని, మహాజిచణులకో = గొప్ప యుష్ధమునందలి సమర్థులగువారిని, రాజనందనులకో = రామలక్ష్మణులను, ఆత్మరక్షకొఱకుకో = స్వరక్షణము కొఱకు, ఆశ్రయింపుము ;

తా. బాలుఁడతఁడు తెలివిలేక పల్కెదఁ దీతనిమాటలు మంత్రాలోచనకుందగునవికావుగావున వీనిపక్కలం బాటింపక దయాది సద్గుణోపేతులగు నారామ లక్ష్మణుల స్వరక్షణము కొఱ కాశ్రయింపుము ;

ఇట నింద్రజిత్తుని మాటలం బడుచుమాటలనుటకు ; “నతాతమంత్రే తవ నిశ్చయోస్తి బాలత్వమద్యాప్యవిపక్వబుద్ధిః” అని రామాయణమున విభీషణుని వాక్యముగలదు.

భారత. ఇట్టి పడుచుమాటలు = ఇట్టి బాల్యపుపల్కులు, లోకానుభవకూన్యతచే నిట్లుపల్కు కర్ణునిమాటలనుట ; ఎడదకో, కైకొనక = గ్రహింపక, నీవు, గురుకృపాదులైన = ద్రోణుఁడు కృపాచార్యులు మున్నగు, గుణముల ప్రోకలకో = గుణరాసులగు వారిని, రాజనందనులను = రాజును సంతోష పఱచువారిని, మహాజిచణులకో = గొప్పయుద్ధములందు సమర్థులగువారిని, ఆత్మరక్షకొఱకుకో = స్వరక్షణముకొఱకు, ఆశ్రయింపుము, లోకానుభవ కూన్యతఁడగు నీకర్ణునిమాట సరకుగొనక ద్రోణాదుల మాట నంగీకరింపుమని భావము.

తా. పడుచుదనమున నోరికి వచ్చినట్లెల్లబలుకు నీతనిమాటల హత్తింపక నీవు నీయాత్మరక్షణార్థము సద్గతి నిధులై రాజు నానందింపఁ జేయువారగు మీ నాశ్రయింపుము.

వ. వారలిట్టి యవివేకి వచనంబులకు వశవర్తివై వర్తిల్లు నీ యపరాధంబునం గ్రోధించివచ్చుచున్న వారమ్మహానుభావులు గావరేనిఁ దత్తా దృద్ధివ్యభాణ ధనంజయు ప్రతాపంబున భవద్బలాంగంబులకుం గరంబు గీడ్పాటు వాటిల్లెనని తలంచెదననిపల్కి వెండియుం బెక్కుదెఱంగుల బుద్ధిసెప్పి యప్పడు.

61

రామాయణ. వారలు = ఆ రామలక్ష్మణులు, ఇట్టి, అవివేకి వచనంబులకు = బుద్ధిహీనులమాటలకు, వశవర్తివై = లోబడినవాడవై, వర్తిల్లు, నీ యపరాధంబున = నీ దోషముచే, గ్రోధించి = కోపించి, వచ్చుచున్నవారు = అరుదెంచుచున్నవారు, అమ్మహానుభావులు = గొప్పవారగు నా రామలక్ష్మణులు, కావరేని = రక్షింపనియెడల, తత్..... ప్రతాపంబున; తత్తాదృక్ = ఆలాటి, దివ్యభాణ ధనంజయ = శ్రేష్ఠములైన భాణములవలని యగ్నియొక్క, ప్రతాపంబున = తాపముచే, భవద్బలాంగంబులకు = నీయొక్క చతురంగనేలలకు, కరంబు, గీడ్పాటు వాటిల్లెన్ = చేటుగల్గెను, అని, తలంచెదన్, అని, పల్కి = చెప్పి, వెండియుం = మఱియు, పెక్కు, తెఱంగులన్, బుద్ధిసెప్పి = పలునిధములుగా హితము చెప్పి, అప్పడు; వైపర్యముతో నన్వయము.

తా. ఆ రామలక్ష్మణులు బుద్ధిహీనుల యాలోచనకు వశవర్తియగు నయెడ మిక్కిలి కోపించివచ్చుచున్నవారు. వారు రక్షింపనిదో వాం

బాణాన్ని నీసేనల భస్మమునేయునని తలంచెదననిచెప్పి మఱియుం బలు తెఱంగుల హిత ముపదేశించి.

భారత. వారలు = ఆ ద్రోణాదులు, ఇట్టి యవివేకవచనంబుల కుఁ = ఇట్టి తెలివితేలివారి మాటలకు, వశవర్తివైవర్తిలు = లోబడి యుండు, నీ యపరాధంబునకు = నీ తప్పుచేత, క్రోధించి వచ్చుచున్నారు = క్రోధము దెచ్చుకొనుచున్నారు. అన్యహేనుభావులు కావరేనికు = వారు రక్షింపనిచెడల, తత్తాదృక్, దివ్యబాణః = అట్టి శ్రేష్ఠమగు బాణముగల, పాశుపతాస్త్రము గలయునుట ; ధనంజయ ప్రతాపంబునకు = అర్జునుని పరాక్రమమున, భవన్మలాంగంబులకుఁ = నీ చతురంగ సైన్యమునకు, కరంబు, కీడ్వాటు పాటిల్లెకు = మిక్కిలి చేటుగదాను, అని తలంచెదకు, అనిపలికి, వెండియుఁ = మఱియు, వెక్కుతెఱంగులకు = పలువిధములుగా, బుద్ధిసెప్పి, అప్పుడు ;

తా. ద్రోణాదులు : విట్లు వివేకహీనుల యాలోచనకు లొంగి యుండుటచే నీయెడ వెంతయు నాగ్రహము గొనియున్నారు. వారు రక్షింపనిచో బాశుపతాది విషాస్త్రములుగల యా యర్జునుని బాణముల నీసైన్యము నశించునని తలంచెదననిచెప్పి యింకను బలువిధముల బుద్ధిసెప్పి.

“ కీడ్వాటు పాటిల్లెకు ” ఇటఁగొంచులు “ పాటిల్లెకు ” అని వ్రాసిరికాని ప్రాచీనప్రతులలో పాటిల్లెనని యుండుటచే నే నప్పాతమునే గ్రహించితిని. చేటు గలుగఁ బోవుచున్నదని యర్థము గావించి వారు పాటిల్లెనని వ్రాసిరికాని యంతకంటేఁ బాటిల్లెననుట రసవంతము. చేటు గలుగఁ బోవుచున్నదని తలంపకుము. కలిగెననియే భావింపుమని యిట్ల నర్థవశము గావించియే కవిపాటిల్లెనని రచించియుండ నోపును.

తే. అతని బహుకర్ణ పరుష వాక్యముల నెడని

యున్నతనుతాచలోత్సాహ శ్రీ యుక్తుధర

గురుని రఘువీరవరుఁడేరి ॥ కొలిచి తత్కృ

పాదరముచెంద నంచి తామోద మొందె.

62

రామాయణ. అతని.....వాక్యములకు ; అతని = ఆ రాన
ణుని, బహు = అనేకములగు, కర్ణపరుష = కర్ణకఠోరమైన, వాక్యము
లకు = మాటలచే, ఎడసి = తొలగి, ఉన్నత.....యుక్తుకు ;
ఉన్నత = గొప్పదైన, సుత = పొగడఁబడిన, అచల = చలింపని, స్థిర
మైన యనుట ; ఉత్సాహయుక్తుకు = ఉత్సాహముతోఁగూడిన, ధర్మ
గురునికు = కోదండ దీక్షాగురుఁడైనవానిని, రఘువీరవరుకు = రాముని,
చేరి, కొలిచి = నేమించి, తత్కృపాదరము = ఆ శ్రీరామునియొక్క
దయవలని యాదరమును, చెందకు = పొందఁగ, అంచితామోదము,
ఒందెకు = ఒప్పుచున్న సంతోషము పొందెను.

తా. విభీషణవాక్యముల కలిగి రావణుఁ డాతనిం గర్ణకఠోరముగాఁ
బల్కినందున నతని వీడి జరఘుత్వ నిత్యోత్సాహ యుక్తఁడగుచుఁ గోదండ
దీక్షా గురుఁడగు రాముం గొలిచి యాతని యనుగ్రహము పొంద నభిల
షించెను.

భారత. బహుకర్ణ...వాక్యములకు ; బహు = అనేకములగు,
కర్ణ = కర్ణుని, పరుషవాక్యములకు = కఠోరవాక్యములచే, అతకు =
ఆ దుర్యోధనుని, ఎడసియున్న = విడిచియున్న, తనుతా.....
యుక్తుకు ; తనుతా = చురుకదనమువలన, చల = చలించిన, ఉత్సాహ
యుక్తుకు = ఉత్సాహముతోఁ గూడినవానిని, కర్ణుఁడు దనకట్లు చురుక
దనము గల్గించుటచే యుద్ధమునందు విగతోత్సాహుఁడైన వాఁడనుట ;
సరఘుకు = పాపరహితుని, వీరవరుకు = వీరశ్రేష్ఠుని, ధర్మగురుకు =
ధర్మార్పిద్యగురుని, ద్రోణుననుట ; చేరి = సమీపించి, కొలిచి, తత్కృ
పాదరముచెందకు = ఆ ద్రోణుని దయవలని యాదరము చెందఁగా,

అందితా మోచము ఒందె = ఒప్పుచున్న సంతోషము నందెను. దుర్యోధనుడనుకర్త యధ్యాహర్యము.

తా. కర్ణుని కఠోరవాక్యములచే ద్రోణుడు యుద్ధమునందు శిథిలౌతానుడు గాఁగనే దుర్యోధనుడు నిజధనుర్విద్యాగురుడగు నా ద్రోణుంజెంది యాతని యనుగ్రహము పొందఁ దలంచెను.

వ. అంత.

63

తా. సుగమము.

తే. మృదుతఃపనిరామిగని రోసి శ పాదివె సంప

వాన నాదిశృకులరాజశరనుతుండు

తనయెదుట గోత్రనరికట్టుకొని విడువని

వాహినుల తేని గుండియ శ వడిఁగలంగ.

64

రామాయణ. ఆదిత్యకులరాజసుతుండు = సూర్యవంశ రాజవరకుమారుడు, రాముడనుట; మృదుతః = మృదుత్వముచే, పనిరామి = కార్యము సాఁగకుండుటను, కని = చూచి, రోసి, తనయెదుట, గోత్ర = భూమిని, అరికట్టుకొని = పరివేష్టించుకొని, విడువని = దారివీడని, వాహినులతేనిగుండియ = సముద్రునిగుండె, వడి = వేగముచే; కలంగ = కలఁతచెందఁగా, అంపవాన = బాణవర్షముచే, పాదివె = కవిసెను.

తా. రాముడు భూమినావరించి, మార్గమీనిసముద్రముగాంచి దాని గుండెలు గలఁతసెందులాగున బాణవర్షము గురిపించెను.

“పాదివె” కవిసెనుటకు; “ఓషురసాహరించెనఁగి విచ్చుచుం బొదువుచుండిరి; వాసిష్ఠరామాయణము ఆ. 3. “అరికట్టుకొని” పరివే

స్థించు అనుటకు; “ ఆ కుశద్వీపంబు నరికట్టుకొనియుండు నెనిమిదిలక్షల ఘనపుతాబ్ధి.” భాగవతము సం. 5.

భారత. ఆదికృతులరాజి వలసతుండు = దేవకులయనకు రాజగు నింద్రునిపుత్రుఁడు. అర్జునుఁడనుట ; మృదుతఁ = మార్దవముచే, మైత్రదనము చేసనుట; పనిగామిఁ కని = కార్యము సాగఁగ నేరదనటను దెలిసి, రోసి, తనయెదుటఁ, గోతఁ = పశుసమూహమును, అరికట్టుకొని = అడ్డగించుకొని, నిర్బంధించుకొని యుట; విడువని = వీడని, వాహినుల తేనిగుండియు = దుర్యోధనునిగుండె, వడిఁ, కలంగఁ = కలఁత సెందఁగా, అంపవానఁ పొదివెఁ = శరవర్షముచేఁ గ్రమ్మెను.

తా. అర్జునుఁడు తనయెదుట గోవుల నడ్డగించుకొని విడువకయున్న దుర్యోధనునిగుండె కలఁతవాఁడఁగా బాణవర్షము గురిపించెను. “అంప వాన” నామ్నాదులకువలె నిటసమాసమున పకారాదేశము. అమ్మ వాన, అంపవాన. “గోత్ర” గోవులసమూహమునకు గోత్రయనియగుటకు. “ఇనిత్ర కట్టవశ్చ.” పాణిని. ప్రైశూత్రమున సమూహార్థమునఁ గ్రమముగా ఖలినీ, గోత్రా రథకట్యా మున్నగునవియగుచున్నవి.

“అరికట్టు” నిర్బంధించుటకు, “దీనికి వృత్తియందు నిర్బంధము లోనగు నర్థములు గలుగుచున్నవి.” శబ్దరత్నాకరము.

వ. అప్పుడు.

65

సుగమము.

క. అవిదిత విఘ్ననరవరా

స్త్రవిభిన్నాంగమ్ములగుచు 3 రహితమహాగో

నివహతనాకులగతిఁ జెం.

దె వెలయుఁగల దదుగ్రకాండ 3 దృఢనత్త్వంబుల్. 66

రామాయణ. అవిదిత అంగమ్ములు అగుచున్; అవిదిత = తెలియనట్టి, విఘ్న = విఘాతములుగల, ఈవఱకు రాముడు దనకార్యములకు విఘ్నముగలుగుటయను మాట యెఱుంగఁడనుట; నరవర = మనుష్య శ్రేష్ఠుఁడగు రామునియొక్క, అస్త్ర) విభగ్న = అస్త్రములచేఁ దునిఁగిన, అంగమ్ములు అగుచున్ = అవ మవములుగలవగుచు, తత్ సత్త్వంబుల్; తత్ = ఆ సముద్రముననుండు, ఉగ్ర = భయంకరములైన, కాండ = జలము, నందలి దృఢసత్త్వంబుల్ = దృఢములగు జలజంతువులు, [ఇటునగ్రశబ్దము సత్త్వశబ్దమునకు విశేషణము:] రహిత.....నివహతన్; రహిత = పోయిన, మహత్ = ఘనమైన, ఆఁగి = పాపములయొక్క, నివహతన్ = సమూహముగల వగుటచే, వెలయఁగన్ = ప్రకాశింపఁగా, నాకులగతిన్ = దేవతలగతిని, చెంచెన్ = పొందినవి, మరణించెననుట.

తా. రామాస్త్రములచే భగ్నములగు సముద్రముననుండు జంతువులు మరణించెను.

“కాండ.” “కాంబోస్త్రీ దండబాణార్వ వగ్ధావసరవారిషు.” అమరము.

భారత. అవి = ఆసేనలు, [ఇది కర్తృపదము.] దిత...అంగమ్ములు అగుచున్; దితవిఘ్న = ఖండితములగు విఘ్నములుగల, విఘాతరహితములనుట; నర = అర్జునుని, వర = శ్రేష్ఠమైన, అస్త్ర) విభగ్న = అస్త్రములచే భేదింపఁబడిన, అంగమ్ములు అగుచున్ = రథగజ తురగ పదాతిసూపములగు నంగములుగల వగుచు, రహిత.....నివహతన్; రహిత = విడువఁబడిన, మహత్ = మిక్కుటమగు, గోనివహతన్ = పశు సమూహములుగల వాట చేత, తత్ సత్త్వంబుల్; తత్ = ఆయర్జునుని, ఉగ్ర = క్రూరమైన, కాండ = బాణములయొక్క, దృఢసత్త్వంబుల్ = దృఢమయిన పరాక్రమములు, వెలయఁగన్ = ప్రకాశింపఁగా, అకులగతిన్ చెంచెన్ = వ్యాకులత్వముచెందెను;

అర్జునుని బాణముల చేత భగ్నాంగములగుచు. నా సేనలద్వయము
గోవుల విడిపించుటచే నాకులములయ్యెను.

వ. తిదనఁతిరింబ.

6

సుగమము.

సీ. మఱియు నుద్ధతిచేప్ట శ్రీ మాన కురుబలాద్ధి
యసదృశాశ్చర్యపరదాతిబహుల
హరినారణాధి! శ్రీ పరిపూర్ణ దిబ్బుఖం
బగుచుఁ బైపయిఁబేర్చు శ్రీ హిగరుఁజూచి
యలుక హెచ్చ గురుభీషణా హిమకర సంత
తులు మొదల్లాఁగడు శ్రీ దుర్దమగతిఁ
దనరారు వారి సత్త్వములెల్ల బొలియఁద
దంతరక్షా భృతదవయవములు

తే. భేదిల సతండు దనదైన శ్రీ బెట్టిదంపు
టంపపడి వెంపుఁజూపి యే శ్రీ పణఁచె నతని
తీవ్రతకు నోడి యంతనశీప్రభుండు
గళితదైర్యండు నతిభయోకులుండు నగుచు.

68

రామాయణ. మఱియున్, ఉద్ధతిచేప్ట = గర్వముతోడి చేప్ట,
మానక=పదలక. ఉరుబల = గొప్పబలముగల, అబ్ధి = సముద్రుండు,
అసదృశ..... దిబ్బుఖంబు అగుచున్; అసదృశ = సాటిలేని,
అశ్చర్య = అచ్చెరువునకు, పద = స్థానమైన, అతిబహు = మిక్కిలి తఱు
చైన, లహరి = కరుణగల, నాః = నీటియొక్క, రణ = ప్రహారచేత,
అధిక = మిక్కిలముగా, పరిపూర్ణ = నిండిన, దిబ్బుఖంబు అగుచున్ =
దిక్కులముఖము గలదగుచు, కరల్లతోడి నీటి ప్రహారదిగంతములవఱకు

వ్యాపించెనని భావము; పైపయిక్ పేర్లు = అప్పటికప్పుటి కలికయించుచుండు, పొగరు = గర్వము, చూచి, అలక హెచ్చక్ = కోపమతిశయింపగా, సముద్రుని యీ గర్వముచూచి రామునకుఁ గోపముగల్గెననుట; ఇటనుండి యేపణఁచె'ననువత్తు రామునికోపకార్యము వివరింపఁబడుచున్నది. గురు.....సంతతులు; గురు = అధికమైన, భీష్మ = భయంకరమైన, అహి = సర్పములయొక్కయు, మకర = మొసళ్లయొక్కయు, సంతతులు=పంక్తి ధైర్యములు, సమాహములనుట; మొదల్కాక్ = మొదలగునట్లు, కడుదుర్దమగతిక్ = మిక్కిలియణఁపరానివిధమున, తనరారు = ఒప్పుచుండు, వారిసత్త్వములుఎల్లక్ = జలచరజంతువులెల్లను, పోలియక్ = చచ్చునట్లుగా, తత్అవయవములు; తదంతర్గత = ఆ సముద్రములోనుండు, ష్టాభ్యుత్ అవయవములు = మైనాకాదితైలములయొక్క అవయవములు, భేదిలక్ = భగ్గులుగునట్లు అతండు = ఆ రాముఁడు, తనచైన బెట్టిదంపుటం పజిపెంపు = భయంకరమగు తన బాణవృష్టియొక్క యతికయము, మాపి, ఏపుఁబఱచెక్ = గర్వమునఁజెను. అంతక్, అతని = ఆ రాముని, తీవ్రతకుఁ ఓపి = తీవ్రత్వమునకు వెనుదీసి, రామునితీవ్రతవలన భీతిలి యనిభావము; నది ప్రభుండు = సముద్రుఁడు, గతితధైర్యుండుక్ - జాతిన ధైర్యముగలవాఁడును, ధైర్యహీనుఁడై యనుట; అతిభయానుఁడుక్ = అత్యంతభయమువలన నాకులుండును, అగుచుక్, కానిపించియుని ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. సముద్రుఁడు నిజగర్వము నునక భయంకరా రావమునఁ జెలంగుచుండ రాముఁడత్యంతము క్రుద్ధుఁడై సముద్రమునందలి జంతువులు నశించునట్లును, నందలిపర్వతములు భేదిలునట్లును బాణవర్షము గురియింప నా రాముని యతీవ్రతకోర్వణాలక యధిరాజు ధైర్యహీనుఁ డునుభయాకులుండునగుచు; “అహరి” “ఈ కారానస్త్రియాం. మహత్తరంకే” శబ్దార్థకల్పతరువు. ఇటలహరి వారణయని సాధ్యసమాసము. “వారణ”

“రణ ” “రణేరణి.”. అమరము.

“భేదిలక్” ఇట లకారద్విత్వము రామికి ; “త్రోభయోర్భవే దేకో లకార ఇతికేచన. ” ఆధర్వణుడు.

“ బెట్టిదంపుటంప ” ఇటఁబంపులు, టు గాగమయును వచ్చుటకు; “మోస్తువిభక్త్యేకవచనకేపుంపూ.” అనియు, “సామానాధికరణ్యే షాదంతానాం టుగాగ మోస్యాత్.” అనియును నాంధ్రశబ్ద చింతామణి.

“రణాధిక పరిపూర్ణ ” ఇట ముద్దరాజు రామన్న ‘ రణముయొక్క యాధిక్యముచే బరిపూర్ణమైన యని యర్థముగావించెను గాని యధికశబ్దము నకు భావార్థముగా నర్థముగావించుటకంటె “నధికం యథాతథాపరిపూర్ణ ” మ్మని యర్థముగావించుట యుక్తతరము.

భారత. మఱియున్, ఉద్ధతబలాధి; ఉద్ధతచేప్తమాన = ఉద్ధతమగులాగున వ్యాపించుచున్న, కురుబలాధి =కారవబలమనెడి సముద్రము, అసదృశదిబ్బుంఖంబు అగుచున్; అసదృశ=నిరుపమమగు, ఆశ్చర్య = ఆశ్చర్యకరమగు, పవతి = కాలబలముచేతను, బహులహరి = సుక్కుటమగు గుఱ్ఱములచేతను, వారణ = వీధులచేతను, అధికపరిపూర్ణ = మిక్కిలిండియున్న, దిబ్బుంఖంబుఅగుచున్ = దిశఁబలుములుగలదగుచు, కురుబలములు దిబ్బుంఖములవలెను వ్యాపించెననుట; పై పయిన్ = అంతకు తక్కును, కేర్పు = అతిశయించు, పొగరుచూచి = గర్వముంగాంచి, అజక హెచ్చు = కోపమతిశయింపఁగా, గురు భీష్ట ఆహిమకరసంతతులు = ద్రోణుడు, భీష్ముడు, కర్ణుడును, మొదలకాన్ = అదిగా, కడున్ = మిక్కిలి, దుర్దమగతిన్ =నమింప శక్యముగానివిధమున, అని వార్యగతితో ననుట; తనరారు = ఒప్పుచుండు, వారినత్తవ్యములు ఎల్లన్ = వారిబల మంతయును, పాలియన్ = నశించునట్లును, తత్అవయవములు; తత్ అంతర్గత = ఆననలలోనుండిన, మ్నా భృత్ = రాజుల, అవయవ

ములు = అంగములు, భేదిలక్ = ఖండితములగునట్లు, అతండు = ఆయర్జు
కుండు, తనదైన, బెట్టిదంపు = భయంకరమైన, అంపజడిపెంపు = బాణ
వర్షాతిశయత్వము, చూపి, ఏపు అణఁచెక్ = వారిగర్వ మడంచెను,
అంతక్ = పిచ్చుట, అదీప్రభుండు = ప్రకాశింపని కాంతిగలవాఁడు,
దుర్యోధనుఁడనుట; అతని తీవ్రతకుఁ ఓడి=ఆయర్జునునితీవ్రత్వమున కోడి,
అతిభయ ఆ కలుఁడు అగుచుక్=మిక్కిలిభయముచే నాకలుఁడు నగుచు;
ముందరివ్యయులొ నన్వయము.

తా. కారవసేమలు మిక్కుటయుగా గర్వింప నర్జునుఁడిదిమాచి
కోపముచెంది, ద్రోణ భీష్మ కర్ణాదులబల ముడుంగునట్లు తన బాణవృష్టిచే
నొచ్చులాగునను మఱియు నటఁగల సలు రాజులయవయవములు భిన్నములగు
లాగునను జేయ నానుయోధనుఁడు ధైర్యహీనుఁడును భయాకులుఁడును
నగుచు; “సంతతి” పంక్తి విస్తారమనుటకును సుతుఁడనుటకును; “సంతతిః
పంక్తివిస్తారే పారంపర్యసుతాన్వయే.” నానార్థరత్నమాల.

ఆ. పురుషమూర్తితోడఁ గ ప్రోవైనదైన్యంబు

పూలఁ గానుపించి గ భూవరుండ

నీక నాధ్యమొకటి గ లేకున్కియారసి

బెట్టిగంపుగుండె గ బెదరఁ బాతె.

69

రామాయణ. పురుషమూర్తితోడఁ = పురుషకృత్తో, ప్రోవైన
దైన్యంబుసోలెక్ = రాశిగా నేర్పడిన దీనత్వమువలె, కానుపించి, (ఆ
సముద్రుఁడు) కన్నడి, భూవరుండ = రాజశ్రేష్ఠుఁడా, రామాయనుట;
నీకుఁ అసాధ్యము = నీకు సాధ్యముగానిది, ఒకటిలేకున్కి = ఒక్కటియు
లేకుండుట, అరసి = విచారించి, బెట్టిదంపుగుండె = భయదమగునా
గుండియ, బెదరఁ బాతెక్ = భీతిలెను.

తా. మూర్తమగు దీనతవలెఁ బురుషరూపమున దోచు నను
ద్రుఁడు రామునెదుటఁ గన్నడి “యో రామ ! నీకసాధ్యమగు నదేదియు
లేకుండుట యెఱింగి నాగుండె భీతిలైనను.

భారత. భూవరుండు = రాజు, దుర్యోధనుఁ డెదుట, పురుష
మూర్తితోడఁ ప్రాప్తిన దైన్యంబుపోలేక = పురుషాచారముగల్గిన రాజు
యగు దీనత్వమువలె, కానుపించి = కన్నడి, అనీకసాధ్యము=యుద్ధముచే
సాధ్యమగునది, ఒక్కటిలేకున్కి = ఒక్కటియు లేకుండుట, ఆరసి = విచా
రించి, బెట్టిదంపుగుండె = భయదమగుగుండియ, బెవరఁ బాటె =
బెదరసాఁగెను.

తా. దుర్యోధనుఁడు మూర్తమగు దీనతవోలెఁ దోచుచు యుద్ధ
సాధ్యమెద్దియు లేకుండుట తెలిసి భీతిలసాఁగెను.

వ. దానంజేసి.

70

నీ. ఇదె నీకు శరణు సాశ్చెద శాంతుఁడవుగమ్ము

వెదక నీ కెవ్వరు శ నెదురులేర

పార్థదర్పమున నీ శ పసగాన కిట్లెది

ర్చిన వారిదోషంబు శ గనియె ఫలము

నిఁకఁ గావు మర్థింతు శ నే నోయఖండద

యాసముద్రుండ నాశ్రయందుఁగరుణ

నడవఁ గట్టిపగర శ నడఁగించితే నేమి

చెప్ప నమోఘవాంశ్చితుఁడ నగుచు

ఆ. హరివి గాక నీవు శ నరమాత్రుఁడవెయి

యంత వినయభక్తు శ లలిశయిల్లఁ

పాదపద్మములకుఁ శ్రీ బ్రహ్మలింగావించిన

నమ్మహాత్ముఁ డతని శ్రీ నాదరించె.

71

అవతారిక. రామాయణార్థమున సముద్రవాక్యముగాను భారతార్థమున సుత్రవాక్యముగానుం దెల్పబడెను.

రామాయణ. ఓయఖండవయా = సంపూర్ణదయగల యోరామా, ఇచెనీకుఁ శరణువాఁచెదవఁ = ఇదె నీకు శరణాగతుండవగుదును. నిన్ను శరణుపొందెదననుట; [ఇట ద్వితీయార్థమునఁబడి] శాంతుండవు కమ్ము = శాంతిపొందినవాడ వగుము, త్యక్తకోపుండవు గమ్మునుట; వెదకఁ = పరికిలింపఁగా, ఎవ్వరుఁ నీకుఁ ఎదురు లేరు = నీకెవ్వరుం బ్రతియుగు వారు లేరు, నిన్నెదిరింపఁ దగువారేరును లేరని భావము; అపార్థదరప మనఁ = వ్యర్థగర్వముతో, నీ పసకానక = నీసారముదెలియక, ఇట్లు ఎదిర్చి = ఇట్లెదిరించిన, వారిదోషంబు = ఉదకదోషము, ఫలముకనియెఁ = ఫలమునందెను, ఇకఁ కావును = ఇంక రక్షింపును, అస్థింతుఁ = యాచింపును, నేఁ సముద్రుండఁ = నేను సముద్రుండను, నాయందుఁ కరుణ నడవఁ = నాయందు దయపఁజిల్లఁగా, గట్టిపగఱఁ = క్రూర శత్రువులకు, అడఁగించితేఁ = అణగించియెడల, ఏమిచెప్పఁ = ఏమని చెప్పుదును, అమోఘవాంఛితుండఁ అగుదుఁ = వ్యర్థముగాని యపేక్షలవాడ నగుదును, సిద్ధసంకల్పుండ నగుదుననుట; నీవు హరివికాక నరమాత్రుండవే = నీవు సాక్షాత్సామ్యముండవుగాని మమష్యమాత్రుండవా అని = ఇట్లుచెప్పి, అంతఁ. వినయభక్తులు = అడఁగువయు, భక్తియు, అతిశయిల్లఁ = అతిశయింపఁగా, పాదపద్మములకుఁ = ఆ శ్రీరాముని పాదపద్మములకు. ప్రణతి కావించినఁ = నమస్కరింపఁగా, అమ్మహాత్ముఁడు = ఆ శ్రీరాముఁడు, అతనిఁ = ఆ సముద్రుని, అదరించెఁ ;

తా. సముద్రుడు నేనిదెనిన్ను శరణుచొచ్చెదను, శాంతుండవు గమ్ము. నిన్నెదిరింపఁగలవా రెవరునులేరు. వృద్ధగర్వమున నీప్రభావ మెఱుంగఁజాలక నాయుదక మాచరించిన దోషమునకు ఫలము వెంటనే పొందెను. ఇంక నన్నురక్షింపుము, నిను బ్రార్థించువాండను నేనే సముద్రుడను, నన్ను గరుణించి నా శత్రువుల నశింపజేసితివేని నేను సిద్ధ సంకల్పుడ నగుదును, నీవు సాక్షాత్ నారాయణుండవు కాని మనుష్య మాత్రుండవుగావు, అని వినయభక్తులతో నాశ్రీరాముని పాదముల నమస్కరింప నారాముఁడతని నాదరించెను.

సముద్రుడు దనపైఁ బ్రయోగింపఁచుండు బాణము దన శాత్రువులపైఁ బ్రయోగించి వారిని నశింపఁజేయు మనినందులకు, “ఉత్తరేణావకాశోస్తి కశ్చిత్పుణ్య తమోమమ, ద్రుమకుల్య ఇతిఖ్యాతో లోకే ఖ్యాతో యథా భవాన్, ఉగ్రదర్శనకర్మాశో బహవస్తత దస్యహః, ఆభీరప్రముఖాః పాపాఃపిబంతిసలిలంమమ, తైస్సు సంస్పర్శం పాపైర్నసహే పాపకర్మభిః, అమాఘః క్రియతాంరామ తత్ర శేషుశశోత్తమః.” రామాయణము, యుద్ధ కాండము.

భారత. ఇదెనీకున్, శరణు చొచ్చెదన్ = ఇదిగోనీకు శరణు చొచ్చువాండను, శాంతుండవుకమ్ము = శాంతిబొందినవాండ వగుము, పార్థ = ఓయర్జునుడా, వెగకన్ = పరిశీలింపఁగా, నీకున్ ఎవ్వరున్, ఎదురులేర = నీకెవ్వరు నెదురులేరు, [లేరు + అ. ఇట నవధారణము నిన్నెదిరించువారే లేరనుదానిని సూచించెడిని] దర్పమునన్ = గర్వముచే, నీ పసకానక = నీ సారమెఱుంగక, ఇట్లు ఎదిర్చినవారి దోషంబు = ఇట్లు నిన్నెదిర్చిన యా కారవులదోషము, ఫలముకనియెన్ = తగినఫలము వందెను, ఓ యఖండ దయాసముద్రుండ = సంపూర్ణదయాపయోనిధి వగు నో యర్జునా, ఇంకన్ కావుము = ఇంక వీరింజంపక రక్షింపుము, నేన్, అర్థింతున్ = ఇట్లునర్ప నర్థించెదను, నాయందున్ కరుణ నడ

వక్ = నాయందుఁ గరుణప్రవర్తిల్లులాగున, పగఱ్ కట్టి అడఁగించి-
 లేక్ = శత్రువులను బంధించి వారి బలమణఁచినయెడల, ఏమిచెప్పిక్ =
 ఏమిని చెప్పదును, అమోఘవాంఛితుడెక్ అగుచుక్ = పూర్ణమనోరఘుడ
 నగుదును, హరివికాక నీవు సరమాత్రుడవె = సాక్షా ద్విద్రుడవుకాని
 మనుష్యమాత్రుడవా, [అశ్వానై పుత్రనామాసియను సప్లింద్రపుత్రుడగుట
 చేతనే యీతని యందింద్రత్వ మారోపితమయ్యెను.] అని = ఉత్తరుఁడు
 ఇట్లుచెప్పి, అంశక్, విశయభక్తులు అతిశయిల్లెక్ = ఆడఁకవభక్తియు
 సధికముకాఁగ, పాదపద్మములకుక్ = అర్జునుని పాదపద్మములకు, ప్రణతి
 కావించినక్ = సమస్కారమునేయఁగా, అమృహాత్ముఁడు = ఆమహాత్ముఁ
 డగు నర్జునుఁడు, అశనిక్ = ఆ యుత్తరుని, ఆదరించెక్.

తా. ఇదెవీకు శరణుఁబోయెదను. శాంతశ్రోధుడవగును, ఇట నీ
 కదురెవ్వరునులేరు, నీబలమెఱుంగక నిన్నెదిర్చినట్టి శాత్రువులదోషమునకు
 దగినఫలమట్టెను. ఓ దయాసముద్రుడా! ఇఁకఁ గావును, నిన్ను బ్రాధిం
 చెదను. నాప్రే గరుణించి పగరఁజంపక బంధంపుమంతయ చాలును, ఇదియే
 నాపూర్ణవాంఛితము. నీ విద్రుదనంశమున జనించినవాడ వగుట సాక్షా
 ద్విద్రుడవేకాని సామాన్య మానవుడవుగావని యుత్తరుఁడాతని పాదముల
 ప్రేబడి సమస్కరింప నయ్యగ్గునుఁడు నాని నాదరించెను.

“నడవగట్టి.” రామాయణ పర్యాయమున “నడవక్ + గట్టి
 పగఱ్ అనియు; భారతార్థమున, నడవక్ + కట్టి” యని పదవిభాగము
 గావించుట రసవంతముగాని రెండు స్థలములందును నడవగట్టి యుట
 బాగుగాదు.

ఇట రామాయణార్థమున గట్టిపగరనని సరళాదియగుటచే నడవనను
 స్థలము నిర్బిందుకము. భారతార్థమున, కట్టియని పరుషాదియగుటచే సరళా
 దేశమును నాదేశసరళమునకు మున్నున్నద్రుతమునకు విందుత్వముం గల్గి
 టచే నవిందు నిర్బిందు సమ్మేళనమయ్యెను.

ఇందులకుఁ బ్రమాణము. “శ్లేషేనబిందు నిర్బింధోక్తేశనం కుత్ర చిన్మతం.” అధర్వణకారికావళి.

కథాద్వయ సంఘటనమునకై భారతార్థమున నుత్తరవాక్యములుగవి తెచ్చిపెట్టుకొనెను.

గీ. తదభిమతపద్ధతిని వారితరణలీల

పెంపుమీఱంగ దక్షిణాభి ముఖగమన

మాచరించె మున్నెట్లట్ల శ హరివితతి

యింతియై నడపుచు నిజావ్యాహతేచ్ఛ.

72

రామాయణ. తత్ అభిమత పద్ధతి = ఆ సముద్రుని యిష్టప్రకారము, సముద్రుడు పెప్పినట్లు సేతువుగట్టియని భావము; వారి తరణలీల = నీటినిదాటుటకుందలి లీల, పెంపుమీఱంగ = పెంపొందునట్లు, మున్న ఎట్లు అట్ల = పూర్వముంబోలె, నియంతయై = నిగూఢుడై, హరివితతి = వానరసమూహమును, నడపుచున్, నిజ = తనయొక్క, అవ్యాహతేచ్ఛ = వ్యర్థముగానియపేక్షచే, దక్షిణాభిముఖగమనము = దక్షిణదిశాభిముఖగమనమును, ఆచరించెన్ = ఒనర్చెను.

తా. సముద్రుని యిష్ట ప్రకారము సేతువుగట్టియున్నపోలె వానర సేనను నడపుచువ్యాహతేచ్ఛతో దక్షిణాభిముఖుడై చనెను.

భారత, తదభిమతపద్ధతి = ఆయుక్తరూపభీష్మముచొప్పున, నివారి తరణలీల = నివారింపఁబడిన యుద్ధలీల, పెంపుమీఱంగ = పెంపొందఁగా, ఉక్తగుడు తాను, మున్ను, ఎట్లు అట్ల = పూర్వమువలె, హరి వితతి = గుఱ్ఱములసమూహమును, యంతయైనడపుచున్ = సారథియైనడపుచు, నిజ అవ్యాహతేచ్ఛ, దక్షిణాభిముఖ = దక్షిణదిశాభిముఖమైన, గమనము, ఆచరించెన్ = ఒనర్చెను.

తా. ఆ యుత్తరుని యిష్టానుసారము యుద్ధము నిలిచిపోయినా నాతడు సారథియై పూర్వమువలె గుఱ్ఱముల నడపుచు దక్షిణ దిశాభిముఖుడైచనెను.

సీ. సముచితసరణి నిశ్లమరవై రాటన

గరిమ నశ్లాఘ్యంబుగఁ గొని కడు

నెఱిదలిర్పఁగ లంక న నిర్ముక్తధీరత

నంద నభిద్యోతితాత్మనత్ప

భావతఁ బరఁగుచు నీ పాండురాజనుతు లా

తతకీర్తివిభవుండు నీ దద్విభుండు

తీర్ణాతిక్రమమహార్ణవుండు గవిని

వారిత నిపునర్ప న భారులైన

తే. వారి నావ్తులఁ గడు నంత నీ గారవించె

దత్పురీనాయకుండు నిజాన్ధాన మండ

పమున నలఘు ప్రగల్భవాక్స్పృకటిత స్వ

భావవర్తనులై పేర్చు నీ ప్రధితబలుల.

78

రామాయణ. సముచితసరణి = యుక్తమార్గమున ఇల్లు, అమ

రవైర అటనగరిమ = రాక్షసుల సంచారాధిక్యమున, అశ్లాఘ్యంబుగా

గొని = అలక్ష్యముగా గ్రహించి, కడు = నెఱి తలిర్పఁగ = మిక్కిలి

పరాక్రమమొప్పుచుండఁగా, లంక = లంకాపట్టణము, నిర్ముక్తధీరత

అంత = తల్లడిలఁగా, [ఇట లంక తల్లడిలుట యన లక్షణచే లంకాపుర

వాసులు తల్లడిలుట యని భావము.] అభిద్యోతిత = ప్రకాశించుచుండు,

ఆత్మ = తనయొక్క, సత్ప్రభావత = గొప్పప్రభావము గలుగుటచే,

పరఁగుచు = ఒప్పుచు, పాండు.....విభవుండు; పాండు = తెల్ల

నైన, రాజ = చంద్రుడు, సుతుల = మంచిపోలికగాఁగల, ఆతఁడ=విస్తారమైన, కీర్తివిభవుండు = యశోవైభవముగలవాఁడు, తద్విభుండు = ఆ శ్రీరాముఁడు, తీర్థ.....అర్ణవుండుగఁ; తీర్థ = దాటఁబడిన, అతికృత్ర = మిక్కిలికష్టయుక్తమైన, మహార్ణవుండుగఁ = సముద్రముగలవాఁడుగను, విని = అంకించి, తత్స్వరీనాయకుండు = ఆ లంకాధిపతి. రావణుఁడనుట; అంతఁ నిజ ఆస్థానమండపమునఁ = తన కొలుకూటమునఁ, అలఘు.....వర్తనులై; అలఘు=తగ్గనట్టి, ప్రగల్భవాక్ = ప్రాథవచనములచే, సకటిత = ప్రసిద్ధపఱుపఁబడిన, స్వభావవర్తనులై = స్వభావముయొక్క యునికీకలవారై, షేర్పు, అశశముంచు, ప్రధతబలులఁ = ప్రసిద్ధబలముగలవారిని, వారిత.....వారిఁ; వారిత = అడ్డగింపఁబడిన, రిపు = శత్రువులయొక్క, దర్ప = గర్వముచే, భాసురులైనవారిఁ = ప్రకాశించువారిని, ఆపులఁ = హితులను, కడుఁ = మిక్కిలి, గారవించెఁ = గౌరవించెను.

తా. అసురసంచారము సరకుసేయక మిక్కిలి పరాక్రమ మొప్పారఁగా, లంకావాసులు ధైర్యముగోలుపోవఁగా, స్వప్రభావ మతిశయించుచుండఁగా, తెల్లని చంద్రునిబోలిన కీర్తివైభవముగల రామచంద్రుఁడు సముద్రము దాఁచెనని విని రావణుఁడు శాత్రవగర్వనాశకులై, ప్రసిద్ధబలునగు నాపుల నిజాస్థానమండపమునకురాఁ బనిచి వారినెంతయు గౌరవించెను. “నెటి” పరాక్రమమనుటకు; “ నెటినుఱకవైరి పీరుల నెఱుకుతూఱంగనేయు నృపపుంగవుఁ ” భారతము. ఉద్యోగపర్వము.

“ కృత్ర ” కష్టమనుటకు “ కృత్రంసాంతపనాదాచ కష్టే దుఃఖైససారసి, ” నానార్థరత్నమాల “ కృత్రమహర్ణవ ; ” ఇటు యుక్తశబ్దము లోపించియుండుటచే బుద్ధమధ్యమపదమగు కర్మధారయు.

“ నాయక ” “ నయతి వినియత్తే నేవకానితినాయకః ” గురుబాలప్రబోధిక.

భారత. పాండరాజ సుతులు=పాండవులు, సముచితసరణి = ఉచితమగువిధమున, ఇట్లు = ఈలాగున, అమర్ = ఒప్పుగా, వైరాట నగరీ = విరాటరాజానకు సంబంధించిన నగరము, మనః క్లామ్యంబుగాకొని = మానసమునస్తుతింపఁ దగినదిగా గ్రహించి, విరటుపురముదమకు వాసమునకను కూలమని మానసమునఁ దలంచి యనిభావము; కడుక్ నెటి తలిర్పక్ = మిక్కిలి క్రమమొప్పుగా, పాండవులు నిజసంకేతానుసారము గానుండఁగాని భావము; కలంక.....ధీరతిక్ = కలంక = కలఁత వలన, నిర్ముక్త = విడువఁ బడిన, ధీరతిక్ = ధైర్యముచే, తమ్మునొరులు దెలిసికొందురేమా యనుభీతిపీడుటచే ధైర్యవంతులైయని భావము; అందుక్ = అపట్టణమున, అభివ్యోతిత = ప్రకాశించుచుండు, ఆత్మ ప్రభావుక్ = తమప్రభావముగల్గుటచే, పరఁగుచుక్ = ఒప్పుచు, ఆతత్కీర్తి విభవుండు = విస్తారమైన యశోవిభవముగల, తద్విభుండు = అపట్టణపు రాజగు విరాటుండు, తీర్థ.....అర్ణవుండుకక్; తీర్థ=దాటిన, అతికృధ= మిక్కిలికష్టమనెడి, మహార్ణవుండుకక్ = గొప్పనముద్రముగలవాండగుట, కారవుల దాడియను నాపద దాటునట్లనుట; తత్పరీనాయకండు = విరటుండు, వినివారిత.....వారిక్; వినివారిత = నివారింపబడిన, రిపు = శత్రువులగు కారవుల యెక్క, దర్ప = గర్వముచే, భాసురులైన వారిక్ = ప్రకాశించువారిని, ఆప్తులన్ = హితులగువారిని, అలఘు... వర్తనులై; అలఘు = తగ్గని, ప్రగల్భవాక్ = ప్రాథవచనములచే, ప్రకటిత = ప్రకటింపఁబడిన, స్వభావవర్తనులై, పేర్పు, ప్రధితబలులక్ = ప్రసిద్ధిబలులగు పాండవులను, అంతక్ = వారు పాండవులగుట దెలిసిన పిమ్మట, నిజాస్థాన మండపమునక్ = తనకొలుపుకూటమున, కడుక్ = మిక్కిలి, గారవించెను = గౌరవించెను.

తా. పాండవులు విరాటనగరావాసము మానసమున యుక్తమని తలంచి స్వసంకేత రీతినుండుచు నిర్ముక్తశంకులై ధైర్యమునంది యట

నిజప్రభావము ప్రకాశింప వనించుచుండ యశోవంతుడగు విరటుడు శారవులతోడి దాడియనునాపదదాటునట్లు దుర్యోధనాదుల గర్వభంగముగావింపగా నా విరటుడు ప్రగల్భవచనములచే బ్రకటితమగు స్వభావవర్తనములు గల యాత్తులగు నా పాండవుల వారివాస్తవరూపము లెఱిగినంతనే తనయాస్థానమున నెంతయు గారవించెను.

“నెఱి” క్రమమనటకు; “నెఱిడప్పంబడిపెల్లగ, నొలరెడ్డి నర వాణికరులక” భారతము. ద్రోణపర్వము.

“మనశ్శాన్యు. ” క్షేపార్థసంఘటనమునకై భారతార్థమున విసర్గభావమైనను “శర్పరేవి సర్జనీయః” అనుసూత్రముచొప్పున సాధువేయగు చుండ నిది యెఱుంగక కొందఱిట విసర్గభావముగల్గు నట్టిట్టి యర్థమునుచిత్తమన్నిభావించి ‘మనశ్శాన్యు’ యని యభిప్రాయపడెదరుగాని యది రసవంతముగాదు.

వ. ఇట్లు వివిధసంభావనాసంశోషితస్వాంతులంగావించి వారికిఁ

దనకు నక్కాలంబున.

74

సుగమము.

క. సమరాగ మనస్ఫూర్తికి

నమరు వచోగతుల నరవరాత్మజుని ప్రసం

గమయి తనకన్యనయ యు

క్తి మహితనయ నొసంగ ననుమతి దలిర్పంగాన్. 75

రామాయణ. సమర.....స్ఫూర్తికి; సమర = యుద్ధము యొక్క, అగమనస్ఫూర్తికి; కలుగుటయొక్క, అమర = ఒప్పునట్టి, వచోగతుల = మాటలవిధమున, నరవరాత్మజుని రామునిగుఱించి, ప్రసంగమయి, ప్రస్తావము, యుద్ధసంగర్భము ప్రస్తావమురాగ రామునిపేరు

ప్రసక్తమయ్యెనని భావము; తనకు = రావణునకు, అన్యనయ్యెయ్యె = నీతికంటె నన్యమగుయ్యెయ్యె, అనీతిగలయ్యెయ్యెననుట; మహితనయ్యె = నీతను, ఒసంగ = ఈయను, అను, మతి = బుద్ధి, తలిర్పంగ = ఒప్పగా, నీతనీయరాదని తనకు దోషగాననుట; ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. యుద్ధసందర్భము ప్రస్తాపమునకు రాగ రామునిమాట ప్రసక్తమయ్యెను. అప్పుడు రావణునకు నీత నొసంగుట కిష్టములేకుండగా;

భారత. సమ.....మాన్సిర్తికి; సమ = సమానమైన, రాగ = అనురాగముగల, మనమాన్సిర్తికి చిత్తసంతుష్టికి, అమరు = యుక్తమగు, వచోగతుల; నర... ..ప్రసంగమయి; నర = అర్జునుని, వరాత్త = శ్రేష్ఠుడగు మారునియొక్క అభిమన్యునియొక్క యనుట; ప్రసంగమయి = ప్రసక్తికలిగి, మహితనయ్యె = సుతింపబడిన నీతిగలదానిని, తన కన్య = విరటునికూతురగు సుత్తరను, అయ్యెయ్యె = భాగ్యసంగతిచే, ఒసంగ అనుమతి తలిర్పంగ = ఇచ్చుటకు సంగీకారము గలుగగా; ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. సమానానురాగముగల చిత్తసంతుష్టి కొప్పుగువాగ్ధోరజిని నభిమన్యుని ప్రసక్తి కలుగగా విరటుడు వానికి దనకూతునీయ సమైతింపగా;

క. తనదు హితకార్యపథ వ

ర్తనులగువారు దనకోర్కి శ్రీ తమిగని యింపుల్

దనరార సుభద్రదానం

దన వరణోత్సవము నడపఁ శ్రీ దగునని పలుకన్.

76

రామాయణ. తనదు = తనయొక్క, హితకార్య పథవర్తనులగు వారు = హితకార్యములయొక్క మార్గమున వర్తించువారును, తన

కోర్కెతమిన్ కని = రావణుని కోర్కెయొక్కత్వరంగాంచి, ఇంపుల్
 తనరారన్ = సంతృప్తితనరంగా, సుభద్ర.....ఉత్సవము; సుభద్ర =
 లైసైన్సనకుభముగల, ఆనంద = సంతోషముగల, నవ = నూతనమైన,
 రణోత్సవము = యుద్ధమనెడియుత్సవము, నడపందగున్ అనిపలుకన్ =
 నడపవచ్చునని పలుకగా ;

తా. రావణుని యిష్టముచొప్పుననడచుకొను వారుకొందఱు
 కాని యిష్టము దెలిసి యుద్ధముజరుపఁదగినదని యనుమతింపఁగా

భారత. ఆర్యసభవర్తనలు = సన్మార్గమునం జరించెడివారు, అగు,
 వారున్ = ఆ ధర్మజ్ఞులు, తనకోర్కెతమిన్, కని, ఇంపుల్, తన
 రారన్, తన దుహితకున్ = తనకూతురగు సుత్తరకు, సుభద్రానందన =
 సుభద్రయొక్కకొడుకగు నభిమన్యుయొక్క, వరణోత్సవము=వివాహము
 ననుపఁదగున్ అని పలుకన్ = జరుపఁదగునని చెప్పఁగా.

తా. పాండవులు దన యిష్టముదెలిసి సంతోషమొదవున ట్లభిమన్యు
 నకుత్తరనిచ్చి వివాహము గావింపనగునని పలుకగా.

తే. తద్విధానంబునకు దృఢోత్సాహుండయ్యె

దనయ కల్యాణవిధి ప్రయత్నమునఁ జేసి

రయముతో వారునాత్మీయ శ్రమయిన మిత్ర

బంధు పరివారతతిఁ గూర్చి శ్రప్రాధిమెఱయ.

77

రామాయణ. వారును, రయముతోన్ = వేగముతో, అత్మీయ =
 తమవాండ్రగు, మిత్ర = హితులయొక్కయు, బంధు = బంధువులయొక్క
 యు, పరివారతతిన్ = సమూహమును, కూర్చి = చేర్చి, ప్రాధిమెఱయన్ =
 ప్రాధత్వముతోఁజేయుంపఁగా, తన = రావణుని, అకల్యాణవిధి = అదృష్ట
 హానియొక్క, ప్రయత్నమునఁజేసి, యత్నమున, తద్విధానంబునకున్ =

అ యుద్ధవిధానమునకు, దృఢోత్సాహుఁడు = దృఢమగు సుత్సాహము గలవాఁడు, అయ్యోక్, తత్పురీనాయకుండని క్రిందటిపద్యమునఁగ ర్తగలదు.

తా. ఆప్తవర్గమువారు తమ మిత్ర బంధు పరివారమునుగూర్చి సన్న ధులు కాఁగ రావణుఁడు దన యన్యప్రహేనిచే యుద్ధమున సుత్సాహ యుక్తుడయ్యెను.

భారత. (తత్పురీ నాయకుండు = విరటుఁడు), తద్విధానంబు నకుఁ = ఆ వివాహ విధానమునకు, దృఢోత్సాహుఁడు అయ్యోక్ = నిచ్చి తోత్సాహుఁ డయ్యెను, వారును = ఆ పాండవులును, ఆత్మీయమయిన, మిత్ర, బంధు, పరివార, తతిక్, కూర్చి = చేర్చికొని, ప్రాధి, మేఘ యక్ = ప్రకాశింపఁగా, తనయకల్యాణవిధి = కుమారుడగు నభిమన్యుని వివాహవిధిని, అయ్యుతోక్ = శుభావహవిధితో, ప్రయత్న మునక్ = పూనికతో, చేసిరి.

తా. విరటుఁడు తానభిమన్యున కుత్తర సీయ నిశ్చయించెను. పాండ వులును మిత్ర బాంధవాదులం గూర్చికొని తనకుమారుని వివాహవిధానమును బూనికతో నొనర్చిరి.

“అయ్యుతోక్.” “అయశ్శుభావహోవిధిః.” అమరము.

వ. అంతః బ్రతిపక్షవిజయంబునకు నుచితసమయం బగుట భావించి. 78

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అంతః, [ప్రతిపక్ష విజ యంబునకుఁ = (రామ) రావణాదుల జయించుటకు, (భారత) దుర్యోధ నాదుల జయించుటకు,] ఉచితసమయంబు = తగినసమయము, అగు టక్, భావించి ;

తా. కులభము.

క. అతులిత తేజఃడు వైవ

స్వతంతతి రాజవరుడు १ చతుర నయ సమా
హృత ఘనతర హరికుంజర
శతాంగవిస్ఫుర్తిశోభి १ సైన్యముతోడన్.

79.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అతులితతేజఃడు=విరు-
పమాన తేజముగలవాడు, [వైవస్వతసంతతి రాజవరుడు=(రామా)మూర్య
వంశ సంభూతుడగు రాజశ్రేష్ఠుడైన రాముడు, (భారత) ధర్మతనయుఁ
డగు రాజశ్రేష్ఠుడైన యుధిష్ఠిరుడు;] చతుర = సమర్థమైన, నయశమా
హృత = నీతిచేఁ గూర్పబడిన, ఘనతర = మిక్కిలి గొప్పయైన, [హరి-
కుంజర శతాంగ విస్ఫుర్తి = (రామా) వానరశ్రేష్ఠులయొక్క యనేక
శరీర స్ఫుర్తిచేత, (భారత) హరి = గుఱ్ఱములయొక్కయు, కుంజర =
ఏనుగులయొక్కయు, శతాంగ = రథములయొక్కయు, విస్ఫుర్తి =
స్ఫుర్తిచే,] శోభి = ప్రకాశించుచున్న, సైన్యముతోడన్ = సేనతో;
విడియించెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

తాత్పర్యము సుగమము.

“వైవ, స్వతంతతి రాజవరుడు చతురనయ.” ఇట సకారము
నకుఁ జకారముతో యతిచెల్లుటచే నిదియితరే తరవర్గజవలి. “ఇతరేతరవర్గ
జవలి, తతికిఁజవర్ధువును శవన దగు నొకగమియై, కృతులకు నయ హలు
నేకస్థితినికవంగశము న ణలుఁ జెలఁగు నొకటియై.” కావ్యాలంకార
చూడామణి.

క. నడచి యుపప్లావ్యపురం

ఋ డగ్గటి వనప్రదేశ १ ముల బలచయముల్
విడియించి తనప్రతాపము

కడునఖిల దిగంచలముల १ గ్రమ్ముకొనంగన్.

80

రామాయణ భారతార్థములు నమము. నడచి, [ఉపప్లావ్య = (రామా)పీడింపఁదగిన, (భారత) ఉపప్లావ్యమను పేరుగల,] పురంబు=పట్టణమును, దగ్గఱి = సమీపించి, వనప్రదేశములకొ = ఆ ప్రాంతమునఁ గల యటవీప్రదేశములయందు, బలచయముల్ విడియించి = సేనాసమూహమును దింపి, [తనప్రతాపము = (రామా) రామునిప్రతాపము, (భారత) ధర్మజానిప్రతాపము,] అఖిల దిగంచలములకొ = సకల దిగంతముల, క్రమ్ముకొనఁగొ = వ్యాపింపఁగా ; ముందరిక్రియతో నన్వయము.

తాత్పర్యము సుగమము.

“పురం, బుడగ్గఱి వనప్రదేశముల ;” ఇట మువిభక్తికయతి. ‘పుంసపుంసక తత్సమంబుల కడపలఁ, డత్సమానాంధ్ర దేశ్యకబ్బముల తుదలఁ, గదిసిన మకారశృంగముల్ కావ్యములను, బొనఁగు మువిభక్తి యతులనఁ బుపు బుభులకు.” అప్పకవీయము.

న. అమ్మహనుభావుం డస్పృహ.

81

సుగమము.

క. నీతిమెయిఁ దనకు భూమి జ

నాతతపరివాదభర నిర్రాతంకాత్ముం

డై తిరుగవిడువ కాజికిఁ

గాతూహలియగు విపక్షు ॥ గర్వమువినియె.

82

రామాయణ. ఆతత...అక్కుండై ; ఆతత = విస్తారమైన, పరివాదభర = నిందాతిశయమున, నిరాతంక = భయవిహీనమైన, అక్కుండై = అతగ్గలవాడై, (రావణుడు నిందవలని ఫీతిలేనివాడయి యనిభావము ;) తనకు = రామునకు, నీతిమెయి = న్యాయమార్గమున, భూమిజ = వీరను, తిరుగక విడువక, అజికి = యుద్ధమునకు, గాతూహలియగు =

కాతూహలము గలవాడగు, విపత్తు = శత్రువుయొక్క, రావణునియొక్క-
యనుట ; గర్వము, వినియోగ ;

తా. శ్రీరాముడు, నిందకు జంకనివాడై రావణుడు తనకు నీత-
నర్పింపక యుద్ధోత్సాహము గల్గి గర్వించియున్న వాడని వినెను.

భారత. జన.....అత్సంగై ; జన = జనులవలని, అతత = విస్తార
మైన, పరివాదభర = నిందాతిశయమున, నిరాతంక = భయరహితమైన,
అత్సంగై = అత్సగలవాడై, దుర్యోధనుడు నిందవలన భయములేని
వాడయి యుద్ధభావము ; తనకు = ధర్మజనునకు, భూమిన్ నీతిమెయిన్,
తిరుగన్, విడువక = వీడక, అరణ్యవాసాజ్ఞాతవాసులు జరిపిన యనం-
తరమునఁ బాండవుల భాగము మరల వారికిక యనిభావము ; అజికిన్,
కాతూహలియగు, విపత్తు = శత్రువుయొక్క, దుర్యోధనునియొక్క
గర్వమున్, వినియోగ ; అమృహనుభావుండనుకర్త యుభయార్థములం-
దధ్యాహర్యము ;

తా. దుర్యోధనుడు జనాపవాదము సరకునేయక తనకు మరల
రాజ్యభాగమిక యుద్ధోత్సాహము గల్గి గర్వించియున్నవాడని ధర్మ-
జుడు వినెను.

“కాతూహలి.” ఇట మతుబర్ధకమున నిని ప్రత్యయము వికల్పముగా
వచ్చెను. కాతూహలవంతుడని మతుబర్ధకమున రావచ్చును.

మతుబర్ధకములు వచ్చు స్థలములు ; “భూమనిందా ప్రశంసాసు, నిత్య
యోగేతితాయనే, సంసర్గేసి వివక్షయాం, భవన్తి మతుబాదయః.”
సిద్ధాంత కాముది.

చ. సదయతఁజేసి హింసలకుఁజాలకయింకను మంచిమాటఁదే

రౌద్రుడనని రాయబార మనిరచెం దగ సంధివిధానచింత నం-
గదు రుచిరాభివర్ణ్య శమత గౌరవ కీర్తిజగంబునిండఁ గో-
విదనుతనీతిదత్తు హరివీరవరేణ్యు వచోవిచక్షణున్ . 88

అవతారిక. కృష్ణాంగదుల రాయబారము కవి యొక్కటిగా సంఘటించుచున్నాడు.

రామాయణ. సదయతఁ చేసి = దయా యుక్తుడగుటచే, హింసలకుఁ చాలక = హింసాకార్యములకోడి, ఇంకను మంచిమాటలఁ తీర్చెదను అని = యింక మీఁదను సామవాక్యమున శత్రుచిత్తముం దేర్చువాడనని, తగఁ, సంధివిధానచింతఁ = సంధి యొనర్చుటలోని చింతచే, దుచిర.....కీర్తి; దుచిర = ఓర్పిదమగు, అభివర్ణ్య = వర్ణింపఁదగిన, శమ = ఓర్పువలన, గౌరవ = గొప్పదనముగల, కీర్తి = (రాముని) కీర్తి, జగంబునిండఁ = లోకమునిండునట్లుగా, కోవిడ.....దత్తుఁ, కోవిడ = పండితులచే, నత = స్తుతింపఁబడిన నీతిదత్తుఁ = నీతి యందు సమర్థుడగు వానిని, వారి సేవశ్రేయ్యుఁ = వానర కీరులలో శ్రేష్ఠుడగు వానిని, వచోవిచక్షణుఁ = పలుకుటయందు నేర్పరు యగు వానిని, అంగదుఁ = అంగదుని, రాయబారము అనిచేఁ = రాయబారమంపెను ;

తా. రాముడు దయాఘృడగుటచే హింసలకోడి సంధి యొనర్పనిచ్చగలవాడయి తన కీర్తి లోకమున నిండునట్లు, నీతి దత్తుడగు వానిని, వానరశ్రేష్ఠుడగు వానిని. మాటలయందు నేర్పరి యగు వానిని, అంగదుని, నా రావణనొద్దకు రాయబారిగా సంపెను.

భారత. సదయతఁ చేసి, హింసలకుఁ, చాలక, ఇంకను, మంచి మాటలఁ = సామ వాక్యములచే, తీర్చెదఁ, అని, తగఁ, సంధి విధాన చింతనఁ = సంధి విధానము నందలి చింతచే, కదురు = పొందెడి, చిర.....కీర్తి = చిర = బాలకాలము, అభివర్ణ్య = వర్ణింపఁదగిన, శమ గౌరవ = ఓర్పువలని గొప్పదనము, జగంబు, నిండఁ, కోవిడనుత నీతి దత్తుఁ = పండితులచే బొగడఁబడిన నీతియందు సమర్థుడగు వానిని

వీరవరేణ్యుక్ = వీరశ్రేష్ఠుని, వచోవిచక్షణుక్, హరిక్ = కృష్ణుని, రాయ
బారము, అనిచేక్ = పంపెను;

తా. ధర్మజాఁడు దయావంతుడగుటచే హింసలఁగొడి, సంధి
జరుప దలంచిన వాడై, తన కీర్తి లోకమున నిండునట్లు నీతి దత్తుడగు
వానిని. మాట నేర్పరియగుచివానిని, శ్రీ కృష్ణుని, రాయబారిగా పంపెను.
“శోవిదనుత నీతి దత్తుక్.” “విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ స్సంతుషిః
శోవిదో బుధః” అమరము.

తే. అతఁడు నుచితగతి భ్రాజిత్యై చని ప్రభు
చరితదుర్ణయవ్యథమాన శ కరిపురజను
లనిశమును గుందువారంతఁ శ దనదురాక
కార్యమెంచి యానీతిక శ కరముమెచ్చ.

84

రామాయణ. అతఁడును = ఆ అంగదుఁడును, భ్రాజిత్యై = ప్రకా
శించువాడై, ఉచితగతిక్ చని = తగిన రీతిని వెడలి, ప్రభు.....వ్యథక్;
ప్రభు = తమ ప్రభువగు రావణునిచే, చరిత = నడచుకొనఁబడిన, దుర్ణయ =
అనీతివలని, వ్యథక్ = దుఃఖమును, మానక = విడువక, అరిపుర జనులు =
శత్రుపురమునందలి జనులు, లంకా జను లనుట ; అనిశమును = ఎల్లప్పు
డును, కుందువారు = చింతిలువారు, అంతక్, తనదు = అంగదుని, రాక =
వచ్చుట యొక్క, కార్యము, ఎంచి = తలచి, ఆ నీతిక = ఆ సంధి నీతికే,
కరము = మిక్కిలి, మెచ్చక్; పై పద్యములో నన్వయము;

తాత్పర్యము గుగమము.

భారత. అతఁడును = ఆ కృష్ణుఁడును, భ్రాజిత్యై, ఉచితగతిక్,
చని = వెడలి, ప్రభు.....జనులు; ప్రభు = తమ ప్రభువగు దుర్యో
ధనునిచే, చరిత = ఆచరింపఁబడిన, దుర్ణయవ్యథమాన = అని నీతిచే
దుఃఖించుచున్న, కరిపురజనులు = హస్తినయందలి జనులు, అనిశమును

కుండుబాగు, అంతర్, తనను రాక = కృష్ణనివచ్చుట వలని, కార్యము, ఎంచి = తలచి, ఆ నీతిక, కరము = మిక్కిలి, మెచ్చుకొ;

తాత్పర్యము సుగమము.

ఉ. సాధు కృతప్రవేశుడయి శ సాహసవత్తరచిత్త శత్రు దు ర్యోధనునింద్రజిద్దుగు మహాజ్ఞులవై భవగర్వితు సృలో తేద సముద్ధతుం దగువిరధిం గృతదర్శనుడైనవాని మా నాధికుఁజూచి యిట్లను మహాసభలోజనులందఱు నివనన్.

రామాయణ సాధు = చక్కగా, కృత ప్రవేశుడయి = చేయఁబడిన ప్రవేశముగలవాడయి, సాహస.....దుర్యోధనుకొ ; సాహసవత్తర = మిక్కిలి తెగువతోఁ గూడిన, చిత్త = ముసుగుల, శత్రుదుర్యోధనుకొ = శత్రువులకుఁ బోర శత్రువుగానివాని, ఇంద్రజిద్దుకొ = ఇంద్రజిత్తుని తండ్రియగువాని, మహాజ్ఞుల వైభవ గర్వితుకొ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న వైభవముచే గర్వించిన వానిని, బలోతేద సముద్ధతుకొ = బలాన్నత్యముచే మిక్కిలి యుద్ధతుండగు వానిని, తగువిరధి = తత్కాలోచిత విధిని, కృతదర్శనుడైన వానికొ = చూచిన వానిని, దురవృష్టముం గాంచిన వాని ననుట; మానాధికుకొ = మితిమీరిన వానిని, (రావణుని) చూచి, మహాసభలో జనుల్ = ఆ గొప్ప యోధులములో జనులు, అందఱుకొ, విశకొ, ఇట్టకుకొ = ఇట్లనుచు.

తా. రావణసభలో నంగదుడు ప్రవేశించి యతి సాహసవంతుడై కారవాజీయుడై యతి విభవ గర్వితుడై సేనాధిక్యమున సుద్ధతుడై యుండు రావణు నంగదుడు చూచి యాసభలోనివారిల్లరు విన నిట్లనెను.

భారత. సాధు = సత్పురుషులచే, కృతప్రవేశుడయి = చేయఁబడిన ప్రవేశము గలవాడయి, సాహసవత్తర = మిక్కిలియుద్ధతుములైన, చిత్తశత్రుకొ = అంతిశత్రువులు గలవానిని, ఇంద్రజిత్...గర్వి

తుక్ ; ఇంద్రజిత్ = ఇంద్రునిజయించునట్టి, గురు = గొప్పదగు, మహా = ఉత్సవముచే, ఉజ్వల = ప్రకాశించు, వైభవ = విభవముచే, గర్వితుక్ = గర్వించినవానిని, బలోత్సేద సముద్ధతుక్, తగువిధిక్ = తగు లాగున, కృతదర్శనుక్ = చేయఁబడిన జదర్శనము గలవానిని, మానాధికుక్, దుర్యోధనుక్ = దుర్యోధనుని, చూచి, మహాసభలో జనల్, ఆందఱుక్, విక్ = ఆలకించునట్లు, ఇట్టనుక్.

రా. ఆ కృష్ణుఁడు సాధువులమూలమున రాజసభామందిరప్రవేశముగల వాఁడై మిక్కిలి యుద్ధతమలైన యంతశృత్రువులగలవానిని నింద్రుని జయింపఁజాలునట్టి గొప్పవైభవము వలని గర్వితుని దుర్యోధనుంఁగాంచి సభలోనివారెల్ల విన నిట్లనియెను.

“బలోత్సేద.” “ఉత్సేధశోచ్చయశ్చనః.” అమరము. “మా, నాధికుఁ జూచి యిట్టమ మహాసభలో” ఇటసరసవతి, “హయలత్వమునకు శపసలు, నయవర్తన చ ఛ జ రులకు నలిమధ్యమవ, ర్గయుతాను నాసిక ముని, శ్చయముగ ద్రుతమునఁ జెల్లు సరసవతులఁ.” అప్పకవీయము.

తే. ఊంతి జయశోభి రాముఁ డనంతబలుఁడు

ధర్మసూతి యిప్పుడును నీరదౌప్యమాత్మ

నెన్నక నయోక్తినినుఁదేర్ప సన్నుఁబనిచె

వినుము నామాట దుర్మదావేషముడిగి.

86

రామాయణ. ఊంతిక్ = ఓర్పువలన, జయ = జయమువలన, శోభి = ప్రకాశించు, రాముఁడు = రామచంద్రుఁడు, అనంతబలుఁడు = మిక్కిలి బలముగలవాఁడు, ధర్మసూతి = ధర్మమున కా కరమగు వాఁడు, ఇప్పుడును = ఈ సమయమునందును, త్నమించుటకు శక్యముగా నంతటి యపరాధమొనర్చిన యీ సమయమునను ననుట ; నీరదౌప్యము = నీ దుష్టత్వము, రావణాచరితపాప మత్యుత్కట మగుటచే దానిం

తేర్కొనుటయుఁ గవికృష్టపదకయే యంగదునిచే దౌష్ట్యముని మాత్రము చెప్పించెను; అత్కొ = తనలో, ఎన్నక = తలంపక, రాముఁడు నీదౌష్ట్యము తలంపకయనట; సయోక్తి = నీతిపూర్వకోక్తితో, నినుకొ, తేర్కొ = కలవహీనునిగా నొనర్ప, నన్నుకొ, పనిచెకొ = పంపెను, దుర్గదావేశము = చెడుమదమువలని యావేశము, ఉడిగి = వీడి, నామాట వినుము;

తా. రాముఁడు తానొర్పుగలవాడగుటచే దౌష్ట్యముం దలపఁక యిట్టి సందర్భమునను సామవాక్యముల నిను దేర్పదలచి నను బంపెను. నీ యీ దుర్గదావేశము వీడి నామాటవినుము.

భారత. క్షాంతిజ = ఓర్పువలన జనించిన, యశః = కీర్తిచే, అభి రాముఁడు = ప్రకాశించువాఁడు, అనంతబలుఁడు, ధన్విసూతి = ధర్మ జాఁడు, ఇప్పడును = ఈ సమయమునను, అరణ్య వాసాజ్ఞాతవాసముల యనంతరమున, పాండవుల భాగము వారికీయవలసియుండ నన్యాయమాచరించిన యట్టిసమయమునను ననట; నీదౌష్ట్యము = నీ దుష్టత్వము, అత్కొ, ఎన్నక, సయోక్తి, నినుకొ, తేర్కొ = తేర్చుటకై, నన్నుకొ, పనిచెకొ = పంపెను, దుర్గదావేశము, ఉడిగి, నామాట, వినుము = ఆలకింపుము;

తా. శాంతముగల ధర్మజాఁడు నీయపరాధమును గణింపక యిప్పుడును మంచిమాటలచే నిను దేర్పదలచి నను బంపెను. కావున గర్వముడిగి నామాటవినుము.

చ. నియతముగాఁగ నీవిపుడు శ్రీ నిన్నును నీవిభవంబు నీమహాన్వయమును గొచికోవలసిననన్యగుడకొవిడు మట్లవిక్రమక్రియమెయి మాయచే నపహరించిన భూమిజనాదరార్హని శ్చయుండగు నన్న రేశ్వరునిశ్రీశాసనమిట్టిదనీకుఁ జెప్పితిన్. 87

రామాయణ. నియతముగాఁగఁ = నిర్ణయముతోడ, నీవు, ఇది రావణుని సంబుద్ధి ; ఇపుడు, నిన్నును, నీవిభవంబును = నీయైశ్వర్యమును, నీమహాన్వయమును = నీవంశమును, కాచికోపలసినకొ = రక్షించుకొనవలసినయెడల, అట్లు, అవిక్రమక్రియమెయికో = పరాక్రమహైన్యముతో, మాయచేకో అపహరించిన, భూమిజకో = నీతను, మగుడకో విడుము = మరల వదలుము, ఆదరాహ్వానిశ్చయుఁడగు = ఆదరమునకుం దగిన నిశ్చయముగల, అన్న రేశ్వరుని శాసనము = ఆ రామనాజ్ఞ, ఇట్టివ = ఈలాటిదే, నీకుకో, చెప్పితికో ;

కా. ఓరావణా, నిన్ను, నీయైశ్వర్యమును, నీవంశమును రక్షించుకొనవలసిన యెడల రామునకు మరల నీతనిమ్ము. ఇది రామనాజ్ఞ. నీకు వివరించి చెప్పితిని ;

భారత. నియతముగాఁగఁ, నీవు, ఇది (రావణునకు సంబుద్ధి) ఇపుడు, నిన్నును, నీ విభవంబును ; నీ మహాన్వయమును = నీ గొప్పవంశమును, కాచికోపలసినకొ, అట్లు, అవిక్రమ క్రియమెయికో = పరాక్రమహైన్యముతో, మాయచేకో = వంచనచే, యుద్ధము నేయఁజాలక కేవలము మాయాద్యుశమున ననుట, అపహరించిన, భూమిజకో = రాజ్యమును, మగుడకో విడుము = మరలవదలుము, జనానరాహ్వానిశ్చయుఁడగు, అన్న రేశ్వరుని = ఆ రాజయొక్క, ధర్మజానియొక్క యనుట, శాసనము, ఇట్టివ, నీకు చెప్పితికో.

కా. ఓమహారోధనా, నిన్ను నీయైశ్వర్యమును, నీవంశమును రక్షించుకొనఁ దలఁచినయెడల మాయాకాదమున హరించిన పాండవుల రాజ్యభాగము వారికిమ్ము. ఇది యా ధర్మజానాజ్ఞ.

“కాచికో.” ఇటఁ గొనునకుఁగో యయ్యెను.

“క్రియమియి మాయచే నపహరించిగ,” వెఱయితి, “గుడుసుపైఁ గ్రియనడుమ వాగుడునువచ్చి, భిన్నయితి యగు రాఁచోఁ వెఱయితియగు.” అప్పకవీయము.

క. భీమార్జున బాహుబలో

ద్దామత నీవెఱిగినదియ శ్ర తజ్జయశాలిక్

దా మిక్కిలి శౌర్యోన్నతి

చే మించిన మేటి యతనిఁ శ్ర జెనకి బ్రదికెదే.

88

రామాయణ. భీమ.....ఉద్దామత ; భీమ = భయంకరుడైన, అర్జున = కార్తవీర్యార్జునుని, బాహుబలోద్దామత = భుజబలమువలని గొప్ప తనము, (రావణుడు కార్తవీర్యార్జునితోఁ బోరసరిగి యాతనిచెఱకుఁ జిక్కననట యిటసూచితము ;) నీవు, ఎఱిగినదియ = తెలిసినదియే, తజ్జయశాలిక్ = అట్టివానిని జయించుటగలవానిని, పరశురాముననుట ; తాక్ = రాముడు, మిక్కిలి, శౌర్యోన్నతిచేక్ = బలిమిచే, మించినమేటి = అతిశయించిన గొప్పవాడు, ఆతనిక్ = అట్టి శ్రీరాముని, చెనకి = తాకి, బ్రదికెదే = జీవించువా ;

తా. నీవీవఱకే కార్తవీర్యార్జుననకోడినందున వానిపరాక్రమ మెఱిగినవాడవు ; అట్టివాని జయించిన పరశురామునకంటె నీతఁడు మించిన వాడు ; అట్టి శ్రీరామచంద్రునిం దాకి నీవు బ్రదుకఁగలవా?

భారత. భీమ...ఉద్దామత ; భీమ = భీమునియొక్కయు, అర్జున = పార్థునియొక్కయు, బాహుబలోద్దామత, నీవు, ఎఱిగినదియ = తెలిసినదియే, పలుతడవలు వారిబలము నీవు చూచియున్నాడవని భావము. తజ్జయశాలిక్ = ఆ భీమార్జునుల విజయతో నొప్పుచుండువానిని, తాక్ = ఆ ధర్మజ్ఞుడు, మిక్కిలి శౌర్యోన్నతిచేక్ మించిన మేటి = మిక్కిలి

క. తదనుజాని బాహుబల సం

పదయును సాయకవిహార శ్ర పాండిత్యమహా

భ్యుదయమును బంటుతనమును

మదిదలఁచిన గుండెపగులు శ్ర మా ర్హరకెల్లన్. 90

రామాయణ. తదనుజాని = ఆ రాముని తమ్ముడగు లక్ష్మణుని, బాహుబల సంపదయును = భుజబల మనెడి యైశ్వర్యమును, సాయక..... అభ్యుదయమును; సాయక విహార = బాణ విహారమందు, పాండిత్య = పాండిత్యమనెడి, మహాభ్యుదయమును, గొప్ప యభివృద్ధియు, బంటుతనమును, మదికొ, తలఁచినకొ, మార్హరకెల్లకొ = శత్రువుల కందఱకును, గుండెలు పగులుకొ.

తా. లక్ష్మణుని బాహుబలమును బాణప్రయోగప్రావీణ్యము దలఁచిన శత్రువుల గుండె లవియును.

భారత. తత్ = ఆ నకులుని, అనుజా = సోదరుడైన సహదేవునియొక్క, బాహుబల సంపదయును = భుజబల శ్రీయు, సాయకవిహార, పాండిత్య, మహాభ్యుదయమును, మదికొ = మనస్సున, తలఁచినకొ, మార్హరకెల్లకొ, గుండె పగులుకొ;

తా. సహదేవుని బాహుబలమును బాణ ప్రయోగ చాతుర్యమును దలఁచిన శత్రువుల గుండె లవియును.

ఉ. నీవు మదుక్తనీతి మదిరనిల్పుము జీవితరక్షణార్థివై

రావణ దంతివాహను సురరప్రభు గెల్చిన గెల్వవచ్చు దు
ర్భావవిచేష్టమాన కురుశరాజ కుమారక భీను బాహులీ
లావిధిక్ గమైన నవీరలంఘ్యము నాకము సంధిమేలగున్. 91

రామాయణ. రావణ, నీవు = ఓ రావణా! నీవు, మదుక్త నీతికొ = నాచేఁ జెప్పఁబడిన నీతిని, మదికొ, నిల్పుము; నేనింతదనుకఁ దెల్పిన నీతిని

మానసమున నిల్చి దాని ననుసరింపుమని భావము; దంతివాహనుక్ = విరావతమును వాహనముగాఁగల, సురప్రభుక్ = దేవేంద్రుని, గెల్చినక్, గెల్వవచ్చుక్ = జయింపవచ్చును, దుర్భావవిచేష్ట = దుష్టస్వభావము యొక్క చేష్ట, మానక, ఉరు.....విధికిక్; ఉరు = శ్రేష్ఠుడైన, రాజకుమారక = రామునియొక్క, భీమ = భయంకరమైన, బాహు లీలా విధికిక్ = రణయువకు, అగ్గమైనక్ = అధీనమైన, నాకము = స్వర్గము = అవి లంఘ్యము, తప్పకచావు గల్గు నని భావము. సంధి మేలగుక్ = కాబట్టి సంధి యొనర్చుకొనుటయే మేలగును.

తా. రావణా! నే నింతదనుకఁ దెల్పిననీతి ననుసరింపుము. దేవేంద్రునేనిం గెల్వవచ్చునుగాని రాముని పరాక్రమమునకుఁ జిక్కిన మరణము దప్పదు. కాబట్టి సంధి యొనర్చుకొనుట మేలగును.

భారత. దుర్భావ విచేష్టమాన = దుష్ట భావముచే వ్యాపరించెడు, కురురాజ కుమారక = దుర్యోధనుఁడా, నీవు, జీవిత రక్షణార్థి = ప్రాణ రక్షణాపేక్షివి, (కాబట్టియే), మదుక్త నీతిక్ మదిక్, నిబ్బయు, విరావణదంతివాహనుక్, విరావత గజమును వాహనముగాఁగల, సురప్రభుక్, గెల్చినక్, గెల్వవచ్చుక్, (కాని) భీమ = భీమనేనుని, బాహు లీలా విధికిక్, అగ్గమైనక్ = అధీనమైన, నాకము, అవిలంఘ్యము, (కావున) సంధి, మేలగుక్;

తా. ఓ దుర్యోధనుఁడా! దేవేంద్రునేని గెల్వవచ్చునుగాని భీముని భుజబలమున కధీనుఁడైనచోఁ దప్పక మరణింపఁ గలవు; కావున నామాట విని సంధి కంగీకరింపుము.

“విరావణదంతి:” “విరావతో భ్రూతం గై రావణా భ్రము వల్లభా:.” అమరము.

వ. అనుపల్కులాకర్ణించి యా దురాగ్రహగ్రస్తుండు తత్స
మయ సముద్దీపిత కోపాటోపంబు లోలోపలన యడంచి
కొనుచు శుష్కహాసితంబు ముఖంబునకుం దెచ్చుకొని. 92
రామాయణ భారతార్థములు సమము. శుగమము.

క. కొలఁదిఁ గనకెట్టివారును
బెలుచన దవుదన్వలందు శ బెదరించియు మూ
లల వేయించికొనంగాఁ
దలఁచెద రిదికాలగుణమొ శ దైవఘటనయో. 93

రామాయణ భారతార్థములు సమము. కొలఁదిఁ కనక = మేర
దెలియక, ఎట్టివారును = ఏలాటివారును, పెలుచన = మిక్కిలి, దవు
దన్వలందు = దూరదూరమునుండి, బెదరించియు మూలలవేయించు
కొనంగా = మొదట వేయించుకొనంగా, తమ కార్యము ముందు
సాగించుకొనుటకని భావము; తలఁచెదరు, ఇది, కాల గుణమో = ఈ
కాలముయొక్క గుణమో (కాక), దైవఘటనయో;

తా. ఎట్టివారును స్వక క్తి పరక క్తులను విచారింపక దూర దూరము
నుండియే యెదుటివారిని బెదరించి తమ కార్యములు ముందు జరిపించుకొనఁ
జూచెదరు. ఇది ఈ కాలమహిమయో లేక దైవ ఘటనయో యగును.

“మూలల వేయించుకొనంగా” ననుటకు మొదట వేయించుకొనంగా
నని యర్థమగుటకు; “మూలము. సం. వి. అ. న. 1 పేరు; 2. మెట్ట
దామర దుంప, 3. ఊడ; 4. మొదలు; 5. సంచి మొనలు; 6. సమీపము
7 ఒక నక్షత్రము.” శబ్దరత్నాకరము.

వ. అని యా దూత కృత్యధౌరేయు నుపలక్షించి. 94

రామాయణ భారతార్థములు, సమము శుగమము.

చ. బలుములుసూపి యిట్టునటుఁబల్కితివెట్టిహరీ? పరోక్షము
 ల్వలుక నెకాని బుద్ధిమతీరపాఱదు నిన్నతఁడుర్విపాలు గా
 వలసి యిటాడఁబంపె విడువన్సహజన్సముఁ జారుపంబు ని
 ర్గులభృతియుంబొగడ్డఁగనగమార్హౌనరమ్మనుచూచెదన్నియున్.

రామాయణ. వెట్టిహరీ = వెట్టి వానరుఁడా, బలుములు = పరా
 క్రమములు, చూపి, ఇట్టుక, అటుక, పల్కితి=ఆడితివి, పరోక్షముల్ =
 ఇతరులు చెప్పినవి, పలుకనెకాని = పలుకుటకేకాని, బుద్ధి = నీ బుద్ధి,
 మతి పాఱదు = ఇతర విషయములందుఁ బ్రవేశింపదు, అతఁడు = ఆ
 రాముఁడు, నిన్నుక, ఉర్విపాలు కావలసి=నేలపాలగుటకై - ఇటు ఆడక
 పంపెక = ఇట్లు పలుకుట కంపెను, మహిజ = నీతను [ఇది సాధ్య
 సమాసము] పారుపంబు, నిర్గుల భృతియుక = శుద్ధ ధైర్యమును, పొగడ్డ,
 కనక, మముక, మార్కొనక = ఎదురించుటకు, రమ్మను, అన్నియుక,
 చూచెను = వీక్షించెదవు;

తా. ఓ వెట్టి వానరుఁడా! పరాక్రమ యుక్తములగు మాటలు చెప్పి
 తివి. ఇతరులాడిన మాటల నిటఁబలుకుటయకాని యింకేమియు నెఱుంగవు,
 రాముఁడు నిన్నిట కనుపుట నిన్ను జంపించుటకే కాని వేఱుకాదు. నేనా
 నీతనువీడను. పారుపము, ధైర్యము, పొగడ్డయు గనులాగున మమ్మిది
 రింతుమని యాశనితో నాడుము.

భారత. ఓ వెట్టిహరీ! వెట్టి కృష్ణుఁడా, బలుములు చూపి, ఇట్టుక,
 అటుక, పల్కితి, పరోక్షముల్ = ఇతరులాడిన వానిని, పలుకనెకాని బుద్ధి
 మతిపాదు = ఇతరులాడినదట్లే పలుకుట దప్ప వేతే విషయమునను నీ
 బుద్ధి ప్రవేశింపదు, అతఁడు = ఆ ధర్మశాఁడు, నిన్నుక, ఉర్విపాలు =
 రాజ్యభాగము, కావలసి, ఇటు, ఆడక, పంపెక, మహిజ = భూమిని, విడువక,

జన్మయుక్ = పుట్టుకయు, పారుషంబు, నిర్మలభృతియుక్, పాగడ్డ
స్తుతియు, కనక్, మార్కొనక్, రమ్మసు, అన్నియుక్, చూచెదు =
కాంచెదవు.

తా. ఓ వెట్టి కృష్ణుడా ఏవో కొన్ని విక్రమవాక్యములు చెప్పితివి.
నీ పితరులాడినమాటల నాడెడువాడవే కాని యింక నే విషయమునను
బుద్ధి బొన్నవు; నిన్నా ధర్మజాడు రాశ్యభాగము గోరి పంపెను గాని నే
వారికి భాగమీను; తమ జన్మయు, పారుషము, ధైర్యము పాగడ్డయుం
గల్గులాగున నన్ను మార్కొన రమ్మసుము.

ఒకానొక ప్రతియందు 'మాత్కొన' అని యలఘురేపము గాన
వచ్చుచున్నది కాని ద్విత్వమునం దక్క సంయుక్తమున నలఘురేప ముండ
రాదు. మఱియుఁ బలు గ్రంథములు లఘురేఫ యుక్తములుగ నే యున్నవి.
నిఘంటువులందు సైతము లఘురేపమే కన్పట్టు చున్నది.

ఉ. కొండొక యుండుచోటువలెఁగొనికెక బింకముతో నరుండుభీ
ముండని నీవు మాటికి సరమున్నతి నెన్నెదు కర్ణ భీష్మ కో
దండ గురుప్రతాప వితరతప్రథనప్రథనోష్ఠ మద్భ్రా
ద్దండత యించుకై నమదీర్ఘదాగ్ధవిదేమిటి నేర్పు సెప్పుమా.

రామాయణ. కొండొక = ఇంచక, ఒండుచోటువలె = ఇతర

స్థలమువలె, సాధారణ స్థలములలోఁ జెప్పలాగున ననుట; కొంకక =
భయపడక, బింకముతో = గర్వముతో, నరుండు = మనుష్యమాత్రుఁ
డగు రాముండు, భీముండు అని = భయంకరుడని, నీవు, మాటికి,
సమున్నతి = గొప్పదనముతో, ఎన్నెదు = తలంచెదవు, నరాదియెదుట
నరుండు గొప్పవాడవని చెప్పెదవే యని భావము; కర్ణ.....ప్రథక్;
కర్ణ = చెవులకు, భీష్మ = భయంకరమైన, వినుటకుఁ గలిగినమైనయనుట;
కోదండ = వింటిచేత, గురు = గొప్పదగు, ప్రతాప = పరాక్రమము

చేత, వితత = విస్తారమైన, ప్రథన = రణమునందలి, ప్రథక్ = భూతిని, ఒప్పు, మత్ బ్రహ్మాండతక్ = నాయొక్క బలాతిశయము, ఇంచుకైనక్ = కొంచెమేనియు, మదిక్ = మనస్సునందు, తార్పవు = చేర్పవు, ఇది ఏమిటి నేర్పు = ఇదియేమి సామర్థ్యము, చెప్పమా ;

తా. సామాన్య స్థలములందువలె జంతులేక నాయెదుటనే మనుష్య మాత్రుడగు రాముని యొన్నత్యము పల్కెదవు, శాత్రువకర్ణముల విదలించు ధ్వనిగల వింటిమహిమచే యుద్ధమునఁ గల నా ప్రసిద్ధిని మానసమునం జేర్పవు, ఇదేటి సామర్థ్యము.

‘బింక’ మనకు గర్జమనుటకు ; “కాలమను వానటిఁడు బింకంబు తోడ, సరకునేయక భీకరతరతమిన్, వారణముఁ గూల్చఁజూచు కటారి కోల, వెండిబొట్టియవలెఁదోచె నేగుఁజుక్క,” పరమయోగి విలాసము.

భారత. కొండొక, ఒండు చోటువలెక, కొంకక = సంకోచింపక, నరుండు = అర్జునుఁడు, భీముండు అని = భీమనేనుఁడు అనియు, నీవు, మాటికికొ, నమున్నతికొ, ఎన్నిదు, కర్ణ...ప్రథక్ ; కర్ణ = రాధేయుని యొక్కయు, భీష్మ = భీష్మునియొక్కయు, కోదండగురు = ద్రోణుని యొక్కయు, ప్రతాప, వితత = విస్తారమైన, ప్రథన = యుద్ధమునందలి, ప్రథక్ = ప్రసిద్ధిచే ఒప్పుకొ, మద్బ్రహ్మాండతక్ = నాబలాతిశయమును, ఇంచుకైనక్ = కొంచెమైనను, మదిక్ తార్పవు, ఇదేమిటి నేర్పు, చెప్పమా.

తా. బలవంతుడగు నాయెదుటనే భీమార్జునుల గొప్పగాఁజేసి భాషించెదవు, నాప్రసిద్ధి యించుకైనఁ దలంపవు. ఇదేటి సామర్థ్యము.

చ. అనుటయునన్దుదాంధునకు నాహరియిట్లను నాదుమాటనీ మనమున కిప్పడొప్పుగునె న మత్తవిరోధి వదూధినీపతుల్ వెనుకువఁ దక్కి చిక్కువడఁబ్రీమధనంజయ భాసురప్రతాప సవనమృద్ధితోగదియురబల్లదునావిభుఁ జూచునంతకున్ .

రామాయణ. అనుటయుక్ = ఆరావణుఁ డట్లనినంతన, అమృతాంధునకుక్ = మదముచేఁ గన్నగానని యారావణునకు, ఆ హరి = ఆ వానరుఁడు, అంగదుఁడనుట; ఇట్లు, అనుక్ = ఈలాగునఁ జెప్పును, మత్తవిరోధి వరూఢినీపతుల్ = మదించిన శత్రుసేనాపతులు, పెనకువదక్కి = యుద్ధమువదలి, చిక్కుపడక్ = తొట్టిలఁగా, భీమ..... సమృద్ధిలోక్; భీమ = భయంకరమైన, ధనంజయ = అగ్నితో సమానముగ, భాసుర = ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాప = పరాక్రమముయొక్క, నవ = నూత్నమైన, సమృద్ధిలోక్ = అతిశయముతో, కదియు = సమీపించు, బల్లిదుక్ = బలాధ్యుని, ఆవిభుక్ = ఆరాముని, చూచునంతకుక్ = చూచువఱకుఁగాని, ఇప్పుడు, నాదుమాట = నాయీ సంధివాక్యము, నీమనమునకుక్, ఒప్పుగునె;

తా. రావణుఁ డిట్లనినంతన యంగదుఁడు బదిలిట్లుపల్కినను. ఓ రాజా! మదించిన విరోధిపైన్యములు యుద్ధమునఁ జిక్కువడులాగున భీకరమగుచు నగ్నితో సమానముగనున్న ప్రతాపముతో నా రామునిం జూచినప్పుడుకాని యిప్పుడు నామాట నీమనమున కెక్కదు.

భారత. అనుటయుక్ = దుర్యోధనుఁ డిట్లనినంతన, అమృతాంధునకుక్ = మదముచేఁ గన్నదెలియని యాదుర్యోధనునకు, ఆ హరి = ఆ కృష్ణుఁడు, ఇట్లు అనుక్, మత్తవిరోధి వరూఢినీపతుల్, పెనకువదక్కి = యుద్ధమువదలి, చిక్కుపడక్, భీమ..... సమృద్ధిలోక్; భీమ = భీముని యొక్కయు, ధనంజయ = అర్జునునియొక్కయు, భాసుర = ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాపనవ సమృద్ధిలోక్, (కూడి) కదియుక్, బల్లిదుక్ = బలవంతుఁడగు, ఆవిభుక్ = ఆ ధర్మజుని, చూచునంతకుక్, కాని, ఇప్పుడు నాదుమాట = నాయీ రాయకారపుమాట, నీమనమునకుక్, ఒప్పుగునె;

తా. దుర్యోధనుఁ డిట్లాడినంతన శ్రీకృష్ణుఁడు బదులిట్లాడెను. విరోధి సేనాపతులు యుద్ధముదక్కి కలంగునట్లు భీమార్జునుల ప్రతాప

సమృద్ధిలోఁగూడి యాధర్మజుఁడు సమీపించినప్పుడు కాని యిప్పుడు నా మాట నీమనమున కెక్కునే;

“సమృద్ధి. శ సం + వృద్ధి = సమృద్ధియని యగుటకు “ఉరణ్ణి పరః.” సిద్ధాంతకాముది.

చ. అమితచమూసమూర్జితఁడనంచునహంకృతిమానవేమొన

వ్యనుదవిభూతి నీ వెఱుంగరవానర నాయకులజిచ్చేతకై
యమరినవార నేకులు మహాబలు లవ్విభునొద్దనీయధగన్.

ర్మమయిటమీఁద నెల్లెడలరమాకు సహాయమునిన్నుఁద్రుంపఁ
రామాయణ. అమిత...ఉత్తితుఁడన్; అమిత = మిక్కిటమగు,

చమూ = సేనలచే, సమూర్జితఁడన్ = మిక్కిలిదృఢుఁడను, అంచున్ = అనుచు, అహంకృతి మానవేమొ = అహంకారమును మానవేమొ, నవ్యమద విభూతి = నూతనమగు నీ మదాతిశయము, నీవు ఎఱుంగన్ = నీవు తెలియు లాగున, నీ కెఱుకవడునట్లు గాననట; మహాబలులు = మిక్కిలి బలముగల వారు, వానర నాయకులు = వానరశ్రేష్ఠులు, అనేకులు, అజిచ్చేతకై = యుద్ధ వ్యాపారమునకై, అవ్విభునొద్దన్, అమరినవారు = ఆ రామునొద్ద నమరియున్నవారు, నీ యధర్మము = నీ వొనర్చిన యధర్మ కార్యమే, ఇట మీఁదన్ = ఇంకను, నిన్నున్, ద్రుంపఁగన్, నిన్ను సంహరించుటకు, ఎల్లెడలన్ మాకు సహాయము = ఎల్లప్పుడును మాకు లోడ్పడును.

తా. మిక్కిటమగు సేనలఁగలవాఁడ నని గర్వించువేమొ, మిక్కిలి గర్వాతిశయముతోడివానరులనేకులలి బలకాలు రారామునొద్ద నమరియున్న వారు, ఇంక నీ వొనర్చిన యధర్మమే నిన్ను ద్రుంప మాకుఁ దోడ్పడఁగలదు.

భారత. అమితచమూసమూర్జితఁడను అంచున్ = మిక్కిలి సేన లచే ధృఢతఁగలదననుచు, నవ్యమద విభూతిన్ = నూత్నమదాతిశయముచే,

అహంకృతి మానవేమో, అవ్యభునోద్దృక్ = ఆ ధర్మజునోద్ద, మహా బలులు, నరనారాయణులు = రాజులు, విరాటాదులనట; అనేకలు, అజితేతకై, అమరీనవారు = అమరీయున్నారు, నీవు ఎఱుగవా=ఇదీ నీవు తెలియవా, నీ కిది తెలియదాయనట; నీ యధర్మమ, = ఇటమీదకొ, నిన్నుకొ క్రుంపకొ, ఎల్లెడలకొ, అంతటను, మాకుకొ, సహాయము;

తా. మిక్కుటమగు సేనాబలము గలదని గర్వముమానవేమో, ఆ ధర్మజునోద్దను విరాటాదులనేకలు రాజశ్రేష్ఠులు యుద్ధార్థమమరి యున్నవారు, ఇంక నీ యధర్మమే నిన్ను క్రుంపమాకుఁ దోడ్పడఁగలదు.

వ. అని మఱియు సనేక ప్రకారంబుల నీతియు బలిమియు మహోద్ధతియుఁ దోఁప హితంబు దెలిపి విఫల ప్రయత్నంజ్ఞే. 99

రామాయణ భారతార్థములు సమము, సుగమము.

తే. అకట నెరయనీ యాత్మ నాశకుని కర్ణ
దౌష్ట్యమెట్టిదో నామాట ॥ దగులదనుచు
విసివి యీదర్పదుష్ట మానసుని గురుని
వారణోద్యుక్తి పెండియు ॥ వలలఁబలికె. 100

అవతారిక. భారతార్థము సరిపడుటకై ఇట రామాయణార్థము తెచ్చిపెట్టుకొనిన దగును.

రామాయణ. అకట, నెఱయకొ, ఈ యాత్మ నాశకుని = ఆత్మ హుతుకుడగు రావణుని, కర్ణదౌష్ట్యము = చెవులదుర్గుణము, యెట్టిదో, నా మాట = నా పలుకు, తగులదు, అనుచుకొ, విసివి = విసుగుచెంది, విభీషణుని మాటలు చెవులఁ దగులమికి రావణుని చెవుల దుర్గుణము హేతు వగుచున్నది; ఆ దర్ప దుష్టమానసుని = గర్వమున దుష్టమగు మానసుము

గలవానిని, గురునివారణోద్యుక్తి = మిక్కిటమగు నివారింపవలయు ననెడి ప్రయత్నము, వెండియుక్ = మరల, వలె, పలికె.

తా. నా మాట లీతని చెవిం దగులకుండుట కీతని చెవులంగల దోష మెట్టిదో, అయినను నే నీతని మఱిించెద నని యా ప్రయత్నమున నిట్లు పలికెను.

భారత. అకట, శకుని.....దౌష్ట్యము; శకుని కర్ణ = శకుని యొక్కయు, గర్జనియుక్కయు, దౌష్ట్యము = దుష్టత్వము, ఎట్టిదో, నా మాట, నీ యాత్మక = నీ మనస్సున, వెలియె, తగులదు, అనుచు, వినివి = విసిగి, ఆ దర్ప దుష్ట మానసుని = గర్వ దూషిత చిత్తుడగు నా దుర్యోధనుని, గురుని = తిండియగు ధృతరాష్ట్రుని, గురు...ఉద్యుక్తి; గురు=గొప్పదగు, నివారణోద్యుక్తి = వారించునట్టి ప్రయత్నము, యుద్ధము మాన్పించునట్టి ప్రయత్నమునట; వెండియుక్ = వలె, పలికె.

తా. ఔరా! నా మాటలు నీ చెవిం దగులకుండుట కా శకుని కర్ణ = దౌష్ట్య మెట్టిదో కదా యని, యా ధృతరాష్ట్రుని యుద్ధప్రయత్నము నుండి మాన్పు ప్రయత్నమున మరల నిట్లు పలికెను.

దౌష్ట్యము, భావార్థక తద్ధితము.

తే. నీదు పిన్నతమ్ముండు సుగ్రీవ విదురుఁ
డతని బుద్ధి మార్గంబు నీకు భిమతంబు
గాని యప్పుడ మఱి యానగలదె నిన్నుఁ
దెలుపబూనుట నోరి చాపలముగాక.

101

రామాయణ. నీదు పిన్నతమ్ముండు = నీ కనిష్ఠ సోదరుండు, విభీషణుండు, సుగ్రీవ విదురుండు = మంచి నీతి యెఱిగినవాండు, అతని బుద్ధి మార్గంబు = ఆ విభీషణుని బుద్ధిమార్గము, నీకు ఆభిమతంబుకాని యప్పుడు

నీ కిష్టముగానవుడు, నిన్నుకొ తెలుపక పూనుటకొ = నీకుఁ దెలుపఁ బ్రయత్నించుటయందు, ఓరి = ఓ రావణా, ఓరి; ఇది నీచ సంభోధనము. చాపలముగాక = నోటి చపలత్వమే కాని, మతి ఆస కలదె=ఇంక నీ కార్యము నెఱవేలు నను నశేష కలదె.

తా. నీ తమ్ముడీ విభీషణుఁ డెంతయు నీతి యెఱిగినవాఁడు; అతని మాట నీ కభిమతముగానప్పుడు నా పలుకులు ఫలించునను నాస గలదే! నే నిప్పుడు పలుకుటెల్ల చాపలమే యగును.

“సునీతి విదురుఁడు;” “జ్ఞాతాతు విదురోవిదుః;” అమరము.

“తెలుపఁబూనుటకొ;” ఇట సప్తమ్యర్థమున ద్వితీయవచ్చుటకు; “విను తద్వితీయ సప్తమి, కిని మతి మూడవ విభక్తికిని నిడఁగానా, విన నింపు పుట్టుపట్టున, నను నెఱిగి ప్రబంధములఁ బయోంబుధికయనా;” తాతంభట్టు.

“ఓరి చాపలముగాక” ఇట నోరి యనుట నీచతను నూచించును. “నీచతాయాం ణిసీస్యాతాం;” అధర్వణకారిక.

భారత. నీదు పిన్నతమ్ముఁడు, విదురుఁడు, సునీతి = మంచి నీతిగల వాఁడు, అతనియొక్క, బుద్ధిమాగ్గంబు, నీకుకొ, ధృతరాష్ట్రానకనుట; అభిమతంబుకాని యప్పుడ, నిన్ను, తెలుపక పూనుట, నీకు హితముపడేఁగింపఁ బూనుట, యని భావము, నోరి చాపలముగాక = వాక్చాపల్యమకాని, మతి, ఆస కలదె = సంధి జరుగునను నాస గలదా;

తా. నీ చిన్నతమ్ముఁడు విదురుఁడు మంచి నీతి యెఱిగినవాఁడు; అట్టివాని మాట నీ పంగీకరింపనప్పుడు నీకు హితము బోధింపం బ్రయత్నించుట కేవలము వాక్చాపల్యమ యగును గాని సంధి జరుగు నను నాసలేదు. వ. అతండే తదుపద్రవ ప్రారంభకాలమున.

అతండే = [రామా; ఆ విభీషణుడే, భారత; ఆ విదురుడే;] తత్,
ఉపద్రవ ప్రారంభకాలమునకే = ఆ కష్టముల యారంభసమయమునందు;
తాత్పర్యము సుగమము.

క. అన్నవటుమీద రాజపు

నిన్నెగాదనుట నాదు శ నేరమియైనం

గన్నది యన కున్నను విన

కున్నను గపట మది మనకు శ నొండొరులయెడన్. 103

అవతారిక. రావణునకు విభీషణుడును, ధృతరాష్ట్రునకు విదురు
డును బోధించిన హితము నీ క్రింది పద్య పంచకమున సుగ్గడించు
చున్నాడు.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అన్నపు=భ్రాతృ, అటుమీదకే, రాజపు = ప్రభుడవు, నిన్నుకే
కొక కాదు అనుట = ఇది యాచరింపఁ దగినదాను, ఇది తగదని నీకుఁ
జెప్పట, విధినిషేధములం దెట్లుట యనిభావము; నాదునేరమి = నా
బుద్ధిహీనతయే యగును, విన్న = అట్లయ్యును, కన్నది = చూచిన
దానింగూర్చి, అనకున్నను = నేను చెప్పకున్నను, వినకున్నను = నీవు
వినకుండినను అది, మనకుకే, ఒండొరులయెడకే = పరస్పరము, కప
టము = కాపట్యమగును.

తా. నీవు నాకన్నపు, అదియునుగాక రాజపు, అట్టి నీయెడ బోష
ములెన్నట నాదు బుద్ధిహీనతయే యగును, అయినను నేఁగాంచిన దానిం
గూర్చి చెప్పకుండినను నీవు దానిని వినకుండినను నది మనకుఁ పరస్పరము
కాపట్యమగును.

తే. అరయ నేరికి నిట్టట్టని శ యాడుకొనఁగ

రానియట్టిది శ్రీరామ శ రామ నీకు

మారుదు శ్చేష్టితంబు నివారితముగఁ

జేయకునికి యొప్పుదు దానఁ గ జేటువొందు.

104

రామాయణ. శ్రీరామరామ = శ్రీరామనిభార్య, నీతయనుట ; అరయ్ = విచారింపఁగా, వీరికి = ఎవ్వరికిని, ఎంతటిధన్యులకేన నుట ; ఇట్లు అట్లు అని = ఇట్టిది అట్టిదియని, అడుకొనఁగఁ రాని యట్టిది = చెప్పకొనుటకుఁ గానియట్టిది, ఆమె విషయమున దూషణవాక్యములం బల్కిన బాపము నచ్చు ని భావము ; నీకుఁ, మారు దుశ్చేష్టితంబు = మదనవికారము, నివారితముగఁ = వారింపఁదగినదిగా, చేయకునికి = ఆచరింపకుండుట, ఒప్పుదు = తగదు, దానఁ = అట్టివికారముచే, చేటువొందుఁ = కీడుమూడును.

తా. నీత యట్టివారిచేతఁగాని చులకనగాఁ జూడఁదగని దగును. అట్టి పతివ్రతాశిరోమణి యడ నీయిమన్మథ వికార మణఁగొనుట భావ్యము, అట్లఁజి కొనకుండినఁ దప్పక నీకుఁగీడుమూడును.

భారత. శ్రీరామరామ = అక్కటకటా, [ఇదిభేదాత్పర్యముచక మగును.] నీ కుమారు దుశ్చేష్టితంబు = నీ పుత్రుఁడగు దుశ్శృంగముని దుష్కృత్యము, అరయ్ = విచారింపఁగా, వీరికి = ఎంతటివారికిని, ఎట్టినిచులకైన నుట ; ఇట్టిట్లు యాడుకొనఁగఁ రానియట్టిది = ఇట్టి దట్టిదని చెప్పనలవిగాని నీచాతినీచమగునది, నివారితముగఁ చేయకునికి = దానిని నీవు నివారింపకుండుట, ఒప్పుదు = తగదు, దానఁ = అట్లువారింపక పోవుటచే, చేటువొందుఁ = కీడుమూడును, దుశ్శృంగముని దుష్కృత్యముల నీవిప్పుడే నివారింపనిచో నది వంశవాళమునకుఁ గారణమగునని భావము.

తా. ఆహా ! నీ పుత్రుని దుష్కృత్యము నీచులుగూడ నిర్దేశింపఁ జాలకంతటి నీచాతినీచమగునది. నీవిప్పుడు దానిని వారింపకుండుట సరి గాదు. అట్లు వారింపక యుపేక్షించినచో దప్పక కీడుమూడును.

ఉత్సాహః॥ అసయవృత్తిఁదనకుఁదానత్రయహితుఁడగుచుసర్వదం
శన మొనర్చుటన్నమున విశంబునిడుట సింధుపా
తనమునేత సతికిఁ గీడు శ నలఁచుటరసిచూడు పా
వనికి నిత కినుక నెనుచు శ వానికులము ద్రుంగదే. 105

అవతారిక. ఇటు భారతార్థము నడచుటకై రామాయణార్థమునఁ
బాలులచేఁ గఱపించుకొనుట, విషమిడునుట, సముద్రమునంబడుట, పర
స్త్రీవాంఛ మున్నగుపదము లూరక యంగీకరింప వలసెను.

రామాయణ. అసయవృత్తి = అవివేకపు నడవడికచే, తనకుఁ
దాన = తనకుఁదానే, అహితుఁడగుచు = విరోధియగుచును, ఆత్మ
ప్రసోహియగుచు ననుట; సర్వదంశనము ఒనర్చుట = పాములచేఁ గఱ
పించుకొనుట, అన్నమున విషమిడునుట = ఆహారమున విషమిడికొనుట,
సింధుపాతనమునేత = సముద్రమునంబడుట, సతికిఁ గీడుదలఁచుట =
పతివ్రతకు మానభంగమొనర్ప నెంచుట, అరసిచూడుము = విచారించి
చూడుము, పావనికిఁ = పవిత్రురాలకు, నీతకనుట, ఇంతకినుక పెంచు
వానికులము = ఇంతకోపము గల్గించువారి కులము, ద్రుంగదే = నశిం
పదా, దీన నీకులనాశమగునని భావము.

తా. జ్ఞానహీనతచే నాత్మప్రసోహమునకు బాల్పడి పాములఁగఱ
పించుకొనుట, విషమన్నమునం గలుపుకొని భుజించుట, సముద్రమునం
బడుట, పరస్త్రీకి భంగము గల్పింపఁబూనుట యిదియెట్టివో విచారించి
చూడుము, ఇట్లుండఁ బతివ్రతామత్సరికయగు నీత కింతకోపము గల్గిం
చుట నీ కులనాశమునకుఁ గారణమగును.

భారత. అసయవృత్తి = నితరహితమగు నడవడికచే, తనకుఁదాన
అహితుఁడగుచు = తనకుఁదానే విరోధియగుచును, అకారణ విరోధి
యగుచునని భావము ; పావనికిఁ = భీమునకు, సర్వదంశనమొనర్చుట =

పాములచేఁ గఱపించుట, అన్నమున విషమునిడుట = ఆహారమున విషము పెట్టుట, సింధుపాతనము నేత = గంగలోఁ బడఁద్రోయించుట, సతికిఁ కీడుదలఁచుట = పతివ్రతాతిలకముగు ద్రౌపదికి మానభంగము గావింపఁ బూనుట, అరసిచూడుము = విచారించిచూడుము, ఇంత = ఇట్టినేతలన్నియును, పావనికీఁ = వాయుపుత్రుడగు భీమునకు, కినుక పెనుచున్ = కోపమును నృద్ధిపఱచుచు, వానికులము = ఇట్టిద్రోహియగు నీసుతుని వంశము, ద్రుంగదే = నశింపదా, భీమునకింతటి కోపము గల్గించినప్పటికిని వంశము నశింపకుండునా యని భావము.

తా. నీతి రహితమగు నడవడిగల్గి యకారణవిరోధమాని భీమునిఁ బాములచేఁ గఱపించుట, యతనికన్నమున విషమిడుట, యతనిఁ గంగలోఁ బడఁద్రోయుట బతివ్రతాతిలకముగు ద్రౌపదికి మానభంగము గావింపఁ బూనుట ఇట్టి వెట్టికార్యములో యాలోచించి చూడుము. ఇట్టి ద్రోహకార్యములచే భీమునకాగ్రహము పుట్టకుండునా, అతఁడు క్రుద్ధుడైన నీ పుత్రుఁడు సమూలముగ నశింపకుండునా.

క. విను పెక్కులేల విడువుము

జనసమృతమతి విదేహ శ జననామయమున్

దనయుదితకీర్తి గులవ

ర్తనఁ బ్రజలనులక్ష్మిఁ బ్రోచు శ ప్రభునకిదిదగున్. 106

రామాయణ. విషము. పెక్కులేల = పలుమాటలేల, జనసమృతమతిన్ = జనులకు నమ్మతమగుబుద్ధిచే, విదేహజన్ విడువుము = నీతను విడువుము, అనామయమున్ = ముస్థితిని, తనయుదితకీర్తిన్ = తనయొక్క ప్రసిద్ధమైకీర్తిని, కులవర్తనన్, ప్రజలను = తనప్రజలను, లక్ష్మిన్ = విశ్వరథమును, ప్రోచు = రక్షించునట్టి, ప్రభునకున్ = రాజునకు, ఇది = ఇట్లునర్చుట, తగున్ = యుక్తమగును;

తా. వినుము వేయిమాటలేల? జనసమ్మతమగు బుద్ధిచే నీతను వీడుము. సుస్థితిని, కీర్తిని, కులవర్తనమును, బ్రజలను, నైశ్వర్యమును గాపాడు కొను రాజున కిట్లు వదలుట యుక్తమగును.

భారత. వినుము, పెక్కులు (మాటలు), వీల, జనసమ్మత = జనులకు సమ్మతమైన, మతివి = బుద్ధిగలవాడవు, (నీవు) దేహజనన = దేహమునఁ బుట్టిన, ఆమయము = రోగమును, రోగరూపుడగు ధుర్యోధనుననుట; దితకీర్తి = ఖండితమగు కీర్తిగలవానిని, బుప్తయశుననుట; విడువుము, ఇది = ఇట్లు నీచపుత్రునివీడుట, కులవర్తన, ప్రజలను, లక్ష్మీ, ప్రోచుప్రభు నకు, తగు. కొందఱు పుత్రుని వీడుటకు ధృతరాష్ట్రుని జనసమ్మత మతియుక్తతను గారణమగునని యభిప్రాయపడెవరు కాని, దుర్యోధనుని కీర్తి హీనతం గారణముగాఁ జెప్పుట యెంతయు సమంజస మగు చున్నయది.

తా. పలుమాటలేల, బుద్ధిమంతుడవగు నీవు, దేహమునందలి యామ యసదృశుఁడును కీర్తిహీనుఁడు నగు నీ దుర్యోధనుని వీడుము, కులవర్తన మును, బ్రజలను, నైశ్వర్యమునుం బ్రోచువాని కిట్లువదలుట యుక్తమగును. “కులవర్తనమును బ్రోచువాని కిది తగుననుటచే, “త్యజేదేకంకులస్యాశ్నే,” యను సంశయ నిరూపితమగుచున్నది. “(వి) దేహజననామయము” అనుచోట భారతార్థమున నామయముగానివాని నామయమని చెప్పుట యా శ్రయదూషణశ్రమాపాదనాది గుణనిమిత్తకమగుటచే నా మయసదృశత్వ మారోపించుటవలన నిది గౌణవృత్తియు, రామాయణార్థమున వ్యాధిపర ముగ నర్థమగుటచే ముఖ్యవృత్తియు నొప్పుటచే నిచ్చట ముఖ్యగౌణ వృత్తిశేష ప్రతిపాదింపఁబడెను.

క. మనకురువంశ క్రోధము

గనికని వారింపకునికి శ కార్యముగా దొ

క్కనిరూఢదురాగ్రహ బు

ద్రినివిడుచుట మేలొ కులము శ దెగుటయమేలొ? 107

రామాయణ. మనుశ్లో, ఉరు = గొప్పదగు, వంశక్షోభము = వంశమునకాపద (కల్లనుండుట), కనికని, [నీపుయందుద్విర్భావము,] వారింపకునికి = నివారింపకుండుట, కార్యముగాదు = యుక్తముగాదు, ఒక్క, నిరూఢ = రూఢి కెక్కిన, దురాగ్రహబుద్ధి = చలముతోడిబుద్ధిని, విడుచుట మేలొ, (కాక) కులములెగుటయు = వంశము ఖండింపబడుటయే, మేలొ.

తా. మనవంశమునకు గొప్పమాపద గలుగునుండుటం జూచుచుఁ దన్ములకారణము నుజ్జగించి, యది రాకుండ నివారింపకుండుట యుక్తముగాదు. కేవల దురాగ్రహబుద్ధిని విడచుట మేలొ, కులము నశించుట మేలొ?

భారత. మన, కురువంశక్షోభము = కారవంశమునకుం గల్గుకలఁత, కనికని, వారింపకునికి, కార్యముగాదు, రూఢదురాగ్రహబుద్ధిని = నిరూఢమగు దురాగ్రహబుద్ధిగల వానిని, ఒక్కని = దుర్యోధనుని, విడుచుట మేలొ, కులము, దెగుటయమేలొ; దుర్యోధనునిమాటలు వినక కులము రక్షించుకొమ్మని భావము.

తా. మన కురువంశమునకుఁ గలఁత గలుగఁబోవుట దెలిసియు దాని నడ్డగింపుకుండుట భావ్యముగాదు. దురాగ్రహపరుడగు నీ దుర్యోధనుని విడుట మేలొ, కులము నశింపఁజేసికొనుట మేలొ?

క. అని మఱియుఁ దఱమిచెప్పఁగ

ననువై నటులెల్ల జెప్ప శ నది యాతనికం

ఁను మఱియెవ్వఁడు నేమని

నినుఁడెలిపెడిఁ జెడియెఁ గులము శ్రీ నీకతనఁదుదన్. 108

రామాయణ భారతార్థములు సనుము.

అర్థము. అని, మఱియున్, తఱిమిచెప్పఁగన్ = ఊనిచెప్పఁగా, అను
వైనటులెల్లన్ = తగినరీతుల నన్నిటను, చెప్పనది, అతనికంటెను = [రామా.
విభీషణునికంటెను, భార. విదురునికంటెను,] మఱియెవ్వఁడును = ఇతరుఁ
డెవ్వఁడును, ఏమని, నినున్, తెలిపెడిన్ = నిన్నుఁడెల్పును, తుదన్ =
కడకు, నీకతనన్ = నీ కారణమున, [రామా. రావణుని కారణమున, భార.
ధృతరాష్ట్రుని కారణమున ననుట] కులము చెడియెడిన్ = వంశమునశించును.

తా. అని యూనిచెప్పఁదగు నీతులెల్లం దెల్పి నిన్ను డేర్చుటకాతని
కంటె నింకెవ్వఁడు గలఁడు? కడకు నీ మూలముననే వంశము నశింపఁ
గలదు.

కొన్నిప్రతులలో; “తరిమి” యని లఘురేఖముగాన వచ్చెడిని కాని,
“తఱుమరు నా మీఁన నత్తుదగ్రతవారున్, అనియు, మన యోధావళి
ఱిచ్చవడియె వారిమొనఁ దఱిమికొనివచ్చె.” ననియు నిట్టివి పెక్కు భారత
ప్రయోగముల మూలమున నలఘురేఖమే సాధువగునదగుటచేతను, బ్రాచీన
తాళ ప్రక్రప్రతియందును నలఘురేఖమేయందుటచేతను నిది సమంజసమని
యలఘురేఖమునే యంగీకరించితిని.

క. అనిపలికి వెండియును నా

తనిపట్టిన చలము రాజ్య శ్రీ దర్పవికారం

బును సైచక యుడికించుట

కనయము సుద్ధత మనస్కుఁ శ్రీ డగుచుం బలికెన్. 109

రామాయణ. అనిపలికి, వెండియును = మతీయును, ఆతనిపట్టిన
చలమున్ = అతఁడు పొందినమాత్సర్యమును, రాజ్యదర్పవికారంబును =
రాజ్యమదమువలనిమార్పును, సైపక = సహింపక, ఉడికించుటకున్ =
తపింపఁజేయుటకై, అనయమున్, ఉద్ధతమనస్కుఁడగు హన్ = గర్వితమన
స్కుఁడగుచు, పలికెన్. అంగదుఁడను కర్త యధ్యాహర్యము.

తా. అంగదుఁ డిట్లుచెప్పియు నా రావణునిచలమును, రాజ్య
మదాంధతయుం గాంచి సైపక యాతనిం బరితపింపఁజేయు నిట్లు పలి
కెను.

భారత. అనిపలికి, అతనిపట్టిన = ఆ ధృతరాష్ట్రముమారునే, దుర్యో
ధనునే యనుట; చలము, రాజ్యదర్పవికారంబును, సైపక, ఉడికించు
టకున్, ఉద్ధతమనస్కుఁడగుచున్ = ఉద్వృత్తితోడి చిత్తిసుగలవాఁడ
గుచు, పలికెన్. కృష్ణుఁడను కర్త యధ్యాహర్యము.

తా. కృష్ణుఁ డిట్లుచెప్పియు నా దుర్యోధనుని చలమును రాజ్య
మదాంధతయుం గాంచి సైపక యాతనిం బరితపింపఁజేయు నిట్లు పలికెను.

క. సుబలాత్మజమాయా ద్యూ

తబలంబున నమరసంఘఁ దలు గొని యెంతే

బ్రబలితది నేడు నిలువదు

ప్రబలాహవాభీమ నరవ శ్రీ ర భుజోద్ధతిచేన్.

110

రామాయణ. సుబల ఆత్మజమయాది = బలవంతుఁడగు నింద్ర
జిత్తుని మాయాదులచేత, ఉత్త = క్రవ్వఁబడిన, బలంబునన్, అమర = దేవ
తల, సంపదలు, కొని, ఎంతేన్, బ్రబలితని, ప్రబలాహవాభీమ = ప్రబల
యుద్ధమున భయంకరుఁడగు, నరవర = రాముని, భుజోద్ధతిచేన్, అది =
ఆ అమరసంఘద, నేడు, నిలువదు.

తా. నీ కుమారుని మాయాదిసహాయమున నీవు గ్రహించిన యమ రైశ్వర్యము రణభీకరుడగు రాముని బాహూధతిచే నేడు నిలువదు.

భారత. సుబలాత్మజ = శకునియొక్క, మాయాద్యుత్తబలంబునకే = మాయజూదముయొక్క బలమువలన, అమరకే = ఒప్పునట్లుగా, సంఘదలు, కొని, ప్రబలితివి, ప్రబలాహవ = గొప్పయుద్ధమునేయు, భీమనర = భీమార్జునుల, వరభుజోద్ధతిచేకే, అది = ఆ సంపద, నేడు, నిలువదు.

తా. శకునికల్పిత మాయాద్యుత్తమునకే బాండవుల సంపదగైకొంటివి, భీమార్జునుల బాహుబలముచే నది నిలువదు.

చ. ఘనముగ నాత్మనాటితనకాంతిపరాభవముల్కలెంపఁగా ననయమఁ బెర్చురాజమణియూశుగసంతతి నీదుపెద్దతమ్మునినడుటొమ్మునెత్తురుసముద్ధతిగ్రోలనినుంగ్రోరుభంగుని నొనరింపఁజూచెదిదిగో! కలహంబ యభీష్టమేనియున్.

రామాయణ. ఘనముగకే = గొప్పగా, శునకాంత పరాభవము = నీతావిషయకమగు నవమాము, ఆత్మకే, నాటి, అల్మకే = కోపమున, పెంపఁగాక, పెర్చు = విజృంభించు, రాజమణి = రాజశ్రేష్ఠుడగు రాముని, ఆశుగ = బాణముల, సంతతి = సమూహము, నీదుపెద్దతమ్ముని = కుంభకర్ణుని, సడుటొమ్మునెత్తురుకే = వక్షోమధ్యమునందలి రక్తమును, సముద్ధతికే, క్రోలకే = త్రాఁగుటకును, నినుకే, కృత, ఉరు = గొప్పగు, భంగునికే = భంగముగలవానినిగా, ఒరింపకే, కలహంబ = యుద్ధమే, అభీష్టమేనియుకే, ఇదిగో, చూచెదు = చూడఁగలవు.

తా. నీతావిషయక పరాభవము మానసమున నాటి యరియుండు రాముని బాణజాలములు నీపెద్దతమ్ముడగు కుంభకర్ణుని నడుటొమ్మునెత్తు

టిని గ్రోలుటకును, నీకు గొప్పభంగము గల్గుటకును యుద్ధమే యిష్టమైన నిద చూడఁగలవు.

భారత. ఘనముగఁ, నాటి తన కాంక్షపరాభవము = జూదము నాటి ద్రాపడివిషయక పరాభవము, ఆత్మగ్, అల్పగ్, పెంపఁగాగ్, అజయము, పేర్పు = ఉగ్రుడగు, రాజమణి = రాజశ్రేష్ఠుడైన, అశుగ్ సంతతి = వాయుపుత్రుఁడు, భీముడనుట; నీదుపెద్దతమ్ముని = దుక్కాస నుని, వడుతొమ్మునెత్తురు, సముద్ధతిగ్, క్రోలగ్, నినుగ్, కృత, ఊరు భంగునిగ్ = తొడల విఱుగఁగొట్టుట గలవానినిగా, ఒనరింపగ్, కల హంబ = అభీష్టమేనియుగ్, ఇదిగో, చూచెదు.

తా. జూదమునాటి ద్రాపడి పరాభవమున మానసమున మిగుల నలుక యభివృద్ధికాఁగా నావాయుసూనుడగు భీముఁడు దుక్కాసముని నడు తొమ్మునెత్తురు గ్రోలి నీయూరుభంగము గల్పింప యుద్ధమే యభీష్టమై నచో నిద చూచెదవు.

చ. అని నమితప్రతాపుఁడగునాతని తమ్ముని మేఘనాద భంజన కృతిదేవదత్త జయశ్రేబ్ధవివర్ధిత సింహనాద మెందును గొదలేక నీకు నిదే ३ దుస్సహకర్త నిపాతసూచియై వినఁబడుగుండె దిగ్గురనశ్రవేగిర మేలదురంబకోరినఁ. 112

రామాయణ. దురంబ = యుద్ధమే, కోరినగ్, అనిగ్ = యుద్ధమున, అమితప్రతాపుఁడగు=మిక్కిలి పరాక్రమవంతుఁడగు, ఆతనితమ్ముని= ఆరాముని సోదరుఁడగు లక్ష్మణుని, మేఘనాద భంజనకృతి = ఇంద్ర జిత్తుఁడవచ్చే గృతార్థులైన, దేవదత్త జయశ్రేబ్ధ వివర్ధిత సింహనాదము = దేవత లొనర్చు జయశ్రేబ్ధముచే వృద్ధినందిన సింహనాదము, ఎందునూ, గొదలేక = కొలవడక, గుండె, దిగ్గురనగ్ = ఝల్లుమనఁగా, నీకుగ్,

దుస్సహ, = ఓర్వరాని, కర్ణనిపాత = చెవులంబడునట్టి, సూచియై = సూచియై, ఇదె, వేగిరమ, వినబడుకొ, ఏల = కావున నీ యుద్ధచింతన మేల.

తా. నీవు యుద్ధమేకోరినచో నమితప్రతాపుడగు లక్ష్మణుడొనర్చు నింద్రజిత్తుని వధచే గృతార్థులైన దేవతలచే నొనర్పబడు జయశబ్దము వలన వృద్ధిపొందిన సింహనాదము నీకు గర్లకఠోరమై నీగుండె ఝల్లుమన నిద్రవిన బడంగలదు.

భారత. దురంబకోరినకొ, అనికొ, అమితప్రతాపుడగు, అతని తమ్ముని = ఆ భీముని తమ్ముడగు నర్జునుని, మేఘనాద భంజనకృత్తి = మేఘముయొక్క నాదమును భంజించుటయందు సమర్థమైన, దేవదత్త = దేవదత్తమనెడి శంఖముయొక్క, జయశబ్ద = విజయమునకు సంపల్లి శబ్దముచే, వివర్ధిత, సింహనాదము, అర్జునుని దేవదత్తధ్వనిచే భీముని సింహనాదము వృద్ధియగుననుట; గుండెదిగ్గరకొ, దుస్సహ = నీతమ్ముడగు దుస్సహునియొక్కయు, కర్ణ = కర్ణుని యొక్కయు, నిపాత = పడుటను, సూచియై = సూచించునదై, అర్జునుడు గర్జుని సంహరించి దేవదత్తము పూరించునపుడె భీముడు దుస్సహుంజంపి సింహనాదము చేయునని భావము; వేగమ, నీకుకొ, వినబడుకొ, ఏల.

తా. నీవుయుద్ధమే కోరునెడల నర్జునుడు కర్ణునింజంపి యొనర్చు దేవదత్త ధ్వనియు భీముడు నీతమ్ముని దుస్సహునింజంపి యొనర్చు సింహనాదమును నీగుండె ఝల్లుమన వేగిరమే విన బడును.

శ. వారల సంగర మిట్టిది

యారీతిం దెలుప నేల! శ్ర యెఱుంగం బడదే

యారయ నిది నీకు నతి

క్రూరమహా కపటభవదురోదర వేళన్.

రామాయణ. వారలసంగరము = ఆ రామలక్ష్మణుల యుద్ధము, ఇట్టిది = పైన వివరింపబడి నట్టిది, ఈరీతికొ, తెలుపనేల, అతిక్రూర, మహాకపట = గొప్పకపటము గలవాడ, భవతో = నీయొక్క, ఉరః = తొమ్మయొక్క, దరవేళకొ = చీల్చు సమయమున, ఇది, అరయకొ, నీకుకొ, ఎఱుంగబడనే.

తా. వారియుద్ధ మీరీతినని నీకుం దెలుపనేల, నీతొమ్మ చీల్చు సప్పుడు నీకుం చెలియదా.

భారత. వారలసంగరము = ఆ భీమార్జునుల ప్రతిజ్ఞ, ఇట్టిది, ఈ రీతిం దెలుపంగనేల, అరయకొ, అతిక్రూర మైన, మహాకపటమువలన, భవ = కలిగిన, దురోదరవేళకొ = ద్యూతసమయమున, ఇది, నీకుకొ, ఎఱుంగం బడనే = తెలియదా.

తా. ఆ భీమార్జునుల ప్రతిజ్ఞ యిట్టిదగును. అదినే 'దెలుపనేల? నీకపట ద్యూతసమయమున నీకెఱుంగఁ బడినదేకదా !

“దురోదరవేళకొ.” “పణేహ్యతే దురోదరః.” అమరము.

వ. అనినలకీ యప్పుడు నన్నుం జాట్టుముట్టుకొని పట్టి నిగ్రహించుటకు నుగ్రయోధుల నాగ్రహంబున నియోగించు సర్దు రాత్తుదుర్వివేకంబునకు నవ్వి నిర్విశంక సమాకులిత సంరంభ విజృంభితుండై మేనువెంచి.

114

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము, అని, పరికి, అప్పుడు, తన్నుకొ = [రామా. అంగదుని, భార. కృష్ణుని,] చుట్టుకొ, ముట్టుకొని, పట్టి, నిగ్రహించుటకొ, అగ్రయోధులకొ = కూరులగు యుద్ధవీరులను, అగ్రహంబునకొ, నియోగించు = అజ్ఞాపించు, అద్దురాత్తు. [రామా = ఆరావణుని, భార. దుర్యోధ

నుని] దుర్వివేకంబునకుఁ = అజ్ఞానమునకు, నన్వి, నిర్విశంక = జంకు లేని, సమాకులితసంగంఘ = చెవర్పబడిన సంరంభమువలని, విజృంభితుండై, మేలుపెంచి = [రామా. అంగదుఁడు శరీరముపెంచి ; భార. కృష్ణుఁడు విశ్వరూపము ధరించి];

తాత్పర్యము సుగమము.

చ. తనువునసర్వలోకచయదర్శనచిత్రమహత్త్వమెంతయుం దనరివిరాట్పుకానసముగదంచితుండై తనుబట్టగ్రమ్మువాండ్రినుఘనఘోరహుంకృతినిరస్తులఁ జేసినభోలధ్వగామితాభినుతయశోవిశేషమునఁజేర్చుచునేఁగెనియొక్కపాలికిన్.

రానూయణ. తనువునకుఁ = (అంగదుని) శరీరమునందు, సర్వలోకచయ దర్శనచిత్రమహత్త్వము = అన్నిలోకముల సమూహముల చూపునకు చిత్రమనెడి యతిశయము, ఎంతయుఁ, తనరకు, విరాట్పుకారసముదంచితుండై = పక్షిండుఁడగు గరుడుని విధమున మిక్కిలి యొప్పునట్టివాడయి, తనుక పట్టకుఁ క్రమ్మువాండ్రను = తన్నుపట్టుటకు మూఁగువారిని, ఘంఘోర హుంకృతికొ = మిక్కిలికూరమగు హుంకారముచే, నిరస్తులకొచేసి = నిరసింపబడిన వాండ్రుగాఁజేసి, నిభోలధ్వగామితాభినుతయశోవిశేషమునకుఁ = అకాశమార్గ సంచారముచే బొగడఁబడిన కీర్తివిశేషముచే, చేర్చుచుకొ = ఆతిశయించుచు, నియొక్కపాలికికొ = తన్ను నియోగించిన రాయనిపాలికి, ఏఁగెకొ.

తా. శరీరము పెంచుటచే నంవలూపాపులకుఁ జిత్రము దనరఁగా, గరుడుని విధమున నొప్పువాడయి, తన్నుబంధింపవచ్చు రాక్షసుల హుంకారమున పదిల్చి యాకాశమార్గమున రాయని సమీపించెను.

భారత. తనువునకుఁ (కృష్ణుని) శరీరమునందు, సర్వలోకదర్శనం = అన్నిలోకముల చూపులచే, చిత్రమహత్త్వము = చిత్రమగు నతిశయము,

ఎంతయున్, తనరన్, విరాట్పుకార సముదంచితుడై = విరాట్స్వి
 రూపుని విధమున నొప్పువాడయి, తనన్, పట్టన్, క్రమ్మువాండ్రను,
 ఘనఘోర హుంకృతిన్ = హుంకారముచే, నిరస్తులన్చేసి, సభోఽ
 ధ్వజ = ఆకాశమార్గమున సంసరించు దేవతలచే, ఆమిత, అభిమిత, యశో
 విశేషమునన్, షేర్చుచున్, నియోక్తృపాలికిన్ = ధర్మజానోద్ధతు,
 ఏగెన్.

తా. తనశరీర మందఱచూపుటకుఁ జిత్రముగాఁ దనర విరాట్స్వి
 రూపము దాల్చి తన్నుబట్టఁ జూచువారి నదిలించి దేవతలచేఁ బొగడఁ
 బడువాడయి కృష్ణుఁడు ధర్మజాని పాలికిఁగెను.

వ. ఏగియన్న రేంద్రునకుఁ దనపోయివచ్చిన కార్యంబు తెఱఱం
 గెఱింగించి యిట్లనియె. 116

కవిరాజ విరాజితము.

తిరమువిపక్షమదోద్ధతి నీవు దురదించెగఁజాలవుగాని వెనం
 గురుకృపకాంతన వ్రాక్షులఁ దేర్చియురగొంకక యేనితవుందగవుం
 బిరుసునుజూపి యనేక విధంబులఁ బెక్కులువల్కియుఁజూజితిసీ
 కరుణకుఁబ్రాత్రుఁడుగాఁడుపదించదిరగాఁగనివచ్చినవాడదుదన్

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. విపక్షమదోద్ధతి = [రామా. రావణుని గర్వాతిశయము,
 భార. దుర్యోధనుని గర్వాతిశయము,] తిరము, నీవు, తుదిన్, తెగఁజా
 లవు కాని = సాహసింపఁ జాలవుగాని, సాహసమున యుద్ధమునకుపక్ర
 మింపవుగాని, వెనన్, గురుకృపకాంతనవోక్షులన్ = [రామా. గొప్ప
 దయతోడి కాంతమై మనోహరమగు మాటలచే, భార. ద్రోణ, కృప,
 భీష్మదులపట్కులచే] తేర్చియున్, ఏన్, కొంతక, ఇతవున్, = హిత

మును, తగవు = న్యాయమును, విరుసు = కారిత్యమును, చూపి, అనేకవిధములు, పెక్కులు, పల్కియు, చూచితి [రామా. ఆ రావణుడు, భార. ఆ దుర్యోధనుడు], నీకరుణ = నీదయకు, పాత్రుడుకాడు, తువ = పదింపడిగా = బాగుగా, కనిపచ్చిన వాడ.

తా. శత్రుని గర్వము స్థిరమగునది. నీవు తెగువకు బూసకున్నాడవు కాని [రామా. మంచిమాటలచేతను, భార. ద్రోణాదుల వచనముల చేతను], తేర్చియు హితమును న్యాయమును కారిత్యమును చూపి నే నెన్ని విధములం జెప్పియుం చూచితిని. నీదయకుం బాత్రుడుకాడు, ఈవిషయము బాగుగా కనిపచ్చినాడను.

వ. అనిన విని మనకు నుచితంబైన వర్తనంబు నడపితి మిట మీఁద నతని పాపఫలం బెట్లు గావలయు నట్లయ్యెడు మని పలుకుచు నొక్క శుభముహూర్తంబున. 118

సుగమము.

తే. తన కుదార సోదర భావమునను రణ స హాయముగఁ దివిరెడు వీరు శ ననలజాతు మిగులఁ గాననీలసమాఖ్య శ మెఱయువాని భూసుతాజి ధృష్టద్యుమ్ను శ సేనగావ. 119

రామాయణ. తనకు, ఉదారసోదర భావమునను = గొప్పసోదరునివలె, రణసహాయముగఁ తివిరెడువీరు = యుద్ధ సహాయుడగుటకుఁ బ్రయత్నించెడు వీరుని, అనలజాతు = అగ్నిసుతుని, కాన మిగుల, నీలసమాఖ్య = నీలుడనుచేరున, మెఱయువాని, భూసుత = జనులచే బోగడఁబడిన, ఆజి = యుద్ధున, ధృష్ట = దిట్టమయి,

ద్యున్నుక్ = సత్వముగలవానిని, సేనక్ కావక్; అభిషిక్తుంజేసి యని ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

తా. తనకు సోదరునితో సమానుడును, నగ్నికుమారుడును, నల నాముడుగువానిం దనసేనను రక్షించుటకై,

భారత. తనకుక్, దారసోదరభావమునక్ = భార్యయొక్క లోబుట్టువుదనముచే, సహాయముగక్, తివిరెడునీరుక్, అచలజాతుక్ = అగ్నియందుఁబుట్టినవానిని, [ద్రోణునంశలివిరోధమున నాతనిం జంపఁగల కుమారుని నర్జునుం బరిగ్రహింపఁజాలు తనయనుం గోరి ద్రుపదుఁడు యజ్ఞము సేయ నా యజ్ఞకుండమున ద్రావదీ ధృష్టద్యున్ను బుదయించిరని పురాణ గాథ]. మిగులఁగాక్, అగీలసమాఖ్యక్ = తెల్లనికీర్తిచే, మేఘమువానిక్, ధృష్టద్యున్నుక్, సేనక్, కావక్; అభిషిక్తుం జేసి యని ముందటిపద్యముతో నన్వయము.

తా. తనభార్యకు సోదరుఁడైనట్టియు, శివకు యుద్ధమున సహాయముగా నున్నట్టియు, నగ్నికుండమునఁ బుట్టినట్టియు, ధృష్టద్యున్నుని సేననురక్షింప.

వ. అభిషిక్తుంజేసి సంవిహిత సకల సన్నాహుండ్లై. 120

సుగమము.

ఆ. అనికి నుగ్రమై మహారిపురాజిరా

నంతవనచయంబు శీ లన్నియుఁ జిలు

నుగ్గు గాఁ బదహతిశినులుమాడు సేనతో

నాజిరంగమునకు శీ నతఁడు నడచె.

121

రామాయణ అనికిక్, ఉగ్రమై, మహత్, అరిపుర = శత్రువుయొక్క సగరమగు లంకయొక్క, అజర = ప్రాంగణ భూములందుండు,

అనంత = మిక్కుటమైన, వనచయంబులంతయున్, చిటుసుగ్గగాన్ = పొడిపొడిగా, పదహాతిన్, నఱుమాడునేనతో = హతమొనర్చు నేనతో, ఆజిరంగమునకున్, అతఁడు = ఆ రాముఁడందఁడు, నడిచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అఁకిన్, ఉగ్రమై, మహాపురాజ = గొప్పశత్రువుల సమాహము, రాన్ = రాఁగ, అంతన్, వనచయంబులన్నియు = ఉద్యాన వనముల సమాహములన్నియు, చిటుసుగ్గగాన్, పదహాతిన్, నఱుమాడు నేనతోన్, ఆజిరంగమునకున్ = రణరంగమునక, అతఁడు = ఆ ధర్మ జాఁడు, నడచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఆ. తెగున నిట్లు నడచి శ్రీ మిగులఁ జేరిక లంక

ముక్తధృతివిలాసముగఁగడంకఁ

బోరునడపె దృఢ మనోరథ హరికుంజ

రోగ్రబలముఁగొలిపి శ్రీ యాగ్రహమున.

122

రామాయణ. ఇట్లు, లంక = లంకాపురము, ముక్తధృతివిలాస ముకన్ = నీడఁబడిన ధైర్యవిలాసముగఁగడికాఁగ, కలఁతసెందఁగా ననుట; మిగులన్, చేరికన్, తెగువన్ = సాహసమున, నడచి, దృఢమనోరథ = స్థిరమైన మనోరథములుగల, హరికుంజర = వానరశ్రేష్ఠుండగు సుగ్రీవుని, ఉగ్రబలమున్ = భయంకరమగు నేనను, ఆగ్రహమునన్, కొలిపి = ప్రేరేచి, కడంకన్, పోరునడపెన్.

తా. లంకకలఁగునట్లు నడచి వానరసేనలఁబురిగొల్పి పోరునడపెను.

భారత. తెగువన్, ఇట్లు, మిగులన్చేరి = దగ్గఱించి, కలంక ముక్త = శరంకపీనమైన, ధృతి = ధైర్యముచేత, విలాసముగన్ = ఒయ్యా రముగా, నడచి, దృఢమనః = దృఢమనస్కులగు, రథహరికుంజర = రథ

ములతోడను, గుఱ్ఱులతోడను, ఏనుగులతోడను గూడిన, ఉగ్రబలమున్,
అగ్రహమునన్, శాలిషి, కడఁకన్, పోరు, నడఁసెన్.

తా. ఇట్లు నడచి ధైర్యయుక్తుడై చతురంగ బలములను లేపి
యుద్ధముచేసెను.

“సుంజర” “ఖముఖకుంజేభ్య ఉపసంఖ్యాన” మ్మనునా ర్థికమువలనఁ
గుంజరపదము గల్గెను.

న. అందు.

128

క. అమ్మనుజేంద్రుని బలవ

గ్గమ్ము మొదలినాడు భీష్మగర్హ్మర్జిత ద

ర్పమ్ములఁ గవియు సుయోధను

తమ్ములఁ జతురంగసైన్యతతుల జయించెన్. 124

రామాయణ. అమ్మనుజేంద్రుని = ఆ రాముని, బలవర్గమ్ము, మొద
లినాడు, భీష్మ = భయంకరమగు, రక్షః = రాక్షసులచేత, ఆర్జిత =
సంపాదింపఁబడిన, దర్పమ్ములన్ = గర్వములచే, కవియు = క్రమ్ముకట్టి,
సుయోధ = సద్భటులచే, సుతమ్ములన్ = పొగడఁబడువానిని, చతురంగ
సైన్యతతులన్ = చతురంగ సైన్యముల సమాహమును, జయించెన్.

తా. ప్రథమదివసమున రామసైన్యము రాక్షసుల చతురంగ సైన్య
మును జయించెను.

భారత. అమ్మనుజేంద్రుని = ఆ ధర్మజుని, బలవర్గమ్ము, మొదలి
నాడు, భీష్మగర్హ్మర్జితదర్పమ్ములన్ = భీష్మునిరక్ష చే సంపాదింపఁబడిన
గర్వముచే, కవియు, సుయోధసుతమ్ములన్ = సుయోధుని సోదరులను,
చతురంగ సైన్యములన్, జయించెన్.

తా. మొదలినాడు ధర్మజుని సైన్యము భీష్మగర్హ్మర్జితదర్పఁ
గవియు సుయోధుని సోదరులను చతురంగ బలములం గూడ జయించెను.

సీ. ఆ నృపాలశ్రేష్ఠుడవ్వేళ నురుమాధ
 వప్రేమ కృతవిజయప్రకర్ష
 మరయుచు నంగద శరభ కేసరి గజ
 ర్షభ శతబలి సమీరణసుతాజ
 కేళి మహత్త్వ మీక్షించుచు నుగ్ర సం
 పాతి ద్రస్సుతాచ్చభల్లరాజ
 వేగదర్శిత నూర్జితాగణ్యదర్పంబు
 చూడ్కుల కొనఁగుచు శూరతావి

తే. భాసినుత్తమోజ బరాను శ ఘోషిఖండి
 ననలసంభవు సైన్యశూనని గరంబు
 మగతనముసూపఁ గనుఁగొంచు శ మఱియు ద్రుపది
 ముఖ్యులగణంబుఁ గనుచు సమోద్ధమందె. 125

రామాయణ. ఆ నృపాలశ్రేష్ఠుడు = ఆరాముడు, అవ్వేళను,
 రుమాధవ = రుమధర్తయగు సుగ్రీవుని, ప్రేమకృత = ప్రీతిచేసినానర్పణదీన,
 విజయప్రకర్షము అరయుచు = జయాతిశయమును విచారించుచు,
 అంగద, శరభ, కేసరి, గజ, బుష్పభ, శతబలి, సమీరణసుత = వాయు
 పుత్రుడైన హనుమంతుడు, వీరియొక్క, ఆజకేళిమహత్త్వము = యుద్ధ
 విహారాతిశయము, ఈక్షించుచు = చూచుచు, ఉగ్ర = భయంకరులైన
 సంపాతి = సంపాతియొక్కయు, ద్రస్సుత = అన్వీక్ష్యమలపుత్రులగు మైత్ర్యై
 విదులయొక్కయు, అచ్చభల్లరాజ = భల్లూక నాథుడగు జాంబవంతుని
 యొక్కయు, వేగదర్శిత = వేగదర్శియొక్కయు, తను = శరీరముచే,
 ఊర్జిత = అంగీకృతమైన, అగణ్యదర్పంబు = అమితబలమును, చూడ్కుల
 కొనఁగుచు = చూచుచు, శూరతావిభాసి = శూరతచేత బ్రా

చువానిని, ఉత్తమోజ్ఞా = శ్రేష్ఠమగు లేజముగలవానిని, పర అసుఫణి శిఖండి = శత్రువులప్రాణములనెడి పాములకు నెమలివంటి వానిని, అనల సంభవు = సైన్యేశు = అగ్నిపుత్రుడగు నేనాపతియైన నలుని, అని, కరంబు, మగతనము = పారుషము, చూప, కనుగొంచు, మఱియు, ద్రుపద = పృథ్వీయలనే స్థానముగాగల వానరులలో, ముఖ్యులయొక్క, రణంబు, కనుమ, సమ్మోచమందె.

తా. రాముడు సుగ్రీవుని విజయమునారయుచు, అంగదాదుల రణ ప్రాధిమంజూచుచు, నలునిపారుషముం దొకించుచు, వానరుల రణవిహారము నీక్షించుచు నానందించెను.

“అచ్చభల్ల.” ఋతుచ్చభల్లభల్లూకాః.” అమరము.

భారత. ఆ నృపాలశ్రేష్ఠుడు = ధర్మపుత్రుడు, అవ్వేశ, ఉరు = గొప్పవాడగు, మాధవ = కృష్ణుని, ప్రేమకృత, విజయ = అర్జునుని, ప్రకర్షణ, అంగద, = జేడ్కచే, అయిచు, శరభ, శేసరి, గజ, ఋషభ = ఏరియొక్క, శత = అనేకముల, బలి = బలముగల, సమీరణగుత = వాతాత్మజుడగుభీముని, ఆజిశేమహత్త్వము, ఈక్షించుచు, ఉగ్రముగా, సంపాతి = పాటుచున్న, ద్రుపద = అగ్నిపుత్రులగు నకులసహదేవులయొక్క, అచ్చ, భల్లరాజ = బాలశ్రేష్ఠులయొక్క, వేగదర్శిత = వేగమును జూచువాడగుటచే, ఉజ్జిత = వ్యాప్తమగుచున్న, అగణ్యదర్శంబు, చూడ్కులకొనగుచు, కూరతావిభాసి, ఉత్తమోజ్ఞా, పరాసుఫణి = శత్రువులప్రాణవాయువునకు సర్పంబునుంబోలిన, శిఖండి = శిఖండియనువానిని, అనలసంభవు, సైన్యేశు = ధృష్టద్యుమ్నుని, అని, కరంబు, మగతనంబు, చూప, కనుగొంచు, మఱియు, ద్రుపదముఖ్యుల రణంబు = ద్రుపదాదులముద్దమును, కనుమ, సమ్మోచమందె.

తా. ధర్మజాడు, కృష్ణనిచే జేయబడిన యర్జునుని సతిశయముగాంచుచు, శరభాదులతో సమానమగుబలముగల భీముని యుద్ధముగాంచుచు, నకులసహదేవుల బాణవేగంబునీక్షించుచు, శిఖండి ధృష్టద్యుమ్న ద్రుపదాదుల యుద్ధముగాంచుచు, సంతుష్టుడయ్యెను.

శా. క్షత్రాచార విహరియై విజయ రత్నానిష్ఠఁ బెంపొందు విశ్వత్రాతన్విభు విష్ణునారయుచు నాశ్చర్యంబు లిద్దేవుఁడారిత్రంబుల్ హరియాధచోదకత నీరీతిన్వివోదించునే ! చిత్రంబే గెలు పీటలాలి కని చూచెన్ భేచరవ్రాతముల్.

రామాయణ. భేచరవ్రాతముల్ = ఆకాశసంచారుల సమాహములు, ఇది చూచెన్ అపక్రియకుఁ గర్తృపదము; క్షత్రాచారవిహరియై = క్షత్రాచారముల విహరించువాడయి, విజయరత్నానిష్ఠఁ = జయమును రక్షించుటయందుల యాసక్తితో, పెంపొందు, విశ్వత్రాతఁ = లోకరక్షుని, విభుఁ, విష్ణుఁ, ఆరయుచుఁ = చూచుచు, ఇద్దేవుఁడారిత్రముల్ = ఈ రామసంక్రమని చరిత్రములు, ఆశ్చర్యంబుల్, హరి = వానరుల, యాధముయొక్క, చోదకతను = పరిగొనుటచే, ఈరీతిఁ, వినోదించునే, ఈ బలాలికిఁ = ఈ వానరసేనాసమాహమునకు, గెలుపు చిత్రంబే, అని, చూచెన్, విష్ణుచోదకతామాలకున నీ వానరసేనకు జయము సిద్ధమనిభావము.

భారత. క్షత్రు = సారథియొక్క, ఆవారమున, విహరియై, విజయరత్నానిష్ఠఁ = అర్జునునిరక్షించుటయందు దాసక్తిచే, పెంపొందు, విశ్వత్రాతఁ, విభుఁ = విష్ణుఁ, ఆరయుచుఁ, ఇద్దేవుఁడారిత్రముల్ = ఈ కృష్ణునిచరిత్రములు, ఆశ్చర్యంబుల్, హరి = గుఱ్ఱముల, యాధముల, చోదకతఁ = పోలుటచే, ఈరీతిఁ, వినోదించునే, ఈబలాలికిఁ =

ఈ ధర్మజాని బలమునకు, గేలుపుచిత్రంబే, అని, భేచరవాతములో, చూచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. అంత.

127

సీ. శింజినీ నిర్ఘోష శ జితసముద్రధ్వని
 మేఘనాదుండు సమిధశక్తి
 భీష్ముండు సందీప్త శ పృథుశౌర్యగుణమణి
 వాహినీశుండు ని శ జాహవదళ
 దివసాంత రచితాతి శ తీవ్రవిక్రమత శో
 భిల్ల నెంతయు విజృంభించి వాఁడు
 తన్నధ్యమునఁ బుట్టు శ తనసేనభంగంబు
 నరిసేన గర్వంబు శ నడచి యడఁచి

తే. నాగభీషణ బాణప్రయోగములను
 భీమ నరవరచేష్టలు శ బెండువడఁగఁ
 దదనుజుల సత్ప్రతాపంబు శ లొడుగువడఁగఁ
 గట్టువఱచెఁబల్కె నాజి శ ఘనులు వైగడ.

128

రామాయణ. శింజినీ నిర్ఘోష జితసముద్రధ్వని = అల్లెత్రాటి చప్పుడుచే జయింపఁబడిన సముద్రధ్వనినిగల, మేఘనాదుండు = ఇంద్రజిత్తు, సమిధశక్తి = ప్రకాశించుశక్తిచే, భీష్ముండు = భయంకరుఁడు, సందీప్త = ప్రకాశించు, పృథుశౌర్యగుణమణి = గొప్పపరాక్రమగుణములనెడి మణులకు, వాహినీశుండు = సముద్రమువంటివాఁడు, నిజాహవదళ = తనదగు యుద్ధావస్థ, దివసాంతరచితాతి తీవ్రవిక్రమత = రాత్రియందు జరుపుటవలని మిక్కుటమగు తీవ్రత్వమువలన, శోభిల్ల =

ప్రకాశింపఁగా, రాత్రిజరుపుటచే దన యుద్ధనైపుణి ప్రకాశించెనని భావము. ఎంతయున్, విజృంభించి, తన్మన్యమునన్ = ఆ నడుమన, పుట్టు, తన సేనభంగంబు = తన సేనయొక్క భంగమును, అరిసేనగర్వంబున్, సేన భంగంబు, సేనగర్వంబుననునవి సాధ్యసమాసములు; అడఁచి, అడఁచి, భీమ = భయంకరుడైన, నరవర = రాముని, చేష్టలు, బెండు వడఁగఁగఁ; నశింపఁగా, తదనుజా = లక్ష్మణుని, లనత్ = ప్రకాశించు, ప్రతాపంబున్, ఒదుగువడఁగఁగఁ = అణఁగిపోఁగఁగా, ఆజిఘ్రులు, పల్కఁజున్; పొగడఁగఁ, నాగభీషణ బాణప్రయోగములను = నాగములచే భయంకరమైన బాణములం! బ్రయోగించుటచే, నాగపాశములం బ్రయోగించుటచే ననుట; కట్టువఱచెన్ = బంధించెను.

తా. శౌర్యగుణమణి రత్నాకరుడగు నింద్రజిత్తు తననైపుణ్యముయొక్క దీనత్వమును, నరుల గర్వంబునుంగాంచి, శత్రువుల యుద్ధేకము నణఁచివైన, రామలక్ష్మణుల పరాక్రమ సంపద బెండుపడులాగున నొకరాత్రి యుద్ధమున నాగపాశములతో వారిని గిట్టివైచెను.

“శింజినీ,” “హర్ష్యా జ్యా శింజినీ గుణః.” అమరము.

భారత. శింజినీ నిగోషముచే, జితమైన, సముద్రధ్వనియు, మేఘనాద = మేఘముయొక్క ధ్వనినిగలవాఁడు, సమిధశక్తి = ప్రకాశించు శక్తిగలవాఁడు, సందీప్త పుష్పశౌర్యగుణమణి = ప్రకాశించునట్టి గొప్ప శౌర్యగుణమనెడి మణింగలవాఁడు, వాహినీశుండు = సేనాపతియునైన, భీష్ముండు = భీష్మాచార్యుండు, నిజ = తనయొక్క, ఆహవ = యుద్ధముయొక్క, దశ దివసాంతరచిత = పదిదినములలోపల సంపాదించబడిన, తీవ్రవిక్రమతత్ = తీక్ష్ణమగు పరాక్రమమున, శోభిలన్ = ప్రకాశింపఁగా, ఎంతయున్, విజృంభించి, వాఁడు = ఆభీష్మాచార్యుండు, తన్మన్యమునన్ = ఆ యుద్ధమధ్యమున, పుట్టు, తన సేనయొక్క, భంగంబున్,

అసేనగర్వంబున్, అడఁచి, అడఁచి, నాగ = సర్పములవలె, భీమణ
మైన, బాణప్రయోగములను, భీమ = భీమునియొక్కయు, నర = ఆర్జునుని
యొక్కయు, వరచేష్టలు, బెండువడఁగన్, లో = వారి, అనుజ =
సోదరులైన నకుల సహదేవుల, సత్ప్రీతాపంబులు = మంచిపరాక్రమములు,
ఒడుగువడఁగన్ = అణగిపోవునట్లు, ఘనులు, పల్లవున్, పొగడన్,
అజన్, కట్టువడిచెన్ ;

తా. సమద్రమువలెను, మేఘమువలెను అల్లెత్రాటి చప్పుడు
గావించుచుండువాఁడు, ప్రకాశించు బలముగలవాఁడు, అధికశౌర్యము
గలవాఁడు, కారవ నేనానాయకుఁడునగు భీష్ముఁడు తానాచరించిన
దశదివసయుద్ధకాలమునఁ దన సేనసంగపడుటయు, శత్రుసేన విజృం
భించుటయుంగాంచి, నాగుఁబాములం బోలిన భీకరకరముల భీమార్జునుల,
వారిత్ములగు నకుల సహదేవుల బలము కంటువడునట్లు వారింగట్టువడిచెను.

చ. దొర ననుజాన్వితంబుగను శ్రీ దుర్దమదుర్దశఁగుండఁజేసి యి
ట్లురువడిఁ బేర్చుశాత్రవు రణోద్ధతివెంపు సహింపలేక తా
సరగున దానిమాన్ప హరి శ్రీ చక్రముపూని యెదిరెనంతనే
మరలెనరాతి యత్నగరిరీమం దనపూఁపు నివారితంబు గన్

రామాయణ. దొరన్ = రాముని, అనుజాన్వితంబుగన్ = తమ్ముఁ
డగు లక్ష్మణునితోఁగూడినట్లు, దుర్దమ, దుర్దశన్ కుండఁచేసి, చెడు
దశచే హైన్యమొందించి, ఇట్లు, ఉరువడిన్ పేర్చు శాత్రవు = మిక్కిలి
గర్వించు నిందజిత్తుని, రణోద్ధతివెంపున్ సహింపలేక = యుద్ధమునం
దలి గర్వాతిశయము నొరవలేక, సరగునన్ = శీఘ్రముగ, దానిన్,
మాన్పన్, హరిచక్రము = వానరసమూహము, తాను, పూని, ఎదిరెన్,
అంతనే, అరాతియత్నగరిమన్ = శత్రువగు నిందజిత్తుని ప్రయత్నాతిశ

యముచే, తనపూవు = ఆ వానర సమూహముయొక్క పూన్ని, నివారితంబుగఁ ; మరలెఁ.

తా. ఇంద్రజిత్తు రామలక్ష్మణుల దుర్దశపాటుచేసి యతిశయించుచున్న నాతని రణోద్ధతి నోర్వనివారై, వానర సేన దానిమాన్వందలఁచి యెదిర్చెంగాని యింద్రజిత్తు తన ప్రయత్నాతిశయమున వాపూన్ని నడఁపఁగా నాసేన మరలెను.

భారత. దొరను = ధర్మజను, అపజాన్వితంబుగఁ = సోదరులతోఁ గూడినట్లు, దుర్దమదుర్దశఁ, కుదఁ చేసి, ఇట్లు, ఉరువడిఁ, పేర్చు = గర్వించు, శాత్రవు = శత్రువగుభీష్ముని, రణోద్ధతిపెంపుఁ, సహింపలేక = ఓర్వలేక, సరగునఁ, దానిఁ, మాన్వఁ, హరి = కృష్ణుఁడు, తాను చక్రముఁ, పూని, ఎదిర్చెఁ, అంతనే = వెంటనే, సరాతిగరిమఁ = అర్జునుని ప్రయత్నాతిశయముచే, తనపూవు = తనపూన్ని, నివారితంబుగఁ, మరలెఁ.

తా. ధర్మజుని నాకనిసోదరులం గుంపఁజేయు నాభీష్ముని గర్వమణంపఁ గృష్ణుఁడు చక్రమెత్తెను ; వెంటనే యాయుధమునెత్తననిన కృష్ణుని ప్రతినకు భంగముగల్గకుండ నర్జునుఁడు ప్రార్థింప నంతఃగృష్ణుఁడా ప్రయత్నమును మానెను.

వ. అంత

130

నీ. అట్లవార్యప్రౌఢి శీ నలరుపితామహు

పరశక్తిప్రబలు నీ శీ వ్యత్యతాప

గుణశాలి విజయుండు శీ కోదండ ఘననాద

సంపదుల్లాసిత శీ సకల నిజచ

మూసంతతి శిఖండి శీ యేసె నారచిత స

చ్ఛద్మసంగ్రామ ప్రచారుడగుచు

వైరినృపాలకు శ్రీ మారుల హృదయంబు

లెంతయు భేదిల్ల శ్రీ నిధవివిధ

ఆ. విశిఖవినరనివిడ వివిధసమస్త ము

ర్కతనుజేసి యుద్ధ శ్రీ మహిబడంగ

నేసి గురు మనోవి శ్రీ కాస సంపాదియై

యాస్తబంధుజనుల శ్రీ నలరజేసె.

131

రామాయణ. అట్లు, అవార్యప్రాధీక్ = అవార్య ప్రాధీమను, అలరు, పితామహు = బ్రహ్మయొక్క, వరశక్తిక్, ప్రబలు, దీప్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాపగుణకాలి = పరాక్రమ గుణములుగలవాడు, విజయుండు = జయముగలవాడు, కోదండ ఘననాదసంపత్ = విల్లనెడి మేఘముయొక్క నాదమునెడి సంపదచే, ఉల్లాసిత = సంతసింపబడిన, సకలచమూసంతతి కిండి = సర్వసేనా సమూహమునెడి నెమల్లుగలవాడు, ఆరచిత = చేయబడిన, సచ్చిద్ర స్స సంగ్రామ = కపటయతోఁ గూడిన యుద్ధమునందు, ప్రచారుడగుచుక్ = సంచరించువాడగుచు, మాయాయుద్ధ మొనర్చుచునటు ; వైరినృపాలకుమారుల హృదయంబుల్ = శత్రువులగు రాజపుత్రుల [రామలక్ష్మణుల] వక్షసులు, ఎంతయుక్, భేదిల్లక్, ఇష్ట వివిధవిశిఖ = ప్రవృత్తులయిన నానావిధభాణముల, వినర = సమూహముచే, నివిడ = దట్టమైన, వివిధ = పలువిధములగు, సమస్తమర్కతను = సకలమర్కస్థానముల గలవారాటను, చేసి, యుద్ధమహిక్, పడంగక్, ఏసి = (భాణములం) బ్రయోగించి, గురు = రాజుని, మనోవికాస = మనస్సునకు వికాసమును, సంపాదియై = సంపాదించువాడై, ఆస్త, బంధుజనులక్, అలరక్, చేసెక్.

తా. పితామహ వరశక్తిం బ్రబలుచు, జయకీలుడగు నింద్రజిత్తు, ధనుష్పంకాంబునెడి మేఘధ్వనిచే, దనసేనలనెడి నెమిళ్లసంతసింప జేయు

వాడై మాయాయుధమున రామలక్ష్మణుల మర్కటములు గాఁడ నస్త్రములం బ్రయోగించి రణరంగమునఁ బడవైచి, తనాండ్రికిని నాప్తజనులకును సంతోషము నొసఁగెను.

“విసర;” “సంవోహ విసరప్రభా;” అమరము.

అలంకారము రూపకము.

భారత. అట్లు, అవార్యప్రాశ్ని, అంశ, పితామహుఁ = భీష్ముని
వరశక్తిఁ = శివశరమహిమంగల్గిన శక్తిచే, ప్రబలు, దీప్యతృప్తతాప గుణ
శాలి, విజయుండు = అర్జునుఁడు [వరశక్తిఁ, ప్రబలుఁ, అని కొందఱు
పితామహశబ్దమునకు విశేషణముగా నుండవగునని యభిప్రాయపడెదరు
కాని, పితామహునని విశేష్యమును ముందుఁజెప్పి యావల విశేషణములం
దెల్పి యవ్యయస్తిప్తము గావించుట సూరనామ్యనియాశయముగా నుండ
నోపదు. కోవండధుననావ సంపత్ = వింటివలని గొప్పకబ్బమనెడి సంప
దచే, ఉల్లాసిత సకల విజనమాసంతతి = సంతరింపఁబడిన సమస్తమగు
తనసేనా సమూహముగలవాడయి, శిఖండి ఏసెనాఁ = శిఖండియే
ప్రయోగించెనా యనునట్లు, రచిత, సచ్చిద్య, సంగ్రామ, ప్రచారుడ
గుచుఁ, వైరి నృపాలకుమారుల హృదయంబుఁ = శత్రురాజసమూహుల
హృదయములు, కారవుల హృదయములనుట; ఎంతయుఁ, భేదిల్లఁ =
మిక్కిలి చెదరునట్లుగా, ఇన్ధ, వివిధ, విశిఖ, విసర, నిబిడ = నట్టమైన,
వివిధ, సమస్త, మర్కతమఁ చేసి = మర్కటములు గల శరీరముగలవానిఁ
గాఁజేసి, యుద్ధమహాఁ, పడంగఁ, ఏసి, గురు = అధికమైన, మనో
వికాస సంపాదియై = సంతోషము పొందినవాడయి, ఆప్తబంధుజనులఁ,
అలరఁ, చేసెఁ.

తా. తనతాతకు భీష్ముని శిఖండియే బాణములువేసెనా యనులా
గునఁ దోచునట్లు మాయాయుధమొనర్చి కారవుల మానసము చెదరున

టానర్చి బాణములచే భీష్మునిగాఁడనేని యర్జునుఁడు దానెంతయు సంత
సింది యా ప్రజనులకును సంతస ముదయింపఁజేసెను.

క. దీనత తత్ప్రతిపక్ష బ

లానీకము గుందుచుండె శ నారాత్రి గడున్

మానసము లార్తి బొగులం

గానిక నేదిబదుకేది శ గతియో యనుచున్. 132

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. తత్ ప్రతిపక్ష బలానీకము = [రామా. రాముని సేనాస
మాహము, భార. దుర్యోధన సేనాసమాహము] దీనత, ఆరాత్రి,
మానసమున, కడున్ ఆర్తి పొగులగాన్ = మిక్కిలి వ్యసనమున
ప్రగ్గుచుండగా, ఇంక, ఏది, బ్రతుకు, ఏది, గతియో, అనుచున్,
కుందుచుండెన్ = దుఃఖించుచుండెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఉ. అంతట నద్భుతంబు గరుడ గమనంబు నిరాకృతాహితా
త్యంతసమార్జితోర్జిత జయోద్భవదయంబయి భీష్మపాతసం
క్రాంతిఘనవ్యధ న్నైఋత్యేగా మఱిపింపఁ బునర్నహంజి వి
క్రాంతికుపక్రమించువిభుగొంచిది నేతనుతాదులుబ్బుచున్.

రామాయణ. ఆ. తటన్, అద్భుతంబు, ఇదివిశేషణము ; గరుడాగ

మనంబు = గరుత్మంతుని రాక, నిరాకృత=నిరాకరింపఁబడిన, అహితా =
సర్పములుగఁదాటచే, ఆత్యంత, సమార్జిత = సంపాదించఁబడిన, ఉర్జిత
జయోద్భవదయంబయి = ధీరమైన జయోదయము గలవయి, జయంతి
యముం గల్గించినదయని భావము ; భీష్మ = భయంకరమైన, పాత =
(రామలక్ష్మణుల) పాటుయొక్క, సంక్రాంతి = కూడికచే, (కలిగిన)

ఘన, వ్యథక్ = దుఃఖమును, నెఱయఁగా = నిండుగా, మఱిపింపక్, రామలక్ష్మణుల పాటువలని దుఃఖమును బూర్ణముగా మఱిపింపనని భావము; పునర్మహాజివిక్రాంతిక్ = మరల గొప్పయుద్ధముకొఱకయిన విక్రమణ మనకు, ఉపక్రమించు = ప్రయత్నించునట్టి, విభుక్ = రాముని, కాంచి, దినేశసుతాదులు = సుగ్రీవాదులు, ఉబ్బుచుక్, చేరియని ముందటి పద్యముతో నన్వయించును.

తా. గరుత్మాంతుని రాకచే నాగపాశబంధములు వీడ రాకుండు మరల యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నింప నట్టి రాముఁగాంచి సుగ్రీవాదులెంతయు సంతసించుచు;

భావత. అంతటక్, అద్భుతంబుకక్, రుట్ = రోషముయొక్క, ఆగమనంబు, నిరాకృత, అహిత = శత్రువులచే, అశ్రమ శసహజితమైన, ఊర్జిత జయాభ్యుదయంబయి, భీష్మపా = భీష్మునిపాటువలని, సంక్రాంతమైన, ఘనవ్యథక్, నెఱయఁగాక్, మఱిపింపక్, భీష్మునిపాటువలని దుఃఖము తత్పూర్వజయమువలని సంతసము మఱిపింపఁగాననిభావము; పునర్మహాజి విక్రాంతిక్, ఉపక్రమించు, విభుక్ = దుర్యోధనుని, కాంచి, దినేశసుతాదులు = కర్ణాదులు, ఉబ్బుచుక్; ముందుపద్యముతో నన్వయము;

తా. రోషముచే దుర్యోధనసేనలు జయమునుబొందుచుండ భీష్ముని పాటువలని దుఃఖము తత్పూర్వజయమును మఱిపింపఁగా, దుర్యోధనుండు మరలయుద్ధమున కుపక్రమింపఁ గాంచి కర్ణాదులుబ్బుచును;

“రుట్;” “ప్రతిహరుటక్కు ధౌస్తీయాం.” అమరము;

వ. చేరి పొడఁగాంచి ప్రస్తుత సమరసన్నాహ సముచిత ప్రకారంబున సంభ్రమించి రంత నరుణోదయం బగుటయు 134

సుగమము.

క. గురురక్షోజ్జితదర్ప

స్ఫురణముచే శత్రుపైన్యతములు మార్కొనఁజె

చ్చెరవైవస్వత సంతతి

నరవరుఁ డొగి నద్దుర మ్మొనరైనబలుఁ డై. 135

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. గురురక్షోజ్జిత దర్పస్ఫురణముచేత్ = [రామా. గొప్పదగు రాక్షసునిచే సంపాదింపఁబడిన గర్వస్ఫురణమున, భారత. ద్రోణునిరక్షచే సంపాదింపఁబడిన గర్వస్ఫురణముచే] పైన్యములు, మార్కొనన్ = ఎదిరింపఁగా, చెచ్చెరన్, వైవస్వతసంతతినిరవరుఁడు = [రామా. సూర్య వంశమున జనించిన రాముఁడు, భార. యమసుతుఁడగు ధర్మరాజు] ఒగిన్, సబలుఁడై = సేవతోఁ గూడినవాఁడై, అద్దుర మ్మొనరైనన్ = ఆ యుద్ధము చేసెను ;

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. అప్పుడు.

136

క. అత్యంతము నవనిసుతా

పత్యతను బలంబులోనఁ శ్రీ బసమీటిమహా

దైత్యుఁ డనఁబరఁగు శూర

స్తుత్యుఁ డసమరోషవికృతి శ్రీ ధూమాక్షుఁడనిన్. 137

రామాయణ. అత్యంతము, అవనిసుతాపతి = రాముఁడు, అతను బలంబులోనన్ = తగ్గనిబలమున, పస = సారము, మీటి, మహాదైత్యుఁడనఁబరఁగు, శూరస్తుత్యుఁడు = శూరులచేఁ బొగడఁబడువాఁడు, అసమరోషవికృతి = సాటిలేని రోషవికారముగల, ధూమాక్షుఁడు = ధూమాక్షుఁడనువాఁడు, అనిన్ = యుద్ధమున ; ముందుపద్యములో నన్వయించును

తా. రాముడును, బలాధిపతుడని ప్రఖ్యాతిచెంది, వీరలోక శ్లాఘ్య మానుడగు ధూమ్రాత్ముడును యుద్ధరంగమున;

భారత. అయ్యంతయు, అవనిసూతాపత్యజను = భూపుత్రుడగు నరకుని కుమారుడగుటచే, బలంబులోనకొ = శక్తిని, పసమితి, మహాదైత్యుండ నంబరంగు, శూరస్తుత్యుండు = వీరులస్తోత్రపాత్రుడగు భగదత్తుడు, అసమశోషవికృతికొ = సాటిలేనికోపవికారమున, ధూమ్రాత్ముడు = ఎఱ్ఱవారిసకన్నులు గలవాడగుచు, అనికొ. ముందన్వయము గలరు.

తా. నరకపుత్రుడగు భగదత్తుడు సాటిలేనికోపమున నెఱ్ఱవారిస కన్నులుగలవాడయి యుద్ధమున; “అపత్యం” నపత్య సేననరకమిత్యపత్యం పతో లిగతా. ” గురుబాలప్రబోధక.

తే. దళితహరికుంజర శతాంగములధరిత్రి

గప్పచు యథామనోరథగతిజరించె

నవనిజారూఢ మదవారణక్రియలకు

నిలువలేక పార్థబలయోధులు దొలంగ.

138

రామాయణ. దళిత = చీల్చబడిన, హరికుంజర = వానరశ్రేష్ఠులు శతాంగములకొ = పెక్కునమునములచే, ధరిత్రికొ, కప్పచు, యథామనోరథగతికొ = మనస్సు ననుసరించిన రథగమనముచే, నవ నిజ ఆరూఢ మద వారణక్రియలకుకొ = సూతినమగు దనయొక్క స్థిరమైన మదము నడ్డగించు కార్యములకు, నిలువలేక, అపార్థబల = న్యర్థమైనబలముగల, యోధులు, దొలంగకొ, చరించెకొ = విహరించెను.

తా. తనచే జీల్చబడిన వానరులయంగములచే భూమిని గప్పు చుండ నతని యాధిత్యమునకు వానరులు నిలువలేక పాటిరి.

భారత. దళితహరి = గుఱ్ఱములచేతను, కుంజర = వీరులగులచేతను శతాంగములకొ = రథములచేతను, ధరిత్రికొ, కప్పచు, నవ, నిజా

రూఢ = తానెక్కిన, మదవారణ = సుప్రతీకమనెడి మదగజముయొక్క,
క్రియలకు = కార్యములకు, నిలువలేక, పార్థబలయోధులు = ధర్మజాని
సైన్యములోని వీరలు, లొలంగి, యథామనోరథగతి = యథేచ్ఛగా,
చరించె.

తా. శత్రువుల చతురంగబలములం జీల్చి భూమింగప్పుచుఁ దా
నెక్కిన యేసుఁగుయొక్క కార్యములకు ధర్మజనైకులు నిలువలేక వెను
దిరిగి పాటునట్లు భగదత్తుఁడు యుద్ధమొనర్చెను. “నవనిజారూఢమదవార
ణక్రియలకు” ననుస్థలమున నణలకుయతి గల్గుట కభేదవిరతి యగును,
“వేదమునవబయో రభేదమునుట, వలన వబలొక్కటొక్కటి నిలుచువిరతి,
కవనిబవలకు లళలకు నట్లు కలిమి, జేరి తమలోన నినియును జెల్లుచుండు”
అప్పకవీయము.

వ. అంత నంతయుం గనుంగొని.

139

క. తమకమున మరుద్వరసుతుఁ

డమితవ్యభజెదరు నిజబలాళిమగుడ మ

ర్దమరణజయశో భగద

త్త మహాశుండాలమునకుఁ శ దానెదిరించె.

140

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. తమకమున = తమిచే, మరుద్వరసుతుఁడు = [రామా
యణ] వాయునందనుఁడగు హనుమంతుఁడు, [భారత] దేవరాజగు నింద్రుని
కుమారుఁడగు నర్జునుఁడు, అమితవ్యభజె, చెదరు, నిజబలాళి, మగుడ =
మరలునట్లుగా, దుర్దమరణవిజయశోభగదత్తమహాశుండాలమునకు =
[రామాయణ] అణుప శక్త్యుగాని యుద్ధమునందలి జయశోభ యగునట్లుగా
నీలబడిన యాశయముగలవాఁడగుచు రణమునకు, [భారత] అణుపశక్త్యుగా

యుద్ధమువలనఁ గల్గిన జయశోభగల భగదత్తుని గొప్ప యేనుగునకు, తాఁ, ఎదిరించెఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

“మరుద్వరసుతుఁడు;” “మరుతౌపనామదా,” అమరము. ఆలమున కెదిరించెనని సప్తమ్యర్థమున వస్త్రీయు, శుండాలుమునకని తృతీయార్థమున వస్త్రీయుఁ గల్గుటకు; వస్త్రీసానికమగు కువర్ణకము ద్వితీయాదివిభక్తుల యందగుటయే కారణము.

తే. తొలఁగ కెడసొచ్చు మానవాదులసుశర్మ

యోధులను బాఱఁదోలి యిక్ష్లుసుభుజావి

భూతి నెదిరించు నా కపికేతను నతఁ

డాజినొప్పించి మడసె నాహనముతోడ.

141.

రామాయణ. తొలఁగక, ఎడసొచ్చు = నడుమనబడునట్టి, మానవాదులకొ = రాక్షసులను, సుశర్మయోధులను = సుఖముగా యుద్ధము నేయువారిని, పాఱఁదోలి = తఱచి, ఇట్లు, ఉరుభుజావిభూతికొ = గొప్పభుజబలైశ్వర్యముచే, ఎదిరించు, ఆ కపికే = ఆ హనుమంతునకే, అతఁడు = ఆ ధ్రుమాత్ముఁడు, తనుకొ, అతొ, ఒప్పించి, వాహనము తోడకొ, మడికొ = మరణించెను.

తా. రాక్షసులఁ బాఱఁదఱుము నా హనుమంతునకే యా ధ్రుమాత్ముఁడు తన్నప్పగించి యుద్ధమున విజవాహనముతోడ మరణించెను.

భారత. తొలఁగక, ఎడసొచ్చు, మానవాదులకొ = శమపారుషము నుద్ఘాటించువారిని, సుశర్మయొక్క, యోధులను, పాఱఁ, తోలి, ఇట్లు ఉరుభుజావిభూతికొ, ఎదిరించు, ఆ కపికేతనుకొ = ఆ యజ్ఞనుని,

అతఁడు = ఆ భగదత్తుఁడు, ఆజ్ఞ, నొప్పించి, వాహనముతోడఁ =
తన సుప్రతీకమును గజముతో, మఱిసెన్ = మరణించెను.

తా. నమమవచ్చి పోయినట్టి సుకర్ణాదులఁ బాఱఁద్రోలి తన్నెది
ర్చిన భగదత్తుని నద్దమఁడు వాహనముతోడఁ గూల్చెను.

వ. మఱియును.

142

క. బహు రక్షోభయసేనలు

విహితాజనిద్రెళ్య నంత శ విలసిల్లె జగ

న్మహితాహనరుచి రక్షి

ప్రహస్త కోదండ గురుతరస్ఫూర్తిగడుక్.

143

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. బహురక్షోభయసేనలు [రామాయణ] పెక్కురాక్షసుల
భయరహితమైన సేనలు, [భారత] పలురక్షులుగల యుభయసేనలు, విహిత
మైన, ఆజని, తెల్లఁ = కూలఁగా, అంతఁ, జగన్మహిత.....
స్ఫూర్తి = [రామాయణ] జగన్మహిత = జగత్పీడితమైన, ఆహవరుచి
రక్షి = యుద్ధమునందలి రుచిని రక్షించెడి, ప్రహస్త = ప్రహస్తుని, కోదం
డముయొక్క, గురుతరమైన, స్ఫూర్తి = స్ఫురణము, [భారత] జగన్మహి
తమైన, ఆహవమునందు, రుచిరమగు, శ్రీ ప్రహస్త = వేగవంతమగు హస్త
మును గల, కోదండగురు = వ్రోలుని, తర = బలిమియొక్క, స్ఫూర్తి,
కడుక్, విలసిల్లెక్.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. ఆమెటి తనదునైశ్వర్యమును పద్మవ్యాహ

భంగిజూపట్టంగఁ శ బన్నిహతి క

రప్రహార ప్రవర్తనముచే జీకాకు

వఱచుచుఁ గడుఁజొచ్చి శ నుఱిచియాడు

వీరకుంజరు జగత్స్వీనుతవిక్రము ధనం
 జయతనూజు సుభద్రసంతతి నవ
 రోధించి బహుమహా శ యోధన వ్యాపార
 శూరతప్రాపుగాఁ శ బోరిపోరి

తే. గెలువనోపకర మిక్కిలి శ నలగి యంత
 నతని ధర్మవిహీనయుద్ధాతిశయము
 చేతఁ జంపించెదనుఁ దన శ సేనవారిఁ,
 గాచుకొన నొండుమార్గంబు శ గాన లేక.

144.

రామాయణ. తనదు నైస్యమును, పద్మవ్యాహరణిక్ = తాను
 రలగుమివలె, చూపట్టంగఁ, పన్నినాతి = కాలితాఁపుల యొక్కయు,
 కరప్రహార = చేతుల చఱపులయొక్కయు, ప్రపర్తవలచేఁ, చీకాకుపఱ
 చుచుఁ, కడుఁచొచ్చి = (సేనలో) మిక్కుటయుగాఁ బ్రవేశించి, నుచీచి
 యాడు = నురుమాడునట్టి, వీరకుంజరుఁ = వీరశ్రేష్ఠుని, జగద్విదితమైన,
 విక్రముఁ = పరాక్రమముగలవానిని, ధనంజయుతనూజుఁ = అగ్నిసుతుఁ
 డైననీలుని, సుభద్రసంతతిఁ = లెప్పుడును శుభసముదాయములు గలవానిని,
 ఆమేటి = ఆ ప్రహస్తుఁడు, అవరోధించి = అడ్డగించి, బహు = అనేకము
 లగు, యుగత్ = గొప్పదగు, ఆయోధనవ్యాపార = యుద్ధవ్యాపారముల
 యందలి, శూరత = శౌర్యము, ప్రాపుగాఁ = సహాయముకాఁగ, పోరి
 పోరి, గెలువనోపక, మిక్కిలి, నలగి, అంతఁ, అతని = ఆ నీలుని, ధర్మ
 విహీన = విల్లులేని, యుద్ధాతిశయముచేతఁ, కాచుకొనఁ = రక్షించు
 కొనుటకు, ఒండుమార్గంబు = ఇతరమార్గము, కానలేక, తనుఁ, తనసేన
 వారిఁ = తననైస్యములోనివారిని, చంపించెఁ, ఆ నీలునివలనఁ దప్పుటకు
 వేటుమార్గముగానక తానును దనసేనలోనివారుగూడఁ జచ్చిరని భానము.

తా. ప్రహస్తుని సైన్యము తామరల సమూహమువలెఁ గన్పట్టఁగ నీలుఁడువీరకుంజరుఁ డగుటచే దానినుఱుమాడుచుండ నాతనిబారినుండి తప్పజాలక తానుం దననేతోడ మఱిసెను.

భారత. ఆ మేటి = ఆ ద్రోణాచార్యుఁడు, తనదు సైన్యమును, పద్మ పూహభంగి = పద్మపూహమువలె, చూపట్టుంగ = కాన్పించునట్లు, పన్ని, హతికర = నాశకరమైన, ప్రహరప్రవర్తనలచే, చీకాకువఱచుచు, కడు, సాన్చి = ఆ పద్మపూహమునం బ్రవేశించి, మఱుచి యాడు, వీరకుంజ = జగద్విదితవిక్రము, ధరంజయతనూజు = అర్జున పుత్రుని, సుభద్రసంతతి = సుభద్రాతమూఁడగు నభిమన్యుని, అనరోధించి, బహు = పెక్కురగు, మహాయోధనవ్యాపార = గొప్ప పీరుల కృత్యమగు, కూరత = శౌర్యము, ప్రాపుగా = సహాయముకాఁగ, పోరి పోరి, గెలువ, ఓపక, మిక్కిలి, అలగి, అంత, ధర్మవిహీన యుద్ధాతిశయముచేత అధర్మయుద్ధమునందలి యతిశయముచే, తన్ను = ద్రోణుని, తనసేనవారి, కామకొన, ఒండుమార్గంబు, కానలేక, అతని = ఆ యభిమన్యుని, చంపించె.

తా. ఆ ద్రోణుఁడు తన సైన్యమును పద్మపూహముగాఁ బన్ని యుండ నభిమన్యుఁడా పూహమునం బ్రవేశించి యందలికూరులను చీకాకు వఱచుచుండ నాతనితోఁ బోరిపోరి గెలువజాలక తన్నుందన సేనను గాపాడుకొన వేఱుమార్గములేక తువకధర్మయుద్ధమున నాతనిం జంపించె.

సీ. అతిశౌర్యవర సుశ్రర్మాకృష్టవిజయతః

జేసి నానాపార్థ స సేనలపుడు

రాద్ర వహ్లాస స రాజిత నక్షయ

ధృతి సింధునాయకుఁ సదీప్రశక్తి

నాకీశు దృఢరణోరత్నేకునిమించి తో
 డృఢలేక యొదుగనారబలియుఁ డట్లు
 త్రుంగెను విరఘుడై శ తుదను దుశ్శాసన
 తనుజగదాహతి శ ననయముఁ బ్రతి
 ఆ. కోటిలేనినాదు శ కొమరున కిప్పాటు
 వలసె నకట! యిది యశ్వార్య మనుచు
 వేఁగె వానిచావు శ వినియంత జిష్ణుండు
 ఖండితారి పక్షి-రకంధరుండు.

145

రామాయణ. ఆతిశౌర్యపర = మిక్కిలి పరాక్రమముగల శాత్రువులచే, వానరులచేననుట; సుశర్మ=మిక్కిలి సుఖముగల్గులాగున, ఆకృష్టఁ అక్షింపఁబడిన, విజయతక్ చేసి=జయముగలుగుట చే, నానా=పెక్కువిధములగు, అపార్థనేనలు = వ్యర్థమైన రాక్షసనేలు, అపుడు, రాద్రవరఁ డాల్లాసముచేక, బ్రకాశించువానిని, అక్షయధృతి సింధునాయకుఁ = షీణింపని ధైర్యమున సముద్రముబోలువానిని, తీవ్రశక్తి, దృఢరణోరత్నేకుని = దృఢమైనయుద్ధగర్వము గలవానిని, ఆకీశుఁ=ఆ వానరుని, నీలుననుట; మించి = మీటి, తోడ్పడలేక = ప్రహస్తునకు సహాయపడలేక, ఒదుగఁ = విచ్చిపాఁఁగా, ఆ బలియుండు = బలవంతుండగు నా ప్రహస్తుండు, విరఘుడై = రథవిహీనుడై, అట్లు, ద్రుంగెను=చచ్చెను, తుదను, దుశ్శాసనతను = శిక్షింపఁగానివాడగుటచేత, జగదాహతిఁ = జగత్సంహారమునందు, అనయముఁ, ప్రతికోటిలేని = ఎదిరిమొనలేని, నాదు కొమరునకుఁ = నాయొప్పదమునకు, ఇప్పాటు = ఇట్టిభంగపాటు, వలసెఁ = అనుభవింపవలసెను, అకట, ఇది, అవార్యము, అనుచుఁ, వానిచావు = ఆప్రహస్తునిచావు, విని, అంతిఁ, జిష్ణుండు = జయశీలుండైన, ఖండితారి =

ఖండిత కాత్రవుడగు, పంక్తికృధరుండు = రావణుడు, వేగెన్ = పరితపించెను.

తా. రాక్షససేనలు వానిరసేనలతో నెదిరినిలువజాలక పాటిపోవగ యరఘుండై ప్రహస్తుండు మరణించెను. రావణుఁ డిది తెలిసి ప్రతికోటి లేని తన యభివృద్ధి కిష్టపడి ధంగపాటాదవేగదా యి దుఃఖించెను.

భారత. అతిశౌర్యపర, సుశర్మాకృష్ట = సుశర్మచే నాకర్షింపఁబడిన, విజయతృణేసి = ఆర్జునుఁడు గలవపుటచేత, నానాపార్థసేనలు = పలువిధములగు పాండవులసేనలు, అపుడు, రాద్రవరోల్లాసరాజితున్ = రుద్రసంబంధమైన వరసునలని సంతోషముచేఁ బ్రకాశించువాని, అక్షయధృతిన్, సింధునాయకున్ = సైంధవుని, తీవ్రశక్తిన్ = తీవ్రమైనశక్తిచే, నాకీతున్ = ఇంద్రునిం బోలువానిని, దృఢరణిలేని కునిన్ = దృఢమయిన యుద్ధాతిశయము గలవానిని, మించి, తోడ్పడలేక, ఒదుగన్, ఆబలియుండు = ఆయభిమన్యుఁడు, అట్లు, విరఘండై, తుదను, దుశ్శాసనతనుజు = దుశ్శాసనుని కుమారుని, గదాహతిన్ = గదాప్రహారమువలన, త్రుంగెను, అనయమున్, ప్రతికోటిలేని, నాకొమరునకున్ = నాకుమారుఁడగు నభిమన్యునకున్, ఇట్టిపాటు = ఈలాటి మరణరూపపుఁబాటు, వలసెన్, అకట, ఇది, అవార్యము, అనయున్, వాని చావువిని = ఆ యభిమన్యుని చావువిని, అంతన్, ఖండితమైన శత్రుపంక్తుల కంతముగల, జిహ్మండు, వేగెన్.

తా. ఆర్జునుఁడు సుశర్మతో బోరుసల్ప నేగఁగ నీశ్వరునివలన వరముపొందిన సైంధవునిమీఁది పాండవసేనలు పద్మవ్యూహములోనికిఁ జొరనేరకుండునప్పుడు దుశ్శాసన పుత్రుని గదాహతిచే నభిమన్యుఁడు మరణింప నిది తెలిసి యర్జునుఁడు ప్రతికోటిలేని నా కుమారునకా యిట్టిగతి కలెనని విలపించెను.

వ. ఇట్లు శోకసంతప్యమాన మానసుండగునతనిం గనుంగొని,
ఉ. ఊహ గలంగి యిట్లడర ॥ నూరకయేటికి నాహవక్రియా
సాహసవర్తనంబు తఱిగ జావులుక్రొత్తలె చాలునిట్టి దు
ర్నోహమింకం ద్యజింపుము సముత్కటశోక విషాదహేతువై
దేహిఁ గరంబు గీడ్వఱుచు ॥ దీనితగుల్గుది నెంచిచూచినన్.

అవతారిక. పెద్దలై యావులు కొందఱిట్లునుచున్నారు. రామా
యణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఊహకలంగి = కలతనంది, ఊరక, ఇట్లు అడరనేటికి =
ఇట్లాపియుండనేల, ఆహవక్రియా సాహసవర్తనంబుతఱిగ్ = యథాకా
ర్యమునందలి సాహసముతో వర్తింపవపుడు, చావులు క్రొత్తలె, ఇట్టి
దుర్నోహము = ఇట్టి చెడ్డమోహము; చాలు, [రామాయణ] సముత్కట
దుఃఖ విషాదములకు, హేతువై, వైదేహిక్ = నీతను, త్యజింపుము,
దీని తగుల్ = దీనితోడి తలయు, తలంచి చూచినన్, కరంబు, గీడ్వ
ఱుచుక్ = నైచ్చమునిచ్చుచు.

భారత. దీని తగుల్మదిక్, ఎంచి, చూచినన్, సముత్కట దుఃఖ
విషాదహేతువై, దేహిక్ = శరీరిని, కడుక్, గీడ్వఱుచుక్ (కావున)
త్యజింపుము = ఈ పుత్రస్యసనము వీడుము.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. అని పెద్దలైన యావులు

దనుఁదేర్పగ నున్నరనుచు ॥ దలయూచి మనం

బునఁ దత్తదహిత నృపవ

ర్తన చింతం గినుక బలిసిరారఁ దనలోనన్.

148

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అని, పెద్దలైన యావులు, తిన్నున్ = [రామా. రావణుని, భార. అర్జునుని] తేర్పఁగఁ, ఉస్సురసుచున్, తలయూచి, మనంబునఁ, తత్తదహితస్థవపర్తన చింతఁ = ఆయా శాశ్రవరాజుల వర్తన చింతచే, కినుక, బలిసిరాన్ = అతిశయింపఁగా, తనలోనఁ.

తాత్పర్యము ముగియఁ.

ఉత్సాహ. అదుకొన్న కావరమున శ నకట మనుజమాత్రుడే
మేదినిపయి సింధురాజు శ మీటివచ్చి భీమనే
నాది బహు సహాయచయము శ నాఁగిచెఱచువాఁడె? హా!
నాదుపట్టినట్టి చలము శ నగ్గణింపఁ డేమియున్. 149

రామాయణ. అదుకొన్న కావరమునఁ = తన్నాశ్రయించిన గర్వముచే, అకట, మనుజమాత్రుడు = సామాన్యమనుజుఁడగు నీరాముఁడు ఈ మేదినిపయి, సింధురాజు = సముద్రమును, మీటివచ్చి = దాటివచ్చి, భీమ = భయంకరమైన, నేనాదిబహుసహాయ చయమున్, అఁగి = అపి, చెఱచువాఁడె, హా, నాదుపట్టినట్టిచలమున్, నన్, ఏమియున్ = ఎంతయును, గణింపఁడు.

తా. మానవ మాత్రుఁడగు రాముఁడు గర్వముచే నీ సముద్రము దాటివచ్చి నాసేనలం జెఱచుచున్నాఁడుగా, నాపట్టిన చలముగాని నన్నుగాని నేమియు గణింపఁడు.

భారత. అదుకొన్న కావరమునఁ, ఈ మేదినిపయి, అకట, మనుజమాత్రుడు, సింధురాజు = సైంధవుఁడు, మీటివచ్చి, భీమనేనాది బహు సహాయచయమున్ = భీమనేనుడు మున్నగు పెక్కు సహాయ సమూహమును, అఁగి = అడ్డుపెట్టి, నాపట్టిన్ = నాకుమారుని, చెఱచు వాఁడె, అట్టిచలమున్, నన్, ఏమియున్, గణింపఁడు.

తా. మానవ మాత్రుఁ డగునైంధవుఁడు గర్వముచే భీమసేనాది బలములనాఁగి నా కుమారునిం జెఱుచువాఁడే, నాద్వేషముగాని నమ్ముగాని గణింపఁడు.

ఉత్సాహ వృత్తలక్షణము. “ సాహచర్యమమర సప్తసవిత్సవర్గమును సము, త్సాహమెక్క నొక్కగురుఁడు చరణములు భజింపఁగా, నీహిత్ర చారలం రెనగు కమతమూర్తిను, త్సాహరీతులుల్లిల్లి సంస్తుతింతురచ్యుతుఁ ” అనఁతుని ఛందము.

వ. అని యుగ్గడించి యందుల కేమి యన్నియుంజక్కనయ్యె డుమని నోపవేగంబున రోజుచు నందఱు విన నిట్లనియె 150

క. ధృతి నేన కూల్తు నరిసం

హతిఁబాఱఁగఁ దరిమితరిమి శ్రీ యాసింధుమహీ

పతితలనద్బలవలైన్

నృతనూఖండములజంబుశ్రీకాదులు దనియన్.

151

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ధృతిఁ, నేన, అరిసంహతిఁ = శత్రుసమాహమును, పాఱఁగఁ, తరిమితరిమి, [రామాయణ] ఆసింధుమహీ = సముద్ర పర్యంతమైన భూమియందు, పతిత = పడిన, లనత్ = ఒప్పుచున్న, బలవత్ సైన్యతనూఖండములన్ = బలముగల్గినట్టి సేనలకీరఖండములను, [భారత.] ఆసింధుమహాపతితలన్ = ఆనైంధవుని తలను, నత్ = మంచి, బలవత్ సైన్యతనూఖండములన్, జంబుకాదులు, తనియన్ = తృప్తిపడు తాగున, కూల్తుఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. వినుఁడు నాపంతమిదె నేఁడు శ్రీ వేదయుక్త

గతి నరిగి యానృపుని నేలఁగలుపువాఁడ

నలినమిత్రు నస్తమయంబునకుమునుపుగ

భానుపుత్రాది తత్పక్షబలము దఱిమి.

152

అవతారిక. మఱియు రావణార్జునుల వాక్యములంజోడించి కవి యాడుచున్నాడు. రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఇదే, నాపంతము, వినుడు, నేడు, వేగయుక్తగ లి = వేగముతోఁగూడినగమనమున, అరిగి, [రామాయణ] నలి = వేడ్కఁగా, అమిత్రునస్తమయంబునకు మునుపుగ = శత్రుడగు రాముని నాశమునకు మున్నగా, [భారతి] నలినమిత్రునస్తమయంబునకు మునుపుగ = సూర్యునస్తమయమునకు మున్నగా, భానుపుత్రాది = [రామా. సుగ్రీవుడు మున్నగు, [భార. కర్ణుడు మున్నగు] తత్పక్షబలము = ఆ పక్షపు నేనను, తఱిమి, ఆ నృపుని = [రామా. ఆరాముని, భార. ఆనైంధవుని] నేలి, కలుపువాడ.

తా. ఇదేనాపంతము, వినుడు. [రామాయణ] రాముని నాశమునకుమున్న సుగ్రీవాదులందఱిమి [భారతి] సూర్యాస్తమయమునకు మున్న కర్ణుడు మున్నగువారిందఱిమి [రామాయణ] ఆరాముని, [భారతి] ఆనైంధవునిఁ జంపువాడను.

“పక్షబలము;” “పక్షః పార్శ్వ గరుత్సాధ్య సహాయబల భిత్తిమ ” విశ్వము.

తే. ఏగడఁగి యిట్లు గావింపనేని బెలుచు

జత్తురుగ్రాజభానురజ్జ్వలనమునకు

శలభతవహించి యస్మాకశ్రేన్యపతులు

విద్విషతైస్సనికులు సమురద్వీక్షజూడ.

153

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

ఏక, కడగి = ప్రయత్నించి, ఇట్లు, కావింప నేక, [రామా
యణ.] ఉగ్ర, ఆజి = యుద్ధమనెడి, [భారత.] రుక్ = దీప్తులయొక్క,
రాజి = పంతులచే, భాసుర, జ్వలనమునకు = అగ్నికి, శలభతే =
మిశుతవసువు, వహించి, అస్థాక = మాకు సంబంధించిన, నైన్యవతులు,
విద్విషలైనికులు = శత్రుసేనలోని వారు. [రామాయణ] సముద్
వీక్ష = సంహారముతో గూడిన మాపులతో జూడగా, [భారత]
సముద్వీక్ష = చూడ = తలలుపైకి నెత్తిచూడగా, [రామ. చతురు =
మరణితురు, భార. చతుర్ = మరణితువు.]

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. అనిపలికి, పలికినట్లు బెట్టిదంపు వెంపుసాంపు పొంపిరి వ్రావ
సన్నద్ధుండై యుద్ధయాత్రగావించి, యావీరకంఠీరవుం డకుం
త విక్రమోత్సేకంబున ననేకయోజన విస్తార దారుణంబుగా
బన్నిన పరబలవ్యూహంబునందు సాహసోల్లాసిత భాసిత
శరాసన కళావిశేషంబున నీను నెఱపుచుం దెఱపిగాని
రథంబు వఱపించియెఱపు వరపున నడ్డగించు పగఱయొడ్డు
గడ్డుటికి చించుకొని తనతోనచొచ్చు నిచ్చులంపు టెచ్చరిక
చాలక యక్కడక్కడఁ దలపడి, వెలివెలినపోరు నిజ
యోధవరులకు దూరదృశ్యమాన కేతనద్యోతనంబునఁ
బ్రీతియొసంగుచు నిశాతనిజశరవ్రాత పాతంబుచేత
భూతలంబున నవిరళింబుగా నొరగిన హరికుంజర
శతాంగ శకలంబులచేత వికలత్వంబునొందక యమంద
స్యందన ప్రచారంబు సారథ్యాశ్చర్య చర్యామహిమ
మహనీయ హరినైపుణోద్దీపితాటోపంబై యేపు చూపం
బ్రతాపంబుమెఱసి రణవిహరణ రణరణిక విజృంభణ

స్తంభ సంభ్రమ బంభ్రమ్యమాణ చండకోదండ కుండలీ
భావ వినాభావ సుభగంభావుక శరప్రయోగ వేగచాతు
ర్యాశ్చర్య దశభుజ యుగళ విగళితాగళిత జయదర్ప
విభవుండగుచు నభినవనరణి నురువడించె, అప్పుడప్పుర
బలంబులందుఁ గొందఱు.

154

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అనిపలికి, పలికినట్ల, బెట్టిదంపు పెంపుసొంపు, పొంపికి
పోవణ్ = అతిశయింపఁగా. నన్నధుండై, యుద్ధయాత్రగావించి=యుద్ధ
మునకై విడలి, ఆవీరకంఠీరవుండు = [రామ. ఆవీరశ్రేష్ఠుఁడు, రావణుండు
భార. ఆవీరశ్రేష్ఠుడగు నర్జునుఁడు,] ఆకుంతిత = తగ్గని, విక్రమశ్రే
కంబునన్ = శౌర్యగర్వముచే, అనేకయోజనవిస్తారంబుగాన్, పన్నిన,
పరబల వ్యూహంబునందున్ = శత్రుసేనావ్యూహమునందు, సాహసోల్లా
సముచే, భాసితమగు, శరాసనకళావిశేషంబునన్ = ధనుషాండి
త్యాతిశయంబున, ఈ ను, నెఱపుచున్, తెఱపిగొని = ఎడఁగొని, రథం
బువఱపించి = తేరుదోలించి, ఒఱపువరపునన్ = శౌర్యాతిశయమున,
అడ్డగిందు పగఱయొక్క, ఒడ్డుగడ్డుటికి = వ్యూహమునకు మిక్కిలిగా
దూఱి, చించుకొని = భేదించుకొని, తనతోన, చొచ్చు, నిచ్చలంపు
పెచ్చరికచాలక = నిశ్చలమయిన హెచ్చరిక చాలక, అక్కడక్కడన్,
తలపడి, వెలివెలినపొరు = వ్యూహముఖముననే యుద్ధమొనర్చు, నిజయోధ
వరులకున్, దూరమున, దృశ్యమాన=కన్పట్టునట్టి, శతనద్యోతనంబునన్,
ప్రీతియొసంగుచున్, నికార = వాడియైన, నిజశర వ్రాతపాతంబుచేతన్,
భూతలంబునన్, అవీరశంబుగాన్ = దట్టముగా, ఒరగిన, హరికుంజర
శరాంగశకలంబులచేతన్ [రామ. వానరశ్రేష్ఠుల పెక్కుంగముల
ముక్కులచే, భార. గుఱ్ఱములయొక్కయు, నేనుఁగులయొక్కయు,

రథములయొక్కయు శకలములచే,] వికలత్వంబు నొందక, అమందస్యందన
 ప్రచారంబుయొక్క, సారథ్యాశ్చర్యచర్యా = [రామా. సార = శ్రేష్ఠ
 మైన, థీ = బుద్ధికి, ఆశ్చర్యమైన, చర్యా = గతియొక్క, భార. సారథి
 యొక్క, ఆశ్చర్యమైన, చర్యయొక్క] మహిమచే, మనానీయ, హరి =
 [రామా. గుఱ్ఱములయొక్క, భార = కృష్ణునియొక్క] నైపుణముచే,
 ఉద్దీపితమైన, ఆటోపంబై = [రామా. సంభ్రమముగలదై, భార. వేగిర
 పాటుగలదై] ఏపుమాపక, ప్రతాపంబుమీఱి, రణవిహరణము నందలి
 రణరణిక = కాంతౌతికముయొక్క, విజృంభణముతోడి, అస్తంభ
 సంభ్రమ = మ్రాన్పాటులేని సంభ్రమణముచే, బంభ్రమ్యమాణ = తిరు
 గుడు వడుచుండు, చండకోదండము యొక్కయు, కుండలీభావ = గుడుసు
 వడుటయొక్కయు, వినాభావముయొక్కయు, సుభగంభావుకళర
 ప్రయోగ = మనోజ్ఞతతోడి భవికతగల్గిన బాణ ప్రయోగముయొక్క,
 వేగము, చాతుర్యము, నాశ్చర్యమునుగల, దశభుజయుగళి [రామా. ఇరువది
 చేతులచేత, భార. స్థితితోడి భుజయుగ్మముచే] విగళిత=వదలఁబడిన, అగ
 లిత జయదర్ప విభవుండగుచు = తొలఁగని జయమువలని గర్వవైభ
 వము గలవాడగుచు, అభినవమైన, సరణి = పద్ధతిని, ఉరువడించె =
 నెఱవేర్చెను, అప్పుడు, అప్పరబలంబులందు, కొంచులు.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. వేమఱు మనగుర్వశ్వ

తామలకీ ఘోరవీర శతరుబాణకదం

బామితవర్షము దుస్తర

మైమెఱిసె దదప్రభేద్యుడయ్యె నితండున్.

155

రామాయణ. వేమఱు, మన = మనయొక్క, గురు=వేగై న

అశ్వశ్రీ = రానియొక్క, అమలక = ఉసిరికయొక్క, ఘోరమైన, వీర

తరు = మద్దియొక్క, బాణ = గోరంటయొక్క, కదంబ = కడిమియొక్క
అమితవర్షము, అమితమగు నీ వృక్షవర్షమనుట ; దుస్తరమై, మెఱసెను,
ఇతండున్ = ఈరావణుడును, తత్ = ఆవృక్షవర్షముచేత, అప్రభేద్యుడయ్యెన్.

తా. పెక్కువిధములగు వృక్షములంగొని వర్షించినను నీ రావణుఁ
డప్రభేద్యుడయ్యెను.

“అమలకీ;” “ తివ్యఫలాశ్వామలకీ త్రిపు. ” “వీరతరు;” “నదీ
సర్జో వీరతరు రింద్రద్రుఃకకుభోర్జునః.” “బాణ;” “ నీలీరుంఠీర్ద్వయో
ర్బాణ” “కదంబ;” “ నీపపీయక కదంబాస్తు హర్లిపీయే. ” అని
యమరము.

“అమలకీ” అనుశబ్దమున ‘అ’ యనెడి యుపసర్గముండుటచే యతి
స్థానమునకు, తకారమేచెల్లును. ఇదిప్రాదియతి. “ధాత్రిః బ్రాదియోగ
మాత్రంబు గలిగినను భయమును వచింప నొనరుయతికి, సాతిరిక్తభక్తి
శక్రసేవిత కమ, లాలయానివాస లక్ష్మమిదియే.” కవిలోకచింతామణి.
ఇందుకుసోమయాజీప్రయోగము; “భద్రాచారిమూర్తిమై హరిహ, రంబు
గురూపము చాల్చి;” అనియుండుటచే నిది యుభయవర్ణిలోఁ జేరును.

భారత. మమఱున్, మన, గుర్వశ్వత్థామలకున్ = ద్రోణాశ్వత్థా
మలకు, ఈఘోర, వీరతరు = వీరశ్రేష్ఠుడైన యర్జునుని, బాణ,
కదంబ = సమూహములయొక్క, అమితవర్షము, దుస్తరమై, మెఱసెను,
ఇతండున్, తత్ = వారిచే, అప్రభేద్యుడయ్యెన్.

తా. మన ద్రోణాశ్వత్థామలకే భీమరుండగు నీయర్జునుని బాణ
వర్షము దుస్తరమయ్యెను. ఈ యర్జునుఁడు వారిచే ప్రభేద్యుడయ్యెను.

వ. అని పలుకుచుండ.

తే. కొందఱతిరయప్రేరిత శ్రీస్యందనాశ్వ
 కర్ణముఖ్యోగ్రతరులమో శ్రుతకుఁ దలఁకఁ
 గొందఱు మననృపాలుని శ్రీగురుకృపకృత
 వర్ణధర్మవర్తనగాచు శ్రీవగవ మనఁగ.

157

రామాయణ. కొందఱు, అతిరయ, ప్రేరిత = ప్రయోగించిన,

స్యందన = నెమ్మిచ్చెట్టు, అశ్వకర్ణ = మద్దియు, ముఖ్య = మొద
 లగు, తరుల = చెట్లయొక్క, మోఘతకుఁ = వ్యర్థతకు, తలఁకఁ =
 చలింపఁగా, కొందఱు, మననృపాలుని = మనరాముని, గురుకృప =
 గొప్పదయ, కృత = చేయఁబడిన, వర్ణధర్మవర్తన = కవచముయొక్క
 ప్రకారముగల వృత్తిగలదై, ఇది కృపకు విశేషము; కాచును, వగవము,
 అనఁగ.

తా. రావణుని పెక్కునృక్షములం బ్రయోగించి యవి వ్యర్థములు
 కాఁగ భయపడుచుండ, గొందఱు రామునిదయ మనకభేద్యకవచమగును
 గాన వగవనేల యనుచుండఁగా;

“స్యందన;” “తనిశేస్యందనోనేమి.” అమరము.

“అశ్వకర్ణ” “సారేయసర్జ కార్యాశ్వకర్ణకాః;” అమరము.

భావత. కొందఱు, అతిరయప్రేరిత, స్యందనాశ్వ = రథములు
 గుఱ్ఱములుగల, కర్ణముఖ్య = కర్ణుడుమున్నగు, ఉగ్రతరుల = మిక్కిలి
 క్రూరులగువారల, మోఘతకుఁ = వ్యర్థులగుటకు, తలఁకఁ, కొందఱు,
 మన, నృపాలుని = దుశ్యోధనుని, గురు = ద్రోణుని, కృప = కృపా
 చార్యుని, కృతవర్ణ = కృతవర్ణయొక్కయు, ధర్మవర్తన = ధనుర్వాన్తి
 పాఠము, కాచుకొ, వగవము, అనఁగ.

తా. కొందఱు కర్ణాదులొడుటకుఁ దలఁకుచుండ, గొందఱు
 ద్రోణాదుల ధనుష్పాండిత్యముండ మనకు వగవనేల యనుచుండఁగా.

తే. కొందఁ టినతనూజాదులశ్రీకోవిలోనఁ

బ్రాణములుగల్గఁ దెలియుండి శ్రీ బ్రతికెదమన

నీలగజముఖ్యబలమదె శ్రీ నిగుడిపొదివె

శాత్రవుని నంచుఁ గొందఱు శ్రీ సంతసిలఁగ.

158

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. కొందఱు, ఇనతనూజాదులశ్రీకోవిలోనఁ = [రామా. సుగ్రీవాదుల మార్గమున, భార. కర్ణాదులమార్గమున] ప్రాణములు, కల్లె, తెలియుండి, బ్రతికెదము, అనఁ, కొందఱు, నీలగజముఖ్య = [రామా. నీలుఁడు, గజాఁడుమున్నగు, భార. నల్లనైన యేనుఁగులుమున్నగు,] బలము, అదె, నిగుడి = అతిశయించి, శాత్రవుని, పొదివె = ఎదుర్కొనెను, అంచుఁ, సంతసిలఁగఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. మఱియు ననేకులనేక ప్రకారంబులందఱుద్రణసమయసముదయ జయపరాజయప్రతీతివశంబునం బలుకుచుండ నతండు సర్వదుర్వార దోర్విలాస గర్వంబున నుల్లసిల్లుచు.

159

సుగమము.

వనమయూరము. సారనిజచాపగుణశేఖర సమను వ్ర

జ్యారసిక శూరతర శ్రీ సాత్యకిరణాగ్ర

క్రూరశరశాత్కృతిని శ్రీ రూప్యగమనుండై

చేరి యవికారధృతి శ్రీ సింధునృపుఁజూచెన్.

160

రామాయణ. సార = శ్రేష్ఠమైన, నిజ, చాపముయొక్క, గుణ =

సామ్యముక్క, శేఖర = ధ్వనిని, టంకారముననుట ; సమనువ్రజ్యా = వెనుకొనుటకు, రసిక = రుచిగల, కూరులయొక్క. తరస , మాంసముచేత

అతి, అతిరణ = కిరణ శూన్యములైన, అగ్ర = ముట్కులు గలవియునైన, కాత్రవమాంసమున శరములముఖములు కప్పబడినని భావము; కూరములైన, శరములవలనఁ గల్గిన, కాత్మకృతిని = శత్రుధ్వనులచే, శరపాతము వలనఁ శబ్దముచేసిననుట; నిరూప్య=నిరూపింపఁదగిన, గమనందై, చేరి, అవికార ధృతిసింధుక్ = మార్పులేని ధైర్యమున సముద్రము పోలువానిని, నృపుక్ = రాజైనరాముని, చూచెక్.

తా. బాణపాతమువలనఁ గల్గినశత్రువుల చప్పుడుచే నెఱుంగఁదగిన నిజగమనముగల రావణుఁడు సముద్రముబోలె గంభీరుఁడగు రాముం గాంచెను.

భారత. సారమైన, నిజవాపగుణముయొక్క, శబ్దమును, సమను ప్రజ్ఞా = వెనుకొనుటకు, రసిక = సమర్థుడై, కూరతరుఁడగు, సాత్యకియొక్క, రణాగ్ర = యుద్ధముఖమునందగుచుండు, కూరములగు, శరములయొక్క, కాత్మకృతిచే, నిరూప్య గమనందై = నిరూపింపఁదగిన సంచారము గలవాఁడయి, చేరి, అవికారధృతిక్ = మార్పులేని ధైర్యమున, సింధునృపుక్ = సైంధవుని, చూచెక్.

తా. తన్ను వెనుకొనవచ్చు సాత్యకిని గలవాఁడయి యర్జునుఁడు సైంధవుం గాంచెను.

ఇట రామాయణార్థమున, “కూరతనస+అత్యకిరణ” యని స్వర యతియు, భారతార్థమున, “కూరతర+సాత్యకిరణ” యని వ్యంజనయతి యుఁ గలుగుటచేత, తదనుగుణముగఁ, బాదాదిని, “జ్వారసికత” యనీ కూర్చుటచే స్వరయతికి యకారమును, వ్యంజన యతికి సకారమునుగూడి సరిపడుచున్నది.

తే. తివిరిగురు కృతవర్షాది శ ధృతివిలసిత

విగ్రహస్ఫూర్తి గడుమించి శ విజయనత న

హాయతా లోలుండై వచ్చు శనలఘుమన్యు

దశముఖుని భీము నర్కనం శ దనుడు దాకె. 162

రామాయణ. తివిరి = ప్రకృతిమించి, గురు = అధికమగునట్లుగా,
కృత = చేయబడిన, వర్షాదిధృతి = కవచాదిధారణముచే, విలసిత =
ప్రకాశించుచున్న, విగ్రహ స్ఫూర్తి = శరీరస్ఫూర్తిచే, కడున్, మించి,
విజయ సత్సహాయతా = విజయమే మంచి సహాయముగాఁ గలవాడౌ
టచే, అలోలుండై = అచలుండై, వచ్చు, అలఘుమన్యున్ = అధికక్రోధముగల
వానిని, భీమున్ = భయంకరుని, దశముఖుని = రావణుని, అర్కనంత
సుడు = సుగ్రీవుడు, తాకెన్.

తా. దృఢమైన కవచాది సాధవములు గల్గి ప్రకాశించు జయ
సహాయమున స్థిరుండై వచ్చు రావణుని సుగ్రీవుడు దాకెను.

భారత. తివిరి, గురు = ద్రోణాచార్యుడు, కృతవర్ష, అది =
మున్నగాఁ గలవారి, ధృతి = ధైర్యముచే, విలసితమైన, విగ్రహ = యుద్ధము
యొక్క, స్ఫూర్తి, కడున్ మించి = మిక్కిలి మీతినవాడయి, విజయ
సత్సహాయతా = అర్జునుని మంచి సహాయముగా నుండుటయందు,
లోలుండై = అసక్తి గలవాడై, వచ్చు, అలఘుమన్యుదశ = అధికక్రోధావస్థ
గల, ముఖున్ = ముఖముగల, భీమున్ = భీముని, అర్కనందసుడు =
కర్ణుడు, తాకెన్.

తా. ద్రోణ కృతవర్షాదుల యుద్ధ స్ఫూర్తిని మీటి యర్జున సహ
యమున కై వచ్చు భీముని గర్జుడు తాకెను.

మ. మిహిరప్రోద్భవుఁడెట్లుశాత్రవునిలరక్షింపకుఁగ్రాచలా
గ్రహతం జేసి కడుంగలంచుటకు వీరకం దాఁకి తద్దోరబా
ణహతికొనాధనహీనతంబొరసి ప్రాణత్యాగ పర్యంతదు
స్సహవీడన్ భజియించెబల్కలునుహృజ్జాలంబుజాలింబడన్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. మిహిరప్రోద్భవుఁడు [రామా.సుగ్రీవుడు, భార=కర్ణుఁడు,]
ఇట్లు, శాత్రవుని=[రామా.రావణుని భార. భీముని] లక్ష్మిని = విజయలక్ష్మి
ని, పైఁపక, [రామాయణ] ఉగ్ర = క్రూరమైన, అచలాగ్ర = కొండ
మొనచే, హతంజేసి = ధ్వంసముజేసి, [భారత]అచల = చలింపని, సిర
మైన యుట ; అగ్రహతంజేసి = కోపము గల్గుటచే, కడుకొ, కలంచుట
కుకొ, వీరకొ = గర్వముతో, తాఁకి, తత్ = వానియొక్క, [రామా.
రావణునియొక్క, భార. భీమునియొక్క] బాణహతికొ, సాధన
హీనతకొ = యుద్ధ పరికర హీనతను, పారసి=కలిగి, పల్కులుకొ, సుహృ
జ్జాలంబు, జాలికొ, పడకొ, ప్రాణత్యాగ పర్యంత దుస్సహ వీడకొ =
ప్రాణత్యాగ పర్యంతమగు నోర్వరాని బాధను, భజియించెన్.

తాత్పర్య సుగమము.

“సుహృత్ ;” అను స్థలమున హృదయ శబ్దమునకు సుహృద్భావ
మునిపాతమగుటకు ; “సుహృద్ధర్మోదామిత్రా మిత్రయోః” పాణిని.
వ. అంత.

164

తే. వాయుసూనుండు ధృతకరకవాలహస్త
విహృతి చాతురిఁ బ్రతివీరురవిశిఖవృష్టి
దొలఁగఁ జేయుచు సాహసంబలర నతని
యరదమునకు లంఘించి శౌర్యంబుమెఱయ.

165

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. వాయుసూనుడు = [రామా. హనుమంతుడు భార. భీముడు,] [రామాయణ.] ధృత = ధరింపఁబడిన, కర = చేతులయొక్కయు, వాలహస్త = తోకయొక్కయు, [భారత] ధృతమైన, కరవాల = ఖడ్గముగల, హస్త = చేతియొక్క, విహృతి చాతురిక్ = విహారచాతుర్యముచే, ప్రతిపీరు = ఎదిరియొక్క [రామా. రావణునియొక్క, భార. కర్ణునియొక్క, విశిఖృప్తిక్ = బాణవర్షమును, తొలఁగఁజేయుచుక్, సాహసంబు, అలరక్, అతని = [రామా. రావణుని, భార. కర్ణుని,] అరదమునకు లంఘించి = రథముపైఁ దూకి, శౌర్యంబు, మెఱచుక్ ; ముందు పద్యము నందలి పీఠ వఱచెనను క్రియతో నన్వయించును.

తాత్పర్యము సుగమము.

“ వాలహస్త ; ” వాలహస్తస్తువా లభిః ; ” అమరము.

“ కరవాల ; ” “ కరవాలః కృహణవత్ ; ” అమరము.

క. అహితుని నాశ్చర్యకర

ప్రహరణవిధిఁ జాలదీలు శ నఱిచె నతండుక్

రహిఁ దిరుగఁ దెచ్చుకొని వి

గ్రహచేష్ట లడంగ నొంచె శ గరువలిపట్టిన్.

166

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అహితునిక్ = [రామా. శత్రువైన రావణుని, భార. కర్ణుని] ఆశ్చర్యకర ప్రహరణవిధిక్ = [రామా. ఆశ్చర్యమైన కరములయొక్క, చఱపులచే, భార. ఆశ్చర్యమైన చేతియందలి యాయుధ వ్యాపారముచే] చాలక్, దీలువఱిచెక్ = కలఁతనొందించెను, అతండుక్ = [రామా. రావణుడు, భార. కర్ణుడు,] రహిన్ తిరుగఁ దెచ్చుకొని =

తిరుగఁ దెల్పిదెచ్చుకొని, కరువలిపట్టిక = [రామా-హనుమంతుని, భార. భీముని] విగ్రహచేష్టలు = శరీరచేష్టలు, అడఁగక, నొంచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. నొంచి తదవసర జాతా

చంచల ఘన మన్యువహ్ని శ సంతతి దనుఁగా

రించుచు నపుడెంతయు నల

యించు మాహాశత్రుభీము శ నిట్లని పలికెన్. 167

రామాయణ. నొంచి, తత్ అవసరజాత = ఆ సమయమునఁ గల్గిన, అచంచల ఘనమన్యుక = స్థిరమైన గొప్పకోపము గల వానిని, తనుక = తన్ను, రావణు ననట; కారించుచుక = కష్టపఱచుచు, అపుడు, ఎంతయుక, అలయించు = అలసట పొందించు, మహాశత్రు భీముక = గొప్పశత్రువులకు భయంకరుఁడగు, వహ్ని సంతతిక = అగ్నిపుత్రుఁడగు, నీలుని ఇట్లని పలికెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. నొంచి, తదవసరజాత, అచంచలమైన, ఘన, మన్యువహ్ని = కోపాగ్నియొక్క, సంతతిక = సమూహముచే, తనుక = శరీరమును, కారించుచుక, అపుడు, ఎంతయుక, అలయించు, మహాశత్రుక = భీముని, ఇట్లని పలికెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. కానలఁ గాయలుఁ బండ్లు న

నూనముగా మెసఁగి బ్రదుక శ కోరినీలా

వానరునకు నీకునుగుఱి

యైనను మద్బలము నొరయ శ నర్హంబగునే ? 168

రామాయణ. ఓ³, నీలా, కానలక్ = అడవులయందు, కాయలక్ పండ్లు, అనూనముగాక్ = తగ్గనట్లు, మెసగి = తిని, బ్రదుకక, వానరునకుక్ = కోరితియైన నీకును, గుఱియై = యుద్ధపీఠుని గుఱిగల్గి, ననుక్, మద్బలముక్, ఒరయక్ అర్హంబగునే = చెనకఁ దగునా ?

తా. అడవులలోఁ గాయలు పండ్లును దినుచు బ్రదుకక వానరుండవగు నీకు నన్ను నా బలమును జెనకఁ దగునా ?

భారత. ఓరీ, కానలక్, కాయలక్, పండ్లు, అనూనముగా, మెసగి, బ్రదుకక, మరల నరణ్యమున వసించి జీవింపక యనుట ; నీలావు = నీ బలము, అనరునకుక్ = ఆ యుద్ధసునకుక్, నీకును, గుఱియైనను = గుఱిపడి యుండినను, మద్బలము నొరయక్, అర్హంబగునే ?

తా. మరల నరణ్యవాసముచేసి బ్రదుకక నీకును నా యుద్ధసునకును నీ బలము గుఱియై చెల్లినను నా బలముం జెనకనగుదా ?

చ. ఒరయుటకు స్వలంబుదగ్రనొందితిహమ్మని యన్తుహాభుజంబరుసపుమాటలక్ దహన బాణహతిక్ హృదయంబుచాలనొంచి రహితచేప్టుఁ జేసి విడిచెక్ నికటంబున నయ్యెడక్ రిపుస్ఫురణకృశానుజక్రియలుశ్రసూచుచురామునితమ్ముఁ డెంతయున్

రామాయణ. ఒరయుటకుక్, ఫలంబు, తగక్, ఒందితి = పొందితిని, హమ్మ, అని = మరణింపుచుని, అమ్మహాభుజాక్ = నీటుని, పరుసపుమాటలక్ = పరుహాత్తుల చేతను, దహన బాణహతిక్ = అగ్నేయాస్త్రమునం గొట్టుటచేతను, హృదయంబు = అమ్మ, చాలక్, నొంచి, రహితచేప్టుక్ = చేప్టులుడిగినవానిఁగా, చేసి, విడిచెక్, అయ్యెడక్, నికటంబునక్, రిపుస్ఫురణ = రావణుని స్ఫూర్తిని గల కృశానుజ = అగ్నిపుత్రుఁడైన నీటుని; క్రియలు = మూర్ఛాదులనుట ; రాముని తమ్ముఁడు, ఎంతయొక్, చూచుచు; ససంభ్రమాకులుం డయ్యెనని యన్వయము.

తా. రావణుని యాగ్నేయాస్త్రప్రయోగమున నీలుడు మూర్ఖుల
లక్ష్మణుఁ డాతని యవస్థఁగాంచుచు;

భారత. ఒరయుటకు, ఫలంబుగ, తగ, ఒందిరి, పొమ్మని,
అమ్మహాభుజా = ఆసాత్యకిని, పరుసపుమాటలు, అన్ = అనునట్టి,
దహన = అగ్నియొక్కయు, బాణముయొక్కయు, హరిచే, హృద
యంబు, చాలశించి, రహిత చేష్టు; చేసి, విడిచె, అయ్యెడ, నిక
టంబున, రిపుస్ఫురణచే, కృశమైన, అనుజ = తమ్ముడగు సాత్యకి
యొక్క, క్రియలు = చేష్టలు, ఎంతయు, చూచుచు, రాముని
తమ్ముడు = కృష్ణుడు; ససంభ్రమాకులుండై యని ముందరికన్వయము.

న. ససంభ్రమాకులుండై

170

తే. చూడు మటు నరవరజయశ్శూర్తి నార్చె

వైరిసేన భూరిశ్రవోదారుణరణ

మహిమననుజ బలశ్రీలు శ మడంగ నింత

టను రిపుఁ గరంబు దెగవ్రేయ శ కునికి గీడు.

171

అవతారిక. రామాయణపర్యాయమున రామునితో లక్ష్మణుఁడును,
భారతపర్యాయమున నర్జునునితోఁ గృష్ణుఁడు నిట్లనుచున్నారు.

రామాయణ. నరవర = ఓరామా, అటుచూడు, వైరిసేన, భూరి
శ్రవోదారుణరణమహిమ = అధికమై శ్రవణభీకరమగు శబ్దాధిక్య
ముచే, జయశూర్తి, ఆర్చె, ఇంతటను = ఇంకనైనను, దనుజుల
బలశ్రీలు, మడంగ = అడగునట్లు, రిపు = రావణుని, కరంబు, తెగ
వ్రేయకునికి, కీడగును.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. నర = అర్జునుఁడా, అటు, చూడు, భూరిశ్రవునియొక్క,

దారుణమైన, రణమహిం = యుద్ధరంగమున, మత్ = నాయొక్క,
అనుజ = తమ్ముడగు సాత్యకియొక్క, బలశ్రీలు, మడంగి, వైరిసేన,
జయస్ఫూర్తి, ఆర్పే, ఇంతటను, రిపు = భూరిశ్రవుని, కరంబు
తెగవేయకునికి = చేయి తెగవేయకుండుట, కీడు.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. అనుచు దానన్నమాటఁ చేకొని తడయక

సమభుజుండు సుమిత్రనందనుఁడు జిష్ణుఁ

డరిఁ గరము గుంటుపడనేయ క ననుజగెలుపుఁ

గాంచి మోదించె సరత నటించు చక్రి.

172

రామాయణ. అనుచు, తా = లక్ష్మణుఁడు, అన్నమాట =
రామునిమాటను, చేకొని = గ్రహించి, రామనంగీకారమువడసి యని
భావము; సమభుజుండు, జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడు, సుమిత్రనందనుఁడు =
సుమిత్రాపుత్రుడగు లక్ష్మణుఁడు, అరి = రావణుని, కరము, పడ
యక, గుంటుపడ నేయ = గుంటుపడుపఱుగా, అనుజని గెలుపు, కాంచి,
సరత = మనుష్యశ్రవ్యమును, నటించుచక్రి = విష్ణువు, రాముడనుట,
మోదించె.

తా. లక్ష్మణుఁడు రాముననుమతిచే రావణుంగుంటుపడుపఱుగా
దెంతయు సంతసించెను.

భారత. అనుచు, తా = కృష్ణుఁడు, అన్నమాట = చెప్పిన
మాటను, చేకొని, సమభుజుండు, సుమిత్రనందనుఁడు = బంధుప్రియుడగు,
జిష్ణుఁడు = అర్జునుఁడు, తడయక, అరి = భూరిశ్రవుని, కరముగుంటు
పడనేయ = చేయి తెగవేయఁగా, అనుజ = తమ్ముడగు సాత్యకి
యొక్క, గెలుపుగాంచి, సరత = సమీపమున, నటించుచట్టి, చక్రి =
కృష్ణుఁడు, మోదించె.

తా. అర్జునుడు కృష్ణునిమాటల నంగీకరించి భూరిశ్రవునిచేయితిగ నేమిగ సాత్యకిజయుముగాంచి యతడు సంతసించెను.

స. మఱియుం దద్రణం బతిభయంకరం బయి ప్రవర్తిలై. 173

ఉ. అంతట రాముతమ్ముడు దిగంతసమాపగుఁడైన యట్టిభా
స్వంతుఁడెఱంగుఁ గాంచితనశత్రునికాయముసాంపుమీఱిన
త్యంశము నేసి యేసితదుదగ్రశరంబుల రేసి రేసి య
శ్రాంతతఁ బోరు జిహ్మరిపునత్యమునారయుచున్ననంబున్.

రామాయణ. అంతట, రాముతమ్ముడు = లక్ష్మణుడు, దిగం
తసమాపగుఁడైన = దిక్కులకొనకుం బోవుచున్న, భాస్వంతు = సూర్యుని,
తెఱంగును, రక్తవర్ణు నుట; కాంచి = పొంది, సాంపుమీఱి, తన
శత్రువుల, నికాయమున్ = సమూహమును, అత్యంతమున్, ఏసియేసి,
తత్ = ఆ శత్రువుల, ఉదగ్రములగు, శరంబులన్, రేసిరేసి = ఖండించి,
అశ్రాంతతన్ = శ్రమలేకుండగ, పోరునట్టి, జిహ్మరిపు = ఇంద్రశాత్రవుం
డగు రావణుని, సత్యమున్ = బలమును, మనంబున్, ఆరయుచున్.
ముందన్వయము గలదు.

తా. లక్ష్మణుడు సాయంసమయ సూర్యునివలె రక్తవర్ణతనంది,
రావణునిపైన్వయము గొట్టుచు, దమబాణముల ఖండించుచు, నలయని
రావణుని బలమును మదినారయుచు;

భారత. అంతట, రాముతమ్ముడు = కృష్ణుడు, దిగంతసమాపగుఁ
డైన భాస్వంతుఁడెఱంగు = సూర్యుడై స్థమించుటను, కాంచి = చూచి,
సాంపుమీఱి, తన శత్రునికాయమునన్, అత్యంతమున్, ఏసి యేసి,

తత్ = ఆశాశ్రవుల, ఉదగ్రశరంబుల, రేసిరేసి, అశాంతత, పోరు,
జిహ్వా = అర్జునునియొక్కయు, రిపుల = అతని శాశ్రవులయొక్కయు,
సత్వము, మనంబున, ఆరయుచు.

తా. కృష్ణుడు సూర్యుడ స్తంభతుడుగా నుండుట చూచి శత్రువులతోఁ బోరుచు, వారిశరముల ఖండించుచుండు నర్జునునియొక్కయు, నాతనిశాశ్రవులయొక్కయు బలంబును మనంబున నారయుచు;

తే. సమదరోపాహితుల ఘోరసాయకముల

వానరానీకమను మున్నుగా నఱుకుచు

గెలిచె భానుతాదియోధుల సరాతి

విపుల భుజశక్తి కొద గానవెదకియైన.

175

రామాయణ. సమదరోపాహి = క్రూరములగు సర్పములే, తుల = సాటియైన, సాయకముల, వానరానీకముల, మున్నుగా, నఱుకుచు, భానుతాదియోధుల = సుగ్రీవాదియోధులను, గెలిచె, వెదకియైన, అరాతి = శత్రువగురావణుని, విపుల = విస్తారమగు, భుజశక్తియొక్క, కొద, కొఱత, కాన.

తా. సర్పసమములగు బాణములతో వానరుల నఱుకుచు సుగ్రీవాదియోధుల గెలిచెను. ఈ రావణుని భుజశక్తికెందును గొదలేదు.

భారత. సమదులై, రోషయుక్తులైన, అహితులయొక్క, ఘోరసాయకముల వాన = బాణవర్షము, మునుమున్నగా, రానీక, నఱుకుచు, భానుతాది = కణ్ణాది, యోధుల, గెలిచె, వెదకియైన, నర = అర్జునుని, అతివిపులమగు నిజభుజశక్తికొద, కాన.

తా. శత్రువుల బాణవర్షమును మున్ను రానీక ఖండించుచు, గర్జాదియోధులం గెలిచెను. ఎంత వెదకినను, నీయర్జునుని భుజశక్తి కొక్క కొదగానను.

తే. హరులు దగదొట్టిమెలంగ లేవనిన వాజి

తృష్ణ వారిచె నిపు డీయతీప్రతాపుఁ

డద్భుతంబుగ నవని శాతాస్త్ర నిహతి

గ్రొచ్చి కీలాలములు వెల్లిగొనవెలార్చి.

176

రామాయణ. హరులు = కవులు, తగ్గొట్టి = ఎదిరించి, అనిక, మెలంగలేవు, ఇపుడు, ఈయతీప్రతాపుఁడు = అతి శౌర్యశాలియగు రావణుఁడు, అద్భుతంబుగ, నవ, నిశాత = తీక్షణుగు, ఆస్త్రనిహతిక, గ్రొచ్చి = గ్రుచ్చి, కీలాలములు = రక్తములు, వెల్లిగొనక, వెలార్చి, నవమైన, అజి = యుద్ధమునందలి, తృష్ణక, వారిచెక.

తా. వానరులు యిద్దమున నిపుడు సరిగా మెలంగజాలకున్నారు. రావణుఁడు తనయస్త్రములం బ్రయోగించి రక్తముప్రవహింపజేసి వానికి యుద్ధవాంఛల మాన్పెను.

భారత. హరులు = గుఱ్ఱములు, తగ్గొట్టి, తొట్టిమెలంగలేవు = జరుగజాలవు, అనిక, ఇపుడు, ఈ యతీప్రతాపుఁడు = అర్జునుఁడు, అద్భుతంబుగ, అవనిక = భూమిని, శాతాస్త్రనిహతిక, గ్రొచ్చి, కీలాలములు = నీరములు, వెల్లిగొనక, వెలార్చి, వాజితృష్ణక = గుఱ్ఱములదప్పిని, వారిచెక.

తా. గుఱ్ఱములు దప్పిగొని సరిగా నడువజాలవనింతనే వాడి బాణముల కేలగ్రొచ్చి నీటివెల్లువం గూర్చి వాని దప్పిం బాపించెను.

సీ. మును పిమ్మహాయోధు శ ఘనసంగరోత్సాహ
 సన్నాహసంపత్తి శ విన్నది మొద
 లాప్తసేనాది సహాయసంగత్య వి
 రతినిబిడొజుండు శ రాజరాజు
 సింధురాజుబ్రదుకు శ సెడకుండ రక్షించు
 కొనుటకు నతియత్నమునఁ బరఁగుట
 దెలిసియు నిబ్బలాశీధికుని జయద్రథు
 సద్వ్యవధార్తునిఁ శ జంపుటకును

తే. బ్రతినయం బేనోనర్పకీపార్థ బాణ
 ములనె ప్రొద్దుగ్రుంకెడు దాఁకఁ శ బోరుజరుపు
 చున్న విజయహాని జనింప శ కున్నెయకట
 శత్రునకు దర్పకాలమై శ సత్వమెక్క..

177

రామాయణ. మునుపు, ఇమ్మహాయోధు = మహావీరుడగు నీరావ
 ణుని, సంగర = యుద్ధమునందలి, శ త్సాహముయొక్క, సన్నాహసం
 పత్తి = ప్రయత్నసంపద, విన్నదిమొదలు, ఆపులగు సేనాసహాయసంగ
 తియందు, అవిఁతని = ఎడతెగమిని, బిడొజుండు = ఇంద్రుడు, రాజ
 రాజు = కుబేరుడు, సింధురాజు = వరుణుడు, బ్రదుకుజీవనము, చెడకుండఁ,
 రక్షించుకొనుటకు, అతియత్నమునఁ బరఁగుట = మిక్కిలి ప్రయత్నముతో
 నొప్పియుండుట, ప్రొచ్చన్నలైయుండుట యనుట; తెలిసియు, ఇబ్బ
 లాధికుని, జయద్రథుఁ = సర్వోత్కృష్టముగ వర్తింపుచున్న రథము
 గలవానిని, సద్వ్యవధార్తునిఁ = వెంటనే చంపదగినవానిని, ప్రొద్దు
 గ్రుంకకమున్నే చంపదగిన రావణుననుట; చంపుటకును, బ్రతినయంబు =
 యుక్త క్రింతరము, ఏక, ఒనర్పక, అపార్థ = వ్యర్థములైన, బాణములనె,

ప్రాద్దుగ్రుంకడుదాకొ = సూర్యుడ స్తమించువఱకు, పోరు, జరుపుచు నున్నా, శత్రునకు = రావణునకు, దర్పకాలమై = దర్ప మతిశయించు కాలమై, సత్వము, ఎక్క, రాత్రుల సమయలకు దర్పకాలమగుటచే బలము హెచ్చునట; అకట, విజయహాని = జయభంగము, జనింపకున్నె.

తా. రావణుని పరాక్రమతిశయము విన్నదిమొదలించుటలు బ్రదుకు రక్షించుకొనఁ బ్రచ్ఛన్నులై యుండిరని తెలిసియుఁ బ్రాద్దు గ్రుంకకమున్న చంపదగిన వీనిం జంపుట కుపాయాంతరము వెదుకక వ్యర్థముగా బాణములతోఁ బ్రాద్దుగ్రుంకడు నందాక పోరుసల్పుచుండిన శత్రువునకు దర్పకాల మాసన్నమై బలమెక్కిన మనకు విజయహాని గలుగదే!

భారత. మునుపు, ఇమ్యహాయోధు = అర్జునుని, మనమైన, సంగర = ప్రతిజ్ఞ యందఁ జేతానముయొక్క, సన్నాహసంపత్తి, విన్నదిమొదలు = అర్జునుడు సైంధవుం జంపెనని ప్రతిజ్ఞ గావించినది మొదలనిభావము; అస్త నేనా సహాయముయొక్క సంగతియందలి విరతిన్, నిబిడ ఓజుండు = నిబిడమైన పరాక్రమము గలవాడు, రాజరాజు = దుర్యోధనుడు, సింధురాజు = సైంధవుని, బ్రదుక, చెడకుండకొ, రక్షించుకొనుటకుకొ, అతి ప్రయత్నమునకొ, పరఁగుట, తెలిసియుకొ, ఇబ్బలాధికునికొ, జయ ద్రఘనికొ = సైంధవుని, సద్యోవధార్తునికొ = వెంటనే చంపదగిన వానిని, చంపుటకుకొ, ఏకొ, ప్రతినయంబు = ఉపాయాంతరము, ఒనర్పక, పార్థ = అర్జునుని, బాణములనే, ప్రాద్దుగ్రుంకడు దాకొ, పోరు, జరుపుచున్నా, శత్రునకు = శత్రువైన సైంధవునకు, దర్పకాలమై = గర్వ మతిశయించు కాలమై, సత్వము, ఎక్కొ, విజయ = అర్జునునకు, హాని, జనింపకున్నె.

తా. అర్జునుని ప్రతిజ్ఞాతిశయము విని దుర్యోధనుడు సైంధవుని రక్షింప నతిప్రయత్న మొనర్చుట దెలిసియు సూర్యాస్తమయము లోపలఁ జంపఁ దగిన యా సైంధవుని చంపుట కుపాయాంతరము నే నొనర్పక అర్జునుని బాణములచేతనే ప్రాప్తపుచ్చిన సాయంకాల మగుటచే క్రతువు నకు బలము హెచ్చిన నర్జునునకు హాని గల్గకుండునా !

వ. అని తలపోసి,

178

తే. కరము భానుబింబము మాయఁ శ్రీ గప్పెనభము
నంబకముల రాగమునఁ బెంపారు చూడ్కిఁ
బ్రతిభటుఁడు సూచి నగుఁ డింక శ్రీ మ్రగ్గ కెట్టుఁ
బూన్కి విడఁ డని సంరంభమును వహింప.

179

రామాయణ. రాగమునఁ = ఎఱ్ఱవనముచే, పెంపారుచున్న, చూడ్కిచే, ప్రతిభటుఁడు = రాక్షసుఁడు, సూచి, నరుఁడు = లక్ష్మణుఁడు, ఇంకఁ, మ్రగ్గక = చావక, ఎట్టుఁ = నీ విధమునను, పూన్కి, విడఁడని, సంరంభము = పూన్కిని, వహింప, కరము, భానుబింబము, మాయఁ = మాయనట్లు, అంబకములఁ = బాణములచే, నభము = ఆకాశము, కప్పెఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అంబకముల = నేత్రము, రాగమునఁ = పెంపొందునట్టి, చూడ్కిఁ, ప్రతిభటుఁడు, నభము = ఆకాశము, సూచి, నరుఁడు = అర్జునుఁడు, ఇంకఁ, మ్రగ్గక, ఎట్టుఁ, పూన్కిని, విడఁడు, అని, సంరంభము వహింపఁ = వేగిరపాటు చెందఁగా, కరము, మాయఁ, భాను బింబమును, కప్పెఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. ఇట్లు గప్పిన,

180

సీ. మనిగోన మిత్రాన్తరమయకాంక్ష మిక్కిలి
 కలిమిఁ దద్దిశ నంబరక ప్రయుక్తి
 సలుపుచుఁ దత్కాలచాపలోపహతాత్మ
 రక్షణుం డగువానిఁ ర బ్రచురబంధు
 సింధురాజును బలోన్మిత్తు మేఘనాదగు
 రున్యక్రియా సహ రక్రూరభీమ
 సేనాతిమాత్రోరు ర సింహనాదములచే
 నతివిశ్రుతంబుగ ర నాక్రమించి

తే. బిట్టు సమయించె ధృతిఁబాక ర భేది ముఖ్య
 భేదరులు గన్నులారంగఁ ర జూచి మెచ్చ
 నప్రగల్భ రామావరజప్రయుక్త
 విజయపటు శరవ్యాపార ర విలసనంబు.

181

రామాయణ. మనిగోన = మనస్సున, అమిత్ర = శత్రువుల, ఆన్త
 మయకాంక్ష = నాశమందలి యిష్టము, మిక్కిలి, కలిమి = కల్లు
 టచే, తద్దిశ = శత్రువైన లక్ష్మణుండుండుదెసను, అంబక ప్రయు
 క్తి = బాణ ప్రయోగమును, చలుపుచు, తత్కాల = ఆకాలమున,
 చాపలోప = విల్లుపోవుటచే, హతమైన, ఆత్మరక్షణుండగు వానికొ,
 ప్రచురబంధు సింధురాజు = అధిక బంధువైన సముద్రము గల వానిని,
 సముద్ర మా పట్టణము చుట్టి యీతనికి రక్షణగా నుండుటచే నిట బంధుత్వ
 మారోపింపఁబడెను ; బలముచే, ఊర్జితమైన వానిని, మేఘనాద = ఇంద్ర
 జిత్తునకు, గురు = తండ్రైన వానిని, న్యక్రియా = తిరస్కారమును,
 అసహ = ఓర్వని, క్రూరమై, భీమ = భయంకరమైన, సేనా = వానరసేనల,

అతిమాత్ర ఉరు=మిక్కిలి విస్తారమైన, సింహనాదములచే, అతి విశ్రుతంబుగ, ఆక్రమించి, పాకభేది ముఖ్య = ఇంద్రుడు మున్నగు, భేదరులు, కన్నులారంగ, చూచి, మెచ్చ, సప్రగల్భుడగు, రామావరజ = అత్మణునిచే, ప్రయుక్తమైన, విజయ = జయశీలమైన, పటు, శరవ్యాపారముయొక్క, విలసనంబు, ధృతి = రావణుని ధైర్యమును, బిట్టు సమయించె = అధికముగా నశింపజేసెను.

తా. శత్రునాశము గోరి లక్ష్మణుని దెస బాణములు ప్రయోగించుచు దనవిల్లు భగ్నుముగాఁగ నాత్మరక్షణ హీనుడైన రావణునింబ్రాదులు మెచ్చి లక్ష్మణుని బాణవ్యాపారములు ప్రధైర్యం గావించెను.

భారత. మదిలోన, మిత్రాస్తమయకాంగ = సూర్యాస్తమయమునందలి కాంక్ష, మిక్కిలి, కలిమి, తద్విశేష = సూర్యుడ స్తమించునా దిక్కున, అంబక ప్రయుక్తి చలుపుచు = నేత్రవ్యాపారముఘటింపుచు, చూచుచు ననుట; తొక్కిలమునందలి, చాపలముచే, ఉపహతమైన, ఆత్మరక్షణుడగువానిని, ప్రమర బంధు = ప్రసిద్ధులగు బంధువులు గలవానిని, సింధురాజు = పైంధవుని, బలోద్ధితుని మేఘముల నాదములకంటె, గుర్తవైన, స్పృకిమా = తిరస్కారమునందు, సహ = సమర్థములైన, కూరములైన, భీమసేనుని, అతిమాత్ర, ఉరు, సింహనాదములచే, అతివిశ్రుతంబుగ, ఆక్రమించి, పాకభేదిముఖ్య భేదరులు, కన్నులారంగ, చూచి, మెచ్చ, సప్రగల్భుడగు, రామావరజ = కృష్ణునిచే, ప్రయుక్త = ప్రేరేపించబడిన, విజయ = అర్జునుని, పటు, శరవ్యాపారముయొక్క విలసనంబు, ధృతి = ధైర్యముచే, బిట్టు, సమయించె = చంపెను.

తా. సూర్యాస్తమయముం గోరుచుండువాఁడు గాన నా దిక్కును జూచుచు స్వరక్షణమున జాగరూకత లేక నచ్చిన పైంధవు నర్జునుడు కృష్ణ ప్రేరితుడై చంపెను.

“గురుస్త్రిక్రియా” “అనచిచ” అను సూత్రముచే భారతార్థమునంగూడ నకారపుఁ బొల్లున్నది.

తే. సరగునఁ బునఃప్రకాశిత శ్చ చండధాముఁ

డగుచు విజయప్రతిష్ఠా చోప్పవియకుండ

నిలిపె నాసురకుల వైరి శ్చ నిజవిచిత్ర

శక్తి నట్లు మున్నేచిన శ్చ శత్రు నడచి.

182

రామాయణ. సరగునఁ = శీఘ్రముగా, పునః ప్రకాశిత = మరలం బ్రకాశింపఁబడిన, చండధాముఁ డగుచుఁ = తీక్షణ ప్రతాపుఁడగుచు, ఆసురకులవైరి = రావణుఁడు, నిజ, విచిత్రమైన, శక్తిఁ = శక్తి యను నాయుధముచే, అట్లు, మున్ను, ఏచిన = విజృంభించిన, శత్రుఁ = లక్ష్మణుని, అడచి, నిజ ప్రతిష్ఠా చోప్పన = లక్ష్మణుని జంపెదననిన ప్రతిష్ఠా రీతి, అవియకుండఁ = నశింపని లాగున, నిలిపెఁ.

తా. రావణుఁడు లక్ష్మణుని, శక్తిచే నడచి, తాను లక్ష్మణుని జంపెదననిన ప్రతిష్ఠను గాపాడుకొనెను.

భారత. సరగునఁ = పునఃప్రకాశిత చండధాముఁ డగుచుఁ = మరలం బ్రకాశింపఁ జేయఁబడిన సూర్యనిగలవార డగుచు, ఆసురకులవైరి = ఆసురాంతకుఁ డగు కృష్ణుఁడు. అట్లు, మున్ను, ఏచిన, శత్రుఁ = సైంధవుని, నిజవిచిత్రమైన, శక్తిఁ = సామర్థ్యమున, అడచి, విజయ = అర్జునుని, ప్రతిష్ఠాచోప్ప = సూర్యాస్తమయములోఁగ సైంధవుంజంపెదనను ప్రతిష్ఠావిధము, అవియకుండఁ, నిలిపెఁ.

తా. కృష్ణుఁడు తనశక్తిచే సూర్యనిమరలం బ్రకాశింపఁజేసి సైంధవుని జంపించి యర్జునుని ప్రతిష్ఠను గాపాడెను.

వ. అప్పుడు.

183

మ. నునుమేచాయలనాదుకూర్చియనుజన్మన్మార్గస్వప్నంబునం
గనకొప్పారెడు పుణ్యమూర్తిబ్రయునుగ్రద్వేషిచేనివ్విధం
బున నేయించి మునుంగఁ జేసితిగడున్మూర్ఖాబ్ధిలోనక్కటా
యనుచున్ రాజులరాజుగం దెరవిపుత్రతాదుల్దనుం దేర్పగన్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. నునుమేచాయల = నిద్రపుశరీరచ్ఛాయగల, [రామాయణ]
నాదుకూర్చియనుజన్మన్ = నాప్రియాసుజని=లక్ష్మణుననుట; [భారత]
కూర్చియనుజను, దుశ్శలననుట, మున్ = మున్ను, బాధ, స్వప్నంబున్ =
కలలోనైన, కనక, ఒప్పారెడు నట్టి పుణ్యమూర్తిని, ప్రియున్ = [రామా.
ప్రియమైన వానిని, భార. భర్తను, సైంధవుననుట;] ఉగ్రుడైన=ద్వేషిచేన్,
[రామా. రావణునిచే, భార. అర్జునునిచే,] ఇవ్విధంబున్; ఏయించి,
శరాహతుంగావించి, కడున్, మూర్ఖాబ్ధిలోన్, మునుంగఁజేసితిన్,
అక్కటా, అనుచున్, రాజులరాజు=[రామా. రాముడు, భార. దుర్యోధ
నుడు] రవిపుత్రతామల్ = [రామా. సుగ్రీవాదులు, భార. కన్దాములు]
తనున్, తేర్పగన్, కుంచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. తననంతరంబ తద్దయు నుద్దీపితంబగు కోపాటోపంబున.

క. వాయుజ వనచరవాహనుఁ

జైయేపున నిజచమూచశ్రయంబు గడచి రాఁ

బోయెఁ బరిపంథిబలము న

పాయము ప్రొందింతు నేన శ్రీ యని తమకమునన్. 186

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. [రామాయణ.] వాయుజ = హనుమంతుఁ డనెడి వన-
చర = వానరని, వాహనుడై = వాహనముగాఁ గలవాడై, [భారత].
వాయుజవన = వాయువేగముగల్గి, చర = సంచరించు, వాహనుడై =
గుఱ్ఱములు గలవాడై, ఏపునక్ = గర్వమున, నిజచమూయంబుఁ గడ-
చిరాక్ = [రామా. తనసేనలు బలసి తన వెంట వచ్చుచుండఁగా; భార. తన
సేనల సత్క్రమించిరాగ] పరిపంథిబలముక్ = [రామా. రావణుఁ బల
మును, భార. శాత్రవసైన్యమును] నేన, అపాయము, ఒందింశక్, అని,
తమకమునక్ = తమిహో, పోయెక్.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. ఆవీరుఁడు మును దన బా

ణావలీఁ బవనసుతు నొంచి శ్రీ యాత్మబలజయ

శ్రీ వెలయించిన నెంతయు

వై వస్వతసంతతి సృపపర్యుఁడు గినిసెన్.

187

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. ఆవీరుఁడు =
[రామా. ఆ రావణుఁడు, భార. ఆ దుర్యోధనుఁడు] మును = ముందుగా,
తన బాణావలీక్, పవనసుతుక్ = [రామా. హనుమంతుని, భార.
భీముని] నొంచి, ఆత్మ = తనయొక్క, బలమువలని, జయశ్రీని,
వెలయించినక్, వై వస్వతసంతతి సృపపర్యుఁడు = [రామా. సూర్య
కులమునంబుట్టిన రాముఁడు, భార. యముని పుత్రుఁడగు ధర్మజుఁడు]
ఎంతయుక్, కినిసెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఉ. ఈవిధినిల్లి యాస్మపతి శ్రీ యేయుశరంబులఁ దద్విరోధి దాఁ
జేవదొఱంగి సాధన విశ్రేషణిహీనతఁజెంది కుందె మూ

రాఘవృత్తిచేత మేనెఱుంగ న కంతటఁ దత్ప్రతిబోధలబ్ధిచే
భావములొంగలంకచొరఁబాటెదనీయులకా ర్థహెచ్చగన్

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఉద్ధృత, అగ్ని, ఆస్పృశ్యత = [రామా. రావణుడు, భార. ధర్మజుడు] నీయునట్టి, శరంబులక, తస్మిరోధి = [రామా. రావణుడు, భార. దుర్యోధనుడు], తాత్, చేవలొఱంగి = సారమువీడి, సాధన విశేషవిహీనతక చెంది = ఆయుధభంగమునొంది, మూర్ఖావృత్తిచేతక = మూర్ఖ యావరించుటచేసి, మేను, ఎఱుంగక, కుందెక, అంతటక, తత్ప్రతి బోధలబ్ధిచేత = ఆమూర్ఖునెఱుటచే, తదీయులక = వానివారికి, ఆ ర్థహెచ్చగక, భావములొక = మనస్సున, కలంకచొఱఁ బాటెక = కలంకగలిగెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఆ. అంతలోఁ బ్రదీప్తమైన యక్షపిత శ

క్తిని గరంబు మూర్ఖు న మునిగినట్టి

రాకొమరుడు లేచి న రణమత్తుఁ డయ్యెఁ గూ

ల్పిన యతండు వెఱంగునను మునుంగ.

189

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అంతలోక, ప్రదీప్తమైనట్టి, అక్షపితశక్తిని = [రామా. అక్షుల తండ్రియగు రావణుని శక్తిచే, భార. చెఱుపఁబడని బలముచే,] శరంబు, మూర్ఖమునిగినట్టి, రాకొమరుడు = [రామా. లక్ష్మణుడు, భార. దుర్యోధనుడు,] లేచి, కూల్పినయతండు = [కూల్పినట్టివాడు, [రామా. రావణుడనుట; భార. ధర్మజుఁ డనుట;] వెఱంగునను

మునుంగ్, రణ మత్తడయ్యె = యుద్ధమునకైన మదముచెందిన వాడయ్యెను.

శాత్రుర్యము సుగమము.

తే. తెలివి చేకొని యతఁడంతఁ శ బలువురఁ గడుఁ
 బేరుకలయట్టి తనయొక్క శ వీరయోధ
 వరులనుక్కు మడఁగఁ దత్త శ ద్వంద్వయుద్ధవిధిని
 విగుడు లై రిపులవఁచుచుఁ శ బేర్చుటరసి. 190

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అతఁడు = [రామ. రావణుఁడు; భార. దుర్యోధనుఁడు]
 తెలివి చేకొని = ప్రబోధమునంది, అంతఁ, పలువురఁ, రిపులుఁ, విగుడులై,
 కడుఁ, బేరుకలయట్టి = ప్రసిద్ధులైన, తనయొక్క; వీరయోధవరులఁ,
 దత్త = ఈయఁబడిన, ద్వంద్వయుద్ధ విధిని = ద్వంద్వయుద్ధ రూపకార్య
 గున, ఉక్కు = బలము, మడఁగఁ = నశించులాగున, అడఁచుచుఁ,
 పేర్చుట = అతిశయించుట, అరసి = విచారించి, పనిచెనని ముందుపద్య
 మున కన్వయము.

తా. [రామ. రావణుఁడు, భార. దుర్యోధనుఁడు] ప్రసిద్ధు
 లైన తనయోధులను శత్రువులు ద్వంద్వయుద్ధమున బలముడిగించుట
 యాలోచించి ;

వ. ప్రతివిధానం బన్వేషించి, 191

ఆ. అతివిశాలభృతి మహాశ్రద్ధినిభానుజ
 బహురణప్రయత్నభరవినిద్రుఁ
 జేసి యరులత్రుళ్లు శ చెఱువఁ బంచెద నని
 యాత్మ నెంచియతని శ నట్లు పనిచె. 192

రామాయణ. అతివికాలమైన, ధృతి = ధైర్యమువలన, మహాద్రి నిభ = గొప్పపర్వతమువలెనుండు, అనుజాన్ = తమ్ముడగు కుంభకర్ణుని బహురణ ప్రయత్నభర = పెక్కుమోతలయొక్క ప్రయత్నభారముచే, గొప్పచప్పుడు గల్గించి యని భావము ; వినిద్రున్ చేసి = నిద్రారహితు, నిగా నొనర్చి, ఆరుల = శత్రువులయిన రామాదులయొక్క శత్రుత్వ, చెఱుపక, పంచెదన్, అని, ఆత్మన్, ఎంచి, ఆతని = ఆ కుంభకర్ణుని, అట్ల = తా ననకొన్న రీతినే, నిద్రించుచున్న కుంభకర్ణునొద్ద పెక్కు ధ్వనులు గావించి, యాతని నిద్రనుండి లేపి యని భావము ; పనిచెక.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అతివికాలమైన, ధృతిని, మహాద్రిని = గొప్పపర్వతము వంటివాని, భానుజాన్ = కర్ణుని, బహు, రణ = యుద్ధమునందలి, ప్రయత్నభరమున, వినిద్రున్ = జాగరూకునిగా, చేసి, ఆరుల శ్రుత్వ, చెఱుపక, పనిచెదను = అంపెదను, అని, ఆత్మన్, ఎంచి; ఆతని = ఆ కర్ణుని అట్ల, పనిచెక.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. పనిచిన నాహంబును నాభయంకర సన్నాహంబుతోడ నాహవక్రీడి నుడవడించె నప్పుడు తత్పరివారము, 193

చ. ప్రకటత నేడు నీవనిభశ్రంబు నహించితె ! కించిదంచిత భ్రుకుటివిమాక్తికీకృతవిరోధిపధూకుచకుంభ కర్ణయా జికిలుల భీష్మరోపమునఁ శ జేరకతద్దశ వాసరంబు లూ రకచనఁజేసి తక్కుడ తిశ్రంబుగ మమ్మికన్దై నఁ గావవే.

అవతారిక. రామాయణ పర్యాయమునఁ కుంభకర్ణునితో నాతని పరివారము వారును, భారతపర్యాయమునఁ గర్ణునితో రాతని పరివారము వారును నిట్లనుచున్నారు.

రామాయణ. ప్రకటతక్ = ప్రసిద్ధముగా, నేడు, నీవు, అని భరంబు = యుద్ధభారము [ఇది మిశ్రసమాసము ;] వహించితే, కించిత్ = కొంచెము, అంచిత = ఒప్పుచుండు, భ్రుకుటి = బొమ్ముడిపాటు చేతనే, విమాక్తికీకృత = ముక్తాహార వర్జితముగాఁ జేయఁబడిన, విరోధి వధువుల కుచములు గలవాఁడా, శత్రునాశమున శాత్రవ స్త్రీలు ముక్తాహార వర్జిత లైరని భావము ; [కించి దంచిత భ్రుకుటి యన నీ కించుక బొమ్ముడిపాటు గల్గినంతనే శాత్రవులు చతురుగాన యుద్ధమునకుఁ బ్రసక్తి య యుండదని భావమగును.] కుంభకర్ణ, ఆజిక్ = యుద్ధమునకు, ఇటు, భీష్మ = భయంకరమైన, రోషమునఁ = క్రోధమున, చేరక, ఇష్టతక్ = ఈ యవస్థకు; ప్రహస్తాదులు చచ్చునట్టి యవస్థ ననుట; వాస రంబులు = దినాలు, ఊరక చనక్ + చేసితి = వ్యర్థపఱచితివి, అక్కట, ఇంకనైనఁ, మమ్ముక్, తిరంబుగఁ, కావవే = రక్షింపవే.

తా. అశ్రమముగా శాత్రవుల నిర్జించు నీ పీదినము యుద్ధభారము వహించితివి కాచే, అతి క్రోధమున యుద్ధమునకు రాక నిగ్ర నింతకాల మారక పుచ్చితి వింకనైన మమ్ముఁ గావుము.

భారత. ప్రకటతక్, నేడు, నీవు, అని భరంబు, వహించితే = తార్చితివే, కించిత్, అంచిత, భ్రుకుటిచే, విమాక్తికీకృతమైన, విరోధి వధువుల, కుచకుంభములు గలవాఁడా, కర్ణ, ఆజిక్, ఇటు, భీష్మరోషమునఁ చేరక = భీష్మునందలి క్రోధమునం జేరక, తత్ దశవాసరంబులు = ఆ పదిదినములు, ఊరక, చనక్, చేసితి, అక్కట, ఇంకనైనఁ, మమ్ముక్, తిరంబుగఁ = స్థిరంబుగా, కావవే.

తా. భీష్మునిపైఁ క్రోధమున యుద్ధభారము వహింపక యీ పదిదినము లారక పుచ్చితివి. ఇంకనైన మమ్ము రక్షింపుము.

చ.నరుండని లెక్కనేయఁడు మనంబున శాత్రవునమ్మహాత్ముచే యురణముఁ బెక్కుచోట్లఁగనిశ్చయున్దననాయకుఁడేమిచెప్పని

ద్వరమును మున్నుగాఁ దెలిపితోడుగనిన్నెటులై నఁదేక యి
ట్లరికృత భీష్మహానిననరయంబును దుర్బలుడయ్యె నక్కటా.

రామాయణ. మననాయకుడు = రావణుడు, అమృహత్కు
చేయురణు = ఆ రాముఁ డొనర్చుయుద్ధము, పెక్కుచోట్ల, కని
యున్, నరుడు = మరుచ్యమాతుఁడై కదా, అని, లెక్కసేయఁడు,
ఏమి చెప్పన్, మునుమున్నుగాన్ నిద్దర తెలిపి = ప్రారంభముననే నిద్ద
రం దెలిపి, నిద్రలేపియనట ; ఎటులైనన్, నిన్నున్, తోడుగాన్ తేక =
తనకు సహాయుగాఁ దెచ్చుకొనక, ఇట్లు, అరి = శత్రువులచే, కృతమై,
భీష్మ = నియంకరమై, హానిచే, అనయంబును, దుర్బలుడయ్యెన్,
అక్కటా.

తా. రాముని యుద్ధాతిశయ మెఱిగియు మనయేలిక నరుడని
యలక్ష్యముచేసి, నిన్ను ప్రారంభముననే నిద్దరలేపి తనకు సాయముగా
నొనర్చుకొనక, శాత్రువు లొనర్చిన హానిచే మిక్కిలి దుర్బలుడయ్యెగా !

భారత. ఏమిచెప్పన్, నరుడు = అర్జునుడు, అనిన్ = యుద్ధమున,
శాత్రువున్ = శత్రువును, మనంబునన్, లెక్కసేయఁడు, అమృహత్కు చేయు
రణమును = ఆ యర్జునుఁ డొనర్చుయుద్ధమును, పెక్కుచోట్ల, కనియున్,
ఇద్దరమును = ఈ యుద్ధమును, మున్నుగాన్ తెలిపి = నీకు మున్నే తెలిపి,
నిన్నున్, ఎటులైనన్, తోడుగాన్, తేక, ఇట్లు, అరికృత = శత్రువుచే
నొనర్పఁబడిన, భీష్మహానిన్ = భీష్ముని పోకడచే, అనయంబున్, దుర్బ
లుడయ్యెన్.

తా. అర్జునుని యుద్ధ ప్రావీణ్య మెఱిగియు మనరాజు నిన్ను ప్రారం
భముననే తోడుగాఁబిలువక, యిట్లు భీష్ముని పోకడచే నెంతయు దుర్బ
లుడయ్యెను.

వ. అని మఱియు దమదొరలచావు లుగ్గడించి, యవి యన్నియు మనప్రభునకుం బ్రభవించుట నీయనాదరంబునం జేసి కాక నీవు గావలయునని యని యొనర్చిన ననిమిషుల కయిన ననివార్యంబుగాదె యని ప్రస్తుతించుచుం బరివేషించి యుత్సాహంబు దీపింపం జేయఁ జెంపొంది, యమంద విక్రమంబున నెందును నెదురులేక యా కడింది జోదు పరబలంబుల నేలం గలుపుచు బలిమిం జూపె నన్నుడు.

196

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

వ. అని, మఱియున్, తమదొరలచావులు, ఉగ్గడించి = చెప్పి, అవి యన్నియున్, మన ప్రభునకున్, సంభవించుట, నీ యనాదరంబునం జేసి కాక = నీ వొనర్చు ననాదరముచేఁ గాని, నీవు, కావలయునని = చేయఁ జేయఁ తీజవలయునని, శ్రద్ధవహించియునుట; అని యొనర్చినన్ = యుద్ధముచేసి, అనిమిషులైనన్ = దేవతలకైనను, అని వార్యంబుగాదె అని, ప్రస్తుతించుచున్ = ప్రస్తావించెయుచు, పరివేషించి, ఉత్సాహంబును, దీపింపన్, చేయున్, చెంపొంది = విజృంభించి, అమంద = తగ్గని, విక్రమంబునన్, ఎందును, ఎదురులేక, ఆకడించెజోదు = ఆకతినయోధుఁడు = [రామ. = కుంభకర్ణుఁడు, భార. కర్ణుఁడు] పరబలంబులన్, నేలం గలుపుచున్ = ధ్వంసమునేయుచు, బలిమిన్ చూపెన్ = శౌర్యముచూపెను, అప్పుడు.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. ప్రత్యర్థిభద్రవారణఘటోత్కచలన
త్కంఠీరవమురీతిఁ గడుబొదలెడు

నీ వీరుఁ గుదియించి శ కావుము మన సేన
 ననుహరిసార్థవాక్యములు రవిజుఁ
 దలపడఁ దెలుపునంతనయానిశాటుఁ డం
 గదధర్మనందన శ గంధవహజ
 నాసత్యసుతచమూనాథాదికపులక
 స్ఫూర్తికారణమైన శ పాలుపుతోడ

తే. దివసనాయకు పట్టివై శ్రగవిసి తత్ప్ర
 హరయత్నంబు వై ఫల్యమందఁజేసి
 దివ్యబాణచక్రప్రాసరీక్షశక్తి
 శూలముఖ్య ప్రయోగవి స్ఫురణనెఱపె.

197

అవతారిక. ఇది మొదలు పదునొకండు పద్యముల వఱకు గుంభ
 కర్ణుఁడు సుగ్రీవాదులతోఁ జేయు యుద్ధభాగంపుఁ గథను, ఘటోత్క
 చుఁడు గర్జునీతో నొనర్చు యుద్ధభాగంపుఁ గథను జంటించి కవి చెప్ప
 చున్నాఁడు.

రామాయణ. ప్రత్యర్థి...కంఠీరవయరీతిఁ; ప్రత్యర్థిభద్రవారణ
 ఘటా = కాశ్రవులనెడి మత్తగజ సమూహములపై, ఉత్కచల = వేడ్క
 తో లంఘించు, సత్కంఠీరవయరీతిఁ = సింహమువలె, కడుఁ, పొదలెడు,
 ఈ వీరుఁ = కుంభకర్ణుని; కుదియించి = చంపి, మనసేనఁ, కావుము,
 అను, హరిసార్థ = వానరసమూహముల, వాక్యములు, రవిజుఁ = సుగ్రీ
 వుని, తలపడఁ = ఎదురింప, తెలుపునంతన, అ నిశాటుఁడు = కుంభ
 కర్ణుఁడు, అంగదుఁడు, ధర్మనందన = సుషేణుఁడును, గంధవహజ =
 హనుమంతుఁడును, నాసత్యసుత = మైంద్రునిదులును, చమూనాథాది = సేనా
 పతియగు నలుఁడు చున్నగు, కపులకుఁ, అస్ఫూర్తి కారణమైన = నిచార

హేతువైన, పాజపుతోడకొ = అందముతో, దివసనాయకు పట్టిపైకొ =
సుగ్రీవునిపై, కవిసి = తాకి, తత్ = ఆ సుగ్రీవునియొక్క, ప్రహార
యత్నంబుకొ, వైఫల్యమందఁ జేసి = వ్యర్థముగావించి, దివ్యబాణచక్ర =
చేవల బాణ సమూహముల, ప్రాస = పో మొత్తుటయందు, తీక్షణమైన,
శక్తిలి గల, శూలముఖ్యముయొక్క, [ముఖ్యమైన శూలమని విశేషణోత్తర
పదకర్పదారయము.] ప్రయోగ విస్ఫురణము, నెఱపెకొ.

తా. కుంభకర్ణుని బారినుండి మనసేనం గాపాడుమని వానరులు
మొఱి లిడువంతలోఁ గుంభకర్ణుడంగదామలకు దుఃఖము గల్గు లాగున
సుగ్రీవునిపైకి యుద్ధమునకు వెడలి, యాతని ప్రహారముల వ్యర్థ మొనర్చి,
శూలముం బ్రయోగించెను.

భారత. ప్రత్యర్థులయొక్క, భద్ర = శుభములను, వారణ =
నివారించువాఁడా, ఘటోత్కచ, లనత్ = స్రవించుచున్న, కంఠీర
వసురీతికొ = సింహమువలె, పాదలెడు, ఈ విరుకొ = ఈ కర్ణుని, కుడి
యించి, మనసేన, కావుము, అను, హరి = కృష్ణుని, సార్థములైన, వాక్య
ములు, రవిజుకొ = కర్ణుని, తలపడకొ, తెలుపునంతన, ఆ నికాటుఁడు =
ఘటోత్కచుఁడు, అంగచకొ = వేడ్కచే, ధర్మకందన = ధర్మజుని, గంధవ
హస = భీముని, నా సత్యసుత = నకుల సహదేవుల, చమూనాథాదిక =
నేనాపతియగు ధృష్టద్యుమ్నుఁడు యున్నగువారి, పులకస్ఫుర్తి =
రోమాంచమునకుఁ గారణమైన, పాజపుతోడకొ, దివసనాయకుపే
ట్టిపైకొ = కర్ణునిపై, కవిసి, తత్ = ఆ కర్ణుని, ప్రహారయత్నంబు, వైఫల్య
మందకొ చేసి, దివ్య = శ్రేష్ఠములగు, బాణచక్ర = బాణసమూహమును,
ప్రాస = ఈతెలుసు, శూలమును, ముఖ్య = మొదలగు వానియొక్క,
ప్రయోగవిస్ఫురణకొ = ప్రయోగస్ఫుర్తిని, నెఱపెకొ.

తా. కర్ణునివలన మనసేనంగావుమను విష్ణుని మాటచే ఘటోత్కచుఁడాకర్ణుంజేరి, ధర్మజాదులకుఁ బులకలు మొలవఁగఁజేయుచు నాతని ప్రహరయత్నము వ్యర్థపఱిపి ప్రాసాద్యాయుధముల నాతనిపై నెఱపెను. వ. అతండును దానికిఁ జలంపక నుసిరుండయ్యె నప్పుడు. 198

తే. అంతరమునంద యాశుగఁ శ సంతతివడి

నందికొనిత్రుంచె నై త్యేరి శ తాయుధమును

దనుజుఁ డపరిమేయపలాశి శ ఘనశిలాభి

హతి నినజ నుగ్రమన్యుమూర్ఛితునిఁజేసె.

199

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అంతరమునంద = నడుమన, [రామాయణ] ఆశుగసంతతి = హనుమంతుఁడు, వడిక్ = వేగముచే [భారత] ఆశుగసంతతి = బాణసమూహము యొక్క, వడిక్ = వేగముచే, అందికొని, దైత్యేరిశ్ = [రామా. కుంభకర్ణునిచే విడువఁబడిన, భార. ఘటోత్కచునిచే విడువఁబడిన, ఆయుధమును = శూలమును, త్రుంచెక్. [భారతార్థమునఁ గర్ణుఁ డనుకర్త యధ్యాహార్యము.] దనుజుఁడు = [రామా. కుంభకర్ణుఁడు, భార. ఘటోత్కచుఁడు,] [రామాయణ] అపరిమేయపలాశి = మిక్కుట మగు మాంసముదినవాఁడు, ఘనశిలాభిహతిక్ గొప్పత్రాళ్లచేఁ గొట్టుటను, [భారత] అపరిమేయమైన, పలాశి = నృశములయొక్కయు, ఘనశిలలయొక్కయు, అభిహతిచేతను [రామాయణ] ఉగ్రమన్యుక్, ఇనజాక్ = సుగ్రీవుని, మూర్ఛితునిఁ జేసెను = మూర్ఛనందులాగొనరైనను. [భారత] ఇనజాక్ = కర్ణుని, ఉగ్రమగు మన్యువుచే, మూర్ఛితునిగ్ = వ్యాపించినవానినిగా, చేసెక్.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఆ. అంత నిలక యమ్మోహబలునిగృహీతుఁ

జేసి శత్రుబలవిజృంభణంబు

రూపునెడ హరింతు శ నేపున నావార

లెల్లజూచి సంతరిసిల్ల ననుచు.

200

రామాయణ భారతార్థములు సనుము.

అర్థము. అంతనిలక = నిలువక, [రామాయణ.] అమ్మోహబలుని = ఆ గొప్పబలముగల సుగ్రీవుని, గృహీతుఁజేసి = గ్రహించి, [భారత], అమ్మోహబలుఁ = ఆ కర్ణుని, నిగృహీతుఁజేసి = నిగ్రహించి, శత్రుబల విజృంభణంబుచేసి, రూపుచెడునట్లుగా, నీపునక, నావారలెల్లక, చూచి, సంతరిసిల్లక, హరింతుక.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. రాక్షసుండు భేలాగతి శ భ్రాజియగుచు

నర్కనందను నెత్తి బాహంతరమున

నానఁగమహాశుగంబులవానఁ గురిసెఁ

దద్బలంబుల మనములు శ దల్లడిలఁగ.

201

రామాయణ. రాక్షసుండు = కుంభకర్ణుడు, భేలాగతి భ్రాజి

యగుచుక = లీలాగమనమున నొప్పువాడగుచు, అర్కనందనుక = సుగ్రీవుని, ఎత్తి, బాహంతరమునక = పక్షమున, ఆనఁగక = నిల్చుకొనఁగ, శుక = ఆ సుగ్రీవుని, బలంబుల యొక్క, మనంబులు, తల్లడిలఁగక, మహా శుక = గొప్పశోకమువలని, అంబులవాన = జలనర్షము, కురిసెక, కన్నీరు గారెనుట.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. రాక్షసుండు = శుటోత్కచుడు, ఖ + ఇలాగతి భ్రాజి యగుచుక = ఆకనమునను, నేలనుందిరుగుటచే నొప్పువాడగుచు, అర్క-

నందను = కర్ణుని, నెత్తికొ = శిరమునను, బాహాంతరమునకొ = వక్షసు
నను, ఆనగకొ = ఆనునట్లుగా, తవ్ = ఆకర్ణుని, బలంబులయొక్క,
మనములు = మనస్సులు, తల్లడిలకొ, మహా అశుగంబులవాన = గొప్ప
బాణవృష్టి, కురిసెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. అరికినట్లగపడి శ్రీ యనిషేషనీయమా

నుండై వివస్వత్తనూభవుండు

గడునంతఁ దెలియెందీరకటకటా! వీడింత

చేయునే యేనిదె శ్రీ చెండివైతు

వెనవీని సత్యంతరవిశ్రుతి నాసత్య

మును జెందునట్లుగా శ్రీ ననుచు రేసి

సరభసోత్థానుండై శ్రీ కరముల సద్దశ

సమ్ముల నైపుణ శ్రీ ముమ్మరముగఁ

ఆ. దనతలఁచినయట్లు శ్రీ దనుజశార్దూలు న

వార్య మన్యువికృత శ్రీ నదనుఁగాఁగ

నవయవములు వ్రచ్చి శ్రీ యభ్రమ్మునకుఁ బాఱ

నడఁచె వాఁడు పిడుగు శ్రీ నట్లు మ్రోయ.

202

రానూయణ. అరికికొ = కంభకర్ణుడు, అట్లుకనుకొ, అగపడి =
చిక్కి, అనిషేధ = అడ్డలే నట్లు, నీయనుండై = కొనిపోవఁబడు
చుండువాడై, వివస్వత్తనూభవుండు = సుగ్రీవుండు, అంతకొ, తెలి
వొంది = మూర్ఛదేశి, కటకటా, వీడు = కంభకర్ణుండు, ఇంత చేయునే,
వీకొ, వీనికొ, అత్యంత = మిక్కిలి, విశ్రుతి నాసత్యమును చెందు
నట్లుగాకొ = విగతమైన కర్ణనాసికములు గల్గుటం జెందునట్లుగా, ముక్కు
పులులెని వాడగునట్లునుట; ఇదె వెనకొ, చెండివైతుకొ = శ్రేష్ఠింతుడు,

అనుచు, రేసి = చెలంగి, సరభసోత్థానుడై = వేగముతోఁ గూడిన
పైకెగయుట గలవాడై; వేగముగాఁ బైకగిసి యుట; కరముల, సద్ద
శనస్సుల = వాడిపండ్లను, నైపుణి, ముమ్మరముగ = అతిశయింపఁగా,
తన తలఁచినయట్లు = తాను దలఁచినలాగున, అవార్యమగు, మన్య =
కోపముగల, దనుజశార్దూలు = రాక్షసస్థుడగు కుంభకర్ణుని,
వికృతవదను, కార = వికారమునందిన ముఖముగలవానినిగా,
అవమువములు = కర్ణనాసములు, వచ్చి = భేదించి, అభయ్యము =
ఆకాశమునకు, పాఱు, వాడు = ఆ కుంభకర్ణుఁడును, పిడుగునట్లు
ప్రయోగ = పిడుగువలె శబ్దింపఁగా, అడఁచె = గ్రుద్దెను.

తా. కుంభకర్ణుఁడు సుగ్రీవునెత్తికొనిపోవుచుండ నాతఁడు మూర్ఛ
దేసి వేగముగా నెగిసి, చెలంగుచు నాతని చెవులను, ముక్కును, గోళ్లచేతను,
పండ్లచేతను భేదించి వికృతవదనుంగావించి యాకాశమున కెగయుగా
నా కుంభకర్ణుఁడు పిడుగువలె ప్రయోయచుఁ బిడికిట వానిం గ్రుద్దెను.

భారత. అకి = ఘటోత్కచునకు, అట్లు, కడు, అగ
పడి = చిక్కి, అనిషేధనీయ = అడ్డగింపశక్యముగాని, మానుడై =
అభిమానము గలవాడై, గోపాపేతపరవశుడైయునుట; వివస్వత్తనూ
భవుండు = కర్ణుఁడు, తెలివొంది = ధైర్యముతెచ్చికొని, కటకటా, వీఁ
డింతచేయునే, వీన్, వీన్ = ఈ ఘటోత్కచుని, అత్యంతము, విశ్రుత =
ప్రసిద్ధుడై, నా సత్త్వమును = నా బలమును, చెందునట్లుగా, నాబలము
నకుఁ గీర్తికల్గులాగున ననుట; ఇదె వెనక, చెండివైతు = సంహరింతును,
అనుచు, రేసి, సరభస = వేగముతోఁ గూడిన, ఉత్థానుడై = ఉత్సాహము
గలవాడయి, కరము = మిక్కిలి, లసద్దశ = ఒప్పదమైన స్థితిచే,
అయ్యులనైపుణి = బాణచాతుర్యము, ముమ్మరముగ, తనతలఁచినయట్లు,
దనుజశార్దూలు = ఘటోత్కచుని, అవార్యమయ్యవున, వికృతమైన వద

నుకొ, కాగొ, అవయవములు, వ్రచ్చి, వాడు = ఘటోత్కచుడు, పిడుగునట్లు, మ్రోయకొ, అభిస్మృతముకొ, పాఠనడచెకొ = ఆకసమునకుఁ బాఠఁగొట్టెను.

తా. శత్రువున కిట్లు చిక్కి రోషావేశ పరివహించై కర్ణుడు ధైర్యమున వీని సంహరింతునని తలచి వాని యవయవముల బాణములచే భేదించి యాకసమునకు పాఠనడచెను.

రామాయణార్థమున, నాసత్వముననియు, భారతార్థమున నాసత్త్వమునని తకార ద్విత్వమున గల్గుటకు; “ఆనచివ” యను సూత్ర మాధారమగును.

వ. అప్పుడప్పద్మబంధునందనుఁడు.

203.

తే. ఈతెఱంగున ఘనదైత్యుచేత నొవ్వఁ

బొదువఁబడియునుఁ గ్రమ్ముటఁ క బొదువనీక

చనియె ననిభృతప్రీతితో క వినుతిసేయఁ

దన బలము గూడ దనుజుండు క గనలె మిగుల. 204

రామాయణ. ఈతెఱంగునకొ, ఘనదైత్యుచేతకొ = కుంభకర్ణునిచే,

నొవ్వకొ పొదువఁబడియునుకొ = నొచ్చుట్లు పట్టువడియును, క్రమ్ముటకొ, పొదువనీక = పట్టనీయక, అనిభృతప్రీతితోకొ = వ్యక్తమైన ప్రీతితో, వినుతి, చేయకొ, తనబలము, గూడకొ, చనియెకొ, [సుగ్రీవుడను కర్త యధ్యాహార్యము.] చనుజుండు కుంభకర్ణుఁడు, మిగులకొ, కనలెకొ.

తా. సుగ్రీవుడు కుంభకర్ణునకుఁ జిక్కియుం దప్పి మరలఁ దన్ను బట్టనీక, ప్రీతితోఁ దనబలము స్తుతించుచుండ దానింగలిసెను. కుంభకర్ణుఁడు నెంతయు నలిగెను.

భారత. ఇతెఱంగునకొ, ఘనదైత్యుచేతకొ = ఘటోత్కచునిచే, నొవ్వకొ, పొదువఁబడియునుకొ, క్రమ్ముటకొ = మరల, పొదువకొ =

జయింప, నీక = నీకే, చనియెన్ = చెల్లెను, అని, భృత = భరింపఁ
బడిన, ప్రీతితోన్, వినుతి, చేయన్, తనబలము, కూడన్ = చేర,
చనియెన్, [కర్ణుడనుకర్త యధ్యాహార్యము.] దనుజుండు = ఘటోత్క
చుండు, మిగులన్, కనరెన్.

తా. ఇట్లు శత్రువునకుంజిక్కి తప్పి మరలవానికిం జిక్కుకుండుట.
నీకజెల్లెనని తనసేన నతిఃపర గర్భుండు దానిఁజేరెను. కావున ఘటోత్క
చుండు మిక్కిలి కోపించెను.

ఉత్సాహ. కనలి యనుర ప్రళయకాలుకరణిఁబేర్చి పగఱ బ
ల్కానల కుటికియుటికి చదియ శ్రమోది యూశు భక్షణం
బునమదిండు తనకుజడిసి శ్రీ పోటుదొరలు దెరలఁగా
వనజమిత్రు సంతతి నననద్యుఁ జేరె బోరికిన్. 205.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. కనలి, అసుర. [రామా. కంభకర్ణుండు, భార. ఘటోత్క
చుండు] ప్రళయమునందలి, కాలుకరణిన్, పేర్చి=విజృంభించి, పగఱ =
కాత్రపుల, బల్కానలమన్, ఉజ్జికి, ఉజ్జికి, చదియన్, మోది = కొట్టి
[రామాయణ] ఆశు=శీఘ్రముగా, భక్షణంబునన్=తినుటచే, [భారత] ఆ,
శుభమైన, క్షణంబునన్ = ఉన్నవముచే, మపించునట్టి, తనకున్, జడిసి =
భీతిలి, పోటుదొరలు = రణశూరులు, దొరిలఁగాన్, అనవద్యున్, వనజ
మిత్రు సంతతిన్ = [రామా. సూర్యవంశమున జనించినవాయుని, భార.
కర్ణుని, పోరికిన్, చేరెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. చేరి యిట్లనియె.

206.

నీ. వినునీవు వాండ్రవీండ్లను జయించితి నని

క్రొవ్వకుమిచట నశ్శొలఁదెబోదు

భూరిప్రతాప సింధూర యశశ్చామ
 రాత్యలంకృత కకురబంతవంతి
 కుంభకర్ణుడు రణశ్రుకూరుండు భీమసు
 తుం డాపశుత త్యదుశ్చంద్రబలుండు
 బలురక్కనుండు పోరక శ్రీ బ్రబ్బినాఁ డిట్టి న
 న్నైఠిగి మాక్కొను మిప్పు శ్రీ డేబృథురణ

తే. నైభవాలంబ సజనుజ శ్రీ వధవిధి నినుఁ
 గలఁచి యిదె మ్రొంగఁ గదిసితి శ్రీ నిలునిలు మని
 బ్రాధిగనుటకుఁ దగ దాశరథివరేణ్య
 కర్ణకఠినముల్ నీశౌర్యకథలు సభల. 207

రామాయణ. దాశరథివరేణ్య = ఓరాముండా, నీవు, వినుము,
 వాండ్రొ, వీండ్రను, జయించితివని = సామాన్యులను జయించితివని,
 త్రొవ్వకును = గర్వపడకుము, ఇటొ = నాయెడ, అక్కొలదిన్.
 పోదు = అట్లుపోవదు, నాయెడ వాండ్ర వీండ్రను జయించినట్లు
 సాగవని భావము; భూరిప్రతాపమనెడి, సిందూరముచేతను, యశస్సు
 నెడి, ఐమరముచేతను, అశ్యలంకృతమైన, కకురబంతవంతి = దిగంతము
 లందలి గజములఁగలవాఁడు, రణశ్రుకూరుండు, గ్రూరుండు, భీమ = భయం
 కరమైన, సు = శ్రేష్ఠమైన, కుండ = ముఖమున, ఆపశుత = వ్రేల్చఁబడిన,
 త్యత్ = నీయొక్క, ఉద్దండమైన, బుండు = బలమును గలవాఁడు, బలు
 రక్కనుండు, కుంభకర్ణుండు, [ఇటఁ దన నామము దాను జెప్పికొనుట యహం
 కృతిమూలకమగును.] పోరక, ప్రబ్బినాఁడు = అబ్బినాఁడు, ఇట్టి
 నన్న; ఎఱిగి, మాక్కొనుము = ఎదిరింపుము, ఇప్పుడు, నీకొ, పును =
 అధికమైన, రణమును, ఆలంబముగాఁగల, సత్ = రెన్నైన, అనుజ =
 తమ్మునియొక్క, లక్ష్మణునియొక్కయనుట; వధవిధి = చంపునట్టి

కార్యముచే, నినుక్, కలంచి = కలతపెట్టి, ఇదె, మ్రింగ్, కదిలితిని, అని=యుద్ధమునందలి, ప్రాధి, కనుటకుక్, తగ్, నిలునిలుము, సభలక్, నీశార్యకథలు, కర్ణకతినముల్=వినగూడని వగుచున్నవి.

తా. ఓరామచంద్రా! సామాన్యులనేరినో జయించితినిని గర్వింపకుము; నాయొద్ద నట్లు, జయించుట సాగదు. దిగంతవ్యాప్త ప్రతాప కీర్తులు గలవాడను, కుంభకర్ణుడనువాడను, నోరనాహుతి గావింపబడు నీ బలముగలవాడను, యుద్ధమునకు వచ్చితినిగాన నన్నెఱిగి యెదిరించుము, ఇదె నీతక్కుంబంపి నీ మనస్సును గలతపఱచి నిన్ను మ్రింగెదను యుద్ధమునందలి ప్రాధత్యాంజ నిలువుము, నీ కథలు కర్ణపరుషము లగునవి.

భారత. రథివరేణ్య = రథివశ్రేష్ఠుడగు, కర్ణ = ఓకర్ణుడనా, నీవు వినుము, వాండ్రక్, వీండ్రను, జయించితినిని, క్రొవ్వకుము, ఇనటక్, అక్కొలదిక్ పోదు = ఆలాగునసాగదు, ప్రతాపమునెడి సిందూరము చేతను, యశస్సనెడి చామరములచేతను, అత్యలంకృతమైన, కకుబంతదంతి= దిగ్గజముల, కుంభకర్ణుడు=కుంభస్థలములును జెవులుంగలవాడు, రణము నందు, గ్రూరుడు, భీమసుతుడు = భీమునికుమారుడు, ఆహుత = భస్మమోనర్చబడిన, త్వత్, ఉద్దండ, బలుడు, బలురక్కునుడు, పోరక్ ప్రబ్బినాడు = యుద్ధమునేయ నబ్బినాడు, ఇట్టిన్నుక్, ఎఱిగి= తెలిసికొని, మార్కొనుము, ఇప్పుడు, వీక్, పుష్క, రణవైభవముగల, ఆలంబన = ఆలంబననాముడగు, దనుజ=అసురుని, నీ పక్షపువాడగు నాలంబనుడను నసురుని యనుట; వధవిధిక్, నినుక్, కలంచి, మ్రింగ్, ఇదే, కదిలితిక్ = ఇదె సమాపించితిని, నిలునిలుము, అని, ప్రాధికనుటకుక్ ఆశతగదు = దిట్టతనమంద నీకాశవలదు, పూర్వవరె యుద్ధప్రాధిమము ముందర దగదనుట; నీ శార్యకథలు, సభలక్, కతినములు=దుర్యోధనుని సభలలోనైన నీశార్యకథ లుగ్గడించువారుండుటచే నటరణతినములు

గావచ్చునుగాని, లేక, సభల నాడికొనుటమాత్రముతోఁ గఠినములుగా నుండవచ్చును గాని, నాయెడ నవి చెల్లవనిభావము.

క. అని చూపఱ కద్భుతముగ

దనుజుఁడు యుద్ధంబుచేసి శ్రీ తచ్చక్తిఁ దుదఁ

దనువు తగు లుడుపుకొనియెం

దనవారలు గలఁగఁబగరదళములు సెలఁగన్.

208

రామాయణ భారతార్థముల సమము.

అర్థము. అని, చూపఱకున్ = చూచువారికి, అద్భుతముకన్, దనుజుఁడు = [రామా. కుంభకర్ణుఁడు, భార. ఘటోత్కచుఁడు] యుద్ధంబు, చేసి, తుదఁ, తచ్చక్తిన్ = [రామా. రామునిబలముచే, భార = కర్ణుని శక్తిచే] తనవారలు = తనపక్షపువారు, కలఁగన్, పగరదళములు = శత్రుసేనలు, చెలఁగన్ = సంతసింపఁగా, తనువుతగులుడుపుకొనియెన్ = ప్రాణము నానెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. అంత నత్యుగ్రమగుపోరు శ్రీ గొంతఁజరుగ

నశ్రముఁ డతికాయాభిఖ్యుఁ శ్రీ డఖిలరణక

ళాధికారి గాంభీర్యతోరయధిఘటోద్భ

వుండు ద్రుపద ముఖ్యులఁ బలురపుర వధించె.

209

భారత. అంతన్, అత్యుగ్రమగు పోరు, గొంత, జరుగన్, అశ్రముఁడు = శ్రమరహితుఁడు, అతికాయ అభిఖ్యుఁడు = అత్యంత దేహకాంతి గలవాఁడు, అఖిలమగు, రణకళకు, అధికారియగువాఁడు, గాంభీర్యమునఁ దోయధియగువాఁడు, సముద్రమువంటి గాంభీర్యము గలవాఁడనుట; ఘటోద్భవుండు=ద్రోణుఁడు, ద్రుపదముఖ్యులన్=ద్రుపదుఁడు మున్నగు, పలుపురన్, వధించెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

మ. అనినార్యుండతఁడంతటందనయమిరభ్యామృత్యువార్తాప్రవ
ర్తనచేతం గురుమానసార్పిత విషాదగ్లానియయ్యెందనుకొ
దను నిర్దుక్తునిఁ జేయుచు నివ్వశిఖసంఘానాతివేగప్రపం
చన సౌమిత్రి యనేక యుద్ధకృతిభృష్టద్యుమ్నుఁడేపారఁగన్.

అవతారిక. అతికాయ యుద్ధము, మరణమును, ద్రోణనియుద్ధముకు
రణమును జంటించి వివ్రాసెను.

రామాయణ అనివార్యుండు = నివారింపఁగా రానివాఁడు, అతఁ
డు = ఆ యతికాయుండు, అంతట = సర్వత్ర, విశిఖసంఘాన = బాణ
ప్రయోగమునందలి, అతివేగమును, ప్రపంచన = విస్తరింపఁజేయు, అనే
కములైన, యుద్ధకృతి = యుద్ధకార్యములయందు, దృష్టమైన, ద్యుమ్ను =
సత్త్వముగల, సౌమిత్రి = లక్ష్మణుండు, ఏపారఁగాన్ = విజృంభింపఁగా,
తనున్ = తన్నున్, అతికాయుననుట; తనునిర్దుక్తునిన్ చేయుచున్ =
శరీరమును వీడినవానిం గాఁ జేసికొనుచు, తనయొక్క, అమిథ్యా = సత్య
మైన, మృత్యు వార్తాప్రవర్తనచేతన్ = చచ్చెననువార్త వ్యాపింపఁజేయు
టచే, గురు = తండ్రియైన రావణుని, మానస=మనస్సున, అర్పిత=ఉనుచు
బడిన, విషాదమువలని, గ్లాని = వైవర్ణ్యము గలవాఁడు, అయ్యోన్.

తా. అనివార్యుండగు నా యతికాయుండు, సర్వత్రఁ దనబాణవేగ
మును విస్తరింపఁజేయు లక్ష్మణుండు విజృంభింప నాతని విజృంభణమునకుఁ
దనప్రాణము లర్పించి, తన తండ్రియగు రావణుని మానసమున గొప్ప
దుఃఖము గల్గించెను.

“ప్రపంచన;” “పదివిస్తారే” అను థాతువులనఁ గల్గెను.

భారత. అనివార్యుండు, ఆతఁడు = ఆద్రోణుండు, అంతట =
 పిమ్మట, తనయ = కుమారుడగు నశ్వత్థామయొక్క, మిథ్యాపుత్రువారై
 ప్రవర్తనచేత = అసత్యపుచావుయొక్క వ్యాపనమున, విశిఖముల సంధా
 నముయొక్క, అతివేగమును, ప్రసంచన = విస్తరింపఁజేయుటయందు,
 సామితి = లక్షణుండగువాడు, బాణసంధాన వేగప్రపంచనమున లక్షణ
 బునివంటి వాడనుట; అనేకములైన, యుద్ధకృతి = యుద్ధకార్యములుగల,
 ధృష్టద్యుమ్నుండు, ఏపారంగా = తనుకొ, తనునిర్ముక్తునికొ చేయు
 చుకొ = దేహమునుండి విడువఁబడిన వానింగాఁ జేసికొనుచు, గురు = అధిక
 ముగా, మానసమున, అర్పితమగు, విషాదమువలని, స్థానింగల వాడయ్యెను.

తా. ద్రోణుండు దనకుమారుండు మరణించెనను నసత్యవార్తవ్యాపిం
 పఁగా నాదుఃఖమున శరసంధాన వేగమున లక్షణునింబోలు ధృష్టద్యు
 మ్నుండు విజృంభింపఁగా, దనశరీరము పీడెను.

వ. అర్థితే.

211

సీ. గురుదివ్య బాణచాతూరిని మీఠినవాని

గారాపుఁబట్టి నశఖండవిక్ర

మోగ్రగు నెంతయును దుశ్శోధనుం డనిగెల్పుఁ

దనకొనర్పఁగఁజాలు శ ననిగణించి

యాతీవ్రబలు బహుశ్రభాతృనాశకతోర

తరమన్యు దశనూఖుఁ శ రివధమున

కత్యాదరతఁ బంచె శ నస్త్రనై పుణిఁ జూపె

నతఁడును బ్రతివీరులపగతఁగ

తే. చేష్టులెరి తద్భ్రహ్మస్త్ర శ జృంభణమున

కెదురులేక మూర్ఛన్నానశమదము లడఁగఁ

దత్ప్రతివిధానకుశలాచ్యుతప్రయత్న
మున బిరుదు డింప కపు డొప్పె శ సనిలసుతుఁడు. 212

రామాయణ. గురు = అధికమైన, దివ్యమైన, బాణచాతురిని, మిత్ర
నవానికొ, అఖండమైన, విక్రమముచే, ఉగ్రుకొ = భయంకర మైనవానిని,
గారాపుఁబట్టికొ = ప్రియపుత్రుడైన యింద్రజిత్తుని, ఎంతయుకొ, దుర్యో
ధనుండని = శత్రువులచే యుద్ధముచేయు శత్రుముగాని వాడని, గెల్చుకొ,
తనకుకొ, ఒసర్పగకొ, చాలునని, గణించి = తలఁచి, బహుభ్రాతృనాశా
మున, కఠోరతరమగు, మధ్యుకొ = కోపముగల వానిని, ఆతీవ్రబలుకొ = తీక్ష్ణ
బలుడగు నాయుంద్రజిత్తుని, దశముఖుఁడు = రావణుఁడు, అరివధమునకుకొ,
అత్యాదరతన్, పంచెన్, అతండును = ఆయింద్రజిత్తును, అస్త్రీనైపుణిన్,
చూపెకొ, ప్రతివీరలు = శత్రువులు, తత్ = వానియొక్క, బ్రహ్మాస్త్ర విజృం
భణమునకుకొ, ఎదురులేక, మూర్ఛకొ, మానమును, మదమును, అడగకొ,
ఆపగత = నశించిన, రణచేష్టులై = యుద్ధవ్యాపారము గలవారైరి, తత్ = ఆ
యస్త్రీయునకు, ప్రతివిధానమునందు, కుశల = సమర్థమునై, అచ్యుత =
సిరమైన, ప్రయత్నమునకొ, బిరుదుడింపక = ఉక్కునెడక, అపుడు, అనిల
సుతుఁడు = హనుమంతుఁడు, ఒప్పెకొ.

తా. బాణచాతుర్యముగల ప్రియపుత్రుఁడగు నింద్రజిత్తును దనకు
విజయము సంపాదించియుచ్చునని తలఁచి శత్రువధకై రావణుఁడంపెను.
ఇంద్రజిత్తుఁడును బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగమున వారలసామ్యులైఁజేసెను. హను
మంతుఁడుమాత్రము తత్ప్రతివిధాన మెఱిగిరవాఁ డగుటచే బిరుదుచెడక
యొప్పెను.

భారత. దివ్యబాణచాతురికొ, గురుకొ = ద్రోణుని, మిత్రనవానికొ,
గారాపుఁబట్టికొ = ప్రియపుత్రుని, ద్రోణుని పుత్రుఁడగు నశ్వత్థామ
ననుట; అఖండ విక్రమమున, ఉగ్రుడైనవానిని, ఆతీవ్రబలుకొ అనికొ =

యుద్ధమున, ఎంతయున్, తనకున్, గెల్పున్, ఒనర్పఁగన్, చాలునని,
గఁజించి, బహుభ్రాతృవాకముచే, కఠోరతరమైన మహ్యదశగల, ముఖుఁడు=
ముఖముగలవాఁడు, దుర్యోధనుండు, అరివధమునకున్, అత్యాదరతన్,
పంచెన్ = పంచెను, అతఁడును, ఆశ్వత్థామయు, అస్త్రీ వైపుణిన్,
చూపెన్, తత్, బ్రహ్మ=బ్రాహ్మణుఁడగు నశ్వత్థామయొక్క, అస్త్రీ=
నారాయణాస్త్రమయొక్క, విజృంభణమునకున్, ఎదురులేక, ప్రతిపీఠలు,
మూర్ఛత్=వ్యాపించెడు, మానమదములు, ఆడఁగన్, తత్=ఆయస్త్రీయు
నకు, ప్రతివిధానమునందు, కుశలుఁడైన, అమృతుని, ప్రమత్నమున, అప
గత=విడువఁబడిన, రణచేష్టుఁడైరి, కృష్ణునిమూలలచే నాయుధములం బడ
వైచి దానికి నమస్కరించిరిని భావము; అపుడు, అనిలసుతుఁడు=భీముఁడు,
మిరుసుడింపక యొప్పెను, నమస్కరింపకుండె ననుట.

తా. దుర్యోధనుఁ డశ్వత్థామ, దనకు జయుము గల్గించునని తలంచి
శత్రువధమున కాతని సంపెను. అతఁడు నారాయణాస్త్రీయు వైచెను.
కృష్ణునీ యానతిచే భీముఁడు దక్కఁ దక్కినవా రాయుధములం బడవైచి
నమస్కరించిరి. భీముఁడుమాత్రము నమస్కరింపక యుండెను.

వ. అంత.

213

ఆ. అతఁడు నకలసైన్య శ్ర వితతిని సౌజవ

నౌషధీసమాన శ్ర యన విహితపు

నశ్రవతిష్ఠగా నొనర్చి వర్ణన కెక్కు

శౌర్య విక్రమనయశ్ర చర్యనడవె.

214

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అతఁడు=[రామా. అంజనేయుఁడు, భార. భీముఁడు,] సకల
మైన, సైన్యము యొక్క, వితతిని=సమూహమును, [రామాయణ.] సంజీవ
నౌషధీ సమానయన=సంజీవ నౌషధిని దీసికొని వచ్చుటచే, [భారత.] సం

జీవ నౌషధితో సమాన మనులాగున, విహిత, పునఃప్రతిష్ఠాగాఁ = మరలనిల్పఁబడినదిగా, ఒనర్చి, వర్ణనకాక్షుక్, శౌర్య విక్రమనయ చర్య = [రామా.] పరాక్రమము యొక్కయు, సామర్థ్యము యొక్కయు, నీతి యొక్కయు, చర్య, [భార] శౌర్యయొక్క, కృష్ణనియొక్కయునుట; విక్రమ రహితమైన నీతి చ్యూప,] నడపెను.

తే. అపుడుమను జేంద్రముఖ్యు లాహరి నుతించి

రనఘనీదు మహత్త్వమేరమని సొగడంగ

వచ్చు నారాయణ మహాస్త్ర వైభవమిటు

లఫలముగఁజేసి రిపుల క్రొ శ వ్వడఁచి తనుచు. . 215

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అపుడు, మనుజేంద్ర ముఖ్యులు = [రామా. రామాదులు, భార. భర్మజాదులు,] అనఘ, నీదు, మహత్త్వము, = గొప్పదనము, ఏమనిసొగడఁగవచ్చుకొ, నారాయణ మహాస్త్ర వైభవము = [రామా. ఆశ్చర్యము, మహాస్త్రముయొక్క వైభవము, ఇటునారాయణ శబ్దమాశ్చర్యనూచకము; భార. నారాయణాస్త్రము యొక్క వైభవము,] ఇటులో, అఫలముగఁ = ఫలహీనముగా, చేసి, రిపులక్రొవ్వు, అడఁచితి = నశింపఁజేసితివి, అనుచుకొ, హరికొ = [రామా. ఆయాంజనేయుని, భార. ఆకృష్ణుని,] నుతించిరి.

తాత్పర్యము సుగమము.

లోకమున నాశ్చర్య నూచకముగ సాధారణమగు వాడుకలోనుండు నారాయణశబ్ద మిటఁగూర్చుట మిక్కిలి చముత్కార కారియగుచున్నది.

చ. అలఘు విపన్నహార్ణవమున నట్లు తరించి పునర్నహాద్ధతికొ వెలిఁగెడువారిఁద్రద్రజని శ వేగ భయంకరలీలఁ దాకి పెం పలరఁగఁబోరెవై రిచయనమర్కజుఁడందువహించెమిక్కిలి నృలిమిఁబ్రకంపితస్వప్రతనాపరిపాలనకార్యభారమున్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అలఘు, విపత్తినెడి, మహార్ణవమును. అట్లు, తరించు=దాటి, పునః=మరల, మహోద్ధతి, వెలిగెడువారికొ, వైరిచయము, [రామాయణ] తద్రజనికొ=ఆరాత్రియందు, వేగకొ=శీఘ్రముగా, [భారత] తద్రజని=ఆరాత్రి, వేగకొ=వేగఁగ నే, భయఁకర లీలకొ, తాఁకి, పెంపు, అలరఁగకొ, పోరకొ=యుద్ధమొనర్చెను, అందుకొ=ఆయుద్ధమున, అర్కజాడు= [రామా. సుగ్రీవుడు, భార. కర్ణుడు,] మిక్కిలికొ, బలిమికొ, ప్రకంపితమైన, స్వపుతనాంతన నైనయయొక్క, కార్యభారముకొ, వహించెకొ;

తాత్పర్యము సుగమము.

మ. రవిపుత్రుండుని కిట్టుపూని ప్రతిగర్జదీర్ఘసంహార క్ష

ప్తి విరాజచ్ఛరభీష్మకుంభజయశోభివ్యాప్తిమితైమను
వ్యవిభుండుబృంగ నంత నాప్రబలదోషాచారితోఁబుట్టువు
న్భువిఁగూల్చెన్బవనాత్మజుండుబలిమిగ్ధశ్శాసనాభిఖ్యునిన్.

రామాయణ. రవిపుత్రుండు=సుగ్రీవుడు, అనికొ, ఇట్లు, పూని, ప్రతి...వ్యాప్తికొ; ప్రతిగర్జతో=మాటుమలయుచున్న, వీరసంహార=శత్రుసంహారముయొక్క, క్షత్తికొ=కార్యముచే, విరాజతో=ప్రకాశించుచున్న, శరములచే, భీష్మ=భయఁకరుడైన, కుంభుని యొక్కజయముచే, శోభించెడి, వ్యాప్తికొ=వ్యాపారముచే, మనువ్యవిభుండు=రాముడు, ఉబ్బొగకొ, మితైకొ, అంతకొ, ఆప్రబల దోషాచారి=రాత్రించరుడగు కుంభుని, తోఁబుట్టువుకొ=సోదరుని, నికుంభునటుల; దుశ్శాసనమైన, అభిఖ్యుకొ=కాంతిగలవానిని, పవనాత్మజుండు=అంజనేయుడు, బలిమికొ, భవికొ. మాల్చికొ.

తా. సుగ్రీవుఁడట్లు యుద్ధమునకుఁబూని పరాక్రమశాలియగు కుంభుని విజయమున శోభిల్లెను, అంతనతని తమ్ముఁడగు నికుంభుని హనుమంతుఁడు గూర్చెను.

భారత. రవిప్రతుండు=కర్ణుఁడు, ఇట్లు, అనికొ, పూని, ప్రతిగర్జతో, పీఠ, సంహార, క్షాప్తి, విరాజతో, శరములుగ, భీష్ము యొక్కయు, కుంభజుని యొక్కయు, యశః=కీర్తియొక్క, అభివ్యాప్తి, మనుష్య విభుండు=దుర్యోధనుఁడు, ఉబ్బుగొ, మీఁతొ, అంతొ, ఆప్రబలమగు, దోషాచారి = దోషయుక్తములగు నాచారముగల దుర్యోధనుని, తోఁబుట్టువు, దుష్కారనా భిఖ్యుని, = దుష్కారముఁడను పేరుగలవానిని, సవనాత్మజుండు = భీముఁడు, బలిమి, భువి, కూర్చె.

తా. కర్ణుఁడు దుర్యోధనుఁడు సంతసించులాగున భీష్మ ద్రోణులకంటె మీఁతను. భీముఁడు దుర్యోధనుని తోఁబుట్టువగు దుష్కారనుని గూర్చెను.

ఇట, 'దోషాచారి' అనునపుడు రామాయణార్థమున, దోషాచారి అని షకారము యతియగుట వ్యంజన యతియు, భారతార్థమున, దోష+అచారిఅని ఆకారము యతియగుట స్వరయతియు నగుచుండుటచే బాదాదిని; మను; వ్యవిభుండుని రెంటికి సరిపడునట్లు వ్యయను నది ప్రయోగింపంబడెను.

వ. అంత.

218

సీ. ఆనానమహి మకశ్రోరాక్షయాతు లసత్ప్ర

తాప మత్యంతమ్ముండనరంగనలి

సూర్యసంతతి నరశవర్ముడు సాహసౌ

ధృత్యశౌర్యాదిదుర్దంతవృత్తి

బ్రబలువానిని ధర్మ శ్రీ రాజువీడు సారంగఁ
 తటిమె బాణముల నెంతయుఁ గలంచి
 తద్భ్రాతృభంగ మంతయు నప్పు డరసివా
 నవి నిర్గతుండయి శ్రీ సరభసమున

ఆ. స్వశ్రిత నికురుంబ శ్రీ వనశిఖి మేఘనా
 దాభిధానుఁ డాబరలాఘ్యమింద
 నడచిదుర మొసర్చె శ్రీ నభమున నుండి ని
 ర్జరులు బెగడ నిగుడు శ్రీ సాయకముల.

219

రామాయణ. ఆహవమహిక్ = యుద్ధభూమియందు, మకరా
 త్కుండనేడి, యాతు = రాక్షసుని, లసత్, ప్రతాపము, అత్యంతమ్ము
 తనరక్ = అతిశయింపఁగా, కనలి, సూర్యసంతతి నరవర్ష్యుడు =
 సూర్యవంశపురాజు, రాముండనుట; సాహసము, ఔద్ధత్యము, శౌర్యము,
 ఆది = మొదలగు, దుర్దాంత = అణఁపరాని, వృత్తిక్ = వ్యాపారముచే,
 ప్రబలువానిని, మకరాక్షు ననుట; బలములక్, ఎంతయుక్ కలంచి, ధర్మ
 రాజు వీడు = యమలోకమును, చొరంగక్, తటిమెక్, చంపెననుట;
 మేఘనాదాభిధానుఁడు = ఇంద్రజిత్తు, తత్ ప్రభాతృ భంగమంతయుక్ =
 మకరాక్షుని మరణమంతయు, అప్పుడు = అరసి, విచారించి, రభసమునక్,
 వాస = వాసభవనమునుండి, నిర్గతుండయి, స్వశ్రిత నికురుంబ = దేవతల సమా
 హమనెడి, వనమునకు, శిఖి = అగ్నియగుదు, ఆబలాఘ్య మిందక్ = సేనా
 పరివృతుండగు నా రామునిమీఁద నడచి, నిర్జరులు = దేవతలు, బెగడక్,
 నభమునుండి, నిగుడుచుండు, సాయకములక్, దురమొనర్చెను.

తా. మకరాక్షుఁడు యుద్ధమునకు రాఁగ రాముఁ డాతనిం జంపెను
 మకరాక్షుని చావు దెలిసి ఇంద్రజిత్తు యుద్ధమునకు వచ్చి యాకసమున

నుండి రామునిపై బాణములు వైచుచు దేవతలు భీతిబునట్లు యుద్ధ మొనర్చెను.

భారత. ఆహవ మహిమకర = యుద్ధమునకుఁ బ్రభావము గలుగఁ జేయుచున్న, అక్షయమయిన, అకుల = సాటిలేని, సత్ప్రీతాపము, తన రత్న, సూర్యసంతతి నరవర్మిండు = కర్ణుడు, సాహస బౌద్ధత్య, శౌర్య, ఆది, దుర్దాంతమైన, వృత్తి = ప్రవృత్తిచే, ప్రబలువానిని, ధర్మరాజు, బాణములతో, ఎంతయు, కలంచి = కలత పెట్టి, వీడు చొరంగు. తతిమే = మరలఁ దన శిబిరము చొచ్చునట్లు తతిమెను, వాసవి = అర్జు నుడు, తద్భాతృ భంగము = తన యన్నయొక్క భంగము, అంత యు, అరసి, అప్పుడు సరభసమున, నిర్గుతుండయి = యుద్ధమునకు వెడలినవాడయి, స్వక్రిత నికురుంబ = తనయాశ్రయముల సమాహమనెడి, వనశిఖి = అడవివెనుకకు, మేనునాదయువంటి, అభిధానుడు = పేరుగల వాడగుచు, ఆబలాఘ్న మింద = బలాఘ్నుడగు నా కర్ణునిమీద, నడచి, నభమునుండి, నిర్జరులు, బెగడ, నిగుడునట్టి సాయకములతో, దుర మొనర్చెను.

తా. కర్ణుడు తనబలమున ధర్మజుని నొప్పించి శిబిరమునకుఁ బోవు నట్లు తతిమెను. అర్జునుడిది తెలిసివచ్చి దేవతలు బొగడునట్లు కర్ణునిపైకి వచ్చి బాణములతో యుద్ధ మొనర్చెను.

రామాయణార్థమున న్యః + శ్రితయనియు, భారతార్థమున, స్వ + శ్రితయనియు రూపమగుట, “శర్పరే విసర్జనీయః” అను సూత్ర ముచే గల్గెను.

వ. ఇట్లు పోరిపోరి.

ఉత్సాహ. వెరవు నేపుఁ జూపెడు ప్రతివీరు విక్రమక్రియా

గరిమమును సహింపలేక १ కనులను దొఱుగిపోయి తాఁ

దిరిగివచ్చె నీతఁ డింకఁ ॥ దెగువ మిగుల నెరప కె
ట్లరుగుననుచు నహితబలము ॥ లలికి కలఁగఁ జెలఁగుచున్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఈతఁడు = [రామా. ఈ యింద్రజిత్తు, భార. ఈ యర్జు
నుఁడు, వెరవున్ = ఉపాయమును, వీపున్ = గర్వమును, చూపెడు,
ప్రతివీరు = [రామా. రాముని, భార. కన్లుని,] విక్రమక్రియయొక్క,
[రామా. గరిమన్ = మహిమను, మును = మున్ను, భార. గరిమమును,
సహింపలేక, కనులను, తొఱఁగిపోయి = దాఁగి, తాన్, తిరిగి, వచ్చెన్, ఇంకన్,
తెగువ = సాహసము, మిగులన్, నెరపక, ఎట్లరుగును, అనుచున్, అహి
తబలములు = [రామా. వానర సేనలు, భార. కారవ సేనలు], అలికి = భయ
పడి, కలఁగఁ, చెలఁగుచున్.

తాత్పర్యము సుగమము.

మ. బలదీప్తాశుగ సంతతి ప్రబలిత ॥ స్ఫార ప్రతాపోదయో
జ్జ్వల సంయద్రభసంబురుద్రుమఖసంఛారక్రియన్ మీఱఁగా
నలఁగించె న్బ్రతివీరు నట్టియెడ నానాకీశ సంతానమ
య్యలఘుస్థేముఁడుతత్ప్రతాపశిఖిమాత్రయంజేసియార్యైందగన్

రామాయణ. బలముచే దీప్తుఁడైన, ఆశుగసంతతి = వాయు
పుత్రుఁడైన హనుమంతుఁడు, ప్రబలిత.....రభసంబు; ప్రబలిత = ప్రబ
లముగాఁ జేయఁబడిన, స్ఫార = విస్తారమైన, ప్రతాపోదయముచే, ఉజ్జ్వల
మగుచున్న, సంయత్ = యుద్ధమందలి, రభసంబు = అటోపము, ఉరు =
అధికమైన, ద్రుమములయొక్క, ఖసంఛార క్రియన్ = ఆకాశమున సంచ
రించు కార్యముచే, మీఱఁగాన్, అట్టియెడన్, ప్రతివీరున్ = ఇంద్ర
జిత్తును, నలఁగించెన్, అయ్యలఘుస్థేముఁడు = ఆతి స్థైర్యవంతుఁడగు

నా యింద్రజిత్తు, తత్ = ఆ హనుమంతుని, ప్రతాపశిఖి = ప్రతాపాగ్నిని, మాయక్ చేసి = మాయచే, తగ్గ, ఆర్పెక్ = చల్లార్చెను.

తా. హనుమంతుడు వృక్షముల నాకసమున కెగురవైచుచు నా యింద్రజిత్తును నలగించెను. ఆతఁడును మాయాయుధమున నాతని పరాక్రమాన్ని నార్చెను.

“సం యత్ ” “ సంయత్సమిత్యా జినమిద్యుద్ధ ” అమరము.

భారత. బలదీప్తమయిన, ఆశుగ = బాణముల, సంతతి = సమాహముచే, ప్రబలితమైన, స్ఫూర్తమైన, ప్రతాపోదయముచే, ఉజ్జ్వల = ప్రతాపించుచున్న, సంయత్ = యుద్ధమునందలి, రభసంబు, రుద్రమఖసంచారక్రియక్ = రుద్రునియొక్క దక్షాధ్వర క్రిడను, మిఱుంగాక్ = మించగా, అట్టియెడక్, ఆనాకీశ సంతానము = ఆ యర్జునుఁడు, ప్రతిపీరుక్ = కర్ణుని, నలగించెక్, అయ్యలఘుస్థేముఁడగు కర్ణుఁడును, తత్ = ఆ యర్జునుని, ప్రతాపశిఖిని, మాయునట్లు చేసి, తగ్గ, ఆర్పెను.

తా. ఆర్జునుఁడు తన యాటోపము దక్షాధ్వరమునందలి రుద్రుని విలాసమును ఆతిక్రమింపఁగాఁ గర్ణుని నలగించెను. కర్ణుఁడు నర్జునుని శౌర్యాన్ని మాపి యార్చెను.

వ. అంత.

223

క. మాననిధి జిహ్వుఁడు సుమి

త్రానందనుఁ డన్నపను పురదంచిత వృత్తి

మానసధృతిఁ బెనువఁగ నరి

పై నడరి శరోగ్రవృష్టిఁ శ్ర బఱుగించెవడిన్.

224

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. మాననిధి, [రామాయణ.] జిహ్వుఁడు = జయశీలుఁడైన, సుమిత్రానందనుఁడు = లక్ష్మణుఁడు, [భారత.] సుమిత్రులకు, ఆనంద

నుండైన, జిఘ్రాడు = అర్జునుడు, అన్నపసుపు = [రామా. రామనాజ్ఞ
భార. ధర్మజనాజ్ఞ,] ఉదంచిత=ఓష్ఠచున్న, వృత్తి, మానసమందలి
ధైర్యమును, పెనుపగి, పెంచుటకు నన్నపంపుకారణమని భావము ;
అరిపై = [రామా, ఇంద్రజిత్తునిపైన, భార. కర్ణునిపైన] శరముల,
ఉగ్రమైన, వృష్టి, వడి, పఱగించె,

తాత్పర్యము సుగమము.

క. శరవర్ష మిట్లు గురియుచు

బరగు మహాబలజయానుభావస్థైర్య

స్ఫురణాఘ్యనతని నతడు

సరభసనారాచవృష్టి శ సువృతు జేసెన్.

225

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఇట్లు శరవర్షము, కురియుచు ; పరగునట్టి, మహా
బలజయానుభావ = హనుమంతుని వాహనము గాగలవానిని, భావము
యొక్క స్థైర్యస్ఫురణముచే, అఘ్యుడగు వానిని, [భారత.] మహాబలము
గల, జయముయొక్క, అను భావ స్ఫురణముచే, అఘ్యుడగువానిని, అత
ని అతడు = [రామా. ఆ లక్ష్మణు నింద్రజిత్తు, భార. ఆ యర్జును
నా కర్ణుడు,] సరభసనైన, నారాచ = బాణములయొక్క, వృష్టిచే,
సువృతు = మూయబడినవానినిగా, చేసెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. ఇట్లు దలపడి.

226

ఆ. సరిగఁబోరి రక్కజపు జోదులిరువురు

గరియుగరియు బోలె శ గడిదిలావు

గిరియుగిరియుఁ బోలె శ గెంటనితాల్కియు

హరియుహరియుఁబోలె శ నదటానైదల.

227

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఆక్కజపు బోడుగు, అయ్యరువురు = [రామా. లక్ష్మణుడు నింద్రజిత్తున, భార. అర్జునుడు. కర్ణుడును,] కరియుక కరియుక పోలె = ఏనుగు నేనుగునుం బోలియు, కడిది = కఠినమైన, లావున, గిరియుక గిరియుక పోలె, గెంటు, తాల్కియుక = ఓర్పున, హరియుక హరియుక పోలె = సింహమును సింహమున వలె, అదటు = గర్వము పొదలె, సరిగె, పోరి.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. ఒండొరులసరోవరహంకృతిఁ గెలుచుఁ

గెరిలితూపులవానఁ శ గురిపెరుగిసి

శరవృష్టిఁ బ్రత్యస్త్రసమితిచే నఱుకుచు

నటికి వైనమ్ములు శ వజ్జపిఞ్జపి

సాధనవికలత శ సాధించి మించుచు

మించి నెమ్మేనుల శ నొంచి నొంచి

దివ్యాస్త్రములు సాలఁ దెగువమై నేయుచు

నేసి నిష్ఫలమైన శ రేసిరేసి

తే. లలి నొక రొకళ్ల కడఁకల శ లక్ష్మణేంద్ర

జిత్తు లాభీలశౌర్యులై శ చిత్రరణము

సలిపి రొకకొంతతడవు వాసవవిరోచ

నాత్మజుల సామ్యవిస్ఫూర్తి శ యావహిల్ల.

228

రామాయణభారతార్థములు సమము.

రామాయణ. [అర్థము.] లక్ష్మణేంద్రజిత్తులు = లక్ష్మణుః డింద్ర
జిత్తును, ఆభీలశార్యులై = భయంకరశార్యులై, వాసవవిరోచనాత్మజుల =
ఇంద్రబలులయొక్క, సామ్యవిఘ్నార్తి, ఆవహిల్లక్, [భారత] వాసవ
విరోచనాత్మజులు = ఇంద్రమూర్త్య పుత్రులగు నర్జున కర్ణులు, అసామ్య =
సాటిలేని, విఘ్నార్తి, ఆవహిల్లక్, లక్ష్మణేంద్రజిత్ = లక్ష్మణునితోడను
వింద్రజిత్తుతోడను, తుల = సమాసమైన, ఆభీలశార్యులై, భయంకర పరా
క్రమసుగలవారలై, ఒండొరులకై, సరోషమగు, హుంకృతిచేకై, కెర
లుచుకై = ఆగ్రహించుచు, కెరలి, తూపులవాస = శరవృక్షము, కురిసి
కురిసి, శరవృష్టికై, ప్రత్యస్త్రీయయొక్క, సమితిచేకై = సమానముచే,
వఱుకుచుకై, నఱికి, పైకై = ఒకరొకరిపైకై, అయ్యులు, పఱపిపఱసి,
సాధనవికలత = ఆయుధభంగము, సాధించి, మించుచుకై = మీఱుచుచు,
మంచినివేసులకై, నొంచినించి, దివ్యాస్త్రీయలు, చాలకై, తెగువమైకై =
సాహసముతో, ఏయుచుకై, ఏసి, నిష్ఫలమైనకై = ఆయుస్త్రీయలు వ్యర్థ
మైన, లేసిలేసి = విజృంభించి, లలికై, ఒకరొకళ్లకడఁగలకై = పర
స్పరప్రయత్నముల, ఒకకొంతతడవు, చిత్రమైన రణము, చలిపిరి.

తాత్పర్యము సుగమము.

“వాసవవిరోచనాత్మజులు” అనుస్థలమున వాసవాత్మజ విరోచనాత్మ
జులనుటకు, “ద్వంద్వాంతే క్రూరుమాణం పదంప్రత్యేక మభిసంపద్యతే
అని ప్రమాణము.

వ. అంత.

229

ఆ. చతురశల్యరచిత శ సారథ్యయోగాధి

గతమదాతిశయనశఖండధైర్యం

బ్రతిభటుని వధించెఁ బ్రథితాజివిజయుడు

రాముతమ్ముడు నురశరాజు మెచ్చ.

230

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. [రామాయణ.] చతుర..... ఆతిశయిక్ ; చతుర=సమర్థమయిన, శల్య = బాణప్రయోగముచే, రచితమైన, సారథియొక్క, అయోగ = వియోగమువలని, అధి = మనోవ్యథచే, గతమైన, మదాతిశయుని, [భారత.] చతురుడగు, శల్యునిసారథ్యయోగమువలని, అధిచే, గత, మదాతిశయుని; అఖండధైర్యుని, ప్రతిభటుని = [రామా. ఇంద్రజిత్తును, భార. కర్ణుని,] [రామాయణ.] ప్రథితమైన ఆజివిజయుండు, రాముత్తముడు = లక్ష్మణుండు, సురరాజు, మెచ్చుకొ, [భారత.] ప్రథితమైన ఆజిగల, విజయుండు, అర్జునుండు, రాముత్తముడు, కృష్ణుండు, సురరాజును మెచ్చుకొ, వధించెకొ.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. ఆతిదుర్లయుం డైన శ ప్రతివీరునిట్లు రూ
పణచి యబ్బలుమగం శ ఉన్నకడకుఁ
జని మొక్క నన్న రేశ్వరుండెత్తి కాఁగిటఁ
జేర్చి యానందవిభ్రంభణమునఁ
బరఁగె నామఱునాఁడు శ ప్రాధిమద్రవిభుండు
ప్రదళితబహునైరి శ పంక్తిగళుండు
సేనాని యైనను శ శివుఁ డైనఁ గేశవుఁ
డైన నెదిర్చి నారాయస్త్రములకుఁ

తే. బ్రాణములు వెచ్చవెట్టక శ బ్రదికిపోవ
లేఁ డకట నాకు నరుఁ డేమిర లెక్కయనుచుఁ
దనకురుబలౌఘర యౌవీధానమహిమ
గడఁకఁ బెనుపంగ నతనివె శ నడచిపోరె.

రామాయణ. అతిదుర్జయుండైన, ప్రతివీరుక్ = ఇంద్రజిత్తును; ఇట్లు, రూపణఁచి = చంపి, అబ్బలుమగండు = ఆకూరవశేణ్యుడగు లక్ష్మణుఁడు, అన్నకడకుక్ = రామునొద్దకు, చని, మొక్కిక్, అన్న రేశ్వరుఁడు = రాముఁడు, ఎత్తి, కౌగిటక్, చేర్చి, ఆనందముయొక్క, విజృంభణమునక్, పరఁగెక్, ఆమఱునాఁడు, ప్రాథిమక్ = ప్రాథిమగల, రవిభుండు = సూర్యునివంటి కాంతిగలవాఁడు, ప్రదళితమైన, బహువైరి యగు, పంక్తిగతుఁడు = రావణుఁడు, నేనానియైనను, కుమారస్వామియైనను, శివుఁడైనక్, కేశవుఁడైనను = విష్ణునైనను, ఎదిర్చి, నాయస్త్రము లకుక్, ప్రాణములు, వెచ్చపెట్టక్ = వ్యయపఱుపక్, మరణింపక్ యనుట; బ్రదికిపోవఁగక్, లేఁడు, అకట, నాఁక్, నరుఁడు = మనుష్యుఁడు, ఏమిలెక్క, అచుక్, తనకుక్, ఉరు = అతిశయించిన, బలాఘము యొక్క, రక్షావిధానమహిమ, కడఁకక్ = ప్రయత్నమును, పెనుపంగక్, అతనిపైక్ = ఆరామునిపై. నడచి, పోరెక్.

తా. లక్ష్మణుఁడొంద్రజిత్తుఁడంపి రామునొద్దకరిగి నమస్కరింప నాతఁ డాతనిం గౌగిలించుకొనెను. మఱునాఁడు రావణుఁడు కుమారస్వామి యైనను శివుఁడైనను, విష్ణునైనను నాబాణములకెదిర్చి బ్రదుకఁజాలరన నింక నీమనుష్యుడొక లెక్కలోనివాఁడాయనుచు దనబలమును రక్షించుకొను ప్రయత్నమున రామునిపై గదిసిపోరెను.

భారత. అతి దుర్జయుండైన, ప్రతివీరుక్ = కర్ణుని, ఇట్లు, రూప ణఁచి, అబ్బలుమగండు = వీరశ్రేష్ఠుడగు నర్జునుఁడు, అన్నకడకుక్ = ధర్మజుని సమీపమునకు, చని, మొక్కిక్, అన్నరేశ్వరుఁడు = ఆధర్మ రాజు, ఎత్తి, కౌగిటక్, చేర్చి, ఆనందవిజృంభణమునక్, పరఁగెక్, ఆ మఱునాఁడు, ప్రాథిక్ = దిట్టదనముచే, మద్రవిభుండు = శత్రుఁడు, ప్రదళితమైన, బహువైరిపంతులయొక్క, గతుఁడు = కంఠమునుగలవాఁడై,

సేనానియై = సేనాపతియై, ననున్, శివుడైనన్, కేశవుడైనన్,
 ఎదిర్చి = ఎదిరించి, నాయ స్త్రీయులకున్, ప్రాణములు వెచ్చపెట్టక
 బ్రదికిపోవలేడు = ప్రాణములు పోగొట్టుకొనక బ్రదికిపోవజాలడు,
 అకట, నాకున్, నరుడు = అర్జునుడు, ఏమిలెక్క, అనుచున్, తన
 యొక్క, కురుబలౌఘముల రక్షావిధానముయొక్క, మహిమ, కడఁకన్ =
 ప్రముత్తయును, పెనుపంగన్, ఆతనిపైన్ = ఆధర్మజుని మీదికి, నడచి,
 పోరెన్.

తా. అర్జునుఁజిట్లు కర్ణునింజూపి ధర్మజునొద్దకరిగి నమస్కరింప నాతఁ
 డతనిని గౌరవించుకొనెను. మఱునాఁడు శల్వుఁడు శివకేశవులుగూడ
 నాయస్త్రీయులందఱి బ్రదుకఁజాలరింక నీయర్జునుఁడేమి లెక్కయని ధర్మ
 జునిపైకివెడలి యుద్ధమాచరించెను.

వ. అప్పుడు.

గీ. ఆ నృపతిసైన్యమును గద ॥ నాతిలోలు

భానుజల సదృశాశక్తిఁ బ్రాపుగఁ గొని

యాగెఁ దచ్చల్యతేజంబు ॥ నతనినొంచె

నని విరూపాక్షుఁడనఁ బర్వ ॥ నతఁడుమెఱసి. 283

రామాయణ. ఆనృపతి = ఆరాముడు, సైన్యమును, కదన = యుద్ధ
 మునందు, అతిలోలున్ = భానుజున్ = సుగ్రీవుని, లనత్ = ప్రకాశించు,
 [తన] భుజాశక్తిన్, ప్రాపుగన్ = ఆధారముగా, కొని, తత్ = రావ
 ణుని, శల్యుఁ = బాణముల, తేజంబున్, ఆఁగెన్ = ఓర్చెను, అనిన్, విరూ
 పాక్షుఁడనన్ పర్వనతఁడు = విరూపాక్షుఁడు, మెఱసి, అతనిన్ = ఆ
 సుగ్రీవుని, నొంచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. ఆనృపతి = ధర్మరాజు, సైన్యమును, కదనమునందు, అతి
 లోలుభ = మిక్కిలి ప్రీయులైన, అనుజుల = భీమాదుల, సత్భుజాశక్తిన్,

ప్రాపుగ్, కొని = గ్రహించి, తత్, శబ్యుని, లేజంబుగ్, ఆగ్, అనిగ్, విరూపాక్షుడు = రుద్రుడనగ్ బర్హునతడు = శబ్యుడు, మెఱసి, అతనిగ్ = ధర్మజుని, నొంచెగ్.

తాత్పర్యము సుగుము.

వ. ఇట్లు నొప్పించిన నిష్పలు గురియుగోపంబునం జూపుదీపింప
నా పరమశూరునాలోకించి. 234

ఆ. ఇతడు మామకాజి శ్చ తతురతః దైగకపోః
డింకననుచు నాపురైల్లఁజెలంగ
మిపులఁ గనుకఁగెరలు శ్చ రవిసూను నందను
భావ మపుడు వింతయై వెలింగె. 235

రామాయణ. ఇతడు = విరూపాక్షుడు, మామక = నాకుసం
బంధించిన, అజితతురతః = యుద్ధచాతుర్యమున, ఇంకగ్, తెగక పోఁడు,
అనుచుగ్, ఆపురైల్లగ్ = ఆపులగు వానరాదులందఱును, చెలంగగ్,
మిపులగ్ కినుకన్ తెరలు = మిక్కిలి కోపోద్రిక్తుడగు, రవిసూను
నందుగ్ = సుగ్రీవునందు, అనుభావము, అపుడు, వింతయై, వెలింగెగ్,

తా. విరూపాక్షుడు, నాచేమరణింప కుండఁడని యాపులు చెలంగ
మిక్కిలి కోపోద్రిక్తుడగు సుగ్రీవుననుభావము విజృంభించెను.

భారత. ఇతడు = ధర్మరాజు, మామకుఁ = మామయైన శబ్యునకు,
అజితతురతః, ఇంకగ్, తెగకపోఁడు = సహసము చూపక పోఁడు,
అనుచుగ్, ఆపురైల్లగ్, చెలంగగ్, మిపులగ్, కినుకగ్, తెరలు, రవి
సూనునందను = ధర్మజుని, భావము, అపుడు, వింతయై, వెలింగెగ్.

తా. ఇతడు శబ్యుని యుద్ధచాతుర్యమున సాహసము చూపక
పోవఁడని యాపులనఁగా ధర్మజుని భావము విజృంభించెను.

వ. అవ్వీరశార్దూలంబు పెద్దయుంబ్రాహ్మణుఁ దద్దయు నుద్దీప్త
శౌర్యుండై. 236

క. అని సేసిచేసి యంతట

మనమునఁ గడుఁగెరలి యుద్ధమహిమాతులునిఁ

ఘనుఁ బ్రతివీరు విరూపా

క్షునిశక్తిప్రాధిచేతఁ శ్రీ గూల్చి చెలంగెన్.

237

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అని, చేసి, చేసి, అంతటన్, మనమునన్, కడుఁగెరలి = మిక్కిలి విజృంభించి, [రామాయణ.] యుద్ధమహిమచే, అతులునిన్ = సాటిలేనివానిని, [భారత.] యుద్ధమహిమయందు, మాతులునిన్ = మేన మామ యగు శత్రుని, ఘనున్, ప్రతివీరున్, [రామాయణ.] విరూపాక్షునిన్, శక్తి = బలముయొక్క, ప్రాధిచేతన్ [భారత.] విరూపాక్షు శక్తి ప్రాధిచేతన్ = రుద్రుఁడిచ్చిన శక్తియొక్క ప్రాధిచేత, గూల్చి, చెలంగెన్.

తాత్పర్యము సులభము.

క. పరదుస్సహశల్య మహా

దర నాశన మాచరించితమ సైనికులన్

గర మలరించినశౌర్య

స్ఫురితు నతనిఁబొగడి రుబ్బురచున్ హరిముఖ్యుల్. 238

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. పరదుస్సహమైన, శత్రు మహాదర నాశనము = [రామా. బాణములుగల మహాదరుని నాశమును, [భార.] శత్రుని పరాక్రమము వలని,

దరముయొక్క, భయముయొక్క యనుట ; నాశమును,] అచరించి, తమ
పై నిశులకొ, కరము = మిక్కిలి, అలరించిన, శౌర్యముచే, స్ఫురితుకొ,
అతనికొ = [రామా. సుగ్రీవుని, భార. ధర్మజుని,] ఉబ్బుచుకొ, హరి
ముఖులొ = [రామా. వానరముఖులు, భార. కృష్ణాదులు] పొగడిరి.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. అంతఁ దద్భ్రాతృ పుత్ర బలలాతిశయము

దనుమహాపార్శ్వ బలనాశమున నలఁచఁగ

నుడుకుచున్న దుర్యోధను శ నుగ్రమన్యు

దశముఖు నులూక శకునిపాత్రము గలంచె.

239

రామాయణ. అంతకొ, తలొ = సుగ్రీవుని, భ్రాతృపుత్రుఁడగు
నంగదుని, బలాతిశయము, తనుకొ, రావణుననుట; మహాపార్శ్వబలనాశ
మున, నలఁచఁగకొ = బాధింపఁగా, ఉడుకుచున్నట్టి, దుర్యోధనుకొ =
యుద్ధముచేయ శక్యముగాని, ఉగ్రమైన, మన్యుకొ, దశముఖుకొ = రావ
ణుని, ఉలూక = గూబలనెడి, శకుని = పక్షుల, పాత్రము, కలంచెకొ.

తా. అంగదుఁడు మహాపార్శ్వుని జంపఁగ బాధపడుచుండిన రావ
ణుని మానసమును గూబలపాటు కలంచెను.

“ ఉలూక ” “ ఉలూకస్తు వాయసారాతిః ” అమరము.

భారత. అంతకొ, తలొ = ధర్మజుని, భ్రాతృలయొక్కయు, బ్రతి
వింధ్యాదులగుపుత్రులయొక్కయు, బల = ధృష్టద్యుమ్నాది సేనలయొక్క
యు, అతిశయము, మహాపార్శ్వబల = గొప్ప పక్షబలముయొక్క, నాశ
మునకొ, తనుకొ = దుర్యోధనుని, నలఁచఁగకొ, ఉడుకుచున్న, దుర్యో
ధనుకొ, ఉగ్రమైన, మన్యుకొ, దశ = శోపావస్థగల, ముఖుకొ, ఉలూ
కునియొక్కయు, శకునియొక్కయు, పాత్రము, కలంచెకొ.

తా. భీమాదులచేతను, ప్రతివింధ్యాదులచేతను, ధృష్టద్యుమ్నాదులచేతను దన పక్షబలము నశింప దుఃఖించుచున్న దుర్యోధనుని చిత్తము నులూకునియొక్కయు ; శకునియొక్కయు పాటు మిక్కిలి కలఁత నందించెను.

సీ. ఆ దుష్టవర్తనుఁ శ డప్పటితుదకు ని

జానుజపుత్ర మిశ్రతాదులొకఁడు

మిడివ్రొక కలనిలో శ మడియుట యూహించి

వగచుచున్నప్పుడు శ వైరినృపతి

ననుజవిభీషణోదగ్ర విక్రమసహా

యత విజృంభించు మహాప్రతాపుఁ

దలఁపడఁజాల నితాంతధైర్యంబుతో

నరిగె ద్వైపాయనశ్రహదమత్సర్లి

తే. కాగతిని దన్నృపతిబల శ శ్రీకలంగ

నరిగి మునిఁగెఁ దత్కాండచర్యంబులోన

మునిఁగి యాఁగెను దనమేను శ మోయకుండ

దానిఁ దిరమైనవాస్తంభ శ ధర్మపటిమ.

240

రామాయణ. ఆ దుష్టవర్తనుఁడు = రావణుఁడు, అప్పటి తుద
 త్ = కడకు, నిజ ; అనుజ, పుత్ర, మిశ్రతాదులు, ఒకఁడు = ఒక్కఁ
 డును, మిడివోక = తప్పిపోవక, కలనిలోన్ = యుద్ధమున, మడియుట,
 ఊహించి, వగచుచున్, అప్పుడు, వైరినృపతిఁ = రాముని, అనుజ = తమ్ముఁ
 డగు లక్ష్మణుని, విభీషణుని, ఉదగ్రమగు, విక్రమముయొక్క, సహాయ
 త్ = తోడ్పాటున, విజృంభించునట్టి, మహాప్రతాపుఁడగు వానిని, తల
 పడన్ = ఎదుర్కొన, చాలన్, నితాంత = అధికమగు, ధైర్యంబుతోన్,

అరిగే, ద్వైప = ద్వీప సంబంధమగు, అయన=స్థానముగల, ద్వీపసంబంధమగు మార్గము గల యనుట ; హ్రద మత్స్యకా = మేలైన మడుపు యొక్క, గతిని, తత్ నృపతి=ఆ రాముని, బల శ్రీ = సేనలసింగారము, కలంగే, అరిగి = వెడలి, తత్ = ఆ రాముని, కాండచయంబులోనకే = బాణసమూహములో, మునిగి, దానికే = ఆ కాండచయమును, తిరమై, నవ = నూత్నమైన, అస్తంభ = బడల్పవిహీనమగు, ప్రకాశించుచున్న యనుట ; ధర్మ = వింటియొక్క, పటిమచేక, మేను, మోయకుండకే, అరిగెను = ఓర్చెను. అస్త్రములకుఁ బ్రత్యస్త్రము వేసెనని భావము.

తా. రావణుడు తన వారెల్లం బాఱఁగాఁ జింతించి, లక్ష్మణ విభీషణులంగూడి విజృంభించు రాము నెదిరింప న్నాసైన్యమునం దూటి యాతని బాణ సమూహమున మునిగియు, నా బాణముల దన శరీరమునం బ్రవేశింపని లాగున నస్త్రములకుఁ బ్రత్యస్త్రము వేసెను.

భారత. ఆ దుష్టవర్తనుడు = దుర్యోధనుడు, అప్పటి కుదకుఁ = అంతఃకమును, నిజ, అనుజ = తమ్ములగు దుశ్శాసనాదులును, పుత్రులును, మిత్రాదులు = కర్ణాది హేతులును, ఒకఁడు, మిడివోక, కలనిలోక, మడియుట=చచ్చుట, ఊహించి, పగచుచుకొ, అప్పుడు, వైరి నృపతికే = ధర్మరాజును, అనుజ.....సహాయతకే ; అనుజ = తమ్ములైన భీమాదుల యొక్క, ఉదగ్ర = అతిశయించిన, విక్రమ = పరాక్రమముయొక్క, సహాయతకే = సాహాయ్యమున, విజృంభించినట్టి, మహాప్రతాపుని, తల పడక చాలని = ఎదురింపజాలని, తాంత = తగిన, ధైర్యంబుతోక, ద్వైపాయన హ్రదమత్స్యకే = ద్వైపాయననామక హ్రదశ్రేష్ఠమునకు, అగతికే = ఆవిధమున, ఏకాకియై యనుట ; బలశ్రీ = బలసంపద, కలంగే, అరిగెను, అరిగి = అట్లు వెడలి, తత్కాండచయంబులోనకే = ఆ మడుపు నీళ్లలో, మునిగి, దానికే = ఆ నీళ్లను, తిరమైన, వాస్తంభ

ధర్మపటిమఁ = జలస్తంభన విద్యాపాటవమున, తనమేను = తన శరీరము, మోయకుండఁ = స్పృశింపకుండ, ఆఁగెను.

తా. దుర్యోధనుఁడు దనవారెల్ల యుద్ధమున మరణించుటచే ననహాయుడై ధర్మజు నెదిరింపలేక ద్వైపాయన ప్రాదమున కరిగి యా నీట మునిగి జలస్తంభన విద్యా విశేషమున నా నీరు తన శరీరము స్పృశింపకుండులాగున నుండెను.

“వాస్తంభ వృత్తి” ఇట విపర్య లోపము క్లేషార్థ సంఘటన కైకవి యంగీకరింపవలసెను. అదియు, “శర్పరే విసర్జనీయః” అను పాణిని సూత్రాధారమున సరియగు.

వ. అట్టి సమయంబున.

241

చ. అయమితభీమశక్తి విహితానుజపాతనుఁడై కృశించుచు న్నయహతశోకుఁడమృనుజనాథుఁడుభీముమహావిపత్తు నెంతయును విముక్తవిగ్రహు నొనర్చినహోదరవీడకేఁ బ్రతిక్రియయొనరించుఁజెట్టాయనుశ్చేదమునకొదురటిల్లెమిక్కిలిన్.

రామాయణ. అ...పాతనుఁడై ; అయమిత = అడ్డువెట్టఁ దగని, భీమమైన; శక్తి = శక్తియనెడి యాయుధముచే, హితమైన, అనుజ = లక్ష్మణుని, పాతనుఁడై = పడుట గలవాఁడై, కృశించుచుఁ, నయ = నీతిచే, హతమైన, శోకుఁడు, అమృనుజనాథుఁడు = రాముఁడు, భీముఁ = భయంకరుని, మహావిపత్తుఁ = గొప్పశత్రువును, రావణు ననుట; విముక్తవిగ్రహుఁ = వీడఁబడిన యుద్ధము గలవానినిగా, ఒనర్చి, రణభూమినుండి పాఠంద్రోలి యనుట; సహోదర = లక్ష్మణుని; వీడకుఁ, ఏఁ, ప్రతిక్రియ = బదులు, ఒనరించుట, ఎట్టో, అను శ్చేదమునకొ = దుఃఖమున, మిక్కిలిఁ, దురటిల్లెఁ = శోకించెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అయమిత = అడపడగని, భీముని, శక్తిచే, విహిత = చేయబడిన, అనుజ = దుశ్శాసనాదుల, పాతనుడై, కృశించుచున్న, అహత = ఆణగని, శోకుడు, అమృతజనాభుడు = దుర్యోధనుడు, మహావిపత్తు, భీము = భీముని, ఎంతయు, విముక్త = విడువబడిన, విగ్రహు = శరీరము గలవానినిగా, ఒనర్చి = చేసి, చంపియనుట; సహాదర పీడకు = సోదర మరణమునకు, ఏ, ప్రతిక్రియ, ఒనరించుట, ఎట్టా, అను భేదమున, సోదర సంహారకుడగు భీము జంపిననే యందులకుఁ బ్రతిక్రియ యగునుగాన నట్టి కార్యమొనర్చు పెట్టో యనుట; మిక్కిలి, దురటిలై.

సీ. అంతలావునఁజేర్చి శ్రీ యనిలజుండు నిజాను

జప్రాణదానంబు శ్రీ సలిపి తనదు

మదిలోన మోదసంపదలు నించుచునుండ

నాన్యపాలుఁ డిటని శ్రీ యాత్మనెంచె

ఘనశౌర్య ధైర్య విఖ్యాతిమిక్కిలి నివ

ర్తిలుచుండఁ బ్రదుకుమందల నగమును

మానుగ వినివారితోనతాదోష న

త్వారూఢిని సమానుఁ శ్రీ డగుచుఁ దెచ్చె

తే. వంశమునకెల్లఁ గీర్త్యభావంబుమిగుల

నీతఁ డీతనితల్లిదా శ్రీ నెట్టివేళ

గనియెనోయని జగతిలోన ననుజనాఘ

మెల్ల నవగుణాధికునిఁ గానెన్నకున్నె ?

248

రామాయణ. అంత, లావున = బలమున, పేర్చి, అనిలజుండు = హనుమంతుడు, నిజ, అనుజ = లక్ష్మణుని, ప్రాణదానంబు, చలిపి = చేసి, మూర్ఛదేర్చి యనుట; తనదు, మదిలోన, మోదసంపదలు = సంతోష

సంపదలు, నించుచుండక = నిండించుచుండగా, ఆ నృపాలుడు = రాముడు, ఘనమైన, శౌర్యము యొక్కయు, ధైర్యము యొక్కయు, విఖ్యాతి = ప్రసిద్ధి, మిక్కిలిని=అధికముగా, వర్తిలుచుండక, బ్రదుకుమందుల నగమును = సంజీవనాషధిగల పర్వతమును, మానుగక, వినివారిత= మిక్కిలి వారింపబడిన, ఊనతాదోష = న్యూనత్వ దోషముగల, సత్త్వ రూఢిని= బలాతిశయమున, సమానుడగుచుక = మాన సహితుడగుచు, తెచ్చెక, వంశమునకెల్లక = ఈతని వంశమునకంతయు, కీర్త్య=పొగడందగిన, భావంబునక, ఈతనిక=ఈ హనుమంతుని, తల్లి=అంజనాదేవి, తాక, ఎట్టివేళక, కనియెనో, అని, జగతిలోనను,=బోకమున, జనానుమెల్లక, నవ = మనోజ్ఞమయిన, గుణములయందు, అధికునిగాక, ఎన్నకున్నె = తలంపకుండునా, ఇట్లని, ఆత్మక, ఎంచెక, తలచెను.

తా. హనుమంతుడు లక్ష్మణుని మార్పుచేర్చ సంజీవనాషధిగల పర్వతముం దెచ్చెను. ఇతరములు “ఈతనితల్లి ఎట్టివేళ నీతనింగనెనో యని గుణాధికునిగా నెన్నుకుండునే” యని తలచెను.

భారత. అంతలావునక, పేర్చి, అనిలజుండు = భీముడు, నిజ, అనుజ= దుశ్శాసనాదుల, ప్రాణ, దానంబు= ఖండనము, చలిపి, తనదు, మదిలోక, అమోద సంపదలు = దుఃఖాతిశయములు, నించుచుక, ఉండక, ఆ నృపాలుడు=ఆ ధుర్యోధనుడు, ఘనమగు, శౌర్య ధైర్యముల, విఖ్యాతి, మిక్కిలి, నివర్తిలుచుండక=నివర్తింపగా, బ్రదుకునట్టి, మందులక=నిరాభ్యుదయము, నగక=నవ్వగా, మను=మున్ను, విని, వారితోన, తాక, దోషసత్త్వ రూఢిని=బలిమియొక్క ప్రసిద్ధిచే, సమానుడగుచుక, ఇతడు, ధుర్యోధనుడు, కీర్త్యభావంబు, వంశమునకెల్లక, తెచ్చెక, తానొక్కఁడు చెడుట వొకవంశమునెల్ల నపకీర్తిచే ముంచెనని భావము; ఈతనిక, తల్లి = గాంధారి, ఎట్టివేళక, కనియెనో, అని, జగతిలోక,

ననుకొనఁజేయు, జనాభామెల్లఁ, అవగుణాధిపతినిఁగాఁ, ఎన్నకున్నె, ఇట్లని యాత్మనెంచె.

తా. భీముఁడు దన తమ్ములంజంపి తనకు దుఃఖము గల్గింపఁగా, దుర్యోధనుఁడు, లోకులు, 'దుర్బుద్ధినిం దన సోదరులతో సమానుడై వంశమున కపకీర్తిఁదెచ్చిన యాతని నీతనితల్లి యెట్టివేశం గనెనో' యని దూషింతురని తలఁచెను.

“మంద.” మూఢాల్పపటు నిర్భాగ్యమందాః” అమరము.

ఉ. ఎంతయు నిబ్బరంబయినశ్రీయాహనుమద్బలయుక్తిజేసియేఁ బంతముమీఱఁఘోరపరిపంథులఁద్రుంచుటయెప్పడింకనా ర్జితునొకో సమీరసుతుచేతకు నీడుగఁజేసి మేలు దు స్సాన్వీతుఁడుగాఁడితండనుయశశస్సురణంబుజగంబులోపలఁ.

రామాయణ. ఎంతయుఁ, నిబ్బరంబయిన, యాహనుమత్ = ఈ హను మంతుని, బలముయొక్క, యుక్తిఁజేసి = కూడికచే, ఏఁ, పంతము, మీఱఁ, ఘోర = క్రూరులైన, పరిపంథులఁ = శత్రువులను, ద్రుంచుట, ఈ హనుమంతుని బలముతోఁబాటున నే నీ శత్రువులం ద్రుంచితి నని భావ ము; [ఇది భావప్రయోగము.] సమీరసుతు = హనుమంతుని, చేతకుఁ = కార్యమునకు, ఈడుగఁ = సమానముగా, మేలు, చేసి, ఇతండు, దుస్సాన్వీతుఁడు = దుష్టమనస్కుఁడు, కాఁడు, అను, యశస్సుయొక్క, స్ఫురణంబు, జగంబులోపలఁ, ఇంకఁ, ఎప్పుడు, ఆర్జితునొకో.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. ఎంతయుఁ, నిబ్బరంబయిన, ఈ హను = కోరికచే; మఁ, బలయుక్తిఁచేసి, ఏఁ = నేను, పంతము, మీఱఁ, ఘోరపరిపంథులఁ = ద్రుంచుట = చంపుట, ఎప్పుడు, సమీరసుతు = భీముని, చేతకుఁ, ఈడు

గఁ, చేసి, మేలు, ఇతండు = ఈ దుశ్శోధనుఁడు, దుస్సాన్వితుఁడు, కాఁడు, అను, యశస్సుస్థిరణంబు=కీర్త్యతిశయము, జగంబు లోపలకొ, ఇంకకొ, ఎప్పుడు అర్జింతునొకొ.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. అని తలపోయుచు రిపుజయ ప్రయతమాన మాననుండ య్యెనంత. 245

సీ. చలపట్టి తనుఁజంప శ సముచితోపాయ ప
 ధ్ధతి వెదకుచుఁ గని శ ధర్మరాజు
 వెడలఁద్రోయఁగ నొండు శ వెరవులు చాలించి
 తనవారి నిర్గమోద్ధతి పగఱకు
 వెఱఁగొనర్పఁగ లంకశ్రవిడిచి బెట్టిదపు బీ
 రమ్మునఁ బటఁతెంచి శ రాజరాజు
 నయిదోడు సూడు బం శీటయి మదనుజఘాతి
 నినుమున్ను దెగటార్తు శ నని నరవరు

తే. భీముఁ దాఁకె నపూర్వసం శ భృత రణరస
 భారులై యొండురులఁదాఁక శ వారు గడల
 బిరుసునెరప మండలగతిఁ శ దిరుగఁ గదుమ
 నారదున కబ్బె వేర్వేట శనయనతుష్టి. 246

రామాయణ. చలపట్టి = మత్సరించి, తనుకొ, చంపకొ, సముచిత

మైన, ఉపాయముయొక్క, పద్ధతికొ, వెదకుచుకొ, ధర్మరాజు = యముఁ
 డు, వెడలకొ, ద్రోయఁగకొ=ఇల్లువెడలఁ ద్రోయఁగ, ఒండు, వెరవులు=
 ఉపాయములు, చాలించి, తనవారియొక్క, నిర్గమోద్ధతి, పగఱకొ,
 శత్రువులకు, వెఱఁగొనర్పఁగకొ=అశ్చర్యము నొనర్పఁగా, లంకకొ, విడిచి,

బెట్టిదపు = భీకరమైన, బీరంబున = పౌరుషముచే, రాజరాజు = కుబేరుని, సయిదోడు = తమ్ముడగు రావణుడు, పఱతెంచి, నూడుబంటు = విరోధము దీర్చుకొనువాడయి, మత్, అనుజ ఘాతి = తమ్ముడైన కుంభ కర్ణునిం జంపినవానిని, నిమన్, మున్ను, తెగటార్తు = సంహరించెదను, అని, భీము = భయకరుడైన, నరపరు = రాముని, తాంక, అపూర్వసంభృత = మున్నెన్నడును లేనట్లు చక్కగా భరింపబడిన, రణము నందలి, రసభారము గలవారై, ఒండొరులక తాంక = పరస్పరము తాంకగా, వారు = ఆ రామరావణులు, కదలక, బిరుసు = క్రూరము, నెరపక, మండలగతిచే, తిరుగక, కదమ = వీరసౌత్తంగా, నారదునకు, వేర్వేరిక, నయనతుష్టి = కనులపండువు, అబ్బెక.

తా. యముడు పట్టి త్రోయిగా, రావణుడు లంక వెడలి పౌరుషముతోఁ బగదీర్చుకొనఁజెంచి, నాతమ్మునిం జంపిన నిన్నుమున్ను జంపెదనని రాముం దాంకెను. ఇట్లు వారు పరస్పరము యుద్ధ మొనర్చు చుండ నారదుని రెండు కన్నులకును వింసయ్యెను.

భారత. చలపట్టి, తమక = దుర్యోధనుని, చంపక, సముచిత = తగిన, ఉపాయముయొక్క, పద్ధతి, వెదకుచుక, కని, ధర్మరాజు = ధర్మరాజుడు, వెడలఁ ద్రోయఁగక, నిందా వాక్యము లాడి వెలికి వచ్చు నట్లునర్పఁగానని భావము; ఒండు వెరపులు చాలించి = నీటిలో దాగుట మున్నగు నట్టిప్రాణరక్షకములగు సతరోపాయములు చాలించి, తనయొక్క, వారి = నీటినుండి, నిర్గమోద్ధతి; పగఱకుక, వెరఁగొనరప్పక, ప్రాణరక్షణముగూడ ముఖ్యముగాఁ దలఁపక వెలికి వచ్చుట శత్రువుల కెంతయు నాశ్చర్యకరమయ్యెనని భావము; కలంకవిడిచి = కలఁతవిడిచి, బెట్టిదమైన, బీరమ్మునక, పఱతెంచి, రాజరాజు = దుర్యోధనుఁడు, సయిదోడునూడు బంటు = సోదరుల పగదీర్చుకొనువాడై, సోదరులం

జంపిన పగదీర్చుకొనువాడయిన భావము ; మఱి, అనుజ్ఞాతి = తమ్ముడైన దుశ్శాసనుఁ జంపిన, నినుకొ, మున్ను, తెగఁబూర్తునని, నరవరుకొ, భీముకొ = భీమసేనుని, తాకకొ, వారు = ఆ భీమ దుర్యోధనులు, అపూర్వ సంభృతరణ రసభారులై, ఒండొరులకొ, తాకకొ, గదలకొ, బిరుసు, నెరపకొ, మండలగతికొ, తిరుగకొ, గదుమకొ ; నారదునకుకొ, వెర్వేఱకొ, నయన తుప్పి, అప్పెకొ = కనుల పండువు గల్గెను.

తా. ఈసుపూనిన ధర్మరాజు వైష్ణవాయన ప్రాదమున దాఁగి యుండు దుర్యోధనుని బెక్కు నిందోత్తలం జాతరోషం గావించి మడుపునుండి వెలికి రావింప నాతఁడు నింక గత్యంతరము లేమి సాహస మునవచ్చి తన సోదర వధవలని పగదీర్చుకొనఁ దలఁచి భీముండాకెను. ఇట్లు వారి పరస్పరయుద్ధక్రమము నారదుని నేత్రములు రెంటికిని విందయ్యెను.

గీ. పాసఁగ నేడుగదా రణభుక్తిదొరకె

నాకుఁ గనుదనియఁగ నని శ్రీ నారదుండు

నమ్మదముచెందఁ దిరమైనయమ్ములపన

నొండొరుల మించిపోరి రథయ్యోధ వగులు.

247

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. పాసఁగకొ, నారదుండు, [రామాయణ.] నేడు గదా = ఈ దినము కదా, నాకుకొ, కనుదనియకొ = కన్నులు తృప్తిపడులాగున, రణభుక్తి = యుద్ధభోజనము, [భారత.] నేడు గదా రణభుక్తి = గదా యుద్ధానుభవము, కను దనియకొ, దొరకకొ, అని, నమ్ముదముకొ = సంతోషమును, చెందకొ, [రామాయణ.] తిరమైన = స్థిరమైన, అమ్ములపనకొ = బాణకాశలముచే, [భారత.] తిరమై, నయమ్ములపనకొ = నేర్పుపనను, ఒండొరులకొ, మించి = మీటి, అయ్యోధవరులు, పోరిరి.

వ. ఇట్లుగడంగి మహాయుద్ధంబు సేయునంత. 248

ఉ. అంచితనై పుణింబరంగునంబక ఘోరతరప్రయుక్తిచే
మించుగ దాన ప్రాద్ధతి సమృద్ధి గనంబడుచుండబోరుసాఁ
గించుచునుండ మానగుణ శీర్తి తురాజులతేనిఁజూచి శం
కించిరినమ్మరాదుమనశ్శెల్పునుచు హరిముఖ్యులెంతయున్.

రామాయణ. అంచిత నైపుణిక్ = ఒప్పుచున్న కాశలముచే,
పరంగు, అంబక = బాణములయొక్క, ఘోరతరమైన, ప్రయుక్తిచేక్ =
ప్రయోగించుటవలన, దానవ = రావణుని, ఉద్ధతి యొక్క, సమృద్ధి,
మించుగ్ = అతిశయించినదిగా, కనంబడుచుండక్, (ఈలాగున)
పోరు, సాగించుచునుండక్, మానగుణముచే, శీర్తితుక్ = పొగడబడు,
రాజులతేనిక్ = రాముని, చూచి, హరిముఖ్యులు = వానరశ్రేష్ఠులు, మన
శెల్పు = మనపక్షమునందలి శెల్పు, ఎంతయున్, నమ్మరాదనుచున్,
శంకించిరి.

తా. యుద్ధమున రావణునిద్ధతి యతిశయించుటచే వానరులు
మనకు జయము గల్గుట సంశయమని శంకించిరి.

భారత. అంచిత నైపుణిక్, పరంగు, అంబక = సేత్రములకు, ఘోర
తరమైన, ప్రయుక్తిచేక్ = వ్యాపారమువలన, మించునట్టి, గదల
యొక్క, నవమైన, ఉద్ధతియొక్క, సమృద్ధి, కనంబడుచుండక్ = కానఁ
బడులాగున, పోరు, సాగించుచునుండక్, మానగుణ శీర్తితుక్, రాజుల
తేనిక్ = దుర్యోధనుని, చూచి = హరిముఖ్యులు = కృష్ణుడు మున్నగు
వారు, మనశెల్పు, ఎంతయున్, నమ్మరాదనుచున్, శంకించిరి.

తా. దుర్యోధనుని గదా యుద్ధకాశలము మించుటచే గృహితులు
మనకిక జయము సంశయమని శంకించిరి.

వ. తదనంతరంబ.

250

క. చేవచెదరి భీమాశుగ

దావహతి కృతోరుభంగతాపజ్వలితుం

డై విమతుడడగ; జయమున

వైవస్వతసంతతి నృపవర్యుడు మించెన్.

251

రామాయణ. చేవ = పస, చెదరి, భీమ = భయంకరమైన, అశుగ =

బాణమనెడి, దావ = కార్చిచ్చయొక్క, హతి = కాల్చుటచే, కృత = చేయబడిన, ఉరు = గొప్పదగు, భంగ = అపజయము వలని, తాపముచే జ్వలితుండై, రాముని బాణములం దన కపజయము గల్గుటచే నెంతయు, దాపముగలవాడై యని భావము; విమతుడు = రావణుడు, అడగన్ = డీల్పడ, వైవస్వత సంతతినృప వర్యుడు = సూర్యవంశపు రాజైన రాముడు, జయమునన్, మించెన్.

తా. రామబాణ హతిని రావణుడడగ రాముడు గెలుపున మించెను.

భారత. చేవ = ఉక్కు, చెదరి = చెడి, భీమ = భీమునియొక్క, అశుగదా అవహతి = తీవ్రమైన గదయొక్క మొత్తుటచే, కృత, ఉరు భంగతా = తొడుయొక్క విఱుగుటగలవాడగుట యనెడి, అపత్ = అపదచే, జ్వలితుండై, విమతుడు = దుర్యోధనుడు. అడగన్, వైవస్వత సంతతి నృపవర్యుడు = యముని పుత్రుడగు ధర్మరాజు, జయమునన్, మించెన్.

తా. భీముని గదాహతిచే దుర్యోధనుడు తొడలు విరిగి యడగఁ గా ధర్మరాడు జయమున మించెను.

ఇట రామాయణార్థమున, 'దావహతి' యను నెడలఁగల దకారమున కును, 'తాపజ్వలిత', యను నెడల గల తకారమునకును వ్యంజన యతిచెల్లు

నట్లును; భారతార్థమున, 'గ, దావహతి' అను నెడల గదా+అవహతి యని యగుటచే నిచ్చట 'అకారమునకును' 'ఊరుభంగతా, ఆపత్, జ్వలిత' అను నెడఁగల అకారమునకును స్వరయతి చెల్లునట్లును, యతిస్థానమున, "భంగ+తాప; భంగతా+ఆపత్" అని విఘటనట్లుం గూర్చి స్వరవ్యంజన యతులు రెంటికిం దగునట్లు చమత్కారముగాఁ గవిరించెను.

"ఆపత్+జ్వలిత" యను నప్పుడు, "ఆపజ్వలిత" యని జకార ద్విత్య 'మననిచిచ' యను విభాషాసూత్రమునం గల్గుచున్నది.

గీ. భీష్మ గురుకర్ణ శల్య రణోష్ణ నమర
ఘోరమగు యుద్ధమతనితోళ్వైరి సలుప
ననుపమ ప్రౌఢిమం బదిరదినములైదు
రెండునొండు విఘ్నంబు లేకుండజరిగె.

252

రామాయణ. భీష్మ = భయంకరమైన, గురు = అధికమైన, కర్ణ శల్య = చెవులకు ముఱకులవలె నుండు, రణ = ధ్వనియొక్క, ఊష్ణో = ఉగ్రతచే, అమరఘోరమగు = దేవతలకుం గూడ భయంకరమగు, యుద్ధము, అతనితో = రామునితో, వైరి = రావణుఁడు, చలుపక, అనుపమ = సాటిలేని, ప్రౌఢిమంబు = ప్రౌఢిగల, అది = ఆ యుద్ధము, ఐదురెండు దినములు = ఏడుదినములు, ఒండు = ఇతరమైన, విఘ్నంబు, లేకుండక, జరిగె.

తా. కర్ణకఠోరమగు ధ్వనితో దేవతలకుం గూడ భయంకర మగు యుద్ధము రామరావణుల కేడు దినములు జరిగెను.

భారత. భీష్మనియొక్కయు, గురు = ద్రోణనియొక్కయు, కర్ణనియొక్కయు, శల్యని యొక్కయు, రణ = యుద్ధముందలి, ఊష్ణో = ప్రతాపమున, అమరక, ఘోరమగు, యుద్ధము, అతనితో = భీమునితో, వైరి = దుర్యోధనుఁడు, అనుపమమగు, ప్రౌఢిమక, చలుపక = జరు

పంగా, పది, ఐదు, రెండు, ఒండు = ఒకటియు దినములు, క్రమముగ భీష్మాదుల యుద్ధము పదు నెనిమిది దినములును ఒకవిఘ్నంబు లేక, జరిగెను.

తా. భీష్మనితోఁ బదిదినములును, ద్రోణునితో నైదు దినములును, గర్జునితో రెండు దినములును, శల్యునితో నొక్క దినమును బాండవులకుఁ బోరు జరిగెను.

వ. అంత.

253

గీ. దిగ్విభూజాల ధమ్మిల్ల శ ధృతివిశుద్ధ
కీర్తి గురుసూనుఁడారాజు శ కృత్స్నబలని
వేశమారాత్రి చరగోత్రవిభునిలీలఁ
గలఁచె స్వాపహృతోరు వి శక్రమతఁగుండ.

254

అవతారిక. రాముఁడు రావణుని గలఁచెననునట్టియు, నశ్వత్థామ పాండవబలయుం గలఁచెననునట్టియు నర్థముల జంటించి కవి పల్కుచున్నాఁడు.

రామాయణ. దిగ్విభూజాల = దిక్కులనెడిస్త్రీల సమూహము యొక్క, ధమ్మిల్ల = కొప్పులయందు, ధృతిమైన, విశుద్ధ, కీర్తి = కీర్తియనెడి, గురు = గొప్పదగు, సూనుఁడు = పుష్పము గలవాఁడు, ఆరాజు = రాముఁడు, కృత్స్న = సమస్తమైన, బలమునకు, నివేశము = స్థానమగు వాఁడై, ఆరాత్రి చరగోత్రవిభుని = ఆ రాక్షస వంశ శ్రేష్ఠుఁడగు రావణుని, స్వ = తనచే, అసశ్చాతమైన, ఉరు = గొప్పదైన, విక్రమతఁ = పరాక్రమము గల్గుటచే, కుండఁ, లీలఁ, కలఁచె.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. దిగ్విభువుల, జాల = సమూహముల, ధమ్మిల్లమున, ధృతిమైన, విశుద్ధ, కీర్తి = కీర్తినిగలవాఁడు, గురుసూనుఁడు = అశ్వత్థామ, ఆరాజు =

ధర్మజుని, కృతన్నమైన, బలనివేశము = స్కంధావారమును, ఆరాత్రి =
దుశ్యోధనుడు పడినరాత్రి, చర = సంచరించెడి, గోత్రవిభుని = హిమవం
తుని, లీలన్ = రీతిని, స్వాప = నిద్రచే, హృతమైన, ఉరు, విక్రమతన్,
తుందన్, కలంచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. ఆలఘు దోఃప్రౌఢి మారతుల కృతవర్గ సా
హాయ్యకంబున నభేద్యాత్ముడగుచు
నప్పుడావీర యోధాగ్రణియుగంపు
భల్లవర్షంబుల ర బలిమినమర
శత్రుమస్తకములనంభ్యంబులై ధరఁ
గుంపులు వడుచుండఁగొట్టికొట్టి
యంతట నత్యమోహస్త్ర ప్రయోగుడై
యూర్జితబలు నుత్తరమోజు గృష్ణ

గీ. తనుభవుల సద్వరోదయంబున వెలింగెడు
సంగరకృతి ధృష్టద్యుమ్నశాత్రవాను
పుథుఘణిశిఖండిఁ దెగటార్చి భీమవిజయ
దీప్తమహిమచేతను దీర్ఘ ర తేజుడయ్యె.

255

అవతారిక. రాముడు రావణుని సంహరించు కథా భాగమును
నశ్వత్థాను ప్రతిబంధ్యాదులఁ జంపు కథా భాగమును జంటింపం
బడియెను.

రామాయణ. ఆలఘు = తగ్గని, దోఃప్రౌఢిమ = బాహువీర్య
మున, అతుల = సాటిలేనట్లు, కృత = చేయఁబడిన, వర్గసాహాయ్య
కంబునన్ = కవచముయొక్క సహాయముచే, అభేద్యాత్ముడగుచున్ =
భేదింపరాని యాత్మగలవాడగుచు, అప్పుడు, అవీర యోధాగ్రణి =

రాముడు, ఉగ్రంపుభల్ల వర్షముల బలిమి = కూరబాణ వర్ష బలముచే,
 ఆమరశత్రు = రావణుని, మస్తకములు = కిరములు, అసంఖ్యంబులై =
 లెక్కలేనివై, ధరణి, గుంపులు పడుచుండఁ, గొట్టికొట్టి, రాముడు తెగఁ
 గొట్టినకొలది మరల మొలుచుటచే బడిన శిర్షములిట్లసంఖ్యాకములయ్యె
 నని భావము; ఆంతట, అత్యమోఘాస్త్ర ప్రయోగంజై = మిగులనమోఘ
 మగు నస్త్ర ప్రయోగము గలవాడై, బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్ర ప్రయోగ
 ముగలవాడైయునుట; ఉజ్జిత = స్థిరమగు, బలం, ఉత్తమమగు,
 ఓజా = తేజస్సుగలవాని, కృష్ణతను = నల్లనిశరీరము గలవానిని,
 భవు = శివుని, లసత్ = ప్రకాశించు, వరముయొక్క, ఉదయంబునక,
 వెలిగెడు, సంగరకృతి = యుద్ధకార్యమునందు, ధృష్టమైన, ద్యుముఖ =
 శౌర్యముగలవానిని, కాత్రవులయొక్క, అగు = ప్రాణములనెడి, పుగు
 ఫణి = గొప్పపామునకు, శిఖండి = నెమలియగువానిని, రావణుని; శత్రు
 ప్రాణహరునటు; తెగటార్చి = చంపి, భీమ = గొప్పదగు, విజయముచే,
 దీప్తమైన, మహిమచేతక, ఉదీర్ఘ = ప్రసిద్ధమైన, తేజాడయ్యిం.

తా. రాముడు బాణవర్షములచే రావణుని శిరములు ఖండించు
 కొలది మరల మొలుచుచుండ బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రముచే బలవంతుఁ
 డగు నా రావణుని సంహరించి మిక్కిలి తేజశ్శాలి యయ్యెను.

“కృష్ణతనుక” ఇందులకు “మామరాశి ప్రశికాశం” మృను రామా
 యణ వాక్యము ప్రమాణము. “పుగుఫణి శిఖండిదెగటార్చి-భీమవిజయ”
 ఇట్ల ఋత్వ సంబంధ వలయును. పెద్దనయు, “ఇచ్చి యిష్టాన్న సంకృత్ర,
 లుగాఁ జేయు”నని ప్రయోగించెను.

భారత. ఆలఘు, దోఃప్రాధి = బాహుబలముగల, మాతుల కృత్,
 వర్షుల, సాహాయ్యకంబునక = తోడ్పాటుచే, అభేద్యాత్ముడగుచక,
 అప్పుడు, ఆవీరయోధాగ్రణి = అశ్వశ్రేయ, ఉగ్రంపు భల్ల వర్షంబు

బలిమి, అమర్ = ఒప్పుగా, శత్రువుల, మస్తకములు, అసంఖ్యంబులై, ధర్మ, గుంపులు పడుచుండ, కొట్టికొట్టి, అంతట, అత్యమోఘమగు, అస్త్రప్రయోగంబై = అస్త్రములం బ్రయోగించువాడయి, ఉత్తమైన, బలం = బలముగల, ఉత్తమోజాని, కృష్ణ = ద్రౌపది యొక్క, తనుభవుల = కుమారులగు ప్రతివింధ్యాదులను, సద్వరోదయంబువలన, వెలిగెడు, సంగరమున, కృతి = చతురుని, ధృష్టమ్యమున, శత్రువుల యువులకు, పృథుఫణి, ఖండి, తెగటార్చి, భీమవిజయ = భీముని యొక్కయు, సర్జనుని యొక్కయు, దీప్తమైన, మహిమకేతన, దీర్ఘ = పోయెత్తఁబడిన, తేజఃడయ్యె.

తా. కృప కృతవర్గల సహాయముగల యశ్వత్థామ శత్రువుల మస్తకముల లెక్కలేనట్లు బాణవర్షమునఁ బడఁ గొట్టి, యుత్తమోజానిం, బ్రతివింధ్యాదులం, ధృష్టమ్యముని, ఖండినిం జంపి, తుదకు భీమార్జునుల బాహుబల మహిమను గతతేజః డయ్యెను.

ఇటు “గృష్ణ తనుభవుల” నమట సాధ్య సమాసమగుచున్నది.

వ. అంత.

256

సీ. క్రీడాపరుండైన శ్రీవరుండిటులయ్

త్రప్రక్రియనురవిజయప్రశక్తి

నిర్వహించుచు శత్రునిరూఢులనము సల్పి

సొంపుమై దనకును శత్రుభవదవిక

లంకాధి రాజ్యవిరలాస పట్టాభిషే

కము న్వపురస్కృర్జితముగ నడప

వసుధనప్పుడు దానరవ ప్రభుత్వవిశేష

పృథుతర దీప్తివిభీషణుండు

గీ. తేజరిల్లెధర్మరాజతరత్నమా

పాలదుర్లభతరభాగ్యలక్ష్మి

నేడు గాఢలింఛెనెఱయ నస్మత్పూర్వ

సుకృత మద్భుతమనిశుజనులలర.

257

అవతారిక. విభీషణ ధర్మపట్టాభిషేక సందర్భములు జంటించి కవి యాడుచున్నాడు.

రామాయణ. క్రీడాపరుడైన, శ్రీవరుండు = లీలామానవు.

విగ్రహుడైన విష్ణుడగు నారాయణుడు, ఇట్లు, క్షాత్రప్రక్రియను = క్షత్రియసంబంధ వర్తనచే, యుద్ధవ్యాపారమున ననుట; విజయ ప్రశక్తి = విజయమునందలి సామర్థ్యమును, నిర్వహించుచు, శత్రునిర్మూలనము, సల్పి, సాంపుమైన్ = మనోజ్ఞముగా, తనకును, విభీషణునకునుట; శుభపదవిక = శుభమైన మార్గముగల, లంకాధిరాజ్యవిలాస = లంకా సామ్రాజ్య విలాసమునకు, పట్టాభిషేకము, స్వ = తనకును, పురః = మందరికిని, స్ఫుర్జితముగ = స్థిరమగునట్లు, తనకును దనయనంతరము వారికిని స్థిరముగా నుండునట్లు భావము; నడపక, అప్పుడు, దానవ ప్రభుత్వ విశేషముచేత, పృథుతర = మిక్కిలి యధికమయిన, దీప్తి = తేజసుగల, విభీషణుడు, ధర్మముచే, రాజితమైన, రత్న = రత్నమును, మాపాల = మాయెడ, దుర్లభతరమగు, భాగ్యలక్ష్మి, వసుధ, నెఱయక, నేడు గాఢలింఛెక, ఈవఱకు రాక్షసులయెడ దుర్లభముగ నుండిన ధర్మపరిపాలనము నేడు ఫలించెననుట; అస్మత్, పూర్వసుకృతము, అద్భుతము, అని, సుజనులు = సత్పురుషులు, ఆలర = సంతరింపగా, తేజరిల్లె = ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీరాముడు శత్రువిజయముసల్పి విభీషణునకు లంకారాజ్య పట్టాభిషేకము గావింప దానవులయెడ దుర్లభమగు ధర్మపరిపాలనము నేడు ఫలించెనని వారు సంతరింప నావిభీషణుడు తేజరిల్లెను.

భారత. క్రిదాపరుండైన, శ్రీ వరుడు=కృష్ణుడు, ఇట్లు, ఊత్ర=
 ఈ త్రు సంబంధమైన, ప్రక్రియను, సారథ్యవర్తనచే ననుట; విజయ =
 అర్జునుని, ప్రశక్తి= అధికమైన బలమును, నిర్వహించుచు, శత్రు
 విమూలనము సల్పి, సాంప్రదై, తనకును, ధర్మజునకనుట; శుభపద=
 శుభమునకు స్థానమైన, వికలంక= కళంకరహితమైన, అధిరాజ్య విలాస
 పట్టభిషేకము= సామ్రాజ్య విలాసమునకుఁ బట్టభిషేకము, స్వపుర= తన
 వగరమగు వాస్తవ్యము, స్ఫుర్జితముగ, నడపక, వసుధక, అప్పు
 డు, తా= ధర్మరాజు, నవ ... విభీషణుండు; నవ=నూతనమైన, ప్రభు
 త్వమునందలి, విశేషమువలన, పునుకర దీప్తి=మిక్కిలి యధికమయిన
 తేజముచే, విభీషణుండు = భీకరుండు, ధర్మరాజు, ఇతర తమపాములకు
 దుర్లభతరమైన, భాగ్యలక్ష్మి, నేడుగా, నెఱుంగ, ఫలించె= ఈ
 దినముగదా పూర్ణముగా, ఫలించెను, అన్మౌ, పూర్వసుకృతము, అమృత
 మని, సుజనులు, అలరక, చేజరిల్లెను.

తా. కృష్ణుడు నిజసారథ్య వర్తనమున నర్జునునిబలము నిర్వహించి
 శత్రునాశముగావించి ధర్మజుని వాస్తవ్యపురమున సామ్రాజ్య పట్టభద్రుం
 డావంప సుజనులన్యరాజదుర్లభమగు భాగ్యలక్ష్మి నేడు పూర్ణముగా ఫలిం
 చెనని సంతసింప నా ధర్మజుండు దేజరిల్లెను.

“ఊత్ర ప్రక్రియను;” అనచిచయను సూత్రమున నిట, తకార
 చ్చిత్వము లెగను.

తే. విష్ణు ముఖ్యావతారమై శ వెలయువిశ్వ
 విభుండు ననలసహర్ష ప్రవేశమహిమ
 కతనఁ దనచెల్వమతిశుద్ధిగొంచి యమర
 వినుతి మిగులఁజేకొని యేఁగె శ దనదుపురికి.

రామాయణ. విష్ణువుయొక్క యుఖ్యావతారమై వెలయునట్టి, విశ్వ
విభుడు = రాముడు, అనల = అగ్నియందు, సహస్ర = సంతోషముతోఁ
గూడునట్లు, ప్రవేశ = చొచ్చుటయొక్క, మహిమ కతనఁ, తన, చెల్వ =
నీతయొక్క, మతిశుద్ధి = మనశ్శుద్ధిని, కాంచి, అమర = దేవతల, వినుతి,
మిగులఁ, చేకొని = గ్రహించి, తనదు పురికిఁ = అయోధ్యకు, వీరఁగె.

తా. అగ్నిప్రవేశము కతమున నీత మనశ్శుద్ధిగాంచి దేవతలు నుతిం
చునా పొగడ్తల నంచి రాముండయోధ్య కరిగెను.

భారత. విష్ణు యుఖ్యావతారమై, వెలయునట్టి = ప్రకాశించునట్టి,
విశ్వవిభుడు = జగదీశ్వరుడగు శ్రీకృష్ణుడు, అనల = అప్పురుగాని,
హస్రయొక్కయు, ప్రవేశయొక్కయు, మహిమకతనఁ, తన
చెల్వము = విలాసము, అతిశుద్ధిఁ, కాంచి, అమరఁ, వినుతి = ధర్మజాదుల
పొగడ్తలను, మిగులఁ, చేకొని, తనమపురికిఁ = ద్వారకకు, వీరఁగె.

వ. అట్లేఁగియుచితభంగి నంగీకృత సకలసామ్రాజ్య భోగవీలా
విశేషుండయ్యె నప్పడు 259

క. శాంతసప్రాక్తివీలాసా

త్యంత సుశిక్షిత సమస్తధర్మతజ్జేసెఁ

శాంతిఘనుఁడు వై వస్వత

సంతతినృపశేఖరుఁడు ప్రజాపాలముఁ.

260

రామాయణ. శాంతిచే ఘనుడైన, వైవస్వతసంతతి నృపశేఖ
రుడు = సూర్య వంశమునంబుఁడైన రాముడు, శాంత...ధర్మతఁ; శాంత
మైన, నవ = మనోజ్ఞములైన, ఉక్తివీలాస = అగస్త్యాది మహర్షుల వచో
వీలాసములచే, అత్యంత శిక్షిత = రెస్సగాఁ దెలియఁబడిన, సమస్తధర్మతఁ =
సర్వధర్మములు గలవాడగుటతో, ప్రజాపాలముఁ, చేసె.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. కాంతనవ=భీష్ముని, ఉక్తి విలాసముచే, అశ్వంత ఖీత
మైన, సమస్త, ధర్మత= ధర్మము గలవాడగుటచే, కాంతిఘనుడైన,
వైవస్వతసంతతి=యమ నందనుడగు, నృపకేళిరుండు = ధర్మరాజు, ప్రజా
పాలనముకొ, చేసెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. ఆనమయంబునందు.

261

ఆ. మానిపదవిస్సప్త ర మహితనయోత్పన్న

కుశలవనుసమ్మద్ధి ర వశతనోదవు

కొదవలెల్లఁ దీర్చుకొని అవ్యభుండు గా

వించె నశ్వమేధవిధులు వెలయ.

262

రామాయణ. మానిపద=వాల్మీకి యాశ్రమమున, విస్సప్త=విడువఁ
బడిన, మహితనయ= నీతకు, ఉత్పన్న= కల్గిన, కుశలపులయొక్క సుస
మ్మద్ధి వశతన్, ఒదవునట్టి, కొదవలెల్లకొని, అవ్యభుండు=ఆ రా
ముండు, అశ్వమేధవిధులు, వెలయన్=ప్రకాశింపఁగా, కావించెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. మానిపదవిస్సప్త= వ్యాసుని వాక్యమున నీయబడిన,
మహిత= శ్రేష్ఠమైన, నయ=నీతిచే, ఉత్పన్నమైన, కుశల= క్షేమకరమైన,
వసు= ధనముయొక్క, సమ్మద్ధి వశతన్, ఒదవు, కొదవలెల్లకొని, తీర్చు
కొని, అవ్యభుండు=ధర్మరాజుండు, అశ్వమేధముయొక్క విధులు, వెలయన్,
కావించెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. శ్రీ ధాన్యకటకమై శ చెలువైందె రాష్ట్రంబు

నెలమూడువానలు శ నిండగురిసె

పాడినిబంటల శ బ్రజలు విజృంభించి

రరిపదవృత్పత్తి శ యస్తమించె

రోగోపమృత్యువారాగంధమెడలెను

జారచోరాదుల శ పేరునుడిగ

వర్ణాశ్రమాచార శ వర్తనల్లను నొప్పె

ధర్మంబు నాల్గుపాదముల నడచె

తే. రామభద్రుండు సన్మార్గరక్షణైక

పరుండు దిగవతంసితకీర్తి శ పాండుసూను

డుర్వివే జతురాత్మానురజోపచరిత

చరణుండగుచు సామ్రాజ్యంబునలుపునపుడు.

263

అవతారిక. ఈ పద్యమున నీనము నాల్గుపాదములను రామాయణ భారతార్థములు సమము. ఎత్తు గీతిని మాత్రము శ్లేషయగును.

అర్థము. రాష్ట్రంబు = రాజ్యము, శ్రీ = సంపదయొక్కయు, ధాన్యముయొక్కయు, కటకమై = ప్రోవులు గలదై, చెలువొందె, నెల మూడువానలు, నిండె, కురిసె, ప్రజలు = జనులు, పాడిని = క్షీరసమృద్ధిచేతను, పంటల, విజృంభించిరి, అరిపదవి = శత్రుస్థానముల యొక్క ఉత్పత్తి, అస్తమించె, రోగ, అపమృత్యు = అకాలమరణముయొక్కయు, వార్తాగంధము, వార్తాలేతమైన ననుట, ఎడలెను = నశించెను, జారచోరాదులయొక్క పేరును, ఉడిగెడ = నశించెను, వర్ణాశ్రమాచారవర్తనల్ = బ్రాహ్మణాదివర్ణములయొక్కయు, బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములయొక్కయు, నాచారవర్తనలు, కడు = మిక్కిలి, ఒప్పె, ధర్మంబు, నాల్గుపాదముల, పూర్ణముగా ననుట; నడచె.

రామాయణ. సన్మార్గమును, రక్షణ = రక్షించుటయును, ఏక పరుడు = ముఖ్యపక్షుడు, దిక్ అవతరిత = దిక్కులచే, ఈ భూషణముగా నొనర్పబడిన, కీర్తి పాండునూనుడు = కీర్తియనెడి తెల్లనిపువ్వును గలవాడు, రామభద్రుండు, ఉర్విపయిక్, చతురులైన, అత్మ = తనయొక్క, అనుజ = తమ్ములచే, ఉపచరిత = ఉపచరింపబడిన, చరణుడు = పాదములుగలవాడు, అగుచుకొ, సామ్రాజ్యంబు సలుపు నపుడు, రాష్ట్రంబు శ్రీ ధాన్య కటకమై చెలువొందెనను వానితో నన్వయించును.

భారత. రామభద్రుండు = ఒప్పుచున్న శుభముగలవాడు, సన్మార్గముయొక్క, రక్షణమునందు, ఏకపరుడు, దిక్కులచే, అవతరితమైన కీర్తిగలవాడు, పాండునూనుడు = పాండురాజు కుమారుడగు ధర్మజుడు, ఉర్విపయిక్, చతుః = వాడైన, అత్మానుజ = తనతమ్ములచే, ఉపచరిత = సేవింపబడిన, చరణుడు, అగుచుకొ, సామ్రాజ్యంబు సలుపు నపుడు, రాష్ట్రము శ్రీ ధాన్య కటకమై చెలువొందెనను వానితో నన్వయించును.

తాత్పర్యము సుగమము.

శా. దేవాదేవరప్రేరణంబునన యురద్దీపించువాన్వైభవ శ్రీవిస్ఫూర్తిని రామభారత కథార్జ్జేష ప్రబంధోత్తమ వ్యావిర్భావము నిట్లు సెందె నిది భరవ్యాభవ్యతల్పూడ కిం వై వర్తిల్లఁ బరిగ్రహింపుము విరూపాక్షా జగద్రక్షకా.

అవతారిక. కవి స్వరచిత గ్రంథమును గృతిపతియగు విరూపాక్ష దేవుని; గ్రహింపుమని ప్రార్థించుచున్నాడు.

అర్థము. దేవా, జగద్రక్షకా, విరూపాక్షా, దేవర ప్రేరణంబునకొ = మీ ప్రేరణచేత, ఉద్దీపించు = ప్రకాశించు, వాకవైభవ శ్రీవిస్ఫూ

ర్థి = నైదువ్య విభవతిశయమున, రామభారత కథాక్షేప ప్రబంధో
త్తమ = రామాయణ భారతఃఫలయొక్క, జోడింపుగల కావ్యశ్రేష్ఠము
యొక్క, వి ఆవిర్భావము = విశేషమైన సంభవము, పుట్టుక యనుట ;
[“ ఇకో యణచి ” అను సూత్రమున నిట “ వ్యావిర్భావమని యయ్యె
ను.] ఇది = ఈ యావిర్భావము, ఇట్లు చెందె = ఇట్లేర్పడెను, భవ్యా
భవ్యతల్ చూడక = దీనియందలి మంచిచెడుగుల భావింపక, ఇంపై
వర్తిల్లె, పరిగ్రహింపుము, నీ ప్రేరణచే నుత్పన్నమైనది కావున నీవే పరి
గ్రహింపవలయునని భావము.

తా. ఓ విరూపాక్ష దేవా మీ ప్రేరణచే గల్గిన నైదువ్య విభవతి
శయమున నేర్పడిన రామాయణ భారతకథల జోడింపుగల యీ గ్రంథము
నందలి మంచిచెడుగుల భావింపక దీనిం బ్రీతితో నీవు గ్రహింపుము.

శా. క్రీడామాత్రకృతత్రిమూర్తి భరణాంగీకార! చూడాపరి
బ్రాహ్మదిత్యధునీపుష్పత్పషిత పంపాశైత్య! వేదోమరు
ద్రాడారాధితపాద! యంఘ్రినఖచంద్రదన్వితసిద్ధ్యత్పరి
వాడాఖండల మండలీహృదయజీవంజీవసంజీవనా. 265

అవతారిక. ఈ పద్యమందును ముందుపద్యమునందును, గవి కృతి
పతి యగు విరూపాక్షదేవుని వర్ణించుచున్నాడు.

అర్థము. క్రీడామాత్రముచే, కృతమైన, బ్రహ్మ విష్ణు శివాత్మకమగు
మూర్తిత్రయముయొక్క, “ మధ్యే విరించి గిరిశం ప్రథమావతారికః ”
అనులాగున భగవంతుని ప్రథమావతారముయొక్క యనుట ; భరణ =
ధారణముయొక్క, అంగీకార = అంగీకారము గలవాఁడా, చూడా...
శైత్య ; చూడా పృథ్వాట్ = శిఖయం దొప్పుచున్న, ఆదిత్యధునీ
పుష్పత్ = దేవనదియగు గంగయొక్క బిందువులచే, పుష్పిత పంపాశైత్య =
పోషింపబడిన పంపానదియొక్క చల్లదనము గలవాఁడా, వేదః మరు

ద్రాట్ ఆరాధితపాద = బ్రహ్మచేతను, దేవేంద్రునిచేతను నేవింపబడిన పాదములు గలవాడా, అంఘ్రి...గుంజీవనా; అంఘ్రి = పాదగులయందలి, నఖ = గోళ్లనెడి, చంద్ర = చంద్రుడను, ద్యోత = ప్రకాశముచే సిద్ధిత్ = సిద్ధించుచున్న, పరివాడాఖండల = యతీంద్రులగు బ్రహ్మర్షులయొక్క, మండలీశ్వాదయ = సమూహముల మానసములనెడి, జీవంజీవ = వెన్నెల పులుగులకు, గుంజీవనా, జీవనమగు వాడా.

తా. లీలామాత్రమున మూర్తి త్రయము ధరించువాడా, శిరస్సునం గల గంగా బిందు సంప్రప్త పంపాకై త్యము గలవాడా, బ్రహ్మాండ్రవందిత పాదములు గలవాడా, పాదనఖములనెడి చంద్రకాంతిచే సిద్ధించుచున్న బ్రహ్మర్షులనెడి చకోరములకు గుంజీవన మగువాడా.

“జీవం జీవ;” జీవనేన సహచరేణ క్రిడన్ జీవతి జీవం జీవ.

క. కారుణ్య విభవలక్ష్మీ

తారుణ్య సదోప భోగధన్య కటాక్షౌ

శారీరార్థ సులాలిత

గౌరీ రారజ్యమాన కమ్రూపేత్.

266

అర్థము. కారుణ్య...కటాక్షౌ; కారుణ్యవిభవలక్ష్మీ = కరుణా తిశయ సంపదయనెడి, తారుణ్య సదోపభోగ = యౌవనముయొక్క నిత్యానుభవముచేత, ధన్యకటాక్షౌ = కృతార్థమైన కటాక్షము గలవాడా, కటాక్షమునకుఁ గారుణ్యమే తారుణ్యమగునని భావము; శారీరా... కమ్రూపేత్; శారీరార్థ సులాలిత = అర్థశరీరముచే జక్కఁగా లాలింపబడిన, గౌరీ రారజ్యమాన = పార్వతిచే మిక్కిలి రంజింపబడువాడగుచు, కమ్రూపేత్ = మనోజ్ఞమయిన యపేక్ష గలవాడా. కమ్రూపేక్షకు గౌరీరారజ్యమానత గౌరవమగునని భావము.

తా. కారుణ్య లక్ష్మీయనెడి యాననోపభోగమున ధన్యమయిన కటాక్షము గలవాడా, అర్థశరీరమగు గౌరీచే రంజిత బడుచు మనోజ్ఞమగు నపేక్ష గలవాడా.

“రారజ్యమాన;” “రాజ్యదీప్తా” అను ధ తువుపై యష్టగంభీరమునఁ గర్పార్యున ‘యిక్’ శాసచ్ ప్రత్యయమయ్యెను.

కలహంసవృత్తము. హిమనగాద్రి తన శ్రీ యేక్షణ లక్ష్మీ
స్థిమిత పుణ్యఫల శ్రీ దేహ విలాసా
విమలభక్తి పెద శ్రీ వేంకట ధాత్రీ
రమణమానస ని శ్రీ రంతరవాసా. 267

గద్యము. ఇది నిఖిలసూరి లోకాంగీకార కవిత్వ వైభవ
యమరనార్య తనూభవ, సౌజన్యజేయ, సూరయ
నామధేయ ప్రణీతంబయిన, రాసున పాండవీయ,
బునందు సర్వంబును జతుర్థాశ్వాసము.

అవతారిక. ఈ పద్యముచేఁ గవి ప్రత్యక్ష నియామకుడగు పెద
వేంటాద్రి ప్రభువునుఁగూడఁ జేర్చెనుచు, విరూపాక్షస్వామిని వర్ణించు
చున్నాఁడు.

అర్థము. హిమన...విలాసా; హిమనగాద్రి తనయా=హిమవంతుని
తనయయగు పార్వతియొక్క, ఈక్షణలక్ష్మీ = చూపులనెడి లక్ష్మీకి,
స్థిమిత=కదలని, పుణ్యఫలమైన, దేహవిలాసా=శరీరవిలాసము గలవాడా,
విమల...వాసా; విమలభక్తి=నిర్మలభక్తిగల, పెదవేంకట ధాత్రీరమణ=
పెదవేంకటరాజుయొక్క, మానస = మనస్సునందు, నిరంతరవాసా =
సదావాసము గలవాడా.

తా. పార్వతిచూపులకుఁ బుణ్యఫలమగు దేహవిలాసము గల వాఁడా, నిర్మలభక్తిగల పెదవెంకటరాజు మానసమున నిత్యవాసము నేయు వాఁడా.

పై మూడుపద్యములు నాశ్వాసాంతరూపములు. వీనికి గ్రంథ ముతో నెట్టి సంబంధమును లేదు.

గద్యము. ఇది శ్రీ హయగ్రీవ కరుణాలబ్ధ సారస్వతసారో, భయ భాషా కవిత్వతత్వజ్ఞ, చెన్నపురి విశ్వవిద్యాలయ సమాసాదిత

విన్వద్భిరుదాంచిత, కవిక్షలతిలక, భారద్వాజ

గోత్ర పవిత్ర, శ్రీ శ్రీనివాసార్యతమాజ,

మంగమాంబా గర్భ శక్తి ముక్తాఫల,

భాష్యకార కవివిరచితంబైన,

కవిభావ ప్రకాశికా సమా

ఖ్యంబగు రాఘవపాండ

వీయ వ్యాఖ్యయందు

సర్వంబును

జతుర్థాశ్వాసము,

సంపూర్ణము.

